سنڌ جي انتظامي تاريخ

وليم نيپئر
عطا محمد پنيرو

روشني

سنڌ جي انتظامي تاريخ

(ڪچيءَ جي مهمن جي احوال سميت)

وليم نيپئر

عطا محمد پنيرو

روشني پبليڪيشن

ڪنڊيارو

2008ع

Roshni Book No. 452

كتاب جو نالو : سنڌ جي انتظامي تاريخ
ليکڪ: وليم نيپئر
مترجم : عطا محمد ڀنڀرو
ڇاپو پهريون: ©روشني 2008ع
ڪمپوزنگ : انور حسين سومرو
پيسٽنگ: سهيل سلام پٽو
روشني ڪمپوزر اينڊ پرنٽرز حيدر چوڪ، حيدرآباد.
ڇپيندڙ: فائين ڪميونيڪيشن، حيدرآباد.
ڇپرائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو سنڌ.
قيمت: -/500 روپيا

History of General Sir Charles Napier's
Administration of Scinde,
And
Campaign In The Cutchee Hills
جو سنڌي ترجمو

SINDH JEE INTZAMEE TAREEKH

Written by: William Nepier
Translated by: Atta Mohammad Bhanbhro

Composed by: Anwer Hussain Soomro
Roshni Composers and Printer, Hyder Chowk, Hyderabad
Printed by: Fine Communication, Hyderabad, Sindh
Published by: Roshni Publication, Kandiaro
First Edition ©Roshni 2008

اسٽاڪسٽ

شاهه لطيف ڪتاب گهر، گاڌي ڪاتو، حيدرآباد.
پتائي بوڪ هائوس اوريئنٽ سينٽر حيدرآباد+ حيدرآباد لا هائوس، سامهون حبيب بئنڪ اسٽيشن روڊ، حيدرآباد
ڪائناواڙ اسٽور، اردو بازار، ڪراچي.
حسين عامر نيوز ايجنسي، مين بس اسٽاپ، سجاول + لال بخش نيوز پيپر ايجنٽ، ٽنڊو
رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو + رهبر بڪ ايڪيڊمي، رابعه سينٽر، لاڙڪاڻو
مدني بڪ ڊيپو، لاڙڪاڻو + نيشنل بوڪ ڊيپو بندر روڊ، لاڙڪاڻو + نوراني بوڪ ڊيپو بندر روڊ، لاڙڪاڻو
اشرف بوڪ اسٽال، مسجد روڊ، نوابشاهه + رائوڙ ڪتاب گهر، سڪرنڊ
سڪندري بوڪ ڊيپو ڪپرو + حافظ ڪتب خانو ڪپرو+ مهراڻ بُڪ ڊيپو ڪپرو
المهراڻ ادبي ڪتاب گهر، سانگهڙ
العزيز ڪتاب گهر، عمرڪوٽ + ٿر ڪتاب گهر عمرڪوٽ
سليم نيوز ايجنسي، نيو بس اسٽينڊ، دادو + جنيد بوڪ ڊيپو، دادو + مراد بڪ اسٽال، سيوهڻ
مرچو لال بوڪ ڊيپو بدين + رحيم بوڪ ڊيپو بدين + سوجهرو ڪتاب گهر، بدين
ٿر ڪتاب گهر، ملي + ساگر ڪتاب گهر، ملي
ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، سکر + عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر + الفتح نيوز ايجنسي، مهراڻ مرڪز سکر
گل ڪتاب گهر، لک در، شڪارپور
تهذيب نيوز ايجنسي، خيرپور ميرس + نيشنل بڪ اسٽال، پنج گلو چوڪ، خيرپور ميرس
لغاري بڪ ڊيپو، ٽري ميرواهه + مڪتبه عزيزيه کهڙا + سچل ڪتاب گهر، درازا
قاسميه لائبريري اسپتال روڊ ڪنڊيارو

انتساب

هنگورجا جي

چام ڇهيي مڱٽيجي

جي نالي

فهرست

مقدمو 21
پيش لفظ 27
باب پهريون
سر چارلس نيپئر جي سنڌ انتظاميہ 29
مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ مير شير محمد جي حڪمت عملي 30
مير شير محمد خلاف سر چارلس جي حڪمت عملي 31
سنڌ لاءِ وسيع حڪمت عملي 34
ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي تجارتي مفادن جي
حاصلات واري حڪمت عملي 36
هندستاني ماڻهو 39
هندو 39
سنڌي 39
بلوچ 40
سنڌ جي مختلف قبيلن کي منهن ڏيڻ لاءِ حڪمت عملي 41
عدل انصاف جو بنياد ۽ غلاميءَ کان ڇوٽڪارو 42
سنڌ تي انگريزن جو ڪنٽرول 43
سنڌ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ مير شير محمد جي
سرواڻيءَ ۾ ٽينڊڙ بغاوتن لاءِ حڪمت عملي 45
سر چارلس جو باغين سان رويو 47
سنڌوءَ جي الهندي ڪناري آباد ڏاڙيلن بابت حڪمت عملي 49
انگريزن بابت ماڻهن جا وهم ۽ وسوسا 50
مدي خارج چالو قانون بجاءِ نوان برطانوي قانون 51
بمبئي سرڪار اندر چارلس نيپئر خلاف سازشون 53
سنڌ بابت ميجر آئوٽ رام جون چارڻ فقيرن واربون اڳڪٿيون 56
چارلس نيپئر جو ڪنٽرول ۽ سنڌ ۾ نئين تهذيب جي ابتدا 56
باب ٻيو
سنڌ جي نئين سر انتظامي جوڙجڪ 58

فوج ۽ سول انتظاميہ جون الڳ الڳ جوابداريون 60
سنڌ ۾ پوليس ڪاتي جو پايو 61
سول انتظاميہ جي جوڙجڪ 63
سنڌ ۾ پوليس ۽ سول انتظاميہ جا نوان هيڈ ڪوارٽر 64
فوج، پوليس ۽ سول انتظاميہ جي الڳ الڳ ۽
گڏيل ذميوارين جو تعين 65
سنڌ ۾ سماجي سڌارن جي شروعات 66
ڪاردارن تي ڪنٽرول لاءِ عملدارن جي مقرري 67
قبائلي نظام جو خاتمو 68
ڊل ۽ محصول جي اوڳاڙيءَ ۾ بهتري 69
هندن جو ميرن ڏانهن قرض ۽ انگريزن کان اوڳاڙي لاءِ اٽڪلون 70
عدالتي نظام 72
خطرناڪ جرمن جي روڪ ٽام لاءِ سخت سزائن وارا قانون 76
پروچن ۾ ڪارو ڪاريءَ جو رواج 77
ستيءَ جي ڪُڌيءَ رسم جو خاتمو 79
بلوچن ۾ سر چارلس جو ويڙل ڏهڪاءُ 80
سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن ۽ بلوچ سردارن جي ڦرلٽ جا طريقا 80
برطانوي سرڪار سان وفاداريءَ عيوض
بلوچ سردارن کي ڏنل جاگيرون 81
سنڌو درياءَ کي زراعت ۽ تجارت لاءِ ڪتب آڻڻ لاءِ رٿا 82
سنڌ جا ٿر، ٻر، بحر ۽ پهاڙ 83
ميرن جي ظلم کان لڏي ويل هنرمندن جي
واپسيءَ لاءِ ڪوششون 85
سنڌ جي انتظامي تڪميل لاءِ نيپئر جي جاکوڙ 88

باب ٽيون

سنڌ جي زمين جي ورڇ، زرعي پيداوار آبپاشي نظام،
ڊل ۽ آمدنيءَ جا ٻيا ذريعا 93
ٽالپر حڪمرانن جو آزاريل عوام، واپاري ۽ صنعتڪار 97
سنڌ جا ماڳ مڪان 98
سنڌ جا شهر ۽ وسنديون 99
ٽنڊي الهيار ميرپور، عمرڪوٽ، حيدرآباد ۽ ڪوٽڙيءَ جا قلعا 100

سنڌ ۾ ڪچ جي علائقي جي شموليت 101
جهرڪ 101
سکر کي تجارتي مرڪز بنائڻ لاءِ ۽ ترقي لاءِ ڪوششون 102
شڪارپور کي ٻيهر اوج ڏيڻ 103
ڪراچيءَ جي ترقيءَ لاءِ رٿابندي 104
سنڌوءَ مان ڪچ کي پاڻي ڏيڻ 105
سنڌ جا پيداواري ذريعا، سماجي ڀلائيءَ جا
منصوبا ۽ انتظامي خرچ 106
سنڌ جي امن امان لاءِ پاڙيسرين سان تعلقات 110
سنڌ جي قبيلن سان لاڳاپا 115
ميرعلي مراد سان لاڳاپا 117
سنڌ لاءِ سگهاري ۽ قوت انتظاميه 122
سنڌ جي بچاءَ سان سلهاڙيل هندستان جو بچاءُ 123
سنڌ جي بچاءَ لاءِ رٿابندي 125
باب چوٿون
نيپئر مصيبتن جي منهن ۾ 129
سنڌ ۾ ڪالرا جا ڪلور 129
سنڌ ۾ ماڪڙ جو مارو 134
ڪچيءَ ۽ قلات جي روهن ۾ موجود باغي 134
آغا خان جو ڪردار 135
ميرعلي مراد بابت منشي علي اڪبر جي مات 136
سر چارلس مٿان ڪرندڙ مصيبتون 137
جاسوس ذريعي مليل معلومات موجب جوڙيل حڪمت عملي 137
چارلس نيپئر جو سنڌ چڙڻ کان ڪتو جواب 140
ميرعلي مراد جي آزمائش 141
سنڌ تي ٻاهران حملو ۽ بچاءَ جو بندوبست 142
سنڌ جو وايو منڊل ۽ سر چارلس نيپيئر جو بيان 144
سکن خلاف حملي جي رٿابندي 145
گواليار واريءَ جنگ ۾ فتح بعد سنڌ جي صورتحال 147
سنڌ جي فتح کان پوءِ 148
سر چارلس نيپئر جي نظر ۾ سنڌ جي اهميت 148

سنڌ هندستان لاءِ مضبوط بچاءَ جي سرحد 149
ڪراچيءَ جو آئيندو 152
ٽاٽو احمد خان جي صحت بخش آبهوا 153
سنڌ جي قلعن جو آئيندو 153
موجوده صورتحال ۽ سنڌ جو انتظام 154
بهاولپور تي قبضو 156
سنڌ جون سرحدون 157

باب پنجون

سنڌ جا هنر، هنرمند، زرعي ۽ معدني ذريعا ۽ انهن جي سنڀال 158
ڪامورا شاهي: هڪ وڏي آپدا 160
اتر سنڌ جي علائقي تي ڏاڙيلن جي ڪارروائين تي ڪنٽرول 161
ميرشير محمد سان افغانن جي دغا ۽ سندس سنڌ ڏانهن واپسي 161
ڪجهه بلوچ قبيلن جو انگريز سرڪار سان وفاداريءَ جو وچن 162
انگريز فوج جي "مارچ پاسٽ" جو بلوچ سردارن تي ڏهڪاءُ 164
قانون جي حڪمراني 166
راڻيءَ جي تصوير کي سلاميءَ جو حڪم 168
راڻيءَ جي تصوير جي سلاميءَ لاءِ پهتل بلوچ سردارن جو ڪٺ 168
هڪ تلوار باز جو قصو 169
بلوچ سردارن جو ميڙ ۽ هر هڪ سان روبرو ملاقات واري حڪمت 170
سر چارلس نيپئر جو ڪراچيءَ کان حيدرآباد ڏانهن سفر 171
حيدرآباد کان ڪراچيءَ واپسي تي بگٽين، جڪراٽين ۽
ڊومبڪين جي بغاوت بابت خبر 172
بجار ڊومبڪي کي سوگهو جهلڻ جي تياري 174
چانڊيا ۽ مزاري قبيلن جي سردارن جو
انگريزن سان وفاداري جو وچن 177
بجار جي بغاوت جي ايشيا ۾ هاڪ 177
عورتن جي قتل عام تي ڏنل چتاءُ 178
ملتان جو حڪمران سانوڻ مل کي چتاءُ 179
حيدرآباد ۾ دربار لڳائي وفاداريءَ جي وچن ونڊ واري رسم 179
سنڌ ۾ جاگيرن جو مستقل بنياد 181
جاگيرون منتقل ڪري ڏيڻ پويان حڪمت عملي 183

جاگيرن بابت نوان قائدا قانون 184
سنڌ جي انتظاميہ ۽ سر چارلس جي وقتائتن قدمن جي واکاڻ 185
سنڌ جي فتح سان سلهاڙيل هندستان جي سرحدن جي حفاظت 187
هندستان جون سرحدون، پنجاب جي فتح سلهاڙيل 188
پنجاب، سنڌ جي سرحدن لاءِ خطرو 189

باب ڇهون

قليجي واري واقعي کان پوءِ جي صورتحال ۽
سردار ولي چانڊئي جو ڪردار 192
باغي بلوچ سردارن جو ٻيهر ملي مٽ ٿيڻ 193
ٻہ اهم واقعا: جڪراڻين ۽ ڊومبڪين جي قرلٽ ۽
شڪارپور ۾ فوجي سپاهين جي بغاوت 194
جنرل هنٽر جي مقرريءَ، سپاهين ۾ بغاوت جي
پڙڪيل باهہ کي ويتر پڙڪائي وڏو 195
فوجي بغاوت جو هڪ ٻيو خطرناڪ واقعو 197
باغين تي حملي لاءِ رڃابندي 198
مئلن بابت سر چارلس جي ڪرايل جاچ 199
ڏوهن تي سخت ضابطي لاءِ سرگرم عدالتون ۽ پوليس 200
وڏين ڏڪاين باوجود سنڌ جي آمدنيءَ جا بهتر وسيلا 201
ميرن کي سنڌ تي ٻيهر ٽاڪڙ لاءِ بمبئي ڏر جون سازشون 203
فوج لاءِ ٻئرڪن جي تعمير 205
ڪراچيءَ جي اهميت ۽ ان جي نئين سر تعمير جا منصوبا 207
ڪراچيءَ ۾ نئين سامونڊي بندر جي تعمير جو منصوبو 208
ڪراچي بندر کان سنڌو درياءَ وسيلي تجارت جو منصوبو 209
ڪراچيءَ تي خشڪيءَ رستي حيدرآباد سان ڳنڍيڻ جو منصوبو 209
حيدرآباد جي تجارتي اهميت ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ منصوبا بندي 210
سکر، بکر ۽ شڪارپور جي ترقي جا منصوبا 213
سنڌ جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ جو ڪارڻ ٻٽيل بمبئي ڏر 213
سنڌ ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ حڪمت عملي 215
ڪڇيءَ جي قبيلن کي زير ڪرڻ جو منصوبو 218
ڪڇ جي علائقي جي سنڌ کان علحدگي 222
ڪڇ جو سنڌ سان فطري ڳانڍاپو ۽ علحدگيءَ جا منفي اثر 223

ڪچ ۽ سنڌ جو انتظامي ڳانڍاپو 225
ڪچ ۽ سنڌ جو مذهبي ۽ سماجي ڳانڍاپو 226
سنڌ کان ڪچ جي علحدگيءَ جا منفي اثر 226
باب ستون
ڪچيءَ خلاف جنگي مهم 231
سنڌ ۾ نئين سر سڌارن جي ضرورت 234
غلامن جو ٽولو 235
صحبت گڏو235
نوبت خان ڏاڙيل جي گرفتاريءَ تي ولي چانڊيي کي انعام 236
ڏاڙن هٽڻ ۽ غلام رکندڙن قبائلي سردارن خلاف
سر چارلس نيپئر جي سختي 237
مسيڪن ماڻهن ۽ عورتن کي انصاف مهيا ڪرڻ 239
سنڌ کي "نئين مصر" چو ٿو سڏيو وڃي 242
دل ۽ محصول جي اوڳاڙي ۾ بي قائدگيون 244
بجار ڏومبڪيءَ جون صلح لاءِ ڪوشش 245
ميرشير محمد ڏانهن چارلس جو پيغام 245
سکر ۾ تپاوليءَ ڪري فوجين جي ڳٽتيءَ جوڳي حالت 246
بمبئي واري ڏر پاران تپاولي سبب
مئل فوجين جي لاشن تي سازش. 246
13 رجيمينٽ جي سکر کان ڪراچيءَ روانگي
ع 18 ريجمينٽ جي آمد 247
ڪالرا جا ڪلور ۽ شڪارپور چانوٽيءَ ۾ فوجي بغاوت 248
وبائي بيماريءَ ڦهلجڻ جا ڪارڻ 250
نيپئر جي ڪارڪردگي تي هڪ نظر 251
باب اٺون
جابلو ماڻهن جي ملي مٽ تي وڙهڻ خلاف رٽابندي 253
ڪشمور وارو رڻ پٽ، ويڙهاڪ قبيلا.
سندن موتمار هٿيار ۽ تيز ترار گهوڙيون 254
ڦورو قبيلن جون ڪجهه شاندار روايتون 257
ساهه سُڪائيندڙ گرمي 257
مڙي مٽ ٽيل باغين سان مهاڏي لاءِ رٽابندي 258

قلات جو نوجوان حڪمران ۽ سندس تابع قبيلن جو رويو 259
ڏاڙيل 'نوبت' ۽ 'گدي' بابت "بامبي ٽائيمس" جي واويلا 260
بجار جي گرفتاريءَ جو منصوبو ۽ خان قلات جو ڪردار 261
لارڊ رپن کي آگاهي ۽ سندس کلي مخالف تي نيپئر جو ردعمل 262
نيپئر جي بجار کي پڪڑ واري منصوبي بابت
بمبئي ڊر ۽ اخبارن جو مخالف رويو 263
نيپئر جي ڏاڙيلن سان مهاڏي انڪائڻ لاءِ منصوبا بندي 264
باغي بنگالي ريجمينٽ کي مهم ۾ شامل رکڻ 265
بمبئي ڊر جي سازش ۽ نيپر جي حڪمت عملي 266
بلوچ قبيلن سان ويڑهه لاءِ نيپئر جي رٿابندي 267
ميرعلي مراد جو امتحان 271
خان قلات جي تاڻ رکڻ 272
خان قلات سان معاهدو ۽ ڊومبڪين ۽ جڪراٽين سان جنگ 275
جنگ ۾ سکن کي اڻ ڏريو رکڻ لاءِ نيپئر جي حڪمت عملي 276
مرين جي بگٽين تي سوپ ۽ جنگي منصوبي ۾ تبديلي 277
چاندبين ۽ مگسين لاءِ نئين صورتحال موجب حڪمنامو 278
وقت تي کاڌ خوراڪ ۽ رسد پهچائڻ لاءِ منصوبا بندي 279
بلوچ قبيلن جي ستايل ڪهيرين جو ڪردار 279
ويڑهه ۾ نيپئر جي سوپ جا چٽا اهجاڻ 279

باب نائون

جابلو علائقي ۾ داخل ٿيڻ جا گهٽ جهلڻ ۽
حملي لاءِ رٿابندي ڪرڻ 281
بجار جيان بلوچ سردار جي بي اُلڪائي ۽ نيپئر جي وڏي ڪاميابي 282
دريا خان جڪراٽي ۽ سالٽر وچ ۾ ويڑهه 284
هڪ بلوچ جو بهادريءَ وارو موت 285
نيپئر کي بهادر بلوچ جي لاش ڏسڻ جي خواهش 287
هڪ گهايل عملدار جي مزاج پرسي 287
جان جئڪب تي بجار جي پٺ جو حملو 288
ڏاڙيلن تي اوچتو حملو ۽ انهن ۾ ياڄ 288
علائقي جي جاگرافيائي بيهڪ ۽ ان موجب منصوبا بندي 290
انگريز جي ٻانهن ٻيلي سردارن جي گهٽن تي مقرري 292

ڪجهه گهٽن تي فوج جي مقرري 292
تونگ واري علاقي جي بيهڪ ۾ چارلس جي سوچ 293
ولي چانڊئي جي پيش قدمي، بجار کي گرفتاريءَ جو
ڊپ ۾ ڊومبڪي سردار جو رويو 294
ولي چانڊئي جي تلر ۾ مقرري ۾ يارو کوسي جو ڪوڙ 294
عورتن ۾ هارن لاءِ هاڃهه وارو رويو ۾ ان جا نتيجا 295
ڪمانڊرن جي هٿ هيٺ حملي لاءِ گڏ ٿيندڙ فوج 296
بجار جو بگٽين ۾ جڪراٽين سان ملي مٽ ٿيڻ 298
لولي ۾ جمڪ تي قبضو 298
دشمن جي پڄڻ جا سڀ گس سوگها 300
ويڙهه لاءِ نئين حڪمت عملي 302
مهم جي ناڪاميءَ لاءِ سازشون 303
سازش کان بي پراوهه ٿي سوپ لاءِ ڪيل ڪوششون 306
خان آف قلات جي وفاداريءَ جو پيغام ۾
وزيراعظم جي معافي طلبي 309
بجار کي هٿيڪي ڪرڻ لاءِ حڪمت عملي 310
ڏاڙيلن جي ديده دليري 311
ڪهيري جاسوس جي رپورٽ 311
بجار جو پيش پوڻ لاءِ راضپو ۾ نيپئر جا شرط 312
فزجيرالڊ جي اڳواڻيءَ ۾ اُٺ سوار فوج جي نئين ذميواري 312
پيش پوندڙ سردارن تي دٻاءُ وڌائڻ لاءِ حڪمت عملي 313
بلوچ سردارن تي بغاوت لاءِ مهلت وٺڻ جو شڪ 314
ديري ڏانهن فوج جي روانگي 315
سرڪاري ٽپال ڦرڪرڻ جو علي مراد جي ماٿهن تي شڪ 315
بجار ۾ ٻين بلوچ سردارن جي پيش پوڻ بابت
ڏنل علي مراد جي اطلاع تي شڪ 315
جهڙي ڪرٽي تهڙي پرٽي: بلوچ سردارن جو علي مراد کي جواب 316
نيپئر جو شير محمد ۾ ٻين بلوچ سردارن کي ڊپ نامو 316
ڊپ ۾ ورتل بلوچ سردار ۾ نيپئر جا نوان شرط 317
نئين وهي اچڻ واري قدرتي ڪرامت 318
دوزخشته ۾ ميائي جي جنگ 319

باب ڏهون

بجار ۾ ٻين جابلو سردارن جي پيش نہ پوڻ ڪري نوان خدشا 321
نئين حالتن ۾ جنگي مهمن لاءِ حد بندي 321
فوج جي ڪاڏ خوراڪ ۾ ڏکيائي 323
باغين کي مزارين پاران ملندڙ خوراڪ ۾
نيپئر جو ملتان جي ديوان ڏانهن خط 324
جابلو مزارين جو سهڪار 324
بجار کي سوگهي جهلڻ جو فوج کي حڪم 325
مير علي مراد معرفت علي شير کوسي جو سلام پرڻ 326
هر خطي جي ماڻهوءَ جي فطرت ساڳي آهي 327
شور ۾ گجرو ڏانهن پيش قدمي ۾ لڪن جا اڙانگا لنگهه 329
دشمن جي منزل جو تعين ڪرڻ ۾ نئين سر حدبندي 330
دشمن جا لنگهه جهلڻ 331
امڪاني نوان جنگي محاذ ۾ حڪمت عملي 331
فوج جي نئين ترتيب مطابق جوڙجڪ 334
ٻارن ۽ عورتن جي ساڻ هئڻ سبب بجار تي حملي کان ٽارو 335
بلوچن جي پاتر پاڻ واريءَ جوءِ ۾ منزل ۾ نئين حڪمت عملي 336
گڏ ٽيل بلوچن مٿان اوچتي ڪڙڪڻ لاءِ منصوبابندي 336
دشمن گهوڙيسوارن سان مهاڏو ۾ انهن جي تروڪيءَ ڏانهن پاڄ 337
بلوچ سردارن جو پاتر چڏي تروڪيءَ ڏانهن روانا ٿيڻ جا اطلاع 338
بيتسن ۾ علي مراد کي اڳتي وڌڻ جو حڪم 388
تروڪيءَ جي ٽڪرين جي جائزي کان پوءِ حملي لاءِ منصوبہ بندي 344
غلطيءَ سبب ڪيل حملي جو نتيجو 345
بلوچ روايت موجب جنگي جوڌن جو ڪفن دفن 346
باغي پيش نہ پيا تہ تروڪي سندن موت جو ميدان بڻيو 346
ڏومبڪي، بگٽي ۽ جڪراڻي سردارن جو نيپئر اڳيان پيش پوڻ 348
بلوچ سردارن جو ڪئپٽن پوسٽن کي گرفتار ڪري
سزا ڏيڻ جو شرط 349
بجار ۾ ٻين بلوچ سردارن جي گرفتاري ۽ بگٽين جي پاڄ 350
نيپئر کي پنهنجن مانُ نہ ڏنو 351
مري سردار جو وڪيل معرفت پيش پوڻ 351

جنگي مهم متعلق چارلس نيپئر جا ويچار 352
مهم جي جنگي حڪمت عمليءَ ۾ سوپ جو داستان 353

باب يارهون

نئين سر انتظامي جوڙجڪ 358
شاهپور ۾ مستقل فوج رکڻ لاءِ خان آف قلات کي راضي ڪرڻ 359
سنڌ جي سرحدي پٽي جڪراٽين ۽ ڊومبڪين حوالي ڪرڻ 360
بجار خان کي معافيءَ بعد مير علي مراد حوالي ڪرڻ 361
مهم جي سوپ کان پوءِ مخالفن جي نئين چال 362
نيپئر مٽان مڙهيل بهتان ۽ سک ـ انگريز جنگ 363
نيپئر جو گورنر جنرل کي لکيل خط 364
پُرامن ۽ خوشحال سنڌ لاءِ نيپئر جو خواب 366
سنڌ جي ترقيءَ ۾ ڪي رنڊڪون 367
پوکيءَ لاءِ زمينن جي نئين سر ورهاست 368
ماٺهن جي خوشحاليءَ لاءِ ڪنيل قدم ۽ ان جا دور رس اثر 368
عام ماٺهن جي ڀلائيءَ لاءِ ڪوششون 370
ماٺهن جي لڏ پلاڻ بابت نوان اصول 371
ڪراچيءَ جي ترقي 372
ڏاڙيلن جي چنبي مان آزاد ٿيل ماٺهن ۾ خوشي ۽ خوشحالي 372
دل ۽ محصول جي نظام ۾ سڌارا 373
قانون ۽ انصاف لاءِ ڪري ڏاڻن ۽ قرلٽ جي پاڙ پٽڻ 374
ماٺهن جي خوشحاليءَ سبب حڪومتي آمدني ۾ واڌ 375
نيپئر جي وڏندڙ عمر ۽ جسماني ڪمزوري 376
ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم جي ڪاميابيءَ ۽ امن امان
مرين جو بگٽين کي ماري مات ڏيڻ ۽ اسلام بگٽي جي 376
پيش پوڻ جو پيغام 378
نون پيداواري وسيلن جي ڳولا 379
ڏاڙيل قبيلا ٽانيڪا ٽي ڪرت ڪرڻ لڳا 379
مرين جي علائقي تي سک فوجين جي ڪاهه 380
سنڌ جي ترقياتي ڪمن ۾ سست رفتاري 380
نيپئر جا عوامي ڀلائيءَ وارا ڪم ۽ مخالفن جي ڪاوڙ 381
عوامي ڀلائي ۽ ڪامورن جا ڪرتوت 382

باربردار فوج لاءِ لاڏائو انن جي منظوريءَ ۾ ٽال متول 382
باربردار فوج جي انتظامي جوڙجڪ 385
اُٺ سوار ۽ سنڌ هارس فوجي دستن جو نئين سر قيام 386
بمبئي ڊر پاران باربردار فوج قائم ڪرڻ جي مخالفت 387
مخالف ڊر جي هشيءَ تي ڊاڪٽر بست جا نيپئر تي لڳايل الزام 388
نيپئر تي ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام جا لڳايل سخت الزام 389
لارڊ رپن ڪرنل آئوٽرام سان ٿٽ بٽيل 389
نيپئر خلاف ڊاڪٽر بست کي سيڪريٽري ولهه بيءَ جي هشي 390
راڻيءَ ڏانهن مير نصير جي لکيل درخواست پهچائڻ جي
پاٽينجر پاران ڪنيل ڏميواري 391
بمبئي ڊر وارن جون لڳاتار سازشون 392
اعليٰ عملدارن کي گدڙ ڪوڻ تي متل ممڙ 393
مخالف ڊر پاران اُتاريل نوان افواهه ۽ نوان الزام 394
قبائلي ويڙهه جي اڳڪٿي 394
نيپئر خلاف ڪامورا شاهيءَ جو ڪُجهو پوتا ميل 396
"بامبي ٽائيمس" جا الزام ۽ نيپئر جو بيان 397
بامبي ڪائونسل جو ڪُجهو نوٽ ۽ نيپئر جو جواب 397
لارڊ رپن جو خط ۽ نيپئر جو ڏنل جواب 399
نيپئر جي مخالفن جو نانيءَ ويڙهو 400
اناج جي ڪوٽ ختم ڪرڻ جا ڪارائتا طريقا 400
پليءَ ۽ ڊليءَ زمين لاءِ ڊل جي الڳ الڳ مقرري 401
سنڌ جي زرعي تباهي ۽ نيپئر جا زرعي پيداوار وڌائڻ لاءِ جتن 402
نيپئر جون خدمتون ۽ مٿي ويٺل مخالف ڊر جون سازشون 405

باب ٻارهون

سک ـ انگريز جنگ لاءِ تياري 407
سنڌ جي تحفظ جو بندوبست 411
نئين صورتحال ۾ نيپئر جي سنڌ کان بي اُلڪي ٽيڙ جو ڪارڻ 412
افغانستان جي امڪاني حملي روڪ لاءِ قلات جي
سردارن جو مطالبو ۽ نيپئر جو جواب 413
نيپئر کي افغانن جي آڇ 414
سک ـ انگريز جنگ، مير علي مراد جي خواهش ۽ نيپئر جا شرط 414

مٹڑ ڪوٽ تي حملي لاءِ منصوبا بندي 415
ديري غازي خان کي مير علي مراد جي قرلٽ کان بچائڻ 416
سکن سان جنگ لاءِ نيپئر جي فوجي منصوبا بندي 471
سکن سان تکريءَ ناھ تي نيپئر جي مايوسي 417
جنگ ۾ اڇتي وڌڻ وقت نيپئر جي منصوبا بندي 420
بامبي ڪائونسل جي سکن سان ناقص حڪمت عملي 421
ڪوءِ جنگ ۾ جھيڙو 422
سکن جي حملي جا ٿي ممڪن رستا ۽ ان خلاف منصوبا بندي 422
انگريز فوج جي منصوبا بنديءَ سکن جا ڊيرا ڊرا ڪري چڏيا 424
بچاءَ واري جنگ لاءِ سکن جي تياري ۽ انگريز جي پيش قدمي 425
ساٿين کي اعزاز نہ ملڻ تي نيپئر جا احساسات 426
نيپئر ۽ سنڌ مٿان آزارن جا انبار 427
فوج ۾ ڦھليل ڪالرا ۽ جنرل جوآئٽ 428
ڪالرا واري وبا بابت نيپئر جي راءِ 429
بيماري ان جو پؤ ۽ سنڌ جي صورتحال 431
سنڌ جا اھم مسئلا ۽ ڪامورا شاھيءَ جي لاپرواھي 431
مير علي مراد سان ڪيل معاھدو رولڻي جو شڪار 432
ڪامورا شاھيءَ جي ھر منصوبي کي رد ڪرڻ واري روش 432
ڪامورا شاھيءَ بابت نيپئر جي راءِ 433
سنڌ جي زرعي پيداوار ۽ واپار ۾ واڌ 434
پيداوار وڌڻ جا ڪارڻ 434
نئين آبپاشي نظام ڪري زراعت ۽ واپار ۾ واڌ 435
آفيم جي سمگلنگ رڪجڻ ڪري بمبئي سرڪار کي فائدو 436
سر چارلس نيپئر ھٿان سنڌ جو بھتر انتظام 436

باب تيرھون

تالپرن کي سنڌ جي حڪومت واپس ملڻ جوآسرو 438
پيءَ ڌر جي افواھن اڏائڻ کان پوءِ جي صورتحال 439
سر چارلس جا ويچار 439
لارڊ رپن پاران نيپئر جي مڃتا 440
نيپئر جو لارڊ رپن کي لکيل خط 441
ماٺھن جي حالت 442

انڈين نگري چريٽ راجا 443
ڪارو ڪاري جي اڍنگي رسم 444
چولا نومڙين ۾ برفت نومڙين وچ ۾ نيپئر جو ڪرايل ٺاھ
۾ سگ چٽيءَ واري رسم 444
قتل جي جرم کان پوءِ ڏرين ۾ جھيڙي دوران مقتولن جي
تعداد موجب فيصلي جو رواج 445
جاگيردارن کي مستقل جاگيرن جو حق ڏيڻ واري حڪمت عملي 446
عام ماڻھن جي پلائيءَ لاءِ ڪنيل قدم 446
سرعام ھٿيار ڪٽي ھلڻ تي پابندي ۾ ان جا اثر 447
سنڌ ۾ ميرن جي واپسيءَ جو افواھ ۾ ھڪ ٽالپر جا خدشا 448
ڊل محصول جي وصوليءَ جو طريقو 450
پوليس 452
عدالتي ڪاتو 453
پيداوار 455
سنڌوءَ رستي آڪبوٽن وسيلي واپار لاءِ رڪاوٽ 456
زراعت 457
ھت ڪوبہ ماڻھو بک وگھي نٿو مري 458
غريب ھارين کي زمين، جائداد ٽڪر ۾ قرض ڏيڻ 458
سنڌ جي زرعي ۾ تجارتي ترقي لاءِ اپاءَ 459
سنڌ جي مالي صورتحال ۾ فوجي خرچ جو بار 460
سنڌ جي فتح جي حڪمت عملي 462
سنڌ جي آبھوا ۾ آپدائون 463
سنڌ جا قدرتي وسيلا 464
سنڌ جي موجوده صورتحال 464
سنڌ ۾ فوجي حڪومت جي چونڊ ئي بھتر آھي 465
سنڌ لاءِ سول انتظاميہ جي جوڙجڪ 466
سر چارلس خلاف سازشون ۾ سنڌ ۾ سندس ڪردار 470
سنڌ جي انتظاميہ جون واپار جي ترقيءَ لاءِ ورتل ڪوششون 472
ڪراچيءَ کان اندرون سنڌ آڪبوٽن رستي تجارتي
آمدرفت جا فائدا 473
ڪٽڪ جي سٽي اُپت ۾ ڏيساور نيڪالي 474

آپياشي نظام جي سڌاري لاءِ واهن جي کوٽائي 476
درياهه رستي تجارت لاءِ اٽڪ تائين سروي 476
نيپئر جي منظم ڪيل فوج کي مختصر ڪرڻ جو حڪم 476
سنڌ ۾ الڳ الڳ هنڌن تي فوج رکڻ جا انتظامي ڪارڻ 478
آفيم ۽ ٻئي واپار مان فائدو 479
فاتح ۽ مفتوح 480
سر چارلس نيپئر ڪامياب فوجي ڪمانڊر ۽ بهترين منتظم 481
سکيءَ ستابيءَ سنڌ تي ڏاڙلن جو آزار ۽ انگريز فوج 482
انگريز فوج جي پوئتي هٽي حملي لاءِ تياري 483
ڪرنل استئڪ جي غلطيءَ ڏاڙيلن جي دل وڌائي ڇڏي 483
بمبئيءَ واريءَ ڏر جا الزام 485
مير شهداد جي والده وارو الزام ۽ اصل حقيقت 485
سنڌ جي ترقيءَ لاءِ حڪمت عملي 486
مورثي حق موجب ڏنل جاگيرون ۽ ان لاءِ لاڳو شرط 487
عام سنڌي ماڻهن جي بهتريءَ لاءِ ورتل ڪوششون 489
سنڌ ۾ چوپول: مير واپس پيا وڃن 490
لارڊ آشلي سان منهن ماري 491
نيپئر جي سنڌ کان موڪلاڻي 492
سنڌ ۾ شروع ڪيل منصوبي جي نيپئر کان پوءِ حالت 493
مريدي ويدر جو بلوچ ڏاڙيلن سان مقابلو 494
نَيپئر، بلوچ سردار ۽ مير 496
جيڪو ڏاڍو سو گابو 497
نيپئر جو ڏنل قانون، انصاف ۽ انتظام 497
سنڌ نيپئر جي دور ۾ 498

اضافو

ضميمو پهريون

حيدرآباد جي ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ جي رپورٽ جو اختصار 506

ضميمو ٻيو

سنڌ جي ٻڌي ڪليڪٽر سي ببيلورچرڊسن جي موڪليل رپورٽ جو اختصار 507

ضميمو ٽيون
سر چارلس جي لکيل خط جو اختصار جيڪو هن هندستان
سرڪار ڏانهن مليرندي‌ءَ لاءِ لکيو هو 510
سر هينري هارڊنج ڏانهن لکيل خط 511
ضميمو چوٿون
ڪچي‌ءَ واري جابلو علائقي خلاف جنگي مهم جي شروعات
وقت لارڊ ايلنبرو ڏانهن چارلس نيپئر لکيل خط جو اختصار 512
ضميمو پنجون
لارڊ ايلنبرو ۽ سر هينري هارڊنج ڏانهن چارلس نيپئر جي لکيل خطن
جو اختصار جن ۾ فوجين جي بغاوت ۽ بيماري جو ذڪر ڪيل آهي 522
ڊاڪٽر ڪرڪ ڏانهن لکيل خط جو اختصار 526
ضميمو ڇهون
سر چارلس نيپئر جو War for Indian Army جي نَوَن آرٽيڪلس
جي 6 فقري تي تبصرو 528
ضميمو ستون
سر چارلس نيپئر جو هندستاني فوج لاءِ جسماني سزا برقرار رکڻ
جي ضرورت بابت سرسري نقطئہ نظر 533
ضميمو اٺون
فوجي سامان بابت لکيل ميمورينڈم 547
ضميمو نائون
لارڊ رين ڏانهن مال غنيمت بابت لکيل خط جو اختصار 559
ضميمو ڏهون
لارڊ رين ڏي ڪچي‌ءَ جي جابلو علائقي خلاف فوجي مهم
جي باري ۾ لکيل خط جو اختصار 561
ضميمو يارهون
13 ريجيمينٽ جي انهن رضاڪارن جا نالا جن 8 مارچ 1845ع
تي تروڪي جي جبلن وارن لڪن کي بند ڪري ڇڏيو هو 563
ضميمو ٻارهون
سر رابرڊ مرچيسن جي خط جو اختصار جيڪو هن ڪئپٽن
وڪري جي لڏل جيالاجيڪل نمونن بابت هن کي لکيو هو 565

ضميمو تيرهون
ممبئي جي گورنر ڏانهن چارلس نيپئر جي لکيل خطن جو اختصار
جن ۾ شڪايت ڪئي وئي هئي تہ ڊاڪٽر بسٹ ڪجھ جعلي
ء ڪوڙا خط اخبار ۾ شايع ڪيا آهن 566
گورنر جنرل ڏانهن لکيل خط جو اختصار 567
ضميمو چوڏهون
گورنر جنرل ڏانهن چارلس نيپئر جي لکليل خط جو اختصار جنهن ۾
ڪرنل آئوٽرام جي اخبار ۾ ڇپيل خط جي شڪايت ڪئي وئي هئي 569
ضميمو پندرهون
سر چارلس نيپئر جي گورنر جنرل ڏانهن تمغن بابت لکيل خط جو اختصار 572
سر چارلس جي گورنر جنرل ڏانهن لکيل خط جو اختصار جيڪو هن
ڏانهن تالپرن ء انهن جي زالن جي ڳجهن منصوبن بابت لکيو هو 572
ضميمون سورهون
سر چارلس جي انهن خطن جو اختصار جيڪي هن ميرنور محمد خان
جي ٻيواهہ ڏانهن لکيا هئا، ء ان خط جو اختصار جيڪو ميرن ء
سندن مستورات جي خفيہ رٿن متعلق گورنر جنرل کي لکيو ويو هو 576
ضميمون سترهون
ميجر جنرل هنٽر جو سکر واري گهوڙا پڙي بابت نقطہ نظر 579
ضميمو ارڙهون
ڪئپٽن راٽبورن جو تبصرو 581
ساڳئي ماڻهوءَ جو ٻيو نقطہ نظر 581
مٽئين بيان تي سملا جي سول مئجسٽريٽ مسٽر ائڈورڈس جو تبصرو 584
ضميمو اوٽيهون
ضميمو ويهون
هيٺ بيان ڪيل خطن جو تعلق سنڌ جي فتح جي تاريخ سان آهي،
پر هي خط "سنڌ جي فتح" واري ڪتاب ڇاپجڻ کان پوءِ هٿ آيا هئا،
تنهن ڪري انهن کي هتي جاءِ ڏني وئي آهي 594
ميررستم خان جو پنهنجي پٽ ميرمحمد حسين ڏانهن لکيل خط 594
سر چارلس جو ڪمانڊر ان چيف سر نڪولس ڏانهن لکيل ان
جوابي خط جو اختصار 595

مقدمو

انگريزن جو سنڌ سان تعلق مغل دور ۾ پيدا ٿيو. هي دور ستاويهن سالن (1635_1662ع) تي محيط آهي. ٻيهر انگريزن ۽ سنڌ جو لاڳاپو ڪلهوڙن جي دور ۾ قائم ٿيو. هي زمانو صرف سترهن سالن (1758_1775ع) تي مشتمل آهي. ان بعد وري تالپرن جي زماني ۾ انگريز سنڌ ۾ داخل ٿيا. ليڪن انگريزن کي ڪجهه مهينن اندر پڇڙو پيو. ليڪن اٺن سالن جي وقفي کان پوءِ، انگريز وري سنڌ ۾ داخل ٿا. هن ڀيري انگريز مضبوط اِرادن سان سنڌ ۾ پهتا. ائين آخرڪار ملڪ کي فتح ڪري، سنڌ جي اڇي ڪاري جا مالڪ بنجي ويا. هي واقعو 1843ع ۾ ٿي گذريو. ڇهه سال پوءِ 1849ع ۾ انگريزن پنجاب کي فتح ڪيو. ان کان پوءِ انگريزن دهليءَ تي قبضو ڪيو (1857ع) ۽ آخري مغل بادشاهه بهادر شاهه ظفر کي بي دخل ڪري برما ۾ قيد رکيو. ائين انگريزن سموري هندستان کي فتح ڪري، خيبر کان ڪلڪتي ۽ ڪراچيءَ کان ڪشمير تائين پنهنجي حڪومت قائم ڪئي.

مغلن ۽ ڪلهوڙن جي زماني ۾ انگريزن سنڌ ڏني ۽ هن ملڪ سان واپاري لاڳاپا قائم ڪيا. ان عرصي ۾ مغرب جي هن ذهين قوم، سنڌ جو چڱو اڀياس ڪيو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪارندن، پنهنجي لکپڙهه ۾ مختلف رخن کان، سنڌ جي باري ۾ مناسب مواد چڊيو آهي. مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾، ڪجهه مغربي سياح به هند ۽ سنڌ پهتا. انهن جي سفرنامن جي ذريعي، اسان لاءِ چڱو تاريخي مواد مهيا ٿيو آهي. اهڙي مواد کي ڊاڪٽر سورلي پنهنجي ڪتاب "پٽ جو شاهه" ۾ سڀ نموني ڪتب آڻي، سنڌ بابت نهايت تحقيق سان اسان جي هٿ ۾ واڌارو ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح سان ڊاڪٽر ڊيو آرٽ به پنهنجي تحقيق لاءِ مذڪوره مواد کان ڪم ورتو.

ناٿن ڪرو پهريون انگريز ايلچي هو جو ميرن جي دور ۾ واپار جي مقصد سان سنڌ جو پهتو. هي واقعو 1799ع جو آهي. ليڪن سال کان به گهٽ عرصي ۾، ڪابل جي دٻاءَ تحت ميرفتح علي خان جي حڪم سان، ناٿن ڪرو کي سنڌ ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو. مير صاحب 1802ع ۾ وفات ڪئي. ان بعد مير

غلام علي خان حڪمران ٿيو. هن جي دور ۾ 1808ع ۾ انگريز وري سنڌ اندر داخل ٿيڻ ۾ ڪامياب ٿيا. ان کان پوءِ آهستي آهستي آهستي ميرن کي مختلف معاهدن ۾ جڪڙي، پنهنجي من جون مرادون حاصل ڪرڻ لڳا. آخرڪار 1843ع ۾ انگريزن سنڌ کي فتح ڪري هندستان سان ملائي ڇڏيو.

هي تاريخ جا داستان آهن، اهي پيا لکبا ۽ پڙهبا. اسان هتي صرف هي ٻڌائڻ ٿا چاهيون ته، تالپرن جي دور ۾ انگريز هن ملڪ ۾ داخل ٿيا، تڏهن کان سنڌ متعلق انگريزي زبان ۾ وڏي پيماني تي مواد لکجڻ شروع ٿيو. جيتوڻيڪ ناڻن ڪِرو سنڌ ۾ ٿورو عرصو رهيو تڏهن به پاڻ هن خِطي بابت هڪ رپورٽ تيار ڪري انگريز سرڪار کي پيش ڪيائين. ان کان پوءِ ته هي سلسلو شروع ٿي ويو. اين ايڇ. سمٿ، ميڪمرڊو، ڊيل هوسٽ، ايلس، پوٽينجر، جيمس برنس، اليگزينڈر برنس، ڪيٽ ينگ، اورلچ، آئوٽرام، ايسٽ وڪ، وليم نيپيئر ۽ رچرڊ برٽن، اهڙا نالا آهن جن تالپرن جي دور ۽ ان جي خاتمي کان پوءِ جي اڌ ڏهن سالن جي عرصي ۾، سنڌ متعلق انگريزي زبان ۾ وافر مواد تيار ڪيو. هي لٽريچر مختلف سالن ۾ ڪلڪتي، بمبئيءَ ۽ لنڊن مان شايع ٿيندو رهيو. ائين هڪ طرف ته سنڌ جي باري ۾ گهڻو مواد تيار ٿيو ۽ ٻئي طرف مغربي دنيا سنڌ جي صورت حال جي باري ۾ باخبر ٿيڻ شروع ٿي.

منهنجي خيال ۾ 1843ع ۾ انگريزن هٿان سنڌ جي فتح، دنيا جي تاريخ جو هڪ منفرد واقعو آهي. سنڌ جي حاڪمن ويڙهه کان ٽارو ٿي ڪيو پر فاتح چارلس نيپيئر زوريءَ تالپرن مٿان جنگ مڙهي. ٻيو هي ته سنڌ جي فتح جي زبردست مخالفت خود فاتح قوم جي بااثر فردن ۽ ادارن پاران ٿي رهي هئي. انهن حالتن جي پس منظر ۾ فائدو هي ٿيو ته، سنڌ جي فتح جي مخالفن ۽ حامين قلم کنيو ۽ اڄ 1843ع جي واقعن ۽ حادثن جي باري ۾ اسان وٽ کوڙ سارو مواد موجود آهي.

چارلس نيپيئر سنڌ فتح ڪري وڏي مشڪل ۾ ڦاسي پيو. گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو، هِن مهم ۾ سنڌ جي فاتح سان گڏ هو. ٻئي طرف ڪرنل آئوٽرام هو جنهن نيپيئر لاءِ باهه باري ڇڏي هئي. ڪلڪتي، بمبئيءَ ۽ لنڊن جي پريس ۾ ٻنهي ڌرين پنهنجو پنهنجو موقف لکي پي ڇپرايو. دلچسپ ڳالهه هيءَ آهي ته برٽش پارليامينٽ ۾ به سنڌ جي فتح تي پرپور بحث ٿيو ۽ نيپيئر توڙي ايلنبرو جي ڪردار تي وڏو گوڙ ٿيو. ان سڄي وڻ پکڙ کان پوءِ به ڪجهه نه ٿيو ۽ انگريز سنڌ ملڪ تي قبضو ڪرڻ ۾

سرخرو ٿيا. مير صاحبان کي جلاوطن ڪري، هندستان جي پرانهن علائقن ۾ نظربند رکيو ويو.

هن سموري مارامارئ ۾ بحث مباحثي جو نتيجو هي نڪتو ته، اسان کي ٻئي مواد کان علاوه، به تفصيلي ڪتاب ملي ويا، جي اڄ ميرن جي دور جي آخري سالن ۾ نيپئر هٿان سنڌ جي فتح جو نهايت تفصيلي احوال مهيا ڪن ٿا. نيپئر جي پاڻ وليم نيپئر پنهنجي پاڻ جي ٻڌاءَ ۾ "سنڌ جي فتح جي تاريخ" ٻن جلدن ۾ لکي 1845ع ۾ لنڊن مان ڇپرائي پڌري ڪئي. تالپرن سان همدردي رکندڙ ڪرنل آئوٽرام هي ڪتاب پڙهي قلم کنيو ۽ "سنڌ جي فتح: هڪ تبصرو" عنوان سان ٻن جُلدن ۾ ڪتاب تيار ڪيو. هي ڪتاب 1846ع ۾ ايڊنبرگ مان نروار ٿيو. هي ٻئي ڪتاب سنڌي ترجمي جي صورت ۾ اسان وٽ موجود آهن. وليم نيپئر جو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ (ترجمو: سومار علي سومرو) ڇپرايو آهي. جڏهن ته ڪرنل آئوٽرام جي ڪتاب جو ترجمو عطا محمد پنيري صاحب ڪيو، جنهن کي سنڌيڪا اڪيڈميءَ شايع ڪيو آهي. آئوٽرام جي ڪتاب جي سنڌي ترجمي تي نامور محقق ايم ايڇ پنهور صاحب، هڪ بيش بها علمي مهاڳ لکيو آهي، جنهن ذريعي انگريزن هٿان سنڌ جي فتح جو پرپور پس منظر سامهون اچي ٿو. وليم نيپئر ۽ آئوٽرام جا اصل انگريزي ڪتاب پڻ ڪجهه سال ٿيا ته سنڌ اندر ڇپيا آهن.

سر چارلس نيپئر سنڌ جي فتح کان پوءِ، هن علائقي جو پهريون انگريز گورنر مقرر ٿيو. پاڻ چار سال هن عهدي تي رهيو ۽ 1847ع ۾ سنڌ کي ڇڏي ولايت روانو ٿي ويو. ان بعد سندس پاڻ وليم نيپئر جيئن "سنڌ جي فتح جي تاريخ" ۾ لکيو هو، نيپئر ۽ سنڌ جي حوالي سان هڪ وڏيڪ ڪتاب لکي ڇپرايو. هي ڪتاب "سنڌ ۾ نيپئر جي انتظامي تاريخ" نالي سان، انگريزي زبان ۾ 1851ع ۾ لنڊن مان ڇپيو هو. ٽن سالن کان پوءِ 1854ع ۾ هي ڪتاب ٻيهر ڇپيو. ساڳئي ڪتاب جو ترت هڪ ٻيو ڇاپو به نڪتو جنهن تي اشاعت جو سال لکيل ڪونهي. هن ڪتاب جا هي سڀ ايڊيشن انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي ريسرچ لئبريريءَ ۾ موجود آهن. بدقسمتيءَ سان هن ڪتاب جو مٿي ذڪر ڪيل ٻن ڪتابن (وليم نيپئر ۽ آئوٽرام جا سنڌ جي باري ۾ لکيل ڪتاب) وانگر ڪو نئون ايڊيشن نه نڪتو آهي.

سنڌ ۾ نيپئر جي انتظامي تاريخ، نالي هي ڪتاب تيرهن بابن، هڪ

اضافي ۾ ويهن ضميمن تي مشتمل آهي. روايت جي ابتڙ هي ڪتاب ڪنهن بہ عنوان کان سواءِ مخلف بابن تي مدار رکي ٿو. وليم نيپئر جو پهريون ڪتاب پڙ سِتاءَ ۾ ائين هو. هي ڪتاب نہ رڳو پنهنجي دور جو هڪ معلوماتي ۽ دلچسپ ڪتاب ثابت ٿيو پر اهو اڄ بہ پنهنجي مواد ۽ انفراديت جي ڪري نهايت ڪارائتو ڪتاب آهي. جيئن مٿي ذڪر ٿيو تہ هي ڪتاب پهريون پيرو 1851ع ۾ ڇپيو ۽ مختصر وقت ۾ ان جا بہ وڌيڪ ايڊيشن ڇپجي منظر تي آيا.

هي ڪتاب رڳو سنڌ جي انتظامي تاريخ نہ آهي، پر ان سان گڏ گهٽن حوالن سان سنڌ جي باري ۾ اسان جي ڄاڻ ۾ واڌارو ڪري ٿو. سر چارلس نيپئر سنڌ ۾ پراڻي نظام جي جاءِ تي نئين انتظامي سرشتي جا بنياد رکيا. سنڌ کي انتظامي طرح سان ٽن ضلعن ۾ تقسيم ڪيائين. ان کان علاوه ڪسٽم جي حوالي سان پڙ هڪ جدا ضلعو وجود ۾ آندو ويو. ضلعن ۾ پوليس ڪماني، ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽن جي مقرريءَ سان جديد انتظامي سرشتي کي وجود ۾ آندو ويو. گورنر سنڌ سر چارلس نيپئر جديد سنڌ جي تعمير جي بنياد رکڻ وقت، ترقيءَ ۽ تعميرات طرف توجهہ ڏنو. آبپاشي نظام جي اصلاح جو آغاز ڪيو ويو. واهن تي پُلين جي تعمير جو حڪم ڏنو. سنڌو درياه جي وهڪرن کي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ پهريون پيرو بَند بڌڻ لاءِ سوچيو ويو. ڪراچي بندر جي اصلاح ۽ جديد اڏاوت، نيپئر جي اوليت ۾ شامل رهي. وليم نيپئر جي لکت موجب، ميرن جي دور ۾ زال جي قتل جو ڪوبہ حساب ڪتاب نہ ٿيندو هو ۽ نہ وري اهڙي قتل کي ڏوهہ سمجهيو ويندو هو. سنڌ جي انگريز فاتح هن صورتحال جو سخت نوٽس ورتو ۽ ان کي سنگين ڏوهہ تسليم ڪندي، اهڙي خون خرابي لاءِ سخت ترين سزا تجويز ڪئي. انگريز دور جو هي خاص ڪريڊٽ آهي تہ، گورن حاڪمن امن امان طرف ڀرپور توجهہ ڏنو. جتي بہ حڪمراني ڪيائون، اُتي انتظام ۽ امن کي ڀرپور طرح سان قائم رکيائون.

وليم نيپئر هي ڪتاب لکي اسان کي تالپرن جي دور جو عام طرح سياسي ۽ خاص طرح سان سماجي عڪس ڏيکاريڙ جو ڀرپور جتن ڪيو آهي. پاڻ لکي ٿو تہ جاگيرداري نظام جي ماحول مطابق تالپرن جي دور ۾ صنعت ۽ واپار کي خاص اهميت نہ ملي سگهي. ملڪ جاگيرداري راج جو بدترين مثال ٿي پيو هو. هن ڏس ۾ دلچسپ ۽ خاص مثال، حيدرآباد جي

قلعي جو آهي، جڏهن سنڌ جا جاگيردار نيپئر کان رعايتون ۽ سَندون حاصل ڪرڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا هئا. هن ڏس ۾ وليم نيپئر جي لکت آهي ته ويهه هزار سردار سلامي ۾ري فائدا حاصل ڪرڻ لاءِ آيا هئا. مُلڪ جي وسعت ۽ آدمشماريءَ جي حساب سان، ويهه هزار سردارن جو انگ ظاهر ڪري ٿو ته، ان دور ۾ سنڌ ڪيئن نه جاگيرداري نظام جو بدترين مثال ٿي پئي هئي. سنڌ جو عوام ڪهڙي گُهٽ ۽ بوسٽ ۾ ساهه کٽي رهيو هو جاگيردارن جي وڏي انگ ۾ موجودگي، ان صورت حال سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿي.

وليم نيپئر جي لکت موجب چارلس نيپئر سنڌ جي عوام کي بدترين جاگيرداري نظام مان نجات ڏيارڻ جو پڪو فيصلو ڪيو هو. پر سنڌ جي بدقسمتي جو نيپئر کي ڪلڪتي، بمبئي ۽ انگلينڊ جي طاقتور عهديدارن ۽ پريس اهڙو ته سوڙهو ڪيو جو پاڻ کي بچائڻ لاءِ وري به ڪيس هلندڙ نظام جو سهارو ونڊي هلڻو پيو. نتيجو هي نڪتو جو ساهه بوساٽيندڙ هي نظام بچي ويو ۽ سنڌ جو عوام 1843ع جي تاريخي موڙ کان ڏيڍ صدي گذرڻ بعد اڄ به جاگيردارن جي مضبوط جَڪڙ مان آجو نه ٿي سگهيو آهي. نيپئر کان پوءِ ته سنڌ جي ڪمشنرن، بمبئي جي گورنرن ۽ ڪلڪتي جي وائسرائن (گورن جنرلن)، ميرن، پيرن ۽ سيدن کي وڏيون وڏيون جاگيرون ڏئي، ايجا به وڌيڪ طاقتور بنايو. اهڙا تفصيل "سنڌ ۾ جاگيردارن جي تاريخ" نالي ڪتاب ۾ موجود آهن. اهڙي پاليسيءَ جا جيڪي منفي نتيجا نڪرڻا هئا، سي پوري طاقت سان اڄ به موجود آهن.[1] خلافت تحريڪ ۽ هجرت تحريڪ ته گهڻو پوءِ جي ڳالهه آهي. ان کان به گهڻو اڳ ۾ مير شير محمد مدد لاءِ افغانن وٽ ويو ليڪن مدد بجاءِ افغانن ساڻس دوکو ڪيو. ۽ نيٺ گهمي ڦري ٽڪجي، اچي سنڌ پيڙو ٿيو ۽ انگريزن کان جاگيرون ونڊي خاموش ٿي ويهي رهيو. هيءَ ڳالهه پڙ اسان کي وليم نيپئر جي هن ڪتاب مان معلوم ٿئي ٿي.

وليم نيپئر جي هن ڪتاب ۾ خاص طرح موجوده بلوچستان جي علائقن (ڪچي، مري ۽ بگٽي قبيلن جي ماڳن) جي قبائلي صورت حال،

---

[1] هن ڏس ۾ تازي دور ۾ چپيل به ڪتاب ڏسڻ گهرجن: (جن مان پهرئين جو ترجمو: "سنڌ جا پير ۽ برطانوي راج" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي.)

i) Sarah F.D. Ansari: The Pirs of Sindh, 1843-1947

ii) David Cheesman: Landlord Power and Rural Indebteness in Colonial Sindh, 1865-1901

مختلف قبيلن جي هڪ ٻئي سان ويڑهه. سنڌ جي اتر ۾ اولهه واري سرحد تي موجود افراتفري ۾ بدامنيءَ کان علاوه، هن علائقي ۾ نيپئر جي فوجي مهمن جو تفصيلي ذڪر ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ آغا خان جي ڪردار لس ٻيلي جي جامن، مَرين ۾ بُگٽين جي باهمي ڇڪتاڻ توڙڻ ڪڇ جي صورتحال جو به نمايان ذڪر ڪيو ويو آهي. پاڻ لکي ٿو ته ڪلهوڙن جي حڪومت جي خاتمي کي سٺ ستر سال گذري چڪا هئا، پر پوءِ به سنڌ جي عوام ايجا ڪلهوڙن کي نه وساريو هو. اهڙو ذڪر هن ڪتاب ۾ ٻن جاين تي ڪيو ويو آهي. مصنف ڪلهوڙن جي وفادار قبيلن کي، تالپرن جي ڏنل تڪليفن جو به مذڪور ڪيو آهي. وليم نيپئر انهن آڳاٽن لکندڙن مان هڪ آهي، جنهن "رني ڪوٽ" بابت اظهار خيال ڪيو آهي ۽ ان ڳالهه کي رد ڪيو آهي ته ڪوهي قلعو تالپرن ٺهرايو هو.

محترم عطا محمد پنيرو جس لَهڻي، جنهن هن نايابَ ۽ اهم ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي. پنيري صاحب جا ترجمو ڪيل به ڏزن ڪن ڪتاب اڳ ۾ ئي ڇپجي، سنڌي عوام وٽ مڃتا ماڻي چُڪا آهن. پاڻ نالي ۾ ته هڪ شخص آهي، پر اڪيلي سر هن وقت تائين جيڪو لکڻ ۽ پڙهڻ جو ڪم ڪيو اٿس، اهو اڪثر ادارن کان مٿاهون آهي.

تالپرن ۽ انگريزن جي دور سان لاڳاپيل ڪيئي انگريزي ڪتاب ترجمو ڪري، اسان جي تاريخي شعور کي وڌائڻ ۾ پاڻ گهڻو سڪل ٽيو آهي. ان کان سواءِ ڊاڪٽر سورلي جا شاهه عبداللطيف بابت لکيل به ڪتاب به پاڻ ترجمو ڪيائين، جن جي سڃيءَ سنڌ ۾ پرپور آڇيان ڪئي وئي آهي. مون کي خاطري آهي ته جيئن وليم نيپئر جو هي ڪتاب عوام ۾ مقبول ٽيو ۽ چند سالن ۾ ان جا متعدد ايڊيشن نڪتا، ساڳي طرح هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو پڻ هٿئون هٿ وڪامندو ۽ پبلشر کي تمام جلد ان جو ٻيو چاپو پڌرو ڪرڻو پوندو. آءٌ، مترجم عطا محمد پنيري صاحب لاءِ دل جي گهرائين سان هي به ٻول چئي پنهنجي گَٽا پوري ڪيان ٿو:

جَڪرا جيئو شال!

5 فيبروري 2008ع

ڊاڪٽر جي. ايم. لاکو

پيش لفظ

سر چارلس نيپئر جي سنڌ جي فتح جي تاريخ ڇپجڻ وقت اهو واعدو ڪيو ويو هو ته سندس سنڌ ۾ رڪيل انتظامي جوڙجڪ بابت به احوال لکيو ويندو. تنهن ڪري هيءُ ڪتاب لکي. ان واعدي کي پاڙيو ويو آهي. جنهن ۾ ڪجيءَ خلاف جنگي مهم جو احوال به شامل ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب کي به "سنڌ جي فتح جي تاريخ" جيان انگريز عوام ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته هي ماڻهو وڪٽوريا دور جي هن فوجي جنرل جي ڪامياب جنگي مهمن جي دعوائن خلاف اڪيلا هڪ مسلسل آواز کي ختم ڪري سگهن ٿا. هي نه رڳو سورهيه فوجي سپهه سالار هو پر ڪامياب منتظم به هو جنهن پنهنجي ملڪ جي ماڻهن جون دليون ڏتاري ورتيون هيون. پر عام ماڻهو جي حقيقي مدد حاصل ڪرڻ واسطي. سر چارلس جي خيالن ۽ عملي ڪمن کي اجاگر ڪرڻ جي ضرورت آهي. جنهن ۾ هن ڳالهه جو اظهار ڪيو ويندو ته هن جي ملڪي انتظامي جوڙجڪ جو مجموعي ۽ مخصوص نوعيت جو ڪهڙو نقطئ نظر هو يا مخصوص قسم جي صورتحال دوران هن جا خيال ۽ احساس ڪهڙا هئا. ان کان سواءِ جتي ضرورت محسوس ڪئي وئي آهي ته اتي سندس ڇيل اصلي لفظ بيان ڪيا ويا آهن.

عام طور تي هڪ مصنف کي پنهنجي پنهنجي خيالن جي اظهار جي آزادي هوندي آهي. پر جيڪڏهن ان موقعي جو فائدو وٺجي ها ته سر چارلس جي ڏاهپ ۽ ڏانءُ فطري مزاج ۽ هلت چلت جي حقيقي سياءُ بابت اصلي ڳالهيون ڏکجي وڃن ها. هن کان سواءِ ڪيس بي بنياد الزامن ۽ اجاين تهمتن کان بچائي ڪونه سگهجي ها. تنهن ڪري هن ڪتاب جي تصنيف جو اهم ڪارڻ اهو آهي ته جيئنءَ پڙهندڙ سر چارلس کي چڱيءَ ريت سمجهي سگهن ۽ مٿس لڳل اجاين الزامن کان متاثر نه ٿين. جيڪڏهن هي ڪتاب نه لکيو وڃي ها ته. سر چارلس جي نقطئ نظر کي غلط سمجهيو وڃي ها. ڇاڪاڻ ته هتان جي عام ماڻهوءَ کي اها خبر ڪانه آهي ته. جنهن ملڪ ۾ هي ماڻهو موجود هو تنهن جي ماڻهن جون رسمون رواج بلڪل مختلف هئا ۽ جن ماڻهن سان هن جنرل جو ڪار وهنوار هو

سي نهايت حاسد هئا. مثال طور هن نئين مفتوح علائقي ۾ عام رواجي حڪمراني قائم ڪرڻ بدران، فوجي راج مڙهيو هو. پر فوجي طرز جي حڪومت ان ڪري قائم ڪئي وئي جو فتح ڪيل علائقي جا ماڻهو ويڑهاڪ هئا. تنهن ڪري اهڙن سرڪش ماڻهن کي ضابطي هيٺ رکڻ ۽ کين مهذب بڻائڻ واسطي هن کان سواءِ ڪو ٻيو دڳ ڪونہ هو. اهڙي ڳڻپير وايو منڊل ۾ ملڪ جي سول انتظاميہ جي قيام خلاف سندس اعتراض کي جيڪڏهن ان دور جي مخصوص صورتحال جي پسمنظر ۾ جاچي پرکي ۽ سندس نقطئہ نظر تي سوچي ويچاري نہ ڏسبو تہ اهو پتو ڪونہ پوندو تہ ان دور جي هندستان ۽ خاص طور سنڌ ۾ سول انتظاميا قابل عمل ڪانہ هئي. پر جيڪڏهن ان دور ۾ سول انتظاميا مقرر ڪئي وڃي ها تہ اها بلڪل ناڪام ثابت ٿئي ها. ان ڪري سول انتظاميہ جي ذميوار ڪامورا شاهي خلاف نفرت پيدا ٿي وڃي ها ۽ صوبي جي غير فوجي سرڪار اجائي بدنام ٿي وڃي ها. اهڙيون ڳالهيون اڻ سونهيون هيون جن جي پردي پٺيان سر نيپيئر جا اصلي اڌما ۽ اتساهہ ڏيکجي ويا هئا ۽ سندس اصلي ڪارڪردگي بہ ماڻهن جي سامهون اچي ڪانہ سگهي هئي. هن جو فوجي اختيارن جو استعمال هن مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ جاکوڙ هئي تہ جيئن سنڌي ماڻهو انگريزن جي قائم ڪيل غير فوجي ادارن کي بنا دير قبول ڪرڻ لائق بڻجي سگهن جن جو بنياد هن جنرل پاڻ رکيو هو. هي ڪم ڏاڍو ڏکيو هو پر سر چارلس ان کي نهايت ڪاميابيءَ سان سرانجام ڪيو ۽ ڪابہ رنڊڪ کيس روڪي ڪانہ سگهي هئي. ڇاڪاڻ تہ ماڻهوءَ وٽ هر قسم جا اختيار هئا. ڏاڻءَ ۽ ڏات جو مالڪ هو. جن کي دفتر جي ڪم جو اوچو ڏير ڏيکي سگهڻ ۾ سوياروڪونہ ٿيو هو. کيس فوجي هٿ ناتي بي انتها وسيع اختيار هئا پر هن انهن کي سرڪاي منصوبہ بنديءَ جو حصو ڪونہ بڻايو هو. هتي اهو بيان ڪرڻ بيجا ڪونہ ٿيندو تہ هن ماڻهو پنهنجي ڳالهين کي مان ۽ مهت ڏنو هو. هن کان پوءِ مسٽر پرنگل Pringle آيو هو. جنهن پن سالن جي عرصي تائين وڏي جوش ۽ جذبي سان ڪم ڪرڻ کان پوءِ سر چارلس کي عقيدت جو نذرانو پيش ڪندي، هي حقيقت تسليم ڪئي هئي تہ هن سنڌ اندر سرڪاري ادارن قائم ڪرڻ ۾ پنهنجي ڏات ۽ ڏاڻءَ جو ڀرپور اظهار ڪيو هو.

وليم نيپئر

باب پهريون

سر چارلس نيپئر جي سنڌ انتظاميہ

جڏهن ميئر شير محمد حيدرآباد پرسان انگريزن هٿان شڪست کاڌي هئي تہ فاتح ان وقت اعلان ڪيو هو تہ هن کان پوءِ بندوقون گوليون ۽ توبون گولا ڪونہ اوڳاڇيندیون. پر ڪن ڏرين سندس هن ڳالهہ کي پٽاڪ سمجهي چڙون ڪين هيون. پر سندس اها ڳالهہ ۽ اڳڪٿي بلڪل سچي ثابت ٿي هئي، جنهن جو بنياد هيٺ ڏنل حقيقتن تي بيٺل آهي.

هن ملڪ ۾ مختلف انساني نسل آباد آهن جن جا مذهب مختلف ۽ مفاد هڪ ٻئي جي خلاف آهن. انهن جا اڏما، اتساهہ ۽ مادي مفاد ساڳيا ڪونہ آهن. پر جيڪڏهن بدقسمتيءَ سان بغاوت جي باهہ پڙڪي اٿي ہ ڪٽي تہ ڊگهيءَ مدت تائين اها مهاڏو ڏئي ڪانہ سگهندي اصلي سنڌي تہ هاري ناري ڏٽڙيل آهن. جيڪي ظلم ۽ ڏاڍ سبب هيسايل آهن. هنن جي حيثيت بي هٿيار غلامن جهڙي آهي. جيڪڏهن سنڌين کي غلاميءَ جي هنن زنجيرن کان آزاد ڪيو وڃي ها تہ ٽالپرن جي حڪمراني جو خير ڪونہ هو. هندو تعداد ۾ تہ گهٽا آهن، پر ڊڄٽا آهن. هنن جي ڏرم کان سنڌي (مسلمان) ۽ هروڀرو نفرت ڪندا آهن. هنن ماٹهن جي ڏرلٽ عام آهي. تنهن ڪري هو نڪڙي الڳ ٿي ويا آهن. کين امن ۽ بچاءَ جي ضرورت آهي. ڊگهي جنگ هروڀرن جي مفاد ۾ آهي. ڇاڪاڻ تہ اهي عادي ظالم آهن. سنڌن خواهش آهي تہ هو پنهنجي منافع بخش حاڪماڻي حيثيت کي ڪيئن ہ ڪري برقرار رکن. پر هنن بن لڳاتار جنگين ۾ شڪست کاڌي آهي. سنڌن خزانو انگريز سرڪار جي قبضي ۾ آهي. هنن جا ڇهہ اهم ميئر جنگي قيدي آهي. سنڌن سياسي ۽ فوجي طاقت ہ ڪنا ڪيڙ ٿي وئي آهي. تنهن ڪري هو صفون سنواري مقابلي ڪرڻ جهڙا تہ رهيا ئي ڪونہ آهن. ان کان سواءِ سنڌن مذهب جدا ۽ مفاد الڳ آهن. تنهن ڪري مڙي مُٺ تي بغاوت جو ڪريو ہ ڪڙڪائي ڪونہ

سگهندا. نہ وري انگريزي فوج جي ڊگهي عرصي تائين مزاحمت ڪري سگهندا. ٻي ڳالهہ تہ ٻروچ مختلف قبيلن ۾ ونڊيل ورڇيل آهن ۽ هر ڪو سردار پنهنجي ڏيڍ سَر جو الڳ قبيلو قائم ڪيو ويٺو آهي. سنڌ ۾ پهچي سندن دشمنيون وڌيَ وڻ ٿي ويون آهن. ڇاڪاڻ تہ اهي مختلف تالپر حڪمرانن جا ملازم آهن، جيڪي وري پاڻ کي آزاد ۽ بااختيار حڪمران سمجهندا آهن. پر رهندا هڪ ئي قلعي ۾ گڏ آهن. هنن جو ٻين ڳالهين ۾ ٻہ، پنهنجي سنڌي رعيت تي ڏاڍ ڏمر ڪرڻ ۾ مقابلو هوندو آهي. جن کان آباد ۽ پليون زمينون کسي شڪارگاهہ ٻڌائيندا آهن.

ميانيءَ جي جنگ کان پوءِ ميرشير محمد جي حڪمت عملي

ٻين ميرن کان ميرپور خاص جو مير شير محمد وڌيڪ ٻهادر ماڻهو آهي. انگريزن کيس حيدرآباد پرسان شڪست ڏني آهي. هن اڪيلي سر مقابلو ڪيو هو. آپت مان ساڻس ڪير ٻہ ٻانهن ٻيلي ڪونہ ٿيو آهي. هيءُ مير ميانيءَ جي ميدان تي هلي پائن سان ياءُ ڪونہ ٿيو هو. خاص ڪري ان جنگ ۾ پاڳي پائيوار ان ڪري ٿي ڪونہ سگهيو هو جو انگريز سپهہ سالار جلدي ڪري حملو ڪري ورتو هو. ٻي ڳالهہ تہ کيس ڪجهہ غلط فهميون ٻہ هيون. هيءُ مير صوبدار خان سان ڪونہ ٺهندو هو. ڪنهن ڳالهہ تي ٻين ميرن وانگي هي ٻہ سمجهندو هو تہ ٻهادر بلوچ جڏهن تلوارون تاڻي، هڪ وار پڙ تي پهتا تہ انگريزن لاءِ ڇڄڻ کان سواءِ ٻي واهہ ڪانہ هوندي. تنهن ڪري هو سست رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪري رهيو هو. کيس اها ٻہ غلط فهمي هئي تہ سوپ اَوَس ٻہ ميرن جي ٿيندي. جنهن کان پوءِ هو سندس حڪمرانيءَ جي حدن کي پاڻ ڏانهن سوريندا، تنهن ڪري هن پنهنجو ٻارهن هزار لشڪر هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ لڪائي ويهاري ڇڏيو هو. کيس رستي ۾ اها سڌ پئي تہ جنگ ۾ تالپرن کي شڪست ملي آهي ۽ سندن تخت تاراج ٿي ويو آهي. اهڙي خبر ٻڌڻ سان هو پويان پير ڪري وڃي ميرپورخاص پهتو. هن انگريزن کي صلح جي آڇ ڪئي. پر سندس من ميرو هو. کيس لشڪر گڏ ڪرڻ جي مهلت گهربي هئي. ان دوران هن پنهنجي جاگيردارن کي سڏائي ورتو. هن کان سواءِ ميانيءَ جي جنگ مان بچي ويل ماڻهو ٻہ وڃي وٽس گڏ ٿيا. انهيءَ جنگ کان ٿورو اڳ انهن قبائلي سردارن ۾ وقتي صلح ٿي ويو هو جن وچ ۾ هڪ نہ ٻيءَ ڳالهہ تان سدائين جهيڙا پيا هلندا هئا. ان ڪري

هاڻي فقط سردار احمد خان لغاريءَ جي اڳواڻيءَ ۾ لغارين ۽ نظاماڻين جو لشکر وڃي مير شير محمد سان مليو هو. هي اهو سردار هو جنهن انگريز ريزيڊنسيءَ تي پڻ حملو ڪيو هو. باقي ٻيا ٻروچ سردار هن کان ڌار ٿي بيٺا هئا. پر ڪي بي دليو شريڪ ٿيا هئا، جن سان لشکر بہ مختصر هو. چاکاڻ تہ اهي سردار ۽ جاگيردار ڪيس گهٽ پائيندا هئا. هن پنهنجا ڇهہ هزار بهادر ماڻهو ڪليليءَ جي ڪناري سان ويهاري، جڏ انهن کي مرڻ لاءِ قطاري ڇڏيو هو.

مير شير محمد خلاف سر چارلس جي حڪمت عملي

مير شير محمد، سر چارلس جي بلڪل ويجهو جنگ لاءِ جهنڊو جهولائي رهيو هو ۽ تڪبر ۽ هٺ کان سندس ڳاٽ اوچ هو. اهو زنده لشکر ۾ نہ، پر جڏ ڊير ٽيل لاشن وچان گهمي ڦري رهيو هو. جيڪڏهن هو مهاڏي ڏيڙ بدران مات ڪري ويهي ها تہ ڪيس پنهنجي حڪمراني وارو علائقو ملي وڃي ها ۽ پنهنجي زندگي شاهاڻي ناڻ سان گذاري ها. جيڪڏهن انگريز سپهہ سالار هي فوجي پيش قدمي قومپرستي واري احساس کان متاثر ٿي ڪري ها تہ بهادر شهزادي تي حملي ڪرڻ کي ڏکوئيندڙ منصبي فرض تصور ڪري ها. پر هن کي سنڌ جي غلامن کي آزاد ڪرڻو هو. ان کانسواءِ ڪابل ۾ مسلمانن جي فتح ڪري هندستان جو عيسائي معاشرو ڏڪي ويو هو. تنهن ڪري پنهنجي ملڪي مفادن ۽ فوج جي بلند حوصلن کي برقرا رکڻ لاءِ وٽس هن کان سواءِ ڪو ٻيو رستو ڪونہ هو. نہ تہ اهو ڪارنامو نمائشي بهادري نسوري ڏاڍ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ هو. تنهن ڪري هن مير کي ائين قتل ڪرڻو هو جيئن پهرئين مير جو سر قلم ڪيو ويو هو. انهيءَ مقصد سان تہ جيئنءَ مياڻي جي فتح جي دهشت کي انگريز برقرار رکي سگهن ۽ سمجهيو وڃي تہ انگريز فوج ناقابل شڪست آهي. اهڙين ڳالهين کي آڏو رکي مير شير محمد تي اهڙو حملو ڪيو ويو جو منجهس ڊگهي عرصي تائين جنگ جي اڳواڻي ڪرڻ جي سگهہ ئي کانہ رهي هئي.

اها بہ حقيقت هئي تہ ڪيترا ئي جاگيردار ۽ قبائلي سردار پن جنگين دوران هن جو ساٿ ڇڏي ويا هئا ۽ انگريز سپهہ سالار ڏانهن وفاداري ۽ تابعداري لاءِ سلام موڪلي رهيا هئا. ان جي جواب ۾ پاڻ کين انعامن اڪرامن جا دلاسا ڏئي رهيو هو. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن

هي بلوچ سردار شڪست کاڏل حڪمرانن سان وفادار رهڻ کان پاسو ڪري وڃن. تالپر سردار پنهنجي اباڻي حڪمراني کي هٿ ڪرڻ ۽ پنهنجي عزت ۽ ناموس کي بچائڻ لاءِ هٿ پير هڻي رهيا هئا. هر تالپر سردار دل ۾ اهو مقصد رکي ميدان تي جنگ ۾ مصروف هو. پر هنن قبائلي سردارن ۽ ميرن سان ڪو به درباري ماڻهو ساڻ ۾ ڪونہ هو. هر حڪمران پنهنجي تالپري خاندان جي بچاءَ ۽ ڦرلٽ لاءِ جنگ ڪري رهيو هو. کين ٻين بروچ خاندانن جي مفادن جي ڪابہ ڳڻتي ڪانہ هئي، جيڪي هٿيار ڪٽي اچي هڪ هنڌ گڏ ٿيا هئا. هنن جا ميرن سان تعلقات وغيره ڪونہ هئا. نہ وري انهن کي قومپرستيءَ جي جذبي ائين ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. انگريزن بہ تازو سنڌ کي فتح ڪيو هو. جن وٽ ڏرتيءَ تي قبضي کان سواءِ حڪمراني هئي. تنهن ڪري هنن سان بہ سندن لاڳاپا پيدا ٿي ڪونہ سگهيا هئا. هنن بروچن انگريزن کان مذهبي نفرت ڪري سندن خلاف تلوار کنئي هئي. افغانستان ۾ انگريزن کي شڪست ملڻ ڪري هنن جو من وڌي ويو هو. اهي جڏهن پاڻ ۾ گڏجي ويهندا هئا تہ چوندا هئا تہ اسان انگريزن کان تعداد ۾ گهڻا آهيون ۽ بهادر آهيون ۽ جيترا ماڻهو افغان سپهہ سالار اڪبر جي اڳواڻي هيٺ وڙهيا هئا، انهن کان بہ تعداد ۾ وڌيڪ آهيون. هن کان سواءِ اهو بہ چوڻ لڳا هئا تہ ڪابل ۾ اڪبر، سکر ۽ ڪراچيءَ ۾ موجود فرنگين کان وڌيڪ قتل ڪري ڇڏيا آهن، ٻيڙ تي وڌيڪ تنهن ڪري اسان بہ هنن کي قتل ڪري سگهون ٿا.“

ميانيءَ ۽ حيدرآباد جي جنگين ۾ انگريزن دهشت پکيڙي ڇڏي هئي. هتي جي ماڻهن جو عام تاثر اهو هو تہ جيڪڏهن انگريزن سان جنگ ڪئي وئي تہ سر چارلس نيپئر ضرور سوپارو ٽيندو. اهڙي صورتحال ۾ هتان جا ماڻهو تالپرن جي پيٺ ۾ سندس حڪمرانيءَ کي پسند ڪندا. تنهن ڪري جنرل جو رويو آزاد مهم جو هو. جن ماڻهن هن سان وفاداريءَ ۽ تابعداري جو رستو رکيو هو تن کي معلوم ٿي ويو هو تہ هنن انگريزن خلاف جنگ ۾ جنهن بهادريءَ سان مهاڏو ڏنو هو سا جڻ تہ هنن لاءِ سفارش بڻجي وئي هئي. کين اهو بہ معلوم ٿي رهيو هو تہ سر چارلس جي سخا ۽ درياه دلي اصلي هئي، نمائشي ڪانہ هئي. ان کان سواءِ هنن قيدي ميرن جي مجبور حيثيت کي پڻ سوچيو ويچاريو هو. جن وٽ کين

ڏيڻ لاءِ ڪجھ بہ ڪونہ ھو. ميرن، انگريزن سان جنگ ڪئي ھئي ۽ سندن دشمن ھئا. پر انگريزن جو ساڻن رويو عزت ۽ احترام وارو ھو. ان کان سواءِ اھي وڏا جاگيردار ۽ قبائلي سردار جيڪي اتاولا آھن يا اھي جن انگريز سرڪار جي تابعداري قبول ڪئي آھي، ھي مير شير محمد سان ٺھيل ڪونہ آھن. اھڙي ريت ساڻيا ماڻھو بين ميرن سان بہ وفادار ڪونہ آھن. چاڪاڻ تہ اھي ھاڻي انگريزن جا قيدي آھن. تنھن ڪري سفارش ڪجي ٿي تہ انھن ماڻھن کي جيڪڏھن سندن جاگيرون موٽي ملنديون ۽ سرڪار اڳين عزت ۽ احترام بحال ڪندي تہ اھي ماڻھو انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار بڻجي ويندا.

انگريز سپھ سالار اھڙين ڳالھين تي سوچڻ شروع ڪيو آھي. چاڪاڻ تہ مير شير محمد جنگ کان پوءِ پنھنجي آمدني جو ذريعو وڃائي ويٺو آھي. ان کان سواءِ سندس وفادار ۽ بھادر ماڻھو جنگ ۾ مارجي چڪا آھن. اھو ئي ڪارڻ آھي جو ھو ھاڻي انگريزن کي مھاڏو ڏئي ڪونہ سگھندو. ان کان سواءِ سندس اثر رسوخ ھن جي حڪمرانيءَ وارين حدن کان ٻاھر ڪونہ آھي. ھيءُ وڏيءَ دل وارو ماڻھو آھي، جيڪو شڪست ڪري مايوس ٿي ٿر ڏانھن ھليو ويو آھي. جڏھن تہ ھن جا ويڙھاڪ ۽ بھادر ماڻھو چوڙ واري علائقي ۾ موجود آھن. سندس ھي علائقو ڏاڍو شاھوڪار آھي. ھن علائقي ۾ سندس جاگيردارن جو تعداد بہ گھڻو آھي. ان کان سواءِ ھن جوءِ ۾ درياھ جا ڪات بہ گھڻا آھن. بڃاءَ لاءِ قلعا بہ گھڻا آھن. جيڪڏھن انگريزي فوج مٿس حملو ڪيو تہ ايڏو ڪارگر ثابت ڪونہ ٿيندو. درياھ جي ڇاڙھ واري مند ۾ مٿس فوج ڪشي ڪرڻ تہ ممڪن ئي ڪانہ آھي. اھا موسم ڇڙ تہ مٿان بيٺي آھي. ھن قسم جي مضبوط ماڳ ھوندي سندس ٻاھر نڪرڻ ائين آھي ڇڙ ھو سڀ اميدون ۽ آسرا وڃائي ويٺو آھي. پر ھن سان تڪڙ ۾ ڳالھ ٻولھ ڪرڻ نھايت ضروري بہ آھي. چاڪاڻ تہ احمد آباد واري جنگ ڪري، سنڌ جي فتح تي وڏو اثر پيو آھي. ٻيو نہ تہ گھٽ ۾ گھٽ ھٿيارن جي مامري ۾ تہ گھڻو اثر محسوس ٿي رھيو آھي. مٿي بيان ڪيل اڳڪٿي جھڙي تھڙي ماڻھوءَ جي نہ پر ڪنھن ڏاھي ماڻھوءَ جي آھي. جيڪڏھن مير شير محمد کي سندس علائقي جي حڪومت موٽي ملندي تہ ھو بہ ماڻ ڪري ويھي رھندو. اھڙين ڳالھين تي چارلس نيپئر دل جي سچائيءَ

سان سوچڻ لڳو آهي ته ان مير سان ناهه ڪيو ويجي. ان کانپوءِ فاتح ۽ مفتوح بلوچن وارو فرق ختم ٿي ويندو. ساڳيءَ ريت سنڌي، هندو ۽ تالپر به غلاميءَ کان آجا ٿي ويندا.

سنڌ لاءِ وسيع حڪمت عملي

سر چارلس اهڙين ڳالهين تي سوچي ويچاري مير شير محمد جي حڪومت جو تعين ڪري ورتو هو. پر هُنَ غلط نقطئه نظر کي مڃڻ کان انڪار ڪيو هو ته، هو ڪو هندستان جي حڪمرانن جي غير سنجيده ڳالهين کي قبول ڪندو. سندس خيال هو ته هتي وڏن ۽ اهم اصولن کي آڏو رکي نه پر عجيب غريب ۽ مخصوص قسم جي اصولن تحت حڪم هلائي سگهجي ٿو. جن جو تعلق عام رواجي ماڻهوءَ جي مزاج ۽ فطرت سان هوندو. هن ايسٽ انڊيا ڪمپني جي طريقئه ڪار کي نندينديءَ لارڊ بئڪن Bacon جي شعر مطابق ڪيس "انتهائي رذيل ۽ انسان ذات ۾ مهانُ" سڏيو هو. بعد ۾ هن پنهنجي حڪمت عمليءَ جي هن ريت چند ڇاڻ ڪئي هئي. ڪجهه گورنرس جنرل، فوجي ڪمانڊرن ۽ فوج جي ڏاهپ بي مثال آهي. لارڊ ويلزلي Wellesley اهڙيءَ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي مقرر ڪيو آهي، جيڪي مشرق جا انتهائي ظالم ماڻهو ۽ رذيل ۽ ذليل آهن. انهيءَ لاءِ نه ته اهي ڊائريڪٽرس بين شريف ماڻهن جي پيٽ ۾ گهٽ عزت وارا آهن. پر سندن حيثيت غير حقيقي آهي. وايو منڊل مان لڳي ٿو ته اهي وٽجارا آهن جيڪي پنهنجي ملڪ کان گهٽو پري هڪ وسيع علائقي تي حڪمراني ڪري رهيا آهن ۽ پنهنجا شخصي مقصد حاصل ڪري رهيا آهن. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس مان هڪ به اهڙو ماڻهو ڪونه آهي جيڪو قومپرست هجي، فوج جي شان شوڪت جو لحاظ رکي ۽ وٽس حرص ۽ لالچ نه هجي. هن سان گڏ اهو به ڏٺو ويو آهي ته جڏهن به ڪو ڏاهو گورنر جنرل موڪليو ويندو آهي ته ائين سدائين ڪونه ٿيندو آهي. جي وري ارادي سان ڏاهي ماڻهوءَ کي گورنر جنرل بڻائي روانو ڪيو ويندو آهي ته ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس هن کي نااهل تصور ڪندي آهي ۽ سمجهندي آهي ته اهو ماڻهو اهڙن وسيع اختيارن هٿ لائق نه آهي. اها هڪ فطري ڳالهه به آهي. هنن ماڻهن جا اعتراض به هڪ جهڙا ڪونه هوندا آهن. هنن ماڻهن جو مقصد ته هڪ سو ويهه ملين ماڻهن جي بهتري هٿ ڪپي ها، جن ڪورٽ آف

ڊائريڪٽرس کي انهيءَ مذهبي فرض لاءِ مقرر ڪيو آهي. هي ڊائريڪٽرس انهن ماڻهن جي پگهر ۾ پورهئي وسيلي دولت ڪمائي رهيا آهن، جن جي عزت ۽ احترام لاءِ سندن دلين ۾ ڪا جڳهه ڪانه آهي. جڏهن شهنشاهت جو تحفظ جنگ جي تقاضا ڪري ٿو ته هو اعتراض واري بيهي ٿا وڃن. هي ماڻهو ڪنجوس آهن. هنن وٽ وقتي اختيار هوندا آهن، تنهن ڪري کين پئسو هوندو آهي ته متان کين چئن ڏوڪڙن جو نقصان پهچي. سندن اهڙن اٽوندڙ احساسن ڪري اٽيهئي دانشمند گورنرس جنرل سان جهيڙو هلندو رهندو آهي. اهي واپاري ماڻهو فتح ۽ پنهنجي تحفظ لاءِ جنگ ۾ موجود فرق کي سمجهي ڪونه سگهندا آهن ۽ ٻنهي قسم جي جنگين کان نڀ انڪار ڪري ڇڏيندا آهن. انهيءَ لاءِ ته متان کين چئن پئسن جو نقصان رسي. تنهن ڪري هن حقيقت کي تسليم ڪرڻ گهرجي ته هندستان اندر ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس هميشه گورنرس جنرل کي ڏهڙ ۾ ڦاسائڻ جا جتن ڪيا آهن. تجارتي روح جيستائين صالح جذبن کي ختم نه ڪن، تيستائين سندس اندر کي آڻت ئي نصيب ڪونه ٿيندو آهي. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس پنهنجيءَ فوج تي هميشه ڪاوڙيل آهن. فوج جي بهادري ۽ قرباني ڪاري جذبي اندر تجارت موجود ڪانه هوندي آهي. ابتدائي دور ۾ گهٽي واپاري وسندي درياه جي ڪناري سان ۾ محدود هوندي هئي، جيڪا هاڻي بدلجي وسيع شهنشاهت جي صورت اختيار ڪري وئي آهي. اهو سڀ بهادر فوجين جي قربانين ڪري ٿيو آهي. پر ان هوندي به جڏهن ڪنهن علائقي جي فتح ٿيندي آهي ته ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس انهن فوجين جي قائم ڪيل حڪومت تي اعتراض ڪندي آهي، جن جي بهادريءَ ۽ تلوار سان اهو علائقو فتح ٿيندو آهي. ڏٺو ائين ويو آهي ته نئين علائقي جي فتح سان اتي غير فوجي انتظاميا قائم ڪئي وئي آهي، جيڪا اتان جي نيم وحشي ماڻهن جي فوج تي ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪندي آهي. پر ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جو اهم مقصد رڳو تجارتي منافعو هوندو آهي. جنهن جي حاصل ڪرڻ لاءِ فوجي پيش قدميءَ جي سرپرستي ڪندي آهي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته غير فوجي ڪامورا شاهيءَ جون پگهارون ۽ الائونس فوجي عملدارن کان گهٽا وڌيڪ هوندا آهن. ان کري سيڙپ ڪرڻ وارن مالڪن جا نفعي وارا حصا گهٽجي ۽ ويندا آهن. چاڪاڻ ته ائين ٿيڻ سان ڊائريڪٽرس جي سرپرستي ڪرڻ وارا

خرچ وڌي ويندا آهن. اهڙيءَ ريت جنگين خلاف وڏا اعتراض اٽاري ڏيتي ليتيءَ جي صحيح معاملن کي ڏسڻ جي کوشش ڪئي ويندي آهي.

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي تجارتي مفادن جي حاصلات واري حڪمت عملي

اهو ئي طريقو هوندو آهي، جنهن وسيلي تجارت جو منفي دائرو مڪمل ٿيندو آهي. ان جو حل بہ عقل کان ٻاهر نظر ايندو آهي. جڏهن تہ ڀائريڪٽرس جون مشرق جي حڪمراني لاءِ جاري ٿيل هدايتون وچٽيون هونديون آهن، جيڪي فوجين جي شان شوڪت جي خلاف هونديون آهن. جڏهن انگريز شهنشاهت جي وسعت فوج ۽ تلوار وسيلي ٿيندي رهندي آهي. ائين ڪرڻ سان عوامي بهتريءَ واري عمل کي کنهن قسم جو نقصان ڪونہ ٿيندو آهي. حقيقت اها آهي تہ هن تجارتي ماڻهن وٽ ٽوري وقت لاءِ اختيار هوندا آهن، جيڪي جنگ کان اعتراض انهيءَ ڪري ڪندا آهن تہ متان سندن مفادن کي ٽوڙو بہ نقصان پهچي. پر جڏهن فوجي سپاهي کو نئون علاقو فتح ڪندا آهن تہ اهي عارضي بي تاج بادشاهہ پنهنجي شخصي منافعي جي ڪاڻي ڪرڻ لاءِ گڏ ٿي ويندا آهن. اهي هڪدم جنگي مهم جي ننڍا ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا آهن. ڇاڪاڻ تہ لفظن ۾ انسان ذات جو خير خواهہ ٿيڻ تہ ڏاڍو سولو ڪم هوندو آهي. هن قسم جي موضوع تي ڏاڍي سولائيءَ سان بحث ڪري سگهندا آهن. ڇاڪاڻ تہ انهن جو مقصد نئين مفتوح علاقي تي فوجي حڪومت بدران غير فوجي سول انتظاميا رکڻ هوندو آهي. اهو ئي طريقو هوندو آهي جنهن وسيلي پنهنجي خانداني مفادن جو تحفظ ڪري سگهندا آهن.

اهڙيون سڀ ڳالهيون ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي مفادن جي خلاف آهن. ڇاڪاڻ تہ اهي غير فوجي سرڪاري ڪامورا عياشيءَ سان لاڳاپيل مخصوص قسم جي طبقي سان واسطو رکن ٿا، جن کي اهم اصولن جي تہ ڪا خبر ئي ڪانہ آهي ۽ تجارتي اصولن کي سمجهڻ کان بہ پري آهن. تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ اهي نَوَن پيداواري ذريعن کي ضايع ڪري رهيا آهن. تجربيڪار وڏا عملدار اهمَ عهدن تي فائز آهن جن کي وڏو فائدو پهچي رهيو آهي. اهي پنهنجي مذهبي فرضن جي ڇگيءَ ريت ڇاڻ رکن ٿا. جيڪي نون ذميوارين کان لنوائي رهيا آهن.

شايد اهي نَوَن ماڳن ڏانهن وڃڻ پسند ڪونہ ڪندا آهن. چاڪاڻ تہ اتان جا ماڻهو هنن لاءِ اوپرا آهن. جن جي ٻولي هنن جي سمجهہ کان ٻاهر آهي. هنن جون ريتون رسمون ۽ هنن لاءِ نيون ۽ نرالیون آهن. تنهن ڪري اقربا پروري هلي رهي آهي ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي. جو نا اهل ۽ نوجوان ماڻهو ڊائريڪٽر منموجي خرچ تي پري وارن علائقن ڏانهن موڪليا پيا وڃن. اهي ماڻهو ٻين جي پئسي تي تجربو حاصل ڪري رهيا آهن ۽ دولت ۽ گڏ ڪري رهيا آهن. اهو ئي ڪارڻ آهي جو نون مفتوح علائقن ۾ ڇڙواڳي ڪاهي پئي آهي ۽ جاڏي ڪاڏي بدنظميءَ جو راڄ آهي. هنن ماڻهن کي اها خبر ۽ ڪانہ آهي تہ مهذب ملڪ جو انتظام ڪيئنءَ هلائجي تہ پوءِ اهڙا ماڻهو ان نئين مفتوح ملڪ کي ڪيئن هلائي سگهندا. جيڪو بدنظميءَ جو شڪار هوندو آهي. انهيءَ قسم جي ملڪ ۾ انتظام جي هر شاخ کي نئين سر تخليق ڪرڻو پوندو آهي ۽ جهڙي تهڙي انتظام رکڻ جي ضرورت محسوس ڪئي ويندي آهي. جهڙا ماڻهو هوندا آهن انتظام ۽ اهڙو رکيو ويندو آهي يعني جهڙا روح تهڙا ختما. هتي بنا ڪنهن سوچ سمجهہ ۽ ڄاڻ جي ٽپاڪڙي ڪئي ويندي آهي. پر پئسن ڏوکڙن جي معاملي ۾ ٿوري ۽ غلطي قتل ڪرڻ جهڙو ڏوهہ هوندي آهي. هتي ڪنجوسي ڪرڻ ناداني ۽ وت کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ چريائي هوندو آهي. هندستان جون حالتون اجهو ائين آهن ۽ آنريبل مسٽر شور Shore ۽ اهڙين حالتن جي تصديق ڪئي آهي. هي ڏاڏو داناءُ ماڻهو ۽ پنهنجي مضمون ۾ وڏي مهارت رکي ٿو جيڪو سچو ۽ دل جو ڪليل انسان آهي. هن جو لکيل ڪتاب 1837ع ۾ ڇاپيو ويو آهي. سندس شخصيت متضاد ڪانہ رهي آهي. هن ماڻهوءَ جي نظرين ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي گهڻو متاثر ڪري ڇڏيو آهي. جنهن جو زور شرافت ۽ انصاف ڪرڻ تي آهي. هن جو نقطئہ نظر آهي تہ هنن جا قائم ڪيل عوامي ادارا اهڙا هئڻ گهرجن. جو ماڻهو انهن جي اخلاقيات جي تعريف ڪن. ان ڪانسواءِ هن نقطئہ نظر جو ۽ حامي آهي تہ ڊائريڪٽرس جي منافعي واري حصي ۾ گهٽتائي نہ اچڻ گهرجي. سر چارلس نيپئر ۽ مسٽر شور جي اصولن جو حامي آهي. چاڪاڻ تہ سندس نظريا هن جي مشاهدن سان هڪجهڙائي رکي رهيا هئا. اهو ۽ چيو ويندو آهي تہ هو اصولي طور غير فوجي سرڪاري ملازمن جو دشمن هو. جن مان گهڻن پنهنجي عملن جا ڪيتا ۽ لوڙيا هئا. پر سر چارلس فقط طريقئہ ڪار کي

نندیو آهي جنهن مطابق سنڌن ماڻهن کي غلط انتظام قائم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو ويندو آهي. ان طريقئه ڪار جو رکيل بنياد ئي غلط اصولن تي هوندو آهي. شخصي طور تي سندس خيال آهي ته سول سروس جا عملدار به بين سرڪاري ادارن جي عملدارن جيان نه هجن، جن ۾ سڌا ۽ خراب، هوشيار ۽ موڳا عملدار هوندا آهن. هيءُ هميشه سنڌن ماڻهن سان گڏجي ڪم ڪرڻ تي خوش ٿيندو آهي. جن جا خيال عزت ۽ احترام جوڳا هوندا آهن. ان کان سواءِ هن اخبارن جي چوڻ تي پنهنجي انساني تجربي کي نه موڙيو ۽ نه ٽوڙيو آهي. هيءُ جنرل انهن تنگ دل ماڻهن سان به اختلاف راءِ رکندو آهي جن جو خيال آهي ته مشرق ۾ گهٽي رهڻ کان پوءِ به هندستان سرڪار جي وسعتن کي سمجهي ڪونه سگهيو آهي.

اهڙن هنيلن ۽ متڪبر ماڻهن تي چٽر ڪندي،سر چارلس پنهنجي خيالن جو هن ريت اظهار ڪيو آهي ته اهڙا ماڻهو جيڪي هندستان ۾ ڊگهي عرصي تائين رهندا آهن ۽ عيش عشرت ۾ مبتلا ٿي ويندا آهن. اهڙن ماڻهن جا جسم ۽ دماغ ڪمزور ٿي ويندا آهن. اهي ماڻهو تجربو حاصل ڪري آفيس جي ڪم ۾ ته ماهر ٿي ويندا آهن، پر وٽن فڪري وسعت ڪانه هوندي آهي. اهڙن انگريزن کي Old Indeans سڏيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته اهڙا ماڻهو هندستان ۾ گهٽو عرصو رهي پنهنجا بکيا پيٽ پريندا آهن. سندن پگهارون به وڌيون هوندیون آهن. هنن جي ساري حياتي عياشي ۾ گذرندي آهي. ان کان سواءِ هنن اعليٰ عملدارن جي آفيسن ۾ ڪارن ڪلارڪن جون قطارون ڪم ڪنديون آهن، جيڪي سندن بيجا خوشامد ڪندا آهن. جنهن ڪري هنن عملدارن ۾ هٺ ۽ تڪبر اچي ويندو آهي ۽ سمجهندا آهن ته فقط هنن کي مشرق جي ڄاڻ آهي. هي ماڻهو ڏرتيءَ جي مخلوق کان نفرت ڪندا ۽ انهن کان لنوائيندا آهن پر پوءِ به لباڙ هٽندا آهن ته هو هتان جي اصلي ماڻهن جي حقيقي مزاج کان واقف آهن. ان ڪري پاڻ کي هندستان جو مدبر سڏائيندا آهن. ليڪن هن قسم جي روايتي ماڻهن ۾ ڪي اهڙا ناهوڪا انسان به هوندا آهن، جيڪي هتان جي ماڻهن جو صحيح معنيٰ ۾ مطالعو به ڪندا آهن. کين هنن ماڻهن جي رسمن، رواجن ۽ تاريخ جي خبر آهي. اهڙا ماڻهو هنن جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ سوچيندا آهن ۽ پنهنجي قوت ۽ اختيارن کي به ڪتب آڻيندا آهن. انهيءَ قسم جا ڏاها ماڻهو پنهنجي طبقي ۾

افضل سمجهيا ويندا آهن. کين کنهن اقرارنامي مطابق ملازمت مليل کانه هوندي آهي. هنن ماڻهن جي مهم جوئي ڪري کين هندستان ۾ مان ۽ مرجاتا وارا ماڻهو سمجهيو ويندو آهي. اهي ماڻهو جيڪي عيش عشرت واري زندگي گذاري نه سگهندا آهن. سي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا بهتر ملازم ثابت ٿيندا آهن.

هندستاني ماڻهو

هندستان جي ماڻهن جا خيال ۽ احساس دنيا جي بيءَ انسان ذات جهڙا هوندا آهن. نئين گورنر وٽ کو گواهه ڪندڙ دليل ڪونه آهي. سندس خيال آهي ته ڪن نون اصولن جي تخليق واسطي ۽ خاص نوعيت جي رسمن ۽ رواجن کي سمجهڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻن سالن جي ضرورت هوندي آهي. اهڙا اصول کنهن ماڻهو نه گهڙيا آهن پر فطري طور پيدا ٿيندا آهن. اهڙن خيالن کي آڏو رکي هن گورنر پنهنجي صوبي جي ماڻهن جي درجي بندي ڪري سندن مختلف نمونا بيان ڪيا آهن. جن کي هيٺ بيان ڪجي ٿو.

هندو

هندو ماڻهو ٻئسي جو پياسي آهي ۽ ڏن دولت کي گڏ ڪرڻ لاءِ سندن اکيون سدائين کليل هونديون آهن. ڏوکڙن جي ڏس ۾ هن جي هٿن جون آڱريون به سندن ضمير وانگي لچڪدار هونديون آهن. هو پنهنجي چالاڪي سان ماڻهوءَ کي ائين ڦري پالهو ڪري ڇڏيندو آهي جيئن هٿيارن جي زور تي بلوچ ماڻهن کي لٽيندا آهن. هن نسل جي ماڻهن لاءِ سنڌ جي فتح جڙ ڏياريءَ جو ڏڻ ۽ نعمتن جو توشو آهي.

سنڌي

سنڌي سگهارو ۽ سهڻو ماڻهو آهي. جنهن کي هتان جي گرميءَ ۽ ٽالپرن جي غلاميءَ سُست ڪري ڇڏيو آهي. هن ماڻهوءَ ۾ فطري طرح کي ڳالهيون ڏاڍيون سٺيون آهن. هنن جي ڳچيءَ ۾ ٽالپر غلاميءَ جا ڳٽ هاڻي تازو پيا آهن. جن جي نئين سر اصلاح ڪري، آزاديءَ لائق بڻائي سگهجي ٿو. تنهن ڪري هتان جي اصلي ماڻهوءَ لاءِ سنڌ جي فتح به نعمت آهي. فتح کان پوءِ هاڻي اهو منهنجو مذهبي فرض آهي ته مان هنن ماڻهن کي ثابت ڪري ڏيکاريان ته هنن لاءِ سنڌ جي فتح نعمت آهي.

بلوچ

بلوچ هڪ خوفناڪ نسل آهي. پرائي مال ملڪيت کي لٽڻ ڦرڻ سندس عادت آهي. هي سگهارو انساني نسل آهي. سندس عزت، ۽ شان شوڪت وارو تصور بہ وحشياڻو آهي. ٻين جي مال ملڪيت کي ڦرڻ لٽڻ وارو سندس تصور بہ سندس نسلي روايتن ۽ رسمن مطابق هوندو آهي. جيڪڏهن لٽ بانڍي کان ڪم ونبو کين عزت ڏبي. کليءَ دل کان ڪم ونبو ۽ کين لالچ بہ ڏبي تہ هو وحشين مان شريف انسان بہ بڻجي سگهن ٿا. بهتر آهي تہ هنن جي جنگجو مزاج کي ڇيهي پهچائڻ کانسواءِ ائين ڪجي. ڇاڪاڻ تہ هن وقت سندن اها خاصيت (اسان لاءِ) فائدي واري ڳالهہ آهي. هي ماڻهو ٽالپرن لاءِ سر تريءَ تي رکي وڙهيا هئا. ڇاڪاڻ تہ وڙهي ڦرلٽ ڪرڻ سندن ڏنڊو آهي. هي ماڻهو سندن سردار يا ٽالپر امير، ڏرتيءَ خاطر ڪونہ وڙهيا هئا. يورپي نقطئہ نظر مطابق تعليم ۽ عادتن قومپرستيءَ جون ٽي ڳالهيون ختم ڪري ڇڏيون آهن. بلوچ ويڙهاڪ پنهنجي ڪٽنب ۽ قبيلي سان گهڻو پيار ڪندو آهي. پر بلوچ برادريءَ سان سندس ڪانہ پوندي آهي. کيس ڏاڍي ۽ ڦرلٽ سان وڏيڪ شوق آهي. گهڻو ڪري سيئي بلوچ قبائلي سردار ڪنهن نہ ڪنهن ٽالپر حڪمران جا وفادار ۽ تابعدار هوندا آهن. جهڙي سولي نموني سان کين جاگيردار ٻڌايو ويندو آهي تهڙي سولي طريقي سان ڪائنس جاگيرون کسيون بہ ويندين آهن. مير شخصي طور ضدي آهن، پر هاڻي انگريزن جا جنگي قيدي آهن. دنيا جو اهو دستور آهي تہ اهميت وزن يا ڳوراڻ کي ڏني ويندي آهي. پر مشرق جي ماڻهن ۾ خاص ڪري هيءَ ڳالهہ موجود آهي تہ، 'ماڻهو تخت ۽ تاج سان وفادار رهندا آهن، پر ڪنهن شخص سان نہ.'

هنن بلوچ ويڙهاڪن کي اهو سگهارو تصور جنگ جي ميدان ڏانهن ڇڪي آيو هو تہ هو بهادر ۽ جنگجو آهن ۽ هو انگريزن کي ماري مڃ ڪري ڇڏيندا ۽ شڪست ڏيڻ کان پوءِ انگريزي فوج کي ائين ڦري لٽي پينگ ڪندا جيئن افغانستان ۾ کين افغانن لٽي ڦري ناڙ ڪري ڇڏيو هو. پر هنن کي ڪو اڻ ڄاتو خوف ورائي ويو هو. هنن جي دلين ۾ هي خوفناڪ ارادا بہ هئا تہ سنڌ ۾ موجود انگريزن کي قتل ڪري سندن صفائي ڪئي ويندي. کين اها ڪُڙڪ پئجي وئي هئي تہ انگريز سندن انهيءَ منصوبي کان باخبر ٿي ويا هئا. حقيقت بہ اها آهي تہ هنن اهڙو

منصوبو تيار ڪيو هو. هاڻي بلوچن کي اها ٻاهر پئجي وئي آهي ته. انگريز ۽ ڪائنٽ چڪي پلاند وٽڻ لاءِ پڪو پهه ڪري چڪا آهن. بلوچن انگريزن کي صلح واري زماني ۾ ڏنو هو. هنن مختلف عهدنامن وسيلي ميرن کان سکر، بکر ۽ ڪراچي ڇڏائي ورتي هئي. هاڻي هن ڳتيجي تي پهتا هئا ته انگريز ساڻن جنگ ڪندا. سنڌن منصوبو سيني بلوچن کي ماري ناس ڪرڻ جو آهي يا ماري اهي هنن کي ائين محتاج ۽ غلام بڻائي ڇڏيندا جيئن هنن سنڌين کي محتاج ۽ غلام بڻائي ڇڏيو آهي. هنن ماڻهن جي مزاج مان معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته جيڪڏهن هنن بلوچ جاگيردارن جي جاگيرن کي هٿ نه لائبو ته تالپر خاندان جي حڪمراني جي ختم ٿي وڃڻ واري واقعي ڏانهن اک کٽي به ڪونه ڏسندا. اسان جي مرضي آهي ته هنن کان ملڪيت کسي وڃجي، باقي ٽلهي عزت ۽ احترام وٽن رهڻ ڏجي. ائين ٿيڻ سان هو جنگ ڪرڻ ڪونه چاهيندا. هنن ماڻهن کي صنعت کان نفرت آهي. انهيءَ ڪري کين ان جا چار داڻا ڏئي، ڏتاري سگهجي ٿو. جيڪڏهن هنن کي ڏاڻن ۾ ڦرين جي منافعي بخش ڏنڊي کان روڪيو ويو آهي ته انهن کي تجارت ۽ زراعت جي ترغيب ڏئي سگهجي ٿي. اهڙين ڳالهين جي ابتدا ڪئي وڃي ته چڱي ڳالهه ٿيندي.

سنڌ جي مختلف قبيلن کي منهن ڏيڻ لاءِ حڪمت عملي

موجوده وايو منڊل ۾ بلوچن جي مختلف قبيلن جي ضرورتن کي منهن ڏيڻ لاءِ مخصوص نوعيت جي حڪمت عملي جوڙي ويندي. انهيءَ ارادي سان مان سنڌ کي فوجي راج جي زنجيرن ۾ جڪڑڻ گهران ٿو. ائين ڪري مان بلوچن جي شڪست جي زخمن تي پها رکڻ ٿو چاهيان. سنڌين جي پيرن مان غلاميءَ جا پيد نڪري چڪا آهن. تنهن کي آئون تحفظ ڏيڻ ٿو گهران. مان هتي اهڙو انصاف قائم ڪرڻ ٿو چاهيان جيڪو ساري دنيا لاءِ قابل قبول هوندو. ان کانسواءِ مان چاهيان ٿو ته هن ملڪ جي آمدني جي وسيلن کي وڌايان ۽ ميرن جي پيدا ڪيل بدنظميءَ جو ازالو ڪريان. هندو واپاري ماڻهو آهي، جيڪو انگريزن جي اختيار ڪيل هن طريقي کي ضرور قبول ڪندو. ڇاڪاڻ ته هيءُ طريقو سندن مفادن جو تحفظ ڪندو آهي ۽ انهن جي تجارتي سرگرمين لاءِ وسيع ميدان پيدا ڪري ڇڏيو آهي. هي ماڻهو بلوچن جي ظلمن ۽ ڏاڍاين

کي ڪڏهن نه ڪڏهن ضرور ياد ڪندا هوندا. برهمڻن کي موجوده دور بابت تمام گهڻي معلومات آهي ته ڇا وهي واپري رهيو آهي.

سنڌي هاري ناري به انگريز سرڪار جي ضرور مدد ڪندا. ڇاڪاڻ ته هنن ماڻهن ته کين ميرن جي غلاميءَ مان آزاد ڪرايو آهي ۽ هن ڌرتيءَ تي سندس پورهئي جو قدر ڪيو آهي. هي سگهارو آهي. سندس ٻانهن ۾ بل ۽ ڏيل ۾ ڏيا آهن. کيس ايتري سگهه ۽ ست آهي جو جيڪڏهن ميرن کيس وري غلام بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي ته کين منهن توڙ مهاڏو ڏئي سگهي ٿو. هن ۾ ميرن جي حڪمرانيءَ جي ٻيهر قيام خلاف جوش ۽ جذبو پيدا ڪري سگهجي ٿو. جيڪي ڪلهوڙي شهزادي وسيلي پنهنجي حڪمرانيءَ جا سندر سپنا ڏسي رهيا آهن، جيڪو اڄا زنده آهي ۽ وڏي اثر رسوخ جو مالڪ آهي. هتان جا ماڻهو سندس خاندان جي رعيت آهن. مذڪوره ڪلهوڙو شهزادو پنجاب ۾ رهندو آهي. هن مون وٽ دعوي ڪئي آهي ته کيس سندس حڪمراني واپس ڪئي وڃي. هن اها آڇ به ڪئي آهي ته جيڪڏهن انگريز سرڪار کيس ملڪ واپس ڪندي ته، هو ملڪ جي ساري پيداوار جو اڌ ڏيڻ لاءِ تيار آهي. ان کان سواءِ هو وڌا تحفا به ڏيندو. پر حالتون اهڙيون آهن جو کنهن جي مداخلت کي برداشت ڪري ڪونه ٿو سگهجي. تنهن ڪري مان کيس هن ريت جواب موڪليو هو: "ڇا تون اهي فوجي زنده ڪري ڏيندين جن جنگ دوران پنهنجي حياتين جو نذرانو ڏنو آهي ۽ تالپرن کان تخت ۽ تاج کسيو آهي. جنگ تي آيل خرچ به پري ڏيندين؟ ۽ اهو خراج به ادا ڪندين جنهن جو فيصلو ۽ تعين اسان ڪنداسون؟"

عدل انصاف جو بنياد ۽ غلاميءَ کان ڇوٽڪارو

سر چارلس نيپئر جو نقطئه نظر اهو هو جنهن ساري زندگي حڪمرانيءَ جي اهم اصولن جو مطالعو ڪيو هو ته جڏهن هو سيفالونيا Cephalonia ۾ هو ته هن قائم ڪيل پنهنجن نظرين کي عملي جامو به پاتو هو. جنهن ۾ هو ڪامياب ثابت ٿيو هو. ان کان پوءِ هن اهڙي سياست جو بنياد رکيو هو جنهن جو بنياد انصاف ۽ نظرداري تي بيٺل هو. هن اُبهرائي کان ڪڏهن به ڪم ڪونه ورتو ته جيئن سندس محنت جا نتيجا بنا دير ظاهر ٿي پون. سندس خيال هو ته سندين ۽ پروچن کي خوش ڪجي، پر ان ۾ جلدبازيءَ کان ڪم نه ورتو وڃي. ڇاڪاڻ ته جنگ کان پوءِ حالتون

ڪجھ مختلف ٿي ويون هيون ۽ جنھن ماٺھوءَ جنگ ۾ حصو ورتو ھو سو پنھنجي مزاج ۾ ضرور خطرناڪ ھوندو. ڪيس ماڻ ڪري ويھارڻ ۾ بہ گھٽو خرچ اچي ويندو. ان حالت ۾ جيڪڏھن سندس قائم ڪيل حڪومت جي انتظام اندر ڪٿي ڪوٽ ھوندي تہ ڏاڍي نقصانڪار ثابت ٿي سگھي ٿي. اھو ئي ڪارڻ آھي جو سندس توپون اڃا بہ سنڌوءَ جي ڪنار سان ٻُھڪي رھيون آھن. ھن اعلان ڪري ڇڏيو آھي تہ ھن ٽوري وقت لاءِ ھر ننڍي ۽ وڏي ماٺھوءَ جا حق بحال ڪري ڇڏيا آھن. اڳتي ھلي سندن حقن کي مستقل بنيادن تي بحال ڪيو ويندو. ان ناتي اھو ضرور ڏٺو ويندو تہ اھي ماٺھو انگريز سرڪار سان وفادار آھن. ھنن ماٺھن جون اھي ملازمتون بہ بحال ڪيون ويندیون جيڪي ٽالپر دور ۾ مليل ھيون. ان کان سواءِ ماٺھن جا حق ۽ ملڪيتون بہ محفوظ ھوندیون ۽ ضبط ڪونہ ڪيون ويندیون. پر جن ماٺھن انگريز ريزيڊنسيءَ تي حملو ڪيو ھو تن لاءِ اھڙي ضمانت ڪانہ ٿي ڏئي سگھجي. ان کانپوءِ ھن گورنر ھجڻ جي حيثيت ۾ فتح جو اعلان بہ ڪيو ھو. جيڪو مختصر ۽ فيصلہ ڪن ھو ۽ اھو ھن ريت ھو ٽالپرن کي فتح ڪري ڪائنڪ تخت ۽ تاج کسيو ويو آھي. ھاڻي سنڌ انھن جو ملڪ نہ رھيو آھي. اڳي جيڪا ڊل ۽ محصول ٽالپرن کي ڏنو ويندو ھو سو ھاڻي انگريز سرڪار کي ملندو. ھن وقت تائين ھٿياربند ماٺھن کي فوجي سپاھي سمجھيو ويو جن پنھنجي مالڪن جي حڪمن مطابق جنگ ڪئي آھي. ھن کان پوءِ جيڪڏھن ھٿياربند ماٺھو ھڪ جڳھ تي گڏ ٿي بيھندا تہ کين ڏاڙيل ۽ دھشتگرد سمجھيو ويندو. سنڌ مان غلاميءَ جو رواج ختم ڪيو ويو آھي. ان ڪري سيئي ماٺھو پنھنجي گھرن ۾ امن امان سان رھي سگھندا. ھي فيصلو حالتن کي ڏسي تڪي توري ڪيو ويو ھو. ان سان گڏ ڏاھپ واري حڪمت عملي بہ اختيار ڪئي وئي ھئي. ڪيترا ماٺھو طاقتور ميرن جا ھاري ۽ قرضي ھئا. پر انگريز سرڪار اھڙن سيني ماٺھن کي ذميوارين کان آجو ڪري ڇڏيو ھو. سندس بيان آھي تہ جيڪڏھن حڪمران جي ھٿ ۾ اسپنج Sponge ۽ پي ڏر جي ھٿ ۾ لوھہ آھي تہ ٻئي ڏربون ھڪ ٻئي کان ڪونہ ھٽنديون ۽ ھن کان پوءِ ڪوبہ شاھوڪار ميرن کي وياج تي پئسو نہ ڏينندو.

سنڌ تي انگريزن جو ڪنٽرول

لارڊ ايلنبرو Ellenborogh بہ ھن حقيقت کي چڱيءَ ريت ڏسي رھيو

هو تہ فتح کان پوءِ هڪ سرڪار وجود ۾ اچي چڪي آهي ۽ مفتوح ملڪ جو انتظام فاتح پاڻ سنڀالي رهيو آهي. هن وقت ۽ حالتن جو صحيح اندازو لڳائي، هن قدم کي مناسب سمجهيو هو تہ ان ملڪ جي انتظام لاءِ تلوار جو موجود هجڻ ضروري آهي. تنهن ڪري هن سنڌ ۾ فوجي راج ۽ گورنر کي مقرر ڪري ڇڏيو. ان کانپوءِ جلد گورنر اعلان ڪيو تہ فتح ٽيڻ ڪري هڪ تبديلي اچي چڪي آهي، جيڪا ماڻهن کي برداشت ڪرڻي پوندي. پر ان سان ترت کابہ سماجي نواڻ کانہ ايندي. اهڙي ريت قانون ۽ روايتن ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڦير گهير عمل کانہ آندي ويندي. سنڌ جي انتظاميہ ۾ مقرر ڪيل عملدار ظالم تالپرن جي قانون اندر موجود خرابين جي فقط اصلاح ڪري سگهندا. اهڙيءَ ريت هتان جي ماڻهن کي هيءَ حقيقت سمجهائي ويندي تہ انگريز کين فقط آزاد ڪرائڻ لاءِ آيا آهن ۽ اها رڳو حڪمرانن جي تبديلي کانہ آهي.

سنڌ ۾ فوجي راج جو نفاذ عقلمندي جو قدم هو جنهن تي غير فوجي حڪومت پنهنجو ضابطو جمائي کانہ سگهي ها. اهڙي قسم جي حڪومت وٽ پنهنجي طرز جي انتظاميا هجي ها، جنهن جو خرچ ملڪي آمدني کان گهٽو وڌيڪ هجي ها. نتيجي ۾ ماڻهو ڪاوڙجي پون ها ۽ ائين بغاوت منهن ڪڍي ها جهڙيءَ ريت ڪجهہ وقت پوءِ پنجاب ۾ پڙڪي اٿي هئي، پر سنڌ ۾ فوجي راج جو قيام حالتن کي منجهائي ڪونہ ڇڏيندو. ائين سمجهڻ ڪپي تہ هتي فقط حڪمرانن جي تبديلي آئي آهي. اڳي بلوچ هڻا ۽ هاڻي انهن جي جاءِ تي انگريز آيا آهن. اڳي هتي ڏاڍ ڏمر ۽ ڪِيس قهر هو جنهن جاءِ تي هاڻي انصاف ۽ دانش آئي آهي. هندستاني عملدارن تي مشتمل انتظاميا هيڏي هوڏي ٿي وئي هئي. جيڪي ماڻهو صحيح انتظاميہ جيْ چڪيءَ ۾ پيسجي ويڻا هئا، تن هن فوجي نظام کي سخت تنقيد جو نشانو بڻايو هو. پر حقيقت اها آهي تہ هتي فوجي راج جي نفاذ کان سواءِ ڪو ٻيو رستو موجود ئي ڪونہ هو. ان کان سواءِ نازڪ حالتن دوران طاقت جو استعمال نادائي جي علامت سمجهڻ گهرجي. سنڌين جي آزاديءَ جو اعلان بہ لارڊ ايلنبرو جي حڪم مطابق ڪيو ويو هو، جنهن جي سخت مذمت بہ ڪئي وئي هئي. اهڙن ماڻهن جو خيال هو تہ لارڊ ايلنبرو جون اهڙيون ڳالهيون ناراضگيءَ وارو ماحول پيدا ڪري ڇڏيندیون. اهڙيءَ ريت ماڻهن کي اپارٹ ڏاهپ کانہ

آهي. جيڪا هڪ بيجاءِ سخاوت آهي. هي اهڙن ماڻهن جون رڙيون ڪوڪون آهن، جيڪي وڏين شاندار ڪمرن ۾ آرام سان ستا پيا هوندا آهن ۽ رنگ رلين ۾ غلطان هوندا آهن. هنن ماڻهن انهن چوڪرين کان اندر جا سور ڪونہ پڇيا آهن جيڪي سنڌ جي حڪمرانن جي حرمن ۾ موجود هيون ۽ اهي سنڌ جي فتح کانپوءِ آزاد ٿي پنهنجي گهرن ۾ وڃي ٽانيڪيون ٽيون. هن قسم جي انتظاميہ جي تخليق جي ابتدائي دور ۾ ڪنهن بہ قسم جي مزاحمت کانہ ٿي هئي نہ وري ڪنهن قسم جي رڙ ڪوڪ ٿي پر ٿوري گهڻي ناراضگيءَ جو اظهار ڪيو ويو هو ليڪن سزا کان پوءِ ناپر اچي وئي هئي.

سنڌ جي چوڙ واري علائقي ۾ مير شير محمد جي سرواٿيءَ ۾ ٽيندڙ بغاوتن لاءِ حڪمت عملي

نئين گورنر جي دلي خواهش آهي تہ هتان جا ماڻهو ڪين پرامن حڪمران سمجهن. پر حيدرآباد واري جنگ کان پوءِ ٿوري وقت تائين سندس مزاج ۾ تبديلي اچي وئي هئي ۽ هن پنهنجي اختيارن کي پربور استعمال ڪيو هو. چاڪاڻ تہ مير شير محمد جي سرگرمين ڪري چوڙ واري علائقي جي ڏاڙيلن کي فوجي سپاهي سڏائڻ جو موقعو ملي ويو هو. تنهنڪري انگريز سپهہ سالار هن حقيقت کي سمجهي چڪو هو تہ جيستائين بلوچن جي نالي خاطر ئي قوت هوندي تيستائين هو حالتن کي صحيح طريقي سان منهن ڏئي ڪونہ سگهندو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هن مير کي ختم ڪرڻ لاءِ سوچيو هو. سندس مشاهدو هو تہ هنن ٻروچ ويڙهاڪن لاءِ هڪ نہ جهڙو ئي ڪٽي پر حڪمران موجود آهي، تنهن ڪري سندن حوصلا بلند آهن ۽ هن جي نالي کي استعمال ڪري بغاوت جي باهہ کي ٻرڪائي سگهن ٿا. مير شير محمد نهايت سرگرم ۽ بهادر ماڻهو آهي. هو پنهنجون جنگي ڪارروايون چوڙ واري علائقي ڏانهن تبديل ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن هن ائين ڪيو تہ انگريزن لاءِ نهايت خطرناڪ ثابت ٿي سگهي ٿو. هن سان پنهنجي فوج کان سواءِ چار هزار جاگيردار ۽ قبائلي سردار آهن. هيءُ اثر رسوخ وارو حڪمران آهي. جيڪو ويهہ هزار فوجي گڏ ڪري سگهي ٿو جيڪي جنگ کان پوءِ سنڌ جي ڪنڊ ڪڇ ۾ پکڙجي ويا آهن. الڪو آهي تہ اهي گڏ ٿي هٿياربند انگريزن لاءِ ڏڇو پيدا ڪري سگهن ٿا.

هي اهو زمانو هو جڏهن لارڊ ايلنبرو جا مخالف بمبئي ۾ گڏ ٿي هن لاءِ ڪنهن ۾ارَڻَ ۾ارڻ ۾ سرگرم هئا. اهو وايو منڊل بلوچن جي بغاوت ڪرڻ جهڙو هو. پر هن انگريز جنرل جي طاقت ۽ قوت جا ذريعا هن مير جي پيٽ ۾ گهٽا وڌيڪ هئا. تنهن ڪري هي مير پنهنجي ارادن ۾ ڪامياب ٿي ڪونہ سگهيو. وايو منڊل ڏاڍو ڳڻپيرآهي. چوڙ واري علائقي جو گهيرو ۽ ڪري سگهجي ٿو. مير شير محمد جتن ۽ ڪوسن جي قبيلي کي چوڙ واري علائقي مان ڪڍي چڏيو آهي. جن وڃي ٽر ۾ ٽاڪ جوڙيا آهن. انگريز جنرل هن قبيلن کي ب پاڻ سان شامل ڪري سگهي ٿو ۽ کين مير شير محمد خلاف استعمال ڪري سگهي ٿو. هيءَ جنگ مير کي چوڙ واري علائقي مان ڪڍڻ جي هوندي جيڪا ڏاڍي خطرناڪ هوندي. هن پنڊ کي مڙسيءَ سان منهن ڏيڻ فوجي پرتي هندستان مان ممڪن ٿي سگهي ٿي. پر اتي ب بغاوتن منهن ڪڍيو آهي. جنهن کي ختم ڪرڻ لاءِ لارڊ ايلنبرو ڪوشش ۾ لڳو پيو آهي. چوڙ واري هن علائقي جي بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ پنجاهه هزار فوجين جي ضرورت آهي، پر ايئن ڪرڻ سان هڪ خطرناڪ صورتحال پيدا ٿي سگهي ٿو. چاڪاڻ ته جڏهن مير شير محمد جي بغاوت خلاف ڪارروائي ڪئي وئي ته ميدان خالي ڏسي اتر – اولهه واري جابلو علائقي جا ڏاڙيل سنڌ جي ميداني علائقي ڏانهن ڪاهي ايندا. جيڪي ٻرندڙ جبل جي لاوا وانگي سڪئي ستابي علائقي کي ٻيلي ٻينگ ڪري چڏيندا. اهڙيءَ ريت چوڙ واري علائقي جي پاڻيءَ جي چرن ۽ تلائن ۾ بغاوت تڙڪي رهي هئي. اهو جون جو مهينو هو. گرمي ب چوٽ تي چڙهيل هئي. سج نيزي پانديءَ ڏرتي تامون هئي. سر چارلس ب ان ساڻيندڙ سج کي للڪاريو هو ۽ سخت گرميءَ هوندي هن مير شير محمد تي حملو ڪري ڏنو. بلوچن کي اها غلط فهمي هئي ته يورپي ماڻهو گرم رت ۾ ڪجهه ڪري ڪونہ سگهندا آهن. پر سر چارلس اڳتي وڌي مير شير محمد کي سخت شڪست ڏني، جيڪو درياه اڪري قلات جي جابلو علائقي ڏانهن هليو ويو. ان ڪانپوءِ سندس بغاوتون بند ٿي ويون. پر هن سان لغارين جو سردار احمد خان گڏ هو. هو پاڻ سان گهڻو خزانو ب کڻي ويا هئا. ان ڪري الڪو هو ته متان هو ڪوهه ۽ روهه جي پروچن يا قندار جي افغانن کي سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ نہ پڙڪائن. ان وقت ممبئي ۾ ڪي مخالف ڏريون سر چارلس جون دشمن ٿي بيهي ويون

هيون، جيڪي هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڪري رهيون هيون ته فتح ٽيل نئون ملڪ انگريزن جي هٿن مان نڪري ويندو.

جڏهن مير شير محمد سنڌ مان نڪري ويو ته چوڙ واري علائقي ۾ به ٻاپر اچي وئي، جيڪو اڳي وڳوڙن جي ور چڙهيل هو. پر اهڙي امن ۽ سانت لاءِ سر چارلس نيپئر مارشل لا کان ڪم ورتو هو. ان کانپوءِ هن چوڙ واري علائقي جي بلوچن کي ميرن جا جنگي سپاهي سڏائڻ جي جرئت ئي ڪانه ٿي. هن علائقي جي انهن ڳوٺاڻن هنن ڏاڙيلن کي ماري مات ڪري ڇڏيو جيڪي اڳي مير شير محمد جي حڪمرانيءَ دوران هٿياربند ٿي سندن جنگي واهر ڪندا هئا. توڙي جو هلڪا سلڪا وڳوڙ آهن، پر سرڪار پنهنجا پير مضبوطيءَ سان کپائي ورتا آهن. انهن وڳوڙين ۽ ڏاڙيلن کي انهن هنڌن تي جوڳيون سزائون ڏنيون ويون آهن. جتي هنن ڏاڙن جون ڪارروايون ڪيون آهن. ان کان سواءِ قاتلن جي سينن تي جرم جي نوعيت لکي، کين ڦاهيءَ تي لڙڪايو ويو آهي. اهڙين ڏوهن جي تشريح ٽن ٻولين ۾ ڪئي وئي هئي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن عام ماڻهن کي پتو پوي ته هنن کي ڪهڙي قسم جي جرم جي سزا ڏني وئي آهي ۽ کين انگريزن جي دشمني بدلي ڦاسي ڪانه ڏني وئي آهي پر اهي ڳوٺاڻن کي قتل ڪرڻ جا مجرم هئا. ڦاهي تي چاڙهيل ماڻهن ڪئپٽن اينس Ennis کي به قتل ڪيو هو. سر چارلس جي مرضي هئي ته ڪيپٽن اينس جي قتل جي ڏوهه ۾ مير شهزاد خان کي ڦاهيءَ چاڙهيو وڃي. چاڪاڻ ته اهو خون سندن هُشيءَ ڏيڻ تي ڪيو ويو هو. ڪيس اهڙيون شاهديون ۽ ثابتيون ملي چڪيون هيون. پر لارڊ ايلنبرو اهڙي سزا روڪرائي ڇڏي هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو ته هن وڏ گهراڻي جا عياش ۽ قاتل بمبئي سرڪار جا لاڏلا بڻجي ويا هئا ۽ هيءَ سرڪار سر چارلس نيپئر جي مخالف ڏر هئي، جنهن انهن قاتلن کي بخشي ڇڏيو هو جن هڪ بي پهچ ۽ بيمار ڪئپٽن کي بنا ڪنهن ڏوهه جي قتل ڪري ڇڏيو هو.

سر چارلس جو باغين سان رويو

سر چارلس نيپئر جو مجرمن خلاف رويو ڏاڍو سخت هو. پر جن جاگيردار بلوچن ۽ سردارن انگريز سرڪار جي آڻ مڃي هئي، وفاداري ۽ تابعداري قبول ڪئي ۽جنرل جو سلام پريو هو تن کي پنهنجون قيمتي تلوارون واپس ڪيون هيون. هن کان اڳ ساڳئي شرط تي ٽالپر خاندان

جي ڪن اهم ماڻهن کي ٻه سندن قيمتي تلوارون واپس ڪيون ويون هيون. ائين ڪرڻ سندس حق ٻه هو. انهن تلوارن جي قيمت ٻه تمام گهٽي هئي. سر چارلس جي هن ڪليءَ دل جي مظاهري ڪري، چار سو بلوچ سردار ۽ جاگيردار اچي سندن پيش پيا جن ساٺس انگريز سرڪار سان وفادار ۽ تابعدار رهڻ جو واعدو ڪيو آهي. اهڙيون ڳالهيون ڏسي پيا ٻه ڪيترائي بلوچ سردار جنرل جي سلام پرڻ ۽ انگريز سرڪار سان وفاداري جي واعدي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا آهن. پر هن جنرل مفاد ۽ عظمت وچ ۾ فرق رکيو هو ۽ ان ڳالهه تي مستحڪم رهيو هو. جڏهن خطرناڪ کان خطرناڪ سردار ته هو سندس خوف ۾ ڏکي رهيو هو ۽ جنرل کيس چئي رهيو ته "ڪڍ اها پنهنجي تلوار جيڪا تو پنهنجي بهادريءَ جي عزت خاطر منهنجي خلاف ڪتب آندي هئي. مان هميشه بهادر دشمن جو قدر ڪندو آهيان. تو هيءَ اطاعت پاڻ قبول ڪئي آهي. جيڪڏهن تو هن تلوار کي منهنجي گورنمينٽ خلاف ڪتب آندو ته، مان اها تلوار ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندس ۽ تون ٻه ڪتي جي موت مري ويندين." جنرل جي لفظن ۾ جاگيردار جي بهادريءَ جي تعريف ٻه هئي ته ڏپنامو ٻه.

سر چارلس نيپئر وفادار بلوچ سردارن کي هٿيارن ڪڍڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي هئي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن هو سمجهن ته انگريز سپهه سالار مٿن اعتماد ڪري رهيو آهي. پر هنن جي اڙڊ اتالي ۽ رسد گاهه جي ماڻهن کي هٿيارن پائڻ جي موڪل ڪانه هئي جن جو تعداد اٽڪل پندرهن هزار هو. چاڪاڻ ته خدشو هو ته متان بغاوت ڪري وڃهن. سنڌوءَ جي ساڃي پاسي وارن بلوچ سردارن سان انگريز سرڪار جو دوستيءَ وارو رويو ڪونه هو. چاڪاڻ ته بلوچستان وارو سارو علائقو جابلو آهي، جتان جي ماڻهن سان سنڌين جي دوستي ٻه هئي ته دشمني ٻه. ڪڇي واري جابلو علائقي جي ماڻهن سان ٻه هتان جي ماڻهن جا دوستيءَ ۽ دشمنيءَ وارا ساڃيا تعلقات قائم هئا. سنڌوءَ جي الهندي ڪناري وارا بلوچ سردار سر چارلس جي سلام تي ٻه ڪونه آيا هئا. تنهن ڪري مٿن ائين پيش پوڻ لاءِ دباءُ وڌو جيئن افغانستان جي جنگ دوران انگريز پوليٽيڪل ايجنٽن انگريزن جي ساٿ ڏيڻ لاءِ زور وڌو هو. پر ان جو نتيجو سخت نڪتو آهي. هن کين حڪم ڪيو ته پنهنجي پوئلڳن کي بي هٿيار ڪن جيئن سنڌوءَ جي اوپر ڪناري جي بلوچ سردارن ڪيو هو ليڪن هنن کيس ٽپ انڪار ڪري ڇڏيو آهي. تنهن ڪري چئي

سگهجي ٿو ته انگريز راج کي فقط سنڌوءَ جي اوپر ڪناري وارن بلوچ سردارن قبول ڪيو آهي. اهڙين حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ هن چا ڪيو جو حڪم ڏنو ته جيڪو بلوچ اولهه کان اپرندي ڪناري اچي ته کائنس هٿيار کسيا وڃن. ڪارڙ اهو ٻڌايو ويو ته ائين ڪرڻ سان اپرندي ڪنار سان آباد ڳوٺن کي بلوچن جي ڏاڙن کان بچائڻ آهي. اها ڪارروائي ائين هلي رهي هئي جڙ ته ڪو جنگ جو زمانو هجي. اهڙا ڦريل هٿيار فوجي سپاهين جي حوالي ڪيا ٿي ويا ۽ اهڙو سلسلو هلندو رهيو. سنڌوءَ جي الهندي ۽ ڪنار سان واقع سنڌين جي ڳوٺن کي بلوچ ڏاڙيلن جي ظلمن کان بچائڻ لاءِ سر چارلس انگريز سرڪار جي تابعدار ۽ آزاد قبيلن کي سختيءَ سان چيو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو هٿياربند ٿي اولهه کان اوپر سنڌو پار ڪيو ته انهن سان لاڳاپيل سارن قبيلن جو جڙ ٻچو رلايو ويندو. جن ماڻهن الهندي ڪنار سان واقع سنڌي ڳوٺن سان ڪئونس ڪئي ته هو انهيءَ جابلو علائقي ۾ بندوقن ۽ تلوارن سان داخل ٿيندو ۽ سندن ساريون وسنديون ويران ڪري ڇڏيندو.

سنڌوءَ جي الهندي ڪناري آباد ڏاڙيلن بابت حڪمت عملي

اها سر چارلس جون فقط ڳالهيون ڪونه هيون پر ائين ڪرڻ جا سندس اٽل ارادا ٻه هئا. ان جو ڪارڙ اهو هو ته سنڌوءَ جي الهنديءَ ڪنار سان ويهه هزار هٿياربند ڏاڙيل هئا. پر سر چارلس سنڌين جي بچاءَ خاطر کين هٿياربند ڪرڻ جي جرئت ڪري ڪونه ٿي سگهيو. ڇاڪاڻ ته انهيءَ علائقي ۾ بلوچ قبيلا پنهنجي پيٽ گذر لاءِ ڏاڙن ڦرين کان سواءِ ته ٻي ڪا ڪرت ئي ڪانه ڪندا هئا. جڏهن ڪو بلوچ وڏو ٿيندو هو ته هو مٽيءَ (زمين) سنيالڻ بدران تلوار جو مٽيو سنيالينڊو هو. تلوار جيترو بار ڪٽي سگهندڙ ننڍڙو برچ ٻار ٻه تلوار ۽ بندوق سنيالي ڏاڙي جي ڏنڊي سان لڳي ويندو هو. هن جنرل جي اها اڻ سڌي حڪمت عملي ڏاڍي ڪامياب ثابت ٿي هئي. فتح کان اڳ ۽ فتح وارين جنگين دوران سنڌوءَ جي الهندي واري علائقي ۾ بلوچن رڙ ٻاري ڇڏيو هو ۽ ڪيس قهر ڪري پنهنجي دهشت جمائي ڇڏي هئي. پر هن جي مذڪوره حڪمت عمليءَ ڪري اهڙن واقعن ۾ ٽاپر اچي وئي هئي ۽ بلوچن جا ڏاڙيل ٻه مات ڪري چڪا هئا ۽ امن آتشي واري برادري بڻجي ويا هئا. هن جو نتيجو اچرج جهڙو هو. تنهن ڪري عام ماڻهن هن نئين سرڪار کي خوشيءَ سان تسليم

ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. پر ان سان گڏ انهن طاقت کان ڏکندا ٻه هئا.

ان کان سواءِ ماڻهن آڏو انگريزن جو اڻ ڏٺو انصاف ٻه هو. جنهن ڪري سيئي طبقا متاثر ٿي ويا هئا. انصاف جو هڪ مثال اهو ٻه آهي ته هڪ پارسي واپاري راهه ويندي قتل ڪيو ويو هو ۽ ٻه ٻروچ ڏاڙيل سندس مال مڏي کٽي هليا ويا هئا. انگريز سرڪار جي ڪوشش سان پاڳيءَ سندن پيرا کٽي وڃي کين سوگهو ڪيو. هنن ڏاڙيلن بيان ڏنو ته هنن پنهنجي قبيلي جي سردار جي حڪم سان ائين ڪيو آهي ۽ ڦريل سارو سامان ٻه سندس گهر ۾ هٿيڪو پيو آهي. قبيلي جي ماڻهن وڃي کانئس اهو سامان گهريو جيڪو کين ملي ويو. سڳ سردار جي گهران مليو هو ۽ ڪيس مجرم ثابت ڪرڻ لاءِ اها شاهدي ڪافي هئي ۽ انهن ٻنهي کي قاسيءَ جي سزا ڏني وئي هئي. سياسي معاملي ۾ اهڙي ڪڙي سزا ڪانه ڏني وڃي ها. پر سر چارلس پنهنجي اختيار ڪيل حڪمت عمليءَ ۾ دانشمندي کان ڪم ورتو هو. ڪيس پتو هو ته اهي قبيلا ڪانئس ڊڄندا ۽ سمجهدا ته هي فاتح ڪنهن ٻه مجرم کي ڪوٺه بخشيندو. هتان جي عام ماڻهن هن قسم جي سزا کي ڏاڍو ساراهيو هو ۽ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو ته. "باشاهه ڪنهن کي ٻه بي ڏوهو ڪوٺه ٿو ماري." انهيءَ واقعي کان پوءِ سر چارلس جيڏانهن ٻه ويندو هو ته. هن انصاف پسند باشاهه ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا انبوهه گڏ ٿي ويندا هئا.

انگريزن بابت ماڻهن جا وهم ۽ وسوسا

هن قسم جي انصاف کان پوءِ سنڌين ۽ ٻروچن ۾ ڪي وهم ۽ وسوسا پکڙجي ويا. سنڌي ماڻهو سمجهڻ لڳا هئا ته اهو ميرن تي خدا جو ڏمر آهي. جو هنن ڪلهوڙي حڪمران کي قتل ڪيو هو پر انهيءَ وقت بمبئي واري ڏر چوڙ شروع ڪيو هو ته ڪلهوڙي حڪمران جي قتل کانپوءِ سنڌ ۾ پورن ڇهن سالن تائين مينهن ڪوٺه وسيو هو ۽ ڏيهه ۾ ڏڪار پينگ ڪري ڇڏي هئي. جڏهن سر چارلس نيپئر ميرن سان جنگيون شروع ڪيون ته وڏ ڦڙن جا وسڪارا شروع ٿي ويا هئا. چوڌاري مينهن موجون لائي ڇڏيون هيون ۽ تل ۽ ترايون پلر جي پاڻيءَ سان تار ٿي ويون هيون. اهڙا ميگهه ملهار گذريل ڪيترن سالن کان ڪوٺه ٿيا هئا. هن قسم جي بوندن جي بهاريءَ کي ڪلهوڙن کان پوءِ واري ڏڪار سان پيٽايو ويو هو. ان ڪري سنڌي ۽ ٻروچ سمجهي ويا هئا ته تالپر شاهيءَ جو چوٽو پاٽي

ختم ٿي چڪو آهي ۽ هاڻي قدرت انگريزن کي نوازي رهي آهي. اهڙي قسم جي وهمن ۽ وسوسن سان گڏ انگريزي فوج جي منظم قسم جي هلت چلت، سندن ڪمانڊر جي نيڪ سرگرمين جا امٽ نشان، انصاف لاءِ سندس پيار، حقدارن کي ملڪيتن جو ملڻ، ماڻهن کي روزگار جي فراهمي، محصول جي گهٽو گهٽجي وڃڻ، ان ظلم ۽ ڏاڍ ڏمر جو ختم ٿي وڃڻ جيڪو تالپر حڪمرانيءَ سان گڏوگڏ هلي رهيو هو اهڙيون حقيقتون هيون، جن ڪري عام ماڻهو انگريز سرڪار سان پيار ڪري رهيو هو. سنڌ جي ماڻهن سر چارلس کي چار مهينا اڳ سنڌ ۾ ايندي ڏٺو هو. هي اڏول فوجي جنرل هو جنهن کي ڪابه روڪ روڪي ڪانه ٿي سگهي، نه ڪا رندڪ ڪيس رنڀائي ٿي سگهي. هتان جا ماڻهو ڪيس ان وقت ئي سمجهي چڪا هئا ته هيءُ فوجي جنرل قانون پسند ۽ امن پسند آهي ۽ هيءُ اهڙو انسان آهي جيڪو سيني جو مقدر کي ڦيري سگهي ٿو. هو پنهنجي دوست ۽ دشمن کي ترقي ڪرڻ جا هڪجهڙا موقعا فراهم ڪندو. تنهن ڪري انهن سيني سندن انتظامي جوڙجڪ کي دل جي گهراين سان پسند ڪيو هو ۽ سمجهي رهيا هئا ته سندن پاڻ پلا آهن.

مدي خراج چالو قانون بجاءِ نوان برطانوي قانون

اها به حقيقت آهي ته هو فوجي ۽ مطلق الانسان حڪمران آهي. سندس اختيار وسيع آهن. پر هو پنهنجي مزاج ۾ سخت ۽ پورالو ڪونهي ڪو. هن انصاف کي قائم ڪرڻ جي مقصد سان جڏهن قانوني ضابطن جو اعلان ڪيو هو ته هن ڏاڍي صبر ۽ تحمل جو اظهار ڪيو هو. ان وقت هن سنڌ جي عام رواجي قانوني ڏانچي کي به آڏو رکيو هو. پر انگريزي قانون کي مٿاهون رکيو ويو هو. اهڙي انصاف جو بنياد برابري ۽ هڪ جهڙائيءَ واري اصول تي بيهاريو ويو هو جيڪو عزت ڀريو اصول هو. انصاف جي ان اصول ۾ نظرثاني ڪرڻ جي به شق رکيل هئي. اهڙيءَ ريت سخت قسم جي معاملن کي هو پاڻ نظرداريءَ ڪندو هو. جڏهن ڪنهن کي ڦاهيءَ جي سزا ملندي هئي ته، سندس منظوري ۽ تصديق لازمي سمجهي ويندي هئي.

هو ڪيس مليل وسيع ۽ مستقل اختيارن کي به عام قاعدن جي ماتحت رکندو آهي. پر جڏهن سندن فتح کي تحفظ جي ضرورت هوندي آهي ته اهڙي خطري کي منهن ڏيڻ لاءِ پنهنجي غير معمولي اختيارن کي استعمال ڪندو

آهي. اهڙي قسم جي قانون جو بنياد ٽن بلوچ قبيلن جي خاص مزاج کي ڏسي رکيو ويو آهي. هن وڏن بلوچ قبائلي سردارن ۽ جاگيردارن جون کليءَ دل سان رعايتون ڪيون آهن. اهو يورپي سرداري مجاز کي نظرانداز ڪري ائين ڪيو ويو آهي ۽ انهن سردارن جي عزت ۽ احترام کي برقرار رکيو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته هنن مهان بلوچن، سر چارلس نيپئر جي حڪم تي انگريز سرڪار جو وفادار ۽ تابعدار ٽيڻ قبوليو آهي.

اهڙيون ڳالهيون هن محدود ڪري ڇڏيون هيون انهيءَ لاءِ ته جيئن هيٺيئن طبقي جي ماڻهن کي ڪو نقصان نه پهچي. هن فقط وڏن ماڻهن کي خوش ڪرڻ واسطي فقط نالي وارو فرق ڪونہ رکيو هو. پر بي شمار ڪمن ۾ ڪاسبين لاءِ پڻ سوچيو ويچاريو هو. ڪيس اها بہ پوري خبر هئي ته انسان احسان فراموش هوندو آهي ۽ ڪنهن سان احسان ڪري وفادار ڪونہ رهي سگهندو آهي پر خوف ۽ خطري اچي پاسو ونندو آهي. تنهن ڪري سندس فولادي هٿ گلابي رنگ جي داستانن اندر لڪل رهندو آهي. انهن سيني ماڻهن کي جاڻ آهي ته هن سندن حياتين ۾ بخت کي خوف ۽ ڪمزوريءَ واري احساسن کان نہ پر سخاوت واري احساس کان بچائي ورتو آهي. سندس بيان آهي ته ميرن تي اسان جي رعايتن جو ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيندو ۽ اهي ڪڏهن بہ پنهنجون وحشي خواهشون چڏي ڪونہ سگهندا پر ہن جنگين ڪري مٿن خوف چائنجي ويو آهي. تنهن ڪري امڪان آهي اهڙيون ڳالهيون چڏي ڏين. بلوچ سردارن ۽ جاگيردارن جي آڪڙ ۽ وڏائي فقط تڏهن گهٽائي سگهجي ٿي جڏهن هو اسان جا مڪمل طور تي وفادار ۽ تابعدار ٿي ويندا. راڻيءَ جي تصوير پردي پٽيان لڪل آهي جنهن کي عام طرح ماڻهو ڏسي ڪونہ سگهندو آهي نہ وري ڪنهن اڙد اتالي واري ماڻهوءَ جي مٿس نظر پئجي سگهندي. پر جيڪي ماڻهو سلاميءَ لاءِ ايندا آهن، تن کي اها تصوير ضرور ڏيکاري ويندي آهي هاڻي ته اها رسم عام مقبول ٿي وئي آهي ۽ سلام لاءِ اچڻ وارو هر ٽولو پاڻ چوندو آهي ته پادشاه اعظم جي زيارت ڪرائي وڃي. ان هوندي بہ هتان جي ماڻهن کي اهو اعتبار ڪونہ ٿو اچي ته ڪا عورت ايڏي وسيع حڪومت جو ڪاروبار هلائي سگهندي هوندي نہ رڳو اهو پر گورنر جنرل جي عهدي ۽ اختيارن کي بہ سمجهي ڪونہ سگهيا آهن. ان لاءِ فقط سمجهندا آهن ته اهو ماڻهو سر چارلس نيپئر کان عهدي ۽ اختيار

۾ وڏو آهي. هنن ماڻهن جو اهو به تصور آهي ته اهو ماڻهو مشرق جي روايتن مطابق ٿوري وقت گذرڻ کانپوءِ سر چارلس کي قتل ڪري ڇڏيندو ۽ سندس دولت تي قبضو ڪري ويندو ليڪن هنن کي اهڙو اعتبار ڪونہ ٿو اچي. ڇاڪاڻ ته سر چارلس وڏو بهادر آهي ۽ ٻن جنگين ۾ سوپارو ثابت ٿيو آهي ۽ سندس فوج به هن سان ڏاڍي وفادار هئي. انهيءَ ڪري سندس ادب ۽ احترام رکندا آهن ۽ کيس پنهنجو سردار سمجهندا آهن. هڪ جهونڍي بلوچ سردار کي راڻي جي رتبي ۽ اختيارن جو ٻڌايو ويو ته هن جو اچرج کان وات ئي ٽٻڙو ٿي ويو ۽ چوڻ لڳو ته صاحب ان راڻي مون کي ميائيءَ واري جنگ جي ميدان ۾ شڪست ته ڪانہ ڏني هئي. بس، منهنجو بادشاه ته تون آهين. ٻئي بلوچ سردار چيو ته اها راڻي ڪٽي رهندي آهي وغيره وغيره، پر ان کانپوءِ تون وڏو آهين. تنهن تي سر چارلس نيپئر کيس چيو ته نہ، هن کانپوءِ وڏو هندستان جو گورنر جنرل آهي. ان کان پوءِ هن پڇيو ته اهو ڪٽي رهندو آهي؟ جنرل کيس وراڻيو: "اهو ڪلڪتي ۾ رهندو آهي." بلوچ سردار وراڻيو: "هائو مان ڪلڪتي جو نالو ٻڌو آهي. پر تون ته حيدرآباد ۾ رهندو آهين." هن وڌيڪ چيو: "مون کي هڪ سوال جو جواب ڏيندين ته ڇا تون مون کي قتل ڪري سگهين ٿو." جنرل نيپئر کيس وراڻيو: "وڏيءَ خوشيءَ سان. پر جڏهن تون منهنجو فرمانبردار نہ رهندين." ان کانپوءِ هن جواب ڏنو: "بس اهو ڪافي آهي ۽ اوهان جو ٻانهون آهيان."

بمبئي سرڪار اندر چارلس نيپئر خلاف سازشون

هي ماڻهو فوج جي انگريز ڪمانڊر کي ائين ڏسي رهيا آهن. جيئنءَ هو هر شيءِ جو مالڪ هجي. پر سر چارلس وري لارڊ ايلنبرو کي وڏو سمجهي رهيو هو. جيڪو هندستان جي سرڪار جو مالڪ ۽ انگريز فوجين جو وڏو آهي ۽ سنڌ جي فاتح جو مٽس وڏو ويساه آهي. جنهن کان سڀ ننڍا وڏا ڪامورا ڊجندا آهن. تنهن ڪري سڀ رعايتون ۽ سهوليتون هن وٽان شروع ٿين ٿيون ۽ ان جو فضل ۽ ڪرم سيني مٿان چانيل آهي. هن ماڻهوءَ جي عهدي تي مقرري بدنيتي، بي ايماني ۽ ڪمينائپ لاءِ جڙ ته للڪار هئي ۽ اج تائين اهڙين خرابين لاءِ للڪار بڻيل آهي. سر چارلس جي مقرري ڪائونسل وسيلي ٿي هئي، جنهن ۾ بمبئي سرڪار جا ڪجهہ مستقل عملدار به شامل هئا. ان کان سواءِ

ڪجھ ٻيون ڏريون ٻہ هن ڪائونسل سان گڏ هيون، جن جي ايسٽ انڊيا ڪمپني ۾ پائيواري هئي ۽ وڏن منافعن جي اميد ڪيون ويٺيون هيون. سنڌ جي فتح ۽ ان جي انگريز هندستان سان شامل ٿي وڃڻ کان پوءِ انهن ڏرين وڏي منافعي جي توقع هئي. چاڪاڻ تہ سنڌ تي حملي جو سارو خرچ انهن ڀريو هو. پر اهي ماڻهو شخصي طور اهڙا خراب هئا جهڙا سندن لڇڻ گندا هئا. چاڪاڻ تہ هنن بنا ڪنهن سوچ سمجھ جي فيصلو ڪيو هو. هن آفيس ۾ ڪي سول عملدار ٻہ هئا. سر چارلس خلاف الزامن کي ننديو ويو هو،هي فوجي جنرل ايترو معزز ۽ محترم آهي جو سندس عزت ۽ آبرو کي تسليم ڪرڻ کان سواءِ ٻيو رستو ڪونہ هوندو آهي. هن کان سواءِ ٻيو مائُ ۽ مرجاتا وارو رڄ ڇگو مڙس مسٽر جان واردن John Warden آهي جيڪو سر چارلس کي عزت ۽ آبرو جي نظرن سان ڏسندو آهي.

هنن ماڻهن سنڌ جي فوج ۽ راڄ کي ناڪام ڪرڻ لاءِ ويهن ٽي ننهن جا زور لاتا هئا ۽ لڳاتار جتن ۽ جاکوڙ ۾ لڳا رهيا تہ سر نيپئر کي بدنام ڪري مختلف قسمن جا الزام هٽي، سندس حڪومت کي ڊانواڈول ڪجي. انگلينڊ ۽ هندستان اخبارون هن جنرل خلاف پروپئگنڊا ۾ لڳي ويون هيون ۽ اثر رسوخ واري ڏر ڳجھ ڳوھ ۾ ساڳي ڪم ۾ رڌل هئي. انهيءَ لاءِ تہ جيئن وڪٽوريا دور جي هن مشهور فوجي جنرل تي من گھڙت الزام هٽي، ڪيس بدنام ڪجي. اهڙن ماڻهن ۽ اخبار وارن جي همت افزائي پارٽ ڊائريڪٽرس ۽ بورڊ آف ڪائونسل ڪري رهي هئي. هي ٻئي ادارا گورنر جنرل لارڊ ريپن Ripon جي ماتحت ڪم ڪري رهيا هئا. هن گورنر جنرل سر چارلس خلاف جيڪو اجايو اوٽو پير ڪنيو تنهن کي اڳتي هلي وائکو ڪيو. چاڪاڻ تہ غلط ماڻهن کي عزت ڏيڻ، سٺن ماڻهن جو ڪم ڪونہ هوندو آهي. هن ماڻهو سر چارلس جي خوبين جي توهين ڪري پنهنجي اصلي حيثيت کي هيٺ ڪيرائي ڇڏيو آهي.

لارڊ ايلبرو سنڌ جي حڪومت کي جولاءِ کان ڪلڪتي جي ڪائونسل جي سڌو ماتحت رکي، بمبئي جي ان ڏر کان آجو ڪري ڇڏيو آهي جيڪا پنهنجي ذاتي مفادن ڪري سنڌ جي معاملن ۾ هروپرو دخل ڏئي رهي هئي. اتان جا سرڪاري ڪامورا جيڪي سنڌ ڏانهن اچڻ جي اميد ڪيون ويٺا آهن تن لاءِ پنهنجي طاقت استعمال ڪري ٻہ هيڏانهن

اچڻ جي سگهه ڪانه آهي. نه وري ڪين هڪ نه ٻئي طريقي سان سنڌ جي نوڪرين جي توقع رهي آهي. جنهن ڪري وڏي دولت ڪمائي سگهن ٿا. پر اها ڳالهه اتي ڪانه ٿي ڪتي. هنن ماڻهن ڪن سياستدانن جا قلم خريد ڪري ڇڏيا آهن. جن جي آڏار تي سر چارلس جي ڪردار کي لوئي رهيا آهن ۽ چئي رهيا آهن ته هن سنڌ فتح ڪري ڪو وڏو ڪم ناهي ڪيو. سندن اهو به چوڻ آهي ته هن فتح حاصل نه ڪئي، پر نيم مسلح ماڻهن کي ڪنو آهي جن سندس ڪنهن به قسم جي مزاحمت ئي ڪانه ڪئي هئي. سندس اهو به چوڻ آهي ته ساري سنڌ واريءَ جي ڀٽن کان سواءِ ڪجهه به ڪانه آهي. ڪن جو بيان آهي ته هن سنڌ کي فتح ڪرڻ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي صليب تي چاڙهڻ جهڙو ڏوهه آهي ۽ هن بي گناهن جو وڏو قتل عام ڪري ڇڏ اسان جي توهين ڪئي آهي. بهتر آهي ته اهو ملڪ ساڳين حڪمرانن کي موڪلي ڏنو وڃي.

جيڪڏهن ائين آهي ته چارلس احمق آهي. جيڪو لاشن جي ڍيرن کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيندو آهي. ان کانسواءِ هو بي دين، ضمادي ۽ بدمعاش شخص هو ۽ ويلنگٽن Wellington جي شاندار دور تي ڪارنهن جو لينگهو هو. جيڪڏهن هو واقعي ائين هو ته پوءِ ته هن ۾ ڪو فوجي شان ئي ڪونه هو ۽ هن فوجين جي ساري پورهئي تي پاڻي ڦيري ڇڏيو هو. هن وحشياڻي طريقي سان ميرن جي گهروارين کان سونا زيور ڪسي پيڇي پور ڪري فوجي وردين جي توهين ڪئي هئي. سنڌ جي لذيذ پلي جي سواد خاطر پنهنجي رهڻ جي جاءِ به تبديل ڪئي هئي. ان کان سواءِ هن جي چوڌاري خوشامدڙين درٻارين جا ٽولا مڙي ويا هئا. جيڪي سندس چاپلوسي ڪري هن جي قائم ڪيل سنڌ سرڪار جي انتظام تي اڻ سڌيون چٽرون ڪندا هئا. قديم دور کان وٺي هندستان ۾ رهندڙ انگريزن جو خيال آهي ته اهڙيون ڳالهيون نيٽ ناڪام ثابت ٿيندين آهن. اهو به چيو ويندو آهي ته هن مير علي مراد جهڙي غدار ماڻهوءَ کي اڪين جو تارو بٽائي ڇڏيو هو. هو غدار انهيءَ ڪري سڏيو ويندو آهي، جو هن انگريزن جي فوج کي مهاڏو ڪونه ڏنو هو. هن مير، سر چارلس کي نهايت قيمتي سوغاتون ڏنيون هيون. ان کان سواءِ سنڌ جي حڪمرانن جي ملڪ کي فتح ڪرڻ ۾ سندس مدد ڪئي هئي.

سنڌ بابت ميجر آئوٽ رامر جون چارٽ فقيرن واريون اڳڪٿيون

هن کان سواءِ ميجر آئوٽرام به هڪ خطرناڪ اڳڪٿي ڪئي هئي جيڪو انگريز سرڪار جو غير اهم پوليٽيڪل ايجنٽ هو. جنهن معلومات ڏني هئي تہ چاليهہ نوجوان تالپر آزاد آهن. جيڪڏهن اهي انهيءَ ريت آزاد هوندا تہ انگريزن جي حڪمرانيءَ لاءِ خطرو ثابت ٿي سگهن ٿا. امڪان آهي ڏهن سالن جي لڳاتار گوريلا جنگ کان پوءِ ساريءَ سنڌ تي وري به ميرن جو راج قائم ٿي ويندو. سندس ڳالهيون چارٽ فقيرن جي اڳڪٿين کان وڌيڪ ڪونہ آهن جيڪي پنهنجي سوچ جو هڪ ٻيهودو ڪردار پيش ڪندا آهن ۽ مصيبتن کي اجايو وڌائي پيش ڪندا آهن. پر وٽن اهڙا وسيلا ڪونہ هوندا آهن، جو اهڙن اگرين مصيبتن مٿان غلبو حاصل ڪري سگهجي. ميجر آئوٽرام جي اڳڪٿين کي هندستان ۽ ڪجهہ لنڊن جي اخبارن ڪنيو آهي. اخبارن جي ڳالهين مان اهڙي معلومات ضرور ملي ويندي تہ جر جي ان ڳوٽي ۾ ڪيتري حقيقت آهي. مذڪوره اخبارن ۾ نئين گورنر جي آڏو مصيبن ۽ سندس ڪوششن کي وڌائي گهٽائي پيش ڪيو ويو آهي جيڪو هنن ماڻهن جي نڱيءَ جو هڪ فن آهي. هي اعليٰ ڪامورا شاهيءَ جي بي انتها اختيارن جو هڪ گڏو آهي ۽ سندن دليون ۽ دماغ بدنيتي ۾ ڪوڙ سان پريا پيا آهن. ڪجهہ ٿورا ماڻهو اهڙا به آهن، جن سر چارلس جي حڪومت جو صحيح پس منظر بيان ڪيو آهي. پر اهو به واضح طريقي سان پيش ڪيل نظر ڪونہ ٿو اچي. پر مجموعي طور تي سر چارلس نيپئر جي نہ عزت جو لحاظ رکيو ويو آهي نہ وري سندس قومپرستي جي جذبي جو قدر ڪيو ويو آهي.

چارلس نيپئر جو ڪنٽرول ۽ سنڌ ۾ نئين تهذيب جي ابتدا

گهٽا ماڻهو ڪٽي نہ پر ڪي ٿورا ماڻهو اهڙا به هجن ها جيڪي گارين جي هن طوفان ۽ باهہ ۾ اچي سر چارلس جو طرف وٽن ها. اعليٰ ڪامورا شاهيءَ جي بدنيتي ۽ دڙڪن دهمانن کي اچي منهن ڏين ها. هن مانڊاڻ ۽ ڏماچوڪڙيءَ واي وايو منڊل ۾ مختصر ماڻهو اچي، هن جي قائم ڪيل سنڌ سرڪار جو تحفظ ڪن ها تہ به چگو. سر چارلس نيپئر جي شخصيت اهڙي طاقتور آهي جنهن تي غالب ٿيڻ مشڪل آهي. سندس اڏول شخصيت اهڙي ڏکئي ماحول ۾ ئي صحيح نموني مان پرکي سگهجي ٿو. هن منجهيل معاملي کي منهن ڏيڻ سر نيپئر ٽن گورنمينٽس، جهڙوڪ ڪلڪتي سرڪار، بمبئي سرڪار ۽ بورڊ آف ڪنٽرول سان

لکپڑھ ڪرڻ شروع ڪري ڏني آھي. پوسٽ آفيس واري رابطي جي ٽٽي وڃڻ ڪري ۽ ٻين سببن ڪري رابطو ڪٽجي ويندو آھي ۽ پوءِ سوين خط اچي ھڪ وقت پھچندا آھن. سر چارلس دشمن خلاف ڪاروائين ۾ مصروف ھوندو آھي تہ خطن جا ڈير بہ سندس سامھون رکيل ھوندا آھن. جڈھن ھو ميئر شير محمد خلاف سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علاقي تي ڪاھي ويو ھو تہ ڪيس شڪست ڈئي اتان جي مظلوم ماڻھن جي گھائن تي وڃي پھا رکيا ھئائين ۽ نئين انتظاميہ جو وڃي بنياد رکيو ھئائين. جڈھن تہ نئين سياسي نظام جو مضبوط بنياد پڻ رکيو ھئائين. ھن علاقي ۾ ڪيس سخت گرميءَ وڏو جھٽڪو ڈنو ھو. ڈاڪٽرن ڪيس سنڌ ڇڈي وڃڻ جو مشورو ڈنو آھي. انھن ڪيس مشورو ڈنو تہ جيڪڈھن ھو زنده رھڻ چاھي ٿو تہ سنڌ ڇڈي وڃي. لارڈ ايلنبرو پنھنجي ڪليءَ دل جو اظھار ڪندي ڪيس چيو آھي تہ ھو سر چارلس جي صحتمند ٿيڻ تائين سنڌ سرڪار جو انتظام پاڻ اچي سنياليندو. ھتان جي گرمي 132 فارن ھائيٽ ڈگرين کان بہ مٿي آھي. ھو نھايت ڪمزور ٿي ويو آھي ۽ سرڪاري خطن جا جواب بہ سمھي پيو لکندو آھي. ٽڪ ۽ ڪمزوريءَ ڪري مرڻ ڪنڈيءَ تي اچي پھتو آھي. تڈھن بہ ھي اٽل ارادي سان ان وقت تائين محنت ڪندو رھندو جيستائين باغي ماڻھن جون جنگيون ختم نہ ٿيون ٿي وڃن ۽ جيستائين نئين تھذيب جو مضبوط بنياد نٿو پوي.

باب ٻيو

سنڌ جي نئين سر انتظامي جوڙجڪ

سر چارلس نيپئر سنڌ جي انتظاميہ جي سڀني شاخن جو جوڙجڪ ڪري ورتو هو ۽ سماجي نظام ۾ بہ سڌارا آڻي ورتا هئا. هن وقت فقط ڪيس اهل عملدارن جي ضرورت هئي. جيڪي فرمانبرداري ۽ ايمانداري سان سندس ماتحتي ۾ پنهنجو منصبي فرض ادا ڪري سگهن. هتي موجود تہ سڀ ڪجهہ هو پر رهنمائي ڪانہ هئي. هتان جي زمين ۽ حالتن جو مطالعو ڪرڻو هو. سول انتظام جي قيام واسطي ماڻهن جي چونڊ بلڪل مختصر هئي. پر خوشقسمتي جي ڳالهہ اها هئي تہ سندس لشڪر ۾ ڪي اصل فوجي سپاهي هئا، جن کي هن سول انتظاميہ ۾ مقرر ڪيو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي سول انتظاميہ جو قيام عمل ۾ اچي ويو. جنهن تي خرچ بہ گهٽ اچڻ لڳو هو. پر منصبي فرض ڏاڍي سرگرمي سان سرانجام ٿي رهيو هو. ڪم ۾ اهڙي ڦرتي ۽ تيز رفتاري سول عملدارن ۾ ممڪن ڪانہ هئي.

خرچ جي گهٽ هجڻ جو فقط اندازو ڪونہ هو. آئوٽرام جي پوليٽيڪل ايجنسيءَ کي ورهارو (سالياني) سورهن هزار رپيا خرچ ايندو هو. جڏهن تہ سندس ماهوار خرچ ڪڏهن ڇهہ. ڪڏهن ڏهہ ۽ ڪڏهن وري ڏيڍ سو رپيا بہ هوندو هو پر آئوٽرام سرڪار کان سورهن هزار رپيا ونندو هو. جيڪا تمام گهٽي رقم هئي. ڪجهہ عملدار اتر سنڌ جي انتظام لاءِ ڪلڪتي طرفان موڪليا ويا هئا، جن سان واعدو ڪيو ويو هو تہ کين ڪم ڪار جي تڪڙي اڪلاءَ لاءِ ڪلارڪن جو وڏو اتالو ڏنو ويندو. هندستان ۾ هن جو مطلب آهي اهڙن ماڻهن جي هڪ ڏگهي قطار. اهڙن ڪلارڪن جي چونڊ ڪاتن جا سربراهہ پاڻ ڪندا هئا. سر چارلس ڪلارڪن جي ايڏي وڏي تعداد مقرر ڪرڻ جي خلاف هو. تنهن ڪري

هن پهريائين اهڙين مقررين کان ٽپ انڪار ڪري ڇڏيو هو. گهٽي ڪم جي نتيجي ۾ ٻن عملدارن پنهنجي عملدار ڪٽڻن پوپ ڏانهن هڪ بيزاري وارو خط لکيو هو. اهڙيءَ ريت ڪٽڻن پوپ پاڻ ٻه ٻڌايو ته اهي ماڻهو سرڪاري ڪم ڏاڍيءَ بي دليءَ سان ڪندا هئا ۽ ڪم ڪرڻ کان ونڻ ويندا هئا. لارڊ ايلنبرو انهن عملدارن کي واپس گهرائي ورتو. سر چارلس انهن ٻن عملدارن جي جاءِ تي مسٽر رچرڊسن کي مقرر ڪيو آهي. سندس پگهار پنج سو روپيا ماهوار آهي. ٻن عملدارن جو سارو ڪم اهو هڪ جڻو ڪندو آهي. پنهنجو منصبي فرض ڏاڍيءَ تيز رفتاري سان ادا ڪندو آهي ۽ جن ٻن عملدارن جي جاءِ تي هي پنجن سون روپين جي پگهار تي ڪم ڪندو آهي. سي ماهوار ٻن هزار روپين کان ٻه وڌيڪ پگهار ونندا هئا. سنڌ جو انتظام هاڻي فوج جي حوالي آهي، جيڪا پنهنجي فوجي منصب سان گڏ سنڌ جي سول انتظاميه جو ڪم ٻه سنياليندي آهي. پوليٽيڪل ايجنسيءَ جي معاملن کي آئوٽرام نڊڪو ڪري ڇڏيو هو. جنهن جو انتظام پڻ سڌاري بهتر ڪيو ويو آهي ۽ هاڻي پنهنجي اصلي روپ ۾ ڪم ڪري رهي آهي. پر ڪنهن ٻيءَ تبديليءَ آڻڻ کان سواءِ، هن کي ايڏو ٻه وڏائي ۽ سڌاري سگهجي ٿو.

هتان جو اڪين سان ڏسڻ ۾ ايندڙ طاقت جو سرچشمو فقط گورنر آهي. جنهن جي چوڌاري سندس فوج گهيرو ڪيو ويٺي هوندي آهي. هنن فوجين کي اها چڱيءَ ريت خبر آهي ته هنن سنڌ تلوار جي طاقت سان فتح ڪئي آهي. جنهن جو انتظام ٻه تلوار جي زور سان رکي سگهجي ٿو. ليڪن انهن فوجين مان ٻه ڪيترن کي باغي قبيلن کي مات ڪرائڻ لاءِ جابلو علائقن ڏانهن موڪليو ويو آهي. هنن ماڻهن کي بغاوت لاءِ انهن تالپرن اپاريو آهي. جيڪي آزاديءَ سان هيڏانهن هوڏانهن ڦرندا وتندا آهن يا وري هي اهي ماڻهو آهن، جن جي ڪار ڪرت ئي ڏاڙا ۽ ڦريون ڪرڻ هوندو آهي. اهو ٻه امڪان آهي ته افغان ۽ سڪ ڪڏهن ٻه حملو ڪري سگهن ٿا. ان ڪري فوج کي اهڙي انداز سان رکيو ويو آهي. جيئن ڪنهن امڪاني هنگامي صورتحال منهن ڏئي سگهي. ان کان سواءِ ملڪي انتظام ۾ ڪنهن رخني وجهڻ کانسواءِ اندروني امن امان ٻه برقرار رکڻو آهي ۽ اهو ٻه ڏسڻو آهي ته ان فوج کي پنهنجي منصبي فرض کي ٻه ڦڙتيءَ ۽ چالاڪيءَ سان نياهڻو آهي. هن سان گڏ اها ٻه نظرداري ڪرڻي آهي ته

فوجي عام ماڻهن سان رابطا واسطا پيدا نه ڪن. چاڪاڻ ته عام ماڻهوءَ سان رلي ملي وڃڻ ڪري ماڻهن مان سندن خوف ۽ دهشت ختم ٿي ويندي، جيڪا فتح کان پوءِ قائم ٿي وئي آهي.

فوج ۽ سول انتظاميہ جون الڳ الڳ جوابداريون

تنهن ڪري هن قسم جو انتظام پوليٽيڪل ايجنسيءَ جي نقطئہ نظر جي خلاف آهي. جنهن افغان جنگ دوران عام ماڻهن تي مشتمل پنهنجي فوج موڪلي ڇڏي هئي. جنهن جا نتيجا ڏاڍا اگرا نڪتا هئا. پر هن معاملي ۾ سر چارلس نيپئر منفرد خيالن جو مالڪ آهي. سندس ويچار آهي ته عام ماڻهن تي مشتمل لشڪر ۽ سرڪاري فوج بہ سرڪار جي پلي مدد ڪري پر انهن جو جوڙجڪ ڏار ڏار هئڻ گهرجي. سندس چوڻ آهي ته فوج کي انهن ماڻهن يا ملڪ خلاف جنگ ڪرڻ گهرجي جن لاءِ سرڪار دشمن هجڻ جو اعلان ڪيو آهي. پر ان کي ڪنهن مجرم کي سزا ڏيڻ جي غرض سان ڪڏهن بہ استعمال ڪرڻ نہ گهرجي. هن فوج کي پنهنجي تصور ۽ حقيقي روپ ۾ سچاڻ ڪپي ته اهي انگلينڈ جو شان ۽ شوڪت آهن جيڪو پنهنجي اولاد تي فخر ڪندو آهي. تنهن ڪري اهڙي عظيم فوج کي تيستائين ملڪ جي سول انتظاميہ جي حوالي نہ ڪجي، جيستائين اهو نہ سمجهجي ته اهاَ سول انتظاميا ڪمزور ٿي وئي آهي ۽ ملڪي نظام کي چگهيءَ ريت سنيالي ڪانہ ٿي سگهي. ملڪي انتظام جو طريقہ ڪار اهڙو هوندو آهي، جو فوج کي عام قسم جي مجرمن کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪتب آندو ويندو آهي، جڏ اها فوج نہ پر ملڪ جي پوليس آهي. جيڪڏهن فوج کي انهيءَ نموني سان ڪتب آڻبو ته سندس شان ۽ شوڪت مجروح ٿي ويندو ۽ سندس بلند حوصلا ختم ٿي ويندا. ان کان سواءِ فوج کي ملڪ جي سول انتظاميہ ۾ پڻ ڪتب آندو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت فوج کي پنهنجي اصلي روپ ۾ بہ آڻي سگهبو آهي. ايئن ڪرڻ سان نظرداري ڪرڻ واريون سندس سرگرميون گهٽجي ويندیون آهن ۽ سندس استقلال واري خوبيءَ ۾ پڻ فرق اچي ويندو آهي. اهڙيون خاصيتون ۽ خوبيون سول اختيارن ۾ موجود هوندیون آهن. اهڙيءَ صورتحال کي نظر ۾ رکي هن سنڌ ۾ ڪن ڳالهين جو اضافو ڪيو آهي جيڪي نهايت اهم آهن. هڪ ته هن پنهنجي فوجي سپاهين کي سختيءَ سان منع ڪري ڇڏي آهي ته هو

عام ماڻهن سان دوستي نه رکن، جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو جو هنن فتح بعد جيڪو عزت ۽ شان حاصل ڪيو آهي ان ۾ گهٽتائي نه اچي وڃي. دنيا جي ٻين ملڪن ۾ به فوج الڳ رهي پنهنجي مان ۽ شان کي برقرار رکندي آهي. جتي هن پنهنجي زندگيءَ جو وڏو حصو جنگي سرگرمين ۾ گذاريو هوندو آهي. اهي فوجي هڪ دوست ۽ دشمن جي حيثيت ۾ ڏاڍا سنجيده هوندا آهن ۽ سرڪار جي ڪابه حڪمت عملي اهڙين ڳالهين کي متاثر ڪري ڪانه سگهندي آهي.

سنڌ ۾ پوليس کاتي جو پايو

اهڙين ڳالهين کي نظر ۾ رکي سر چارلس پوليس جو کاتو کوليو آهي. جنهن ۾ وڏو تعداد سنڌين جو پرتي ڪيو ويو آهي. ميرن جي پوليس ۾ به اهڙا ماڻهو پرتي ڪيا ويا هئا، پر هنن ماڻهن شخصي ۽ خانداني طور تالپرن جا ڏاڍا ظلم ۽ قهر سٺا ۽ ڏٺا آهن. تنهن ڪري هي ماڻهو هنن کان ڏاڍي نفرت ڪندا آهن. انگريز فتح کان پوءِ توڙي جو هي آزاد ٿي چڪا آهن، پر ان هوندي به سندن اندر مان نفرت نڪري ڪانه سگهي آهي. پهريائين هي ماڻهو ڏاڍا ڊڄڻا هئا. اها ڪا نئين ڳالهه به ڪانه هئي. چاڪاڻ ته اهو ڊگهي عرصي جي ظلمن جو لازمي نتيجو آهي. منظم طريقي سان رهي ڪونه سگهندا هئا. جڏهن سرڪاري جاچ پڙتال ٿيندي هئي ته نوڪري ڇڏي هليا ويندا هئا. ان کان پوءِ پٺاڻن ۽ راجپوتن کي پرتي ڪري هنن سان شامل ڪيو ويو. ان کانسواءِ هيٺين طبقي جي ٻروچ سردارن کي به هن پوليس ۾ پرتي ڪيو ويو. جن مياڻيءَ جي جنگ ۾ به حصو ورتو هو. کين خوبصورت پوليس واربون وردين ڏنيون ويون هيون ۽ منجهن فوج جهڙي تنظيم پيدا ڪئي وئي هئي. مٿن اعليٰ آفيسر به فوجي مقرر ڪيو ويا هئا. اهڙي همت افزائي کان پوءِ اهي ساڳيا سنڌي ڏاڍا بهادر ثابت ٿيا. بعد ۾ ته اڪيلي سر به اچرج جهڙا ڪارناما سرانجام ڪري ڏيکاريا هئائون. ڪڏهن فوج سان گڏجي به ڏاڍا خطرناڪ ڪم ڪري ڏيکاريا هئائون.

هوريان هوريان سندن تعداد ۾ اضافو ڪيو ويو. نيٺ سندن تعداد وڃي ادائي هزارن کي پهتو. هن پوليس کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو هو جن مان هڪ کي شهرن ۾ رکيو ويو. ٻين کي ٻهراڙيءَ ۾ مقرر ڪيو ويو ۽ ٽئين حصي کي وري گهوڙي سوار ٻڌايو ويو آهي. شهري پوليس فقط وڏن شهرن

۾ پنهنجو منصبي فرض ادا ڪندي هئي. باقي بن بين حصن کي الڳ قسم جي وردي ڏني وئي هئي ۽ سندن هٿيار به جدا هئا. هن پوليس کي ميداني علائقن جي بچاءَ لاءِ مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪي نه رڳو عام مجرم ماٺهن خلاف ڪارروائي ڪندا هئا پر سنڌوءَ جي الهندي ڪناري جيڪي هروچ قبيلا ڏاڙا هٽندا ۽ ٿريون ڪندا هئا. تن خلاف سخت ڪارروائي ڪرڻ جو کين حڪم ڪيو ويو هو. جڏهن فوج باغين خلاف سخت ڪارروائي لاءِ پيش قدمي ڪندي هئي ته هن سنڌي پوليس کي پڻ سڏ ڪيو ويندو هو. پوليس سرڪاري ڊاڪ ۽ خزاني جو پهرو ڏيندي هئي. مجرمن کي گرفتاري کان هنن جي پهري ۾ مقرر جڳهن تي پهچايو ويندو هو. فوجي چوڪين تي به هيءَ پوليس پهرو ڏيندي هئي. سزائن ڏيڻ جو ڪم به هنن حوالي هوندو هو. جنگين جي زماني ۾ هي پوليس بهترين رهنمائي ڪندي هئي. جڏهن حالتن مطابق سرڪار کي فوج ۽ پوليس جي گڏيل ڪارروائي جي صورت پوندي هئي ته هيءَ سنڌي پوليس پنهنجو منصبي فرض ڏاڍيءَ ايمانداري سان سرانجام ڪندي هئي. تنهن ڪري کين فوج جهڙي عزت آبرو سان نوازيو ويندو هو. هيءَ پوليس فوج کان سواءِ اڪيلي سر به ڏاڍي بهاديءَ سان منصبي فرض ادا ڪندي آهي. تنهن ڪري سرڪار جو مٿس تمام گهڻو اعتماد آهي. جابلو علائقن ۾ بلوچ قبيلن سان جنگيون ڏاڍيون خطرناڪ آهن ۽ انهن ۾ حصو ونڊڻ پوليس کي وڏيءَ عزت ۽ احترام سان ڏنو ويندو آهي. جيڪا انهن جنگين ۾ پاڻي پائيوار هوندي آهي.

سنڌين تي مشمل شهري پوليس شهرن ۾ رهندڙ بدمعاشن ۽ ڏنگن ماٺهن جي گندين ڳالهين جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو هو. سندن ڪردار ڏاڍو صاف ۽ سٿرو هو. اهڙي پهراڙي جي پوليس وري پهراڙين ۾ مقرر هئي جنهن پوليس واري اصلي روح ۽ تنظيم کي سمجهي ورتو هو. ضرورت وقت سرڪار به ساٿن وڏي مدد ڪندي هئي. پر ابتدائي دور ۾ غير منظم ۽ ڏاڍا غير ذميوار هوندا هئا. هنن جو منصبي فرض به ڏاڍو ڏکيو هوندو هو. هنن بلوچن سان سر ترين تي رکي مقابلا ڪيا جيڪي سنڌي ڳوٺن کي ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏيو هو. اهي ماٺهو ٿورو وقت اڳ سندن مالڪ هئا. هي جيڪڏهن هٿيلا ۽ هوڏي نه هجن ها ته کين بلوچ ماري تباهه ڪري ڇڏي ها. جيڪي انگريزن کان شڪست کائڻ ڪري ڇڏيا وينا هئا. ان

جو نتيجو اهو نڪري ها تہ اهي ڳجهہ ڳوهہ ۾ بلوچن سان ملي هڪ ٿي وڃن ها. هن خوف جي نتيجي ڪري سر چارلس خبردار ٿي ويو آهي ۽ اهڙين ڳالهين جي جاچ پڙتال ڪري رهيو هو. اهو سلسلو ان وقت تائين جيستائين ٻنهي ڌرين ۾ تلوارين اڇيون نہ ٿي ويون هيون. بلوچن بهادري سان منهن ڏنو پر سنڌي پوليس بہ سر ترين تي رکي واڇوڙا ٿي وڙهي هئي. ميدان تي ٻنهي ڌرين جي لاشن جا ڍير ٿي ويا هئا. ان کانپوءِ جنرل چارلس کي محسوس ٿيو تہ ٻنهي ڌرين ۾ وڏي رتو ڇاڻ ٿي آهي، تنهن ڪري هنن ٻنهي ڌرين جو ڪنڊ ڪير ٿيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ان کانپوءِ هن سنڌي پوليس کي اڳئين کان وڌيڪ منظم ڪيو آهي. جڏهن سرڪار جي مدد لاءِ پوليس کي منظم ۽ فوج کي وڌيڪ طاقتور بڻايو تہ پوءِ هن سول انتظاميا جو جوڙجڪ ڪرڻ شروع ڪيو. جيڪو هن ريت هو.

سول انتظاميہ جي جوڙجڪ

ان کان جلدي پوءِ هن سول معاملن کي وقت سر اڪلائڻ لاءِ ڪئپٽن برائون کي ڪمشنر مقرر ڪيو جيڪو سندس ماتحت طور ڪم ڪرڻ لڳو هو. هي ماڻهو سنڌ ۾ گهڻو رهيو هو تنهن ڪري هن ملڪ کان گهڻو واقف هو. ابتدا ۾ ئي محصول ۽ ڪسٽم جا معاملا ڏانهس موڪليا ويا هئا. انهيءَ لاءِ تہ جيئن جو جاچ پڙتال ڪري رپورٽ گورنر سر چارلس ڏانهن موڪلي. ٿوري وقت کان پوءِ ڪيس سنڌ سرڪار جو سيڪريٽري بڻايو ويو آهي، پر سندس منصبي فرض ساڳيو آهي.

سنڌ کي مکيہ ٽن ضلعن جهڙوڪ ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر (شڪارپور) ۾ ورهايو ويو آهي. ان کانسواءِ ڪسٽم جو هڪ جدا ضلعو ٺاهيو ويو آهي. ڪراچيءَ ضلعي ۾ سيوهڻ تائين سنڌوءَ جي ساڄي پاسي وارو علائقو شامل ڪيو ويو آهي جيڪو سمنڊ جي ڪناري تائين پهچي ٿو. حيدرآباد ضلعو مير علي مراد جي حڪمرانيءَ جي سرحد کان وڌي درياءَ جو ڪاهو پاسو وڌي، وڃي سمنڊ تائين دنگ ڪري ٿو. جنهن جي اوپر پاسي ڪچ جو علائق آهي. هن ضلعي جي اوپر پاسي ٽر وارو رڻ پٽ علائقو آهي. هن ضلعي جي اوپر پاسي ٽر وارو رڻ پٽ علائقو بہ موجود آهي. جڏهن تہ سکر ضلعو سنڌوءَ جو ساڄو ڪنارو وڌي سيوهڻ تائين اچي ڪٽي وڃي ٿو. هر ضلعي جي صدر مقام تي چيف ڪليڪٽر مقرر ڪيو ويو آهي جنهن جي ماتحت ٽي سب ڪليڪٽر آهن. هُي صدر

مقام اهڙين جڳهن تي آهن جتي ويهي ضلعي جي ڇڳيءَ ريت نظرداري ڪري سگهجي ٿي. ان سان گڏ ضلعي اندر موجود علائقن سان ترت رابطو ۾ ممڪن آهي. ساڳيءَ ريت هر سب ڪليڪٽر جي هيٺان ماتحت عملو ۾ مقرر ڪيو ويو آهي.

اهڙيءَ ريت هر مهيني پابنديءَ سان ضلعي جو ڪليڪٽر سول معاملن جو ڪمشنر ڏانهن آمدني ۽ خرچ جو وچور موڪليندو رهندو آهي. جيڪو ضروري جاچ پڙتال ڪانپوءِ، منظوريءَ لاءِ گورنر ڏانهن موڪليندو آهي. ڇاڪاڻ ته ڪوبه خرچ گورنر جي منظوري کان سواءِ ڪري ڪونه سگهبو آهي.

هر مهيني جي پڇاڙيءَ ۾ اهڙي معلومات گورنر جنرل ڏانهن روانو ڪئي ويندي آهي. جنهن ۾ آمدني ۽ خرچ جو ڪل جوڙ ٽيل هوندو آهي. ان ۾ بقايا، مزدوريءَ تي ڪيل سراسري ادائگي، پنجن ڇٽن جي ڪاڌ خوراڪ جو خرچ ۾ ڏايو ويندو آهي. جيڪڏهن هڪ مهيني کان ٻئي مهيني تائين خرچ پکي ۾ ڪا ڦير گهير ڪئي ويندي آهي ته ان جي ڪارڻ جي سمجهاڻي بيان ڪئي ويندي آهي. هن معلومات سان گڏ اهڙو ميموريندم ۾ شامل ڪيو ويندو آهي ته علائقي جي ڪيتري هم چورس ايراضي آبادي هيٺ آندي وئي آهي ۽ آبپاشي جو نظام قائم ڪيو ويو آهي. ڪيتري ڊگهائيءَ ۾ رستن جي تعمير ٿي آهي، ڪيترين سرڪاري عمارتن جي تعمير شروع ڪئي وئي آهي ۽ ڪيترين جو ڪم مڪمل ٿي چڪو آهي ۽ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ڪيترو چاڙهه ڪيو آهي.

سنڌ ۾ پوليس ۽ سول انتظاميه جا نوان هيڊ ڪوارٽر

ضلعي جي هر صدر مقام کي پوليس جي مدد حاصل آهي جنهن جو ضلعي ڪمانڊر يورپي آهي. ان کان سواءِ حفاظت واسطي ريگيولر فوج جا مضبوط رستا ۾ موجود هوندا آهن جيڪي دشمن خلاف ڪارروائي ڪرڻ لاءِ هر وقت تيار هوندا آهن. فوج اهڙيون ڪارروايون پوليس سان گڏجي ڪندي آهي. اريگيولر فوج باغين خلاف ڪم آڻي ڪانه ٿي سگهجي. انهن کي فقط جنگ دوران ڪتب آڻي سگهجي ٿو.

سنڌ جو صدر مقام پهريائين حيدرآباد کي مقرر ڪيو ويو هو. جتي پوليس جو هڪ يورپي ڪئپٽن مقرر ڪيو ويو هو ۽ ضلعي جي هر صدر مقام تي هڪ يورپي ليفٽيننٽ مقرر ڪيو ويو آهي. ضلعن جا سيئي

ليفٽيننٽ حيدرآباد جي پوليس ڪئپٽن جا ماتحت آهن جيڪي پوليس انتظاميا ۾ پگهارن لاءِ ذميوار هوندا آهن. اهڙيءَ ريت پوليس جو نظام فوجي نظام وانگر سخت آهي.

فوج، پوليس ۽ سول انتظاميہ جي الڳ الڳ ۽ گڏيل ذميوارين جو تعين

پوليس ۽ اريگيولر گهوڙي سوار دستن جا ماڻهو انهن سرڪاري ملازمن سان گڏجي منصبي فرض جي ادائگي ڪان نفرت ڪندا آهن جن جو تعلقي هيڊيئن درجي سان هوندو آهي. تنهن ڪري انهن کي ضلعي جي صدر مقامن جي وچ تي رکيو ويو آهي. هن پوليس ۽ اريگيولر گهوڙيسوارن جا دستا حفاظت لاءِ ضلعي جي صدر مقام جي اوسي پاسي ۾ رکيا ويا آهن. هن پوليس کي سندن فرض جي ادائگي لاءِ ننڍن ننڍن جي صورت ۾ موڪليو ويندو آهي. جڏهن ته ريگيولر هڪ وڏي تعداد جي شڪل ۾ رهندي آهي.

ڏسڻ ۾ ائين ايندو ته پوليس، اريگيولر گهوڙي سوار رستا ۽ فوج انتظاميہ جي الڳ الڳ شعبن سان واسطو رکن ٿا. پر عام نوعيت جي مقصد سان انهن سيني کي گڏائي ۽ ڪتب آڻي سگهبو آهي. اهي گڏيل مقصد کي حاصل ڪرڻ خاطري قرباني جي عظيم جذبن سان سرشار هوندا آهن. جيتري قدر شهري پوليس ۽ غريب ماڻهن جي وچ ۾ رهندي آهي. جڏهن ته ڀهراڙيءَ جي پوليس شهري پوليس ۽ اريگيولر گهوڙي سوار دستن جي وچ ۾ رهندي آهي. هنن کي پنهنجو احترام ۽ عزت عام ماڻهن سان رلي ملي وڃڻ کان روڪيندو آهي. اهڙي پوليس انتظاميہ جا مٿيان ٽيئي حصا ريگيولر فوج "حڪمن تحت هلندا آهن. جيڪڏهن ريگيولر فوج کي پوليس جي منصبي فرض جي ادائگي لاءِ ننڍن ننڍن شڪل ۾ ڪيڏانهن موڪليو ويندو آهي ته فوجي نظام ۾ ڪنهن ۽ قسم جو رخنو ڪونہ پوندو آهي. جيڪڏهن مجرمن سان لهہ وچڑ ۾ ايندا ۽ آهن ته ۽ اهي پنهنجي فوجي شان کي هٿان وڃڻ ڪونہ ڇڏيندا آهن. ريگيولر فوج جو گڏجي هڪ جاءِ تي رهڻ ٽيندو آهي. پر جڏهن غير مهذب ماڻهن دهشت پکڙيندا آهن ته انهن خلاف ڪارروائي لاءِ ڪين ننڍن ننڍن جي صورت ۾ اڳتي موڪليو ويندو آهي. اهي وڳوڙي ڏڦوڙي ماڻهو ڪين جنگ دوران بهادري سان ادا ڪيل منصبي فرض کري گهٽو سڃاڻيندا آهن. پوليس عام ماڻهن سان رابطي ۾ هوندي آهي. جيڪا پنهنجي

منصبي فرض جي ادائگي ۾ ويهن ئي ننهن جا زور لائيندي آهي. پر جيڪڏهن امن امان رکڻ ۾ پاڻي سندس سر کان مٿي چڙهي ويندو آهي ته اريگيولر فوج جا گهوڙيسوار واهر لاءِ پڙ تي پهچي ويندا آهن، پر جڏهن اهي به دشمن سان به پاڻي ڪرڻ ۾ اوٽا پوٽا ڏسبا آهن. ته ريگيولر فوج اچي سنڀالي ٿيندي آهي. جيڪا جنگ ۾ دشمن خلاف واهڙ وهائي ۽ پنهنجي بهادريءَ جي ڳالهه بيهاري.

سنڌ ۾ سماجي سڌارن جي شروعات

طاقت جي هن اضافي سان گڏ سر چارلس هڪ ٻيءَ اهم ڳالهه به شامل ڪئي آهي، ان ڳالهه جي ضرورت به هئي ائين ڪرڻ لاءِ ميدان به خالي هو ۽ ڳالهه به بلڪل نئين هئي يعني هن سماجي سڌارن جي منصوبن جي ابتدا ڪئي هئي. سنڌ جي معياري زمين کي مختلف علائقن ۽ طبقن ۾ ورهايو ويو هو. زمين جي مخصوص تڪ لاءِ ڪاردارات سڏيو ويو جنهن جي انتظام هلائڻ لاءِ هڪ عملدار مقرر ڪيو ويو جنهن کي ڪاردار سڏيو ويندو آهي. جيڪو وري هڪ ٻئي عملدار جي هيٺان ڪم ڪندو آهي جنهن کي قاضي چيو ويندو آهي. هنن کي ننڍن معاملن کي اڪلائڻ جو اختيار ڏنو ويو آهي. هي عملدار ڪنهن ڏوهي تي چار ڏوڪڙ ڏنڊ رکي سگهندا آهن. جيڪڏهن مناسب سمجهندا آهن ته ڪن مجرمن کي به چار ڏينهن ڪاٺ ۾ رکي سگهندا آهن پر عملي طور اهي ڪنهن کي آزاد ڪري ڇڏيندا آهن. ڪن کي قاسيءَ جي سزا به ڏيندا آهن ۽ سزا ڏيڻ لاءِ ڪائنئن مشورو ورتو ويندو هو. پر عام طور تي اهي حڪمران ڪاردار جي لکيل شاهدين کي ڏسي فيصلو ڪندا هئا. هن ڪم کان سواءِ ڪاردار ميرن جي محصول ۽ ڪسٽم جي وصوليءَ تي به نظر رکندا هئا هر ڇهه ماهي تي حيدرآباد پهچي حساب ڪتاب جي جاچ پڙتال ڪرائيندا هئا. ڪن علائقن ۾ اهي عملدار پنهنجي مرضيءَ سان ڏل، محصول ۽ ڪسٽم جي اوڳاڙي ڪندا هئا. هي ڏاڍا ظالم ماڻهو هئا ۽ رعيت تي ڏاڍو ظلم ڪندا هئا. مٿن ڏنڊ رکندا ۽ سخت ماريندا ڪٽيندا هئا. اهڙيءَ ريت پنهنجا ڪيسا پريندا هئا. اهڙيءَ ريت هر هڪ ڪاردار ساليانو پندرهن هزار پائونڊ ڏنڊ طور وصول ڪيو ويندو هو.

هنن ماڻهن جو عوام ۾ ڏاڍو اثر رسوخ هوندو هو. پر اهي هوندا بلوچ سردارن جا غلام هئا جن کان ڏاڍو ڊڄندا هئا. ڇاڪاڻ ته سندن ڳوٺ

هنن سردارن ۽ جاگيردارن جي زمينن ۾ هوندا هئا. هي سردار ۽ جاگيردار كاردارن كي ته كجهه به نه كري سگهندا هئا. پر انهن جي ماتحت عملي كي ڏاڍو ستائيندا ۽ پريشان كندا هئا. ليكن هين غلامن جيان هي كاردار به ڏاڍا چالاك ٿگ ۽ پئسي ڏوكڙ جا پياسا هوندا هئا. ان هوندي به سر چارلس پنهنجي هنن اصولن جو سختيءَ سان حامي هوندو ته كنهن جي سماجي تعلقاتن كي ڀانوانڊول نه كجي. تنهن كري هن كاردارن كي برقرار ركيو آهي. چاكاڻ ته اهي انتظامي رابطي جو كم ڏيندا هئا ۽ عام ماڻهو به هنن جي كاروهنوار كان چگيءَ ريت واقف هئا. سر چارلس هنن كاردارن جي پگهارن ۾ انهيءَ مقصد سان اضافو كيو ته جينءَ هو غير واجبي محصول مڙهي عوام كي نه آزارن. هن ٻيو كم اهو كيو ته كين ضلعي انتظاميه جو حصو بٽائي ڇڏيو هو. اهڙيءَ ريت كين ڇتاءِ ڏنو ويو هو ته اهي انگريز سركار جو حصو ۽ انهيءَ ڏانهن ذميوار آهن ۽ سندن ملازمت جو تسلسل انگريز سركار سان وفاداري ۽ منصبي فرض جي ايماندارانه ادائگيءَ سان واڳيل آهي.

كاردارن تي كنٽرول لاءِ عملدارن جي مقرري

ڪوئاٽن جي جائز شكايتن تي كاردارن كي ملازمت مان كڍيو ويندو آهي ۽ كيل ڏوهه مطابق كين سزا به ڏني ويندي آهي. تنهن كري هنن كاردارن جو مفاد عام ماڻهوءَ جي پلائي سان واڳيل آهي. انهيءَ كان سواءِ ضلعي جا اعليٰ عملدار به هنن جي هلت چلت تي نظر ركندا ايندا آهن. معلوم اهو به ٿي رهيو آهي ته اهي كاردار دل ۽ روح سان پنهنجي منصبي فرض كي سرانجام كري رهيا آهن. جنهن جي بدلي انهن كي وڏيون پگهارون ملي رهيون آهن. هاڻي هنن ماڻهن كي غلام سمجهي كين پليد كونه تصور كيو ويندو آهي. نه وري كائنڪ كراهت كئي ويندي آهي. هاڻي هتي كو ٽالپر موجود كونه آهي. جيكو هنن كي كاردار جي عهدي تي فائز كري ۽ ان سان گڏ كائنڪ نفرت كري.

اهڙي ريت Circumspection كا نئين ڳالهه كانه هئي. گهٽا كاردار اهو سمجهندا هئا ته گورنر جا ناهيل قاعدا قانون مشرق جي قائدن قانونن وانگي آهن جن كي اورانگهي سگهجي ٿو. تنهن كري هو ڏاڍا ظلم كندا هئا. قاعدن جي اهڙيءَ پيچڪڙيءَ كري انهن كي سزا ڏيڻ ۾ دير كانه كئي ويندي آهي. پر اهڙين غير ذميوارين كي نظر ۾ ركي كليكٽر جي

ماتحت عملدارن پنهنجا مددگار مقرر ڪري ڇڏيا آهن. اهڙيءَ ريت انهن عملدارن کي سرڪار عدالتي اختيار ۾ سونپيا آهن، جيڪي پري آهن ۽ وسيع علاقي جي انتظام رکڻ جا ذميوار آهن. انهيءَ مقصد سان ته جيئن ڪاردارن جي ڪارڪردگي تي نظر رکي سگهجي. ساڳي ريت عام ماڻهو جي همت افزائي ٿي رهي آهي. جنهن ڪري جاگيرداري نظام کي سخت ڌڪ لڳو آهي. سر چارلس جي ۾ خواهش اها هئي ته جاگيرداري وارو مڪروه نظام انگريز سرڪار جي ظاهري مخالفت کان سواءِ پاڻمرادو ختم ٿي وڃي. هاڻي اهڙو وايو منڊل ٿي ويو آهي، جو ڪاردار پنهنجي ملازمت کي برقرار رکڻ لاءِ ڪنهن بلوچ سردار جي سفارش ۽ مدد ڏانهن ڪونہ ٿو نهاري. ان کانسواءِ اهي ڏينهن گهٽو پري ڪونہ آهن، جڏهن ڳوٺاڻا پنهنجي ڳوٺن کي بلوچ سردارن جي ظلم ۽ ڏاڍ کان بچائي سگهندا. سرڪار جڏهن ڏسندي آهي ته اهڙا معاملا صحيح بنيادن تي بيٺل آهن سرڪار ضرور مدد ڪندي ۽ امن امان جي اهڙن مسئلن کي حل ڪندي.

قبائلي نظام جو خاتمو

هي ڳوٺاڻا تمام ڊگهي عرصي کان وٺي ٽالپر دور جي غلاميءَ ۾ رهندا آيا آهن، جيڪي انگريزن جي فتح کان پوءِ ۾ هنن جي ظلمن کان ڪنبي ۽ ڇرڪي رهيا آهن. کين فتح جي ابتدائي دور ۾ اها جرئت ئي ڪانہ ٿيندي هئي ته اهڙي ڏاڍ خلاف ٻڙڪ ۾ ٻولي سگهن. مناسب ائين سمجهيو ويو ته جيستائين ماڻهن ۾ خودي جو جذبو پيدا ٿئي تنهن کان اڳ قبائلي نظام کي لوڙ پاڻي ڪري ڇڏجي ۽ هڪ باقاعده حڪومت جي موجودگيءَ جي اثر کي ماڻهن ۾ مقبول ڪرائجي. پر جيڪڏهن ان خلاف قبائلي سردار هوندو ته ڏاڍ ڏمر جي هيسايل ۽ ڊيڄاريل ڳوٺاڻن جي ڏکن سورن جو ازالو ڪري سگهندو. حڪومت جي نئين نموني بابت کين ساڃهہ ڏيندو ۽ سندن حقن کي محفوظ ڪرڻ لاءِ کين فوج ۾ پرتي ٿيڻ لاءِ آماده ڪندو. ائين ٿيڻ سان هنن ڳوٺاڻن جا جائز مطالبا پورا ٿي سگهندا. ٽالپر دور ۾ هر شيءِ ڏنڊي جي زور تي ڪرائي ويندي هئي ۽ ميرن جا ماڻهو سرڪاري حق کان وڌيڪ ڊل محصول وصول ڪندا ۽ کين ڪير ۾ چوڻ وارو ڪونہ هوندو هو. قبائلي نظام جي برقرار رهڻ سان ويچارو ڳوٺاڻو گهٽن دشمنن کان بچي پوندو. سنڌ ۾ اهڙين ڳالهين جو وڏو آزار آهي.

ڊيوڪ آف ويلنگٽن ۽ اهڙين ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. سندس نقطئ نظر آهي ته هندستان جي انگريز شهنشاهت لاءِ سڀ کان وڏو خطرو نئين علاقي جي فتح آهي. ڇاڪاڻ ته فتح کان پوءِ اڳيان ماڻهو نوڪرين مان ڪڍيا ويندا آهن. ان کان سواءِ پيٽ گذر جا ڪي ٻيا طريقا ۽ ماڻهن کان کسيا ويندا آهن. اڳي جيڪي ماڻهو ڊل محصول جي اوڳاڙيءَ تي مقرر هوندا هئا يا فوجي هوندا هئا يا فوج جا سپهه سالار هوندا هئا، تن سيني کان روزگار کسيو ويندو آهي. اڳي ته ڏاڙا هٽي ڦرلٽ ڪري ساري ملڪ کي ئي ٻينگ ڪيو ويو هو ۽ ڪير ۽ انهن کان پڇڙ وارو ڪون هو انهن جي نڙيءَ تي ۽ ننهن اڇي ويندو آهي."

سنڌ ۾ انهيءَ قسم جو خوف ۽ خطرو تمام گهٽو موجود آهي. هتي فقط ميرن جي ڪامورا شاهي ماڻهن کي ڪاڻ ڦريندي هئي. پر بلوچن جي ساري نسل، سنڌ کي ڦري لٽي ٻيلي ٻينگ ڪري ڇڏيو هو. پر ڪاردارن جي مقرري کان پوءِ بلوچن جي لٽ بند ٿي وئي آهي. ان کان پوليس جو ڪاتو ۽ قائم ڪيو ويو آهي. جنهن جي خوف کان وڳوڙي ماڻهن انگريز سرڪار جي مخالت ڪاڻ تا ڪن. هن کان سواءِ ٻي اهم ڳالهه هيءَ ڪئي وئي آهي ته وڏن گهراڻن جي بلوچ سردارن کي سنڌن جاگيرون موڻائي ڏنيون ويون آهن. تنهن ڪري اهي ۽ انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار ٿي ويا آهن. ڪين ڇيو ويو آهي ته جيتري وقت تائين هو انگريز سرڪار جا فرمانبردار رهندا تيستائين اهي جاگيرون ڪانئن ڪسيون ڪونه ويندیون.

ڊل ۾ محصول جي اوڳاڙيءَ ۾ بهتري

ضلعن جي قيام، ڪليڪٽرن ۽ ڪاردارن جي مقرريءَ کان پوءِ ڊل محصول جي اوڳاڙيءَ جا انگ اکر گهٽو وڌي ويا آهن. ابتدائي مهينن ۾ آمدني تن هزارن پائونڊن کان مٿي ڪانه هئي، جيڪا جولاءِ کان مٿي چڙهي وڃي ڏهن هزارن پائونڊن تي پهتي آهي. غلط طريقي واري وصوليءَ جو ۽ پتو پڄي چڪو آهي. اها ڳالهه ۽ معلوم ٿي چڪي آهي ته ماڻهو جائز ڊل ڏيڻ کان ڪهڙي طريقي سان بچي ويندا هئا. اهڙن ڪاردارن کي سزائون ڏنيون ويون آهن جيڪي ماڻهن لاءِ آزار بڻيل هئا ۽ ڊل ۽ محصول جا ڪوڙا انگ اکر ڏيندا هئا. اهو ۽ ڏسڻ ۾ آيو آهي ته ڊل ۽ محصول جي رقم، جنگ ۽ مصيبت دوران گهٽو وڌي وئي هئي. جڏهن ته اها ٽالپر دور ۾ تمام ٿوري هئي، تنهن ڪري سمجهيو ويو ته ڊل ۽ محصول

جي پيداوار تمام گھٽي آھي. اھو ب يقين آھي ت ان کي وڌندڙ آدمشماري ڪري ايجا ب وڌائي سگھجي ٿو. قنڌار جا ماڻھو ب وڏي تعداد ۾ شڪارپور ڏانھن اچي رھيا آھن. اھي ھن ماڻھوءَ کي چپر چانوءَ سمجھي ھيڏانھن اچي رھيا آھن. جنگ جي وڳوڙي وايو منڊل ۾ ب ھنن کي ھتي امن ۽ آتشي نظر آئي آھي. ٻين پُرامن علائقن کان ھنن کي جنگ واريءَ سنڌ ۾ وڌيڪ تحفظ ڏسڻ ۾ آيو آھي. سنڌي ٿوري گھٽي کاڌ خوراڪ تي راضي رھڻ وارا ماڻھو آھن. جيڪو کين سولائيءَ سان ملي ويندو آھي ۽ وڌيڪ ھٿ پير ڪونہ ھڻندا آھن. اڳي ٽالپر دور ۾ بنا معاوضي جي زوريءَ ڪم ڪرايو ويندو ھو. ان کان پوءِ اھو ٿيو جيڪو مستقبل ۾ نظر اچي رھيو ھو. کين نين ضرورتن جو احساس ٿي رھيو ھو ۽ ڏارين ماڻھن جو مثال سندن سامھون ھو. ھنن ڳالھين سان گڏ اھڙو محصول لاڳو ھو جيڪو اڳئين جي پيٽ ۾ گھٽو مناسب ھو. ان کان سواءِ سرڪار پورھئي جي ھمت افزائي ڪري رھي ھئي ۽ کين اتساھي رھي ھئي ت سنڌن پيرن ھيٺان واري پلي زمين، ٿوريءَ محنت سان تمام گھٹي پيداوار ڏئي سگھي ٿي.

ھندن جو ميرن ڏانھن قرض ۽ انگريزن کان اوڳاڙي لاءِ انڪلون

ابتدائي دور ۾ سنڌ جي نئين سرڪار تي ھن سمجھائڻ لاءِ زور رکيو ويو ھو ت سردار Chief جي خوبي ۽ خاصيت ڪھڙي آھي. اھو ظاھر نظر اچي رھيو ھو ت ھن ڳالھ جو مقصد ڇا آھي ۽ اھا ڳالھ ت سرڪار لاءِ ھڪ وڏي سھوليت جو وسيلو ب آھي پر سرداريءَ واري نظام قائم ڪرڻ سان مستقبل جا منصوبا ڪامياب ٿي ڪونہ سگھندا. ائين ڪرڻ سان ھڪ اھڙو مثال قائم ٿي ويندو جيڪو ڏاڍو منجھيل ھوندو. ھتي اھو ب ڏسڻ ويو آھي ت ھندو واپاري پئسي ڏوکڙ لاءِ ڳٽ ڏئي بيھي رھندو آھي. پئسو ڏوکڙ ھنن جو دين ايمان آھي. ان شيءِ کان سواءِ ھنن کي دنيا اندر ڪا بي شيءِ ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ ايندي آھي. انگريز سرڪار جي اچڻ کانپوءِ ھروڀرو سردارن کان پراٽا پاند ڇڪائي رھيا آھن، ڇاڪاڻ ت ھنن ماڻھن ٽالپر دور ۾ کين ڏاڍ ۽ ڏمر جا اھي ڏنب ڏنا ھئا، جيڪي ايجا ڪائنڪ وسريا ئي ڪونہ آھن. اھڙيءَ ريت بلوچ سردارن وياج تي ھنن کان جيڪا روڪ رقم ورتي ھئي تنھن تي ھي ھندو واپاري بنھ، چاليھ بلڪ پنجاھ فيصد يا پنجاھ في سيڪڙو گڏيل وياج وٺي رھيا آھن. ھنن اھڙيءَ روايت قائم ڪرڻ لاءِ شروعات ئي ٽالپرن کان ڪئي آھي: سر چارلس کي ھندن

جي اهڙين چالاڪين جو احساس ٿي ويو هو ته جيڪڏهن اهو معاملو ميرن تائين پهتو ته اهي هندن جي ڪيل دعويٰ کي تسليم ڪري ويهندا. پوءِ اها دعويٰ ڪٽي ڪيتري به ڪوڙي ۽ نڪيءَ جي بنيادن تي بيٽل هجي. اهڙي ريت اها رقم انگريز سرڪار کي ئي پرٽي پوندي ۽ هندن واپارين کي به اهڙي توقع آهي. ان کان سواءِ بمبئي واري ڏر به هندن کي اهڙا آسرا ڏنا آهن ته کين اهڙا ڏنل قرض ڏيارڻا ويندا جيڪي هنن ميرن کي ڏنا هئا. پوءِ اهي ڪوڙا هوندا يا سچا. تنهن ڪري سر چارلس کي اڳواٽ ئي پرون پئجي ويا آهن ته جيڪڏهن انهن ڪوڙين دعوائن جو هڪ وار جي در ڪليو ته ڪوڙن دعويدارن جي ڪلهي گيهه لڳي ويندي. جڏهن شاهوڪار برهمٽن قرضن جي اوڳاڙيءَ لاءِ ڪيس درخواستون ڏنيون ته انهن ۾ گذارش هن ريت ڪيل هئي ته "سرڪار اوهان ميرن جو ملڪ فتح ۽ سنڌن خزانو ضبط ڪيو آهي. تنهنڪري اوهان سنڌن ورتل قرضن جي ادائگي لاءِ ذميوار آهيو ۽ اسان اوهان جي انصاف واري جزبي کي جاڳائڻ چاهيون ٿا. اسان جي اها رقم وڏي وٽ آهي." ٽالپر ڪانئن رقمون ونندا هئا. پر ڪانئن وياج تي پئسا ڪونہ ونندا هئا. اهڙي رقم ڪانئن زبردستيٰ ونندا هئا. اها ضبطيءَ جي هڪ صورت هئي. انهيءَ طريقي مطابق شاهوڪار برهمٽن جي نڪ ۽ ڪن تي واڪ ڏيارڻا ويندا هئا.

هندن جون اهڙيون دعوائون بلڪل ڪوڙيون هيون. اهڙين درخواستن کي رد ڪرڻ جو ڪين اختيار نہ هو. پر هن اهو انهيءَ ڪري استعمال ڪونہ ڪيو ته عام ماڻهو هندن جي اهڙي جعلسازيءَ کان خبردار رهي ۽ ڏسي وائسي انهن سان معاملو طئي ڪري. تنهن ڪري هن ڪين جواب ۾ چيو هو ته جنهن زماني ۾ اوهان ميرن کي هي رقم ڏني هئي ته اهي اوهان جا دوست هئا. پر ان وقت به منهنجا دشمن هئا. پر مان اهو ڪڏهن ڪونہ ٻڌو آهي ته ڪنهن سنر تان آسرو لاهي انهيءَ لاءِ جنگ ڪانہ ڪئي آهي ته هو فتح ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي دشمن جي خدمت ڪري. تنهن ڪري مان پنهنجي فتح ڪيل هر شيءِ سرڪار جي نالي ڪري ڇڏي آهي. توهان کي اها خبر هوندي ته پهرينءَ جنگ کان اڳ ميرن جا نافذ ڪيل محصول ۽ قرض معاف ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن ان جنگ کان اڳ واري ميرن کي ڏنل رقم مان ادا ڪندس ته ڪير به مون کي انصاف پسند ڪونہ سڏيندو ڇاڪاڻ ته اوهان انهن ميرن کي مذڪوره رقم ڏئي، جڙ منهنجن دشمنن جي مدد ڪئي آهي.

سندس اهو جواب ٻڌي برهمڻ رڙ ڪري چيو هو: "پوءِ تہ صاحب، اسان تباهہ ٿي وينداسون، ويلا (لنگهڙ تي) ويهي وينداسي، بلڪ صفا مري وينداسون."

هنن جو اهو جواب ٻڌي سر چارلس کين وراڻيو هو: "اها تہ مون لاءِ وڏي سهوليت هوندي. مان اوهان جي لاشن لاءِ وڏو شمشان گهاٽ ڳولينداس. تنهن ڪري اوهان کي ڪابہ ڳڻتي ڪرڻ نہ گهرجي، ڇاڪاڻ مان پاڻ پنهنجي نظرداريءَ هيٺ ڏاڍي شان ۽ مان سان اوهان جا لاش چتا تي چاڙهائيندس."

برهمڻ سندس اها ڳالهہ ٻڌي ڪلي ڏنو ۽ اهو قصو اتي ئي ختم ٿي ويو.

هندو شاهوڪارن جي اهڙين دعوائن کي منهن ڏيڻ لاءِ ساري سنڌ جي پيداوار بہ منهن ڏئي ڪانہ سگهي ها، پر خانگي طور جيڪي نندڙيون رقمون ڏنيون ويون، تن جي جاچ پڙتال ڪري ادائگي ڪئي وئي هئي. اهو قانون جو پورائو نہ، پر ڪليءَ دل جو مظاهرو ڪيو ويو هو. ائين ڪري هن ڇڙ ڇپ ڇيتيون ڪري ڇڏي هئي ۽ ائين ڪرڻ ضروري بہ هو. ان سان گو فاتح هجڻ جي ناتي سندس حق بہ هو. سندس هن عمل ڪري وياج خور نہ منجهائنس خوش ٿيا نہ وري ڪنهن کاوڙ جو اظهار ڪيو هئائون. ڇاڪاڻ تہ هنن کي سندن مطالبن جي پيٺ ۾ رقمون ڪونہ مليون هيون.

عدالتي نظام

عدالتي نظام کي ڪليڪٽرن جي حوالي ڪيو ويو هو. انصاف جو اهو طريقو محصول سان گڏايو ويو هو. اهڙي ريت ضلعي جي هر ڪليڪٽر کي اعليٰ عدالتي اختيار بہ ڏنا ويا هئا. ساڳيءَ ريت سب ڪليڪٽرن ۽ آئوٽ پوسٽ جي ڪمانڊنگ آفيسرن کي ماتحت مئجسٽريٽ مقرر ڪيو ويو هو. انهن مئجسٽريٽن کي هيٺ ڏنل قانوني اصولن مطابق اختيار ڏنا ويا هئا:

هو فوجي مئجسٽريٽ هن ڳالهہ جو پابند آهي تہ هو ابتدائي جاچ پڙتال ڪندو ۽ قاضيءَ کان صلاح مشوا ونڊندو جنهن جو عهدو جج – اٽارني جهڙو هوندو. ان جو منصبي فرض "محمدن لا" ۾ ملڪي روايتن جي تشريح ڪرڻ هوندو. جيڪڏهن مئجسٽريٽ آڏو آيل معاملو بن ماڻهن جي وچ ۾ آهي تہ اسلامي قانون سولو شفاف ۽ انصاف پريو آهي. هيءُ اهڙو قانون آهي جيڪو مئجسٽريٽن جي تمام گهڻي مدد ڪري سگهي ٿو. هي قانون خاص ڪري انهن مئجسٽريٽن جي رهنمائي ڪندو جيڪي

پنهنجي ضمير ۾ اصول کي آڏو رکي کنهن قانون سان فيصلو ڪندا آهن. انصاف جي آزاديءَ جو اصول ان ڪري نمايان طور رکيو ويو آهي چاڪاڻ ته ترت ازالي جي صورت آهي. ڏوهن جا واقعا تمام گهٽا ٿي رهيا آهن. تنهن ڪري امن واسطي اهڙن جرمن جي سزا ڏيڻ لازمي ٿي پئي آهي. اهو سرڪاري انتظاميه جي اڳتي وڌڻ جو پهريون قدم هوندو. چوندِ به اهڙن ڪليڪٽرن جي ڪئي وئي آهي. جن ۾ اخلاق جون خوبيون ۽ مئجسٽريٽ هئڻ جي اهليت هوندي. حقيقت اها آهي ته اهي سڀ ننڍيون وڏيون مقررين انهن ماٺهن جون ڪيون ويون آهن. جيڪي جنگ ۾ شريڪ هئا. هنن مقررين لاءِ انگلينڊ مان به سفارشون آيون هيون. ان کان سواءِ هتان جي اعليٰ عملدارن به چيو هو پر سڀني کي انڪار ڪيو ويو آهي. هنن نوڪرين تي پهريون حق انهن ماٺهن جو آهي جيڪي جنگ ۾ شريڪ هئا ۽ سنڌ جي فتح ۾ حصو ورتو آهي. پر اهو شرط ضرور هوندو ته اهي ان ملازمت جي اهل هوندا. ملازمت جي اهڙن دعويدارن جي دعوائن کي ڏسڻ وقت سندن خانداني پسمنظر کي ضرور ڏٺو ويندو.

مئجسٽريٽن انهن سڀني معاملن کي اڪلائڻ جو عدالتي اختيار جيڪي سندن ٻڌڻ جوڳا هوندا. ان هوندي به کين سختي سان هدايت ڪئي وئي آهي ته اهي شڪ دوران قاضيءَ سان ضرور صلاح مشورا ڪن. ان کان سواءِ سندن عدالتي اختيار هيٺ ڏنل قانوني اصولن مطابق هوندا.

جيڪڏهن معاملو ملڪيت سان واسطو رکي جنهن جي قيمت پنجويهن رپين کان مٿي آهي ته ان سان لاڳاپيل شاهدين فارسي ٻوليءَ ۾ قلمبند ڪيون وڃن. ڪوبه سول سوٽ لکيل درخواست ڏيڻ کان سواءِ هلائي ڪونه سگهبو. پوءِ اهو ڪٽي ڪيتريءَ به رقم جو ڇو نه هجي. اها درخواست به فارسي ٻوليءَ ۾ هوندي. جنهن جي پنڌين پاسي تي مئجسٽريٽ کي پنهنجو فيصلو لکت ۾ ٻڌائڻو آهي.

جيڪڏهن سول سوٽ زمين جي حق ملڪيت سان واسطو رکي ٿو ته اهو معاملو فقط چيف ڪليڪٽر ۽ ان جا ويجها ڪم شريڪ اڪلائي سگهن ٿا. فوجي مئجسٽريٽن کي هن ڳالهه جو پابند بڻايو ويو آهي، ته هر مهيني جي پهرين تاريخ تي ضلعي جي ڪليڪٽر ڏانهن رپورٽ موڪلن ته گذريل مهيني دوران هنن ڪيترا سول سوٽ اڪلايا آهن.

جيتري قدر فوجداري معاملن جي اڪلائڻ جو تعلق آهي ته ننڍن ۽

معمولي فوجداري معاملن کي هلائڻ جو اختيار اسسٽنٽ مئجسٽريٽن کي سونپيو ويو آهي. جڏهن ته وڏا ۽ خطرناڪ فوجداري معاملا فقط ڪليڪٽر هلائي سگهن ٿا. جڏهن اهڙي سزا ڏني وڃي، جنهن جي اپيل داخل ڪري ڪانه ٿي سگهجي ته اها سزا آسان ۽ ڇهن مهينن کان وڌيڪ نه هجڻ گهرجي. جيڪڏهن اهڙي سزا ٽن مهينن لاءِ هجي ته اها سخت پورهئي سان شامل هئڻ کپي. جيڪڏهن سزا ڇوويهه ڪلاڪ لڳڻ يا هڪ سو روپيا ڏنڊ آهي ته اهڙي سزا هڪ هڪ جرم لاءِ ڏئي سگهجي ٿي. جيڪڏهن اهڙو جرم قانوني اصولن مطابق بيان ٿيل نه آهي، هنن ٻنهي مان ڪابه سزا ڏئي ڪانه ٿي سگهجي. پر جيڪڏهن سزا وڌيڪ آهي ته ان لاءِ گورنر جي اجازت ضروري آهي. جيڪڏهن ڏنڊ پنجويهن رپين کان مٿي ۽ سزا هڪ مهيني کان وڌيڪ آهي ته اهڙي معاملي کي قلمبند ڪيو ويندو آهي ۽ اهڙو رڪارڊ فارسي ۾ هوندو آهي. جيڪڏهن جرم معمولي هوندو آهي ته ان کي فقط رجسٽر ۾ لکيو ويندو آهي.

هي عدالتي طريقو ميرن جي دور واري عدالتي طريقي سان هڪجهڙائي رکي ٿو جتي قانون ۽ عدالت فقط نالي ماتر هوندي هئي پر هي قانوني ۽ عدالتي اڳيرائي تعريف جوڳي آهي ڇاڪاڻ ته اها اصلي ۽ حقيقي آهي. هن عدالتي نظام لاءِ چونڊيل مئجسٽريٽ يورپي آهن جيڪي اعليٰ تعليم يافته آهن. سندن تعلق به سٺن خاندانن سان آهي ۽ بلند اخلاق جا مالڪ آهن. هتان جي ڪاردارن کي هنن سان ڪو ذات غرض به ڪونه آهي. سندن عدالتي اختيار قانوني اصولن جي پابندي آهن. عدالتي ڪارروايون به نهايت پابنديءَ سان جاري آهن، جن تي نظرثاني به ڪئي ويندي آهي. هنن جي ڏنل سزائن کي قانوني حدن اندر رکيو ويو آهي. اهڙي ريت جرم جي سزا ۾ ايذاءَ رساني ۽ ظلم ڪرڻ جي منع آهي. ٽالپر حڪمرانن جي اها ڪوشش هوندي هئي ته هو وڌ کان وڌ محصول حاصل ڪري سگهن. تنهن ڪري هنن ڪاردار به اهڙا مقرر ڪيا هئا، جيڪي ماڻهن کي نپوڙي رت به ڪڍي ونندا هئا. جڏهن ته انگريز سرڪار هنن کي انصاف جو يقين ڏياريو آهي ۽ ان کي برقرار رکڻ لاءِ ڏاڍي خبردار آهي، ڪين هروپرو سزا ڏيڻ کان لهرائيندي آهي. ٻنهي قسم جي حڪمرانن ۾ ڇٽو ۽ پڌرو فرق موجود آهي، جيڪو مختلف موقعن تي وڌيڪ ظاهر به ٿي ڇڪو آهي. ميرن جا ڪاردار ماڻهن کي

جهلي خدا جي خلق جي روبرو سندن بيعزتيون ڪندا هئا. کين نہ جهڙن ڏوهن لاءِ بہ وڏيون سزائون ملنديون هيون.

وڏن جُرمن جي ڪارروائيءَ جو عدالتي طريقو بلڪل مختلف آهي. اهڙن معاملن ۾ مئجسٽريٽ شاهديون قلمبند ڪندا آهن. جن کي سنڌ جي جج- ايڈووڪيٽ- جنرل ڏانهن موڪليو ويندو آهي. هاڻي هن عهدي تي ڪئپٽن ينگ آهي، جيڪو اعليٰ تعليم يافتہ، انصاف پسند ۽ محنتي آهي. ڪيس سر چارلس جي چوڻ تي لارڊ ايلنبرو مقرر ڪيو آهي. هي اعليٰ عملدار معاملي جي ڳوڙهي مطالعي کان پوءِ پنهنجو نوٽ هڻي گورنر ڏانهن موڪلينڊو آهي. جنهن ۾ قانون ۽ انصاف جي مختلف نڪتن تي بحث ڪيل هوندو آهي. گورنر ۽ گورنميٽ جو سيڪريٽري گڏجي هن معاملي جي چنڊ چاڙ ڪندو آهي ۽ شاهدن مان لاڳاپيل دستاويزن جو بہ ڳوڙهو اپياس ڪندو آهي. ان کان پوءِ صحيح ڪري مجرم تي ڪيس هلائڻ لاءِ سيئي دستاويز فوجي ڪميشن ڏانهن روانو ڪري ڇڏيندو آهي. سيئي عدالتي معاملا اصولن مطابق اڪلايا ويندا آهن.

سيئي معاملا Cases قانوني اصولن مطابق هلايا ويندا آهن. جن جو مقصد ڪنهن ڏر تي اٿر وجهڻ کان سواءِ حقيقت جي معلومات حاصل ڪرڻ آهي.

جج- ايڈووڪيٽ- جنرل اهڙن معاملن جا اهم نڪتا گورنر ڏانهن موڪلينڊو آهي. جنهن ۾ مئجسٽريٽ طرفان معاملي جي ڪارراوئي، شاهدين اوگاهين وسيلي معلوم ٿيل حقيقتن ۽ سزا بابت پنهنجو نقطئہ نظر ٻڌائينڊو آهي. ان کانپوءِ گورنر سزا جي فيصلي ٻڌائڻ کان اڳ وري بہ انهيءَ معاملي جي مختلف پاسن تي سوچيندو ويچاريندو آهي. هي نہ مجرم جي سزا کي وڌائيندو آهي نہ ڪنهن بہ طريقي سان پنهنجي اختيارن کي استعمال ڪندو آهي. توڙي جو ڪيس گورنر هئڻ ناتي، تمام گهٽا اختيار هوندا آهن. جيڪڏهن هو ڪنهن کي ڦاسي بہ ڏئي تہ هن کان ڪير بہ پڇڻ ڳاڇڻ وارو ڪونہ آهي. پر هو پنهنجي ضمير ۽ عام راءِ جي عزت ضرور ڪندو آهي. ڪيس اها خبر آهي تہ انسان کي جڏهن تمام گهٽا اختيار هوندا آهن. پر پوءِ بہ هو هڪ ڪمزور ساهوارو آهي. هن جاچ ۽ تفتيش جون ڳالهيون جاڻي ٻجهي رکيون هيون، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو پاڻ بہ اهڙي جاچ پڙتال کان آجو نہ رهي. اهڙي جاچ ۽ تفتيش

کان نہ هو لنوائندو هو نہ چرکندو هو. جيترو وقت به هو گورنر رهيو تہ هن ڪڏهن به عدالتي معاملن ۾ ڪابہ هٿ چراند ڪانہ ڪئي هئي. امن هجي، يا جنگ هجي، سندس رهائش گاهہ هجي يا جنگ جو ميدان هجي پر هر ڪريءَ سزا ڏيڻ کان اڳ هر معاملي جو ڳوڙهو مطالعو ڪندو هو. ايتري قدر جو اهو سارو معاملو ڪيس برزبان ياد ٿي ويندو هو ۽ عملي طور اهو ڪندو هو جيڪو سندس حڪمت عملي لاءِ ضروري هوندو هو ۽ انصاف جون گهرجون پوريون ڪندو هو.

اهو جڙ قانون، انصاف ۽ سزا جو سنگم هوندو هو. اهڙا نڪتا مطلق العنانيت despotism جا جوهر هوندا آهن. پر سندس مزاج جو لاڙو اهڙي اصول ڏانهن هو جيڪو موت جي سزا کي پسند ڪونہ ڪندو آهي. ان ڪري سر چارلس بحث دوران اهڙي اصول جي فائدي ۾ ڳالهائيندو هو. سندس نقطئہ نظر هوندو هو تہ معاشري مان جرمن کي گهٽائڻ جا موت جي سزا ڏيڻ کان سواءِ ڪي ٻيا طريقا هجڻ گهرجن.

خطرناڪ جرمن جي روڪ ٽام لاءِ سخت سزائن وارا قانون

هڪ پيري هن چيو هو تہ "جيڪڏهن اهڙا خطرناڪ جرم سنڌ ۾ ٿين تہ مجرمن کي سنڌوءَ ۾ ٻوڙيو وڃي. بلوچ پوکي راهي ڪونہ ڪندا آهن. سندن پيٽ گذر جو ذريعو ڏنڊو ڏاڙا هٽڻ ۽ ڦريون لٽيون ڪرڻ هوندو آهي. تنهن ڪري جيڪڏهن متن حڪومت ڪبي تہ کين ڦاسي ڏيڻ کان سواءِ امن امان پيدا ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. پر هن قسم جي سخت حڪمت عملي ڪري بيڪساريا ۽ ويلنگٽن خوش ڪونہ ٿيندا. پر هنن لاءِ به ائين ڪرڻ ڪانسواءِ ڪو ٻيو رستو ڪليل ڪونہ هوندو.

هي موت جي سزا فقط قاتل کي ڏيندو هو. ابتدائي دور ۾ هو سخت قسم جون سزائون ڏيندو هو. جيڪي سندس عام سياءَ جي خلاف هيون. سندس حڪومت جي اهڙي طريقي کي مڙهيل پابنديون روڪي ڪونہ سگهنديون هيون. تنهن ڪري هن کي اٽيهئي خبردار ۽ بي چين رهڻو پوندو هو. جيڪي سندس بين ڳٽتين سان گڏجي ويون هيون. جن سندس صحت کي متاثر ڪري ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ تہ بلوچ نسل وحشي آهي، سندن رسمون ۽ رواج به خطرناڪ آهن. هنن جي ظلم جا طريقا اهڙا تہ گندا آهن، جو ٻڌي ڏسي لونءَ ٿي ڪانڊارجي وڃي ٿي. هنن جون مستقل گنديون عادتون انهيءَ ڪري هيون جو تالپرن هنن کي ڇڙواڳي

ڏئي ڇڏي هئي ۽ جيڪو به ڪيس قهر ڪرتو هوندو هو ته ڪري وڃي پار پوندا هئا. ڇوڏس وايو منڊل اهڙو هو جو احساس ته ڪٽي به موجود ڪونه هو. ان ڪري خوف پيدا ڪرڻ کانسواءِ امن امان بحال ڪرڻ ته ممڪن ئي ڪونه هو. ڪنهن ايذاءَ tarture ڏيڻ، عضوو ڪپي معذور بٽائڻ، موت کان وڌيڪ خراب سزائون آهن. پر اهڙيون گنديون سزائون نه رڳو تالپر ڏيندا هئا، پر سندن نواب ۽ جاگيردار به اهڙين سزائن ڏيڻ کان ڪونه ڇڪيندا هئا. هيو ته نهيو پر ڪاردار به وٺ جا ڪونه هوندا هئا. جن کي اهڙين سزائن ڏيڻ کان ڪو روڪڻ وارو به ڪونه هو.

بروچن ۾ ڪاروڪاريءَ جو رواج

هيو ته عورتن هٿان هارن کي ماري ڇڏڻ جو ڇڻ رواج آهي. اهڙا واقعا ايڪڙ ٻيڪڙ نظر ڪونه ايندا پر ائين ڪرڻ جو ڇڻ جنون آهي ۽ انهن لاءِ هارن کي قتل ڪرڻ ڇڻ جرم ئي ڪونه آهي. هارن جا قتل انهيءَ ڪري ٿيندا آهن، جو ڪن ڪنوارين عورتن جو پير ترکي ويندو آهي ته تازي ڄاول هار کي قتل ڪرڻ کانسواءِ هن لاءِ ڪو هيو رستو ڪونه هوندو آهي. هتي هڪ ٻي ڳالهه به نظر آئي آهي ته جڏهن عورت ڪنهن مرد سان تعلقات رکندي آهي، يا ان جي هلت چلت ۾ ٿورو به شڪ ٿيندو آهي يا ڪا عورت ان زائفان جي قتل ۾ دلچسپي رکندي آهي ته ان تي ڪارهن جا ڪوڙا الزام هڻي قتل ڪرائي ڇڏيندي آهي. پوءِ مرد اهو ڪونه ڏسندا آهن ته اهو ڪوڙ آهي يا سچ. اهڙيءَ ريت هڪ مرد ان بي گناهه عورت کي چوٽيءَ کان جهليندو آهي ۽ هيو ان تي تلوار جو وار ڪري ڪيس هميشه لاءِ ننڍ ڏئي ڇڏيندو آهي. پر اهي مرد اهو ڪونه سوچيندا آهن ته سندن هڪ نه پر الائي ڪيترين پراين عورتن سان ناجائز تعلقات هوندا آهن. اهڙيءَ ريت ڪاريءَ يا ڳاڙهيءَ عورت کي قتل ڪرڻ، بروچ پنهنجو شان سمجهندا آهن. اهو ڪونه سوچيندا آهن ته انهن عورتن جو آخر قصور ڪهڙو هو.

هڪ بلوچ پنهنجي گهرواريءَ کي بي گناهه قتل ڪري ڇڏيو. بلوچ قبيلي جي هڪ سردار سر چارلس وٺ سفارش لاءِ آيو ته ان مجرم کي قتل جو گناهه معاف ڪيو وڃي. سندس اها ڳالهه ٻڌي هن سردار کي چيو: "نه، مان ان کي ڦاهيءَ تي لڙڪائيندس."

تنهن تي بلوچ سردار کيس وراڻيو: "سائين ان کي معمولي زال جي قتل

تي ڦاهيءَ چاڙهيندين. هن ٻيو جرم ته ڪونه ڪيو آهي، رڳو پنهنجيءَ زال کي قتل ڪيو اٿائين."

جنرل ڪيس جواب ۾ چيو "هائو چاڪاڻ ته اها بي گناهه هئي."

بلوچ سردار ڪيس وراڻيو: "هو ڪاوڙ ۾ هيو ۽ زال کي قتل ڪرڻ جو ڪيس حق هو."

سر چارلس ڪيس نٿ پهه جواب ڏنو: "هاڻي ته مان به ڪاوڙ ۾ آهيان. تنهن ڪري مان به ڪيس ضرور ڦاهيءَ چاڙهيندس."

اهو تصور ته هڪ بلوچ کي پنهنجيءَ زال کي قتل ڪرڻ جو پورو حق آهي، هر بلوچ جو هن تصور ۾ وڏو ويساه آهي. ڪيس اهو به يقين آهي ته هن کي پنهنجي زال کي قتل ڪرڻ جو حق آهي. جنهن کان ڪير هن کي روڪي ٽوڪي ڪونه ٿو سگهي. هن قسم جي جرم کي روڪڻ کان اڳ ڪيترائي ماڻهو ڦاسيءَ تي چڙهي چڪا آهن. ليڪن سر چارلس به اهو پڪو پهه ڪري چڪو آهي ته اهڙن قاتلن کي ضرور ڦاهيءَ تي چاڙهيندو. ٿوري وقت کان پوءِ عورت کي ڪارنهن جو الزام ڏئي قتل ڪرڻ جو لاڙو گهٽو گهٽجي ويو هو. سندس چوڻ آهي ته "ڦاسيءَ جا ڦندا مسلمانن جي مقدر کي لوڏي ڇڏيندا. بلوچ هوڏي نسل آهي. هي ماڻهو موت کي ڪجهه به ڪونه سمجهندا آهن. جنهن لاءِ هڪ مثال پيش ڪجي ٿو. هيءَ ڪا خيالي ڳالهه نه حقيقي تصوير آهي.

ڳالهه هن ريت آهي ته هڪ بلوچ کي قتل ڪرڻ جي ڏوهه ۾ ڦاهي چاڙهيو ٿي ويو. هو مارڻ ڪري ڦاسيءَ واري جاءِ وٽ پهتو هو. جڏهن ڪيس ڦاهيءَ چاڙهيو ويو ته ڏوري ڇڇي پئي ۽ هو وڃي هيٺ ڪريو. تنهن تي هن رڙ ڪري چيو: "هوشياريءَ کان پوءِ به ڪي اتفاق ٿي پوندا آهن ۽ ڦاهيءَ چاڙهڻ جي ٻي ڪوشش ڪري ڏسو."

اهو به معلوم ٿئي ٿو ته ٽالپر حڪمرانن جي حرم ۾ داخل ڪرڻ لاءِ نوجوان ۽ خوبصورت ڇوڪريون زبردستي سندن گهرن مان کنيون ويندیون هيون. پر خوف کان ڪير به ڪونه ڪڇندو هو. عورتن خلاف ڪيل ظلم کي اهو ڇئي ڏهايو ويندو آهي ته حڪمران خدا جو پاڇو آهي. ڪيس اختيار آهي ته جيڪو ڪيس وٺي ڪري. سر چارلس جو نقطئه نظر هو ته اهڙو ظلم فقط غلامي ڪري هو. تنهن ڪري هن جنگ لاءِ هڪ خونخوار تلوار کي ڪتب آندو هو ۽ انصاف جي تيز ڪهاڙيءَ کي آزمائي

ڏٺو هو. بلوچن جو اهو به تصور هو ته عورتن ۾ ننڍين ٻارن کي کي به حق ڪونہ هوندا آهن ۾ کين زنده رهڻ جو ڪو حق ئي ڪونہ هوندو آهي. هنن مظلومن جي آجپي لاءِ نهايت سخت قدم کڻڻ جي ضرورت هئي. انهيءَ مقصد سان جيئن وسيع ايراضي ۾ پکڙيل ميرن جي هن ڏاڍ، قهر ۾ اخلاقي ڇڙواڳيءَ کي ختم ڪري سگهجي. هن لاءِ فقط ترت ۾ تکڙي انصاف جي ضرورت آهي. اهڙين منصبي فرض جي ادائگي ڏکي هئي. پر هو انهيءَ کان گهبرائجي ڪونہ ويو هو. پر کنهن کي موت جي سزا ڏيڻ هن جي ضمير جي خلاف ڳالهه هئي. تنهن ڪري ان کي ڏڪو ڪم سمجهي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪندو هو. خون جي معاملن جي به ان نقطئه نظر کان جاچ پڙتال ڪونہ ڪندو هو ته کينءَ ڪري به ان کي ڦاهيءَ جي سزا ملي. هن کي منصبي فرض جي ادائگي دوران چوويهن ڪلاڪن مان پنج يا ڇهه ڪلاڪ آرام لاءِ ملندا هئا. ان ئي وقت کيس سوچ ۾ فڪر کان واندڪائي ملي ويندي هئي پر آرام لاءِ ايترو وقت به کيس سڌائين ڪونہ ملندو هو.

ستيءَ جي ڪُڌيءَ رسم جو خاتمو

هن فقط اهي ڪم ڪونہ ڪيا هئا. پر سَتيءَ واري ڪڌيءَ رسم کي ختم به ڪري ڇڏيو هو. پر سنڌ ۾ اها ڪريت ايڪڙ ٻيڪڙ ڏسڻ ۾ ايندي هئي. جڏهن کيس هن قسم جي قرباني جو اصلي ڪارڻ معلوم ٿيو ته هن رسم مان پنڊت کي گهٽي پيداوار ٿيندي آهي. هن کانسواءِ اهو به پتو پيس ته ان ۾ پنڊت جو ارادو شامل هوندو آهي ته هن انهيءَ قرباني ۽ واري رسم کي بند ڪرڻ جو اعلان ڪيو. پنڊتن کيس چيو ته اها مذهبي رسم آهي تنهن ڪري توکي انهيءَ سان هٿ چراند ڪرڻ جو ڪو حق نہ آهي. هنن وڌيڪ کيس اهو به چيو ته دنيا جي قومن وٽ ڪيئي مذهبي رسمون آهن جن جي عزت ڪرڻ گهرجي. انهن وانگي هيءَ رسم به مقدس آهي ۾ هن جي عزت رکڻ به ضروري آهي. سر چارلس سندن ڳالهيون ٻڌي کين چيو ته واقعي ستيءَ جي اها رسم مقدس هوندي. ويچارين رنڊ عورتن کي ساڙي رک ڪرڻ اوهان جي رسم هوندي. پلي اوهان ڏاڍه ٻاريو ۾ عورت کي ساڙيو. پر ٻڌي ڇڏيو ته منهنجي قوم جي هڪ رسم آهي ته جڏهن مرد جيئري عورت کي باهه ۾ ساڙيندا آهن ته انهن ذميوار ماڻهن کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو آهي ۾ انهيءَ جي ساري

ملڪيت ضبط ڪئي ويندي آهي. منهنجي ڊڪڙ ڪاڻ مان اهڙي جڳهه جوڙي رهيا آهن جتي انهن ماڻهن کي ڪاهي ڏني ويندي، جيڪي زنده عورت کي ساڙڻ جا ڏوهي هوندا. اڇو ته اسان سيئي پنهنجي قومن جي رسمن پورين ڪرڻ لاءِ گڏجي ڪوشش ڪريون. ان کان پوءِ ڪنهن به عورت کي ستي ڪونه ٻڌايو ويو هو.

بلوچن ۾ سر چارلس جو ويڑل ڏهڪاءُ

اسان جي صاف شفاف قسم جي عدل ۽ انصاف بلوچ نسل جي ماڻهن کي گناهه نظر ايندو هو. چاڪاڻ ته هنن جو ڏڳهي عرصي وارو شان شوڪت ۽ دٻدٻو مٽيءَ ۾ ملي ويو هو. پر هنن کي اها حقيقت چڱيءَ ريت معلوم ٿي چڪي هئي ته سر چارلس هڪ فاتح جي روپ ۾ هڪ آمر به آهي، جيڪو ڪائنڪ انتقام به وٺي سگهي ٿو. سندن صحت کي سڪون ۽ آٽت به ڏئي سگهجي ٿو. جيڪو هنن وانگر هر طريقي سان ظالم ۽ وحشي به آهي. منجهن اوٽايون انهيءَ ڪري هيون جو منجهن علم ڪونه هو ۽ اجائي وڃائي ۽ فخر جو اظهار ڪندا هئا ۽ پيدائشي بگڙيل ۽ بداخلاق هئا. قدرت هنن جي شخصيت ۾ ڪي سٽيون ڳالهيون به شامل ڪيون هيون. جهڙوڪ بهادري ۽ شان شوڪت پر ان سان ٻتاڪ به هٽي وئندا هئا ۽ ڳالهه هميشه پنهنجي غرض ۽ شخص مفاد جي ڪندا آهن.

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن ۽ بلوچ سردارن جي ڦرلٽ جا طريقا

سنڌ جي ساري زمين ٽالپر سرڪار جي هئي. جيڪا هن شرط تي فقط بلوچ سردارن کي ڏني وئي هئي ته ضرورت وقت ٽالپر حڪمران جي مدد ڪندا ۽ هٿيار بند فوج مهيا ڪندا. اهڙيون جاگيرون ڪهڙو به حڪمران کسي سگهندو هو. ننڍا جاگيردار سدائين ڏڇي ۾ هوندا هئا. چاڪاڻ ته سندن جاگيرون مٽبيون سٽبيون هيون. جاگيرن جي اهڙيءَ مٽ سٽ ۾ حڪمران جو فائدو هوندو هو. جاگير ڪنهن خاص عرصي لاءِ ڪانه ڏني ويندي هئي. اها حڪمرانن جي پنهنجي ذاتي مرضي هوندي هئي ته ڪيترو وقت جاگيردار تي راضي آهي. اهڙو ڪو قانون ۽ قاعدو به ڪونه هوندو هو. جڏهن حڪمران ڪنهن سردار تي راضي ٿيندو هو ته وجهه پيو ڳولينڊو هو ته ڪهڙي ماڻهوءَ حوالي ڪري. ڪڏهن وري آزاد مزاج ماڻهو کي سزا ڏيڻ لاءِ به ائين ڪيو ويندو هو. ڪڏهن وڏن

جاگيردارن کان ۽ جاگيرون کسيون ويندیون هيون. جڏهن انهن جاگيرن پيداوار جي طفيلي سندن ماڻهو هنن جي ڪِي هوندا هئا. جاگير کسجي وڃڻ کان پوءِ هو پنهنجي تلوار بندوق سنياليندو هو ۽ پنهنجي ٻچن ٻارن جي پيٽ گذر لاءِ ڏاڙن ۽ ڦرلٽ جي ڏنڊي سان لڳي ويندو هو ۽ جاگير هلڻ تائين جنهن کي وٽندو هوس ڦري وڃي پار پوندو هو.

مهذب ۽ سڌريل ماڻهو اهڙيءَ ڪُريت بابت ته سوچي ۽ ڪونه ٿو سگهي، پر سنڌ ۾ اهو رواج موجود هو. جيڪڏهن انگريز سنڌ کي فتح نه ڪن ها ته تالپرن جو اقتدار ته هونءَ ۽ ختم ٿيڻو هو. ان سان گڏ سنڌ جي هاري سماج ۾ڇي پورا پورا ٿي وڃي تا. بلوچن جي ڦرلٽ ڇڻ سنڌ جي سماجي روايت بڻجي چڪي هئي. ڪنهن پرڏيهي مسافر کي ڦرڻ ڏاڙي جو معاملو هو ۽ ڪا نئين ۽ عيب واري ڳالهه ڪانه سمجهي ويندي هئي. اسڪاٽلينڊ جي ماڻهن وانگي بليڪ ميل ڪرڻ ۽ بلوچن جو ڏنڊو هوندو هو. سنڌ جي بلوچن ۾ هڪ ٻيو رواج ۽ هوندو هو. مثال طور ۽ قبيلا پاڻ ۾ دشمن آهن ۽ هڪ قبيلو ٻئي کي جيڪڏهن چوپائي مال سامان جي نقطئه نگاهه کان نقصان پهچائي ٿو ته، اهو قبيلو ٻئي ڪمزور قبيلي تي حملو ڪري پنهنجو نقصان پورو ڪندو آهي. اهڙي ريت ڦريل ۽ ڦريندڙ قبيلي جا سماجي تعلقات ۽ ڇڇندا آهن. ڪمزور قبيلي وارا ان ڦورو قبيلي جي سلام لاءِ ۽ ويندا آهن ۽ ڪنهن کي ۽ ڪونه ٻڌائيندا آهن ته ڪنهن ڦريو آهي. ڦريل قبيلو ڦريندڙ قبيلي کي ايلاز منڻون ڪندو آهي ته هو ڦريل مال ملڪيت موٽائي ڏيڻ ۾ سندس واهر ڪري ۽ ٽئين قبيلي کي لٽڻ ڦرڻ ۾ هن جي مدد ڪري.

برطانوي سرڪار سان وفاداريءَ عيوض بلوچ سردارن کي ڏنل جاگيرون

تالپر حڪمران ڪڏهن هڪ جاگير بدران ٻي جاگير ڏيندا هئا. ڪڏهن وري جاگير صفا کسي ۽ وٺندا آهن ۽ اهڙا معاملا سدائين پيا ٿيندا آهن. پر انگريز جنرل بلوچن کي انگريز سرڪار سان وفادار ۽ تابعدار رهڻ جي شرط تي جاگير ڏيڻ جو اصول جوڙي ورتو آهي. انهيءَ طريقي سان جاگيردارن جي پوئلڳن کي ۽ پيٽ گذر لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ملي پوندو. سر چارلس نيپئر جاگيردارن کي ٻڌايو آهي ته انگلينڊ کي اوهان جي فوجين جي ضرورت آهي. جيڪا جاگيردارن جي فوج آهي، هن کي پنهنجي ريگيولر فوج موجود آهي ۽ اهي گهٽي آهي. اهي جاگيرون

اوهان کي تلوارن ۽ ڍالن ڪري ڪونہ ڏنيون ويون آهن جيڪي فتح کان پوءِ جڙ ڪوڙيون ثابت ٿيون آهن. هن کين وڌيڪ چيو تہ اهي جاگيرون اوهان کي اُنهيءَ مقصد ۽ شرط سان ڏنيون ويون آهن تہ سندن جاگيرن ۾ جڏهن بہ ڪو سرڪاري ڪم شروع ٿئي تہ ڪوڏر ۽ چنچور مان مزدور مهيا ڪن. اهڙي ڪم ڪرڻ لاءِ ائين پابند هئڻ گهرجي جيئن جنگ وقت ٽالپر حڪمرانن کي تلوارن ۽ بندوقن سان مسلح ماڻهو ڏيندا هئا. جنرل سر چارلس کي پورو يقين هو تہ اهڙن ڪمن ڪرڻ سان جاگيردارن جي زمين جي قيمت ۽ حيثيت وڌي ويندي. جنرل جي اها ڳالهہ پڌي جاگيردار "ها" ڪئي هئي. ان کان سواءِ هن ٻين اهم ڪمن ڪرڻ جو منصوبو بنايو هو. جنهن جي ڪنهن کي بہ خبر ڪانہ هئي. هن مان سندس مقصد هو تہ هن کان پوءِ جيڪو ماڻهو اچي سنڌ جو انتظام سنڀالي تہ هي علائقو ڪيس سکيو ستابو ملڪ لڳي. ڪيس ائين محسوس نہ ٿئي تہ انگريزن ٽالپرن کان هڪ ملڪ نہ پر مال غنيمت ورتو هو. ان سان گڏ هن جاگيرن کي مستقل ڪرڻ جي ڳالهہ بہ سوچي هئي. اهڙي ڪم جي ابتدا هن وڏي طبقي کان ڪئي هئي.

سنڌو درياءَ کي زراعت ۽ تجارت لاءِ ڪتب آڻڻ لاءِ رٽا

سندس خيال هي بہ هو تہ ڏرتي پيداوار جو وڏو ذريعو آهي جنهن جي زمين ڏاڍي پلي آهي. اهو بہ چيو ويندو آهي تہ هن زمين کي ننهن سان بہ کوٽي سگهبو آهي. سندس بنايل هن منصوبي ۾ ڪيئي بهتر ڳالهيون هيون. ڪيس توقع هئي تہ اهي مستقبل جي انتظاميہ سرگرمين لاءِ رهنما اصول طور ڪم اچي سگهن ٿيون. انهن مان پهرين ڳالهہ سنڌو آهي ۽ جيڪا نيل درياه وانگي ورهيارو چاڙهہ ڪندي آهي. هن درياه جي رڻ پٽن ۽ بيابانن سان اٽيهئي جنگ جوٽيل هوندي آهي ۽ کين سرسبز ۽ خوشحال علائقو بڻائي ڇڏيندي آهي. ان کان سواءِ هي درياه پنجاب سان تجارت ڪرڻ جي هڪ شهہ رڳ آهي. هن درياه وسيلي وچ ايشيا جي ملڪن سان پڻ واپار ڪري سگهجي ٿو. پر هتي ڪم ڪرڻ جي ضرورت آهي. اهڙن ڪمن تي خرچ ڪرڻ سان ڏاڍا سٺا نتيجا نڪري سگهن ٿا ۽ تجارت کي هڪ وڏو اتساهہ ملي سگهي ٿو. اهو وهڪرو ڪٿي اونهون ڪٿي تانگهو هوندو آهي. منجهس ڪُن ۽ ڪارونجار بہ ايندا آهن. جو اسان جا آگبوٽ Steamers بہ انهن ۾ تيز ڦرندا آهن. انهيءَ جي ڪنار

سان جڳهون جوڙڻ ۾ خطري کان خالي ڪونہ آهي. ان بابت سر چارلس نيپئر جا پنهنجا لفظ آهن تہ "مان آڪبوٽ جي عرشي deck تان بيهي ڏٺو تہ هو پائينڊز ڪري اڌ ايڪڙ زمين جيترو ٽڪرو پاڻيءَ ۾ ڪيرائي وهائي ڪٽي ويو. درياهي آمد رفت لاءِ خاص قسم جي ٻيڙي هجڻ گهرجي. سندس سمنڊ وارا ڇوڙ ۾ سدائين ساڻيا ڪونہ هوندا آهن، ان ڪري اتان جا پٽڻ ۾ مٽيا سٽيا رهندا آهن. ڪراچي ۾ هن درياه جي جهاز راني لائق ڇوڙ کان چاليهہ ميل پري آهي. تنهن ڪري سنڌ جي هن بهترين بندر گاهہ ۾ ڪا سهوليت ڪانہ آهي. ڇؤماسي جي ڏينهن ۾ هي درياه تہ پار ڪرڻ جهڙو تہ رهندو ئي ڪونہ آهي.

ان ڪري سر چارلس جو خيال آهي تہ هن درياه وسيلي تجارت مان گهٽو فائدو ڪونہ ٿيندو. پر جيڪڏهن سکر ۽ ڪراچي وڌا شهر بڻجي ٿا وڃن تہ پوءِ واپار جو مستقبل روشن ٿي سگهي ٿو. سندس خيال هو تہ في الحال وڏيون رنڊڪون دور ڪيون وڃن. بعد ۾ واپارين جي سرگرمين ۽ ان وقت جي ضرورتن کي ڏسي ڪي سڌارا ڪيا ويندا. جيڪڏهن جنگ ۾ ۽ نااهل حڪومت ڪري جي وايو منڊل خراب نہ ٿيو تہ تجارت جو مستقبل نهايت روشن آهي. پر تنهن هوندي ب هن اڳواڻ ئي درياهي پوليس جو انتظام جوڙي ورتو هو. جنهن ۾ بهاولپور جي خان ڏاڍي سهائتا ڪئي هئي. انهيءَ پوليس انتظاميہ جي قيام کان پوءِ سنڌوءَ وسيلي تجارت هڪ سو ملين تائين محفوظ ٿي ويندي. انهيءَ طريقي ڪراچي هڪ اهم تجارتي مرڪز بڻجي سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت سنڌوءَ وسيلي اندروني آمد رفت ب وڌي ويندي. امن امان جي قائم ٿيڻ ڪري زراعت ڏانهن ب ڏيان ڇڪجي ويندو. ان کان سواءِ درياه جي گهرائيءَ کي معلوم ڪرڻ لاءِ انجنيئر کي پڻ ڪم سان لڳايو ويو آهي تہ جيئن پتو پئجي سگهي تہ درياه جو پيٽ زمين جي مٽاچري کان ڪيترو هيٺ آهي. تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي ترقي جي سائنسي بنيادن تي ابتدا ٿي چڪي آهي. جنهن وسيلي هن ملڪ جي آبپاشي نظام کي ضابطي هيٺ رکي سگهبو. انهن ڳالهين وسيلي سنڌ جي پيداوار وڌندي ۽ ٿوري عرصي اندر سکي ستابي ٿي ويندي.

سنڌ جا ٿر، بر، بحر ۽ پهاڙ

سنڌو درياه کان پوءِ سنڌ جي روهن ڪوهن ۾ بيابان علائقي ٿر

بابت سوچيو ويچاريو ويندو. سنڌ جي اولهه پاسي هالار جبل آهي جيڪو سيوهڻ وٽ اچي سنڌوءَ سان لڳي ٿو. پر هن ماڳ کان مٿي ۽ هيٺ درياه کان پري ٽيندو ٿو وڃي. اهڙيءَ ريت اتر پاسي درياه ۽جبلن جي وچ تي هڪ وسيع علائقو موجود آهي. جيڪو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد آهي. ان سان گڏ ڏاڍو اهم به آهي. هي سکيو ستابو ۽ زرخيز علائقو بلوچ ڏاڙيلن جي ظلم جو نشانو بڻيل آهي. جيڪي هتان جي آبادي‌ءَ جي چيڑهه ۾ کانئ ٿا ڇڏن. تنهن ڪري هن پاسي ترقي ۽ سڌارن جي ڪمن کان پهريائين ريگيولر فوج ۽ بهتر انتظامي جوڙجڪ جي ضرورت آهي. سنڌ جي پرپاسي کان ٽر آهي. هن رڻ ۽ سنڌوءَ جي وچ مختصر آباد علائقو آهي. اهڙي ريت ٽر جي واري ۾ هوريان هوريان آباد علائقي تائين تيستائين وڌندي رهندي جيستائين انسان ان کي روڪڻ جي ڪوشش نه ڪندو. ٽر واري ان غير آباد ۽ آباد علائقي جي وچ تي چوڌهن ميل ويڪري ۽ چار سو ميل ڊگهي زمين جي اهڙي پٽي آهي جنهن ۾ ٽر ۽ آباد علائقي واريون گڏيل خوبيون ۽ خاصيتون آهن. پر انساني ڪوششن سان هن علائقي کي به چگي‌ءَ ريت آباد ڪري سگهجي ٿو. سر چارلس پنهنجي فوجي پيش قدمي‌ءَ دوران امامگڑهه نالي هڪ قلعو به ڏٺو هو جنهن بابت اڳ ڪنهن به يورپي ماڻهوءَ کي علم ڪونه هو. اهو علائقو به جابلو هو پر آباد هو. هن جوءِ ۾ گجگاهه ٻيلا به موجود هئا. هيءُ علائقو غير آباد به هو ته آباد به هو. گجگاهه ٻيلن جي اها سوڙهي پٽي ناري درياه جي الهندي ڪناري سان واقع هئي. هن وهڪري ٽر جي واري کي اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيو آهي.

پتو ڪونه آهي ته ناري وارو وهڪرو قدرتي آهي يا گهاڙ واهه آهي، جيڪو ڪڏهن عمرڪوٽ کان وهندو هو ۽ ٽر ۾ موجود آهي. جيڪڏهن پاٽي‌ءَ جي ان وهڪري کي ساڳي پراڻي پيٽ سان وهايو وڃي ته هڪ وسيع علائقو آباد ٿي سگهي ٿو. اتي موجود ٽڪريون گرمي‌ءَ کان ماڻهن جو بچاءُ ڪري سگهن ٿيون. جيڪي ويچارا اتي آباد آهن. لارڊ ايلنبرو کي گذارش ڪئي وئي هئي ته هو انجنيئرن جو هڪ جٿو موڪلي، جيڪو جاچ پڙتال ڪري ٻڌائي ته سر چارلس جو اهو منصوبو قابل عمل آهي يا نه. هن منصوبي بابت سر چارلس نيپئر جا پنهنجا لفظ هي آهن ته، "جيڪڏهن مان هليسو پوتاهيا جهڙي هن علائقي کي سرسبز

۽ آباد ڪرڻ ۾ سوياروٿي ويس تہ مان هن عظيم ڏرتيءَ جي ماٺهن لاءِ ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪري ويندس. مان هن ڏرتيءَ کي نہ نقصان کان بچايو آهي ۽ نہ وري فائدو ڏنو آهي ۽ مان ائين ڪري شڪست کاڏل ٽالپر حڪمرانن جي مڪاري تي، ٻڌا ٽهڪ ڏئي ڪلندس.“

حيدرآباد جي ڏکڻ پاسي سنڌوءَ جو ڇوڙ وارو علائقو آهي. اهو سنڌ جو سڀ کان شاهوڪار پرڳڻو آهي. پر ان ڪري ڏاڍو اٽانگو بہ آهي تہ هتي وحشي قسم جا ماٺهو رهندا آهن. تنهن ڪري اتي ڪابہ حڪومت قائم ڪري ڪانہ ٿي سگهجي ۽ جيڪڏهن عوامي بهبودي لاءِ ڪي سڌارا آندا بہ ويا تہ اتي نهايت خبرداري سان ڪم ڪرڻو پوندو. انهيءَ مقصد لاءِ تہ متان ڪو ڏڇو پيدا ٿي وڃي.

هن ملڪ جو عام پس منظر اهو آهي جيڪو مٿي بيان ڪيو ويو آهي ۽ ماٺهن جي ترقي ۽ خوشحاليءَ واسطي پهريون ۽ وڏيون ڪوششون هي هونديون تہ زراعت جي ترقيءَ لاءِ جاکوڙيو وڃي ۽ تجارت جي سڌاري ۽ واڌاري ڪي قانون جوڙيا وڃن. آبپاشيءَ جو نظام قائم ڪيو وڃي ۽ درياه جي چاڑهہ واري پاڻي کي چگيءَ ريت ڪم آندو وڃي. هن ڪم جي پيٽ ۾ درياهي تجارت کي ثانوي حيثيت هجڻ گهرجي. پر ان کي وساري نہ ڇڏجي پر اڳڪٿي اها ڪئي پئي وڃي تہ اندروني ۽ ٻاهريون واپار قافلن وسيلي هلي سگهي ٿو. اهو فقط تڏهن ممڪن ٿي سگهي ٿو جڏهن ٽالپرن حڪمرانن جي مڙهيل پابندين کي ختم ڪري واپارين کي سهولتون ڏيبيون ۽ تجارت جي همت افزائي ڪبي. اهڙين ڳالهين کان پوءِ درياه کي تجارتي مقصدن واسطي ڪتب آڻي سگهبو ۽ سنڌ جي پيداواري وسيلن کي ڪم آڻي سگهبو. سر چارلس نيپئر پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي هن ريت چيو هو تہ ”ڏاڙيلن جي قهري ڪارروائين تي ضابطو رکو. سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي اٽل کان روڪيو. سنڌ جي آمد و رفت ۽ ان جا ڪيئي پيداواري نمونا نڪري نروار ٿي پوندا.“

ميرن جي ظلم کان لڏي ويل هنرمندن جي واپسيءَ لاءِ ڪوششون

ترقيءَ ۽ اوسر ڪرڻ واري راهہ ۾ اڃا بہ هڪ وڏي رندڪ موجود هئي. سا اها هئي تہ ملڪ ۾ ڪو هنرمند ماٺهو تہ موجود ئي ڪونہ هو. ٽالپر حڪمرانن ۽ انهن جي ناعاقبت انديش سردارن پنهنجي ظلم ۽ ڏاڍ سان سنڌ جي هنرمنديءَ کي اجاڙي پينگ ڪري ڇڏيو هو. هو وڏن،

لوهرن. رازن ۾ ٻين هنرمندن کي اڌ مزدوري تي زوريءَ ڪم ڪرائيندا هئا يا تمام ٿوري پگهار ڏيندا هئا. آمدني جو اڌ ڪم جي لئسنسز ۾ هليو ويندو پوءِ باقي اڌ محصول وصول ڪندڙ مفت ۾ وڃي ويندو هو. جيڪڏهن ان وپچاري هنرمند جو ڪم پسند نه ايندو هو تہ سندس بي عزتي ڪئي ويندي هئي ۽ ڪيس ماريو ڪٽيو ويندو هو. جيڪڏهن ڪنهن ڳوريءَ سزا کان بچي ويو تہ سندس نڪ ۽ ڪن تہ وڍجڻ کان بچي ڪونہ سگهندا هئا. تنهن ڪري اهي ماڻهو جيڪي پگهر وهائي پورهيو ڪري پيٽ پاليندا هئا، سي تالپرن ۽ ٻين سردارن جا ظلم ڏسي، پنهنجا اباڻا ڪک ڇڏي وڃي ٻين ملڪن ۾ پورهيو ڪندا هئا. اهڙي ريت هنرمند ۽ هوريان هوريان ويا هلندا ۽ وطن جا وڻ ۽ واهيرا ويا ڇڏيندا. هاڻي حالت اهڙي آهي جو معمولي جڳهہ جوڙڻ واسطي ۽ ڪو رازو يا ڊڪڙ ڪونہ ٿو ملي.

اها اهڙي تڪليف هئي جو فوج واسطي ڪا تعمير ڪرڻ مشڪل ٿي وئي هئي. جڏهن تہ جنرل چارلس جي خواهش هئي تہ انهن لاءِ سهڻيون بئرڪس جوڙيون وڃن. دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اهو ڏنو ويو آهي تہ گنديون بئرڪس جرم ۽ موت جو سبب بڻيون آهن ۽ انگريز فوجي بيمار ٿي پوندا آهن. سر چارلس اهو ۽ ڏنو هو تہ هر جاءِ تي بئرڪون اهڙيون ناهيون ويندڙيون آهن جن ۾ ڪنهن ۽ قسم جي سهوليت تہ هوندي ئي ڪانہ آهي. اختيارين وارا مجرمانہ لاپرواهيءَ کان ڪم ڪين ونندا آهن جيڪي نامناسب جڳهن تي بئرڪون جوڙائيندا آهن. خرچ ۽ تمام گهٽو ڪيو ويندو آهي. پر ان هوندي ۽ رهڻ جهڙيون ڪونہ هونديون آهن. جتي نہ فوجين جي اخلاق جو خيال رکيو ويندو آهي نہ وري سندن زندگين جو اونو ڪيو ويندو آهي. تنهن ڪري سر چارلس جي خواهش هئي تہ بئرڪون اهڙيون خوبصورت تعمير ڪيون وڃن، جيڪي فوجين جي صحت جي نقطئہ نظر کان بهتر هجن. پر هنرمندن جو ملڻ مشڪل ٿي ويو هو. هي ٻيو سرڪاري ڪم هو جنهن جي هن تڪميل ڪرڻ پئي گهري. تنهن ڪري هن اعلان ڪيو تہ سنڌ ۾ پروارن ملڪن مان هر شعبي جا هنرمند گهرجن. ساڻن وڌين ڏهاڙين ۾ پگهارن ڏيڻ جو واعدو ڪيو ويو هو. هو ايمانداريءَ ۾ سچائيءَ ۾ گهٽو مشهور هو. سندس اهڙو اعلان ٻڌي ڪيترا هنرمند هليا آيا، جن ڪيس کان

پهريون مطالبو اهو ڪيو ته انهن کي ميرن طرفان ملندڙ معاوضي کان ڏهوڻ تي وڌيڪ ملڻ گهرجي. سندن اهڙيون ڳالهيون ٻڌي انگريز ته ڏاڍي ويا. ٻين وري هندستاني روش اختيار ڪئي ۽ چيائون ڪين وڏ کان وڏ معاوضو ڏنو وڃي. پر انهن جي اهڙي تقاضا ڏانهن به انهيءَ ڪري ڌيان ڪونہ ڏنو ويو جو سمجهيو پئي ويو ته اها به بي انصافي آهي. جيڪڏهن سنڌي هنرمندن کي مزدوري ۽ سنا معاوضا ملندا رهيا ۽ کين سماجي تحفظ ملي ويو ته هنن جا خيال ئي تبديل ٿي ويندا. انهن کي جيڪڏهن چئبو ته سنڌ جي حڪمراني وري تالپرن کي ملي رهي آهي ته اهي مزاحمت ڪندا. ڇاڪاڻ ته هي ماڻهو انهن حڪمرانن جي ظلم ۽ ڏاڍ جا ڏنپ ڏسي چڪا آهن ۽ ائين ضرور چوندا ته انگريزن جي بادشاهي مان هر ماڻهوءَ کي فائدو آهي.

انهيءَ زماني ۾ سياسي اقتصاديات جي اڳتي وڌڻ جو تصور موجود هو. هڪ انگريز آفيسر ساموندي ڪناري جي مهاڻي کي چيو ته مڇي مارڻ ڇڏي ڇار هٽي موتين جون سپون جهلي ونِي. جنهن تي مهاڻي ڪيس وراڻيو: "هيءَ موسم اهڙي آهي جو سپون ٿوريون هٿ ايندیون. پر تون سپن جي تعداد مطابق حساب ڪتاب ادا ڪندين جيڪو بلڪل ٿورو هوندو. ائين ٽيڻ سان منهنجي ٻچن جو پيٽ گذر ٿي ڪونہ سگهندو پر جيڪڏهن انهيءَ بدران هو مانگر مڇ ڦاسائيندو ته سندس پيٽ گذر ٿي پوندو.

جنرل نيپئر ان انگريز عملدار کي چيو ته هتي اسان ڏاڍا هٽڻ آيا آهيون يا سنڌ جي غريبن کي بچائڻ آيا آهيون؟"

تنهن تي عملدار وراڻيو: غريبن کي بچائڻ آيا آهيون.

سر چارلس جواب ۾ چيو: "تون انهن کي سڏي سرڪار لاءِ جبري پورهيو ڪرائي رهيو آهين. تون ويهن خاندانن کي بک ٿو مارين يا انهن جو بچاءُ ٿو ڪرين؟

انگريز عملدار وراڻيو: "اهي بک ڪونہ مرندا. هو پاڻ ئي چون ٿا ته اسان سپن جهلڻ لاءِ راضي آهيون."

سر نيپئر کيس چيو: جيڪڏهن سپن جهلڻ جو معاوضو مڇين ڦاسائڻ جي فائدي کان وڌيڪ هوندو ته ڇا هو پوءِ مڇي مارينداِ"

"نہ" مان سمجهان ٿو ته هو ائين ڪونہ ڪندا. پر سرڪار کي محصول جي مد ۾ نقصان پهچي رهيو آهي. عملدار وراڻيو.

اسان کي اهڙو کو حق کونہ آهي، جو اسان کنهن کي پنهنجي روزگار کان جهلي سگهون. کين اسان کان وڌيڪ معلومات آهي تہ انهن کي کهڙي کم مان وڌيڪ فائدو آهي."

... ۽ اهو قصو اتي ئي ختم ٿي ويو.

هيءَ آزاد قسم جي حڪمت عملي هئي، جيڪا ڏاڍي ڪامياب ثابت ٿي هئي. اهڙيءَ ريت مزدوري جو معاوضو بہ هوريا هوريان وڌڻ لڳو هو. پر اهو اثر ٽالپر دور جي ايذاءَ ۽ ڏاڍ جو هو. جنرل سر چارلس جو نقطۂ نظر هو تہ آرام واري زندگي گذارڻ بدران چونہ هنرمنديءَ واري صنعت کي ترقي ڏيارجي.

سنڌ جي انتظامي تکميل لاءِ نيپئر جي جاکوڙ

سيپٽمبر جي مهيني ۾ ساريءَ سنڌ اندر انتظاميہ جون سڀ شاخون قائم ٿي چڪيون هيون. انهيءَ وقت تائين سر چارلس جسماني طور ڏاڍو نبل ٿي ويو هو ۽ پنهنجي رهائشگاهہ حيدرآباد مان ڪيرائي ڪراچيءَ ۾ قائم ڪئي هئائين. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو اتي وڌيڪ آرام سان رهي سگهي. پر حقيقت اها بہ هئي تہ هن کي سنڌ جي گاديءَ جي هنڌ طور حيدرآباد کان ڪراچي وڌيڪ مناسب لڳي رهي هئي. ڇاڪاڻ تہ هي ماڳ سياسي، فوجي ۽ ترت رابطي جي نقطۂ نظر کان ڇڻ سنڌ جي ڪنجي هو.

هن جنرل جي انتظامي سرگرمين کي بيان ڪرڻ کان اڳ جيڪڏهن سندس انهن سرگرمين جو ذڪر ڪرڻ بيجاءِ ڪونہ ٿيندو جن جي هن سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ ابتدا ڪئي هئي.

آڪٽوبر 1842ع ۾ سنڌ جا سياسي ۽ فوجي معاملا سر چارلس کي سونپيا ويا هئا. هي اهو زمانو هو جڏهن انگريزن جي فوج افغانستان ۾ شڪست کائي چڪي هئي ۽ برطانيہ جي هندستان سرڪار جي مرڪزي طاقت لڏي وئي هئي. ان وقت جنرل چارلس هن ملڪ ۽ ماڻهن لاءِ بلڪل نئون ۽ اوپرو هو. انگريز سرڪار جا ڪجهہ پوليٽيڪل ايجنٽ بہ ڪيس مَنو پائيندا هئا. پر هن ٽن مهينن جي ٿوري عرصي اندر ميرن جي سازشن ۽ منصوبن کان چڱيءَ ريت واقف ٿي چڪو هو. هيءُ اتر سنڌ جي ميرن جي اتحاد کي توڙڻ ۾ سوياروٿي چڪو هو. جيڪي انهيءَ وقت گڏجي سندس فوج تي حملي ڪرڻ وارا هئا: هي سر چارلس

جي فوج لاءِ اويڙو ۽ ڏکيو زمانو هو. ان کان پوءِ اتر سنڌ جي هڪ مير بنا ڪنهن تلوار الارڙ جي لاڙ ڏانهن وڌڻ لڳو هو. عين انهيءَ زماني ۾ هن مير علي مراد کي ميرن جي اتحاد کان الڳ ڪرڻ ۾ پڙ سوپارو ٽي ويو جيڪو اتر سنڌ جي سيني ميرن ۾ وڌيڪ سگهارو هو ۽ کيس پنهنجو پروسي جوڳو ٻانهن ٻيلي بنائي ورتو هو.

جنوري 1843ع ۾ هو پيش قدمي تي واري رڻ پٽ ۾ داخل ٿي. امام ڳڙهه نالي قلعي کي ڌاهي پٽ ڪري ڇڏيو. هن قلعي کي تالپر ڏاڍو مضبوط قلعو سمجهندا هئا ۽ سندن تصور هو ته کيس ڪير به فتح ڪري ڪونه سگهندو.

17 جنوري 1843ع تي هن پنهنجي ٻه هزار کان به گهٽ فوج سان بلوچن جي ڇٽيهه هزار فوج کي شڪست ڏني. اها جنگ فقط چار ڪلاڪ هلي. جنهن ۾ بلوچن جا ڇهه هزار فوجي مارجي ويا هئا. ان فتح کانپوءِ حيدرآباد جي مضبوط قلعي جو مالڪ بڻجي ويو. ان سان گڏ ڇهن تالپر حڪمرانن کي جنگي قيدي به بڻايو ويو هو.

ان واقعي کان پوءِ فيبروري مهيني جا باقي ڏينهن ۽ مارچ جا ٽي هفتا پنهنجي فوجي واندين اندر خندقن کوٽائڻ ۾ ۽ قلعي جي مرمت ڪرڻ ۾ گذاريا. انهيءَ مقصد سان ته جيئن درياه ۾ بيٺل آڳبوٽن جو بچاءُ ڪري سگهجي. انهيءَ زماني ۾ هو ٽيهه هزار تازه دم فوج جي حملي جي ضد ۾ هو. ماحول ڏاڍو خطرناڪ هو. پر ان هوندي به سندس حوصلا بلندا هئا.

هن 21 مارچ 1843ع تي مير شير محمد کي دٻي جي جنگي ميدان ۾ شڪست ڏني. انهيءَ وقت سر چارلس سان چار هزار فوج ۽ سندس دشمن وٽ ڇهويهه هزار جنگي جوان هئا. هن جنگ جو فقط ٽن ڪلاڪن ۾ فيصلو ٿي ويو هو. جنهن ۾ مير جا پنج هزار جوان مارجي ويا هئا. هن کان پوءِ اڳتي وڌي هن انگريز ڪمانڊر ميرپور خاص ۽ عمرڪوٽ جي قلعن تي ڪاهيو ۽ 18 اپريل تي موٽي حيدرآباد پهتو. انهيءَ زماني ۾ سنڌوءَ ۾ ايجا چاڙهه ڪونه آيو هو. تنهن ڪري سندس رابطا بدنظمي جو شڪار ڪونه ٿيا هئا.

اپريل جو باقي حصو ۽ مئي جو سارو مهينو هو ٽنڊي الهيار ۽ ميرپور جي قلعن جي مرمت ۾ لڳو رهيو. انهيءَ دوران هن پنهنجي گورنمنٽ جي اهم اصولن ۽ منصوبه بندي جو اعلان ڪيو هو. سندس ان اعلان ۾

لٽ ۾ ڏيکاريل هئي تہ چٽ ۾. هن جي اهڙي اعلان کان پوءِ چار سؤ وڏا جاگيردار ۽ قبائلي سردار وٽس هليا آيا ۽ انگريز سرڪار سان وفادار ۽ تابعدار هڻڻ جو ساٽس واعدو ڪيو هو. هڪ پاسي کان هو بلوچ سردارن کي پاڻ ڏانهن متوجهہ ڪري رهيو تہ ٻئي پاسي سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ بلوچ ڏاڙيلن جي ڪارروائين تي ۾ ڪڙي نظر رکي رهيو هو. انهيءَ زماني هن آگبوٽن جي آرماڙ کي منظم ڪيو ۽ سنڌوءَ جي اوپاري رخ تي روانو ڪيو. پر اولهہ پاسي وارن قبائلن اهڙي چريڙ کي متاثر ڪري وڏو هو. ان کان سواءِ هن مير شير محمد جي بغاوتي ڪارروائين کي منهن ڏيڻ لاءِ مختلف هنڌن جي فوج کي ملائي هڪ ڪيو. هن مير نہ رڳو بغاوت ڪئي هئي، پر شڪست کاڌل بلوچن کي متحد ڪري حيدرآباد پرسان بغاوت ڪرڻ جو منصوبو پڻ جوڙيو هو.

جون جي ابتدائي حصي ۾ هو مير شير محمد تي حيدرآباد مان ڪاهي ويو. جيڪو ان وقت چوڙ واري علائقي ۾ موجود هو ۽ سندس فوجي سگهہ کي پڄي پروڙي ڪُرچل ڪري ڇڏيائين. اهو 8 جون ڏينهن هو ۽ گرمائش 132 ڊگريون فارن هائيٽ هئي ان وقت تہ ڪيس هٿرادو ٽڏي ڪيل تنبوءَ ۾ هجڻ گهرجي ها. ڪيس ڏينهن لڳي ويو هو. گرمي جي بچاءَ ڪري سندس جسماني سگهہ پوٽي پڄجي وئي هئس. پر پوءِ به هو سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ موجود وڳوڙي وايو منڊل کي لوڻ پاڻي ڪرڻ ۾ سوياروٿي ويو هو. اها سندس قائم ڪيل حڪمت عمليءَ جي ڦڙتي هئي. انهيءَ سان گڏ هن پنهنجي گورنمينٽ جي انتظامي جي پڙ تڪميل ڪري ورتي هئي. ان کان سواءِ هو سنڌ جي امن آشتيءَ کي قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪو هو.

سيپٽمبر ۾ گهٽي ڪم ڪيس ڏاڍو متاثر ڪيو هو. ويتر ڪيس گرميءَ جي بخار ۾ نهوڙي رکيو هو. سندس صحت ۾ گهٽي جهُري پئي هئي. ڊاڪٽرن هن کي ڪراچيءَ وڃي آرام ڪرڻ. ڪم ڇڏڻ يا ٻيءَ صورت ۾ حياتي کي الوداع ڪرڻ جو چيو هو. هو پنهنجي ڏهاڙي جي ڪم ڪار کي ڇڏڻ لاءِ راضي ڪونہ ٿيو پر ڪراچي وڃڻ جي حامي ضرور پري هئائين. هڪ سال کن اڳ هن پنهنجا پير ڪراچي جي ساموندي ڪناري تي ڌريا هڻا ۽ هاٿي ڏهن مهينن کان پوءِ وري اچي ڪراچيءَ پهتو هو. انهيءَ زماني تائين سنڌ جهڙي اهم ملڪ کي فتح ڪري انهن لکن

ماٺهن جي سرڪار جي انتظاميہ جي جوڙجڪ جو بنيادي پٿر رکي چڪو هو. جيڪي ڪيس اڳيئي انصاف پسند حڪمران تسليم ڪري چڪا هئا. پر هن وقت سر چارلس جي مخالف بمبئيءَ واري ڏر کي انهيءَ ڪري خوف ٿي رهيو هو جو سر چارلس سنڌ جي جاگيردارن ۽ قبائلي سردارن سان ناهہ واري حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي. ان ساڳي ڏر ڪڏهن سر چارلس خلاف پنڌٽي ٻاري ڇڏي هئي ته هو ٽانڊيءَ تپٽو تيساربو ۽ چيڙاڪ آهي. هنن اها بہ واويلا شروع ڪئي هئي ته سندس حڪومت اهڙن ماٺهن جي همت افزائي ڪري رهي آهي ۽ اکيون ٻوٽي مٿن اعتبار ڪري رهي آهي. جيڪي ويساه ڪرڻ جوڳا ئي ڪونہ آهن. کي وري هن ريت چئي رهيا هئا تہ بلوچ سردار ننگ آهن جن تي هن اعتبار ڪيو آهي. اهي تہ ڪيس چڏي هليا ويندا." ڪن جو تصور هو تہ "مير شير محمد ساري بلوچستان کي. هن خلاف جنگ لاءِ پڙڪائي رهيو آهي." ڪن جو بيان وري هن ريت بہ ڏسبو تہ. "بلوچن سان سرچاءَ واريون ڳالهيون ڪرڻ پنهنجي ڪمزوري تسليم ڪرڻ برابر آهي. هنن ماٺهن مان ويساه گهاتيءَ جو اڀڪو ڪرڻ گهرجي." بمبئي جي گورنر سر جاج آرٿر بہ ان ڏر جي اجاين ڳالهين کان متاثر ٿي هڪ خط لکيو هو جنهن جي جوابي خط ۾ اهڙين ڳالهين جو اظهار ڪيو ويو جن مٿس مڑهيل ڪوڙن الزامن جو سارو تاڃي پيٽو ئي اڀڙي ويو هو. ان سان گڏ اهڙو احوال بہ ٻڌايو ويو هو تہ سنڌ جو انتظام طاقتور هٿن ۾ آهي.

مير شير محمد پنهنجو ڪٽنب سنڌ ۾ چڏي پاڻ قندار هليو ويو آهي. انهن ڳالهين مان لڳي ٿو تہ هو ٿوري گهڻين ڏينهن موٽي ايندو. هي ماٺهو پنهنجو سفير پاڻ آهي. هيءُ اهو بادشاهہ آهي جنهن جو سفير بہ هي خود پاڻ آهي. حقيقت ۾ هي تہ پينو فقير آهي. ان کان آخر ڍڇڙ بہ ڇو گهرجي. هاڻي تہ سنڌ جا سڀ وڏا جاگيردار انگريزن جا دوست ٿي ويا آهن. مون کي پورو يقين آهي. هو هر حال ۾ انگريزن جا وفادار ۽ تابعدار رهندا. اهي ماٺهو جيڪي هنن جي ڍڇ کان دهلجي ويا آهن اهي ٻڌائن تہ اهي هنن سردارن کان ڇو ڪنبي رهيا آهن. فرض ڪريو تہ اهي بلوچ سردار غدار ٿي ويا آهن تہ ڇا انهن کي مڙسي سان منهن ڏيڻ لاءِ مون وٽ بهادر فوج موجود ڪانہ آهي؟ پر هاڻي تہ هتان جو عام ماٺهو بہ مون سان گڏ آهي. اهي سيئي هڪ هنڌ گڏ آهن ۽ ٽولين ۾ ورهايل ڪونہ آهن نہ

وري انهن کي ڏار ڏار ڪري سگهجي ٿو. ان کانسواءِ بارود به اڻ کٽ آهي. ڇا مان انتظام رکي ڪونہ ٿو سگهان ڇا؟ ڇا مان سيني قلعن جي مرمت ڪرڻ بجاءِ مزاحمت جي تياري مڪمل ڪانہ ڪئي آهي؟ اهڙا ڪم سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ايڏا به جاري آهن. ڇاڪاڻ تہ مون کي انهن جي امڪاني ضرورت جو احساس آهي. اهي ڪهڙيون ڳالهيون آهن، جو مون کي لاپرواهہ سڏيو وڃي ٿو. جيستائين اهڙيون ڳالهيون ثابت نہ ٿيون ٿين تيستائين مونکي اجايو لوبو چو ٿو وڃي. جيڪڏهن حالتن کي ڏسي مان بلوچ سردارن کي جاگيرون ڏئي ناهہ لاءِ آماده ڪيو آهي تہ آخر ڪهڙو ڏوهہ ڪيو اٿم؟ سنڌ جا سيئي بلوچ سردار ۽ سندن پوئلڳ هٿيار بند هئا. مان جيڪڏهن کين جاگيرون ڏئي هٿيار ڦٽا ڪرڻ لاءِ راضي ڪيو تہ ڇا مان مجرم بڻجي ويس؟ پلي جنگ لاءِ بگل جو آواز بلند ڪريو مان پنجاهہ هزار دشمن کي مهاڏي ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. مونکي فوجي هئڻ ناتي هر وقت پوريءَ ريت جنگ لاءِ تيار رهڻ گهرجي. سنڌ جي چتيءَ گرميءَ ڪري وائڙو ٿي ويو آهيان، پر ماڻ ڪري ڪونہ ويٺو آهيان. ڇاڪاڻ تہ هن موسم تي منهنجو وس ڪونہ ٿو هلي. مان پنهنجي خواهش مطابق مزدور پيدا ڪري ڪونہ ٿو سگهان. جيڪڏهن مان انهن کي ٻوري ۽ سزا ڏينداس تہ هو ڪيڏانهن گم ٿي ويندا."

باب ٽيون

سنڌ جي زمين جي وڇ، زرعي پيداوار، آبپاشي نظام، دل ۽ آمدنيءَ جا بيا ذريعا

سر چارلس نيپئر ڪراچيءَ ۾ ويهي، مختلف ڪليڪٽرن ۽ انجنيئرن جي ڏنل رپورٽن کي آڏو رکي، سنڌ جي انتظاميہ جي جوڙجڪ جو اهڙو بنيادي پٽر رکيو هو جنهن جو تعلق ميرن جي حڪمراني هيٺ رهندڙ ماڻهن سان هو ۽ جنهن جي پيش منظر ۾ سنڌ جي بهتري هئي. اهڙيءَ ريت معلوم ائين ٿيندو ته نئين انتظامي جوڙجڪ گندي حڪومت روح کي ڦٽڪن هٽڻ برابر هوندي آهي. اهو گند ڪچرو چوڌس پکڙيل آهي ۽ هيٺ گهرو ٻه آهي. اهڙي گندي قسم جي حڪومت جي تباهي جنگ جي اجاڙ کان وڌيڪ خطرناڪ هوندي آهي. پر هوندي سو وقتي آهي. جيئن ان جو دور گذرندو ويندو انساني قوتون ايرنديون ۽ ايار ڪائيندیون رهنديون آهن. ان کان پوءِ هڪ اهڙي طاقت پيدا ٿيندي آهي، جو انهيءَ گنديءَ حڪومت جي ڇڏيل سيني خرابين ۽ انهن جي اثرن کي ختم ڪري ڇڏيندي آهي. اهڙو اثر بين ڳالهن کان سواءِ پوکيءَ راهي تي ٻه پوندو آهي ۽ اهو اثر ڏاڍيءَ دير تائين رهندو آهي. اهو اثر انهن علائقن تي ٻه پوندو آهي، جتان "پو" Po درياه وهندو آهي ۽ اهي علائقا ٻه متاثر ٿي ويندا آهن. جن کي سڪيلڊ Scheld درياه آباد ڪندو آهي. مذڪوره علائقا يورپي ملڪن جا جنگي ميدان رهيا آهن. جيڪي ڪڏهن سڪيا ستابا هوندا هئا پر هاڻي ته اهي ويران لڳا پيا آهن.

ٿوري عرصي واريءَ جنگ دوران ٻه عورت جي عزت وڌي ويندي آهي. چاڪاڻ ته مردن جي غير حاضري ۾ گهر جي ضرورتن کي اُهي منهن ڏيندیون آهن. ان وقت سندن خيالن ۾ مهانتا ۽ مزاج ۾ سنجيدگي اچي ويندي آهي. ان دور ۾ عورت سان مرد جا ٻه خيال اوچا ۽ اعليٰ ٿي ويندا آهن ۽ هر بيهودگي کان دور هوندا آهن. اهڙيون بهترين ڳالهيون قومي

جنگ دوران ڏسبيون آهن. پر گهرو جنگ ۾ اهڙيون اوچيون ۽ پليون ڳالهيون ڪونہ ڏسبيون آهن. چاڪاڻ تہ گهرو جنگ گنديءَ حڪومت جي علامت هوندي آهي. جنهن جا نتيجا ڏاڍا خراب نڪرندا آهن. سنڌ ۾ بہ اهڙيون گنديون ۽ اخلاق سوز ڳالهيون چوٽ چڙهيل آهن. جيڪي تالپر دور جي گندي حڪومت ڪري آهن. جنهن جا ڪردار بہ اهڙا آهن. جو ڏسي اندر کي جهٽڪو لڳي ويجي ٿو. انهن گندين ڳالهين کي صاف ڪرڻ انگريز فاتح جي ذميواري آهي. اهي خرابيون هاڻي چوٽ چڙهي ويون آهن. جن کي روڪڻ جي سگهہ فقط سر چارلس نيپئر کي آهي. نہ تہ اهي ايجا بہ اڃتي وڌي ساري ملڪ کي تباهہ ڪري ڇڏيندیون.

ساري سنڌ جي زمين تالپر حڪمرانن جي آهي. جن بلوچ جاگيردارن ۽ قبائلي سردارن جي حوالي ڪري ڇڏي آهي. حڪمرانن جو وڌ ۾ وڌ محصول زمين جي پيداوار مان اوڳڙندو آهي. پئسي ڏوڪڙ جي وصوليءَ دوران اهي ايذاءَ رساني کان بہ ڪونہ مڙندا هئا. ڪن ماڻهن جا عضوا بہ وڍيا ويندا هئا. حڪمران بہ نالي ماتر هئا ۽ پئداوار جو اڌ محصول طور ونندا هئا. هر بلوچ حڪمران ۽ هو سنڌي رعيتي ماڻهو هوندو هو. حڪمران انهن رعيتن کان پيداوار جون بہ پتيون ونندا هئا ۽ ٽين پتي رعيتن کي ملندي هئي. هن قسم جي ورهاست کي ٽہ سهي بڌئي چيو ويندو هو. ڪڏهن تہ اوڳاڙي هڪ جهڙي ڪانہ هوندي هئي. ڪن هنڌن تي روڪ رقم بہ ورتي ويندي هئي. نہ تہ محصول جنس جي صورت ۾ وصول ڪيو ويندو هو. جن علاقن مان محصول (ڊل) روڪ رقم جي شڪل ۾ اوڳاڙيو ويندو هو تہ تن علاقن ۾ ظلم ۽ قهر بہ چوٽ تي چڙهيل هو. ڪلهوڙن حڪمرانن زمينون موروثي طور ڏئي ڇڏيون هيون. ۽ ان زمين ۾ تمام گهٽي دلچسپي ورتي ويندي هئي. جڏهن ساري سنڌ تي ڪلهوڙا راج قائم ٿي ويو تہ ملڪ ڏاڍو خوشحال ٿي ويو هو. پر تالپر حڪمران پنهنجي شخصي فائدي ۾ نظر رکندا هئا. ورثي ۾ مليل سيئي زمينون مالڪن کان کسيون ويون هيون. هاڻو فقط رعيتي ماڻهو ڪندا هئا. جن کي غلام سمجهيو ويندو هو. ساريءَ سنڌ جي چوٽين حصي جيتري زمين تي شڪارگاهہ بڻايا ويا هئا. سڀ کان وڌيڪ زرخيز ۽ پليون زمينون بلوچ جاگيردارن ۽ بلوچ قبائلي سردارن کي ڏنيون ويون هيون. جيڪي پوکي راهي ڪرڻ تہ ڇاڏندا ئي ڪونہ هئا. اُنئي پهر واندا

ڪڪ پيڄي پيٽو ۽ ڪونہ ڪندا هئا. نہ پرواهہ لٽيءَ جي نہ اُپريءَ جي. پر ڇاگيردار هجڻ وارو شان اهڙو ڏيکاريندا هئا. جو سندن پير ڏرتيءَ تي ڪپندو ئي ڪونہ هو.

معلوم ائين ٿي رهيو آهي تہ ٽالپرن جي ڏاڏاين کان آڳا بلوچ جاگيردار ۽ ڪونہ هئا. انهن کي پيداوار جو ايترو حصو ڪونہ ملندو هو. جيترو حڪمرانن کي سرڪاري زمين جي آبادي تان ملندو هو. ننڍا جاگيردار تہ ويتر وڌي ڏڇي ۾ هئا. ڇاڪاڻ تہ حڪمران ڪڙين ۽ ڪَسين جي ڪاٽي ڪونہ ڪرائيندا هئا. تنهن ڪري پوڪي راهي مشڪل بلڪ ناممڪن ٿي ويندي هئي. تنهن ڪري اپت اڌ ۽ ڪانہ ٿيندي هئي. اهو ئي ڪارڻ هو جو جاگيردارن ۽ حڪمرانن وچ ۾ تڪرار پيو هلندو هو ۽ ٽالپر وصوليءَ لاءِ ڏاڍ کان ڪم وٺندا هئا. جيڪڏهن ڪو جاگيردار پٽ جي اولاد کان سواءِ مري ويندو هو تہ هن جي جاگير سندس ڏيءَ کي نہ ملندي هئي. جيڪڏهن پٽ ننڍا هوندا هئا تہ بالغ ٿيڻ کان پوءِ کين پيءُ واري جاگير ڏني ويندي هئي. هنن جاگيرن جو اهم مقصد ٽالپر حڪمرانن کي خوش ڪرڻ هوندو هو ۽ خاص موقعن تي انهن کي قيمتي تحفا ۽ ڏنا ويندا هئا.

ڏل طور سرڪار اناج وصول ڪندي هئي. جيڪو وري هندو واپارين کي ڏنو ويندو هو. ٽالپر سرڪار متن ڏاڍ ڪري هڪ کان ڏيڍوڻ اڳهہ تي اَنُ ڏيندي هئي. واڻيان ويچارا ڪچي پنڌي سو سزا جي ڊڄ کان ميرن جون اُڙه زورايون ۽ ڏاڍايون ميڙي ويندا هئا. مير نصير خان 3_1842ع ۾ هڪ هندو واپاريءَ کي مجبور ڪيو هو تہ ڪانئس ساريون في خرار 26 روپين ۾ خريد ڪري. جڏهن تہ چانورن جو ڪليءَ بازار ۾ اڳهہ ارڙهن کان ويهہ رپيا هو.

سنڌ ۾ پوڪي راهي جو سارو دارومدار آبپاشي نظام تي آهي. ٽالپر حڪمران رعيت کان زوريءَ پوڪي راهي ڪرائيندا هئا. هن خاندان پنهنجي حڪمرانيءَ جي ساري دور ۾ ڪوبہ خرچ نہ ڪيو هو. سنڌ جا سڀ ننڍا وڏا واهہ ڪڙيا ۽ ڪسيون اڳين حڪمرانن جون ڪوتايل هيون، جن کي پنهنجي هڙئون خرچ ڪري صفائي ۽ ڪونہ ڪرائيندا هئا. هتان جي آبادي فقط سنڌوءَ جي چاڑهہ واري موسم تي ٽيندي هئي. جڏهن واهن مان پاڻي اچڻ صفا بند ٿي ويندو هو تہ پوءِ ۽ مير ڪاٽي ۽ صفائي واسطي تمام ٿورو خرچ ڪرڻ چاهيندا هئا. اهڙيءَ ريت ڪاٽي ۽ صفائي ۽ مختصر ٽيندي هئي. پهرين ڳالهہ تہ اٽل وارو پاڻي چاڑهہ ڪري پنهنجي

پهچ تائين ٻنيون ۽ ٻيلا ٻوڙي وڃي پار پوندو هو. باقي ٻيءَ زمين جي آبادي لاءِ واهہ کڙيا ۽ ڪَسَ کوٽائي پاڻي پهچايو ويندو هو ۽ فصل نار جي مدد سان پڄايا ويندا هئا. جتي شخصي مفاد وڌيڪ هوندو هو تہ بٽئي اڏو اڏ هوندي هئي ۽ فصل جي پيداوار جو اڏ سرڪار جو ۽ اڏ جاگيردار جو هوندو هو. ڪٽي وري پنج سهي بٽئي هوندي هئي. هن قسم جي تقسيم مطابق پيداوار جا پنج حصا ڪيا ويندا هئا، جن مان ٻہ حصا سرڪار ڪٽندي ۽ ٽي حصا جاگيردار کي ملندا هئا. پر اهڙي بٽئي جو دارومدار آبپاشي نظام جي سهوليت ۽ سهي تي هوندو هو. جيڪڏهن زمين ڪُسهي هوندي هئي تہ سرڪارَ جو حصو گهٽ ٿي ويندو هو ۽ جيڪڏهن پاڻي جي پيچ اٽانگي هوندي هئي تہ سرڪار پيداوار جو اڏ ونڊندي هئي. وڌيڪ ڊل انهيءَ زمين تان اڳاڙي ويندي هئي جتي نوان واهہ کوٽايا ويندا هئا. پر سرڪار جا اهڙا حصا ٻہ نالي ماتر هوندا هئا هر مير جي حڪمرانيءَ اندر ڊل جا اڳهہ ڏار ڏار ۽ پنهنجا هوندا هئا، پر هڪ ئي مير جي حڪمرانيءَ جي حدن اندر ٻہ ڊل جا اڳهہ مختلف هوندا هئا.

ڊل جي وصوليءَ جو هڪ طريقو بٽئي هوندو هو. جنهن مطابق ٽالپر سرڪار زمين جي پيداوار جو حصو جنس جي شڪل ۾ ڪٽندي هئي. ٻيو طريقو ڪاسگي Kasgee جو هوندو هو. ان طريقي مطابق ميرن جو ڪاردار ٻيڙل فصل جو اندازو ڪري، اَنَ جا ڪاسا مقرر ڪندو هو. جڏهن اناج ڳاهجي ۽ واور جي صاف ٿيندو هو تہ مير جو مقرر ڪيل سيٺ اچي مقرر ڪيل ڪاسن جي وصولي ڪندو هو. جڏهن تہ ٽيون طريقو داڻبندي danbandi جو هوندو هو. ڪاسگي ۽ داڻبنديءَ ۾ فرق هي هوندو هو تہ آباد زمين جي ماپ ڪرڻ کان پوءِ ڪاسگي مقرر ٿيندي هئي. جڏهن تہ داڻبندي فصل جي پلائي ڏلائي کي ڏسي پوءِ مقرر ڪئي ويندي هئي. رعيتي ماڻهو جيڪي هاري هوندا هئا، سي بٽئيءَ کان وڌيڪ ڪاسگي ۽ داڻبنديءَ کي پسند ڪندا هئا، ڇاڪاڻ تہ بٽئي واري طريقي ۾ رعيتي ويچاري تي ٻيون ڳالهيون ٻہ مڙهيون ويندیون هيون. جهڙوڪ: ڪارائو جيڪو ٻيڙل فصل تي نظرداري ڪندو هو ان جي ماني ٽڪي ٻہ رعيتي مٽان هوندي هئي. لاباري کان پوءِ ڳاهن گهڙ ۽ ان جي واورجي صاف ٿيڻ تائين ديري تي راکو ويهندو هو جنهن جي خرچ پکي جو بار ٻہ هاري جي ڪنڌ تي هوندو هو. جنهن ڏينهن ڪاردار بٽئي ڪندو هو

تهان سان گڏ آيل اٽالي جي ماڻهن جو خرچ پکو ٻه ويچارو رعيتي پريندو آهي. تنهن ڪري انهن ڏڇن کان بچڻ واسطي هي ماڻهو ڪاسگي ۽ داڻبندي کي وڌيڪ پسند ڪندو آهي. اهڙي ريت پيداوار جي تقسيم سان لاڳاپيل ڳالهيون ميرن ۽ ڪاردارن جي مرضيءَ مطابق پيون ڦرنديون رهنديون آهن. رعيتي ماڻهن کي ميرن جي مٿئين حصي head money ٻه پرٽي پوندي هئي. ان کان سواءِ ميرن جي اناج کي سرڪاري پانڌي تائين پهچائڻ جو خرچ پکو ٻه رعيتي پريندو هو. اهڙن خرچن کان پوءِ وٽس ايترو ان ڪوٺ بچندو هو جو پنهنجي ڀڇن جو پيٽ گذر ڪري سگهي ۽ ايندڙ سال جي فصل لاءِ ڀڄ ٻه بچائي سگهي. تنهن ڪري ڪيس ميرن کان اهو ساڳيو سندس ئي ان ڏاڍي مهانگي اڳهه تي ملندو هو.

ٽالپر حڪمرانن جو آزاريل عوام، واپاري ۽ صنعتڪار

هنن حڪمرانن جي اهڙي ڏاڍ کان جت ۽ ڪوسا آباد علائقا ۽ پليون زرخيز زمينون چڏي ويڃي ٿر ۾ آباد ٿيا آهن. سندن خيال آهي ته هنن حڪمرانن کان ته ٿر جي سڄ ڇڳي آهي. هت ٻه جاڏي نهار ته سڄ پئي ٿي واڪا ڪري، رعيتي ماڻهو ڪنگال ٿي ويا آهن. هنرمند ٻه لڏي، پنهنجا اباڻا ڪک چڏي ويڃي ٻين ملڪن ۾ سک جو ساهه ڪنيو آهي، سنڌ ۾ ته انهن جو نانءُ نشان ٻه ڪونه آهي.

هتان جي صنعتڪار ۽ واپاريءَ جو ٻه ساهه مُٺ ۾ آهي، پر هنن مان هندو ماڻهو ڇالاڪ ۽ اٽڪلي آهن. تنهن ڪري هو پنهنجو بچاءُ ڪري سگهندا آهن. اها ويجهي ماضيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌ سوٽي ڪپڙي ۽ شالن ڪري ڏاڍي مشهور هوندي هئي. هن صنعت جو مشهور شهر ٺٽو هوندو هو. جيڪو لاڙ ۾ سنڌوءَ ڪناري سان واقع آهي ۽ ڪنهن زماني ۾ هي وڏو ۽ مشهور شهر هوندو هو. پر اڄ هن شهر جي چاليهه ميل چوڌاري سڄ پئي واڪا ڪري. ٺٽي شهر ۾ هڪ اهڙو ماڻهو ٻه ڏٺو ويو هو جيڪو چوڀهن سالن کان وٽي هڪ ننڍڙي ڀيڙي ۾ بند ڪيو ويو هو. چيو ويندو آهي ته هن هڪ ننڍڙو جرم ڪيو هو. هاٿي ڍڳهي قيد ڪري ڇڙيو ٿي پيو آهي. ٽالپر حڪمرانن رڳو ان ماڻهوءَ کي اها سزا ڪانه ڏني هئي، پر هن جي ساريءَ آڪهه کي مجرم قرار ڏنو هو. اهو ٽالپرن جي ڏاڍ جو ڪو اڪيلو مثال ڪونه آهي، پر ٺٽي ڀاهران هڪ ٽڪري تي اڪريل هڪ صاف ۽ پڙهڻ جوڳي تحرير ۾ موجود آهي. سنڌ الله تعالي طرفان وڃايل

هڪ اهڙي زرخيز ڌرتي آهي جنهن ۾ خوفناڪ ۽ ڪرپ جهڙن ماٺهن اچي پير رکيا هئا. جيڪا پوءِ اهڙي ويران ٿي وئي. ڇاڪاڻ ته اجڙيل شهر ٺٽي کان ٺوريءَ وٽيءَ تي هڪ علائقو (مڪلي) خوبصورت مقبرن سان سينگاريل ڏسجي ٿو جن تي پٿر جي اکر جو ڪم ٿيل آهي. اهڙين ڳالهين مان نظر ائين اچي ٿو ته سنڌ جا اصل رهاڪو ڪيڏا نه خوشحال هئا. جيڪي هينئر فقيراٽيءَ حالت ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. انهن جي جڳهه هاٽي ميرن ۽ گدلن ماٺهن اچي والاري آهي. زراعت به اها ساڳي ڪانه رهي آهي. جيڪا پڻ زوال پذير آهي. وحشي جهنگلي ماٺهن جي ان حڪومت جي تبديلي ضروري هئي. ٽالپرن نه رڳو سنڌ جي زراعت کي نهوڙي ناس ڪري ڇڏيو هو پر وڏا محصول مڙهي درياه وسيلي آمدني ۽ روانگي واپار کي ڪاپاري ڏڪ هنيو هو. جيڪڏهن هي اڄا ٻه ٽي سال وڌيڪ حڪومت ڪن ها ته هي سڪي ستابي سنڌ ويران رڙ پٽ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه بچي ها.

هن ملڪ جي آدمشماري ڏهه لک کن ٿيندي جيڪا ميرن جي ظلم ۽ ڏاڍ ڪري ڪنگال ٿي وئي آهي. نه ته هن ملڪ جي زمين ايڏي زرخيز آهي جو ڏهه ملين ماٺهو پنهنجي زندگي عزت آبرو سان گذاري سگهن ٿا. ٽالپر حڪمرانن اهڙي تباهي آڻي ڇڏي آهي جو تازين جنگين به ايتري پينگ ناهي ڪئي. هن ملڪ جي فتح جي اهي ماٺهو گلا ڪري رهيا آهن، جن جي عادت ئي گلا ڪرڻ هوندو آهي. پر قدرت دخل اندازي ڪري هڪ تهذيب کي موٽائي ورتو آهي ۽ مايوس دلين کي جيئڻ جي آس ۽ اوسيئڙو ڏنو آهي.

سنڌ جا ماڳ مڪان

ڪن ماٺهن چيو آهي ته سنڌ جي فضا اهڙي آهي جنهن مان وڇڙندڙ بيماريون پکڙيون. اهي ڳالهيون انهن جون آهن جن کي سنڌ جي وسيلن لٽڻ جو موقعو ڪونه مليو آهي. پر حقيقت اها آهي ته هتي ڪجهه ماڳ ۽ ڪي موسمون اهڙيون آهن جنهن ڪري ماٺهو هرجي پوندا آهن. ان جو ڪارڻ بي انتها گرمي آهي ۽ ٻيو ته سنڌوءَ جي چاڑهه کان پوءِ پاڻيءَ جون ڏنڊيون ۽ چرون آهن، ان کان سواءِ شڪارگاهن جي وڻن ٻيلن ڪري مليريا پيدا ٿي پوندي آهي. ان کانسواءِ ٽالپر حڪمرانن سنڌين ويچارن کان پليءَ ۽ آباد زمين جا وسيع علائقا کسي ورتا آهن. انهيءَ مقصد سان

تہ جيئن انهيءَ زمين تي شڪار گاهہ قائم ڪري سگهن. چاڪاڻ تہ اهي بلوچ حڪمرانن جو ڏاڍ سهي ڪونہ ٿي سگهيا ۽ لڏي هليا ويا هئا. ڪراچي ۾ سنڌ جو صحت بخش ماڳ آهي. جيڪڏهن هتي هڪ سٺي حڪومت قائم ٿي وئي ۽ امن امان بحال ٿي ويو تہ سنڌ وري ۾ خوشحال ۽ سکيو ستابو ملڪ بڻجي ويندو ۽ ائين شهرن جي ترقي ۽ خوشحاليءَ لاءِ مدد ڪندو جيئن اهو اڳي ڪندو رهيو آهي. اهڙي بهتر حڪومت فقط سر چارلس نيپئر ئي قائم ڪري سگهي ٿو. امن امان ۾ اهو بحال ڪري سگهي ٿو ۽ تباه ٿيل شهرن جون رونقون پڙ اهو موٽائي سگهي ٿو. هن سنڌ جي انتظاميہ جي ٻين شاخن سان گڏي عوامي ڀلائي جا ڪم ۾ ڪرڻ شروع ڪري ڏنا آهن. هو ننهن چوٽيءَ جا زور لائي رهيو آهي تہ سنڌ کان ٻاهر نڪري ويل هنرمند وري هيڏانهن ورن ۽ تهذيب ۾ موٽي اچي.

سنڌ جا شهر ۽ وسنديون

هي پاڻ ۾ وسيع نظر جو مالڪ آهي. سندس سرگرميون ۾ اڻ کٽ آهن. هن ملڪ ۾ قديم شهر ۽ وسنديون ۾ تمام گهٽيون آهن. تنهن ڪري هو رهبريءَ لاءِ انهن شهرن ڏانهن نهاري رهيو آهي. هن يونان جي ڏاهن ماڻهن جي لکيل ڪتاب ۾ ڪي ماڳ ڏنا هئا. جيڪي سنڌوءَ جي ڪناري مٿان واقع هئا. پر هي درياه جي دهشت، مستيءَ ۽ سندس رخ بدلائڻ واري خاصيت ڪي ڏسي، اترين ماڳن جي موجودگيءَ کان مايوس ٿي ويو هو. چاڪاڻ تہ سڪندر اعظم کي هتي آئي ڪيئي صديون گذري ويون ۽ سنڌو ان دور جي وهڪري کان گهٽو پري هليو ويو هوندو. پر روهڙي، سيوهڻ ۽ جهرڪ جبل تي جوڙيل شهر هئا، جن سنڌوءَ جي وهڪري کي رخ بدلائڻ کان روڪي ڇڏيو هوندو. تنهن ڪري سمجهيو هئائين تہ اهي ماضيءَ جا اهم شهر هوندا. ان وقت هن سوچيو هو تہ هو پنهنجي فتح کي ڪهڙي طريقي سان دوام بخشي سگهي ٿو. ڪيس پنهنجي قد جي سپاهين جي صحت جي ۾ ڳٽتي هئي. حيدرآباد ڇڏڻ کان اڳ هن صحت افزا جاءِ تي بئرڪون جوڙايون هيون، جيڪي چوويهہ فوٽ اوچيون هيون ۽ زمين جي عام مٿاڇري جي سطح کان مٿي ۽ ۾ ماڙ هيون، جيڪي هوائي منگهن سان سينگاريل هيون. مذڪوره بئرڪن جي تعمير ۾ عاليشان پڪل سرون ڪتب آندیون ويون هيون. اهڙين سرن لاءِ حيدرآباد جي ڪورن جي مالڪن کي تاڪيد ڪيو هو.

جيڪي ڪنيارڪو ڪم ڪندا هئا. ميرن جي ڏاڍ ڪري سنڌ جو اهو فن به سڪرات ۾ هيو. هن ڪراچيءَ واريون بئرڪون به حيدرآباد وارين بئرڪن جي نموني مطابق ٺهرائڻ پئي چاهيون، پر انهن بئرڪن جي تعمير جو ڪم جنگ کان اڳ ئي شروع ٿي چڪو هو. سندن نمونو به عام فوجي بئرڪن جهڙو هو. تنهن ڪري هو وڌيڪ ته ڪجهه به ڪري ڪونه ٿي سگهيو. پر بئرڪن جي تعمير ۾ فقط وراندي جو اضافو ڪيو هئائين، جيڪا انهيءَ وقت ممڪن هئي، پر هن ارس آرٽيلري سان لاڳاپيل فوجين لاءِ ڪجهه بئرڪون تعمير ڪرايون هيون، جيڪي پنهنجا اڏاوت ۾ ڏاڍيون شاندار هيون. ان کان سواءِ هن ٻيا به سرڪاري ڪم ڪرايا هئا.

ٽنڊي الهيار، ميرپور، عمرڪوٽ، حيدرآباد ۽ ڪوٽڙيءَ جا قلعا

حيدرآباد ۾ هن ميرن جي تعمير ڪرايل اهم قلعي جي مرمت ڪرائي. سندس پنهنجي فوجي ڪئمپ ۾ نئين خندق کي جوڙايو ۽ رهيل ڪم پورو ڪرايو. جنگ وارين ٻنهي جڳهن جي وچ تي هڪ ننڍڙو قلعو جوڙايو آهي. ان کانسواءِ سر چارلس هن ڳالهه تي پڻ سوچيو ويچاريو هو ته سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ وقت زمين کي کائڻ کان کهڙي ريت روڪي سگهجي ٿو.

هن کان سواءِ سنڌوءَ جي چاڑهه اڳل وارو پاڻي ڪوٽڙي جي قلعي کان هڪ سو گز تائين پهچي ويندو هو جيڪو هن وهڪري کان اڌائي گز پري هو. هن پنهنجي تجربي کي آڏو رکي، دريا جي ڪناري سان ٻارهن فوٽ ڊگها منگها کوڙائي، پٽئين پاسي کان جهنگ جي جهاتر ڏياري ڇڏي هئي. جنهن ڪري سنڌوءَ جي چاڑهه وارو پاڻي قلعي ڏانهن وڌڻ رکجي ويو هو.

سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو وهڪرو ايڏو طاقتور ۽ تيز هوندو آهي، جو ڪيترا شڪارگاهه ۽ ٻيون زمينون پاڻيءَ ۾ وهائي ڪٽي ويندو آهي. تنهن ڪري هن درياهه وسيلي آڪبوٽن جي تجارتي آمد رفت به رکجي ويندي آهي.

حيدرآباد کان اوپر پاسي ٽنڊي الهيار جو هڪ وڏو قلعو آهي جنهن جي مرمت ۽ ميرپور خاص واري قلعي کي ڏنل ديوارون به ڪمزور ٿي ويون هيون، جن جي پڻ هن مرمت ڪرائي هئي. هنن ماڳن ۾ حيدرآباد جي وچ تي وڏن واهن تي پليون تعمير ڪرايون هيون، انهيءَ مقصد سان ته جيئن سنڌوءَ جي چاڑهه واري رت ۾ آمد رفت جاري رهي سگهي.

ٽر ۾ عمرڪوٽ نالي هڪ مشهور قلعو آهي، جنهن وسيلي ميرپورخاص ۽ ڪڇ جي ڇڇ شهر جو رابطو رهندو آهي.

سنڌ ۾ ڪڇ جي علائقي جي شموليت

هن کان اڳ ڪڇ وارو علائقو بمبئي پريزيڊنسي ۾ هو جيڪو هاڻي سر چارلس جي حڪومت سان شامل ڪيو ويو آهي. پر ان هوندي به ڪڇ جو اڳوڻو پوليٽيڪل ايجنٽ اڃا به اُتي رهندو آهي. هي معزز شخص هڪ ايماندار سرڪاري ملازم آهي. ليڪن فوجي سرگرمين جي ڪيس ڪا جاڻ ڪانه آهي. جڏهن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ فوجي ڪارروائي هلي رهي هئي، تہ هي ماڻهو ڏاڍو پريشان ٿي ويو هو. تنهن ڪري هن فوجي سرگرمين لاءِ ڪڇ ۾ ڪرنل رابرٽس کي مقرر ڪيو. هن آفيسر هڪ فوجي ڪارروائي ۾ مير شير محمد جي پاءُ کي سوگهو ڪري ڇڇ ۾ رکيو هو جيڪو آزاد قسم جو فوجي ماڳ آهي. لارڊ ايلنبرو ڏاڍو سڃاڻ ۽ سڃيت ماڻهو آهي، جنهن حالتن جي نزاڪت کي محسوس ڪندي، ڪرنل رابرٽس کي ڪڇ جو پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ڪيو. هي فوجي عملدار ڏاڍو ڏاهو هو. جنهن ٿوري وقت اندر ڪڇ جي راءِ ۽ اتان جي ماڻهن سان شناسائي پيدا ڪري ورتي. ان کان سواءِ هو علائقي جي جتن ۾ به ڏاڍو مقبول هو. هي قبيلو تالپرن جو مخالف هو. هي ماڻهو انهيءَ عهدي لاءِ بلڪل موزون هو. ڪيس هڪ اهڙي غير فوجي عملدار جي جاءِ تي رکيو ويو هو جيڪو ان وقت جي حالتن تي ضابطي هيٺ رکي ڪونہ سگهيو هو. بمبئي ۾ رهندڙ هڪ ڏر هن ڳالهہ کي وٺي انگهن تي ڪنيو ۽ تيليءَ مان ٽنب ٻڌائي پيش ڪيو ۽ چيو ويو تہ هڪ غير فوجي عملدار کي هٽائي فوجي عملدار کي مقرر ڪري. ملڪ سان غداري ڪرڻ جهڙو ڏوهہ ڪيو ويو آهي. سندن خيال آهي تہ اتي اهڙي فوجيءَ کي مقرر ڪيو ويو آهي، جنهن کي وڪوڙي وايو منڊل جي ڪا خبر ئي ڪانہ آهي. جڏهن تہ اڳيون غير فوجي سول عملدار ان وقت جي خطرناڪ صورتحال جو مها ڄاڻو هو. انهيءَ ڏر لاءِ عملدارن جي اها تبديلي اهڙو جرم آهي، جيڪو ڪڏهن بہ معاف ٿي ڪونہ ٿو سگهي.

جهرڪ

حيدرآباد کان هيٺ جهرڪ نالي هڪ ماڳ آهي، جنهن جي سر

چارلس جاچ پڙتال ڪئي هئي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن ان کي آڳبوٽن جي اسٽيشن بٽائي سگهجي. ان کان سواءِ هن حيدرآباد کان مٽي سيوهڙ کي فوجي پوسٽ بنائڻ جو پڻ سوچيو هو. توڙي جو اهو ماڳ گرميءَ ڪري گهٽو مشهور آهي. گرمي ۾ اهڙي ڇتي آهي جو خود اتان جا رهواسي پڻڪو پاڻيءَ ۾ پسائي ۽ بستري جون چادرون پاڻيءَ ۾ آليون ڪري استعمال ڪندا آهن ته جيئنءَ گرميءَ کان بچاءُ ٿي سگهي. اُتي جيڪڏهن ماحول مطابق سڀيون بئرڪون جوڙيون ويون ته فقط فوجي سپاهي رهائي، هڪ فوجي پوسٽ قائم ڪري سگهجي ٿي.

سکرکي تجارتي مرڪز بنائڻ لاءِ ۽ ترقي لاءِ ڪوششون

سيوهڙ کان اتر سکر بکر ۽ روهڙي جا ماڳ آهن. هتان جا ماڻهو هنن شهرن کي انهيءَ هڪ نالي سان سڏيندا آهن. اتي انهن ماڳن کي مضبوط ڪيو ويو آهي، جتي فوج رهندي آهي. هتي موجود هڪ وڏيءَ سراءِ کي وڌايو ۽ سڌاريو ويو آهي. جيڪو هڪ اهم تجارتي هنڌ آهي.

لارڊ ايلنبرو جي سوچ ۾ ساڳي هئي، جنهن جي خواهش آهي ته انهيءَ ماڳ کي سڌارجي ۽ وڌائجي. انهيءَ لاءِ ته جيئن وچ ايشيا سان واپار ڪرڻ وقت، هن تعمير مان گهٽي کان گهٽو فائدو حاصل ڪجي. چاڪاڻ ته تجارت سنڌوءَ ۽ ان جي پرتي ڪنڊڙ شاخن وسيلي هلندي. سر چارلس جو هي به منصوبو هو ته سکر ۾ هڪ تجارتي بندر ۽ ٻيڙين جي ناهڻ لاءِ "ڊاڪ يارڊ" به تعمير ٿيڻ گهرجي ته جيئن سنڌوءَ درياه جي اتر وارين شاخن سان ٿيندڙ تجارت لاءِ سهوليت پيدا ٿي سگهي. هن جنرل پنهنجي حڪمت جي آخري دور ۾ هتي گهوڙن جي ميلي منعقد ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. سندس مقصد هو ته افغانستان ۽ ترڪستان جي پلن گهوڙن جي خريد و فروخت هتي ٿئي ۽ هندستان جي فوج لاءِ پلا ۽ سگهارا ۽ متارا گهوڙا ملي سگهن. عربي نسل جا گهوڙا مهانگا ۽ وڏ وجهه ۾ به پوٽا هوندا آهن. انهن جي پيٽ ۾ افغانستان ۽ ترڪستان جا گهوڙا پلا ۽ مهانگا هوندا آهن. اهو وچ ايشيا ۽ بمبئي جي وچ تي تجارت جو هڪ اهم مارڪيٽ هو. جنهن جي قائم ڪرڻ لاءِ تڪڙون ڪوششون ٿي رهيون هيون. بنگال ڏانهن به افغانستان ۽ ترڪستان جا سوين گهوڙا موڪليا ويا هئا. جيڪي ردي قسم جي عربي گهوڙن کان به گهٽا سهانگا هئا. اهڙا گهوڙا فقط فوجي مقصدن خاطر

گهرايا ويا هئا. پر مفاد پرست ۽ حاسد قسم جي فوجي عملدارن هن ڪم ۾ رندڪون وجهي ڇڏيون هيون. انهيءَ زماني ۾ اوچتو هڪ حڪم اچي پهتو هو ته افغانستان ۽ ترڪستان جي گهوڙن جي تجارت بند ڪئي وڃي. لارڊ ايلنبرو جي وڃڻ کان پوءِ هي ۽ ٻيا اهم منصوبا بند ڪرايا ويا. هن ڪڍي ڪم ۾ بورڊ ۽ ڪائونسل جا ماڻهو به شريڪ هئا، جن کي پنهنجي ڪامورا شاهيءَ واري هڪ هٿي گهٽي پياري هئي.

هنن ٻنهي شهرن کان اوپر طرف سروي ڪرڻ جي غرض سان ڪن انجنيئرن کي موڪليو ويو آهي، جنهن جو مقصد آهي ته ناري درياه کي وهائي سگهجي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن انهن ٽڪرين کي سرسبز ڪري سگهجي، جيڪي گهاٽن جهنگن سان چانيون پيون آهن. ان کانسواءِ اهڙين پليين زمين جي وسيع خطي کي آباد ڪري سگهجي، جيڪو هن سڪي ويل درياه جي ڪنڌين ڪنارن سان واقع آهي.

شڪارپور کي ٻيهر اوج ڏيڻ

سنڌوءَ جي الهندي ڪناري سان به سڌارن جي منصوبي جي ابتدا ڪئي وئي آهي، جنهن جو مقصد شڪارپور واري علائقي کي سڪيو ستابو بڻائڻ آهي. انهيءَ منصوبي سان هڪ وسيع علائقو صحت بخش بڻجي ويندو. هيءُ شهر وري تيزيءَ سان ترقي ڪري اڳيون عروج حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيو آهي، ۽ وڏا واپاري ۽ شاهوڪار ماڻهو لڏي هتي اچي آباد ٿي رهيا آهن. اهڙن ماڻهن جو تعلق مختلف ملڪن سان آهي، پر سر چارلس جي نياءَ ۽ نيت پت واري راج کي ڏسي هندستان جي مختلف پاڳن کان ماڻهو لڏي اچي شڪارپور ۾ آباد ٿي رهيا آهن. تپاولي ته شڪارپور ۽ سکر ۾ اٽيهه ئي رهندي آهي. سر چارلس پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو ته، جڏهن هڪ شهر صحت بخش ٿي ويندو آهي ته ٻئي ۾ تپاولي شروع ٿي ويندي آهي. اهڙي صورتحال مختلف قسم جي هوا جي ڪري آهي. تنهن ڪري هو انهيءَ نتيجي تي پهتو هو ته مليريا جو تپ پاٽي جي انهن ڏنڊين ۽ چرن کان شروع ٿئي ٿو جيڪي هنن ٻنهي شهرن جي وچ تي آهن ۽ سنڌوءَ جي اٿل واري پاٽيءَ سان پرجي تار ٿي ويندين آهن. هن پهرين ڳالهه اها ڪئي جو ٻنهي شهرن کي ڳنڍڻ لاءِ هڪ رستو تعمير ڪرايو. جتي جتي ڏنڊين ۽ چرون هيون، اتان دمدمون ٺهرائي رستي کي گذاريو ويو. انهيءَ لاءِ ته جيئن اهي

ٻئي وڏا شهر تجارتي طور هن رستي وسيلي پاڻ ۾ گڏجي وڃن. ان کان سواءِ سنڌو جي پاڻيءَ کي اوسي پاسي پکڙجڻ کان روکڻ لاءِ هڪ بند ۽ تعمير ڪرايو ويو. جيڪو ڪافي اوچو ۽ ٽيهه ميل ڊگهو آهي.

ڪراچيءَ جي ترقيءَ لاءِ رٿابندي

سرڪار ڪراچي کي ۽ اهڙن ڪمن کان ڪونہ وساريو هو. هن فوجي ڇانوٽيءَ جي چوڌاري هڪ مضبوط قلعي اڏڻ جو منصوبو جوڙيو هو. انهيءَ مقصد سان تہ جيئنءَ سنڌ کي فوجي ضابطي هيٺ رکي سگهجي. هن شهر جي آدمشماري ۽ نهايت تيزيءَ سان وڌي رهي آهي. جنهن جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ۽ مختلف منصوبا هٿ ۾ کنيا ويا آهن تہ جيئن هن تجارتي شهر جي مناسب اوسر ۽ ترقي ٿي سگهي. ان کان سواءِ سندس حڪومت جن اهي ۽ ڪوششون هلي رهيون آهن تہ هن اهم تجارتي شهر کي سنڌوءَ جو اهم بندر ۽ بڻائي سگهجي. اهڙيءَ ريت هن منصوبي جي مشڪلاتن مان ۽ پار پوٽو آهي. سمنڊ جي ويجهڙائي وارو علائقو جابلو آهي. پر اصل ڪنارو سڌو ۽ بندر وارو ساموندي پاڻي تانگهو آهي. تنهن ڪري جهازن کي بندر تائين پهچڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ڏسٹي پوي ٿي. پر چوماسي ۽ مينهوڳيءَ واريءَ موسم ۾ بندر تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي ويندي آهي. هن آزار کي گهٽ ڪرڻ جي ارادي سان لائيٽ هائوس تعمير ڪرايو ويو آهي. انهيءَ لاءِ تہ جيئنءَ جهاز سولائيءَ سان بندر پيٽي سگهن. هن کان سواءِ هڪ دمدمو ۽ تيار ڪيو ويو آهي. جيڪو ۽ ميل اندر سمنڊ ۾ هليو وڃي ٿو.

تعمير جي هن ڪم جو مقصد بندر کي بچائڻ آهي. ساڳيءَ ريت شهر ۽ ايراضي جي لحاظ کان گهٽو وڌي ويو آهي. جنهن کي پڻ تحفظ ڏيڻ جي ڪوشس ٿي رهي آهي.

هنن ڪمن کان سواءِ سنڌو درياه ۽ ڪراچي جي بندر کي پاڻ ۾ ملائڻ لاءِ گهارا ڪٽنال جي نالي هڪ واهہ کوٽائڻ جي پڻ ابتدائي ڪئي وئي آهي. فوجين ۽ چيف ڪيمساري جي ترڻ واسطي تلاءَ ۽ تيار ٿي رهيا آهن. ڪراچيءَ پرسان زمين جي وڏي خطي تي سرڪاري باغ لڳايو ويو آهي. جنهن جو انتظام ميجر بلينڪنس جي حوالي آهي. هن باغ ۾ هتان جي ديسي سبزي ترڪاري ۽ يورپي پاڇيون پوکجي رهيون آهن. جيڪي فوجي سپاهين کي مفت ۾ ۽ عملدارن کي پئسن سان ملنديون

آهن، پر قيمت مناسب ورتي ويندي آهي. اڄڪي سبزي جو آزار تمام گهٽو هوندو هوجيڪو هاٽي بلڪل ختم ٿي ويو آهي. سنڌ ۾ پاڇيون ڏاڏيون پليون ٿيندڙيون آهن، جن ۾ واڌ ٻ گهٽي ٿيندي آهي.

باغ جي ضرورت وڌندڙ شهر جي ضرورتن کي پوري ڪرڻ، ڦوارا تعمير ڪرڻ، شهر جي ماٺهن جي تفريح، پاٽي کي ماٺهن جي گهرن تائين پهچائڻ جو هڪ منصوبو جوڙيو ويو آهي. جنهن مطابق مليريي ندي جو منهن موڙي ان جي پاٽي کي ڪتب آٽي سگهجي ٿو. جيڪا هتان کان ٻارنهن چوڏهن ميل پري آهي. آخر ۾ ان نديءَ جو پاٽي نلڪن pipes وسيلي ڪياماڙيءَ تائين ٻ پهچائي سگهبو. ان کانسواءِ هي پاٽي جهازن لاءِ ٻ استعمال ڪري سگهجي ٿو. اهو منصوبو نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته جهازن ۾ استعمال لاءِ پاٽي تمام گهٽي پنڌ تان آندو ويندو آهي، جنهن تي خرچ ٻ حد کان زياده اچي ويندو آهي.

اميد آهي ته هن اهم منصوبي تي هاٽي جلد ئي ڪم جي شروعات ڪئي ويندي، جنهن جي خرچ جو تخمينو هڪ هزار پائونڊ في ميل ڪيو ويو آهي. پر هاٽي ته لارڊ ايلنبرو سر چارلس کي پاڻ وٽ سڏائي ورتو آهي. هن کان پوءِ جيڪا حڪومت ايندي سا هن اهم منصوبي تي خرچ ڪرڻ ڪانه ڇاهينديِ. پر اهي خط ٻ پڙهڻ گوارا ڪانه ڪندي، جيڪي هن منصوبي جي اهميت ۽ ان تي عمل ڪرڻ لاءِ لکيا ويا آهن. ڪراچيءَ جو پاٽي خراب آهي، جنهن ڪري فوجين ۽ عام ماٺهن کي تڪليف جو منهن ڏسڻو پئجي رهيو آهي.

سنڌوءَ مان ڪچ کي پاٽي ڏيڻ

هتي هڪ ڳالهه ضرور ياد رکڻ گهرجي ته لارڊ ايلنبرو سر چارلس جي هر ڪم ۾ وڏي مدد ڪندو هيو ۽ مٿي بيان ڪيل ڪمن جي عزت ڪندو هو. هنن مان ڪجهه ڪم اهڙا ٻ هئا، جن جي تڪميل لاءِ هن عظيم شخصيت پاڻ سوچيو ويچاريو هو ۽ ڪجهه هن جي راضپي سان اڳتي آندا ويا هئا. هڪ ڪم اهڙو جنهن تي هنن ٻنهي گڏجي سوچيو هو. اهو منصوبو سنڌوءَ مان ڪچ کي پاٽي ڏيڻ جو هو جيڪو ڪلهوڙن حڪمرانن ۽ ان کان پوءِ ٽالپرن بند ڪري ڇڏيو هو. اهو ڪُڏو ڪم ائين هو جيئن البوقرق نيل درياه جو منهن تبديل ڪري مصر کي سڪائڻ پئي چاهيو. سندن منصوبو هو ته شاهبندر وٽان سنڌوءَ جو ڪجهه پاٽي

ڪچ ڏانهن موڪيو ويجي. لارڊ ايلنبرو جي مرضي هئي ته ويران ٿي ويل ڪچ کي وري آباد ڪرڻ گهرجي. سر چارلس جو اهو به منصوبو هو ته ناري درياه کي نئين سر وهايو ويجي. ائين ٿيڻ سان نه رڳو ڪچ کي پاڻي ملي ويجي ها، پر ناري جي اولهه ڪنار سان جيڪو پلين زمينن جو وسيع خطو ويران پيو آهي، سو به آباد ڪري سگهجي ٿو. هي منصوبو تمام وڏو هو. جڏهن ته سنڌ وٽ ايترا مالي وسيلا ڪونه هئا، جو ايڏو وڏو خرچ پري سگهي. پر مٿي سرڪار جا اهڙا عملدار ويٺا هئا، جيڪي هن قسم جي شاندار ۽ اعليٰ منصوبن کي پوئتي ڌڪڻ جا حامي هئا، تنهن ڪري هنن سنڌ جي گورنر جي هن اهم منصوبي کي قدر جي نظرن سان ڪونه ڏٺو.

سنڌ جا پيداواري ذريعا، سماجي پلائيءَ جا منصوبا ۽ انتظامي خرچ

هنن ۽ ٻين اهڙن اهم منصوبن کي ڪير اک ڪٽي به ڪونه ڏسندو آهي. ڪي ماڻهو وري هنن ڳالهين ۾ نالي چڙهيل آهن ته هو ڪم ڪرڻ جو حڪم ڏيندا آهن، پر ان ڪم جي منصوبي جو خرچ وري نئون آيل سندس جانشين پريندو آهي. سر چارلس نيپئر انتظاميه جي هر شاخ کان چگهيءَ ريت واقف هو. جهڙوڪ نون طرحين جي کوٽائي، ڪاٽ جا ٽنيا کوڙائي دمدمي جي تعمير ۽ جاين ٺهرائڻ جي ڪيس گهٽي ڇاڙ هئي. هن جا تيار ڪيل منصوبا وڏا هوندا هئا. تنهن ڪري انهن تي ايندڙ خرچ جو تخمينو به وڏو هوندو هو. پر سڀ کان ڏکي ڳالهه ڪاريگرن جي اڻاٽ هئي، جنهن ڪري معاوضو گهٽو ڏيڻو پوندو هو ۽ حساب مطابق انهن معاوضن جو خرچ محصول جي پيداوار کان گهٽو هو. ڪيس اهو به ڏسڻو هو ته هن عظيم معاشري جو بنياد ڪير رکي رهيو هو. ان کان سواءِ عارضي تڪليفون ڪٽي ڪيڏيون به وڏيون ڇو نه هجن، پر مزدرون جي مستقل نوعيت جا حق انهن سيني ڳالهين کان وڌيڪ اهم آهن. تنهن ڪري انتظام جي سيني شاخن اندر اصولن کي اهميت ملڻ گهرجي. انهيءَ ڪري هن گهٽيون ذميواريون قبول ڪيون هيون، پر پنهنجي وس پڇنديءَ عوامي پلائي جي ڪم وچ ۾ تناسب ضرور رکيو هئائين ۽ اهڙين ڳالهين جي هروپرو نهائين به ڪونه ڪندو هو. سيني ميرن جي ساري پيداوار چاليهه لک رپيا هئي جيڪا ڪلهوڙا دور جي پيداوار کان گهٽي گهٽ هئي. اهو ته ٺهيو پر هيءَ پيداوار ته چؤياري واريءَ سرڪار جي پيداوار کان به گهٽ ٿي. ميرن جي سڀ اوڳاڙي ڏمر ۽ ڏاڍ کان سواءِ ڪانه هوندي هئي.

ڪابه ايماندار حڪومت ڏياءَ سان پيداوار جو انگ وڌائي ڪانه سگهندي. هن انگريز حاڪم پهريون ڪم اهو ڪيو هو جو ظلم وسيلي اوڳاڙيءَ کي ختم ڪري ڇڏيائين. پر سنڌس سارو زور هن ڳالهه تي هو ته سيني پيداواري وسيلن کي يقيني بڻايو وڃي، عوامي خوشحاليءَ جا جيڪي دروازا بند آهن، اهي کوليا وڃن يا جيڪي اڌ کليل آهن، تن کي مڪمل طور تي کوليو وڃي. ان کان سواءِ سنڌس ڪوشش اها به هئي، ته مستقبل جي پيداواري ذريعن کي پيدا ڪرڻ واسطي معاشري ۾ هڪ نئين سگهه پيدا ڪئي وڃي. سنڌس ابتدائي دور واري پيداوار ضرور گهٽ ڏسڻ ۾ ايندي. اهڙيءَ ريت پيداوار جو پهريون سال حيدرآباد واري جنگ کان پوءِ ڳٽڻ گهرجي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته ميرن جي زماني ۾ سالياني پيداوار چار لک پائونڊ هئي، جيڪا ان سال گهٽجي وڃي نوي هزارن پائونڊن تي پهتي هئي. پر مذڪوره جنگ سال جا ڇهه مهينا وٺي وئي هئي، انهيءَ ڪري گهٽي کان گهٽو اناج بلوچ فوجي کٽي هليا ويا هئا. امن امان قائم ٿي وڃڻ کان پوءِ پيداوار جي وصوليءَ لاءِ انگريز ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا هئا، پر سنڌن اختيار انهن جي قائم ڪيل ڪئمپ کان ٻورو ٻاهر تائين مس هلندا هئا. کين پئُه هوندو هو ته متان ڏاڙن لاءِ ڇڙواڳ هلندڙ بلوچ سنڌن مٿان حملو ڪن. انهيءَ زماني ۾ فوجي محافظن رکڻ جي به اجازت ڪانه هوندي هئي. جنرل چارلس جي پڻ اها خواهش ڪانه هئي ته وقت کان اڳ پوليس لاءِ کي تڪليفون پيدا نه ڪجن ۽ محصول جي ٿوري اضافي ڪري اهڙن خطرناڪ ماڻهن سان منهن ڏيڻو پئجي وڃي. ان ڪانسواءِ مير علي مراد سبزل ڪوٽ، ڀنگ پاڙا جي پيداوار بهاولپور جي حوالي ڪئي وئي آهي، جنهن کي پڻ ميرن جي پيداوار سان شامل ڪيو ويو آهي.

ائين سمجهڻ کپي ته هيءَ اوڳاڙي محدود ۽ اٽپوري آهي، جنهن مان خرچ ڪٽي حساب ڪيو ويو آهي ته پوءِ سترهن هزار پائونڊ بچيا آهن. ان کان سواءِ سرڪاري پاندن ۾ رکيل اناج جو اندازو به حقيقت کان وڌيڪ لڳايو ويو هو. جيڪو اقتصادي حالتن جو مثال هوندو آهي، جنهن ۾ محنت به شامل هوندي آهي. اهڙا انگ اکر هندستان جي ڪنهن ٻيءَ انتظاميه کان گهٽا مختلف آهن، جن تي ناراض ٿيڻ جي ضرورت به ڪانه آهي. ڇاڪاڻ انهن علائقن تي فضول خرچي تمام گهٽي ٿيندي آهي ۽

پئسي کي خرچڻ وقت عقلمنديءَ کان ڪم ڪونہ ورتو ويندو آهي. هن ٻنهي ڳالهين ۾ مشابهت ڪرڻ خطرناڪ ڳالهہ ثابت ٿي سگهي ٿي. ان سان گڏ عام ماڻهن کي ٻہ حقيقت کان پري رکي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ ٽيندڙ خرچ تي هڪ اجائي واويلا مچي وئي آهي. خرچ جا جيڪي ٻہ انگ اکر ٻڌايا پيا وڃن سي بلڪل غلط آهن ۽ اهو ٻہ چيو پيو وڃي تہ فوجين جي ڪوارٽرن جي تعمير تي تمام گهٽو خرچ اچي ويو آهي. هن سان گڏ اهو ٻہ چيو پيو وڃي تہ سنڌ کي ايڏا مڪمل طور فتح ڪونہ ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ اهو ٻہ چيو پيو وڃي تہ ماڻهن جي جنهن گروهہ کي "عوام" سڏيو پيو وڃي ۽ اتان جي سينئي رهاڪن کي انهيءَ اصطلاح سان سڏيو پيو وڃي، اهڙا ماڻهو چئي رهيا آهن تہ سنڌ جي حڪومت ساڳين حڪمرانن جي حوالي ڪئي وڃي. پر هن قسم جي ماڻهن کي ختم ڪرڻ لاءِ وڏيءَ طاقت کي ڪتب آڻڻو پيو آهي.

هن حقيقت کان ٻہ انڪار ڪونہ ٿو ڪري سگهجي تہ فوجين تي آيل خرچ سنڌ جي پيداوار جي پيٽ ۾ گهٽو ٿيو آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ هتي ايتري فوج رکڻ جي ضرورت هئي. سنڌ ۾ ايتري فوج رکڻ جو مقصد اهو ڪونہ آهي تہ هتان جي ماڻهن کي هيسائجي، جيڪي حڪومت جي تبديليءَ ڪري گهٽا خوش آهن. پر جيڪڏهن هڪ غير مناسب جنگ لڳي ٻہ وئي تہ اهي ماڻهو انگريز سرڪار جي مدد ڪندا. اهڙي جنگ گواليار ۾ لڳي چڪي آهي. امڪان آهي تہ اهڙي جنگ پنجاب ۾ ٻہ لڳي. اها جنگ اڳتي وڌي افغانستان ۾ ٻہ پڙڪي سگهي ٿي. اهڙين حالتن ۾ سنڌ جي دنگ مان بلوچستان واري روهہ ۽ ڪوهہ واري علاقي ۾ ٻہ بي صبري وارو ماحول پيدا ٿي سگهي ٿو. هنن ماڻهن طرفان هو ٻہ ٻڌو وڃي ٿو تہ ان فوج جي سنڌ کي نہ پر هندستان جي علاقن کي ضرورت آهي. اهڙي فوج جو خرچ سنڌ جي حالتن کي ڏسي برداشت ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. ان کان سواءِ هڪ غلط الزام کي هٽ وٺي پکيڙيو پيو وڃي تہ سنڌ ۾ رکيل فوج جو تعداد تمام گهٽو آهي. اهڙيون هلايل ڳالهيون سڀ غلط آهن. پر حقيقت اها آهي تہ اِريگيولر هارس جو تعداد ضرور وڌايو ويو آهي. ليڪن فتح وقت يا فتح کانپوءِ انتظام لاءِ اهڙو تعداد ڪونہ وڌايو ويو آهي. اهڙيءَ فوج جي مقرري هيٺئين درجي سان واسطو رکي ٿي ۽ مشرق جي ماڻهن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ سنڌ جو

ماٺهو مقرر ڪرڻ ڪيو ويو آهي. ان فوج کي هر اول دستي طور ڪتب آندو ويندو آهي ۽ دشمن جي منهن ۾ انهن ماٺهن تي مشتمل فوج جي ڪئمپ هوندي آهي. هن کان سواءِ هڪ ٻئي قسم جي واويلا ۽ شور شروع ڪيو ويو آهي ته اڄ دنيا جو خرچ انگلينڊ تي مڑهيو ويو آهي. چاڪاڻ ته تمام گهٽي گئريسن فوج کي خواهه مخواهه رکيو ويو آهي ۽ ڏاڪ ياردِ جي تعمير لاءِ ٻه وڏو خرچ ڪيو پيو وڃي. سنڌ فتح کان پوءِ هندستان جي انگريز شهنشاهت جو هڪ اٽوٽ انگ بڻجي ويو هو ۽ مٽس ان شهنشاهت جي حڪمت عملي جو نمايان اثر هو. پر هن جنگين جي ڪري گهٽي متاثر ٿي وئي آهي.

ان کان سواءِ هي ڳالهه ٻه چئي ٻئي وڃي ۽ جنهن ۾ ڪا صداقت موجود ڪانه آهي ته هندستان جون سنڌ سان لڳندڙ اڳيون سرحدون محدود هيون. تنهن ڪري ڪمپني کي پنهنجي فوج گهٽائڻ جو هڪ جواز هو. پر حقيقت هيءَ آهي ته اها سرحد مختصر ۽ وڌيڪ مضبوط آهي. جيڪڏهن هن ملڪ جو سڪ جنگ ڪري وايو منڊل بدنظميءَ جو شڪار نه ٿيو ته سنڌ جي فاتح جي ڪوشش آهي ته هو نئين فتح ٿيل ملڪ جي انتظام جو صحيح طريقي سان بنياد رکي سگهندو. پنجاب خلاف جنگ جي مقصد لاءِ سنڌ جي فتح کان اڳ ئي هتي فوج رکي وئي هئي. جنهن جو خرچ هن ملڪ جي پيداواري ذريعن مان ڪيو ويندو هو. پر ان جو اضافي خرچ هندستان سرڪار جو خزانو ادا ڪندو هو.

هن قسم جي بي بنياد الزامن ڏانهن ڪير اک ڪٽي نهاري به ڪونه ها. چاڪاڻ ته ماٺهو نهايت تيز رفتاريءَ سان سفر ڪري رهيو آهي ۽ ڪوڙ سچ کان چگيءَ ريت واقف آهي پر هن واويلا ۽ الزام تراشيءَ جي ابتدا فقط ڪن ماٺهن وٽان ڪانه ٿي آهي. جيڪڏهن اهو قصو فقط ائين هجي ها ته ڪا وڏي ڳالهه ڪانه هئي. پر اهڙن افواهن ۽ الزامن جي همت افزائي ڊائريڪٽر پاڻ ڪري رهيا آهن. ممبئي واري ڪائونسل ۽ پارليامينٽ جا ڪيترائي ميمبر هن مهم ۾ شامل آهن. ائين سمجهڻ ڪپي ته هيءَ ساري مهم پلائي جي عوامي ڪمن خلاف هلي رهي آهي ۽ اها سنڌ جي انهن بهترين انتظاميه جي پاڻ اکوڙڻ جي ڪوشش آهي. جنهن جا بنياد نهايت شاندار طريقي سان قائم ڪيا پيا وڃن. جڏهن ته اهڙن عوامي ڪمن ۽ بهترين انتظاميه جي جوڙڻ جي همت افزائي

ٽيڻ گهرجي ها. چاڪاڻ ته اهڙي جوڙجڪ سان ڪراچي وچ ايشيا جي واپار جو اهم مرڪز بڻجي سگهي ها ۽ اهڙن ادارن کي منظم ڪرڻ سان معاشرو سکيو ستابو بڻجي ويڃي ها. اهڙي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ايڇا جنگ ختم ٿئي مس ٿي هئي، جو سنڌ جي ترقي جي منصوبہ بندي ڪرڻ لاءِ جيڏانهن ڪيڏانهن انجنيئرن جا جٿا روانا ڪيا ويا هئا. انهن انجنيئرن جي مقرريءَ جو پهريون ڪم صحيح قسم جي سروي لاءِ اهم جاگرافيائي نڪتا قائم ڪرڻ هو. ان کان سواءِ کين سنڌوءَ جي سطح ۽ زمين جي سطح معلرم ڪرڻي هئي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن هڪ سائنٽيفڪ آبپاشي نظام قائم ڪري سگهجي. تالپر حڪمرانن جا شڪارگاهہ ۽ سنڌ جي چوٽين حصي جيتريءَ ايراضيءَ تي قائم ڪيا ويا هئا. جنهن کي انگريز سرڪار ضبط ڪري سرڪاري ملڪيت ۾ ڏنو هو. انهن شڪارگاهن جي ٻيلن ۾ اهڙي ڪاٺ جا وڻ ۽ موجود هئا، جن کي آگبوٽن جي ٻارڻ طور ڪم آڻي سگهجي ٿو. اهڙا وڻ نهايت بيشمار آهن. پر جي چوڌاري ٻئي قسم جا وڻ ڪري پيا آهن. تنهن ڪري اهڙي ڪاٺ جو ٻاهر نڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي. ان لاءِ پهريون ڪم اهو ڪيو ويو هو ته ماٺهن کي چيو ويو هو ته اهڙو ڪريل ۽ غير ضروري ڪاٺ پلي ڪٽي وڃي ڪتب آڻن ته جيئن ٻئي اهم قسم جي ڪاٺ کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ دڳ ملي پوي. ان ناتي هڪ ڪميشن ٺاهي وئي هئي، جنهن کي اڪلائڻ لاءِ هي ڪم حوالي ڪيو ويو هو ته ڪهڙي زمين ٻيلن رکڻ لائق آهي ۽ ڪهڙي پوکي راهيءَ لاءِ مفيد آهي. اهڙيون پليون زمينون سرڪار پنهنجي تحويل ۾ وٺي ڇڏيون هيون، جن ۾ اڳي فقط جهنگ جا جانور رهندا هئا ۽ انهن ساڳين ايراضين ۾ سرڪار زراعت جي همت افزائي ڪري رهي آهي. انهيءَ طريقي اختيار ڪرڻ سان سنهو ۽ عام قسم جو ڪاٺ ۽ چراگاهہ ماٺهن جي حوالي ڪيا ويا آهن. ٽلهو ڪاٺ شهرن ڏانهن موڪليو پيو وڃي، جڏهن ته عمارتي ڪاٺ سرڪار برآمد ڪري رهي آهي. اهڙيءَ ريت سرڪار جي پيداوار گهٽي وڌي وئي آهي.

سنڌ جي امن امان لاءِ پاڙيسرين سان تعلقات

هن قسم جو انتظامي جوڙجڪ سنڌ جي امن امان ۽ مهذب معاشري جي قيام لاءِ هو. پر سر چارلس سنڌ کان ٻاهر وارن ملڪن سان سندس تعلقاتن رکڻ جي شروعات ڪئي هئي. اهڙو احوال بہ نهايت لازمي

آهي، جنهن جي ابتدا ڪڇ ڪان ڪجي ٿي، جيڪو سنڌ جي سرحد سان واقع آهي.

ڪڇ جو راءِ انگريزن جو دوست آهي. جنهن جي دربار ۾ انگريز سرڪار جو ايجنٽ ڪيترن سالن کان وٺي مسلسل رهندو پيو اچي. جاگرافيائي صورتحال ڪري هي ملڪ نهايت اهم آهي. ٻي ڳالهه ته انهيءَ ملڪ جي سرحد سان ڪي لاڏائو قبيلا به آباد آهن. بمبئي سان رابطو به ڪڇ ءِ ڊيسا وسيلي رهندو آهي. خاص ڪري چوماسي واريءَ موسم ۾ جڏهن وڏ ڏڙن جا وسڪارا شروع ٿيندا آهن ته ساموندي رابطو ڪٽجي ويندو آهي ته خشڪيءَ وارو هي رابطو وڏي اهميت رکندو آهي. خشڪيءَ جي هن رابطي کي پڙ برقرار رکيو ويو آهي. عمرڪوٽ ءِ ميرپورخاص جي قلعن جي مرمت مڪمل ٿي چڪي آهي. ان کانسواءِ حيدرآباد تائين واهن جي پلين جي تعمير ڪئي وئي آهي. سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي ناتي ڪڇ هڪ اهم ملڪ بڻجي ويو آهي. ڪرنل رابرٽس هنگامي حالتن دوران ٻه هزار جت ءِ ڪوسا گڏ ڪري سگهي ٿو جيڪي بلوچن جي ظلم کان تنگ ٿي هيڏانهن هليا آيا آهن. هي ماڻهو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ موجود وڪوڙين تي حملي ڪرڻ لاءِ ڪتب آڻي سگهجن ٿا. هنن ماڻهن جي مدد سان رابطي واري سلسلي کي به قائم رکي سگهجي ٿو.

ڪڇ کان اوپر گجرات آهي، جتي گائڪ واڙ جي حڪومت آهي. گجرات جي اتر ۾ جوڌپور ءِ جيسلمير جا ملڪ آهن، جتان جا حڪمران راجپوت آهن، جيڪي ڏاڍا بهادر آهن. اهي ٻئي ملڪ آزاد آهن ءِ هاڻي انگريز سرڪار جا ڏن پرو آهن. هنن جي دربارين ۾ انگريز سرڪار جا نمائندا رهندا آهن ءِ مڪمل طور هندستان جي انگريز سرڪار جي ماتحت آهن. هنن ملڪن جي اوپر طرف هندستان جي انگريز سرڪار آهي ءِ اولهه ۾ واريا سو رڻ پٽ آهي جنهن وچان سنڌ ڏانهن وڃڻ لاءِ فقط ٻه ٽي رستا آهن، جن سان ڪوهه ڪوٽيل آهن، نه ته ساري ٽر ۾ ڪٽي ٻه پاٽي ملي ڪونه سگهندو آهي.

جيسلمير ڏانهن روهڙيءَ وسيلي وڃي سگهبو آهي ءِ اهو رستو سنڌ ءِ ٽر مان گذرندو آهي. وچ تي شاهه ڪڙهه جو قلعو آهي، جيڪو مير شير محمد جي شڪست تائين، مير رستم جي ياڻتي مير محمد جي قبضي هيٺ هو. مذڪوره قلعو مير علي مراد جي حڪمرانيءَ جي حدن اندر

آهي، پر ملڪيت انگريز سرڪار جي آهي. ان لاءِ مير علي مراد سان واعدو ڪيو ويو آهي ته ڪيس انهيءَ قلعي جو معاوضو ادا ڪيو ويندو. چاڪاڻ ته پنهنجي قبيلي جي وڏي هڻڻ جي پڳ مٿس آهي. پر هن وقت تائين نه بمبئي جي حڪومت نه وري هندستان سرڪار اهڙي واعدي پاڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

هي جاگرافيءَ جا اهم نشان آهن، پر ٽالپرن جي غلط قسم جي حڪمت عمليءَ ڪري اهڙا نشان ختم ٿي ويا هئا ۽ سرحد سان لاڳاپيل اهم دستاويز به هيڏي هوڏي ٿي ويا هئا. پر ميرپور خاص، عمرڪوٽ ۽ شاهه ڪڙهه جي قلعن ڪري سنڌ جي جاگرافيائي حد واضح ٿي چڪي آهي. انهن سرحدن جي اوسي پاسي انگريز دوست رهندا آهن. هنن ماڻهن کي انگريزن خلاف بغاوت ڪرڻ يا غداري ڪرڻ لاءِ ڪو سبب نه ڪوٺه آهي. پر جيڪڏهن ڪا اوٽي پوٽي ڳالهه ٿي ويندي ته ڏيسا ۾ گهريسن فوج، جوڌپور ۽ جيسلمير جي دربار ۾ انگريز سرڪار جا پوليٽيڪل ايجنٽ موجود آهن، جيڪي ڪنهن به قسم جي ڪروڌي وايو منڊل کي چگهيءَ ريت منهن ڏئي سگهندا. اهڙيءَ ريت ٽر مان گذرندڙ هر رستو محفوظ آهي. جڏهن چوماسي ۾ ساوندي رابطو ختم ٿي ويندو آهي ته ممبئي سان هنن رستن ۽ ماڳن وسيلي لاڳاپو موجود رهندو آهي.

سنڌ جي اتر واري سرحد سان هڪ اهم ملڪ آهي، جنهن کي بهاولپور جي نالي سان سڏيو ويندو آهي، جنهن جا حڪمران دائوديوٽا آهن. انگريز سرڪار ڪيس راجا رنجيت سنگهه جي حملن کان بچائڻ جي ضمانت ڏني هئي. لارڊ ايلنبرو ڪيس سبزل ڪوٽ ۽ پونگ پڙا وارا علاقا واپس ڏياريا آهن، جيڪي ٽالپر حڪمرانن ڪانئس فتح ڪري ورتا هئا. هي حڪمران انگريز سرڪار جو فرمانبردار ۽ تابعدار آهي. پر سر چارلس نيپئر جو هن ڳالهه تي زور هو ته وڌيڪ اهميت سنڌ کان اوپر وارن حڪمرانن کي ڏني وڃي، جنهن تي سکن جو امڪاني دٻاءُ رهندو ۽ اهڙيءَ ريت هو انگريزن جي ويجهو اچي ويندو. ان راجا جي رعيت انهن ماڻهن کي وڌيڪ چاهيندي هئي، جيڪي انگريزن جي زوال لاءِ ڪوششون ڪندا هئا. هن راجا جو ملڪ ستلج جي هيٺئين حصي ۾ ٽر جي وچ تي هو. تنهن ڪري هو اتر اولهه هندستان جي مختلف علاقن ۾ سنڌ وچ ۾ رابطي کي ڊانوادول ڪري سگهندو هو. ان ڪري خشڪ ۽

پاٽيءَ واري آمد رفت رکجي ويندي هئي. جيڪڏهن انگريز سرڪار ۽ سکن وچ ۾ جنگ لڳي تہ رابطن جو اهڙيءَ ريت ڪٽجڻ ڏاڍو خطرناڪ ثابت ٿي سگهي ٿو. تنهن ڪري هندستان سرڪار ان راجا کي اهڙي ضمانت ڏني آهي تہ جيڪڏهن هو هندستان سرڪار جو فرمانبردار ۽ تابعدار رهندو تہ سندس حڪمرانيءَ جو وار بہ ونگو ڪونہ ٿيندو. پر هي راجا بغير ڪنهن اڳواٽ اطلاع جي انگريز سرڪار سان ڪنهن بہ نازڪ موقعي تي غداري ڪري سگهي ٿو. تنهن ڪري سر چارلس اهڙي ڪوشش ڪئي هئي، تہ جيئن هن کي انگريز سرڪار جو دوست بٽائي سگهي.

سنڌ جي اتر اوير ۾ ملتان جو ملڪ آهي، جيڪو ستلج جي هيٺئين پاسي کان وڏي سنڌوءَ جي ڪناري پکڙيل آهي، جيڪو هنن ٻنهي درياهن جي سنگم کان وٺي هيٺ ڪشمور تائين هليو وڃي ٿو. هن علاقي جو ديوان لاهور جو ڏن پرو آهي. سندس نالو سانوڻ مل آهي. مولراج سندس پٽ آهي. هي ڏاڍو سياڻو سڃيت ۽ سيبتو حڪمران ۽ سر چارلس نيپئر جو دوست آهي. پر ڪيس احساس آهي تہ سک حڪمران اهڙيءَ دوستيءَ کي ستو ڪونہ سمجهي رهيو آهي. ليڪن هو انگريز سرڪار خلاف عملي طور ڪجهہ بہ ڪرڻ جهڙو ڪونہ آهي، پر جيڪڏهن کليءَ عام حملو ڪبو تہ ضرور ردعمل ظاهر ڪندو.

سنڌ جي اتر اولهہ پاسي ڪچي گنداوا جو علائقو آهي، جيڪو قلات جي خان جي ماتحت آهي. هيءُ علائقو ڪچيءَ واري خشڪ جابلو جُوءِ وسيلي سنڌ سان ڳنڍيل آهي، جنهن جون ٽڪريون سنڌوءَ جي ڪناري کان وٺي بولان واري جابلو علائقي تائين هليون وڃن ٿيون، جتي مزاري، بگٽي، جڪراٽي، ڊومڪي ۽ ڪڇڪ آباد آهن. اهي سيئي ذاتيون ننڍين ننڍين قبيلن ۾ ورهايل آهن.

ڊومڪين ۽ بگٽين جي اتر پاسي مرين ۽ ڪيتران قبيلن جي جُوءِ شروع ٿئي ٿي. مزارين جو هڪ قبيلو سنڌوءَ جي ڪنار سان بہ آباد آهي، جيڪو ملتان جي هندو ديوان سانوڻ مل جو ڏن پرو آهي. باقي ٻيا قبيلا قلات جي خان جي ماتحت آهن. جڏهن تہ مري قلات جي خان جي ماتحت ڪونہ آهن ۽ پاڙي وارن سيني قبيلن کان وڌيڪ مهذب آهن. افغانستان واري جنگ دوران پوليٽيڪل ايجنٽن هنن سان هروپرو ڪئونس ڪئي هئي ۽ انگريز فوج هنن کي مکيہ قلعي "ڪاهان" کي والاري ويهي

رهي هئي. پر هنن همت ڪري انگريز فوج جي هڪ جٿي کي شڪست ڏئي ڇڏي هئي، جيڪو ميجر ڪليبارن جي مهنداري ۾ ساٽن وڙهي رهيو هو. ان کان پوءِ هنن ليفٽيننٽ ڪلارڪ جي اڳواڻيءَ ۾ وڙهندڙ فوج کي به ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏيا هئا. هي ليفٽيننٽ ڏاڍو بهادر ۽ ڏاهو ماڻهو هو. جنهن ڏاڍيءَ دليريءَ سان پنهنجو بچاءُ ڪيو هو. جڏهن ڏنائين ته پاڻي سر کان چڙهندو پيو وڃي ته ڪاهان قلعي ۾ رهندڙ ليفٽيننٽ برائون کي واهر ڪرڻ جي نينڊ ڏني هئائين.

جڪراٽي، بگٽي، ڊومڪي ۽ مزاري قبيلي جي هڪ شاخ پنهنجي بچن ٻارن جي پيٽ گذر لاءِ ڏاڙي ۽ ڦرلٽ کانسواءِ ڪو ٻيو ڌنڌو ڪانه ڪندا هئا. ائين ڪٽي چٽجي ته اهي اٺ ئي پهر ڏاڙيل هئا، جيڪي پاڻ کي سڏائيندا به لوٽو هئا. سندن احساس ۽ روايتون بهادرن واريون هيون. پر ننهن کان وٺي چوٽيءَ تائين ڏاڙيل هئا. بي حس هئا. جيڊانهن ويندا هئا، علائقا ويران ٿي ويندا هئا. سمجهندا هئا ته دنيا جي هر ملڪيت تي تيز تلوار جو حق آهي. خدا تعالي هيءَ ڌرتي پيدا ڪئي ۽ ماڻهن ان کي کيڙي آباد رکو هنن جي ڦرڻ لٽڻ لاءِ ڪيو آهي. اهي ماڻهو ڏاڏا ويڙها ۽ سگهارا هوندا هئا. هن علائقي جي اتر ۽ اولهه پاسي هڪ وسيع جابلو علائقو آهي، جتي پرامن ماڻهو رهندا هئا. جڏهن هنن جڪراٽين ڊومڪين، بگٽين ۽ مزارين تي ڪو طاقتور دشمن حملو ڪندو هو ته اهي ڀڄي وڃي انهن پرامن ماڻهن ۾ رهندا هئا. جڏهن ته ڏکڻ طرف کان سندن تحفظ ڪشمور جو رڻ پٽ علائقو واري ڪندو آهي. اهو بريٽ اسي ميل ويڪرو آهي، جيڪو کين سنڌ کان جدا ڪري ٻيهاريندو آهي. هنن کي هن ويران علائقي جي ڪوهن جي خبر آهي. هي ماڻهو ڏاڙن هٽڻ جي مهم دوران هن روهن ۽ ڪوهن واري جابلو جُوءِ ۾ ڪي ڪوهه پاڻ به تيار ڪندا آهن. تنهن ڪري اهي ماڻهو هي رڻ پٽ ۽ سجو علائقو سولائيءَ سان اچي وڃي پار پهچندا آهن. پُر فوج کي هي بريٽ پار ڪرڻ ڏاڏو ڏکيو هوندو آهي، تنهن ڪري اهو اگرو رڻ پٽ اچي سندن روهن ڪوهن واري جُوءِ تي حملو ڪري واپس سلامتي سان موٽي ڪانه سگهندي آهي ۽ ڪجهه به ڪري ڪانه سگهندي آهي.

هنن ماڻهن جي اولهه پاسي قلات آهي، جيڪو پڻ (بروهي) بلوچن جو ملڪ آهي. افغانستان جي جنگ دوران انگريزي فوج هن ملڪ جي

راڄڌاني تي حملو ڪري پڙپاڻگ ڪري ڇڏيو هو ۽ اتان جو حڪمران قتل ٿي ويو هو. انهيءَ ڪري اتان جا نواب ۽ سردار انگريزن جا ويري بڻجي ويا هئا ۽ هنن مقتول بادشاهه جي ارڙهن سالن جي پٽ کي تخت تي ويهاريو هو. سر چارلس نيپئر هن نئين حڪمران کي پئسا ڏوکڙ ڏئي خوش ڪري ڇڏيو هو ۽ ان نئين حڪمران سان سندس رويو ڏاڍو سٺو ۽ رحمدلانه هو. قلات جو بادشاهه هڪ آزاد حڪمران هو جنهن سان سر چارلس جي دوستي هئي. ڏانهنس دوستاڻا خط لکندو هو ۽ سهڻيون صلاحيون ڏيندو هو. کيس باغي سردارن خلاف مدد ڪندو هو. ان کانسواءِ هن کي قندار جي حڪمران خلاف به هر قسم جي واهر ڪندو هو جيڪو سندس ملڪ لاءِ اٽيهئي آزار بٽيل هو.

سنڌ جي قبيلن سان لاڳاپا

سنڌ جي اولاهين سرحد واري "هالا" جبل جي ويران جُوءِ ۾ چانڊيا رهندا آهن. جيڪي سنڌوءَ کان ونڊي هن جابلو علائقي ۾ پکڙيا پيا آهن. هي جابلو علائقو به ڪشمور واري رڻ پٽ جهڙو ويران آهي. هي ماڻهو به پنهنجي پيٽ گذر لاءِ پوکي راهي ڪونه ڪندا آهن ۽ ڪچيءَ وارن قبيلن جيان ڏاڙا ۽ ڦريون لٽيون ڪندا آهن. پر هاڻي اهي انگريز سرڪار جا فرمانبردار ۽ تابعدار بڻجي ويا آهن. هنن جي ڏکڻ ڏِس تي رند ۽ لغاري آهن. جيڪي سيوهڙ وٽان ۽ سنڌوءَ جي ڪناري سان لڳ آهن. جڏهن ته اتان کان ونڊي سمنڊ جي ڪناري تائين جوکين جو علائقي آهي. هنن کان پوءِ لس ٻيلي جي جام جو ملڪ شروع ٿي ويندو آهي. جيڪو قلات جي خان جو ماتحت آهي. اهي قبيلا ڪٿي ميداني ۽ ڪٿي جابلو علائقن ۾ رهندا آهن. هالا جبل جون ايرندين لاهونديون سنڌ ۾ ۽ الهنديون لاهونديون قلات ۾ آهن. جتي وري قلات سان لاڳاپيل قبيلا رهندا آهن. جن کي هن کان پوءِ "جابلو ماڻهو" سڏيو ويندو. جڏهن ته ڪچيءَ وارن ماڻهن کي "ڪچيءَ جي ٽڪر" وارا ماڻهو سڏيو ويندو. هن علائقي ۾ جبلن جهڙيون ننڍيون وڏيون ٽڪريون آهن. جن کي جبل سڏي ڪونه ٿو سگهجي.

هنن ۾ ڪي قبيلا سنڌي ۽ ڪي قلاتي آهن. جيڪي پنهنجي مزاج ۾ انصاف پسند ۽ سخي آهن. ته ڪڏهن وري سخت به هوندا آهن. هي ماڻهو نئين سياسي نظام جي ويجهو آهن ۽ سر چارلس نيپئر کين

پنهنجو بٹائڻ ۾ سوپارو ثابت ٿيو آهي. پر جوکين جي نواب سان سندس سلوڪ سهڻو ڪونہ هو. اهڙو ذڪر سنڌ جي فتح نالي ڪتاب ۾ اچي ويو آهي. ان کان سواءِ چانڊين جي سردار ولي (محمد) سان بہ هن جا تعلقات سٹا ڪونہ هٹا. سردار ولي چانڊيو پاڻ سان ڏهہ هزار ماڻهو وٺي آيو هو. ايڏا هڪ منزل جي فاصلي تي هو جو ميانيءَ جي جنگ لڳي وئي هئي. جيڪڏهن ميجر آئوٽرام جي مشوري تي هلي جنگ ۾ هڪ ڪلاڪ جي بہ دير ڪجي ها تہ ولي چانڊئي جي ڏهہ هزار فوج انگريزي لشڪر جي پٺئين پاسي ڪڙي چاڙهڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃي ها. ولي چانڊئي جڏهن انگريزن جي فتح جي خبر ٻڌي تہ سندس پيرن هيٺان زمين نڪري وئي ۽ جتي هو اتي بيهي ويو ۽ سنڌو پار ڪونہ اڪريو ۽ اتان ئي موٽي پنهنجي ملڪ وڃي پهتو هو. جتي هو ٻين قبيلن سان گڏجي مير علي مراد جي مزاحمت ڪرڻ لڳو هو. جيڪو پڳ ٻڌڻ کان پوءِ انهيءَ علائقي جي زمين جو مالڪ بڻجي ويو هو. هنن قبيلن جو اتحاد مير علي مراد جي طاقت کان گهٽو هو. تنهن ڪري هنن کا ٻي واهہ نہ ڏسي، ناهہ ڪرڻ جي بهاني انهن سيني سردارن کي پاڻ وٽ سڏائي ورتو. اهڙيءَ ريت ناهہ ڪرڻ جي مقصد سان هن وٽ اٽڪيهہ سردار اچي پهتا، جن سان گڏ ڏيڍ سو کن جو اٽالو بہ هو. مير علي مراد کي سونهري وجهہ ملي ويو. جنهن هنن بلوچ سردارن مٿان اچتو قاتلاڻو حملو ڪرائي کين مارائي ڇڏيو. جيڪي بچي ويا تن کي گرفتار ڪرائي ڇڏيو. جن مان هڪ ولي چانڊيو بہ هو.

مير علي مراد، بلوچ سردارن کي دغا سان گهرائي قتل ۽ قيد ڪرڻ واري پنهنجي هن ڪريت کان ڏاڍو خوش هو. هن اهي قيدي سر چارلس جي حوالي ڪيا هٹا، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو ڪيس خوش ڪري سگهي. قيدي وري پنهنجي جان جو آسرو لاهي ويهي رهيا هٹا، جن حالتن جو جائزو نہ وٺي بي عقليءَ جو ڪم ڪري جڙ پاڻ کي قتل ڪرڻ جي سزا ڏني هئي. پر جڏهن بلوچ قبائلي سردارن کي موت جي سزا نہ ملي تہ اهي وائڙا ٿي ويا ۽ مير علي مراد مايوس ٿي ويو هو. سر چارلس اهڙي ڪڏي ڪم ڪري علي مراد کي ننديو هو ۽ ڪيس چيو هٹائين تہ انهن کي سوکڙيون پاکڙيون ڏئي عزت سان روانو ڪري ڇڏي. هنن بلوچ سردارن کي نہ رڳو قيد مان آجپو مليو هو، پر کين نئين زندگي

سان گڏ پنهنجون اصلي جاگيرون ۽ موتي مليون هيون. اهو هنن لاءِ سندن بهادريءَ جو انعام هو. سر چارلس، مير علي مراد طرفان کيل اهڙي قتل ۾ قيد ڪرڻ واري حڪمت عمليءَ لاءِ افسوس جو اظهار ۽ ڪيو هو. ولي چانڊئي سان ملاقات واري منظر کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي.

هي ماڻهو (ولي) جهونڙو آهي، پر ڏاڍو دلير ۽ همت پريو آهي ۽ سڪل صورت ۾ هڪ وڏو چهرو معلوم ٿي رهيو آهي. هن جي متي جا ڏڳها وار ۽ ڏاڙهي صفا اڇي ۽ ڏاڍي گهاٽي آهي. نڪ ننڍو اٽس. منهن جو رنگ تامي جي رنگ جهڙو. اکيون ننڍڙيون تيز ۽ چمڪدار جيڪي هن جنرل چارلس جي چهري ۾ بنا ڇنيڙ جي ڪُپائي ڇڏيون هيون. پر جنرل سندس آزادي جو اعلان ڪري سندس ڏسڻ جي اهڙي تسلسل کي ختم ڪري ڇڏيو هو. ان کانپوءِ هن اچرج وچان جنرل کان پڇيو هو ته، "ڇا اهو سچ ٿو چوين: ڇا مان هاڻي وڃي سگهان ٿو." جنرل سر چارلس کيس وراڻيو: "هائو". هي جهونڙو وڏيڪ ڳالهائڻ کان سواءِ اتان نڪري هليو ويو ۽ نهايت تيز رفتاري سان ڏوکيندو وڃي پنهنجي علاقي ۾ پهتو هو. کيس غلطيءَ جي سزا ڏيڻ بدران جڻ متس نوازشون ڏيون هيون. هو جڏهن پنهنجي قبيلي ۾ پهتو ته پنهنجي ماڻهن کي خوشيءَ وچان ڀڏائڻ لڳو هو ته "فرنگيءَ فوجي جنرل مون کي زندگي بخشي آهي ۽ پنهنجي جاگير سان گڏ تلوار ۽ واپس ڪئي آهي. هاڻي مان ته سندس ٻڏو ٻانهون ٿي ويو آهيان." هن ڪتاب ۾ اڳتي اهڙو احوال ايندو ته هن پنهنجي چيل انهيءَ لفظ جي ڪيتري عزت رکي هئي.

مير علي مراد سان لاڳاپا

سنڌ جي انهن ماڻهن جي مزاج جو ذڪر اچي ويو آهي، جيڪي جابلو علاقن ۾ بريٽ ۾ رهندا آهن. هن کانپوءِ مير علي مراد جو بيان ڪيو ويندو. جنهن جي حڪمراني انگريز سرڪار جي حدن اندر ائين موجود آهي جيئن قيمتي جواهر جي وچ ۾ ڪو ڪوٽ موجود هجي. چاڪاڻ ته هن ٽالپر پنهنجي حڪمرانيءَ جو رنگ ۽ ڍنگ بدلائي نئون ڪوٽ ڪونہ ڪڍيو هو ۽ اڳئين جيان پراڻي طريقي مطابق حڪمت عملي هيس. اهڙيءَ ريت هن جي حڪمراني سندس ضرورتن مطابق هئي. انگريز سرڪار جي حڪمت جو طريقو جديد ۽ هن جو پراڻو هو. جنهن ۾ وڏو فرق موجود هو. هن ماڻهوءَ کي حڪومت هلائڻ جا سڀ اختيار

مليل هئا، پر بمبئيءَ ۾ هڪ اهڙي ڏر به موجود هئي، جنهن جو نقطئه نظر هو ته سنڌ جي حڪومت اصلي حڪمرانن حوالي ڪئي وڃي، جيڪي انگريزن جا دشمن هئا. اهي ماڻهو هن ڪري به ناراض آهن ته مير علي مراد تي ڇو نوازشون ٿي رهيون آهن. کين اعتراض آهي ته هو انگريزن جو دوست ڇو آهي. سندن چوڻ آهي ته هي مير وڏو غدار آهي چاڪاڻ ته هن پنهنجي تالپرن سان گڏجي انگريزن سان جنگ ڪانه ڪئي هئي ۽ هو ڪوڙو، ٺڳ، دغاباز آهي، چاڪاڻ ته هن ٻين ميرن سان ٻيلهه ٻڌجي انگريزن کي تباهه ڪرڻ جي هڪ به ڪوشش ڪانه ڪئي هئي." سر چارلس نيپئر مٿس وڏو اعتماد ڪندو آهي. کيس ڪيترن ئي سوڪڙين پاڪڙين سان نوازيندو آهي. سندس حڪمراني واريءَ ايراضيءَ ۾ اضافو ڪيو ويو آهي ۽ سندس ڏک سک جو ساٿي آهي.

بمبئي واريءَ ڏر جون اهڙيون ڪوششون آهن، جيڪي عام ماڻهوءَ جي هن خيال کي روڪي رهيون آهن ته مير علي مراد تي ايترو گهڻو اعتماد ڇو پيو ڪيو وڃي. کيس ڇو سوڪڙيون پاڪڙيون ڏنيون ۽ ورتيون پيون وڃن ۽ سندس حڪمرانيءَ جي حدن ۾ ڇو اضافو ڪيو پيو وڃي. آئوٽرام ته اهڙو دستاويز به پيش ڪيو آهي، جنهن ۾ هن اها حقيقت ڏيکاريڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته هن جي ملڪ ۾ ڪجهه ايراضيءَ جو اضافو ڪيو ويو آهي. جڏهن کيس مخالفت لاءِ ڪو ٻيو مواد ڪونه ملي سگهيو آهي ته هن خيالي قسم جون ڳالهيون ٻڌائي، مخالفت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهڙيون ڳالهيون ڪري آئوٽرام پاڻ به منجهي پيو آهي ۽ ڪاوڙ کان آپي مان ٻاهر نڪري ويو آهي. هاڻي اهو مناسب وقت اچي ويو آهي جو ڪن حقيقتن جو مختصر ۽ جامع طريقي سان بيان ڪجي، جنهن جو بيان "ڪانڪيٽ آف سنڌ" نالي ڪتاب ۾ به اچي ويو آهي.

جڏهن لارڊ ايلنبرو جي چوڻ مطابق سنڌ جي تالپر حڪمران سان معاهدا ڪيا ويا هئا ته مير علي مراد به ٻين جيان انگريزن جو جاني دشمن هو. مير حسين ڏاڍو طاقتور ماڻهو هو جيڪو مير رستم جو وڏو پٽ هو. جنهن پنهنجي پيءُ کي وراثت جي قانون ۾ ترميم ڪرڻ لاءِ زور پريو هو. چؤياريءَ جي طئي ڪيل طريقي مطابق پاءُ جو وارث پاءُ کي قرار ڏنو ويو هو. پر مير حسين جي ڪوشش هئي ته پاءُ بدران پٽ وارث هجي. ائين ٽيڻ سان مير علي مراد کي پڳ ملڻ بدران حسين کي ملڻ واري هئي.

ان ڪري علي مراد فوج وٺي مير رستم ۽ سندس پٽن تي ڪاهي ويو ۽ کين وڇي شڪست ڏني هئائين. پر هي ماڻهو فتح کان پوءِ ڏاڍو نرم رهيو ۽ ٽاهه ڪرڻ مهل به ساڻس ٺڳي ڪئي وئي هئي ۽ ڪانئس اهي علائقا به موٽائي ورتا هئائون، جيڪي هنن تلوار ڪٽڻ سان هارايا هئا.

جڏهن جنرل چارلس سنڈ جا معاملا پنهنجي هٿ ۾ ورتا تہ مير علي مراد ساڻس ملاقات ڪرڻ کان پوءِ گهرو مخالفت جي ڏس ۾ ڪيس مدد ڪرڻ جي گذارش ڪئي هئي. ٿوري وقت کان مير رستم پڳ مير علي مراد جي حوالي ڪئي هئي. جيڪا چوڌاريءَ جي طئ ڪيل اصولن مطابق هئي. اهو اصول اسلامي قانون ۽ طئ ٿيل معاهدن مطابق به هو تنهن ڪري انگريز جنرل به ائين ڪرڻ جو پابند هو. ائين ڪرڻ کان پوءِ پهريائين جنرل اها پڪ ضروري ڪئي هئي تہ مير رستم، علي مراد کي پگ پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڏني هئي. پر مير رستم لڳاتار چوندو رهيو تہ اهڙي ڳالهہ کانئس زبردستيءَ لکرائي ورتي وئي آهي ۽ عهدنامي ۾ ڦير گهير ڪئي وئي آهي. سندس مرضي هئي تہ پگ پنهنجي پٽ حسين جي نالي ڪري، پر سندس اها ڳالهہ خانداني روايتن ۽ اسلامي قانون جي خلاف هئي. تنهن ڪري اهڙي زبردستيءَ جو امڪان ڪونہ هو. ان کان سواءِ مير رستم، جنرل چارلس طرفان آڇيل تحفظ کان بہ انڪار ڪري ڇڏيو هو. هتي فقط پگ جو معاملو ڪونہ هو. ڇاڪاڻ تہ پگ سان گڏ حڪمرانيءَ جو حق بہ شامل هو. جنهن ۾ امام ڳڙهہ نالي قلعو بہ هو جيڪو علي مراد جي مدد سان سر چارلس نيپئر فتح ڪيو هو. هن قلعي کي تباهہ ڪرڻ لاءِ توب جو پهريون گولو بہ علي مراد ڇوڙيو هو. ٿر واري مهم بہ ائين ڪانهي جيئن هڪ هندستاني عملدار لکيو آهي. سندس تحرير مان ائين معلوم ٿي رهيو آهي جڏ سر چارلس اڳرائي ۽ اره زورائي ڪئي هئي. پر اهو تہ ڪيل عهدنامي مطابق عمل ٿي رهيو هو. جيڪو علي مراد سان ڪيو ويو هو جنهن مطابق هر ٽالپر جي حقن جي حفاظت ڪرڻي هئي. مير علي مراد جا پائٽيا هن جي خلاف بغاوت ڪري رهيا هئا. اهڙيون ڳالهيون قانون ۽ انصاف جي خلاف هيون. جڏهن سر چارلس نيپئر هنن خلاف ڪارروائي ڪرڻ شروع ڪئي تہ هن علي مراد کي پاڻ سان گڏ ڪنيو هو. هن جو مٽس ويساهہ گهٽ هو. ڪيس پئُہ هو تہ متان هو پنهنجي اڳئين بيان تان ڦري وڃي.

ان کانپوءِ لارڊ ايلنبرو جي هدايت مطابق هن مير کي اهو ملڪ ڏنو ويو هو جنهن تي سندس دعويٰ هئي ڇاڪاڻ ته هن انگريزن سان ڪيل معاهدي مطابق عمل ڪيو هو. سنڌ جي فتح کان اڳ سنڌ ٽڪرن ٽوٽن ۾ ورهايل هئي، جيڪا فتح کان پوءِ هڪ مڪمل نقشي اندر موجود هئي. پر علي مراد جي علائقي جي الڳ ٿي وڃڻ ڪري سنڌ جو نقشو هڪ پيرو ٻيهر ٽڙي پکڙي ويو هو. ليڪن انگريزن تي ويساه رکڻ جو هڪ سٺو مثال هو جنهن هتان جي جهنگلي بلوچ سردار کي متاثر ڪري ڇڏيو هو. هن ماڻهن کي به اعتبار اچي ويو هو ته انگريز واعدي جا سچا آهن ۽ جيڪڏهن اهي به هنن سان سچا رهندا ته کين پنهنجون جاگيرون موڪلي ملنديون.

لارڊ ايلنبرو سر چارلس کي مڪمل اختيار ڏئي ڇڏيا ته هو سنڌ جون سرحدون مقرر ڪري. تنهن ڪري هن قلات جي خان، بهاولپور جي حڪمران، جيسلمير ۽ جوڌپور جي راجائن ۽ علي مراد سان به اهڙي ڳالهه ٻولهه ڪئي هئي. تنهن ڪري کيس جاگيرون ڏيڻ، ضبط ڪرڻ، رعايتون ڏيڻ يا کسڻ جا حق ملي ويا هئا. ڪلائيو جي دور مطابق اهڙيون جاگيرون لکن رپين جي ملڪيت جيتريون هيون. جڏهن سر چارلس کي اهڙيون اختياريون ملڻيون هيون ته بمبئيءَ واريءَ ڌر کان ٽڏا ساهه نڪري ويا هئا. پر کين پڪ هئي ته اهڙيون ڳالهيون کي اجايون ڪونه آهن. پر ان هوندي به جڏهن سر چارلس ٽر ۾ هو ته کن ڏرين سمجهيو هو ته علي مراد کيس تحفي ۾ ڪڙ ڏئي رهيو آهي ۽ کن سمجهيو هو ته اهو کيس ڪڙ سان گڏ آنا به ڏئي رهيو آهي. جڏهن مير علي مراد کيس تحفي ۾ هاٿي ڏيڻ پئي چاهيو ته کيس هن ريت وراڻيو هو: "مان کوبه تحفو قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان. ڇاڪاڻ ته مون کي تحفي ڏيڻ جيتري سگهه ڪانه آهي. جيڪڏهن گونر جنرل هن تحفي تي اعتراض ڪيو ته اهو توکي واپس ڪيو ويندو. جيڪڏهن ائين ٿيو ته پوءِ اوهان هن هاٿيءَ جي قيمت جيتري رقم سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائجو.

هن مير جي حڪمرانيءَ جو حق تسليم ڪرڻ نهايت لازمي هو. پر سر چارلس جي خيال مطابق هندستان اندر انگريز سرڪار جي اهڙي حڪمت عملي قابل قبول ڪانه هئي. سندس چوڻ هو ته هندستان جا حڪمران، امير ۽ نواب انگريزن کي ڏڪارندا آهن ۽ سمجهندا آهن ته

اهي اڳرائي ڪري ملڪ اندر گهڙڻ آيا آهن. پر عام ماڻهو هنن کي گهٽو پسند ڪندو آهي. ڇاڪاڻ ته اهي سڀ حڪمران آهن ۽ چاهيندا آهن ته انهن جي شهنشاهت سدا سلامت هجي. جيڪڏهن اهي هليا ويا ۽ حڪومت اڳين راجائن ۽ بادشاهن جي حوالي ڪري ويا تہ اسان وري غلام بڻجي ويندا سون. انهن جي درٻارين جا امير ۽ نواب اسان جي مٿان حڪم هلائيندا. اهڙا ماڻهو وري بہ حڪمرانن جي مدد ڪندا ۽ عوام جا دشمن بنجي ويندا. ان کان سواءِ هتان جا حڪمران تهذيب ۽ تمدن جي خلاف آهن. اهو مقصد دل ۾ رکي هو سنڌين اندر آزاديءَ جو هڪ جذبو پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن تالپرن جي يا پي ڪا حڪومت ٻيهر آئي تہ اهي تباهہ ٿي ويندا ۽ جيڪڏهن اهڙي تحريڪ هلي بہ تہ ان جي سخت مزاحمت ڪن.

مير علي مراد دغا ڪري ولي چانڊئي کي گرفتار ڪيو هو تنهن ڪري سر چارلس مٽس ڪرڻي نظر رکي رهيو هو. سندس درٻار ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ڪيو هئائين. ان کان سواءِ وزير بہ انگريز سرڪار جي صلاح کان سواءِ ڪوبہ رکندو هو. هن جي سياسي معاملن ۾ دخل اندازي بہ دوستاڻي طريقي سان ڪئي ويندي هئي. ان جو ڪارڻ اهو هو تہ مير نوجوان هو. عيش عشرت جو ڪوڙيو هو. ان ڪري ملڪي معاملن ۾ دلچسپي گهٽ وٺندو هو. اهڙيءَ ريت درٻار ۾ انگريز دشمن جي سرڪي اچڻ جو امڪان هوندو آهي. تنهن ڪري ڪيس انگريز پوَليٽيڪل ايجنٽ ضروري صلاح مشورا ڏيندو رهندو هو. هن کي اهو بہ بار بار ياد ڏياريو ويندو هو تہ سندس حڪمراني انگريزن سان وفاداريءَ ۽ تابعداريءَ سان مشروط آهي. اهڙين ڳالهين جي اڳتي هلي وڌيڪ وضاحت ڪئي ويندي. هن قسم جي سمجهيءَ ۽ تربيت ڏيڻ سنڌ جي تحفظ لاءِ نهايت ضروري بہ آهي. ڇاڪاڻ تہ هن مير جي حڪمراني سنڌو درياه جي ٻنهي ڪنڌين سان آهي. جيڪڏهن اتي امن امان هوندو تہ آگبوٽن جي آمد رفت امن ۽ آشتيءَ سان هلي سگهندي. روهڙي، سکر، شڪارپور ۽ حيدرآباد کي سندس حڪمراني کان الڳ سمجهيو ويجي. هن جي اتر پاسي ڏاڙيل قبيلا آهن. هيٺ سنڌو سيوهڻ پرسان وهندو آهي. جتي هالا جبل اچي هن درياه کي ڇهندو آهي. سنڌوءَ جي ويجهو واري ايراضي سکي ستابي نظر ايندي آهي، جتي قلعن جي تعمير بہ

موجود نظر ايندي آهي. هنن سيني قلعن کان ڪوٽڏيجي وارو قلعو وڏيڪ مضبوط آهي. هن دربار کي ٽالپر شهزادا عزت جي نظرن سان ڏسندا آهن. افغانستان ۾ قلات جا حڪمران به هن دربار جو احترام ڪندا آهن. ڪوٽڏيجي جو قلعو وسيع آهي. جنهن ۾ هٿياربند فوج جو وڏو تعداد رهي سگهي ٿو. هن حڪمران پگهار تي بلوچ ۽ پٺاڻ فوج رکي چڏي آهي، اهڙو ڪيس حق به مليل آهي.

سنڌ لاءِ سگهاري ۽ قوّت انتظاميه

سنڌ کي فتح کان پوءِ قابل انتظاميا جي ضرورت آهي ۽ اهڙي اهل انتظاميه موجود به آهي، جنهن کي تڙ تڪڙ ۾ ڪري مقرر ڪونه ڪيو ويو آهي. هن ملڪ کي بلڪل نئين انتظاميه جي ضرورت هئي، جنهن جو سوچ سمجهه کان پوءِ قيام به عمل ۾ اچي چڪو آهي. انهيءَ ۾ مسلمان سنڌي ۽ هندو سنڌي ماڻهن جو تعداد مفتوح بلوچن جي تعداد کان وڏيڪ ڪونه آهي. جنرل هي ملڪ تلوار جي سگهه سان کٽيو هو. سندس خواهش هئي ته سندس فوج جو ڏڏي ڏاکر ۽ پئُ جو پرم قائم رهندو اچي ۽ پنهنجي فوجي فرض جي ادائگيءَ ۾ قوّت ۽ چوڪس هجي ۽ جيڏانهن به ان کي روانو ڪجي حڪم اکين تي رکي کلندو وجي. پنهنجي منصبي فرض کي ادا ڪري. اندرئين ۽ باهرئين دشمن کي مڙسيءَ سان منهن ڏئي سگهي. جيڪڏهن منجهس کي اوٽايون آهن به پر پوءِ به سوپ لاءِ سر تريءَ تي رکي وڙهي. هن قسم جي تيز نظر کان بمبئي واري ڏر نپٽ هئي. ۽ هي چئي سگهجي ٿو ته اهي ماڻهو امن ۽ آشتي جا ڏڻا وائڻا ويري آهن. جيڪي باغين مان چگهائي جي اميد رکيون وينا آهن. تنهن ڪري انهن نئين قسم جو گوڙ شور شروع ڪري چڏيو آهي ته سنڌ جي فتح ڪري هندستان جي سرحد ڪمزور ٿي وئي آهي. بمبئي واري ڏر جو اهم ذريعو گوڙ شور ۽ هٽ نات ڪري. ڪوڙ کي سچ ثابت ڪري. ڪنهن کي هروپرو لوئڙ هوندو آهي. گوڙ شور ۽ واويلا به اهڙي منظر طريقي سان ڪندا آهن، جو عام ماڻهوءَ کي شعور ڪتب آٽڻ جي ته وٽي ئي ڪانه ڏيندا آهن. هاڻي به ساڳين ماڻهن واويلا شروع ڪري ڏني آهي ته سنڌ جڏهن ٽالپرن جي ماتحت هئي ته ڏر وارو رڙ پٽ هندستان جو وڏو بچاءُ هوندو هو جيڪو ان جي الهندي سرحد سان واقع آهي. سندن اهو به چوڻ آهي ته رڙ پٽ ملڪن لاءِ وڏي بچاءَ جي حيثيت رکندا

آهن.“ اها ڳالهه صحيح آهي ته رڻ پٽ ملڪي سرحدن جي بچاءَ جو سبب هوندو آهي، پر رڻ پٽ ايڏو وڏو بچاءُ ڪري ڪونه سگهندا آهن. جيڏو بمبئيءَ واري ڏر سمجهي رهي آهي ۽ ان کي بدنيتيءَ سان پيش ڪري رهي آهي. پر اها حقيقت ائين به ڪانه آهي. چاڪاڻ ته رڻ پٽ واري ان سرحد تان هٽ ڪونه ڪنيو ويو آهي، پر ان کي اڳئين کان وڌيڪ مضبوط ڪيو ويو آهي. پر اهو ڪونه ٿو ٻڌايو وڃي ته اولهه طرف کان ٻاهريون دشمن ڪير آهي؟ اهو دشمن هڪ افغانستان ۽ ٻيو قلات آهي. اِهي ملڪ پنهنجي نفرت ڪري حملو ڪري سگهن ٿا يا اِهي ملڪ روس جي اشاري کان پوءِ ايران جي اتساهڻ تي فوج ڪشي ڪري سگهندا.

سنڌ جي بچاءَ سان سلهاڙيل هندستان جو بچاءُ

پر اتر ۽ اتر- اولهه پاسي ڪير آهن؟ ساڳيو افغانستان جيڪو روس جي چرچ ڏيڻ کان پوءِ ايران کي حملي ڪرڻ لاءِ اتساهيندو ان کان سواءِ امڪاني حملي آور سڪ به ٿي سگهي ٿو. پر ايران لاءِ سڪندر وارو گيڊروشيا gedrosia وارو رڻ پٽ ٿر واري ويران علائقي کان وڌيڪ خطرناڪ آهي، جيڪو سنڌ کي هندستان کان الڳ ڪري ٿو. جيڪڏهن ايران حملو ڪندو ته هرات ۽ اتر افغانستان کان ڪري سگهندو ۽ هيٺ لهي بولان واري لڪ کان اڳتي وڌندو. ايران جو سنڌ تي ٻئي حملي جو رستو هي آهي ته هو هالا جبل جو اولاهيون پاسو ڏئي، ساموندي ڪناري وٽان سنڌ ۾ داخل ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن ايران بولان لڪ کان هيٺ لٿو ته اهو اڳ ۾ بکر ۽ پوءِ حيدرآباد تي قبضو ڪندو. پر جيڪڏهن اهو ساموندي ڪناري واري طرف کان آيو ته پهريائين ڪراچيءَ تي قبضو ڪندو. اهي ٽيئي سڪيا ستابا ۽ خوشحال علائقا آهن. ان کان پوءِ هندستان تي حملي ڪرڻ واسطي ان کي سنڌو به اڪرٽو پوندو. جنهن کان پوءِ ٿر جو رڻ پٽ لتاڙي هندستان ۾ داخل ٿيندو يعني هندستان ۽ سنڌ جي وچ تي ٿر جهڙي اٽانگي جُوءِ آهي جنهن وچان اُڪري ڪيس هندستان ۾ داخل ٿيٽو پوندو.

جيڪڏهن ايران، افغانستان، ترڪستان، بلوچ ۽ سڪ گڏجي هندستان تي حملو ڪن ته اهي فيروزپور وٽان هندستان ۾ داخل ٿي سگهن ٿا. چاڪاڻ ته اتان ستلج هن فوج کي گهٽي وقت تائين روڪي بيهاري ڪانه سگهندي. امڪان اِهو آهي ته دشمن هن آسان رستي جي

چونڊ ئي ڪري. ان کان سواءِ ٽر وارو رڻ پٽ اتر ۾ ان جڳهه تائين پهچي ختم ٿي وڃي ٿو. اهڙي نازڪ صورتحال ۾ دشمن سنڌ جي ٽالپر حڪمران ۽ بهاولپور جي خان کي مدد ڏيڻ لاءِ مجبور ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن دشمن ٽر وارو ويران علائقو اُڪري بمبئي تي حملو ڪري ها تہ اهو ٽالپر حڪمرانن کان مدد وٺي سگهيو پئي. پر جيڪڏهن فيروزپور رستي دهلي تي حملو ڪرڻ چاهي ها تہ اهو وري بهاولپور جي خان کان مدد حاصل ڪري ها. ليڪن هاڻي صورتحال تبديل ٿي وئي آهي. سنڌ هاڻي انگريز فوج جي هٿ هيٺ آهي، جنهن جي راڄڌاني ڪراچي آهي. ان کانسواءِ بمبئي سان سمنڊ وسيلي آمد رفت شروع آهي. دشمن هاڻي بولان کان اڳتي وڌي سنڌ مان گذري ڪونہ سگهندو. نہ وري هالا جبل جو اولهه ڏئي ساموندي ڪناري کان لنگهي سنڌ ۾ داخل ٿي، ٽر اُڪري بمبئي تي حملو ڪري سگهندو. ان کان سواءِ دشمن لاءِ سنڌو درياه بہ اُڪرڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ تہ هن درياه تي آگبوٽن جو پهرو موجود آهي ۽ اتي جي قلعن جي مرمت ڪري، انهن کي مضبوط ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ اهم ڳالهه هي بہ آهي تہ سنڌ جي فتح کان پوءِ اتان جا ماڻهو انگريزن سان گڏ آهن. تنهن ڪري هندستان جي ڏکڻ اولهه سرحد ڪمزور ٿيڻ بدران وڌيڪ مضبوط ٿي وئي آهي. اهڙين تبديل ٿيل حالتن ۾ جيڪڏهن دشمن هندستان جي اتر اولهه واري گهٽَ کان اُڪري، دهليءَ تي حملو ڪيو تہ ان جو پاسو flank ۽ پُٺ rear ڪمزور ٿي ويندو. اهو فوجي پيش قدميءَ جو نهايت ڏکوئيندڙ رستو آهي، جيڪو ماضيءَ ۾ پڻ اختيار ڪيو ويو آهي. اهم ڳالهه اها بہ آهي تہ ڏيسا، جوڌپور جيسلمير ۽ ٻين جڳهن تي ويهي، ٽالپرن تي بہ نظر رکي سگهجي ٿي. جن کي "ڏيوڪ آف ويلنگٽن" سنڌوءَ جي ڏکڻ واري پاسي جا ڏاڙيل سڏيو آهي. مٿين ڳالهين تي جيڪڏهن سوچبو ۽ ويچاربو تہ سنڌ جي فتح، هندستان ۽ انسانڌات لاءِ ڏاڍي فائدديمند آهي. هن ڏرتيءَ وسيلي تجارت ترقي ڪري سگهندي، پر اخبارن جي واويلا هن جي اهميت کي لڪائي ڪانہ سگهندي. ليڪن هن چوٽي تي بہ غور ضرور ڪرڻ گهرجي تہ جڏهن اخبارون ڪنهن شيءِ لاءِ واويلا مچائي رهيون آهن تہ سمجهڻ کپي تہ دال ۾ ڪجهه ڪارو آهي، ۽ پردي پٺيان ڪا ٻي شيءِ موجود آهي. ليڪن مظلوم ۽ سچ چوڻ وارن سڏن ماڻهن تي اخبارن جي هاءِ گهوڙا جو ڪو

اثر ڪونہ ٿيندو. معلوم ائين ٿي رهيو آهي تہ اخبارن جي واويلا جو فقط هڪ موضوع آهي، جنهن مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ ڪا سازش ٿي رهي آهي.

سنڌ جي بچاءَ لاءِ رٿابندي

سر چارلس نيپئر پنج سؤ ميل ڊگهي رستي جي نگراني ڪري رهيو آهي، جنهن سان ڪراچي، حيدرآباد، سکر ۽ شڪارپور جهڙا چار اهم ماڳ واقع آهن.

هنن مان شڪارپور ڪيڏي جي جابلو علائقي ويجهو آهي، جتي گئريسن فوج رکڻ نهايت ضروري آهي. جيڪا ضرورت وقت سکر ۾ ٽڪيل فوج جي مدد ڪري سگهي ٿي.

حيدرآباد تہ اهڙو اهم ماڳ آهي جتي ويهي سنڌ جي ڪيترن مرڪزن تي نظر رکي سگهجي ٿي. ان کان سواءِ هي ٽاڪ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي مٿان آهي. هتي هڪ مضبوط قلعو خندقن واري فوجي واڌ ۾ آهي. هن جي پرسان ڪوٽڙي ۾ آڪبوٽن جي وڏي اسٽيشن آهي.

ڪراچيءَ جي چوڌاري ڪوٽ ڦيريل آهي ۽ مقامي قسم جي تعمير جو هڪ قلعو ۽ ٽهيل آهي. ان کان سواءِ خندقن واري فوجي چانوڻي ۽ آهي.

انهن فوجي ۽ غير فوجي اريگيولر هارس ۽ پوليس جي مرڪزن جي ڪارڪردگي جو پنهنجو دائرو آهي. هن قسم جي انتظامي سرگرميون ان وقت شروع ڪيون ويندیون آهن، جڏهن ڪو حملو ٿيندو آهي. هنن مين وٽ گوليون بارود وغيره ججهي انداز ۾ موجود هوندو آهي. هٿياربند آڪبوٽ آمد رفت جي سرگرمين جي حفاظت ڪندا رهندا آهن. فوج کي بنا ڪنهن روڪ رنڊڪ جي اڳتي پيش قدمي ڪرڻ لاءِ مناسب جڳهن تي قلعا موجود آهن. اهڙن قلعن جي مرمت، تعمير جي سامان ۽ رازن جي ملڻ جي آڏار تي ڪئي وئي آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ تباهہ حال آهي، جنهن ۾ پيداواري شيون گهٽ آهن. سيني قلعن ۾ اضافي ڪم ڪرڻ جو منصوبو جوڙيو ويو هو تہ هر قلعو وڏو هجي، جنهن ۾ گولا بارود رکڻ لاءِ ڪدام ٽهيل هجن. اهڙي تعمير مڪاني حالتن کي ڏسي شروع ڪئي ويجي ۽ برجن تي پهري لاءِ ٽورا ماٺهو مقرر ڪيا ويجن. شڪارپور هڪ قلعبند شهر آهي، جنهن اندر مڪاني طرز جا ٽي قلعا موجود آهن. پر اتي بہ مارٽيلو martelo برجن جي ضرورت آهي. سکر جي فوج جو گولا بارود بکر

۾ رکيل آهي، جيڪا هڪ محفوظ جڳهه آهي. پر گولا بارود رکڻ واري جڳهه پراڻي آهي. حيدرآباد جو قلعو تالپرن جو جوڙايل آهي، جنهن کي خندقن واري فوجي واندڪي camp سان ائين ملايو ويو آهي جيئن اٽيهن سان پيرائس piraius کي ملايو ويو آهي. پر اتي برجن بدران اوچيون پٽيون آهن. هن شهر جي بلڪل آمهون سامهون ڪوٽڙي وارو قلعو آهي، جيڪو آگبوٽن جي هڪ وڏي اسٽيشن آهي.

ڪراچي وارو ماڳ بمبئي سان ڳنڍيل آهي، جتي ويهي باغين تي سولائي سان حملو ڪري سگهجي ٿو. هتي هڪ ننڍو قلعو آهي جنهن کي اٺ ڏهه برج آهن. ان جي پرسان تازي پاٽيءَ جو هڪ تلاءُ آهي جنهن جو پاٽي ڪونه کٽندو آهي. گولا بارود واري هر گدام ۾ گئريسن جي ٽي سؤ فوجين لاءِ هٿيار رکيل هوندا آهن. پر هنن گدامن ۾ گولا بارود رکڻ جي جڳهه اڃا به گهٽي آهي. ان کان سواءِ هر هڪ مارٽيلو برج ۾ ارڙهن پائوڊز سان گڏ ٻارهن فوجي هوندا آهن. اهڙيءَ ريت ريجيمينٽ جي هڪ ونگ هڪ فوجي اسٽيشن جي نگراني ڪندي آهي. ان حساب سان ادائي ريجيمينٽون سيني اهم فوجي ٽڪاٽن جي ذميواريءَ جون ذميوار هونديون آهن. تنهن ڪري گولا بارود جو هر گدام بلڪل مضبوط آهي ۽ باغن جو انهيءَ ماڳ تائين پهچڻ ناممڪن آهي. ان ڪري انگريز جو وڏو تعداد آزاديءَ ۽ آرام سان جيڏانهن وٽندو موڪلي سگهبو آهي. پر رستا واهن ۽ شڪار گاهن ڪري ڪٽيل آهن. جيڪي فوجي مقصدن لاءِ ٺهيل ڪونه آهن.

هيءَ حقيقت مٿي به بيان ڪئي وئي آهي ته ڪهڙي ريت پوليس ۽ اريگيولر هارس، فوج جي چوڌاري رهنديون ۽ ڪم ڪنديون هيون، جنهن کي ملڪ جي اندروني امن جي ذميوارين سان گڏ، ڏاڙيل قبيلن کي به منهن ڏيڻو پوندو هو. ليڪن ملڪ جون حدون گهٽو پري تائين پکڙيل هيون، تنهن ڪري نيم وحشي قبيلن جي ڦرلٽ کان آجائي ڪانه هئي ۽ سرڪار کي اضافي فوج رکڻ جي ضرورت هئي. انهيءَ ڪري هن ڏس ۾ لارڊ ايلنبرو کان اجازت يا هدايتن وٺڻ جي ضرورت محسوس ٿي رهي هئي. چاڪاڻ ته مٿي بيان ڪيل سپ ڳالهيون هڪ ئي وقت ٿي رهيون آهن. سر چارلس جو خيال هو ته جهڙيءَ ريت نيپوليئن ضرورت کي محسوس ڪندي، مصر ۾ اٺ فورس Camel force قائم ڪيو تهڙيءَ ريت

هتي به فوج جا اٺ سوار دستا موجود هجن. اهو ئي ڪارڻ هو جو جنرل چارلس، سنڈ هارس سان گڏ هڪ ٻي ريجيمينٽ به تيار ڪئي هئي، جيڪا ڪئپٽن مالڪوم Malcolm جي ماتحت رکي وئي هئي. هي فوجي عملدار نهايت بهادر ۽ عقلمند ماڻهو آهي. جڏهن ته اٺ سوار فوج جي ڪمانڈ ليفٽيننٽ فزيجيرالڊ Fitzgerald جي حوالي ڪئي وئي آهي. هي پڻ هڪ بهادر ۽ باصلاحيت فوجي عملدار آهي ۽ ڪنهن به وقت هو ڏکئي معاملي کي چالاڪيءَ ۽ ڦرتائيءَ سان سر انجام ڪري سگهندو آهي ۽ اٺ سوار فوجي دستن جي مقرريءَ جو مقصد به اهو آهي.

هڪ اٺ تي به فوجي سوار ٿيندا آهن. جن مان هڪ کي ڪئرابائين carabine ۽ تلوار هوندي آهي. جڏهن ته ٻيو توڙيدار بندوق ۽ بئنيت bayonet سان مسلح هوندو آهي. اهڙيون توڙيدار بندوقون ڪراچي ۾ رکيل پراٹي قسم جي هٿيارن کي ڪپي ڪوري بٹايون ويندیون آهن. هڪ ماڻهوءَ جي هٿ ۾ اٺ جي مهار هوندي آهي ۽ پاڪڙي جي پوئين کاني ۾ ويهي اٺ به هلائيندو آهي ته دشمن تي به حملو ڪندو آهي. جڏهن ٻيو اٺ سوار انفنٽري Infantry جي فوجي سپاهيءَ جيان ڪارڪردگي جو مظاهرو ڪندو آهي. چاڪاڻ ته ڏاڙيل گهاڙن ۾ ويهي مقابلو ڪندا آهن ۽ جيڪڏهن ميداني علاقن ۾ هوندا آهن ته ڏرتيءَ ۾ ڇُپر کوٽي پوءِ مهاڏو ڏيندا آهن. تنهن ڪري انهن تائين نيزو ۽ تلوار پڃي ڪانه سگهندي آهي. جيڪڏهن دشمن جو تعداد گهٽو هوندو آهي ته اٿن کي هُشائي اهڙي ريت ويهاريو ويندو آهي. جيئن سندن منهن اندرئين پاسي هجن ۽ اٺ حفاظتي ديوار بڻجي ويندا آهن. اها تجويز پڙ پيش ڪئي وئي هئي ته فوجي سپاهين کي ڏڦن سان پڙ مسلح ڪيو وڃي. پر اهڙي تجويز فزجيرالڊ جي چوڻ تي رد ڪئي وئي هئي. جڏهن ته اهڙي تجويز ايجا به موجود آهي. ليڪن نظر ائين اچي ٿو ته جيڪڏهن ڏاڙيل گهٽا ۽ تلوارن سان مسلح آهن ته کين انهن ڏڦن سان مات ڏئي سگهجي ٿي. اٿن ۾ اها سهوليت آهي ته اهي سوارن سان گڏ ڪاڏ خوراڪ ۽ هنڈ بسترا به کڻي هلندا آهن. اهڙو سامان پاڪڙي جو حصو بڻجي پوندو آهي ۽ ضرورت مهل اهي فوجي جڙ انفنٽري فوج بڻجي پوندي آهي. هنن وٽ نه تنبو هوندو آهي نه ڪميساري يا ڪو سامان سڙو هوندو آهي. تنهن ڪري سندن چرپر ڏاڍي آسان هوندي آهي ۽ چوويهن ڪلاڪن دوران

ست ميلن جي منزل هٽي سگهندا آهن. ليڪن اهو سفر ڏاڍا ۽ ڏرا اٺ ڪري سگهندا آهن. جيڪڏهن وهٽ ڀلا ۽ تازا تڪڙا هوندا آهن تہ چوويهن ڪلاڪن اندر اسي يا نوي ميل منزل ڪري وڃي پار پوندا آهن. تنهن ڪري ڪو ٻيو جانور ايترو تڪڙو سفر ڪري ڪائنڪ اڳتي نڪري ڪونہ سگهندو آهي. جڏهن اٺ سوار فوجي دستا تيار ڪيا ويا تہ ڪچي واري جابلو علائقي ۾ رهندڙ انگريزي فوج جي مدد لاءِ ضروري موڪليا ويندا.

سنڌ جي صورتحال اها آهي ۽ ان جا پاڙي وارن قبيلن ۽ قومن سان ناتا رابطا اهي آهن، جيڪي مٿي بيان ڪيا ويا آهن. هن کان پوءِ جن واقعن جو احوالو اوريو ويندو سو سولائيءَ سان سمجهي سگهبو.

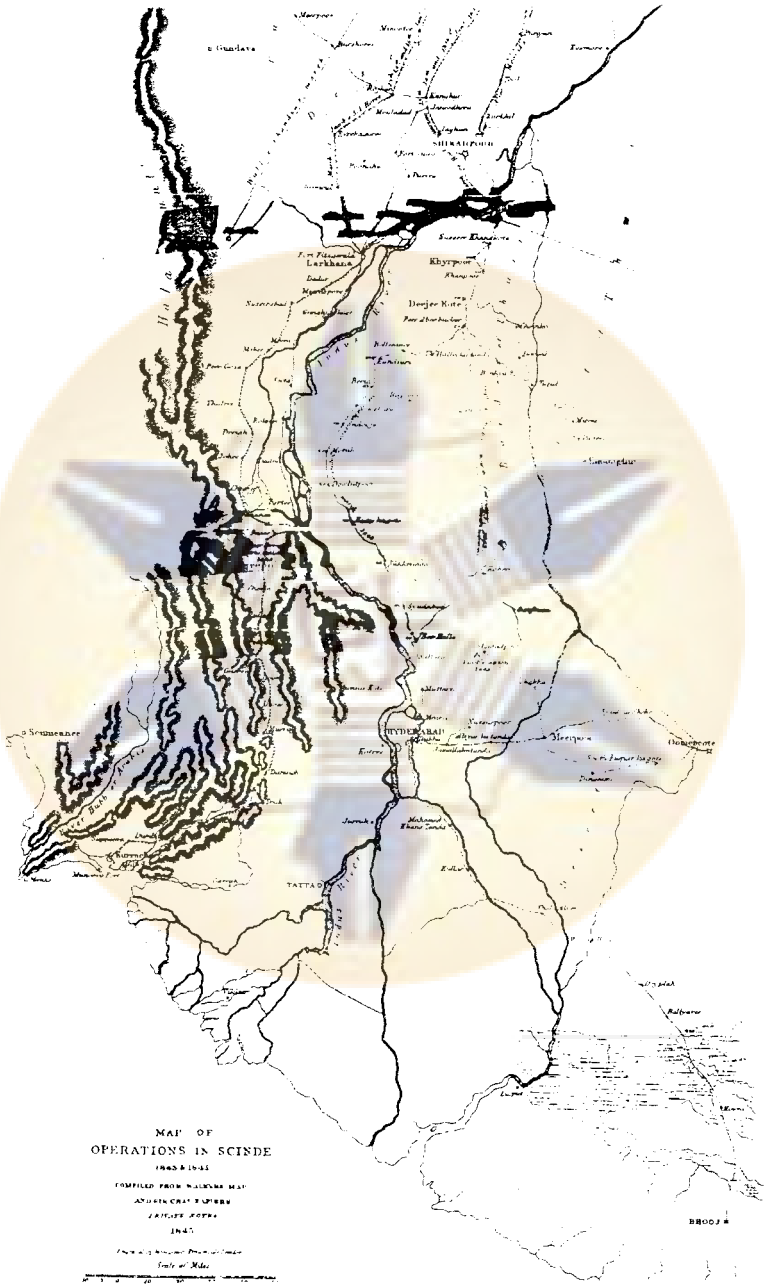
باب چوٽون

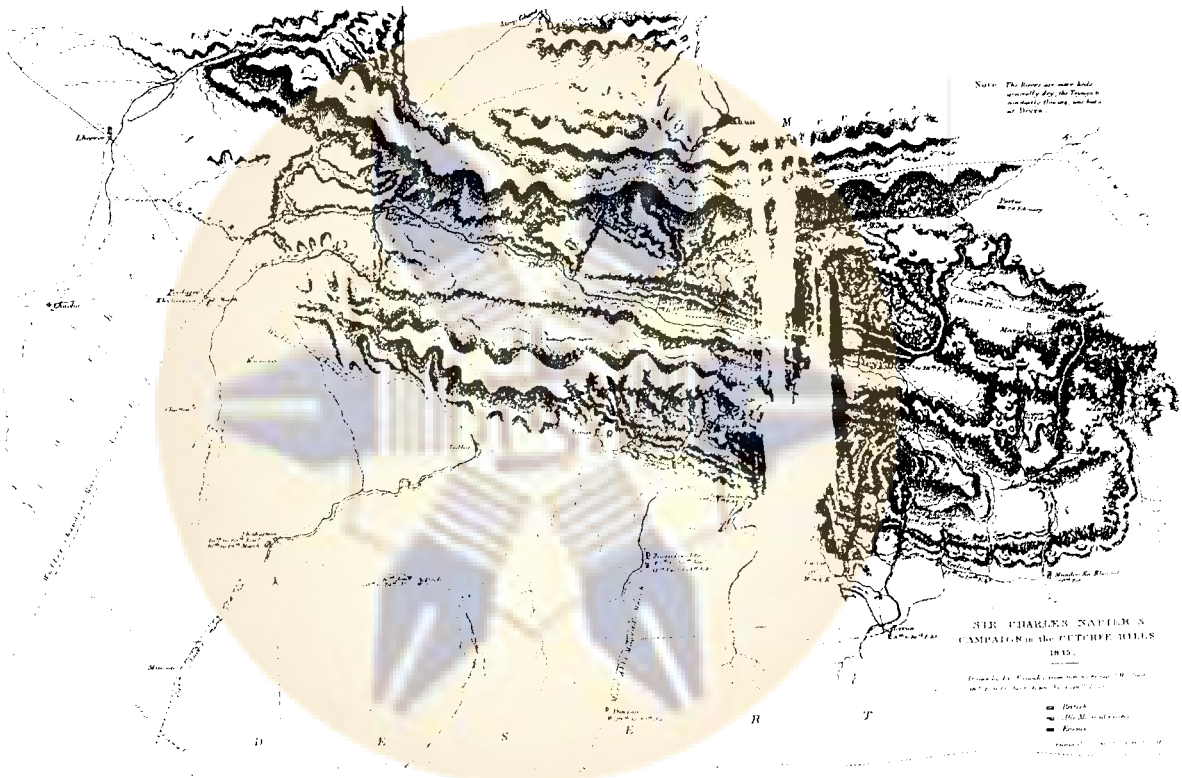
نيپئر مصيبتن جي منهن ۾

آگبوٽ وسيلي ڪراچي ڏانهن هاڪارڻ دوران سر چارلس جي صحت سڌري وئي هئي. پر ڊاڪٽرن کيس آبهوا جي تبديليءَ جو مشورو ڏنو هو. پر جنرل اهڙي ڳالهه مڃڻ کان انڪار ڪري رهيو هو. ڇاڪاڻ ته هن انتظاميا جي هڪ وڏي مشنريءَ جو بنياد رکيو هو. جنهن کي سندس نگرانيءَ جي ضرورت هئي. سندس خيال هو ته سندس حياتي، ايڏيءَ وڏيءَ عوامي خدمت برابر ٿي ڪانه ٿي سگهي. سندس چوڻ هو ته "هن ملڪ جي انتظام هلائڻ لاءِ ڪيترائي ڏاها ماڻهو موجود آهن. جن جي هٿ هي ملڪ ڏئي سگهجي ٿو. پر انهن کي اهڙي برتري حاصل ڪانه آهي ته اهي هن ملڪ جي حالتن کان چڱيءَ ريت باخبر هجن. هنن ماڻهن وٽ فاتح هجڻ وارو تاثر موجود ڪونه هوندو. هتان جا گهوڙا سرڪش آهن. پر کين منهنجي ڪوري هٿ جي به ڄاڻ آهي. ٻيو سوار واڳون مس جهليندو ته هو ٻچانگ ڏين ٿا.

سنڌ ۾ ڪالرا جا ڪلور

ابتدائي دور ۾ ته سنڌ جي هيءَ انگريز سرڪار ڏاڍي سهڻي نموني سان اڳتي وڌي رهي هئي. پوءِ ستت ئي هن جي اڳتي وڌڻ واري رفتار ۾ سستي اچي وئي. انهيءَ زماني ۾ هڪ عجيب غريب مهامري شروع ٿي وئي هئي، جنهن ساريءَ ڌرتيءَ کي ڏونڊاڑي رکيو هو. جنهن ڪري هر ماڻهو ۾ هر ادارو سندس لپيٽ ۾ اچي ويو هو. ان سال جي آڪٽوبر ۽ نومبر مهينن ۾، ڪمانڊر ان چيف کان وٺي بئنڊ باجي واري ملازم تائين پورا سترهن هزار ماڻهو هن موذي مرض جي ور چڙهي ويا هئا. فوج ۾ ڪو هَڻَ سَڃي وارو ماڻهو ڪونه هو. جو ان لڙهي جهڙيءَ بيماريءَ بابت رپورٽ تيار ڪري سگهي. ڪي ريجيمينٽون اهڙيون به هيون جن جي دوا درمل

MAP OF
OPERATIONS IN SCINDE
1843 & 1845
COMPILED FROM NAUTICAL MAP
AND OTHER PAPERS
PRIVATE SOURCE
1845
Scale of Miles
Larkhana
Khyrpoor
Deejee Kote
HYDERABAD
TATTA
Sehwan
Meerpore
BROOCH

SIR CHARLES NAPIER'S
CAMPAIGN in the CUTCHE HILLS
1843.

۾ سار سنيال لاءِ ڪو ڊاڪٽر ئي موجود ڪونہ هو. انهيءَ بيماريءَ هڪ ئي وقت سيني فوجين کي متاثر ڪونہ ڪيو هو. پهريان ته ائين سمجهيو پئي ويو ته اها بيماري فوجين کي گهٽي ڪم ۾ ٽڪ توڙي بيزاريءَ ڪري ٿي آهي. پر بعد ۾ پتو پيو ته اها مصيبت ٽڪ جي ڪري ڪانہ آهي. چاڪاڻ ته ملڪي ماڻهو ته فوجين کان وڌيڪ متاثر ٿي رهيا هئا.

ان بيماري ڪري پوکي راهي بہ ڏاڍي متاثر ٿي رهي هئي. چاڪاڻ ته بيمار ماڻهو زراعت جي چگيءَ ريت پرگهور ڪري ڪونہ ٿي سگهيا. انهيءَ ڪري ٻاهران آيل ڪمي ڪاسمي، ڪاريگر ۾ رازا ڊج کان ملڪ ڇڏي پڄي ويا هئا. هي وبائي بيماري اتر ڏکڻ، اولهہ ۾ اوپر ۾ پکڙجي وئي هئي ۾ ڪنهن ڏاهي کي پتو ڪونہ ٿي پيو ته اها کهڙي بيماري آهي. ليڪن اها موتمار ڪانہ هئي. پر فوجي سپاهي ۾ عملدار سپ وڃي بسترن ۾ ٽيڙا ٽيا هئا. انهيءَ دوران ڪچيءَ جي بلوچ قبيلن ضرور اچي شڪارپور ۾ سکر کي ڦري اجاڙي پينگ ڪري ڇڏيو هوندو. امڪان آهي ته هنن اتر سنڌ کي ڪونہ بخشيو هوندو. چاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ اهڙو فوجي سپاهي ڪو رهيو ئي ڪونہ هو جنهن کي ان بيماريءَ ليتائي هنڌ ۾ هٿيڪو نہ ڪيو هجي ۾ لاچار ڪوبہ سپاهي بلوچ ڏاڙيلن کي اُٿي منهن ڏئي نہ سگهيو هجي. ليڪن جنرل چارلس نيپئر جو هنن مٿان اهڙو ته ٻُڌ ويٺل هو. تنهن ڪري هو پنهنجون ڇڙواڳ ڪاروايون ڪري ڪونہ سگهيا هئا. پر هن کي بہ بيماري وچڙي وئي ۾ ڏاڍو نبل ٿي ويو هو. پر حوصلن ۾ پوٽو ڪونہ پيو هو. هن ملڪي سرحدن کي جڙ اجيت بڻائي ڇڏيو هو. هن جي ٻوليءَ جا مول پاڙي جي قبيلن ۾ قومن کي هيسائي ۾ ڪمبائي رهيا هئا، جيڪي فتح کان بہ وڌيڪ موثر هئا. آفيسن جي لکپڙهہ مان ته ائين پائنجي رهيو هو ته هن بيمار هوندي بہ ڪم کان ڪونہ ڪيڏايو هو. هن جي خانگي خطن مان بہ معلوم ٿي رهيو هو ته هو جسماني طور ڪيترو نہ جاکوڙي هو ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ جڙ ته سڪندو هو. هن کي پنهنجي منصبي فرض جو گهٽو احساس هوندو ۾ پير پساري وهڻ جو خيال ڪيس اوڏو بہ ڪونہ ايندو هو.

هن بيماريءَ دوران بمبئي واري ڏر بلوچ ڏاڙيلن کي بيمار فوجين مٿان حملي ڪرڻ لاءِ اتساهيو هو ته مٿن اوچتي هلان ڪري کين ماري ناس ڪري ڇڏن. "بامبي ٽائيمس" اخبار بہ اهڙو اشارو ڏنو هو ته انهن

بيمار فوجين کي ماري ختم ڪرڻ جو هاٿي سونهري وجهه آهي. پر سندس اهڙيون ڪڏيون ڪوششون اجايون ويون ۽ چوڌاري امن امان ۽ صلح سانت لڳي پئي هئي. سنڌوءَ جي چوڑ واري علاقي ۾ ته وڏي تبديلي اچي چڪي هئي. جڏهن ڪليڪٽر جو پهريدار جٿو بيماري ٿي پيو ته ڪليڪٽر تي پهرو پاڻ بلوچن ڏنو هو. جيڪي ويچارا هاري ناري هئا. انگريز عملدار چوڌس انتظامي دورن ڪرڻ ۾ مشغول هئا. ڪڏهن وري ڏاڙيلن جي ڪيڏ هئا. ڪڏهن عام ماڻهو هنن سان گڏ هئا ته ڪڏهن فوج جي ڪمپني هنن مان هئي. هنن کي جيڏانهن وٽندو هو. امن امان سان پيا ايندا ويندا هئا. انهيءَ زماني بمبئي جي آس پاس ڪليل ۽ ميداني علائقن مان سفر ڪرڻ ڏکيو هو. پر سنڌ جي ٻيلن ۽ ويران علائقن مان سفر ڪرڻ آسان هو. ان هوندي به بمبئي واري بي شرم ڏر هي واويلا ڪري رهي آهي ته سنڌي ماڻهو اهڙي سونهري وجهه جي تاڙ ۾ آهن ته جيئنءَ هو انگريزن کان ڪيل ظلمن جو پلاند ڪري سگهن. سنڌ وارن ته اهو ڏٺو هو ته انگريز سپهه سالار پنهنجي نسلي برتري کانه ڏيکاري هئي. ڪنهن جي توهين کانه ڪئي هئي. نه ڪنهن کان زبردستيءَ کو اجايو محصول وصول ڪيو هو. سندس رسمن ۽ رواجن جي عزت ڪئي وئي هئي. ڏل محصول گهٽايو ويو هو. پوڪي راهيءَ جي همت افزائي ڪئي وئي هئي. تجارت کي هٿي ڏني وئي هئي. آفيس ۾ به جيتري عزت جنرل چارلس جي هئي. ايتري سندس ماتحت عملي جي هئي. ان کان سواءِ فوج تي جيڪو به خرچ ٿي رهيو هوتنهن کي پڻ مناسب تصور ڪيو ٿي ويو. چاڪاڻ ته اهو پورهيتن ۽ ڪمين ڪاسبين کان محصول جي شڪل ۾ ڪوبه اوگاڑيو ويو هو. تنهن ڪري انهن ويچارن کي ٻيڙ تي ڪم ڪونه ڪرڻو پوندو هو. اهڙو مثال ججن جي بينچ جي هڪ ميمبر وليم ڪوبيٽ Willeam Cobbett جو آهي. جنهن هڪ انگريز جج جي مڙهيل وڏي محصول بابت غلط سياسي فيصلي کي ٽيڪ ڏيندي. جسٽس بيلي Bailey کي جواب ۾ لکيو هو ته، "محصول پورهيت ماڻهوءَ لاءِ ڏاڍو فائديمند آهي. چاڪاڻ ته اهي پئسا موتي وري به کيس ئي معاوضي جي شڪل ۾ ملن ٿا." اهڙيءَ ريت اهو ڏاڍ ڪونه آهي. تنهن ڪري ڪوبه ظلم ڪونه آهي جنهن جي خلاف بغاوت ڪجي.

سنڌ ۾ ماڪڙ جو مارو

ڊسمبر تائين بيماريءَ ۾ ناپر اچي وئي هئي، پر ان کان پوءِ چيٽ ۾ ماڪڙ آئي، جنهن فصل کائي چٽ ڪري ڇڏيو. ماڻهن بيماريءَ ڪري ٿوريءَ ايراضيءَ تي پوکي راهي ڪئي هئي، جيڪا به ماڪڙ کائي ناس ڪري وئي. بعد ۾ وري سنڌوءَ ۾ ايڏو ته ڇاڙهه آيو جو رهندي سهندي ڪسر به پوري ٿي وئي. ان ئي زماني ۾ ڪي سياسي ۽ فوجي واقعا رونما ٿيا، تنهن ڪري وڌيڪ ڇؤڪسي ۽ وڏي تياري ڪرڻي پئجي وئي هئي.

ڪچيءَ ۽ قلات جي روهن ۾ موجود باغي

اصلي ڪري ۽ سچي ڳالهه هيءَ آهي ته سر چارلس سنڌوءَ جي اُپرندي ڪنار وارو ۽ ڪراچيءَ جو اوسي وارو علائقو فتح ڪيو هو. جو ڪين جي جام جو علائقو ڪراچي کان وٺي سيوهڙ تائين هو. ان کان پوءِ سيوهڙ کان اُتريون علائقو انهن ماڻهن جي ضابطي هيٺ هو جنهن جا لاڳاپيدار ۽ مائٽ قلات جي جابلو علائقن ۾ ڪچي وارن روهن ۽ ڪوهن ۾ موجود هئا، جيڪي ايڏا انگريزن جي ضابطي هيٺ ڪونه آيا هئا. بمبئي سرڪار هنن کي انگريز حڪومت جي مطيع ٿيڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهي هئي، پر هو انڪار ڪري رهيا هئا ۽ بغاوتون ڪري رهيا هئا. ڪين انگريزن خلاف سرڪشي ڪرڻ لاءِ مير شير محمد ۽ احمد خان لغاري اُڪسائي ۽ اُتساهي رهيو هو. ٻاهريون حالتون اهڙيون هيون جو هي ماڻهو ايڏا به وڏيڪ سرڪشي ڏيکاري رهيا هئا ۽ شرارتون ڪري رهيا هئا. ڊسمبر ۾ ڪين ڳجهيءَ ريت معلوم ٿي چڪو هو ته ڪا وڏي طاقت انگريزن کي هندستان مان ڀڄائي رهي آهي. تنهن ڪري نظر ائين اچي رهيو هو ته سنڌ ۾ گوالیار جهڙيون حالتون پيدا ٿي رهيون آهن ۽ انگريزن خلاف ڪُليءَ جنگ جون تياريون ٿي رهيون آهن. ان ڪانسواءِ هيءَ حقيقت به ضرور ياد رکڻ گهرجي ته هندستان جي سيني مسلمانن تي ويساه ڪرڻ غلط ٿيندو. نيپال به دوست بدران دشمن وڏيڪ آهي. سک راج فوجي انارڪي جي ور چڙهيل آهي. تنهن ڪري اها فوج ستلج اڪري ڪجهه ڪرڻ واري آهي. هن درياهه جي ڪاپي پاسي واريون سک رياستون به هنن سان ملي وڃڻ لاءِ تياريون ڪري رهيون آهن. ان کان سواءِ جاسوسن جا اطلاع آهن ته افغان، بولان لڪ کان هيٺ لهڻ جون تياريون ڪري رهيا آهن ۽ سندن اِرادو شڪارپور تي حملي ڪرڻ جو آهي.

اهڙيون ڳالهيون هنن ماڻهن کي اتساهه ڏئي رهيون آهن. قلات جي جبل ۾ رهندڙ ۽ ڪيچيءَ جا ماڻهو مات ڪري ويهڻ وارا ڪونه آهن. دومڪي ڏاڙيلن، لاڙڪاڻي پرسان ڏاڙي جي هڪ ظالماڻي ڪاروائي ڪئي آهي. اهي ماڻهو قلات جي قبائلي سردارن ۽ قندار جي نوابن لاءِ هميشه شرافت جا ليکا لتاڙي وڃي پار پيا آهن. انهن ماڻهن جي خواهش آهي ته قلات جي نوجوان حڪمران کي تخت تان لاهين. ڇاڪاڻ ته اهو انگريزن جو دوست آهي. تنهن ڪري خوف اهو ٿي پيو آهي ته متان اهي جابلو ماڻهو گڏجي حملو ڪري، سنڌوءَ جون اولاهيون پاسو تباهه نه ڪري ڇڏين. هنن کي شايد انگريز سپهه سالار جا چيل لفظ ياد آهن ته پنجاب ۽ گواليار اسان جي پاڪر اندر آهي. جبلن جي قبائلي بلوچ ڏاڙيلن کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه آهن. جيڪي توپن جي گڙ گڙ ضرور ٻڌندا هوندا. انهن علاقن ۾ رهندڙ سنڌ جا بلوچ جنڊ جي بن پڙن وچ ۾ آهن. جڏهن انگريز فوج بيماري ٿي پئي هئي ته خيرپور جو ميرعلي مراد به غدار ٿي ويو هو.

آغا خان جو ڪردار

اهڙن ڳجهن حالن احوالن ڏيڻ وارن مان هڪ ته ايراني آغا خان آهي، جنهن کي اميرالجوال جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. جيڪو قديم دور جي شهيدن جو وارث آهي. هي ماڻهو هاڻي اهڙو خطرناڪ ڪونه رهيو آهي. ڪڏهن ته هن کان وڃ فوج ۾ بادشاهه به ڏکندا هئا. چيو ويندو آهي ته هن کي هڪ وڏي ڳجهي طاقت آهي. هن جا مريد سنڌ کان وٺي ميڊيٽرانن تائين ۽ ساري ايشيا ۾ پکڙيل آهن. ڪيس خراج پهچايو ويندو آهي. ڪيس سندس مريد سچي ۽ ڪري معلومات به ڏيندا رهندا آهن. هي آغا خان، فتح کان ٿورو اڳ مختصر گهوڙيسوارن جي جٿي سان سنڌ پهتو هو. جو اتي ڪيس خبر پهچي وئي هئي ته ٽالپر انگريز ريزيڊنسي تي حملي ڪرڻ وارا آهن. جنهن تي هن کين چنڊ پٽي هئي. اهڙي خبر هن ميجر آئوٽرام کي به ڏني هئي. پر ان انگريز عملدار جو بندوبست نهايت ڪمزور هو. جنگ واري زماني ۾ آغا ته ڪليو ڪلايو انگريزن جو ساٿ ڏنو هو ۽ سندس گهوڙيسوار به ميرن جي نه پر انگريزن جي پاسي هئا. انهيءَ خدمت عيوض هندستان سرڪار ڪيس پينشن به ڏيندي رهندي آهي. ان ڪانپوءِ سندس چرير ڪي شڪ جي نگاهه سان ڏنو ويندو هو. جڏهن انگريز سرڪار بغداد ۾ ڪن ماڻهن کي ڦاهيءَ جون

سزائون ڏنيون ته هن بيجا مداخلت ڪرڻ شروع ڪري ڏني هئي، تنهن ڪري هن کي سنڌ کان ٻاهر وڃڻ جي منع هئي. ڳالهيون کٽي ڪيئن به هجن پر هيءُ انگريز سرڪار جو ويساه جوڳو دوست هو. سر چارلس جو پٽ گھاٽو يار آهي، جنهن کيس هڪ ڳجهو پيغام پهچايو آهي ته قندار جا افغان ۽ قلات جا بلوچ سردار، مير شير محمد سان گڏ آهن. ان کان سواءِ سنڌوءَ جي الهندي پاسي وارن بلوچ سردارن به مير شير محمد کي ڳجهه ڳوهه ۾ يقين ڏياربو آهي ته انگريزن خلاف اسلام جو نعرو هٽي جنگ شروع ڪندا ۽ کيس پنهنجو تخت ۽ تاج وٺي ڏيندا.

مير علي مراد بابت منشي علي اڪبر جي مات

انهيءَ زماني ۾ مير علي مراد به افغانن ڏانهن خط لکيو هو ته اٺ هزار انگريز فوجي بيمار آهن. ٻيا وري بيماريءَ ڪري ڏبرا ۽ نبل آهن. جيڪڏهن رڳو ٻه هزار افغان فوجي بولان لڪ اڪري هيڏانهن ايندا ته فرنگين کي تباه ڪري ڇڏيندا. منشي علي اڪبر جو چوڻ آهي ته اهو هندستان جي بااختيار ماڻهن جو هڪ طاقتور اتحاد آهي، جيڪو ايڏا جوڙجڪ وارن مرحلن ۾ آهي. منجهن ڳجها رابطا هلي رهيا آهن. هي اهڙو ماڻهو آهي جنهن جي دانشمنديءَ وفاداريءَ ۾ ڪنهن به قسم جو سڪ شبهو ڪري ڪونه ٿو سگهجي. ليڪن سندس خيال آهي ته سنڌ جي ويجهو وسندڙ قومون، جنرل سر چارلس کان ڪنبي رهيون آهن. "بهادر جنگجو آهي". اهي ماڻهو هن جنرل کي انهيءَ لقب سان سڏيندا به آهن، پر هي ماڻهو موقعي ملڻ تي هڪ ٻئي کان ڏار به ٿي سگهن ٿا.

هي منشي مير علي مراد بابت پڙڪ به ڪونه ٿو ٻولي. پر هن ٽالپر جي نيت ۾ شڪ ڪرڻ جا ڪيترائي سبب آهن، ان کان سواءِ آغا خان جي موڪليل رپورٽ ۾ چيل آهي ته هن ماڻهوءَ تي ويساهه ڪرڻ صحيح ڪونه ٿيندو. هن پنهنجي وزير شيخ علي حسين کي به ڪيي ڇڏيو آهي، جيڪو انگريزن جو سچو دوست ۽ تابعدار آهي. هن مير، جنرل سر چارلس ڏانهن لکيو آهي ته سندس اهو وزير صحيح ماڻهو ڪونه آهي. جيڪڏهن هن مير کي ٻئي پاسي واهر جو اوسيڙو نه هجي ها ته کيس ائين ڪرڻ جي جرئت ڪڏهن به ڪانه ٿئي ها. امڪان آهي ته کيس گوالیار، پنجاب ۽ افغانستان جي ڳجهيءَ طرح مدد حاصل آهي. ڇاڪاڻ ته کيس خبر آهي ته اڪيلي سر بلوچ انگريزن سان پڄي نه سگهندا.

سر چارلس مٽان ڪرندڙ مصيبتون

حالتون ڏاڍيون ڏکوئيندڙ آهن، جنهن مٽان ضابطي رکڻ لاءِ بلند حوصلي جي ضرورت آهي. چاڪاڻ ته عام طور تي ائين سمجهيو پيو وڃي ته سر چارلس نيپئر جنگين مان مس واندو ٿيو آهي ۽ اهڙي حڪومت جو بنياد رکي رهيو آهي، جنهن مان ڪيترائي فائدا ملندا ۽ ڪيترائي نسل خوش ٿيندا. پر اڻ ٻڌي ۽ اڻ ڏٺي بيماريءَ ڪري سندس فوج بيڪار ٿي رهجي وئي آهي. انهيءَ ڪري قوم جو سماجي وجود جمود جو شڪار ٿي ويو آهي. ليڪن هنن سيني ڳالهين کان وڌيڪ ڪيس ٻاهرين ملڪن جي حملي جو خطرو آهي، جيڪو مير علي مراد جي غداريءَ ڪري پيدا ٿي پيو آهي. پر ڪيس خاص ڪري اولهه پاسي وارن باغين مان به پئو آهي، ليڪن ان وقت جڏهن هن جي صحت ڪري پئي آهي ۽ هو ڏاڍو ڪمزور ۽ مايوس ٿي ويو آهي. ڪجهه فوجي عملدار ته چريا ٿي پيا آهن. ڪيترن جون حرڪتون ٻاراٽيون ٿي پيون آهن. چئن فوجين ته آپگهات ڪري ڇڏيو آهي. هن وقت سر چارلس تي مٽان سڀ مصيبتون هڪ وقت گڏ ٿي اچي ڪڙيون آهن. هن جي خدمت عيوض سندس حق هو ته ڪيس هر طرح جي واهر ڪئي وڃي ها. ان بدران ساٽس ڳجهي قسم جون دشمنيون ڪيون پيون وڃن ۽ ڪيس گهٽ وڌ ڳالهايو پيو وڃي. اهڙين ڏکيائين ۽ مصيبتن هوندي به هو لڏيو ۽ ٻڏو ڪونه آهي. سندس حوصلا بلند ۽ اِرادا اٽل آهن ۽ هو بنا ڪنهن واويلا مچائڻ جي مصيبتن کي مڙسيءَ سان منهن ڏئي رهيو آهي. جنهن سان هن ملڪ جا ماڻهو گڏ آهن.

جاسوس ذريعي مليل معلومات موجب جوڙيل حڪمت عملي

هن جون پهريون ڪوششون اِهي آهن ته جيئنءَ جاسوسيءَ معلومات صحيح هجي ۽ طريقي سان جنگي مهم جو آغاز ڪري سگهي. انهيءَ ڏس ۾ هن پروسي جوڳا ۽ آزاد نوعيت جا طريقا ڪم آندا هئا. هو اتفاقي جاسوسي معلومات تي گهٽ پروسو ڪندو هو. ايران سان واسطو رکندڙ آغا خان جي ڏنل معلومات به اتفاقي هوندي هئي. شيخ علي حسين ڏاڍو ذهين ۽ وڏي اثر رسوخ وارو انسان آهي، جيڪو صحيح جاسوسي معلومات جو هڪ اهم وسيلو هو. سندس ڏنل اطلاع اعتبار جوڳو ۽ سچو هوندو هو. ڪيس پورو يقين هو سندس بهتر مستقبل سنڌ ۾

انگريزن جي برتريءَ سان لاڳاپيل هو. علي مراد هن ماڻهوءَ کي پسند ڪونہ ڪندو هو. سنڌ جا ٻيا تالپر وري هن مير کي غدار سڏيندا هئا. هي ماڻهو پگهارن جي معاملي ۾ پناڻن سان بہ سٿو ڪونہ هلندو هو. چاڪاڻ تہ اقربا پروري مٿس غالب هوندي هئي. ڏٺو وڃي تہ اهو ماڻهو جنهن جبل تي وينو آهي، تنهن کي کوٽي ناس ڪري رهيو آهي. اهي اهڙيون ڳالهيون آهن جو هو انگريزن جو وفادار ۽ تابعدار بڻجي ويو آهي. دولتمند هندن کي جاگيرون ڏنيون ويون آهن، جيڪي پڻ انگريز سرڪار لاءِ جاسوسي ڪندا آهن. هنن جي جاسوسي ڪرڻ جو طريقو پنهنجو ۽ وڏيڪ اعتماد جوڳو آهي. ان کان سواءِ فوجي سپاهي بہ سٿي جاسوسي ڪري رهيا آهن ۽ هن ڪم ۾ ڏاڍا قڙت ۽ چالاڪ آهن. تنهن ڪري جيڪڏهن ڪا نئين ڳالهہ ٿي پئي تہ ان جي ڪيس اڳواٽ ئي خبر هوندي. سر چارلس پنهنجي جرئت ۽ فوج جي بهادريءَ ڪري سنڌ ۾ هڪ ڏهڪاءُ پيدا ڪري ڇڏيو آهي ۽ عام بلوچ ۽ خاص ڪري مير علي مراد جي سپاءَ جو بہ چگيءَ پر ڇاٽو آهي. ان ناتي هن پهريون ڪم اهو ڪيو آهي تہ هن شڪارپور جي ڪمانڊنگ آفيسر کي فوجي چوڪين تعمير ڪرڻ جو حڪم ڏنو آهي. جنهن جي نگراني بہ ڪيس ئي ڪرڻي پوندي. اهڙي بندوبست ڪرڻ سان افغانستان جي امڪاني حملي کي ۽ ڪچيءَ جي بلوچ ڏاڙيلن کي چگيءَ ريت منهن ڏئي سگهجي ٿو. هن ڪيس چيو هو تہ قلعن جي مدد سان تون فقط هڪ سؤ فوجين جي مدد سان هزارن دشمنن کي منهن ڏئي سگهندين. پر انهيءَ لاءِ توکي خبرداري ۽ نظرداري ڪرڻي پوندي. تون انگريز فوجي سپاهين جي مدد سان قلعي اندر رهي، بلوچن ۽ افغانن کي منهن ڏيڻ سان گڏ بيمار فوجين جي نگهباني بہ ڪري سگهين ٿو. جيڪڏهن ڪو دشمن توتي حملو ڪرڻ ۽ گهيرو ڪرڻ چاهي ٿو تہ تون اڳتي وڌي سندس سر ڏڙ کان ڌار ڪري ڇڏ. پر جيڪڏهن دشمن سگهارو آهي تہ ان کي شهر ڏانهن وڌڻ ڏي ۽ شهر ۾ اچڻ کان پوءِ مٿس حملو ڪر. پر جيڪڏهن دشمن کي گهٽي فوج نہ آهي تہ رات جو ان جو پيچو ڪري ۽ باک ڏنيءَ جو مٿس حملو ڪري ڏي. سمجهڻ اهو ڪپي تہ مٿس ڪهڙيءَ بہ حالت ۾ حملو ڪرڻو آهي، پر فرق رکڻ اهو ڪرڻ ڪپي تہ جيڪڏهن دشمن سگهارو آهي تہ ان کي قلعي جي ويجهو اچڻ ڏنو وڃي، جيڪڏهن ڪمزور آهي تہ اڳتي وڌي مٿس حملو ڪجي ۽ جيڪڏهن دشمن جو تعداد تمام گهٽو آهي تہ پوءِ سکر جي

ڪمانڊنگ آفيسر کي مدد لاءِ چيو ويجي. جنهن ڏانهن اهڙا احڪام موڪليا ويا آهن. ڪيس اهو ٻه چيو ويو آهي ته بکر جو بهر صورت تحفظ ڪرڻو آهي. پر ڪجهه تعداد بکر جي بچاءَ لاءِ رکيو ويجي باقي ٻي فوج ترت شڪارپور رواني ڪئي ويجي. جڏهن تون دشمن تي توبن جي گولا باريءَ جو آواز ٻڌين ته قلعي واريءَ ساري گئريسن فوج کي حڪم ڪيو ويجي ته اها قلعي کان ٻاهر نڪري هڪ ئي وقت دشمن تي حملو ڪري ڏئي. مون کي ڪنهن ٻه حملي جو خدشو ڪونه آهي. پر مان هي ڳالهيون اڳواٽ بچاءَ جي مقصد سان ڪري رهيو آهيان.

اهو اڳواٽ چتاءُ مير شير محمد ڪري آهي، جيڪو قندار جي افغانن وٽ رهي ٿو. ان کان سواءِ هو مسلسل ڏاڙيل قبيلن سان رابطي ۾ آهي، جيڪي بولان لڪ کان هيٺان رهندا آهن. ڪچيءَ جا بلوچ ٻه هن سان گڏجي ويا ته جنگ جو امڪان پيدا ٿي سگهي ٿو. اهڙو امڪان ٻه آهي ته بلوچستان جا ويهه هزار جنگجو ماڻهو هن مقصد سان اڳتي وڌي سگهن ٿا. پر جيڪڏهن هنن سان افغان ۽ مير علي مراد جا ماڻهو ٻه ملي وڃن ٿا ته حالتون نهايت ڳنڀير ٿي ويندیون.

مير علي مراد جي مزاج ۽ سندس منصوبن کي اڳتي هلي پرکيو ويندو. سر چارلس نيپئر وٽ بهادر جو قدر آهي. پر علي مراد هڪ ته نشي جو عادي آهي، ٻيو ته عيش عشرت عورت بازيءَ جو شوقين آهي. پر اهڙي بغاوت کان اڳ سندس بهادري کيس ڪوڏيجي ۾ پنهنجي پاڻ بچائڻ کان ته پري ڪانه رکندي. چاڪاڻ ته ڪوڏيجي وارو هي قلعو ٽڪريءَ جي هڪ چوٽيءَ تي اڏيل آهي. بلوچ سمجهندا آهن ته هن قلعي کي فتح ڪري ڪونه ٿو سگهجي. هي قلعو ڪٽي ڪيڏو ٻه مضبوط هجي، پر بمبارڊمينٽ جي آڏو ته ڪجهه ٻه ڪونه آهي. ان ڪري جنرل سر چارلس نيپئر، مارٽرن جو وڏو تعداد اڳواٽ ئي اوڏانهن موڪلي ڇڏيو آهي. جيڪو هن بمبئي کان جلديءَ ۾ گهرائي ورتو آهي. جيڪو سنڌوءَ وسيلي ڪچي اچي سکر پهتو آهي. جيڪو ڪوڏيجي کان ٽن منزلن جيترو پري آهي. هن اهڙا قدم اهو ڊيڪارڊ لاءِ ڪنيا آهن ته جيئن محسوس ڪري سگهجي ته هو ٽالپرن جي روَين کان نفرت ڪري رهيو آهي. هن قسم جي بندوبست ٽي وڃڻ کان پوءِ، هن بيمار فوجين کي موڪل تي روانو ڪري، تازي فوج گهرائي ورتي آهي. هو پاڻ ٻه سکر هليو آيو.

چارلس نيپئر جو سنڌ ڇڏڻ کان ڪتو جواب

پر ڪيس محسوس ٿيو ته هن کي ٻيهر به بخار اچي ويو آهي، جيڪو ڏاڍو خراب هو. جنهن سندس طاقت کي ڇڪي پروڙي ڇڏيو هو. جڏهن ته ڪيس هن وقت طاقت جي بي انتها ضرورت هئي. حقيقت اها آهي ته هي انهن ڏينهن ۾ ڏاڍو ڪمزور هو. ان ڪري ڪيس پنهنجن ڊاڪٽرن ۽ دوستن سنڌ ڇڏڻ جو مشورو ڏنو هو پر سر چارلس کين هن ريت جواب ڏنو هو:

سنڌ ڇڏي وڃڻ سان منهنجي حياتي ته بچي ويندي، پر هزارن ماڻهن جي زندگي ته بچي ڪانه سگهندي. تنهن ڪري سنڌ ڇڏي ٻاهر ڪونه ويندس. جيڪڏهن آئون ائين ڪندس ۽ سنڌ ڇڏي هليو ويندس ته هتي وري وحشي پٽو ڪاهي پوندو. جيڪو ماڻهو اتفاقي فائدا حاصل ڪرڻ چاهيندو سو خوشگوار نتيجا ڏئي ڪونه سگهندو. مان لارڊ ايلنبرو کي هن سياسي سمنڊ ۾ اڪيلو ڇڏي وڃڻ لاءِ تيار ڪونه آهيان. مان پنهنجن ساٿين کي سڃاڻان ٿو. گهوڙن جوڙڻ کان اڳ ڪو عقلمند ماڻهو ٽانگي تي سوار ڪونه ٿيندو. سردار ۽ قبيلا منهنجي فرمانبرداري انهيءَ لاءِ ڪري رهيا آهن. ڇاڪاڻ ته منهنجو فتحن وارو ڪردار ڪنهن نئين ماڻهوءَ کي ويجهو اچڻ ڪونه ڏيندو. مان جيڪڏهن هنن کي سزا به ڏيندس ته ڏڌائيءَ ۽ صبر سان ڏيندس. جڏهن ته ڪو ٻيو ماڻهو هنن کي سزائون اڪيون پوئي ڏيندو. پي ڳالهه ته هنن ڪيس جنگ ۾ آزمائي به ڪونه ڏنو هوندو. ميائيءَ جي هڪ بلوچ ڪمانڊر ان چيف مون سان هيٺينءَ ريت گفتگو ڪئي هئي جيڪو ان جنگ ۾ منهنجي مد مقابل هو:

جنرل! مون سان واعدو ڪر. تون جيڪڏهن سکن تي حملو ڪيو ته مان توهان جي پٺيان هوندس ۽ مون سان ڏهه هزار هٿياربند هوندا. توهان جي ڪمانڊريءَ ۾ ساري سنڌ اوهان سان گڏ هوندي. تون منهنجو بادشاهه آهين. مان اوهان جا رڪيب جهليندس ۽ اوهان کي ڪڏهن به ڇڏي ڪونه ويندس.

هڪ انگريز جنرل کي اهڙو تجربو نه ڪرڻ گهرجي، پر جيڪڏهن مان هڪ حڪمران هجان ها ته سيني بلوچن کي گڏ ڪري سکن تي حملو ڪريان ها ۽ اهڙيون فتحون ماڻيان ها جو ڪو عام قسم جو سرڪاري نوڪري ڪري ڪونه سگهي ها. فتح کي هڪ عزت، احترام ۽ شان آهي، تنهن ڪري هنن ماڻهن کي هر نموني سان استعمال ڪري

سگهجي ٿو. پر هڪ نئين ماڻهوءَ لاءِ معاملو مختلف هوندو آهي. اولهه پاسي کان مير شير محمد ۽ افغان آهن. جڏهن ته اتر پاسي کان سک آهي. فوج بيمار آهي. جيڪڏهن اهي ماڻهو هن وقت سنڌ تي چڙهي آيا ته هيءَ فوج تباه ٿي ويندي. انهيءَ صورتحال ۾ ڪو موڳو ماڻهو به ڪيس ۽ الٽي صلاح ڏئي گمراهه ڪري سگهي ٿو. ان ڪانپوءِ مونجهاري کان سواءِ ڪو ٻيو نتيجو ڪونه نڪرندو. اهڙي ڳنڀير وايو منڊل ۾ مان سنڌ، لارڊ ايلنبرو ۽ انگلينڊ جي ڪاب خدمت ڪري ڪونه سگهندس. ڇا مان ان حالت ۾ هڪ گورنر جي حيثيت ۾ حڪومت جون واڳون ڇڏي ڏينڊس، ناممڪن. مان هتي رهندس. انهن ڏڇن کي منهن ڏينڊس پل ڪٽي زمين اڏلي پوي. هتي هزارن جي تعداد ۾ ائين تباهي جي ڪناري پهچي چڪا آهن. جهڙيءَ ريت مان بيماريءَ ۾ سوڪ آهيان. مان هنن وڇارن سان گڏ آهيان. پتو نه آهي ته مان هنن سان گڏجي چڪڙ مان چڙهي پار پوان يا هنن سان گڏ ٻڏي وڃان."

مير علي مراد جي آزمائش

انهن حالتن کي ڏسي سر چارلس انتظار ڪري رهيو آهي ته ڇا ٿو ٿئي. جيڪڏهن مير علي مراد ڪنهن شرارت جي ابتدا ڪئي ته هو به ڪوڏيجي حملي ڪرڻ جو پڪو پهه ڪري چڪو آهي. ان صورت حال ۾ ٿيندو ائين جو هو مير علي مراد کي ختم ڪري سيني بلوچن جي سازشن کي به ختم ڪري ڇڏيندو ۽ بلڪل ائين ڪيو ويندو جيئن آغا خان جو مشورو آهي. جنهن تي مون هن کي چيو هو ته، هو ايڏو بهادر ڪونه آهي جو اڪيلي سر جنگ ڪري سگهي. جيڪڏهن مان ڪيس ڪوڏيجي جهڙي قلعي اندر وڃي سوگهو ڪيو ته هن سان گڏ بلوچ قبيلن جا هيانءَ ڇڇي پوندا ۽ ڪٽو ڪٽو ٿي ويندا. پر مان سمجهان ته اهي بلوچ قبيلا ڪوڏيجي گهيري ڪرڻ وقت ئي علي مراد کي ڇڏي هليا ويندا. پر جيڪڏهن هر پنجين منٽ کان پوءِ توپن جا سورهن گولا ڇٽندا رهندا ته سندن ٻڌيءَ ۽ ايڪي جي ڏائي مچ ڏار ٿي ويندي ۽ هنن جون سڀ سازشون لوڙ پاڻي ٿي ويندیون.

جڏهن گولا بارود سکر پهتو ته علي مراد جي بهادري کي آزمائڻ لاءِ ڪيس چيو ويو ته، هو شيخ علي حسين کي وزير مقرر ڪري جنهن کي هن ڪجهه وقت اڳ الڳ ڪري ڇڏيو هو پر مير اهڙي ڳالهه قبول ڪانه

ڪئي. ان کان پوءِ بمبئي ڊر جي سر جارج آرٿر George Arthor ءِ ڪمانڊر ان چيف جاسپر نڪولس Jaspar Nicholas هدايتون موڪلڻ شروع ڪيون، ته جيڪڏهن مير علي مراد تي حملو ڪيو ويو ته سيئي تالپر مڃرجي پوندا. پر سر چارلس هڪ مدبر ۽ ڏاهو ماڻهو هو. جڏهن ته بمبئي ڊر وارا ماڻهو ڪيس موڳو تصور ڪري رهيا هئا ۽ علي مراد جي نمائندگي ڪري رهيا هئا. جيڪو انگريزن جو غدار هو. تنهن ڪري هن تالپر حڪمران کي مجبور ڪيو ته هو انگريز سرڪار جي وفاداري ۽ تابعداريءَ جو ڪليءَ دل سان اظهار ڪري. ان ڪانپوءِ هن مير شيخ علي حسين کي وزير مقرر ڪيو ۽ چيو هئائين ته اهڙي ڏاهي صلاحڪار کي ڪيئي ڇڏڻ جو هن ڪڏهن به سوچيو ئي ڪونہ هو. وڏيڪ اهو به چيو هئائين ته، گورنر جي ناراضگيءَ ته سندس چيلهه ئي ڇهي ڪري رکي آهي. هاڻي ته هو خوش آهي. تنهن ڪري خوشي کان سندس دل ائين ناچ ڪري رهي آهي. جيئن سج جا ڪرڻا پاڻي تي ناچ ڪندا آهن ۽ بين جون دليون مشرق جي گلن وانگي تڙي پيون آهن. تنهن تي جنرل چارلس رکائيءَ سان جواب ڏنو هو ته، "جڏهن ڪوڏجي جي قلعي مٿان هر پنجن منٽن کان پوءِ سورهن مارٽر ڪرن ها ته تنهنجي ڪرنگهي جي هڏي اهڙي پڃي ها جو وري سڃي ئي ڪانہ سگهي ها." ان وقت هن اهو به چيس ته، علي مراد هڪ سست، نشئي ۽ نڪمو ماڻهو آهي، جيڪو پنهنجي حرم کان ٻاهر ئي ڪونہ ٿو نڪري. هو ڊڄ کان پاڻ جهلي ڪونہ سگهيو. جيڪڏهن بهادر هجي ها ته هو به بين انهن تالپرن وانگي انگريزن جو جاني دشمن بڻجي وڃي ها، جن کان حڪمرانيون کسيون ويون آهن. ان کان پوءِ هو سوچي رهيو هو ته ڪيس قتل ته ڪونہ ڪيو ويندو. پر ڪائنس حڪمراني ضرور کسي ويندي. تنهن ڪري انگريزن سان غداري ڪرڻ بدران نشو ڪرڻ سٺو آهي. جيڪو ڪيس بغاوت بدران بيڪار بڻائي ڇڏيندو ۽ اهو سٺو آهي.

سنڌ تي ٻاهران حملو ۽ بچاءَ جو بندوبست

اندروني قسم جي غداريءَ کي ته ائين ڪري ختم ڪيو ويو. پر ٻاهرئين قسم جي غدارين ڏانهن ايڏو ڌيان ڪونہ ڏنو ويو. جنوري جي پچاڙي تائين، جن حالتن کي مڙس ٿي منهن ڏيڻ لاءِ پڪو اِرادو ڪيو ويو. سي آسان ٿي ويون هيون. بيمار فوجي هاڻي تندرست ٿي چڪا هئا. ان

کان سواءِ فوج جي آرٽيلري واري حصي ۾ توبن ڇڪڻ لاءِ تازا توانا گھوڙا موجود هئا. پوليس کي بهتر هٿيار ۽ ڪپڙا ڏنا ويا هئا. تنهنڪري اها ڪهڙي به وڏي دشمن سان مقابلي ڪرڻ لائق بڻجي وئي هئي. ڪرنل رابرٽس به ڪچ ۾ "اريگيولر هارس" کي منظم ڪري ورتو هو. اڳي هتي ممبئي طرفان پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر هئا، جن امن امان لاءِ ڪوششون ڪيون هيون، پر اهي سڀ بيڪار ثابت ٿيون هيون. ڪچ جي دنگ سان ٽر جا راڻا ۽ راوت پاڻوٺ ڄاڻئون ڏاڍا ڇڏڻ جا واعدا ڪري چڪا هئا ۽ سنڌ ۾ اچي امن امان سان رهڻ جي ارادي جو اظهار ڪري چڪا هئا. هنن سيني ماٺهن ڏاڍن هٽڻ واربون گنديون عادتون ڇڏي ڏنيون هيون، جنهن ڪري سر چارلس جي عزت آبرو ۾ گھٽو اضافو ٿي ويو هو. اهڙيون ڳالهيون نهايت اهم هيون، ڇاڪاڻ ته هنن ڏنگن ماٺهن سنڌ جي اوپارين سرحد سان امن امان قائم ڪرڻ جو يقين ڏياريو هو. انهيءَ ڪري سکر مان فوج رواني ڪري، شڪارپور کي مضبوط ڪرڻ جو هڪ سونهري وجهه ملي ويو هو. اهڙي ريت ٿي توبون، اريگيولر هارس جي مڪمل ريجيمينٽ ۽ هڪ انفنٽري موڪلي وئي هئي. اهو بندوسبت انهيءَ مقصد سان ڪيو ويو هو ته جيئن افغانستان ۽ جابلو ماٺهن جي گڏيل حملي کي چڱيءَ ريت منهن ڏئي سگهجي. ان ڪري سکر جي فوجي چانوڻي خالي ٿي وئي هئي. جنهن کي پرڻ لاءِ ڪراچي کان ريگيولر گھوڙي سوار رستا ۽ فيلڊ انفينٽري رواني ڪئي وئي، جيڪا سنڌوءَ جون اوپارين ڪنارو ڏئي مٿي وڏي هئي. هن وقت تائين فٽزجيرالڊ به اُٺ سوار فوجي منظم ڪري چڪو هو. هيءَ فوج هڪ ڏينهن اندر ست ميل جي رفتار سان پيش قدمي ڪري سگهندي هئي. هن فوجي عملدار اٺ سوار فوج جي اڳواڻي ڪري سنڌ جي خطرناڪ اولاهين سرحد وڃي سنياڻي هئي ۽ لاڙڪاڻي ۾ وڃي قيام ڪيو هئائين. انهن فوجي چانوڻين جي وچ تي هٿياربند آڳبوٽ هلي رهيا هئا، جيڪي مذڪوره چانوڻين جي وچ ۾ رابطي جو ڪم ڏئي رهيا هئا. اهڙي طريقي سان شڪارپور ۽ سکر جي ۾ن اهم فوجي ٽاڪن کي وڌيڪ مضبوط ڪيو ويو هو. اها پنهنجي منصبي فرض کي سرانجام ڪرڻ لاءِ ڏاڍي مستعد هئي ۽ ٽولين ۾ ورهائجي، علاقي جي ڪنڊ ڪڇ ۾ گھمي ڦري رهي هئي ۽ اصلي قوت کان به وڌيڪ طاقتور ۽ مضبوط نظر اچي رهي هئي. ان کان سواءِ هميشہ

جيان افواهه پکيڙي. انهن جي تعداد کي گهٽو وڌائي ٻڌايو ويو هو.

هن قسم جي پيش قدمي پيچيده هئي ۽ فوج جي تعداد کي به گهٽو وڌائي ٻڌايو ويو هو. اهڙا افواهه ماڻهن کي ڪنن ۾ سرڻاٽ ڪري پکيڙيا ويا هئا. اهڙيون سڀ ڳالهيون ماڻهن کي گمراهه ڪرڻ جي نيت سان ڪيون ويون هيون. انهيءَ مقصد سان ته جيئن سارو ماحول شڪن ۽ شبهن ۾ وکوڙجي وڃي. اهڙي صورتحال الهندي پاسي وارن بلوچن جي فائدي ۾ ڪانه هئي. جيڪي وڏي واويلا شروع ڪندا. انهيءَ زماني 13 ريجمينٽ به بمبئي کان اچي ڪراچيءَ پهتي هئي ۽ جلال آباد جي مشهور محافظ سر رابرٽ سيئل کي عارضي طور سکر جو ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو هو. هن سان گڏ 13 يورپين ريجمينٽ به گڏ هئي. جيڪا انگلينڊ کان موڪلي آڻي هئي. اهڙيءَ ريت هڪ بهترين فوج گئريسن طور رکيو ويو هو. نه ته هن کان اڳ اندرئين ۽ ٻاهرئين حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ بيمار فوج هئي. هاڻي اهڙو خوف خطرو ختم ٿي ويو هو. پر انهيءَ زماني ۾ سر چارلس نيپئر کهڙي نقطئ مطابق ڪم ڪري رهيو هو تنهن کي سرڪاري "ميمايرس" جي مدد سان چگيءَ ريت پيش ڪي سگهجي ٿو. ان مطابق کيس هڪ تجويز پيش ڪئي وئي هئي. ڊسمبر 1843ع ۾ يورپي ريجمينٽ کي واپس موڪليو وڃي ۽ هن اها تجويز مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. هي اهو زمانو هو جڏهن بيماي چوٽ چڙهيل هئي.

سنڌ جو وايو منڊل ۽ سر چارلس نيپيئر جو بيان

سنڊس بيان آهي ته "هن وقت سنڌ ۾ امن امان آهي. پتو نه آهي ته بلوچستان ۽ پنجاب ۾ کهڙيون حالتون آهن. جيڪڏهن اتي جو وايو منڊل وڪوڙي آهي ته سنڌ ۾ به ماڻ ڪانه رهندي ڇاڪاڻ ته هاڻي تازو سنڌ ۾ مسلمانن کي شڪست ملي آهي. تنهن هنن تي سنڌ کان ٻاهر وارين قومن جي اٽل پٽل جو ضرور اثر ٿيندو. جيڪي خود به مسلمان آهن. سنڌ جا ماڻهو به ٻين وانگر آهن. جن مٿان حڪومت ڪرڻ کا راز جي ڳالهه ڪانه هوندي آهي. هي ماڻهو ماڻ ڪري تڏهن ويهندا آهن. جڏهن ڏسندا آهن ته صبر ڪرڻ سندن مفادن ۾ آهي. جڏهن سمجهندا آهن ته بغاوت ڪرڻ هنن جي فائدي ۾ آهي ته سرڪشي ڪرڻ لاءِ اٿي ڪڙا ٿيندا آهن. بلوچ قبيلا پنهنجي پيٽ گذر لاءِ پوکي راهي ڪونه ڪندا آهن. پر قرلت ۽ ڏاڙا هڻي گذارو ڪندا آهن. جڏهن ڏسندا آهن ته ڪوبه

خوف خطرو نہ آهي تہ اڳتي نڪري اچي هندن ۽ سنڌي مسلمانن کي لٽيندا آهن. جيڪڏهن پنجاب جو وايو منڊل وڳوڙي آهي تہ اسان جون فوجون سنڌو درياه الهہ طرف اڪري وڃي اتر طرف گڏ ٿين. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن بلوچستان حملو ڪيو تہ ان کي بہ چگهيءَ ريت منهن ڏئي سگهبو. اهڙي صورتحال دوران ڪراچي کان حيدرآباد ويندي ٽر تائين وارو علائقو ڪچ ۾ رهندڙ فوج جي ماتحت رکيو ويندو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو مان اتي پوليٽيڪل ايجنڈن بدران ڪرنل رابرٽس جهڙي ڏاهي ماڻهو کي ڪچ ۾ رکيو آهي. سنڌ ۾ فوج جي تعداد کي گهٽائڻ وڌائڻ ۽ مضبوط ڪرڻ جو سارو دارومدار پنجاب جي حالتن تي آهي. سنڌ ۾ اندروني طور تي امن امان قائم آهي. جيستائين پنجاب جي حالتن ۾ ٽاپر نہ ٿي اچي ۽ اسان جي قائم ڪيل حڪومت مضبوط نہ ٿي ٿئي، تيستائين يورپي فوج سنڌ ۾ رهندي. هي سوال عام سياسي حالتن سان واسطو رکي ٿو. جيڪڏهن پنجاب جون حالتون وڳوڙي آهن تہ بلوچستان جا قبائلي بہ ماٺ ڪري رهڻ وارا ڪونہ آهن. تنهن ڪري سنڌ تي سختي ڪرڻ نهايت لازمي ٿي ويو آهي."

سکن خلاف حملي جي رٽابندي

سنڊس اهڙو نقطئہ نظر ڊسمبر تائين هو. پر جڏهن جنوري جي پچاڙيءَ ۾ سر هيوگف گواليار خلاف جنگ وڙهي، تہ هن جي حڪمت عمليءَ ۾ وڏيڪ سختي اچي وئي هئي. جيڪا اڳي ڪجهہ نرم هئي. ان وقت هن اولهہ طرف وارن بلوچي قبيلن جي من مستين ڏانهن ڪوبہ ڏان ڪونہ ڏنو. هن ساري فوج آٽي ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر ۾ گڏ ڪئي. شڪارپور ۾ رکيل فوج بہ ڪجهہ اڳتي وڌي پنهنجو منصبي فرض ادا ڪري رهي هئي. هنن فوجي تيارين مان ائين لڳي رهيو هو تہ چڙ پنجاب جي سکن خلاف حملي جون تياريون آهن ۽ ان وقت جي حالتن مطابق سنڊس نقطئہ نظر ۾ بہ هڪ تبديلي اچي وئي هئي. سنڊس خيال هو تہ "جيڪڏهن سکن ستلج پار ڪرڻ جي ڪوشش ئي تہ مان پنهنجي فوج جو هڪ هڪ نوجوان گڏ ڪري پيش قدمي ڪندس. ڪراچي حيدرآباد ۽ سکر جي مون کي ڪنهن بہ قسم جي پرواهہ ڪونہ آهي. اهڙيءَ طرح مان فوجي اڳواٽي ڪري وڃي اُچ وٽ پهچندس. اتان کان بهاولپور ۽ ملتان تي قبضو فقط هڪ ڪلاڪ جو ڪم آهي. جيڪڏهن

مون کي محسوس ٿيو ته بهاولپور جو حڪمران انگريزن سان سچو آهي ته پوءِ مان اڳتي وڌي ملتان تي قبضو ڪندس. پر مونکي جيستائين بهاولپور جي تحفظ جو يقين نه ٿيندو تيستائين، مان ستلج پار ڪونه اڪرندس يعني جيستائين هو شخصي طور منهنجي فوجي ڪئمپ ۾ موجود نه هوندو. جيڪڏهن ائين نه ٿيو ته هي ماڻهو ڏکڻ طرف کان ايندڙ فوجي سامان جي آمد رفت روکي ڇڏيندو ۽ اسان جي پوئتي هٽڻ وارو رستو بہ بند ڪري ڇڏيندو. هن حملي جو ڏيکاءُ لارڊ ايلنبرو جي اتر ستلج جي حملي جي فائدي ۾ آهي. اهڙيون جنگي سرگرميون بنا ڪنهن سرڪاري حڪم جي ڪيون ويندیون. اهو فقط تڏهن ڪري سگهجي ٿو. جڏهن محسوس ٿيندو ته گوالیار واريون جنگيون فيصلہ ڪن ثابت ڪونہ ٿيون آهن ۽ سڪ ستلج پار ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن ۽ منهنجو فيروز پور ۽ آگري سان رابطو ختم ٿي ويندو.

اهو بہ چيو پيو وڃي ته سڪ ستر هزار فوج ميدان ۾ لاهي سگهن ٿا، جنهن مان چاليهہ هزار باقاعدہ جنگي سکيا ورتل ماڻهو آهن ۽ چڱيءَ ريت مسلح آهن. ان کان سواءِ سندن توپخانو بہ نهايت مضبوط آهي. جيڪڏهن مان سنڌ ۾ امن امان رکڻ ۽ بهاولپور کي پنهنجي پاسي آڻڻ ۾ سوياروٿي ويس ته پوءِ منهنجي سترهن هزار بيمار فوج گرم موسم اندر بہ سنڌ جو انتظامي بندوبست رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندي. مون کي اهو بہ خوف آهي ته منهنجو خط لارڊ ايلنبرو کي پهتو آهي الائي نہ. پر جيڪڏهن مان ضروري سمجهيو ته مان هن جي حڪم پهچڻ کان سواءِ بہ پيش قدمي ڪندس. جيڪڏهن منهنجي پيش قدمي سندس خط جي پهچڻ کان سواءِ عمل ۾ ايندي ته ڪو ڏوهہ ڪونہ آهي ۽ جيڪڏهن مان بهاولپور کي پاڻ شامل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيس ته اها منهنجي وڏي خدمت هوندي. پر جيڪڏهن ملتان مان سڪ فوج کي ڪڍي سگهيس ته اها بہ وڏي ڳالهہ ليکي ويندي. انومان آهي ته هاڻي سکن کي حملي ڪرڻ جي ڪڏهن بہ جرئت ڪانہ ٿيندي. ڇاڪاڻ ته گوالیار جي شڪست جي صورت ۾ انگريزن جي ويهہ هزار فوج ستلج ڏانهن وڌندي. پر ستلج وٽ ته انگريزن جي فوج اڳ بہ موجود آهي. ڏٺو وڃي ته گوالیار ستلج کان گهٽو پري آهي جيڪڏهن اها اڳتي وڌي ته ستلج جي ڪابي ڪناري واري علاقي کي پينگ ڪندي ايندي. مان سمجهان ٿو اتي موجود فوج هن درياه جو تحفظ ضرور ڪندي

گواليار واريءَ جنگ ۾ فتح بعد سنڌ جي صورتحال

1843ع جي پڇاڙيءَ ۾ انگريزن خلاف هڪ مضبوط اتحاد ٻڌجي چڪو هو پر سر چارلس نيپئر جي سخت قسم جي حڪمت عملي ۽ سندس فوجي طاقت ڪري گهٽ ۾ گهٽ سنڌ ۾ ته سڪون ۽ امن امان هو. پر گواليار پرسان مهراجپور واري جنگ ۾ ڪاميابيءَ کان پوءِ اهڙي مخالفت ختم ٿي وئي هئي. ان کان پوءِ انگريزن واري هندستان پنهنجي مستحڪم حيثيت ماڻي ورتي هئي. اندروني بغاوت جو پئه ته ضرور هو پر ٻاهرئين حملي جو پنجاب جي سکن کان سواءِ ڪو ٻيو خوف ڪونه هو. سکن خلاف پيش قدمي لارڊ ايلنبرو جي فوجي حڪمت عمليءَ جو نتيجو هئي، جيڪا وقتائتي هئي، جنهن وسيع قسم جي سازش کي ٻنجو ڏئي ڇڏيو هو. هو پاڻ شخصي طور جنگ ۾ حصو وٺي رهيو هو. هن جي شاندار فتح انگريز طاقت کي ذلتن ۽ تباهي جي پاتال مان کڻي عزت ۽ آبرو واري مقام تائين پهچايو هو. گواليار واري انگريزن جي فتح سنڌ ۾ انگريزن جي برتريءَ لاءِ ضروري ڪانه هئي. افغان، قلات جا قبائلي سردار مير شير محمد ۽ غدار مير علي مراد ٽالپر وارن جو اتحاد گواليار جي شڪست کي ڪابه ٽيڪ ۽ مدد ڪونه ٿي ڪري سگهيا، پر وقتي طور فتنو فساد ضرور کڙو ڪري سگهن ها. ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ انگريزن جي فوج بيماريءَ وگهي وڃي بستري داخل ٿي هئي. ماڻهن جا اهي ٽيئي نسل اهڙين حالتن ۽ سهوليتن کان چڱيءَ ريت باخبر هئا. جيڪي انگريزن جي اچڻ ڪري کين ملي ويون هيون. ليڪن اهي هٿيار اهڙي تبديليءَ کي اڳتي وڌڻ کان روڪين ها. ٽالپر حڪمرانن جا سردار به ان حڪمرانن سان گڏجي مزاحمت ڪن ها جنهن مهاڏي ڏيڻ جي مقصد سان هٿيار کنيا هئا. پر هنن ڏٺو ته جنرل سر چارلس انگريزن لاءِ وڙهي رهيو هو. جنهن بابت هنن کي ڪنهن به قسم جي غلط فهمي ڪانه هئي. بلوچ ڳوٺاڻا فوج مان ڀڄي نڪتل ماڻهن جي گرفتاري لاءِ پوليس جي مدد ڪري رهيا هئا. جيڪي گرفتاري کان بچڻ خاطر لڪي رهيا هئا. هتي قتل جون وارداتون به ٽيندڙيون هيون. ليڪن يورپين کي قتل ڪونه ڪيو ويندو هو پر اهڙو جرم عورتن خلاف ڪيو ويندو هو. اهڙن مجرمن کي انگريز سرڪار جي حوالي ڪيو ويندو هو. اهڙا ڪم نهايت خبرداريءَ سان ٿي رهيا هئا.

سنڌ جي فتح کان پوءِ

جيڪڏهن لارڊ ايلنبرو هندستان وارو طريقہ ڪار ڪتب آڻي ها ۽ پنهنجي ماتحت عملدارن جي ڏنل هدايتن ۽ انهن جي اختيارن کي سرڪاري اصولن مطابق روڪي ۽ محدود ڪري ها ۽ اهي ماڻهن جي خواهشن ۽ حالتن مطابق نہ هجن ها تہ سنڌ جي فتح بہ افغانستان جي فتح وانگي ناڪام ثابت ٿئي ها. جيڪا ڳالهہ تباهيءَ ۽ برباديءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪانہ هئي، پر ائين ٿيڻ سان بمبئي واري ڏر جون غداريءَ جهڙيون ڪوششون ۽ اميدون پوريون ٿي وڃن ها. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جا معاملا وڏيڪ منجهيل ۽ پيچيده آهن. فوجي ۽ سول معاملا ڪن ماڻهن جي انتظامي بندوبست تي مدار رکن ٿا. جيڪي ڏاڍا نازڪ ۽ وقتائتا آهن. هن قسم جون ڳالهيون فقط اهو ماڻهو ڪري سگهي ٿو جنهن کي سنڌ جي فتح اهڙن معاملن کي اڪلائڻ لاءِ هڪ ڪنجي ڏئي ڇڏي آهي ۽ اهو ئي ماڻهو صحيح طريقي سان ڪدارن کي چگيءَ ريت سمجهائي سگهي ٿو. نہ تہ ٻيءَ حالت ۾ سيڪنڊ برٽش آرمي جو قتل عام ٿئي ها. ان کان پوءِ سکن ۽ افغانن جا حملا شروع ٿي وڃن ها. ان کان سواءِ هندستان جا سيئي مسلمان بغاوت جو ڏريرو ڦڙڪائن ها ۽ اڳيان حڪمران پنهنجي ملڪن جون واڳون سنياليو وٺن ها. تنهن ڪري سمجهڻ ڪپي تہ سنڌ جي فتح هڪ وڏي ڪاميابي آهي.

سر چارلس نيپئر جي نظر ۾ سنڌ جي اهميت

هن ملڪ جي قدر قيمت بابت سر چارلس جو بيان موجود آهي جنهن کي "مماپرسي" جي حوالي هتي پيش ڪجي ٿو جيڪو هڪ سرڪاري سوال جي جواب ۾ لکيو ويو هو تہ سنڌ جا ڪي قلعا تباهہ ڪيا پيا وڃن ۽ ڪن جي مرمت ڪري مضبوط ڪيو پيو وڃي. جڏهن تہ سنڌ انهن قلعن سان ائين سينگاريل هئي، جيئن واڳهہ جي ڪل ڏيکن سان سينگاريل هوندي آهي.

"قلعن جي معاملن کي اوهان رهڻ ڏيو. هتان جي آبهوا اهڙي آهي جو انهن قلعن جي تباهي تڪڙي ڪانہ ٿيندي آهي. جڏهن ڪنهن جي مرمت کي ضروري سمجهيو ويندو آهي تہ اهڙو ڪم ڪو ڏکيو ڪونہ هوندو آهي، پر اهڙي ڪم ۾ خرچ گهٽو ۽ فائدو ٽورو هوندو آهي. ڇاڪاڻ تہ هتان جا ماڻهو اسان سان گڏ آهن ۽ وٺن ڪو تويخانو موجود ڪونہ

آهي. تنهن ڪري هي ماڻهو نه انگريزن تي حملو ڪري سگهن ٿا. نه وري حملي وقت پنهنجو بچاءُ ڪري سگهندا آهن.“

”هي هڪ سرحدي ملڪ آهي جنهن جو بچاءُ مختصر فوج ڪري سگهي ٿي. هتي وڏيءَ فوج جي ٿوري وقت لاءِ ضرورت محسوس ڪئي ويندي آهي. چاڪاڻ ته هن وقت پنجاب جون حالتون وڳوڙي آهن. سنڌ جي فتح به هاڻي تازو ٿي آهي، جنهن جي انتظامي جوڙجڪ کي مستقل بنيادن تي قائم رکڻ جي صورت ڪانه آهي.“

”سنڌ فوجي ۽ تجارتي نقطئه نظر کان اتر اولهه هندستان لاءِ هڪ اهم ملڪ آهي.“

”سنڌو درياه ڪري هتان جي تجارت وڏي اهميت رکي ٿي. اتر واري تجارتي سامان جي آمد رفت هن وهڪري وسيلي آهي. هتي فقط هڪ سامونڊي بندر آهي، جتي ”ڪسٽم هائوس“ ڏاڍيءَ سولائيءَ سان ”ڪسٽم ڊيوٽي“ اڳاڙي سگهجي ٿي. هن اوپر واري سرحد سان ٽر وارو رڻ پٽ علائقو آهي. ان ڪري غير قانوني تجارتي سامان جي آمد رفت جا امڪان گهٽ آهن. چاڪڻ ته هن علائقي وچان گذرندڙ رستا ٿورا آهن. جن تي چوڪسي رکڻ نهايت سولي آهي. جيتري قدر فوجي سرحد هجڻ جو تعلق آهي ته جيڪڏهن پنجن مان ڪنهن به هڪ درياه وسيلي پنجاب تي حملو ڪبو ته هتي رهندڙ فوج پيش قدمي ڪندڙ لشڪر جي ڪاپي پاسي جو بهتر بچاءُ ڪري سگهندي. اهي درياه سنڌ جي سرحدي شهر مٺڻ ڪوٽ وٽان مٿي اتر هلندا ۽ وسيع ايراضيءَ ۾ پکڙيا ويندا آهن. هنن مان ڪنهن به هڪ درياه جي ڪناري کي اتر اولهه هندستان جي سرحد ٻڌائي سگهجي ٿو جيڪا وڌيڪ واضح هوندي. جيڪڏهن سنڌ انگريز دشمن تالپر حڪمرانن جي قبضي ۾ هجي ها ته انهن سيني درياهن جا ڪاپا ڪنارا انگريز حڪمت عمليءَ لاءِ منفي ڪردار ادا ڪن ها.“

سنڌ هندستان لاءِ مضبوط بچاءَ جي سرحد

”جيڪڏهن ڳجهن فوجي اصولن تي سوچبو ويچاربو ته انگريز هندستان جي حقيقي سرحد ستلج آهي، جيڪا بهاولپور جي اتحاد کان سواءِ ممڪن ڪانه آهي. هي علائقو اسان جو اتحادي فقط تڏهن رهي سگهي ٿو جڏهن اتر کان هن مٿان ملتان جي سانوڻ مل جو ۽ ڏکڻ کان سنڌ جي تالپر حڪمرانن جو ڏاڻ هوندو. جيڪڏهن انگريز هندستان، تالپرن حڪمرانن تي حملو

ڪندو ته ٿر جو رڻ پٽ رنڍڪ ثابت ڪونہ ٿيندو. هن بيابان کي اڪرڙ لاءِ گهٽا رستا آهن. پر تالپر حڪمرانن لاءِ ٿر وارو هي علائقو وڏي رنڍڪ آهي. جيڪڏهن هو ٻيو ڪجهہ بہ نہ ڪري سگهن ها، رڳو ٿر جي ڪوهن ۾ زهر ملائي ڇڏين ها يا انهن کي ڌاهي ختم ڪري ڇڏين ها ۽ هن علائقي ۾ موجود قلعن ۾ فوج ويهاري انگريز فوج کي ٿوري وقت لاءِ روڪي ٻيهاري سگهن ها. هي موضوع اهڙو آهي جنهن تي هاڻي عذر ٿي رهيو آهي، پر اهڙيون ڳالهيون فتح کان اڳ هندستان کان ٽيندڙ حملي کي ڪنهن حد تائين روڪي ضرور سگهن ٿا. ليڪن هاڻي ٿر وارو هي علائقو فوجي اهميت وارو انهيءَ ڪري ڪونہ آهي، جو هن جي ٻنهي پاسن کان انگريزن جي حڪومت قائم ٿي وئي آهي، تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌ جي فتح ستلج جي ٻڌاءَ واري سرحد لاءِ اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي."

"ان کان سواءِ سنڌ اندر فوج جي موجودگي خود سنڌ جي ٻڌاءَ لاءِ بہ اهم آهي. جيڪا منڻ ڪوٽ کان وٺي هيٺ پنج سو ميل هلي سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ختم ٿي وڃي ٿي."

جيڪڏهن دشمن اتر کان ستلج وٽان حملو ڪندو ته سندس آڏو ٿر وارو بريٽ ٻڌاءَ لاءِ موجود آهي. ٻي ڳالهہ تحفظ واسطي انگريز فوج ٻنهي پاسن کان موجود هوندي. تنهن ڪري ان کي ساڄي پاسي رخ موڙڻ کان سواءِ ٻيو گس ڪونہ هوندو ۽ جيڪڏهن نہ ته کاٻي طرف رخ ڪندو. جيڪڏهن دشمن ساڄي طرف رخ ڪندو ته سنڌ جي ڏکڻ پاسي واري فوج کي آڻي حيدرآباد ۾ گڏ ڪبو. ان فوج جي هڪ پاسي قلعن جي قطارن ۾ ويڙل فوج هوندي ۽ قلعن جو اهڙون سلسلو اڇي عمرڪوٽ تائين ڪٽي ٿو. جڏهن ته قلعن جي اها قطار ڏاڍي سگهاري آهي. هنن مان هڪڙا قلعا مرمت ڪري ٻڌاءَ جوڳا ٻڌايا ويا آهن. جڏهن ته ٻين کي نئين سر تعمير ڪيو ويو آهي. انهن قلعن کي مضبوط ڪرڻ مان مقصد اهو هو ته حيدرآباد کان سنڌوءَ جي ڇوڙ تائين سنڌوءَ وسيلي هلندڙ آمد رفت کي تحفظ ڏئي سگهجي. حيدرآباد ۾ گڏ ٽيل فوج لاءِ رابطي ۽ پوئتي هٽڻ جا ڇهہ رستا آهن، جن وسيلي ۽ موسم مطابق هندستان نئين فوج بہ پهچي سگهي ٿي. اهڙي ريت 1 ڏگري تي ڪراچي، 2 ڏگري تي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري وڪڙ وارو علائقو 3 ڏگريون اڇ جي راڄڌاني ڀونگ پاڙا، 4 ڏگريون گجراتَ، 5 ڏگريون بيلسا ۽ 6 ڏگريون ٻاهڙ مير Balmer آهن."

"هنن مان ٽن ماڳن کي پنهنجا بندر آهن، جن جي حفاظت ڪرڻ نهايت ضروري آهي. ان کانسواءِ باقي ٽن وسيلي خشڪي وارو رابطو قائم رکي سگهبو آهي. عمرڪوٽ ۽ ڏسا جي خشڪيءَ واري رستي سان قلعا تعمير ڪيا وبا آهن. جيڪڏهن دشمن ڏکڻ سنڌ واري فوج ڏانهن وڌندو ته ان لاءِ به رابطي جا ڪيترا رستا کليل آهن. اهڙيءَ ريت ڏکڻ سنڌ جي انگريزي فوج جي هڪ پاسي هٿياربند آڳبوٽ هوندا. جيڪي سنڌو وسيلي هر وقت پيا ايندا ويندا آهن. اهو اتر سنڌ ۾ سکر ۾ رهندڙ فوج لاءِ رابطي جو اهم وسيلي آهي. ان کان سواءِ ڪابه فوج سنڌوءَ جي ڪنارن ويجهو پيش قدمي ڪري ڪانه سگهندي آهي. انهيءَ ڪري جو هن وهڪري مان ڪيتريون چاڑهون نڪرنديون آهن. ان کان سواءِ آبپاشي جي مقصد سان هن مان واهه به ڪڍيا ويندا آهن."

"اهڙي ريت اتر واريءَ فوج جو ستلج جي ڪناري موجود انگريزي لشڪر سان رابطو ممڪن ٿي سگهي ٿو. جڏهن ته دشمن جي ٻئي پاسي ٽر جهڙو ويران علائقو هوندو. انهيءَ صورتحال ۾ دشمن تباهه ٿي ويندو يا وري ڪيس انگريز فوج جا ٻه ٿي مضبوط ماڳ فتح ڪري اڳتي وڌڻو پوندو. پر پوئين صورتحال مطابق حيدرآباد جي چوڌاري علائقو سنڌوءَ جي پراڻن ٻيٽن سان پريو پيو آهي ۽ هر اڌ ميل تي سنڌوءَ جو هڪ نہ ٻيو پراڻو وهڪرو موجود آهي. تنهن ڪري دشمن فوج جو اڳتي وڌڻ آسان ڪونہ آهي. انگريزي فوج شڪست کائڻ جي صورت ۾ هن علائقي جي هڪ هڪ انچ جو دفاع ڪندي ۽ دشمن کي سولائي سان سمنڊ تائين پهچڻ ڪانہ ڏيندي. نہ ته ٻيءَ حالت ۾ دشمن کي ٽر اکري ٻئي پاسي وڃڻو پوندو يا سنڌو اکري ڪراچي تي قبضو ڪرڻو پوندو. جيڪو فوجي سرگرمين جو هڪ اهم مرڪز آهي، جنهن جو سمنڊ وسيلي سنڌو رابطو بمبئي سان به آهي. اهڙو رابطو چوماسي واري رُت دوران چڇي ويندو آهي. تنهن ڪري موسمي حالتن ۽ زمين جي صورتحال کي ڏسي دشمن منڍ ڪوٽ کان هيٺ ۽ سامونڊي ڪناري تائين فوجي سرگرميون شروع ڪري ڪونہ سگهندو."

"پر جيڪڏهن دشمن، سنڌوءَ جهڙو خطرناڪ درياه اکري اتر ڏانهن وڌندو ته هن کي ساڻين مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پوندو. ڇاڪاڻ ته سکر واري فوج کي رابطي جا ٻه رستا ۽ پوئتي هٽڻ لاءِ جُوءِ ٻه جالاري آهي.

فوجي سازو سامان خشڪي وسيلي بهاولپور رستي ستلج تائين پهچائي سگهبو. جيڪڏهن دشمن اتر طرف نہ ٿو وڌي تہ سکر واري انگريزي لشڪر ٽر واري ڪناري سان شاهہ ڳڙهہ واري قلعي وٽ ڪيس مهاڏو ڏينڊو. ان وقت دشمن جي پنڌين پاسي جيسلمير ۽ ٻئي پاسي انگريزن جي فوج هوندي. اهڙيءَ صورتحال ۾ انگريزن جو لشڪر سنڊس ساڄي پاسي کي تباه ڪري چڏيندو. جنهن ڪري دشمن فوج ڏکجي ويجي وچ ٽر ۾ پهچندي. ان وقت حيدرآباد ۽ فيروزپور کان ايندڙ انگريزن جي فوج پاسي ۽ پُٹ تي دٻاءُ رکندي. ان ڪري دشمن کي ڪنهن بہ قسم جي کاڌ خوراڪ ۽ جنگي سامان پهچي ڪونہ سگهندو. چاڪاڻ تہ اهو پنهنجي رابطي جا رستا پاڻ وڃائي چڪو هوندو."

هنن بيانن ۽ مشاهدن مان چگيءَ ريت معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ فتح کان پوءِ سنڌ هندستان لاءِ بچاءَ واري مضبوط سرحد بڻجي وئي آهي. جيڪڏهن سنڌ تالپر حڪمرانن جي هٿ ۾ هجي ها تہ هندستان جي وڏي فوج کي گهٽو پري اوير پاسي تي موجود هجڻ لاءِ مجبور ڪري ها. ان سان گڏ .اها هندستان جي هڪ ڪمزور سرحد جي صورت ۾ هجي ٿي. اها سرحد تہ مستقل بہ ڪانہ هجي ها. پر اتي رهڻ واري فوج تي خرچ بہ گهٽو ٿئي ها. سنڌ جي فتح سان هن ملڪ جو اندروني مضبوط نظام ختم ٿي ويو جيڪو انگريزن جو جاني دشمن هو. اهو ڪهڙي وقت بہ ٽر وارو رڻ پٽ اکري هندستان جي حڪومت تي حملو ڪري پئي سگهيو. تالپر حڪمرانيءَ جي هندستان سرڪار سان ملندڙ سرحد بہ گهٽي ڊگهي هئي. جنهن کي حوالي ڪرڻ بہ ايڏو آسان ڪونہ هو. چاڪاڻ تہ جيڪو ماڻهو سنڌ جي آبپاشيءَ تي ڪمانڊ رکندو آهي. سو ٽر جي رڻ پٽ علاقي جو مالڪ هوندي آهي. تنهن ڪري سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ هن کان پوءِ سنڌ جي بچاءَ واسطي مختصر ريگيولر فوج ڪافي ثابت ٿيندي. اها ايتري ٿوري فوج آهي جو اتر ستلج جي سرحد واري فوج کي ڪو سهارو ۽ ٽيڪ ڏيئي ڪانہ ٿي سگهي. چاڪاڻ تہ انهن جو تعداد بلڪل ٿورو هوندو.

ڪراچيءَ جو آئيندو

"ڪراچي بچاءَ جي نقطئہ نظر کان هڪ اهم جڳهہ آهي. اهو وقت پري ڪونہ آهي جو هي شهر سکيو ستابو ۽ شاهوڪار بڻجي ويندو جو

جابلو ماڻهو انکي ڦري ويڙهڻ کرڻ لاءِ ڏاڙن هٽڻ لاءِ پهچي ويندا. تنهن کري هن شهر جي چوڌاري کوٽ ڦيرائڻو آهي."

ٽاٽو احمد خان جي صحت بخش آبهوا

احمد خان هالا جبل اندر موجود آهي. هن شهر جي چوڌاري به قلعو اڏڻ گهرجي. جيڪڏهن هيءَ جوءِ صحت بخش آهي ته اتي سئنيٽوريم به تعمير ٿيڻ گهرجي. چاکاڻ ته رپورٽ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته هيءَ جُوءِ ڏاڍي صحت بخش آهي، پر هن جي آبهوا کي سياري جي رُت ۾ جاچيو پرکيو ويو آهي. پر هن ماڳ کي جون جي گرم مهيني ۾ به جاچي پرکي ڏٺو وڃي. هن ٽاڪ جي جاءِ وقوع به بهتر آهي ۽ کراچي کان اتر ويندڙ ان رستي تي آهي، جيڪو سيوهڻ ڏانهن ويندو آهي ۽ ٽکرين جو ترو ڏئي اڳتي ويندو آهي. هنن ٽکرين وچ ۾ گذرگاهه ۽ لڪ به گهٽا آهن. ماڻهن جون وسنديون به ورلي ڏسڻ ۾ اينديون. ليڪن هن رستي آمد رفت تمام گهٽي رهندي آهي. احمد خان جو هي ماڳ اهڙو ته صحت بخش آهي جو هتي بيمار ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو آهي."

سنڌ جي قلعن جو آئيندو

"هتان جي قلعن کي برقرار رکڻ يا ڀاهي پٽ کرڻ جو سوال به غير ضروري آهي. پر حالتن مان ائين محسوس ٿي رهيو آهي ته جيڪڏهن اهم ماڳن وارن قلعن ۾ هڪ طاقتور فوج رکبي ۽ قلعن جي مرمت کري وڌيڪ سگهارو کبو ته اهم کم سرانجام کري سگهجي ٿو ۽ مختصر ماڻهو به وڏي بچاءُ جو کم کري سگهن ٿا. ان کان سواءِ قلعي اندر رهيل فوج هنگامي حالتن ۾ جتن جي صورت ۾ نکري بغاوتن کي ٻنجو ڏئي سگهي ٿي. اهو به ممکن آهي ته سنڌ اندر موجود سيني قلعن جي مرمت کري استعمال لائق بنايا ويا ته منجهن تمام گهٽي فوج رهائي سگهجي ٿي. جنهن کي وقت جي ضرورت مطابق جتن جي صورت ۾ هنگامي حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ کيڏانهن به موکلي سگهجي ٿو ۽ منصوبه بندي مطابق تيار کيل بغاوت جي سرگرمين کي ختم کري سگهجي ٿو. موثر ۽ وقتائتن فوجي سرگرمين لاءِ ائين کرڻ ضروري آهي. ائين کرڻ سان ساڙيندڙ سج جي گرميءَ کي به منهن ڏئي سگهجي ٿو. انهيءَ ٻن ٽن مهينن لاءِ کاڌ خوراڪ محفوظ کري رکڻي پوندي.

جيڪڏهن دشمن حملو ڪيو ته ڪاڌ خوراڪ ختم ٿي وئي ته فوج بکي مري سندس آڏو آڻ مجي بيهي رهندي. ان ڪري خرچ ضرور وڌي ويندو. ڪاڌ خوراڪ جي جام هجڻ سان قلعي اندر رهڻ واري فوج ٻاهر نڪري دشمن کي سختيءَ سان مهاڏو ڏئي سگهي ٿي. پر گهٽو اڇتي نڪري وڃوڙي وايو منڊل کي منهن ڏئي ڪانه سگهندي. ڪيترائي قلعا پاڻيءَ جي سهوليت کي ڏسي تعمير ڪيا ويا آهن. جيڪي هيٺ تراين ۾ آهن. جتي اٽيهئي پاڻيءَ جي چر لڳي بيٺي هوندي آهي. اهڙيون جڳهون صحت بخش ڪونه هوندیون آهن."

"منصوبو هن ريت تيار ڪيو ويو آهي ته جيئن فوج کي هڪ جاءِ تي گڏ رکيو وڃي. کين ڪهڙي به وقت، ڪيڏانهن به ۽ ترت موڪلي سگهجي. ائين ڪرڻ سان اندروني دشمن تي فوج جو ڏهڪاءُ ويهي ويندو. جڏهن ته ٻاهرئين دشمن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڏکڻ سنڌ جي فوج حيدرآباد ۾ اتر سنڌ واري فوج سکر ۾ رکي ويندي. جيڪا سنڌءَ جي ڪناري تي رهائي ويندي. پر جيڪڏهن دشمن گيڊروشيا جي رڻ پٽ نزديڪ سون ميااڻيءَ وٽان سامونڊي ڪنارو اڇتي وڌڻ چاهي ٿو ته پوءِ حيدرآباد ۾ سکر بدران فوج کي آڻي ڪراچيءَ ۾ گڏ ڪبو. حب ندي arabis جي اوسي پاسي به ڪجهه قلعا آهن جن کي استعمال ڪرڻ لاءِ جاچي پرکي ڏٺو ويو آهي. امڪان آهي ته دشمن سنڌوءَ درياه ڏانهن وڌڻ کان اڳ ڪراچي تي ضرور گهيرو ڪندو. پر سنڌوءَ وٽ پهچي ڪيس ڏاڍي مايوسي ٿيندي. ڇاڪاڻ ته پار اڪرڻ لاءِ نه اتي پٽڻ هوندا. نه وري پاتڻي ٻيڙيون هونديون. پر هن جي استقبال لاءِ طاقتور ۽ مسلح انگريزي فوج موجود هوندي ته جيئن دشمن سنڌو پار اڪري نه سگهي. ان جاءِ وٽ دشمن کي کٽي مهاڏو نه به ڏجي، ته به ان فوج لاءِ اڇتي وڌڻ وڏي ڏڇي ڪان خالي ڪونه هوندو. پر اهڙي فوج هوندي ڪهڙي، جو گهيري سان لاڇاپيل فوجي سامان بلوچستان جهڙي جابلو علائقي مان کٽي اچي ڪراچي تي گهيرو ڪندي؟

موجوده صورتحال ۽ سنڌ جو انتظام

"هتان جي موجوده حالتن کي هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿو ته اسان سنڌ تي انتظامي گرفت اڃا هاڻي تازو رکي آهي ۽ فوج کي هڪ اگري بيماري وکوڙي وئي آهي، جنهن مان پوري ريت جان آجي ڪانه ٿي

آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته هتي ايترا ڊاڪٽر موجود ڪونہ آهن. اسان جي حالت اها آهي جيڪا فتح کان اڳ هئي. هن وقت تائين اسان سنڌ کان چگيءَ ريت واقف ٿي ڪونہ سگهيا آهيون. اسان هن وقت نسل پرست بلوچن سان منهن ڏئي رهيا آهيون. جيڪي ساڻ ۾ حسد سان پريل آهن. ان کان سواءِ هندستان جي گهٽن اسان خلاف ڦيڪاري لائي ڏني آهي. جنهن ڪري معزز عملدارن جي عزت نفس مجروح ٿي رهي آهي. هنن ماڻهن جي ڪوشش اها آهي ته جيئن عام ماڻهو فوجي سپاهي خلاف اٿي ڪڙا ٿين. اهڙن ماڻهن فوج جي بيماريءَ دوران بلوچن کي بغاوت لاءِ پڙڪايو هو. پر اهڙين حالتن مٿان غلبي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان سنڌ کي ضابطي هيٺ رکيو.

"ابتدا کان وٺي مٿي بيان منصوبي ڏاڍي سختيءَ سان عمل ڪيو ويو آهي ۽ اسان جي آڏو وسيع نظريي وارو پس منظر موجود هو. جتي وقت ۽ پئسي نہ هئڻ ڪري قلعا نهرائي ڪونہ سگهيا آهيون، تہ اتي اسان گهرن ۾ مارا نهرايا آهن. ٿوري وقت کان پوءِ اهڙي ڪم کي هڪ مستقل شڪل ڏني وئي آهي. پر اهڙين ڳالهين کي موثر طاقت آهي. اها هڪ ننڍڙي ڪوشش ضرور آهي، پر هڪ وڏي منصوبي جو حصو آهي، جنهن جو واسطو هڪ مخصوص طريقي سان آهي. سنڌ تي فتح هاڻي ۽ اڳتي هلي اتر اولهہ هندستان جي سرحد جي مضبوطي ۽ حفاظت لاءِ ڏاڍي مددگار ثابت ٿيندي. ان کان سواءِ هي ملڪ ڏکڻ اولهہ واري سرحد سان بہ واقع آهي. جيتري قدر هن ملڪ جي خرچ پکي جو تعلق آهي تہ اهو ايجا هندستان سرڪار تي بار آهي. توقع آهي تہ اهي هاڻي گهٽجي ويندا ۽ ڪمپني کي هتان گهٽي پيداوار ٿيندي. ٽالپرن جي حڪمراني ختم ٿي وڃڻ ڪري نہ رڳو پيداوار خرچ کان وڌي ويندي، پر ستلج بلڪ فيروز پور کان وٺي ڪچ تائين جيڪا فوج رکي ويندي، ان جي بہ هاڻي ضرورت محسوس ڪانہ ٿيندي ۽ ان تي ايندڙ خرچ گهٽجي ويندو.

انگريزن جي ستلج واري فوج جي حالت ان ماحول ۾ وڌيڪ خطرناڪ هجي ها جڏهن سنڌ، گواليار، نيپال ۽ پنجاب متحد ۽ انگريزن جا گڏيل دشمن هجن ها. ان کان سواءِ ڪابل جي فتح کان پوءِ اهڙي اتحاد جو امڪان وڌي ويو آهي. اهڙن ملڪن جا حڪمران پنهنجا خفيہ نمائندا موڪلي، زباني طور معاهدا ڪري، متحد ٿي سگهن ٿا. انهن اهڙن

ڳجهن ناهن جو ڪنهن کي به پتو پئجي ڪونه سگهندو. جيڪڏهن هنن ماڻهن کي سازش ڪرڻ جيتري وٽي ملي ته بغاوت جو وڏو ٻارڻ ٻري سگهي ٿو. اهڙو خطرو به اٽيهئي رهندو ايندو جڏهن اهي حڪمران اقتدار جي مسند تي ويٺل هوندا. پيڙيل عام ماڻهو ته اسان سان گڏ آهي، پر جڏهن سندن حڪمران هنن مٿان ڏاڍ ڪندا ته هنن جو طرف وٽي ويندا. ظلم آڏو زاري آهي. چاڪاڻ ته اهي ماڻهو مهذب ڪونه آهن، تنهنڪري اهي پنهنجي پلي لاءِ ڪونه سوچيندا.

"انهيءَ مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ وسيع علائقن جي والار ڪرڻ ضروري آهي. اتر ستلج واري سرحد اتر سنڌ واري سرحد کان وڌيڪ بهتر آهي. اڳتي هلي پنجاب جي فتح لاءِ به اسان کي مجبور ڪيو ويندو. پر ائين ڪرڻ مناسب آهي يا نه آهي. پر پنجاب جي فتح کان اڳ بهاولپور جي فتح وڌيڪ مناسب آهي. سنڌ جي فتح اتر اوير واري سرحد جي حفاظت لاءِ نهايت ضروري هئي. هن فتح تي ڪن ماڻهن وٽي هاءِ گهوڑا شروع ڪئي هئي جيڪا ائين منجهيل هئي، جيئن انهن ماڻهن جا چاڻيل سبب منجهيل آهن. ائين ٿيو ته آڳريرن تي ڪٽڻ جيترن غدار حڪمرانن ڪري ڪروڙن ماڻهن جي حفاظت ۽ پلائي جا ڪم رولڻي جو شڪار ٿي ويندا. انهن حڪمران حقن جو تحفظ ماڻهن تي ظلم جي مفادن تي رکيو ويو آهي ۽ اهي جديد دور جي تقاضائن جا دشمن آهن.

بهاولپور تي قبضو

"اسان بهاولپور تي قبضو ڪري ڪونه سگهنداسون. ان لاءِ بهتر اهو آهي ته نواب کي پنهنجو دوست ۽ هڪ مضبوط حڪمران بڻايون. جيڪڏهن هو اسان ۾ بدگمانيون ۽ شڪ شبها ڪندو ته ڪيس گهٽو نقصان پئجي سگهي ٿو پر ڪيس تخت تان لاهڻ کان پوءِ اسان کي ستلج جي آبي ذريعن کان وٽي سنڌوءَ جي چوڙ واري علاقي تائين هڪ ڊگهي ۽ مضبوط سرحد ملي ويندي. اهڙيءَ ريت درياه کي سرحد بنائڻ ۾ آساني ٿي پوندي، جيڪا هڪ مستقل سرحد هوندي. انهيءَ وهڪري جي ڪنارن تي آباد ماڻهو هڪ ٻئي کان الڳ ٿي ڪونه سگهندا. چاڪاڻ ته اهي اڳ ۾ ئي پاڻ ۾ رليل مليل آهن. جيڪڏهن تهذيب اڃان به ترقي ڪئي ته اهي رهندو به پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي ويندا. ليڪن جابلو سرحد جي ڪري ماڻهن جو ميل ميلاپ ختم ٿي ويندو آهي ۽ هر ڪو پنهنجي

پاسي رهجي ويندو آهي. ڦرلٽ جي سهوليت جي عدم موجودگيءَ ڪري هي بلوچ قبيلا هڪ ٻئي جي ڦرلٽ ڪري گذر سفر ڪندا آهن. مهذب ماڻهن کي لٽڻ جي کين سهولت ڪانه هوندي آهي، تنهن ڪري هڪ ٻئي کان نفرت ڪندا آهن ۽ هڪ ٻئي تي اڳرايون ڪندا آهن.

سنڌ جون سرحدون

"تالپرن جي حڪمراني دوران سنڌ جي الهندي سرحد حب ندي arabis تائين هئي، جيڪا هڪ سو ٽيهه ميل ڊگهي هئي. ان کان پوءِ هالا جبل جو سلسلو آهي. ان کان پوءِ وري هڪ سو ٽيهه ميل ڊگهي سرحدي پٽي آهي، جيڪا اڳتي هلي چانڊين جي علائقي تائين پهچي ٿي. چانڊين جي علائقي واري هڪ سو چاليهه ميل سرحد غير واضح آهي، جيڪا اوير اتر پاسي ڏانهن وڌندي ڏسجي ٿي. هيءَ سرحد سنڌوءَ سان پور وچوٽي تي هلندي آهي ۽ ٻنهي جي وچ ۾ سراسري فاصلو چاليهه ميل کن هوندو آهي ۽ اڳتي وڌي ڪچي واري جابلو جُوءِ سان وڃي ملندي آهي. اها سرحد سنڌو درياه، جابلو علائقي ۾ وارياسي بريٽ ڪري ڏاڍي واضح آهي. هن سرحد کان هر ڪو واقف آهي. هتان کان پوءِ ڪشمور ڏانهن رخ ڪري ٿي ۽ هن سرحد کي صحيح نموني سان محفوظ به ڪري سگهجي ٿو. هن جي هيٺئين ۽ مٿئين پاسي جي بچاءَ لاءِ ذريعا به گهٽا آهن. هالا جبل کي فقط هڪ جبل طور ئي ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو ته هن جبل ۾ عام رواجي قسم جا لڪ passes آهن، جن کي ضرورت وقت پار به ڪري سگهجي ٿو.

سنڌ جا ٻاهرين ملڪن سان رشتا ناتا ته اهي آهن، پر هنن ملڪ جي اندروني حالتن ۽ سندس اصلي قيمت ۽ قدر جو ذڪر ڪنهن مناسب جڳهه تي اڳتي ايندو.

باب پنجون

سنڌ جا هنر، هنرمند، زرعي ۽ معدني ذريعا ۽ انهن جي سنيال

وبائي بيماريءَ کري سول انتظاميہ بدنظميءَ جو شڪار ٿي وئي هئي. اهڙو ذکر گذريل باب ۾ اچي چڪو آهي. پر عوام جي پلائي ۾ ڪنهن بہ قسم جي سستي ڪانہ ڏيکاري وئي هئي. انهيءَ زماني ۾ ڏوهن جو انگ بہ تمام گهٽو وڌي ويو هو. تنهن کري سرڪار لاءِ بہ طاقت جو استعمال لازمي ٿي پيو هو. اهو ئي دور هو جو انساني هنرن ۽ قدرتي پيداوار جي جاچ پڙتال بہ ڪئي وئي هئي. اهڙي جاچ مان هي معلومات ملي تہ ٺڪر جي ٽانون جي ڪاريگريءَ ۾ سنڌي ذات ڏٺي آهن. ان کان سواءِ اهو پڻ سوچيو ويو هو تہ ٺٽي جي صنعت کي نئين سر جيارجي. جيتري قدر قدرتي پيداوار جو تعلق آهي تہ هيءَ ڏرتي ان معاملي ۾ ڏاڍي شاهوڪار آهي ۽ اهڙي پيداوار هتي تہ وڏ ۾ وڏ حاصل کري سگهجي ٿي. هن ملڪ ۾ مختلف قسمن جا اناج ٿيندا آهن. ڪنڊ، ڪڪي، نير، آفيم، سوڊا ڪار، تماڪ بہ گهٽو حاصل ٿيندو. هالا جبل مان لوهہ ملي ٿو. پرسان ئي گندرف بہ ملندو آهي، جيڪو ڏاڍي اوچي قسم جو هوندو آهي. هتي قلمي شورو saltpeter بہ جهجهو ملندو آهي. سنڌوءَ جي چوڙ واري علاقي مان خالص قسم جو لوڻ ملندو آهي، جنهن جا چوڏهن فوٽ اونهان تهہ هوندا آهن. سنڌوءَ جي ڪنار تي عمارتي ڪاٺ جا گهاٽا ٻيلا موجود آهن. هن ڏرتيءَ لاءِ چيو ويندو آهي تہ منجهس کي پيداواري وسيلا ڪونہ آهن. تنهن کري هي ملڪ ماڻهن جي وڏي تعداد کي ضرورت جون شيون مهيا کري ڪونہ ٿو سگهي. پر هن قسم جي پيداوار کري معلوم ٿئي ٿو تہ مٿي چيل ڳالهہ غلط آهي. ڪپهہ، نير ۽ ڪمند لاءِ سڌريل طريقا ڪم آندا ويا تہ هتان جي اهڙي پيداوار هندستان جي

ٻين ملڪن کان وڌي ويندي. سر چارلس جي خواهش هئي ته ڪمند جي پوکيءَ لاءِ ٻيجو مصر مان ۽ اولهه هندستان جي علائقن کان آڻي متعارف ڪرائجي. اهڙي ڪوشش ڪئي به وئي هئي، پر بمبئي جي ڪامورا شاهي ٻاهران گهرايل پوکڙ لاءِ ڪمند ايتري وقت تائين روڪرائيٰ ڇڏبو جو اهو سڪي ويو.

هاڻي تازو پوليس انتظاميه جي جوڙجڪ به ڪئي وئي آهي. هن ڪاتي جا ماڻهو امن امان قائم ڪرڻ جي مقصد سان ٻهراڙي ۾ به وڃي رهيا آهن ۽ پنهنجي اختيارين کي هوريان هوريان قائم ڪري رهيا آهن. تنهن ڪري ضلعن جا ڪليڪٽر عدالتي نظام کي متعارف ڪرڻ جي لائق بڻجي ويا آهن. اهڙي ريت کين خاص قسم جي معلومات حاصل ڪرڻ جي آساني به حاصل ٿي وئي آهي. دل جي اوڳاڙي به سولائيءَ سان ٿي وڃي ٿي جنهن ۾ انصاف رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. هتي اونهاري وارا فصل اهم هوندا آهن. فصل لهڻ کان پوءِ ان فصل جي پيداوار کي حفاظت سان آڻي هڪ جاءِ تي گڏ ڪيو ويندو آهي. ڇاڪاڻ ته هن فصل تي تمام گهڻي سرڪاري دل وصول ٿيندي آهي، پر صحت بخش جڳهه اڃا تائين ملي ڪانه سگهي آهي ۽ فوجين لاءِ اهڙيون صحت بخش ٻڌرڪون به تعمير ٿي ڪونه سگهيون آهن. ڇاڪاڻ ته هتي رازن جي اڳئي کوٽ هئي، پر هن وڇڙندڙ بيماريءَ کي ته رهندو به انهن جي اٽاڪ ٿي وئي آهي. پهرين ڪوشش ڪئي وئي ته احمد خان ۾ صحت بخش مقام جي تعمير ڪجي، جيڪو سلطان احمد خان جي دل پسند جڳهه آهي. پر اها مناسب ڪانه لڳي. ڇاڪاڻ ته اُتي جڳهن جي چت کي ڊڪڙ لاءِ ڪو سامان دستياب ٿي ڪونه سگهيو. تنهن ڪري اهڙيون ٻڌرڪون جلدي ۾ تعمير ٿي ڪونه سگهيون. انڪري رازا به موٽي آيا ۽ خرچ به گهٽو ٿي ويو. هن کان علاوه ٻئي ڪنهن بهتر ماڳ جي چونڊ به ڪانه ڪئي وئي هئي. ان کان پوءِ فوج کي مختلف ماڳن تي ننڍين گهرن ۾ رهايو ويو ۽ ضرورت مطابق کين ٻاهر به موڪليو ويندو هو. پر انهن موسم ڏسي پوءِ جڙپر عمل ۾ آندي هئي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن سنڊن صحت تي سنڊوءَ جي پاڻيءَ جو اثر نه ٿئي. پر سنڊن اهڙو خيال ڪرڻ ڏاڍو مشڪل به هو. ڇاڪاڻ ته چوماسي جي رُت ۾ سنڊوءَ جو پاڻي اڏل ڪري چوڌاري پکڙجي ويندو آهي ۽ جيڏانهن به هي فوجي

ويندا تہ سنڌوءَ جو پاڻي وٽن اچي نڪرندو. هنن کي جابلو علائقي ۾ تہ ڪٽي رهائجي ها، پر اتي وري پاڻي جو ملڻ مشڪل مسئلو آهي. ان کان سواءِ اچڻ وڃڻ لاءِ رستا بہ ڪونہ آهن. جن وسيلي تعمير جو سامان آساني سان موڪلي سگهجي. بي مصيبت اها هئي تہ ان وچڙندڙ بيماريءَ ڪري عام ماڻهو اڳها لڳا پيا هئا. هتان جي سياري واري موسم بہ چتيءَ گرميءَ وانگي هڪ مصيبت هوندي آهي. تنهن ڪري سرڪاري انتظاميہ بہ سُست ٿي وئي هئي.

ڪامورا شاهي: هڪ وڏي آپدا

هنن سيني آپدائن کان وڏي آپدا ڪامورا شاهي آهي. جيڪا هر ڪم ڪار کي روڪڻ لاءِ جڙ تہ رستي جو پٿر بڻيل آهي. جنهن کي ڏڙابندي ءِحسد وارا اڏ مان اڳتي ڏکي رهيا آهن. پر کي ماڻهو اهڙا بہ آهن جيڪي سر چارلس کي هڪ ايماندار ءِ شريف انسان سمجهندا آهن. کي وري ڏهني طور ننڍڙا ماڻهو جيڪي سمجهندا آهن تہ سنڌ جي هن گورنر کي ڦاهيءَ تي لڙڪايو وڃي ءِ سندس قتل انهن ماڻهن لاءِ مثال هجي. جيڪي اهم تبديليءَ جا خواهشمند هوندا آهن. هن قسم جي ڪامورا شاهي کيس پنهنجي حسد واري سياهيءَ سان ائين سلهاڙي سڪ ڪري ڇڏيو آهي. جيئن للي پوٽينس Lilli potians گليور Gulliver کي جڪڙي ڇڏيو هو. جڏهن سر چارلس انهن کي ٿورو ڍري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي تہ وهہ ۾ وهاڻيل پيغام اچي پهچندا آهن. سندس سارو وقت ءِ قوت تہ سنڌ جي امن امان ءِ فوج لاءِ وقت هجڻ گهرجي پر اهڙي اهم وقت دوران بمبئي سرڪار جي سول ءِ فوجي ڪامورن وٽان سوين خط چوطرف روانا ٿي ويندا آهن. معمولي ڪمن سان لاڳاپيل کيس ڏهاڙي ٿي چار خط ملي ويندا آهن. جڏهن تہ اهم ڪمن سان لاڳاپيل خطن کي جاڻي واڻي ڪري دير ڪرائي ويندي آهي ءِ هي غير ضروري وڏو پورهيو مٿس مڑهيو ويندو آهي تہ هو سنڌ جا ٻيا اهم ڪم ڪار پاسي تي رکي ساه ٻوساڻيندڙ گرميءَ ۾ ويهي انهن خطن جا جواب لکي. جيڪا يورپي ماڻهن لاءِ جڙ سوت جو پيغام هوندي آهي. دشمنيءَ جون اهڙيون ڳالهيون سندس زندگي تباهہ ڪرڻ جي نيت سان ڪيون ويندیون آهن.

اتر سنڌ جي علائقي تي ڏاڙيلن جي ڪارروائين تي ڪنٽرول

هن ڏکوئيندڙ ماحول ۾ سنڌوءَ جي اولهه پاسي اتر سنڌ وارو علائقو جابلو ماڻهن جي حملن جي ضد ۾ هو ۽ اها هڪ ڳڻتيءَ واري ڳالهه هئي. اتان جا گهٽا سردار سلام تي ڪونه آيا هئا. جن مان بن سردارن ته هٿيار سنياليو ورتا هئا ۽ ڏاڙا هٽڻ شروع ڪري ڏنا اٿن. ٻيا سردار وري ڦرلٽ جي مال تي وڙهي ڏانگو ڏانگ تي پيا آهن. کين سياسي نقطئه نظر جي تحفظ جي ڪابه پرواهه ڪانه آهي. بلوچ سردارن اهڙن ڪرتوتن کي منهن ڏيڻ لاءِ "اريگيولر هارس" جا جٿا روانا ڪيا ويا آهن ۽ اهڙي وڳوڙي سرحد جي بچاءَ واسطي ۽ ڏاڙيلن جي قهري ڪارروائين کي ختم ڪرڻ لاءِ سختي سان پيش اچڻ جو حڪم ڪيو ويو آهي. هن وقت نه رڳو قلات جي قبائلي سردارن جي ايار جو خطرو آهي، پر سنڌ جي هالا جبل جي سردارن مان به سرڪشي ڪرڻ جو پئُه آهي. ڏاڙن جي هنن ڪارروائين کي سختيءَ سان منهن ڏيڻ لاءِ فزجيرالڊ جي اٺ سوار فوج لاڙڪاڻي ۾ واندي هنيون ويٺي آهي. کيس حڪم ڪيو ويو آهي ته اتي هڪ مضبوط قلعو قائم ڪري وٺي. انهيءَ لاءِ ته جيئن ان کي مرڪز بڻائي فوجي ڪارروائي جي ابتدا ڪري. هتي پهچڻ کان ٿورو وقت پوءِ هن چوويهن ڪلاڪن ۾ هڪ سو ميل پنڌ هٽي. هڪ قبيلي جي وچ مان. هڪ اهم مجرم جهلي کڻي آيو آهي، جنهن سنڌ جي ٻين سردارن کي مطيع ڪري ڇڏيو هو. جيڪي سندس سلام پريندا هئا. هن جي ڏاڏاين ڪري چوڏس ڏهڪاءُ ۽ ڦڙڦوٽ پئجي وئي هئي. هن جي گرفتاري ڪري غريب ماڻهن کي اندر جو آٽت ۽ جيءَ کي جپ ملي وئي هئي.

ميرشير محمد سان افغانن جي دغا ۽ سندس سنڌ ڏانهن واپسي

انهيءَ زماني ۾ ميرشير محمد لاءِ افغانن جو بلوچن کي پڙڪائڻ وارو پئُه ختم ٿي ويو هو. سنڌ جو هي اڳوڻو تالپر حڪمران افغانن کان مدد وٺڻ لاءِ وٽن لنگهي ويو هو. پر دغاباز وحشي افغانن ساڻس اهڙو سلوڪ ڪيو ،جهڙو ميرشير محمد پاڻ دغاباز هو. کيس افغانن مان اهڙو خدشو ڪرڻو هو پر هن نه ڪيو. سر چارلس هڪ پيري هن لاءِ چيو هو ته، "هي اهڙو حڪمران آهي جيڪو پنهنجي لاءِ پاڻ سفير به آهي." افغانن ننڍي ڪري ڪائنس سيئي دولت کسي ورتي ۽ رات جو سندس نوڪرن کي چيو ويو ته هو پڄي پنهنجي جان بچائن. ڇاڪاڻ ته سندن سردار (ميرشير محمد) کي ادائي

لکن عيوض "بهادر جنگ" کي وڪرو ڪري ڏنو ويو آهي. جڏهن شير محمد کي پٽاڻن جي پرڪارن جو پتو پيو تہ گهوڙي لانگ ورائي وٽي پگو ۾ ساه اچي ڪيجيءَ واري جابلو علاقي ۾ پٽيائين. هتان جي ماڻهن سندس وڌي آجيان ڪئي. هن هتي ويهي سنڌ ۾ بغاوت جي باه ٻرڪائڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪري ڇڏيون هيون. هي ڪيجيءَ واري جابلو علاقي ۾ اچي بگٽين وٽ رهيو هو. هن قبيلي ۾ مرين جا پاڙ ۾ تر سنوان ڪونہ هئا. شير محمد جي بگٽين وٽ رهڻ ڪري، مري قبيلي سندس واهر ڪرڻ کان پوئتي هٽي ويو. تنهن ڪري سڀيل منصوبو ناڪام ٿي ويو. ائين ٿيڻ ڪري بمبئي واري ڌر جون آسون اميدون متيءَ ۾ ملي ويون.

ڪجهه بلوچ قبيلن جو انگريز سرڪار سان وفاداريءَ جو وچن

ان ڪانپوءِ سنڌوءَ جي اولهه ڪناري وارين بلوچ قبيلن هڪ ئي وقت انگريز سرڪار سان وفاداري ۽ تابعداري قبول ڪري، انهن ماڻهن جون سياسي اڳڪٿيون غلط ثابت ڪري ڇڏيون تہ اجها ٿي بغاوت جي باه ٻري اُٿي. انهن قبيلن فزجيرالڊ جي ترت ڪاروائين کان متاثر ٿي، انگريزن جي تابعداري قبول ڪئي هئي، جيڪي اڳي انگريزن جي پاڇي کان بہ وڌيڪ ويندا هئا. اٽڪل هڪ سؤ پندرهن سردار پنهنجي نوڪرن چاڪرن ۽ هٿياربندن سان گڏجي ڪراچي روانا ٿيا هئا. جڏهن اهي ايڪيهه مارچ تي ڪراچي کان ڏهن ميلن جي فاصلي تي پهتا تہ اتي لهي منزل ڪيائون ۽ سر چارلس ڊانهن سنهيو مڪائون تہ اسين پهتان آهيون. ان وقت هنن بلوچن جواب ڏيارڻ موڪليو تہ هتي ڪنهن بہ قسم جو خوف خطرو ڪونہ آهي، تنهن ڪري هٿياربندن جي ڪابہ ضرورت ڪانہ آهي. تنهن ڪري اهي بنا ڪنهن هٿيار پنهوار جي اچي چارلس جي پيش پيا. سر نيپئر هنن جي آجيان تہ ڪئي، پر سندس مزاج ۾ رکائي موجود هئي. کين چيو ويو تہ هو هن کان اڳ پيش چو نہ پيا؟ تنهن تي بلوچ سردارن چيو تہ، اسان تنهنجي روبرو ٿيڻ کان ڊڄي رهيا هئاسون.

"توهان آخر ڊڄي چو رهيا هئا؟"

پتو نہ آهي تہ اسان ڇو ڊڄي رهيا هئاسون؟ هاڻي اسان اوهان کي پيرين پوڻ آيا آهيون. تون اسان جو بادشاهہ آهين ۽ توکي معاف ڪرڻ لاءِ گذارش ڪري رهيا آهيون."

"سردارؤ! اوهان مون کي هن سوال جو جواب ڏيو تہ، مان جنگ جي

ميدان کان سواءِ ڪنهن سان ظلم ڪيو آهي؟

"نہ! هر ماڻهو چئي رهيو آهي ته اوهان رحمدل انسان آهيو."

"ته پوءِ اوهان ڇو ڊڄي رهيا هئا؟"

"اسان کي خبر نہ آهي ڇو ڊڄي رهيا هئاسون. تون اسان جو بادشاهہ آهين. اسان کي معاف ڪري ڇڏ. اسان واعدو ڪري رهيا آهيون ته، اسان هن ملڪ کي تنهنجي دشمنن کان بچائينداسون."

"مان ڪونہ ٿو چاهيان ته اوهان ڪنهن جي پهريداري ڪريو. توهان منهنجي اٺ سوار فوج ڏني هوندي، مان ايتريون ريجمنٽون موڪلي سگهان ٿو جيترو تعداد اوهان اڻن جو ڏنو هوندو. مان سنڌ جو بچاءُ پاڻ ڪري سگهان ٿو. مان اهو ڪونہ ٿو چاهيان ته اوهان ان جو تحفظ ڪريو. اوهان فقط راڻيءَ جا وفادار رهو. جيڪا منهنجي مالڪياڻي آهي. جيڪڏهن اوهان ان جا وفادار ۽ تابعدار آهيو ته ان جي تصوير جو اڇي سلام ڪريو!"

ان کان پوءِ هنن اڇتي وڏي راڻيءَ جي تصوير جو سلام ڪيو. جنهن کان پوءِ سر چارلس نيپئر کين هن ريت مخاطب ڪيو:

"اسان سيني وچ ۾ امن امان قائم ٿي چڪو آهي. هاڻي ساري سنڌ تي حڪمراني آهي. هن کان پوءِ اسان سڀ ان راڻيءَ جا رعيتي آهيون. پر مان هتي امن امان قائم ڪرڻ آيو آهيان. اوهان هن اطاعت جي قبول ڪرڻ کان پوءِ به جيڪڏهن ڦرڻ لٽڻ ۽ ڏاڙن هٽڻ جي ڪوشس ڪئي ته مان اوهان جي علائقن ۾ اڇي ساري قبيلي کي ماري ناس ڪري ڇڏيندس."

"سردارؤ! اوهان کي اها پوري خبر آهي ته مان جنگيون ڪٽي ورتيون آهن. ان وقت مون وٽ فقط پنج هزار فوج هئي. هاڻي مون وٽ ٻارهن هزار فوج آهي. منهنجي حڪم تي هڪ لک فوج پهچي ويندي. اوهان کي سمجهڻ ڪپي ته اِها منهنجي سکٽي ڏمڪي ڪانہ آهي. پر اسان جي وچ ۾ امن امان هجڻ گهرجي. مان اوهان کي اهي ساڳيون جاگيرون واپس ڪري رهيو آهيان جيڪي ٽالپر دور ۾ اوهان جي قبضي ۾ هيون. ان تي هنن سيني وڏي آواز ۾ چيو ته، تون اسان جو بادشاهہ آهين. جيڪو تون چئي رهيو آهين سچ آهي. ائين ئي ٿيندو جيئن اوهان چئي رهيا آهيو. اسان سڀ تنهنجا غلام آهيون.

ان کان پوءِ ناهہ جا شرط طئي ٿيا ۽ کين چيو ويو ته، "اهي انگريز فوج کي جنگ واري نقشي مطابق ڏسين ته ان جنگ جي ميدان ۾ ڪهڙي

ترتيب سان بيهاريو ويندو آهي. پر هنن اها ڳالهه پسند ڪانه ڪئي. هنن مان ڪيترن ته اڳ يورپي ڏنا ئي ڪونه هئا. انهن مان گهڻن کي اها به خبر ڪانه هئي ته تهذيب سان لاڳاپيل روايتون کهڙيون آهن ۽ ڊج ۾ تڙڪي رهيا هئا ته اهي سڀ ڳالهيون کين قتل ڪرڻ خاطر ڪيون پيون وڃن. جيڪي گڏجاڻي دوران ٿي رهيون هيون. اهڙين ڳالهين ٻولهين جو وقت به گهٽو وڌي ويو هو. جنرل چارلس هنن سان ڏاڍي آزاد ماحول ۾ ڳالهه ٻولهه ڪري رهيو هو ۽ اندازو ڪري رهيو هو ته انهن مان اهڙو ڪير هو جنهن جنگين ۾ حصو ورتو هو. انهن ساڳين ماڻهن کي اکين سان ڏسي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن ساڻن پوڳن چرچن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ڪائنڪ سوال پڇيو ته ڊُڀي واري جنگ ۾ جڏهن انگريز فوج جي گهوڙي سوار مٿن حملو ڪيو ته هنن پڇي جان ڇو بچائي هئي.

"چاڪاڻ ته اسان ڏڃي ويا هئاسون." نهايت سادگيءَ سان هڪ جواب ڏنو هو. اهو ئي ڪارڻ هو جو مان اوهان سان ملاقات ڪرڻ ڪانه ٿي چاهي. چاڪاڻ ته مون کي ڄاڻ هئي ته اوهان انهن ماڻهن کي پسند ڪندا آهيو. جن اوهان سان سر ترين تي رکي مقابلو ڪيو. پر بزدل ۽ ياڃوڪڙن کان بچان ڪندا آهيو. مان جنگ دوران مڙس ٿي مقابلو ڪونه ڪيو. پر پڇي جند ڇڏائي هئي. هڪ جهونڙي بلوچ سردار کان پڇيو ويو ته مياڻي واري جنگ جي ڏينهن ۾ تون گاج جي پٽ واري حصي ۾ موجود هئين ۽ توسان ڏهه هزار فوج هئي ته هن هڪدم وراڻيو: "نا مون سان گڏ اٺ هزار فوج هئي. ان ڪانپوءِ هن انهن قبيلن جا نالا ٻڌايا جيڪي هن جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ اڳتي وڌي رهيا هئا. پر وقت تي پهچي ڪونه سگهيا هئا. هن وڌيڪ ٻڌايو ته جيڪڏهن جنگ ٿورو وقت دير سان لڳي ها ته اسي هزار ويڙهاڪ اچي پڙ تي پهچن ها. سندس بيان کيل حقيقتون اسان جي جاسوسن جي ڏنل رپورٽن سان هڪجهڙائي رکي رهيون هيون. تنهن ڪري سندس بيان کي سچو سمجهي اعتبار ڪيو ويو هو.

انگريز فوج جي "مارچ پاسٽ" جو بلوچ سردارن تي ڏهڪاءُ

هن گفتگو دوران چرچا گهڻا به ٿي رهيا هئا. پر جنرل چارلس جون ڳالهيون توريل تڪيل ۽ وزنائتيون هيون. اتي ويٺل کي ماڻهو اهڙا به هئا جيڪي انهن پوڳن چرچن دوران سنجيده لڳا ويٺا هئا ۽ سوچي رهيا هئا ته جيڪڏهن کين وجهه ملي ويو ته هو هارڻ هاري ڇڏيندا. پر حالتن کين

جھڪڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو ھو. تنھن ڪري جنرل جي مرضي ھئي تہ ھنن کي جنگ جھڙي فوجي ترتيب ڏيکاري، کين اھو سمجھائي سگھي تہ يورپ وارا جنگ کھڙي طريقي سان وڙھندا آھن. تنھن ڪري ھن ۾ يوربي ريجمينٽن، ۾ پيادل فوج جي ريجمينٽن، پنھنجي پھريدار دستي، سنڌي گھوڙي سوار فوج ۾ ڇھن توبن کي جنگي ترتيب ۾ بيھڻ جو حڪم ڪيو جن ۾ سگھا متارا گھوڙا جوتيل ھئا. پر نظر ائين اچي رھيو ھو تہ بلوچ سردار فوجي جنگي ترتيب کي ڏسڻ لاءِ بي دلا ھئا، جيڪي مقرر وقت تي گھوڙن تي چڙھي اچي سر چارلس جي رھائشگاھ جي دروازي وٽ پھتا ھئا. پر اھي سايو ڪري ڪجھ دير سان پھتا ھئا. ٿوري وقت کان پوءِ گھوڙن تي سوار ٿي ميدان تي آيا. ان وقت فوج "مارچ پاسٽ" ڪري رھي ھئي ۽ جنگي ڪرتب ڏيکاري رھي ھئي، جنھن کان ھي بلوچ سردار گھٽ متاثر ٿيا ھئا. پر جڏھن فوجي قطارون اڳتي وڌيون تہ ھنن جو تصور ئي تبديل ٿي ويو ھو. اھو ڏسي ھڪ لغاري قبائلي سردار رڙ ڪري چيو ھو تہ اوھان ڏٻي واري جنگ دوران ائين وڌي حملا ڪيا ھئا! ٻين سردارن ۽ وڏي آواز سان چيو ھو تہ "الله جو قسم! اھا ھڪ انساني ديوار آھي، ھڪ چرندڙ ڀرندڙ ديوار. ھن جو تہ ڪير ۽ مقابلو ڪري ڪونہ سگھندو. اي اسان جا بادشاھ! اوھان ساري دنيا جا مالڪ آھيو." ان کان توبن گولا باري ڪرڻ شروع ڪئي ۽ سارو ميدان گولن ڇٽڻ جي گجگوڙن سان ٻُري اٿيو. ايتري قدر جو ھو ھڪ ٻئي جو آواز ۽ ٻڌي ڪونہ ٿي سگھيا. بعد ۾ گولاباري ھڪدم بند ٿي وئي ۽ پيادل ۽ گھوڙيسوار فوج نعرا ھڻي حملا شروع ڪري ڏنا. ھنن بلوچ سردارن کي جنگي مشقن مان ۾ ڳالھين گھٽو متاثر ڪيو. ھنن ٻڌو ھو تہ انگريزي فوج توڙيدار بندوقن سان ڏاڍي تيزي سان فائر ڪري سگھندي آھي. پر کين اھڙي ڳالھ تي اعتبار ڪونہ ايندو ھو. ان کان پوءِ ھر چورس دائرن ۾ فوج بيھي وئي. انھيءَ وقت سج لھي رھيو ھو. پرسان ئي جابلو علائقي ۾ توبون ڏوڙ اڏائيندیون تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي رھيون ھيون ۽ سج جي ھلڪي روشنيءَ ۾ چمڪندڙ لوھ جا اھي ذرا ڏندڙتيل ڏسجي رھيا ھئا. اھو منظر ڏسي ھي بلوچ سردار ڏاڍا خوش ٿيا ھئا. سر چارلس سندن جذبن کي محسوس ڪري ورتو ھو ۽ کين ان وقت رخصت ڪيو ھئائين ۽ ھنن کي چيو ھئائين تہ ھنن کي ڇڻ يورپ جي بادشاھن جيتري عزت ڏني وئي آھي. جنرل جا اھي لفظ ٻڌي بلوچ ڏاڍا خوش ٿيا ھئا. ھي انگريز ڪمانڊر ھنن کي ڏنل ڏسي ڏاڍو

خوش هو. ڪيس اطمينان ٿي ويو هو ته هو مستقبل ۾ ڪنهن به قسم جي شرارت ڪانه ڪندا. اهي ماڻهو ان وقت انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار رهندا، جيستائين انگريزن کي برتري حاصل آهي.

قانون جي حڪمراني

هن وقت سر چارلس سنڌ جو مالڪ ۽ فاتح هو، جنهن سنڌ کي قانون ۽ ڏنو هو. چاڪاڻ ته هنن بلوچن سندس رضاڪارانه فرمانبرداري ڪئي هئي ۽ اطاعت قبول ڪئي هئي. هن کان پوءِ ڳوٺاڻا پروچ پوليس جي مدد ڪرڻ لڳا هئا. جيڪي ڏاڙيلن جي ننڍن ننڍن ٽولن خلاف ڪارروايون ڪندا هئا. هو انگريزن جي انتظاميه کي صدق دل سان تسليم ڪري چڪا هئا ۽ پرامن ٿي ويا هئا. هڪ اهڙو مثال ۽ موجود آهي ته اتان جي هڪ ڏيهي سرڪاري عملدار هڪ ڳوٺاڻي کي مشرقي انداز ۾ ڌريو ۽ ڪيس لکڻ ۽ هنيا. انهيءَ ڪري سندس پنهنجن ماڻهن هن کي وٺي ان جاءِ تي رکيو جتي هن ڳوٺاڻي کي پنهنجي ظلم جو نشانو بڻايو هو. هن مجبورن زوريءَ ورتل رقم اصلي مالڪ کي موٽائي ڏني. ڪانئس سرڪاري ڪپڙا لاتا ويا ۽ ڪيس ايترا لکڻ هنيا ويا جيترا هن ڳوٺاڻي کي هنيا هئا. ٻيو مثال هڪ ڪاردار جو آهي، جيڪو وڏي اثر رسوخ جو مالڪ ۽ پنج هزار ايڪڙن جو جاگيردار هو. هن سرڪاري پئسي ۾ خردبرد ڪئي هئي ۽ غريبن تي ظلم ڪندو هو. انهن ڏوهن جي عيوض ڪانئس جاگير کسي وئي ۽ هن تي پنج سو پائوندن جو ڏنڊ پڻ رکيو ويو هو. ان ڪانسواءِ ڪيس زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو هو ۽ چيو ويو هو ته انهن مزدورن سان گڏجي ڪم ڪري، جيڪي رستي ناهڻ جو ڪم ڪري رهيا هئا. هي اهڙا مثال هئا، جيڪي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويا هئا. ماڻهو رڙيون ڪري چوندا هئا ته، "اهو آهي انصاف. اڳي ڪنهن اهو ٻڌو نه سڻيو ته ڪنهن سرڪاري ملازم کي، هڪ غريب ماڻهوءَ کي مارڻ عيوض سزا ڏني وئي هجي. هي هڪ وڏو بادشاهه آهي جيڪو ڏاڍو انصاف پسند آهي."

اپريل مهيني تائين ٻارهن هزار بيمار فوجي سپ چاڪ چڱا ٻلا ٿي ويا هئا. پر اڃا نو سو ماڻهو بيمار هئا. ان وقت تائين رستن، واهن جي ليول جو ڪم، زمينن جي عام سروي، بئرڪن جو ڪم هٿرادو بند تعمير ڪرڻ جو ڪم زور شور سان هلي رهيو هو. تنهن ڪري سر چارلس جي

سنڌ سرڪار ڏاڍي مشهور ٿي وئي هئي. ان کان سواءِ سنڌ جي بلوچن کي فوج ۾ پرتي ڪري، انهن جون ٻ بٽالون جوڙيون ويون هيون. ائين ڪرڻ سان ريگيولر فوج جو سنڌ ۾ تعداد گهٽايو ويو هو. جنرل کي اها چڱيءَ ريت خبر هئي ته هنن بٽالين ۾ اهڙا ماڻهو ٻ پرتي ڪيا ويا آهن، جيڪي ميائيءَ جي جنگ ۾ شريڪ هئا. انهيءَ ڪري امڪان هو ته متان اهي سڪن جا همدرد هجن. پر جيڪڏهن هنن ماڻهن بغاوت ڪئي ۽ انگريز سرڪار جي فوجي نوڪري ڇڏي ڇڄي ويا ته ڪوبہ فرق ڪونہ پوندو. چاڪاڻ ته هنن ماڻهن کي هٿيار مختصر ڏنا ويا آهن. اهڙي ريت جنرل کي ڪنهن بہ بغاوت جي ڪابہ پرواهہ ڪانہ هئي. هن فوج جون ٻ ريجمينٽون بمبئي سرڪار ڏانهن موڪلائي موڪليون هيون. ڪيس يقين هو ته جيڪڏهن پنجاب جون حالتون پرسڪون رهيون ته سنڌ ۾ بہ امن امان رهندو. پنجاب جي وڳوڙري وايو منڊل ڪري، پرياسي وارن قومن ۾ بيچيني ڪاهي پئي هئي. انهيءَ ڪري ڪچيءَ واري جابلو علائقي ۾ بيچيني ڪاهي پئي هئي. سکر جي ڪمانڊنگ آفيسر ڪچيءَ جون حالتون ڏسي ڪجهہ چرڪي ويو هو.

جنرل سيل Sale بہ انگلينڊ ويندي اچي ڪراچي پهتو. هن جي غير حاضري ۾ ٿوري وقت لاءِ سنڊس هڪ جانشين رکيو ويو هو. جنهن تي خيالي قسم جو دشمنن جو خوف ويڙل هو. مٿس اهو بہ پئُ ويڙل هو ته سرڪار وٽان امدادي فوج پهچڻ کان اڳ، جابلو علائقي جا ٻارهن هزار باغي، ڪيس قتل ڪري ڇڏيندا. افغانستان ۾ انگريزن جو وڏو قتل عام ٿيو هو. جنهن ڪري هندستان ۾ انگريز ڏاڍو ڊڄي ويا هئا. سنڊن دلين مان افغانستان جو خوف اڃا ٻاهر ڪونہ نڪتو هو. نيپولين بوناپارٽ هڪ اهڙو ڪمانڊر هو جيڪو جنگ ۾ گهٽا فوجي استعمال ڪندو هو. ان ڪري سنڊس فوج جا حوصلا سدائين بلند رهندا هئا. سر چارلس آڊو نيپولين جو مثال هو. هن جي هڪ ماتحت فوجي عملدار تي افغانستان جو خوف ويڙل هو. تنهن ڪري هن برگيڊيئر سمپسن Sumpson کي اتر سنڌ جو ڪمانڊنگ آفيسر ڪري موڪليو هو. انهيءَ زماني ۾ ڪٽڪ جا لابارا هئا. هڪ سو پندرهن بلوچ سردار بہ انهيءَ زماني ۾ اچي سر چارلس جي پيش پيا هئا. گذريل سال هن لارڊ ايلنبرو ماتحت فوج کي مدد ڏيڻ جو پڪو پهہ ڪيو هو. پر سنڊس فوج ۾ اوچتو بيماري اچي پئي

هئي. ان کان سواءِ ڪي ٻيا سبب ب پيدا ٿي پيا هئا، تنهن ڪري کيس ائين ڪرڻ ۾ دير ٿي وئي هئي.

راڻيءَ جي تصوير کي سلاميءَ جو حڪم

هن انهيءَ سال سنڌ جي بلوچ سردارن ڏانهن اطلاع روانو ڪيو هو ته هو حيدرآباد جي دربار هال ۾ اچن ۽ راڻيءَ جي سالگره واري ڏينهن تي اچي سندس تصوير جو سلام ڪن.

اهڙو وڏو ڏڙڪ ملهائڻو ته ضرور هو. چاڪاڻ ته اهڙي ڳالهه لازم ب هئي، انهيءَ ڪري جو بلوچ سردارن جي فرمانبرداري جي آزمائش ونڊي هئي ته اهي راڻيءَ جي تصوير آڏو جهڪي کيس سلام ڪن ٿا يا نه. ٻيو ته آس پاس وارن قبيلن ۽ قومن کي چتاءُ ڏيڻو هو ته سنڌ تي هاڻي برطانيه سرڪار جي حڪومت آهي، جنهن کي هتان جا ماڻهو دل ۽ جان سان قبول ڪري چڪا آهن. جڏهن لارڊ ايلنبرو اهڙي رسم ادا ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ سر چارلس نيپئر اهڙي ڏينهن ملهائڻ جي بندوبست ڪرڻ جو ارادو ڪيو ته کين توقع هئي ته هڪ يا وڌ ۾ وڌ ب ٽي هزار بلوچ سردار تصوير جو سلام ڪرڻ مس ايندا، جن سان گڏ نوڪر چاڪر هوندا. پر ان مقرر ڏينهن تي هشام بلوچن جا اچي لٽا، جن جو تعداد ويهن ٽيهن هزارن کان ب مٿي هو. اها جڙ دربار منعقد ڪانه ٿي هئي، پر جڙ هڪ وڏي فوج اچي لٽي هئي، جيڪا هڪ وڏي جنگ ڪرڻ لاءِ تيار هئي. بلوچ سردارن جي ايڏي وڏي انگ جي انتظام ڪرڻ کي منهن ڏيڻو پئجي ويو هو. وايو منڊل ڏاڍو ڳڻپير هو. حڪمت عملي اهڙي ڪرٽي هئي جو تصوير کي سلام ڪرڻ واري رسم خير عافيت سان گذري وڃي. پر سر چارلس ڏاڍو مطمئن هو. کيس يقين هو ته سندس هڪ دڙڪو هنن اڻ ڪوٽيل ۽ اڻ وٽندڙ ماڻهن کي ڇڙ وڇڙ ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي. ان جي خلاف بمبئي ۽ انگلينڊ ۾ ڪن ماڻهن جي اها واويلا هئي ته سنڌ جي بغاوت کي منهن ڏيڻ لاءِ وڏيءَ انگريزي فوج جي ضرورت آهي.

راڻيءَ جي تصوير جي سلاميءَ لاءِ پهتل بلوچ سردارن جو ڪٺ

اها حقيقت آهي ته جڏهن ماڻهن جا ايڏا وڏا انبوهه گڏ ٿيندا آهن ته دنگو فساد ٿي پوندو آهي. اهڙو خوف ب موجود هو. اهڙو ڪو بلوچ قبيلو رهيل ئي ڪونه هو، جنهن ميائيءَ ۾ مري ويندڙن جو اوسيس نه ڪيو

هجي. هڪڙي جهونڙي جو ته هنن جنگين ۾ سارو قبيلو ئي ڪُسي ويو هو ۽ فقط هو اڪيلو وڃي بچيو هو. پر پوءِ به هو سر چارلس نيپئر کي ڏسڻ آيو هو جنهن کيس سوڪڙيون پاڪڙيون به ڏنيون. جيڪي هن جهونڙي خوشيءَ سان ورتيون هيون. سر چارلس ساڻس همدردي ڪندو هو. جهونڙو ڏکن سورن جو ستايل هو. پر ڪڏهن به ڪاوڙ جو اظهار ڪونہ ڪيو هئائين. ان هوندي به اهو انبوهہ غيرتمند بلوچ سردارن جو انبوهہ هو. جن جا پلاند ڪڏهن پراڻا ڪونہ ٿيندا آهن. تالپر بلوچ نسل جي زوال کري اهي چڙ سودائجي پيا هئا. هنن جو قتل ته چڙ کو ڏوهہ ئي ڪونہ هو. هنن جو مقدر تي ويساه هو تنهن کري حياتيءَ جو کو خيال ئي ڪونہ ڪندا هئا. انهن مان کي پر جوش مهمان هئا. تنهن کري خوف هو ته متان کو موت جو واقعو نہ رونما ٿي پوي. جنهن جي نتيجي ۾ وڏي فساد ٿيڻ جو خدشو هو ۽ اهڙو وڏو امڪان به موجود هو. پر اهڙيءَ ڳالهہ جو کو اڳواٽ منصوبو جوڙيو ڪونہ ويو هو. اهڙن خطرن وقت سر چارلس جي دل ڏاڍي مطمئن هوندي هئي. ائين جيئن جنگ دوران هوندو آهي. هو جڏهن ڪنهن به بغاوت جو ٻڌندو هو ته سندس خاص رڳ سُسي سوڙهي کانہ ٿي ويندي هئي. ماضيءَ جي واقعي مان به پتو پوي ٿو ته ڪنهن خوف وقت سندس رڳ سُسندي کانہ هئي.

هڪ تلوار باز جو قصو

قصو هن ريت آهي ته هندستان جي هڪ تلوار باز خوشيءَ جي موقعي تي هڪ وڏي ميڙاڪي ۾ اعلان ڪيو هو ته هو پنهنجي تلوار جي تيز ڌار سان ماڻهوءَ جي هٿ جي تريءَ تي اهڙي ليڪ ڪڍي سگهي ٿو جنهن جو ماڻهو کي زخم به ڪونہ ٿيندو. جنرل چارلس اها ڳالهہ ٻڌي. هن ڏانهن ساڃو هٿ وڌايو. تلوار باز سندس وڏو فوجي عهدو ڏسي ڍڃي ويو ۽ هڪ ميووي کي سڌيءَ ليڪ ۾ ڪَٽُ ڏنائين. جڏهن متس چيل لفظن تي عمل ڪرڻ لاءِ زور پريو ويو ته هن چيو هي اهڙو هٿ نہ آهي. جنهن جي تريءَ کي تلوار سان ليڪ ڪڍجي. تنهن کري هن انڪار کري ڇڏيو. ان کانپوءِ جنرل ڏانهنس کاپو هٿ وڌايو. جنهن کي ڏسي تلوار باز چيو ته هن هٿ جي تريءَ تي نشان ڪيڻ صحيح ٿيندو. پر پوءِ به تلوار سان ليڪ ڪيڻ کان پڙ ڪڍي بيهي رهيو. زور پرڻ کان پوءِ هن تلوار کي ائين اولاريو جڙ ته اها هٿ تي هٽندو هجي. اهڙيءَ ريت هن تلوار اولاري به

پيرا ڏڪ کي روڪي ورتو ۽ چيائين ته ڪيس اهڙي ڪاميابيءَ جو يقين ڪونہ آهي. وري بہ ڪيس اهڙي ڪوشش ڪرڻ لاءِ چيو ويو. هن تلوار هٿين ۾ هٽ تي تلوار سان ليڪ ٺهي پئي ۽ اتان کلي ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي ۽ تلوار جي تيز ڌار پنهنجو نشان ڪري وئي. پر ان سان زخم ٿيو نہ ئي رت جي ننڍ اُڏهي هئي.

بلوچ سردارن جو ميڙ ۽ هر هڪ سان روبرو ملاقات واري حڪمت

ماٺهن جي ان ڏينهن واري وڏي انبوهہ ۾ هڪ سياسي مفاد بہ لڪل هو. جنهن شخص (نيپئر) لاءِ خوف ۽ خطري جي تہ ڳالهہ ڪانہ هئي، پر ان جو مقصد انتظام رکڻ ۾ ڦٽڻائي ۽ چالاڪيءَ جو مظاهرو ڪرڻ هو. اهڙي ڳالهہ اڳ ڪاڻي بہ بيان ڪئي وئي آهي. پهرين ڳالهہ اها ڪئي وئي هئي تہ سردارن کي بچائڻ جي بهاني اتر سنڌ ڏانهن ويو هو ۽ جنرل سمپسن سان ويجي مليو هو. ائين ڪري هن سردارن جي وڏي حصي کي ختم ڪري ڇڏيو هو. حيدرآباد ۾ بلوچ سردارن سان ملڻ واسطي ڦليلي ۽ سنڌوءَ جي وچ واري علاقي جي چونڊ ڪئي وئي هئي، جيڪو ڦليليءَ جي ساڄي پاسي ۽ خندقن واري فوجي واندڪي (ڪئمپ) جي سامهون ۽ سنڌوءَ جي کاٻي پاسي هو. بلوچ سردارن سان ملاقات وقت هٿياربند آگبوٽ ٻنهي وهڪرن ۾ آمد رفت ڪري رهيا هئا. اهڙي ريت آگبوٽن جا ٻئي سلسلا انگريزي فوج کي تحفظ فراهم ڪري رهيا هئا.

هن قسم جو مخصوص بندوبست انهيءَ مقصد سان ڪيو ويو هو تہ جيئن هنگامي حالتن تي ضابطي رکڻ کان انگريز فوج جي وڏي تعداد کي بچائي وڃجي. ائين ڪرڻ ضروري بہ هو. چاڪاڻ تہ گرمي بہ هئي. ٻيو ڪارڻ اهو بہ هو تہ خوف ڪري بلوچ سردارن جي اشتعال ۾ اچي وڃڻ جو بہ اڌڪو هو. ان کان سواءِ بلوچ سردار بحث بہ اهڙي طريقي سان ڪري رهيا هئا. جيڪو سندن روايتي طريقو آهي. اهو بہ نظر اچي رهيو هو تہ هو شڪن شبهن ۾ ورتل هئا تہ جنرل سر چارلس سندن قتل عام جو ارادو ڪري چڪو آهي. بلوچن جي متوقع ميڙاڪي جي انتظام رکڻ لاءِ چار هزار فوج، سورهن توپون هيون، جن کي قلعي واري فوج جي مدد حاصل هئي. ان کان سواءِ ملاقات واري جاءِ ٻن درياهن جي وچ تي ۽ خندقن واري فوجي ڪئمپ جي سامهون ويجهو ئي هئي. هٿياربند آگبوٽن جي آمد رفت جاري هئي. درياه جي ڪناري تي ٻيهي قبيلي جي

سردار کي سڌ ڪيو ٿي ويو. سڌ ڪرڻ کان سواءِ ڪوبہ سردار درياه پار ڪري ڪونہ ٿي سگهيو. جڏهن تہ سردار ٻنهي درياهن جي ڪنارن سان سڌ جي اوسيئڙي ۾ بيٺا رهيا. اهو بہ اعلان ڪيو ويو هو تہ فقط سردار کي هٿيار ڪٽي اچڻ جي موڪل هوندي. جنرل سر چارلس هوڊي ۽ هنيلو هو ۽ سندس آواز بہ رکو هو جيڪو ٻين مٿان چائنجي ويندو هو. سندس سوچ هئي تہ هنن جهنگلي قسم جي جهيڙاکن مٿان خوف مسلط ڪجي جن مان ڪيترا ڪيس فقط جنگ ڪري سڃاڻيندا هئا. پر هن کي اڳ ڏٺو ڪونہ هئائون. سندس خواهش هئي تہ سندن مزاج کي بہ پرکي ڏسجي تہ هو بغاوت ڪرڻ واسطي تيار آهن يا نہ. اهڙي دربار مئي مهيني ۾ منعقد ڪرڻ لاءِ سوچيو ويو هو.

سر چارلس نيپئر جو ڪراچيءَ کان حيدرآباد ڏانهن سفر

هڪ ڏينهن سر چارلس پاڻ سان سٽ اريگيولر هارس جا فوجي سپاهي ساڻ گڏ ڪڻي نڪتو ۽ جوڪين واريءَ ايراضيءَ وچان غير معروف رستن سان سفر ڪندو حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو. ڪيس سختيءَ سان مشورو ڏنو ويو هو تہ هو ائين نہ ڪري. هن اهو بہ ٻڌو هو تہ اهڙن رستن سان سفر ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ليڪن هن اهڙيون ڳالهيون ٻڌيون اڻ ٻڌيون ڪري ڇڏيون. پر جڏهن هو اتان گذريو تہ ڏٺائين تہ اهو علاقو ڏاڍو سرسبز ۽ آباد هو. جابلو علاقو تہ هو پر ٽڪرن جون چوٽيون نندڙيون هيون، جن وچان گذرڻ لاءِ سولا لڪ هئا. هي اهي ٽڪريون هيون جن بابت ڪيس ٻڌايو ويو هو تہ ڏاڍيون ڏکيون آهن ۽ انهن وچان سفر ڪرڻ ۾ ڏاڍيون اهنجيون آهن. انهن ٽڪرين منجهان هڪ ڏانهن سندس ڏيان ڇڪجي ويو. ڇاڪاڻ تہ ان جي پٽرن جو وزن ۽ رنگ مختلف هو. جنهن مان معلوم ٿي رهيو هو تہ ان ۾ لوهہ موجود آهي. هڪ بلوچ سردار ڪيس ٻڌايو تہ هتان لوهہ هٿ ڪري هٿيارن ٺاهڻ ۾ ڪم آندو ويندو آهي. حيدرآباد ۾ رهڻ دوران هو مياڻيءَ وارو جنگي ميدان بہ ڏسڻ ويو جتي بلوچ سردارن مير جان محمد جي قبر مٿان مقبرو جوڙايو هو. هو سردار ڪئپٽن مڪمرڊو McMurdo سان مقابلو ڪندي مارجي ويو هو. هيو مقبرو هڪ بهادر تلوار باز فوجي سپاهيءَ جي قبر مٿان جوڙايو ويو هو. جنهن ڪئپٽن مارسٽن Marston سان مقابلو ڪندي جان ڏني هئي. هي مقبرو ان جاءِ تي تعمير ڪيو ويو هو جتي اهو فوجي ڪريو هو. جان

محمد جو مقبرو انهيءَ جاءِ تي هو جتي يورپي فوجي وڙهي رهيا هئا. هن حقيقت مان معلوم ٿئي ٿو ته هي بهادر يورپي فوجين جي قطارن کي چيري اڇتي نڪري ويو هو. سر چارلس هن وقت قانون ڏيندڙ کو فوجي ڪونہ هو. پر پوءِ هن بهادر انسان جي مقبري ڏانهن فوجي انداز سان ڏنو جيڪو عزت ۽ احترام وارو هو. سندس نظرن ۾ بلوچ نسل جي بهادري ۽ مهانتا موجود هئي. هن جي دلي خواهش هئي جيڪر هيءُ بهادر نسل سندس حڪومت ۾ سهڪار ڪري ته ڏاڍو چڱو ٿي پوي.

حيدرآباد کان ڪراچيءَ واپسي تي بگٽين، جڪراٽين ۽ ڊومبڪين جي بغاوت بابت خبر

جڏهن اهو ڪم پورو ٿيو جنهن لاءِ هو حيدرآباد آيو هو ته وري ٻئي رستي سان ڪراچيءَ ڏانهن موٽيو هو ۽ اهي ٻالهيون نوٽ ڪندو آيو هو جيڪي هن ملڪ جي مستقبل جي پلي لاءِ هيون. هي جنرل سنڌ جي ترقيءَ وارين ٻالهين ۾ مشغول هو جو کيس بگٽين، جڪراٽين ۽ ڊومبڪين جي بغاوت جو اطلاع مليو. جن مير شير محمد جي ايارڻ تي اهو ڪم ڪيو هو. بلوچن لاءِ اها هڪ عام ٻالهه هوندي هئي ته هو قبائلي ويڙهه ۾ عورتن جي بي حرمتي ڪونہ ڪندا هئا، نہ وري هارن کي ايذائيندا هئا. پر هنن جڏهن ميان جي ڪوٽ نالي ڳوٺ تي حملو ڪيو ته چاليهه مرد ۽ عورتون ڪهي وڃي پار پيا. ان کان سواءِ سولائيءَ سان چوڙين هٿ ڪرڻ جي غرض سان ننڍڙين ڇوڪرين جي ٻانهن ڪپڻ کان بہ ڪونہ مڙيا. سنڌ جي سرحد سان اهڙا ماڻهو آباد هئا، جيڪي عام انسانن مٿان ايڏا ڇرڪائيندڙ ظلم ڪندا هئا ۽ سندن ملڪيتون بہ لٽي ڦري هليا ويندا هئا. تنهن ڪري هن پڪو ٻهہ ڪيو ته هو پاڙي وارن سان اهڙي ڪئونس ڪرڻ ڇڏي ڏين. سر چارلس ان جا بہ طريقا سوچيا هئا. هڪ ته انهن مظلوم ماڻهن جي مدد ڪجي ته اهي هنن ظالمن سان پاڻ مقابلو ڪن. ٻيو طريقو هن خلاف اريگيولر فوج کي ڪتب آڻجي ۽ کين جابلو علائقن مان هميشہ لاءِ تڙي ڪيڊي ڇڏجي. پهرئين طريقي مان کيس اميد هئي ته بلوچ قبيلا سنڌ جي سرحد کان گهٽو پري هليا ويندا. سندس مرضي بہ ائين ڪرڻ جي هئي، پر هن سوچيو ته ٻئي طريقي کي استعمال ڪرڻ ۾ مشڪلاتون آهن، پر هنن ٻنهي مان هڪ نہ ته ٻيو طريقو ته لازمي ڪتب آڻڻو هو. اهڙو ظلم ته سهڻ جهڙو بہ ڪونہ هو. جيڪڏهن اهڙين

ڳالهين کي ڊر ڏيي ته اڳتي هلي آزار ٻڌجي پونديون. سندن اهڙن ظلمن کري سنڌ کيجيءَ ۾ گنداوا وارو علائقو ۾ پنهنجا اباڻا تڏا چڏي، لڏا پٽي کيڏانهن کک پن ٿي ويا هئا ۾ سارو علائقو خالي ٿي ويو هو ۾ حالتون رحم جوڳيون هيون. ان کان سواءِ شڪارپور ۾ ڪلجيءَ وارو علائقو به پڙيانگ ٿي ويو. جتي فقط به چار سنڌين جا ڳوٺ وچي رهيا هئا. ان علائقي ۾ پوکي راهي کرڙ لاءِ ته وانگي به کونہ رهيو هو. انهيءَ علائقي ۾ بجار Bejar ڊومبکي جون قهري کارروايون جاري هيون، جيکو به چار سؤ رولو ماڻهو ساڻ کري وچي سنڌين جا ڳوٺ ڦريندو لٽيندو هو. انهيءَ کري ان جُوءِ ۾ جيکي به چار ڳوٺ هئا، سي به لڏي پٽڙ لاءِ آتا وينا هئا. بجار خان ڊومبکي همت ۽ بهادريءَ کري ڏاڍو مشهور هو. جيکو انگريزن کان نفرت کندو هو. کيس افغان جنگ دوران ڪئپٽن پوسٽن دغا سان پکڙي ورتو هو. جيکو انهيءَ زماني ۾ سب پوليٽيکل ايجنٽ هو. هن ڊومبکي ڏاڙيل جون ڳالهيون بيان نہ ٽيون کري سگهجن. ڇاکاڻ ته آزاد ٽيڙ کان پوءِ هو انگريزن جو وفادار ۽ تابعدار ٿي ويو هو ۽ اهڙو معاهدو به کيو هئائين. هي ماڻهو قلات جو رعيتي ۽ انگريزن جو اتحادي آهي. پر پوءِ به سنڌ جو هک حصو ڦري لٽي پينگ کري چڏيو اڻائين.

سر چارلس نيپئر قلات جي خان کي چار ڏوکڙ ڏئي پنهنجو کري چڏيو آهي. پر پوءِ به هو افغانستان جي سردارن جي چنبي ۾ آهي، جيکي کيس پنهنجي مرضيءَ موجب هلائيندا رهندا آهن. هي ايجا ٻار آهي. سندس مجوتي به گهٽ آهي. تنهن کري پنهنجي درباري ماڻهن تي ضابطو رکي کونہ ٿو سگهي. بجار ڊومبکي به سندس چئي آکئي ۾ کونہ آهي. ان کان سواءِ هن کي قلات جي سردارن جي ڳجهي مدد حاصل آهي.

هي وايو منڊل ڏاڍو ڳنيير هو. جنهن کري ڏاڍي بيچيني پيدا ٿي وئي هئي. بلوچ ڏاڙيلن کري سنڌ جو هي سرحدي علائقو هوريان هوريان خالي ٿي رهيو هو. جيکڏهن سر چارلس هن ڏاڍ ۽ ڏچي کي منهن نہ ٿي ڏنو ته پر وارن علائقن جي ماڻهن جي دلين مان سندس عزت ۽ وقار گهٽجي وڃڻ جو امکان هو. هي فوجي کارروائيءَ جهڙيون ڳالهيون هيون، جن کان لنوائڙ بربادي کي سڏڻ برابر هو. اهڙين حالتن کي نظر ۾ رکي "اريگيولر هارس" جي فوجي دستن کي سنڌ جي سرحد سان

مقرر ڪيو ويو. جنهن ڪري ڏاڙن ڦرين جي واقعن ۾ گهٽتائي اچي وئي هئي. ڪين جيڪو به ڏاڙيل هٿ اچي ويندو سو سزا کان بچي ڪونه سگهندو هو. هي ڏاڙيلن جي ننڍين ٽولين خلاف انفرادي ڪارروايون هيون، جن جا نتيجا ڏاڍا سٺا نڪتا هئا. پر گرميون ويجهو اچي رهيون هيون. ان ڇٽيءَ موسم ۾ فوج جو اتي رهڻ ڪنهن جوکي کان گهٽ ڪونه هو ۽ سنڌن زندگين کي نقصان رسڻ جو امڪان هو. اڳئين سال به ڏاڍيون گرميون ٽيون هيون. ان دور ۾ ميرشير محمد کي منهن ڏيڻ لاءِ پڙ ڪوششون ڪيون ويون هيون. انهيءَ لاءِ ته جيئن سنڌ جي اوچتي فتح کي وڌيڪ موثر بڻائي سگهجي. اهو مقصد هن جنگي ڪاروائن کي جواز ڏيڻ لاءِ مناسب به هو. پر ڏاڙيلن کي ملندڙ اهڙيون سزائون نظر ايندڙ خطرن کان وڌن ۾ گهٽ هيون. تنهن ڪري موسم جي اچڻ تائين فوجي ڪارروائين کي مهمل ڪيو ويو هو.

بجار ڏومبڪي کي سوگهو جهلڻ جي تياري

سوچيو ويو هو ته هنن نيم وحشي ماڻهن کي مهذب ۽ بااخلاق بڻائڻ لاءِ تشدد کان ڪم نه وٺجي. پر ڪين اهڙيون ڳالهيون نرميءَ ۽ اخلاق سان سمجهايون وڃن. اهڙيون ڳالهيون سوچي ويچاري هنن کي چيو ويو ته جيڪڏهن هاڻي ڏاڙا ڦريون ڇڏي ڏيندا ته ڪين اڳيان ڪيل جرم معاف ڪيا ويندا. پر جيڪڏهن هو نه مڙيا ته سنڌن علائقن کي صفا تباهه ڪيو ويندو. اهڙيون ڳالهيون اڃا هليون پئي جو ظلم جو هڪ واقعو رونما ٿيو. جنهن مان سمجهه ۾ اچي رهيو هو ته فوجي ڪارروائي کان سواءِ ڪو ٻيو رستو ڪونه رهيو آهي. سر چارلس جو خيال هو ته بجار ڏومبڪيءَ تي اوچتو حملو ڪري، ڪيس گرفتار ڪيو وڃي، جو انهن ڏينهن ۾ ڦليجي شهر ۾ موجود هو. اٺ سوار فوج جو ڪمانڊر فزجيرالڊ به ڪنهن زماني ۾ هن شهر ۾ رهندو هو. سمجهيو پئي ويو ته ڪيس اتان جي هر جڳهه جي خبر هوندي ۽ اهو ڪيس ننڍ پئي گرفتار ڪري وٺندو. اهڙيون ڳالهيون جنرل جي خيال مطابق مناسب هيون، پر ڪيس اهو ڪونه پڌايو ويو ته هو ڦليجي شهر جي چوڌاري اوچو ڪوٽ ڏنل آهي. جيڪڏهن ڪيس اهڙي خبر هجي ها ته هو هر گز ائين ڪرڻ جو حڪم ڪونه ڏئي ها. جنرل کي پتو هو ته بجار ڏومبڪي ڏاڍو سچيت آهي، جنهن کي فوجي ڪارروائي وسيلي گرفتار ڪري ڪونه ٿو سگهجي.

جيڪڏهن سندس گرفتاريءَ ۾ ناڪامي ٿي ته اها سياسي ساک لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندي ۽ اهڙيءَ ڪارروائيءَ ڪندڙ فوج لاءِ خطرناڪ ٿي سگهي ٿي. تنهن ڪري هن مذڪوره ڪارروائي کي نهايت ڳجهو رکيو ۽ حڪم ڪيو ته سندس هيٺ بيان ڪيل ڳالهين تي عمل ڪيو وڃي:

اٺ سوار رستا ست ميل في ڏينهن جي رفتار سان قليجي پهچي وڃڻ گهرجن. اريگيولر هارس هنن جي مدد واسطي سندن پٺيان سفر ڪن. هنن جي سهائتا لاءِ انفنٽري کي به اڳتي وڌڻ گهرجي. جيڪا بندوقن سان مسلح هجي. هن ڪارروائين جي ڪمانڊ ڪنهن نوجوان آفيسر جي سپرد نه ڪئي وڃي، نه وري سکر ۽ شڪارپور جي عارضي ڪمانڊرن حوالي ڪئي وڃي ۽ تيستائين ڪابه پيش رفت نه ٿيڻ گهرجي، جيستائين جنرل سمپسن اتي پهچي وڃي، جنهن کي اتر سنڌ جو چيف ڪمانڊر مقرر ڪيو ويو آهي ۽ جنهن کي هن خاص ڪارروائي جون هدايتون به ڏنيون ويون آهن. هن جي اهڙن اڳواٽ قدمن کڻڻ ڪري، ڪيس ڪاميابيءَ جي پڪ هئي. پر اهڙيون ڪارروايون، وقت، حالتن ۽ شخصيتن تي مدار رکنديون آهن. پر جلد بازيءَ کان ڪم ورتو ويو. جنرل سمپسن جي اچڻ تائين انتظار ڪرڻ ڪيو ويو. هڪ ٻئي سان سهائتا ڪرڻ واري ڳالهه ڏانهن به توجهه ڪرڻ ڏنو ويو ۽ اهڙيءَ ڪارروائيءَ کي ڳجهو به ڪرڻ رکيو ويو.

ڪئپٽن ٽئٽ Tait هيٺيان پنج سؤ گهوڙي سوار ۽ قد ڪاٺ جي ڪري سجاپرو هو ۽ قلعي جي ديوار تي چڙهي بينل بندوقبازن به ڪيس سجاڻي ورتو هو. پر هو بنا زخم کائڻ جي سلامتيءَ سان موٽي آيو هو. هو جوابي حملي ڪري ناڪام ٿي موٽي آيو هو ته هي ردعمل طور هڪ خطرناڪ قسم جو حملو ڪري ها. پر ڪئپٽن ٽئٽ فوج کي پوئتي هٽڻ جو حڪم ڏنو. سلامتيءَ سان پوئتي موٽي پهچڻ جو ڪو امڪان به ڪونه هو. پر وچ بريٽ ۾ هڪ قتل ڳوٺ پرسان پاڻي ملي ويو هو. جنهن جو نالو چٽر Chuttar هو. اتفاق جي ڳالهه اها ٿي هئي جو دشمن کان هي کوهه پورڙ وسري ويو هو. جنهن جو مقصد انگريز جي پيش قدمي کي روڪڻ هو. فوج چٽر کان هلي خانگڙهه پهتي هئي. هيءُ ويجهي ۾ ويجهو ماڳ هو، جيڪو سنڌ جي حدن اندر هو. گرمي به سخت هئي. فوج به لڳاتار سفر ڪندي پنجهتر ميل پنڌ هٽي، هن ماڳ تي پهتي هئي. ايڏي

ڪشت ڪشالي ڪانپوءِ ۾ فوج هيٺي ڪانہ ٻولي هئي. سفر دوران فزجيرالڊ هيئان ۾ سو اٺ سوار هئا جيڪي رڻ پٽ ڏانهن تيزيءَ سان پيش قدمي ڪندا رهيا. پر رستو وڃائي ويٺا ۽ صبح جو ائين وڳي اچي هڪ قلعي وٽ ٻيٺا. جيڪي ڏاڍا ٽڪل ۽ بيحال هئا. قلعي اندر بيجار ڏومبڪي جا سوين بندوقباز ويٺا هئا. هن ماٺهوءَ کي اهڙي فوجي ڪارروائي جي اڳوات ئي معلومات ملي وئي هئي. فزجيرالڊ نهايت تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي ماڻهن سان گڏجي اچي قلعي جي ڦاٽڪ وٽ رسيو. هنن پائوڊر وسيلي ان ڦاٽڪ کي اڏائڻ جي ائين ڪوشش ڪئي، جيئن افغان جنگ دوران لارڊ ڪين Kean غزنيءَ جي قلعي جي دروازي کي اڏائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پر بگٽين هڪ بهادر فوجي عملدار ۽ ٻين نون فوجين کي قتل ڪري ڇڏيو جڏهن ته ايڪيهہ ماڻهو گهائل ٿي پيا هئا. پتو نہ آهي ته فزجيرالڊ ڪيئن بچي ويو. قلعي تي حملي ڪرڻ وارن ماڻهن ۾ طاقت، بهادريءَ وارو جذبو هو. فقط هڪ فوجي سپاهي ٽکي ساٽو ٿي پيو ۽ هلڻ کان لاچار هو. جنهن کي پٽيان ايندڙ هڪ جڪراٽيءَ قتل ڪري ڇڏيو.

ان قتل جي انتقام جو موقعو ٻ جلد ئي ملي ويو هو. اهو ساڳيو جڪراٽي جاسوسي ڪرڻ جي مقصد سان هڪ ڳوٺ ۾ اچي رهيو هو. جنهن کي ڳوٺاڻن سوگهو ڪري انگريز انتظاميہ جي حوالي ڪري ڇڏيو. اهو جڪراٽي ڪو مشهور ڏاڙيل هو جنهن کي جلد ئي ڦاهيءَ تي لڙڪايو ويو. پوئتي هٽڻ واري معاملي ۾ فوج ڏاڍي بهادريءَ ۽ سهپ جو مظاهرو ڪيو هو. ٻن نوجوان فوجي عملدارن کي طيش اچي ويو هو. حملي ۾ هنن وڏي بهادري ۽ سهپ ڏيکاري هئي ۽ پوئتي هٽڻ ۾ ٻ هنن دليري ۽ برداشت جو مظاهرو ڪيو هو. اهڙي قسم جي ڳنڀير صورتحال ڏسي، سر چارلس کان ته پنهنجي تڪليف وسري وئي هئي. پهريائين ته هن ارادو ڪيو هو ته جهڙي تهڙي حال سان سکر هليو وڃي. پر ڪيس هن ڳالهہ روڪي ورتو. چاڪاڻ ته هن جنگين وقت پنهنجي دلي قوت ۽ جسماني طاقت جو وڏو مظاهرو ڪيو هو ۽ سندس بهادريءَ جي ڳالهہ ٻيهي وئي هئي.

ان وقت سندس حيثيت ڪمانڊر ۽ فاتح جي هئي، تنهن ڪري هن سوچيو ته هو ان جاءِ تي پهچي ڇا ڪري سگهندو جتي سندس طاقت پربور حملي ڪرڻ جهڙي ڪانہ رهي آهي. اهو جيڪڏهن بيماريءَ ۽

ڪمزوريءَ دوران اتي پهچندو تہ سندس فاتح ۽ ڪمانڊر واري عزت ۽ وقار اهو ساڳيو ڪونہ رهندو. هن ڏهي واري جنگ ۾ سوپ حاصل ڪرڻ کان پوءِ سمجهيو هو تہ عمرڪوٽ جو قلعو اهڙو آهي، جنهن کي مير شير محمد مزاحمت لاءِ ڪتب آڻي سگهي ٿو. پر سمجهيو هئائين تہ وٽس ايترو وقت ڪونہ آهي جو هو پاڻ عمرڪوٽ تي وڃي گهيرو ڪري. ساڳيءَ ريت هن وقت بہ هو شخصي طور وڃڻ لاءِ تيار ڪونہ هو ۽ سوچيو هئائين تہ جڏهن موسم صحيح هوندي تہ انهيءَ جنگي مهم جي پاڻ اڳواڻي ڪندو.

چانڊيا ۽ مزاري قبيلن جي سردارن جو انگريزن سان وفاداري جو وچن

پر هو سوچي چڪو هو تہ انگريزي فوج جي هن ناڪاميءَ ڪري ڪهڙا نتيجا نڪري سگهن ٿا ۽ ان لاءِ اڳواٽ چا ڪرڻ گهرجي. پر چانڊيا ۽ مزاري قبيلن جي سردارن اهڙو موقعو پاڻ پيدا ڪري ورتو. جنهن وسيلي باغي بلوچ قبيلن کي مات ڪرڻ جو موقعو ملي ويو هو. چانڊين جو تہ سنڌي بلوچ قبيلو هو. جڏهن تہ مزاري سردار جو تعلق قلات سان هو. جڏهن هنن ٻنهي جٽن قليجي واري ناڪاميءَ جو ٻڌو تہ هنن پاڻ مرادو بجار ڏومبڪيءَ خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ تلوارون ڪنيون هيون. ان کان سواءِ هنن شير محمد خلاف وڙهڻ جو اعلان ڪيو. جيڪو سنڌن اڳيون حڪمران هو. چانڊين جو سردار ولي محمد هو. جنهن وفاداريءَ جو مظاهرو ڪندي پنهنجون خدمتون انگريز سرڪار جي حوالي ڪري ڇڏيون هيون. سندس اهڙيون خدمتون اڳيون ٻوٽي قبول ڪيون ويون هيون. ڇاڪاڻ تہ گرميءَ جي موسم دوران ڏاڙيلن جو اهڙي طريقي سان ڏيان ڇڪائڻ ضروري بہ هو. ڏڪي موسم دوران ٻنهي ڏرين جو اتحاد وڌيڪ فائدي وارو ثابت ٿي سگهي ٿو. جهونڙو چانڊيو سردار پنهنجي ڏنل وچن کي پاڻي ڏيڻ ۾ سست ۽ ڍرو ڪونہ هو. هن 15 مئي کان اڳ چاليهہ جڪراٽين کي قتل ڪري. سندن پنج سو کان وڌيڪ ڍور ڪاهي اسان ڏانهن موڪلي ڏنا.

بجار جي بغاوت جي ايشيا ۾ هاڪ

مير شير محمد جي چوڻ تي فقط بجار ڏاڙن جون ڪارروايون ڪري رهيو هو. هن صورتحال مان معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ تالپر حڪمران

جا اڳوڻا قبائلي سردار سندن پاسو ڇڏي ويا هئا. ڪوبہ ماڻهو هنن لاءِ هٿيار کڻڻ لاءِ تيار ڪونہ هو. نہ وري ڪٽان ڪنهن بغاوت بابت ٻڌجي رهيو هو. ان کان سواءِ ہہ وڏا ءِ اهم قبيلا رضاڪارانہ هڪ ڏاڙيل جي سرگرمين کي ختم ڪرڻ لاءِ تلوارون کڻي نڪري پيا هئا. دراصل بجار هو تہ ڏاڙيل ءِ وارداتون ہہ ڏاڙيل وانگي ڪندو هو پر ساري ايشيا ۾ مشهور ٿي ويو هو ءِ سمجهيو ويندو هو تہ هي سردار آهي، جيڪو فرنگين جي پاڙ پٽي سگهي ٿو. تنهن ڪري هن جو جتي ڪٿي وڏو احترام ڪيو ويندو هو. پر هتي اهڙو ماڻهو ڪونہ هو جيڪو ٽالپرن لاءِ تلوار تاڻي سگهي ءِ ڪو سندن واپس اچڻ جو خواهشمند ڪونہ هو. پر ان هوندي بمبئي واري ڏر هن حالتن دوران اعلان ڪيو هو تہ "اهڙي فرمانبرداري ءِ تابعداري ائين آهي جيئن گهٽي بگهڙجي تابعداري قبول ڪئي هئي. پر وقت اچڻ تي اهي ساڳيا بلوچ قبيلا بغاوت جو جهنڊو جهولائيندا."

عورتن جي قتل عام تي ڏنل چتاءُ

سنڌ جون حالتون ڏاڍيون ڀرامن هونديون هيون. پر ڪڏهن ڪڏهن بلوچ خاندان ۾ عورتن جي قتل جون خبرون ٻڌبيون هيون ءِ ڪڏهن وري ڏاڙن جي وارداتن جا اطلاع ملندا هئا. سر چارلس ہہ پکو پهہ ڪيو هو تہ عورتن جي قتل ءِ ڏاڙن جي وارداتن کي ختم ڪري ساهہ پٽيندو. ان مقصد لاءِ هن پنهنجي خيال جو اظهار ڪندي چيو هو تہ، "مان اهو ڪڏهن ہہ ڪونہ چاهيندس تہ عورت ائين بي گناهہ قتل ٿئي. مان چاهيان ٿو واپاري امن امان سان تجارت ڪري. مان عورتن جي ہارهن قاتلن کي ڦاهي تي لڙڪايو آهي. جيڪڏهن ضرورت پئي تہ ہارهن سوَن کي ڦاهي تي لڙڪائيندس. جيتري قدر ڏاڙيلن جو تعلق آهي تہ جيستائين هي ڏاڙا هٽڻ بند نہ ڪندا ءِ سڀ چال چلت جي ضمانت نہ ڏيندا تہ مان فوج وٺي سندن علائقا اجاڙي پينگ ڪري ڇڏيندس. جيڪڏهن اهي اسان جي حدن ۾ تلوارن ءِ بندوقن سان ايندا تہ ان جي عيوض اسان ہہ سندن آجيان تلوارن ءِ بندوقن سان ڪنداسون. اهي ماڻهو اسان جي حدن ۾ اچي عورتن ءِ ہارڙن کي قتل ڪري هليا ٿا وڃن، پر اسان سندن عورتن ءِ ننڍن ہارڙن کي قتل ڪونہ ڪنداسون." هن ان موضوع تي ہہ ڳالهايو هو. جنهن کان هو بيچين رهندو هو.

ملتان جو حڪمران سانوڻ مل کي چتاءُ

"سک ۽ ملتاني ڏاڙن هڙ جي مقصد سان وڃي جابلو علائقي ۾ لڪا آهن. اهڙين علامتن مان محسوس ائين ٿي رهيو آهي ته سک حڪمران جي فوج، ستلج جي ساڃي ڪنار سان بيهي وئي آهي. پر ائين ڪرڻ سان پنجابي فوجي ڇا ڪري سگهندا. ان ملڪ جي فوج پاڻ لاقانونيت ۾ ڪاهي پئي آهي ته ان کي حدن اندر رکڻ لاءِ جنگ ناگزير آهي. هندستان جي انگريز سرڪار اهو ڪوٺ چاهيندي ته ستر هزار هٿياربند ڏاڙيلن کي قاسيءَ تي چاڙهيو وڃي. جيڪي سندس سرحد تي آهن. پنجاب جي فوج جي خواهش آهي ته بنا ڪنهن اعلان ڪرڻ جي درياهه اڪري اتر- اولهه وارن علائقن کي ڦري لٽي تباهه ڪري ڇڏي. هندستان سرڪار وٽ ايترو پئسو ۽ ڪوٺ آهي جو پنهنجي سرحد جي بچاءَ لاءِ ستلج تي فوج بيهاري ۽ سنڌ ۾ رهيل فوج جو خرچ ۽ پري. سنڌ ۽ ملتان جون سرحدون هڪ ٻئي سان دنگئي آهن. مان اهو ڪڏهن ۽ برداشت ڪري ڪوٺ سگهندس ته ملتان جو حڪمران سانوڻ مل سنڌ جي سرحد سان ڪٿونس ڪري. هو ته دوستيءَ جي دعويٰ ڪري رهيو آهي. پتو نه آهي ته هو دوستيءَ جو پرم رکندو يا نه. پر مان ته دعاگو آهيان ته هو مون کي ڪنهن ۽ قسم جو اشتعال نه ڏياري. پر جيڪڏهن ائين ٿيو ته جنگ جو ڀارڻ ڀري پوندو. مان جنگ ڪرڻ ڪوٺ ٿو چاهيان. چاڪاڻ ته جنگ ته هر شڪل ۾ خطرناڪ هوندي آهي. جيڪا مون کي هٿيارن ڪٽڻ لاءِ آماده ڪندي. پر مون کي يقين آهي ته جيڪڏهن پنجاب فتح ٿي ويو ته اها انسان ذات لاءِ فائدي جي ڳالهه هوندي. سنڌ جي فتح مان ۽ انسان ذات کي ڪيترو نه فائدو مليو آهي. مونکي خوشي انهيءَ ڳالهه ڪري ۽ ٿي رهي آهي ته منهنجا فوجي سپاهي سخت گرميءَ ۾ بخار هوندي ۽ وڏيءَ بهاديءَ جو مظاهرو ڪري رهيا آهن ۽ گرم آبهوا کي ڪجهه ۽ سمجهندي، عام ماڻهوءَ کي انصاف مهيا ڪري رهيا آهن. مون کي يقين آهي ته اهي ماڻهو عقلمند آهن ۽ اسان جي فوجن جا شڪرگذار آهن. چاڪاڻ ته اسان جتي ۽ پهچون ٿا ته ماڻهو اسان جي دل سان عزت ڪن ٿا ۽ پنهنجي نيڪ خواهشن جو اظهار ڪن ٿا.

حيدرآباد ۾ دربار لڳائي وفاداريءَ جي وچن ونڊ واري رسم

هاڻي دربار منعقد ڪرڻ جو وقت ويجهو اچي ويو هو ۽ سر چارلس

حيدرآباد وڃڻ جون تياريون ڪري رهيو هو ۽ اهڙي ڏرتتيءَ ۾ سفر ڪري رهيو هو جو سج جا ڪرڻا آڳ جا اُلا ٻڏجي ويا هئا. قلعي واري ايراضي محدود هئي، جنهن ۾ ايترن گهٽن ماڻهن جو ماپڻ مشڪل هو. پر اهو پئه ۾ هو ته جيڪڏهن قلعي واري ايراضي جنگجو ماڻهن سان پرجي وڃي ته متان ڪجهه ٿي پوي. ليڪن هاڻي بلوچن وٽ اهڙي ڪابه ڳالهه ڪانه رهي هئي، پر اهڙو اڳواٽ اڊڪو هڻڻ ضروري ۾ آهي. سردارن ۽ انهن سان گڏ آيل سندن اتالي کي اصول مطابق واري سان سڏ ڪري گهرايو ٿي ويو. اهڙو احوال متي ۾ اچي چڪو آهي. هنن سردارن مان هڪ هزار اهي قبائلي سردار ۾ هئا، جيڪي خوف ۽ بي اعتباري کان اطاعت قبول نه ڪري رهيا هئا. پر هنن هاڻي اچي سلام ڪيو هو. تنهن ڪري کين معاف ڪيو ويو هو. اهو ڏاڍو دلچسپ ۽ عاليشان منظر هو. ٻنهي درياهن (ڪليليءَ ۽ سنڊوءَ) جي ڪنارن سان ويهه هزار سردار اچي ڳاهٽ ٿيا هئا. کي گهوڙن تي سوار ٿي ته ڪي پيادل اچي هتي پهتا هئا. آسمان ۾ شفاف هو. هي مختلف رنگن جو انساني اجتماع هو. هر قبيلي کي هٽ ۾ پنهنجو الڳ جهنڊو هو. اهڙي ريت هر قبيلو قطار ڪيون ڪناري سان بيٺو هو. نعرن جو شور هو. سلاميءَ لاءِ توپون گجي رهيون هيون. هي بلوچ سردار انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار هئا ۽ سيئي سختيءَ سان انتظار ڪري رهيا هئا ته جيئن هو بنا ڪنهن دير جي وڃي سرچارلس جي سامهون پنهنجي سچيءَ وفاداريءَ جو عهد ڪن. جيڪو ڪائن فقط ٻه ٿي ميل پري موجود هو. جنهن فقط چوڏهن مهينا اڳ پنهنجي ويجهن مائٽن ۽ عزيزن کي قتل ڪري، سارو جنگي ميدان لاشن سان پري ڇڏيو هو. هي کين پاڻ وٽ ضرور گهرائيندو هو. سردارن وچ ۾ پيو گهمندو ڦرندو هو. سون جي تعداد ۾ اُهي هن جي چوڌاري گهيرو ڪيو بيٺا هوندا هئا. پر انهن مان ڪنهن کي انتقام ونڊ جو خيال ڪونه آيو. نه وري ڪنهن تلوار کڻي نفرت جو اظهار ڪيو هو. ٻئي جنگيون ٻه زور سان لڳيون. ٻنهي ڌرين هڪ ٻئي جا تلوارن جا ڏڪ ٻه سنا. پر ان هوندي ٻه هي بلوچ سردار سر چارلس جا شڪر گذار هئا. جنهن ڪوشش ڪئي هئي ته ڪائن تلوارن جا زخم وسري وڃن. ان جي بدلي هن کين قانون ڏنو هو. سڌارن جون ڳالهيون مشرقي خوشامد سان پريل هيون. هن مان سچي وفاداري ۽ تابعداري جهلڪي رهي هئي. هن کان پوءِ سردارن جيڪي

عملي سرگرميون ڏيکاريون تن مان محسوس ٿي رهيو هو ته هيءَ انگريز سرڪار سان سندن سچيءَ دل واري وفاداري آهي. سندن اهڙا احساس بہ هئا جن کي غلطي تصور ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. هڪ جهونڙي سردار زوريءَ اڳتي وڃي جنرل سر چارلس سان ملڻ پئي چاهيو. پر پهريدارن کيس پوئتي ڌڪي ڇڏيو. پر هو اڳتي وڌڻ جي ڪوشش بہ ڪري رهيو هو ۽ رڙيون بہ ڪري رهيو هو ۽ وڏي آواز سان چئي رهيو هو تہ مان هن کي ڏسڻ لاءِ بہ سو ميل پنڌ ڪري آيو آهيان. مان ساڻس ضرور ملندس. مون کي وڃڻ ڏيو.

وفاداريءَ جي هيءَ رسم ڪن ڏينهن تائين هلندي رهي. لُڪَ جي گرم گهاڙ هلي رهي هئي، جنهن ڪري چوڏهن يورپي فوجي سپاهي مري ويا. سر چارلس 86 ريجمينٽ مان هو تنهن ڪري هيءَ ريجمينٽ ڏڳهي وقت واري هن رسم کان بيزار ٿي پئي. اها هڪ وڏي مصيبت هئي. بمبئي واريءَ ڏر بہ هنن موتن تي واويلا ڪرڻ ۾ گهٽ ڪانہ ڪئي. سندن الزام هو تہ فوجن کي سر چارلس کي بچائڻ خاطر بيهاريو ويو هو ۽ فوجين جو ايترو تعداد جنرل جي "گارڊ آف آنر" لاءِ ڪونہ بيهاريو ويو هو. اهي "گارڊ آف سيفٽي" هئا. ڇاڪاڻ تہ اهي جنرل جي پرسان ڪونہ بينا هئا. اهڙن ماڻهن کي پڪ هئي تہ قتل جي انهيءَ خنجر جي نوڪ جنرل جي نوڪريءَ ۽ زندگيءَ کي ضروري متاثر ڪندي. پر ڪجهہ بہ ڪونہ ٿيو تنهن ڪري هو مايوس ٿي ويا. ڇاڪاڻ تہ گورنر جنرل طرفان کيس اهڙو حڪم مليل هو تہ وفاداريءَ جي اها رسم انهيءَ گرم موسم دوران منعقد ڪئي وڃي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن مير شير محمد کي مات ڪري ويهڙ لاءِ مجبور ڪري سگهجي. اڳئين سال بہ ساڳي قسم جي گرم موسم دوران حملي ڪرڻ جو کيس حڪم ڏنو ويو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو تہ هن عملي سرگرميءَ وسيلي، دير سان نڪرندڙ نتيجا جلديءَ ۾ ظاهر ٿي پيا هئا. پر اهڙا تجربا پنهنجي نوعيت ۾ ڏاڍا سخت هئا. بمبئي واريءَ ڏر جيڪا قتل خلاف هاءِ گهوڑا ڪئي هئي، سا فقط ڪاوڙ جي اظهار جو هڪ نمونو هو.

سنڌ ۾ جاگيرن جو مستقل بنياد

هن شاندار دربار جاگيرن جي قبضي جي بنياد بابت فيصلو بہ ڪيو هو جيڪو هر حڪومت جو بنيادي مسئلو هوندو آهي. ٽالپر دور ۾

جاگيرون سدائين پيون مختلف ماڻهن جي نالي منتقل ٿيندیون هيون ۽ جاگيردارن کي کنهن بہ قسم جو تحفظ حاصل کونہ هوندو هو. کي وڏيون جاگيرون فوجي خدمت عيوض کن ماڻهن کي ڏنيون ويندیون هيون. جن جي ايراضي ست همچورس ميل هوندي هئي. اهي جاگيردار جڙ آبادگار هوندا هئا ۽ ٽالپر حڪمران جي جڏهن بہ مرضي پوندي هئي تہ اها جاگير کسي بہ ونڊندو هو ۽ جاگيرداريءَ جي هن طريقي تي کنهن بہ قسم جو اعتبار کونہ هوندو هو ۽ جاگيرون جڙ ڏاڙيلن جي هڪ اهڙي معاشري کي ڏنيون ويون هيون، جن جي حيثيت قانوني مجتا مليل هئي. سر چارلس نيپئر جاگيردار کي تلوار ۽ ڍل بدران چنجور ۽ کوڏر ڏني هئي ۽ کيس چيو ويو هو تہ هو جنگي ميدان تي اچڻ بدران پوکي راهيءَ کي منهن ڏئي ۽ سرڪار کي عوامي ٻلائي جي ڪمن لاءِ پنهنجا ماڻهو ڏئي. هاڻي هن انهن جاگيردارن جي پٽن کي سندن پيئرن جون جاگيرون ڏنيون آهن، جيڪي مياڻيءَ ۽ دٻي جي جنگين ۾ ماريا ويا هئا. ٻين ماڻهن کي بہ جاگيرون لاپي تي ڏنيون آهن. پر کين انهن جاگيرن عيوض سرڪاري نوڪري ڪرڻي ڪانہ پوندي.

هاڻي جاگير جو لاپو هٿ ۾ جهليل تلوار ڪانہ هوندي. چاڪاڻ تہ زمين پاڻ طرفان مليل هڪ سوڪڙي هوندي آهي. جيڪي محنت ۽ قيمت سان توري کونہ ڏنيون ويندیون آهن. اهڙيون جاگيرون فوجي نوڪريءَ واري خرچ لاءِ ڏنيون ويندیون هيون. ائين سمجهڻ ڪپي تہ اهي جاگيرون فوجي نوڪريءَ سان سلهاڙيل هيون. پر جيڪڏهن جاگيردار چوندو هو تہ هو زمين جو لاپو ڏئي کونہ ٿو سگهي تہ اها جاگير کيس سندس زندگي تائين، بلڪ سندس وارث کي بہ ملي ويندي هئي. پر اهڙيءَ صورت ۾ جاگير جو ڪجهہ سرڪار کي ڏيڻو پوندو هو. انهيءَ طريقي مطابق جاگير تي سندس زندگي لاءِ حق محفوظ ٿي ويندو هو. جڏهن هنن جاگيردارن کي چيو ويو تہ توهان پنهنجي پوئلڳن جو ماهوار خرچ ٻڌايو جيڪي اوهان ضرورت وقت پيش ڪندا ۽ حساب ڪتاب بہ انهن جي تعداد مطابق ڪيو ويندو. انهن جواب ۾ چيو تہ "اسان فقط جنگ دوران پنهنجا ماڻهو آڻي سگهندا آهيون. چاڪاڻ تہ انهن کي مال غنيمت جو آسرو هوندو آهي. پر جنرل هوموجين تہ کنهن سان جنگ تہ کونہ ڪندو نہ! سال ۾ فقط هڪ ڀيرو ماڻهو آڻيندا سون." پر فرض ڪيو تہ

خرچ اسي روپيا آهي تہ سرڪار انهيءَ رقم ۾ اوهان کي هر مهيني ڪانہ گهرائيندي. پر ان جي اڌ جيتري رقم عيوض اوهان کي سال ۾ فقط هڪ پيرو گهرايو ويندو. اسان ڪيس چيو هو.

جاگيرون منتقل ڪري ڏيڻ پويان حڪمت عملي

هن قسم جي طريقي تي گهڻا جاگيردار راضي ٿي ويا هئا. اهڙين ڳالهين ٻولهين کان پوءِ جاگيردارن جيڪي زمينون چڏيون، سي ڪن شرطن تي رعيتي ماڻهن کي ڏنيون ويون هيون. جن جو بيان بعد ۾ ڪيو ويندو. هنن ماڻهن ڏنل زمين جو لاپو هڪ ئي وقت ادا ڪري چڏيو ۽ وڌيڪ ايراضي ب آباد ڪري چڏي. اهڙيءَ ريت وڏا جاگيردار زمينن جا مالڪ ٿي ويا ۽ ننڍا جاگيردار هر هاري ٿي ويا هئا. اهي ماڻهو زمين جي قدر قيمت ۾ ڏاڍي دلچسپي ونڻي رهيا هئا. تنهن ڪري وحشي، جنگجو ۽ رولو قسم جي ڏاڙيلن واري زندگي کان نفرت ڪرڻ لڳا هئا. هن کان اڳ حڪمرانن کي چرچ ڏئي جنگيون ڪرائيندا هئا تہ جيئنءَ کين مال غنيمت حاصل ڪرڻ جو موقعو ملي پوي. سر چارلس نيپئر کي جڏهن اهڙو مشورو ڏنو ويندو تہ ان بابت ڪجهہ وقت سوچيندو هو ۽ وڏ کان وڏ منصوبہ بندي ڪندو هو. پر نيپئر سرڪار هنن بلوچ سردارن کان ڪڏهن جنگي خدمت ڪانہ ورتي، نہ وري ڪيس اهڙي ڪا ضرورت ب هئي. ٻئي طرف جاگيردارن جا جاگيرن تي حق محفوظ ٿي ويا هئا. ٻن ڏرين وچ ۾ هشيون ڏئي جنگ ڪرائڻ جي ضرورت ب محسوس ڪانہ ٿيندي هئي. پر رعيتي ماڻهن جي پلي ۾ سوچڻ لڳا هئا، جيڪي ٻنيون آباد ڪندا هئا. ڪيس اها ب توقع هئي تہ سرڪاري زمين چگيءَ ريت آباد ڪرڻ سان هاريءَ کي وڏو فائدو ٿيندو. اهو ڏسي اهي بلوچ ب پوکي راهي ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا، جيڪي رات ڏينهن چورين ۽ ڏاڙن جي ڪرت کي لڳا پيا آهن. اهڙو فائدو ڏسي گهڻا جاگيردار سرڪار جا پيش ڪيل شرط قبول ڪري چڪا هئا. غريب بلوچ زرعي جنسن جي ڏوئيءَ ۾ دلچسپي ونڻ لڳا هئا ۽ رعيتي سرڪار طرفان ملندڙ زمين جي گرانٽ لاءِ ڪوششون ڪرڻ لڳا هئا. اهو ڏسي سر چارلس هن سوچڻ تي مجبور ٿي ويو هو تہ پيداوار جي وڌڻ سان، عام ماڻهو جي ڪردار ۾ گهڻو فرق اچي سگهي ٿو ۽ سنڌ مشرق جو هڪ شاهوڪار ترين علائقو بڻجي سگهي ٿو. هن کان پوءِ سر چارلس سوچيو هو تہ ڪهڙي طريقي سان جاگيردارن

کان جاگيرون کسي، سرڪاري ملڪيت بڻائي سگھجن ٿيون. ڪيس محسوس ٿيو تہ اھو فقط تڏھن ڪري سگھجي ٿو جڏھن جاگيردار شرط پورا ڪري نہ سگھي. پر بعد ۾ سوچيائين تہ جاگيرن کي اھڙي ريت حصيداريءَ مطابق نيڪال ڪجي، جو ھاريءَ کي گھٽو فائدو ٿئي ۽ انھن جاگيرداري جي وڏي جاگيردار ھٹ ناتي اھميت گھٽجي وڃي. جن کي زمين گھٽي ھوندي پر پيداوار گھٽ ھوندي. ان ڪري ھن وڏن جاگيردارن کان محصول مڙھڻ جا حق کسي ورتا. ڪائنس اھڙا اختيار بہ کسيا ويا جن وسيلي ھو ڪنھن کي موت جي سزا ڏئي سگھندا ھئا.

جاگيرن بابت نوان قائدا قانون

بعد ۾ ھن جاگيردارن سان صلاح مشورو ڪري، لاپي ونڻ جي ابتدا ڪئي ھئي. چاڪاڻ تہ ھو ڪنھن تي بہ پنھنجي مرضي ڪوبہ مڙھيندو ھو. ھي ڪجھہ وقت لاءِ باقاعدہ ادائگي کان بہ لاپرواھہ رھيو. چاڪاڻ تہ ھو دل جي رقم کان وڌيڪ ھن ڳالھہ ڏانھن ڏيان ڏيندو ھو تہ پوکي راھيءَ واريءَ ايراضيءَ ۾ وڌ کان وڌ اضافو ٿئي. ڪيس اھو اڳواٽ ئي معلوم ٿي ويو ھو تہ جيڪڏھن ڪو ماڻھو سندس شرطن مطابق ۽ مختلف معيادن واريون جاگيرون ونندو تہ گھٽو فائدو ٿيندو. چاڪاڻ تہ ھو انھيءَ طريقي سان ھڪ طرف تہ پنھنجي زندگيءَ تائين ان جاگير جو ھاري بڻجي ويندو ۽ قانون بہ سندس پاسي ھوندو ۽ ڪيس سپ حق ملي ويندا. ٻئي طرف سرڪار جي خواھش مطابق ڪيس ھاريءَ جو حق ملي ويندو. پر ڪيترين ڳالھين ۾ ان جاگير جي قيمت بہ وڌيڪ ادا ڪرڻي پوندس. چاڪاڻ تہ اھڙي جاگيردار کي عوامي ڪمن ڪارين لاءِ مزدور ڏيڻا پوندا. جڏھن تہ ڪن جاگيردارن کان ڪو لاپو ڪونہ ورتو ويندو. ھنن ٻنھي قسمن جي جاگيرن جي معيادن ۾ فرق موجود آھي ۽ ھنن ٻنھي قسمن جي جاگيرن جي موجودگي ڪري. جاگيرون ڏيڻ واسطي ڪي نوان قانوني اصول پيدا ٿي پوندا. انھيءَ طريقي سان جاگيردارن جو ھڪ وڏو طبقو ٿي ويندو جيڪي امن امان قائم ڪرڻ لاءِ بہ ذميوار ھوندا. پر جيڪڏھن جاگيرن ڏيڻ جو ٽالپرن وارو طريقو اختيار ڪيو وڃي ھا تہ جاگيرن جو مٿيون طبقو سرڪار کي دل ڪونہ ڏئي ھا. ان کان سواءِ ھن وٽ ھٿيار بند ماڻھن جو وڏو تعداد موجود ھجي ھا. جن مٿان ضابطي رکڻ واسطي سرڪار کي وڏي فوج رکڻي پوي ھا. ٻئي طرف اھو ٿئي ھا جو سرڪار ھنن وڏن

جاگيردارن ۾ ٻن ٽن سون پوليس وارن جي مدد سان ملڪي انتظام رکڻ ۾ سوياري ٿي وڃي ها.

سنڌ جي انتظاميہ ۾ سر چارلس جي وقتائتن قدمن جي واکاڻ

سرڪاري عملدارن جي رپورٽن ۾ هن قسم جا ۾ ٻيا انتظامي قدم بيان ڪيا ويا آهن، جيڪي سرڪار کي ڪٽڻ گهرجن. جڏهن اهڙيون رپورٽون سر رابرٽ پيل جي آڏو رکيون ويون تہ هن کان تعجب وچان رڙ نڪري وئي هئي. چاڪاڻ تہ انهن ۾ سرڪار جو وسيع قسم جو نقطہ نظر موجود هو. هن چيو هو تہ "سر چارلس نيپئر جي فوجي اختيارن بابت تہ ڪنهن بہ قسم جو شڪ شبهو ڪونہ آهي، پر سندس ٻيو ڪردار ڏسي مون کي ڏاڍو تعجب ٿيو آهي تہ هي سول انتظاميہ جي معاملن ۾ بہ ايڏو ڏاهو ۽ ذات ڏٺي آهي." تنهن ڪري اهو چئي ڪونہ ٿو سگهجي تہ سر رابرٽ پيل جو سر چارلس جي فوجي ذهانت بابت تعجب ڪائڻ انگريزي روايت نہ آهي تہ هر ڪنهن فوجي عملدار کي هروپرو بہ ذهين سمجهيو وڃي. سر رابرٽ ڪئپٽن کان وٺي جنرل جي عهدي تي پهتو آهي. دنيا جي مختلف ملڪن ۾ هڪ فوجيءَ طور رهيو آهي. ڪيترين ئي حڪومتون انهن جا رکيل انتظام سندس نظر مان گذريا هوندا. تنهن ڪري هن ماڻهو جو نقطئہ نظر بہ اعليٰ ۽ اوچو هئڻ گهرجي. هو سمجهي ٿو تہ سر چارلس جو اختيار ڪيل طريقي جو منصوبو هندستان جي ٻين حڪومت جي انتظامي منصوبن کان وڌيڪ اعليٰ ۽ اوچو آهي. سر رابرٽ هن حقيقت کان چڱيءَ ريت واقف هو تہ سر چارلس جو طريقو ٻين جي ٻيٽ ۾ بلڪل مختلف هو. سر چارلس جو خيال هو تہ "سنڌ جي سول انتظاميا جي مددگار عملدارن کي منجهيل پس منظر ۾ رکيو وڃي ها ۽ اهڙي مونجهاري کي پيدا ڪرڻ لاءِ وڏو خرچ برداشت ڪيو وڃي ها.

سنڌ جي انتظاميہ بابت گهٽا قدم ڪلڪتي جي صلاح سواءِ ڪنيا ويا هئا. چاڪاڻ تہ ڪلڪتو تمام پري هو. ٻيو سنڌ ۾ گرميون تمام گهٽيون ٿينديون آهن، تنهن ڪري انتظامي سرگرميون ٿورو وقت هلي سگهنديون آهن. اهڙيون ڳالهيون لارڊ ايلنبرو جلد ئي قبول ڪري ونڊو هو. سال جا ڇهہ مهينا تہ چتيءَ گرميءَ ڪري ڪم ٿي ڪونہ سگهندو هو. اهڙو سربراهہ مٿان جي ظالم لکپڙهہ ۽ ذميوارين جي پوَ پولي ڪان آزاد ٿي ويندو هو. جنهن جي ڪم ڪار بابت لارڊ ايلنبرو کي چڱيءَ ريت

ڇاڙ هئي. پر اهڙيون مهربانيون انهن ماڻهن مٿان ڪونہ ٿينديون هيون، جن جي هٿ هيٺ بن پريزيڊنسيز Presidencies جي فوجي ڪمانڊ هئي. پر اهڙين شخصيتن کي بہ لارڊ ايلنبرو جي صلاح مشوري جي محتاجي هوندي هئي. هنن ٻنهي شخصيتن جي وچ تي هڪ "Secret Comity" موجود هوندي هئي. جنهن کي سدائين ڪا نہ ڪا چنتا لڳي پئي هوندي هئي. تنهن ڪري ان کي اهو اعلان ڪرڻو پيو هو تہ "مان فوج جي انتظام رکڻ جو ذميوار ڪونہ آهيان." اهڙيون پيچيدگيون ڪورٽ مارشل جي سزائن ڪري بہ ڪجھ وڌي ويون هيون. جنهن مطابق ڪن عملدارن سان نرمي اختيار ڪئي ويندي هئي. سر چارلس هڪ ڪمانڊر ان چيف هئڻ ناتي، ڪورٽ مارشل جي قانون ۾ ڪي سڌارا آندا هئا. پر ان وقت تائين ان ۾ ڪئي خاميون موجود هيون. اهڙو مثال بن سرجن ڊاڪٽرن جو آهي جيڪي پنهنجي منصبي فرض جي ادائگيءَ لاءِ اسپتال ۾ رهندا هئا، پر مستقل نشي ۾ رهندا هئا. پر پوءِ بہ ڪين نوڪريءَ ۾ رکيو ويو هو. جيڪي بيمار فوجي سپاهين لاءِ دهشت، ذهني سزا ۽ موت جو ڪارڻ بڻيا هئا.

ان کان پوءِ ٻيو واقعو رونما ٿيو هو. جنهن ڪري سڀني ماڻهن کي اچرج ٿيو هو. پر ان ماڻهوءَ کي اچرج ڪونہ ٿيو. جنهن کي ان واقعي گهڻو متاثر بہ ڪيو هو. سر چارلس کي ان بي لوث خدمت تمام گهڻو متاثر ڪيو هو ۽ جنهن جي ادا ڪرڻ جي ڪيس مناسب آزادي بہ ملهل ڪانہ هئي. ان وقت لارڊ ايلنبرو بہ ڏاڍو ياد آيو. هن لاءِ اها ڳالهہ ڪا اوچتو ڪانہ ٿي هئي. ڪيس خبر هئي تہ سندس حڪومت هندستان ۾ رهندڙ هزارن انگريزن جي خوف ۽ نفرت جي جذبي کي جاڳائي وڏو هو ۽ ڊئريڪٽرن جي خطرناڪ اقربا پروري کي جھنجھوڙيو هو. ردعمل ظاهر ڪندڙ جذباتي ماڻهن لاءِ اها ڳالهہ غلط ۽ اچرج جهڙي هئي. جنهن ماڻهوءَ ڪابل جي شڪست جي گهاڻن جو ازالو ڪيو. تنهن سان ايترو ڪلور چو ڪيو ويو ۽ اها ويڙين انهن ماڻهن پاڻ ڪئي. جن جي شهنشاهيت کي هن ماڻهوءَ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اهو بہ معلوم ٿي رهيو آهي تہ هن گورنر جي خدمتن کان انگلينڊ ۽ هندستان کي ان وقت محروم ڪيو ويو آهي. جڏهن اتان جون حالتون نهايت ڳنڀير ۽ خطرناڪ آهن. اهڙو ڏاڍ ڪري انهن ماڻهن جي دلين کي خوش ڪيو ويو آهي، جن جون

دليون قومپرستيءَ جي نيڪ جذبن کان بنهه خالي آهن ۽ ڪاوڙ ۾ ڇڙ چريا ٿي پيا آهن. سر چارلس پنهنجي ملڪ سان گهٽي محبت ڪندو آهي، جيڪو ان موقعي تي خاموش رهيو پر هن لارڊ ربن ڏانهن هڪ خط ضرور لکيو هو جنهن ۾ هن انهن ماڻهن کي لوبو هو جيڪي هن خلاف هميشه نفرت جو اظهار ڪندا رهندا هئا. سندس خط جو ڪجهه حصو هيٺ ڏجي ٿو:

سنڌ جي فتح سان سلهاڙيل هندستان جي سرحدن جي حفاظت

لارڊ ايلنبرو بي انصافيءَ ۽ خردبرد جو سخت دشمن هو. پر پوءِ به بي ايماني ۽ چريائي وارو ڪم ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي. اها ڪا نئين ڳالهه به ڪانه آهي ۽ انساني تاريخ ۾ ائين ٿيندو به آيو آهي. جنهن ڪري مونکي هن ڳالهه تي ڪو اچرج به ڪونه ٿيو آهي. نظر ائين اچي رهيو آهي ته فتح کان وڌيڪ ڪابل جي عام کي اهميت ڏني وئي آهي. ڪورٽ آف ڊئريڪٽرس ڪابل جي رتوڇاڻ کي وڌيڪ پسند ڪري ٿو. ليڪن هندستان کي بچائڻ ۽ رتوڇاڻ کان بچڻ هنن کي پسند ڪونه آهي. لارڊ ايلنبرو جا ڪنيل انتظامي قدم عام قسم جي سياسي حڪمت عملي مطابق هئا ۽ هڪ اهڙي وسيع منصوبي سان لاڳاپيل هئا، جن جو تعلق هندستان جي سياسي انتظام کي مستحڪم بڻائڻ هو. اهي منفرد معاملن کي منهن ڏيڻ لاءِ فقط خيالي خواهشون ڪونه هيون. مهاراجپور جي فتح سنڌ جي فتح کي سگهارو ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن ته سنڌ جي فتح هندستان جي اتر اولهه واري صوبائي سرحد کي نهايت مضبوط ڪرڻ ۾ ڪارگر ثابت ٿي آهي. ساڳيءَ ريت ستلج واري سرحدي پٽي جي تحفظ لاءِ به سنڌ جي فتح وڏي اهميت رکي ٿي. اهو سارو معاملو هڪ بنيادي دشمن اتحاد لاءِ هڪ وڏو تحرڪ هو جيڪو افغانستان جي شڪل ۾ موجود هو جنهن هٿان هندستان جي انگريز سرڪار شڪست کاڌي آهي. اهو هندستان جي انگريز شهنشاهت لاءِ هاڻي به خطرو آهي ۽ مستقبل ۾ به خطرو رهندو.

اهي بچاءَ واريون فوجي سرگرميون هيون جن ۾ لارڊ ايلنبرو نهايت ڪامياب ثابت ٿيو هو. اهڙيون ڪوششون اڃان هلي رهيون آهن ۽ ختم ناهن ٿيون. نه وري ختم ٿيندیون. سکن جي فوج تي ايجا به ضابطو ناهي رکيو ويو. مان سمجهان ٿو جنگ واري انهيءَ خوفناڪ ماحول ۾ فقط

طاقتور فوج ئي حصي وڻڻ لائق آهي. ڪورٽ آف ڊئريڪٽرس به هن بابت صحيح سوچي رهي آهي. ان سان گڏ لارڊ هوويڪ Howick جي سوچ به ساڳي آهي. "پر انهن سپني ڳالهين جي امڪانن ۾ ايجا به وقت پيو آهي". اها ڳالهه هڪ ڏاهي ماڻهوءَ چئي آهي. مون کي يقين آهي ته جڏهن ستر هزار پنجابي فوج سرحد سان بيٺي هجي ته گورنر جنرل تبديل ٿيڻ گهرجي.

هندستان جون سرحدون، پنجاب جي فتح سلهاڙيل

مون کي يقين آهي ڪمپني پنجاب جي فتح ڪانه ٿي چاهي. مان سمجهان ٿو ته اسان لاءِ اتر سنڌ واري سرحد کان اتر ستلج واري سرحد بهتر آهي، جيڪا هاڻي سنڌ جيان مضبوط به آهي. اسان وٽ هاڻي حد کان وڌيڪ ملڪ قبضي هيٺ آهي. پر مان سمجهان ٿو ته پنجاب به هندستان جي انگريز شهنشاهت جو حصو بڻجڻ گهرجي. ان ڪري ساري هندستان تي دعويٰ ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن ان کي فتح نه ڪيو ويو ته هو اسان جي بهترين علائقن تي حملا ڪندو رهندو يا وري ان کي روڪڻ لاءِ ستلج وٽ هڪ وڏي فوج رکڻ جي ضرورت آهي. اسان جي فوج اندر سک به پرتي ٿيل آهن، جيڪي بغاوت ۾ ڪري سگهن ٿا، جيڪا پنجابي سکن لاءِ فائدي جي ڳالهه ٿيندي. بي اهم ڳالهه هيءَ به آهي ته اسان جنهن ماڻهوءَ کي فوج مان ڪيي ڇڏيندا آهيون، تنهن کي سک حڪمران پنهنجي فوج ۾ پرتي ڪري ڇڏيندو آهي. جيڪي وري اسان جي فوجي سپاهين کي خط پٽ لکندا رهندا آهن، اسان هر ڏوهه تي ڪٽڻ هٽڻ جي سزا ختم ڪري، نوڪريءَ مان ڪيي ڇڏڻ جي سزا ڏيندا آهيون. ائين ڪرڻ سان سکيا يافته فوجي نوڪريءَ مان ڪيي ته ڇڏيندا آهيون. پر اهي وڃي اسان جي دشمن سک حڪمران جي فوج ۾ پرتي ٿيندا آهن. معلوم ٿئي ٿو اسان پاڻ سک حڪمران جي فوج کي مضبوط ڪري رهيا آهيون. اهڙيءَ طرح اسان جا تمام گهٽا فوجي اسان وٽان نڪري وڃي پنجابي فوج سان شامل ٿيا آهن. اسان اها ڳالهه دانشمنديءَ واري نه ڪري رهيا آهيون. هن وقت اسان جي آڏو فقط هي سوال آهي يا نه اسان وڌيڪ ملڪ فتح ڪريون يا هندستان اندر پنهنجي موجوده حيثيت کي مضبوط ڪريون يا دشمن اسان کي مارينڊو ڪٽيندو وڃي سمنڊ تائين پهچائي.

سک فوج کي ختم ڪرڻ ايڏو سولو ڪونہ آهي. جيڏو عام ماڻهو سمجهندا آهن. جيڪڏهن اسان کي ائين ستلج وٽان ٻہ پوئتي هٽايو ويو. جيئن افغانستان مان شڪست ڏئي سنڌوءَ کان پوئتي هٽايو ويو. تہ پوءِ اهو هندستان لاءِ وڏو خطرو هوندو. جيتريقدر مان سمجهي رهيو آهيان. تہ اها اسان جي غلط حڪمت عملي آهي تہ اسان جي حڪمرانيءَ جي سرحدن اندر يا انهيءَ جي سرحدن پرسان ڪوبہ ڏيهي حڪمران موجود هجي. اڳي انهيءَ حڪمت عملي کي فائديمند ۽ خطرن کان خالي سمجهيو ويندو هو. پر هاڻي اهڙيون ڳالهيون خطرن کان خالي ڪونہ آهن. چاڪاڻ تہ اسان جي وسيع حڪومت جي تقاضا هيءَ آهي تہ اسان جي فوج ان وسيع ايراضي جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل هجي.

پنجاب، سنڌ جي سرحدن لاءِ خطرو

هاڻي اسان موڻي سنڌ جي معاملن بابت ڳالهائينداسون. اسان کي اهو ٻہ خطرو آهي تہ متان ملتان جا پنجابي اسان کي اتر واري سرحد سان ڪئونس ڪن. چاڪاڻ تہ ان جو ڪجهہ حصو سانوڻ مل جي حڪمراني واريءَ سرحد اندر هليو وڃي ٿو. جيڪڏهن حقيقت ائين آهي تہ مان مهاڏي ڏيڻ جو تعين ڪيو آهي. مون کي قوي اميد اهي تہ هندستان سرڪار ٻہ هن ڳالهہ ۾ منهنجي مدد ڪندي. چاڪاڻ تہ اسان جنهن کي پنهنجي عزت جي توهين سمجهون ٿا ان خلاف هٿيار کڻون. مان سمجهان ٿو تہ ائين ڪرڻ سان جيڪڏهن سانوڻ مل ۽ سنڌ جي بلوچن جو اسان خلاف مقابلي ڪرڻ لاءِ اتحاد ٺهيل هوندو سو ٻہ ٽٽي سگهي ٿو. مان اهو ٻہ سمجهان ٿو تہ مون کي جنگ ڪرڻ وارو گنهگار سمجهيو ويندو. پر اها ڳالهہ غلط هوندي. مان تہ گهٽيون جنگيون ڏسي چڪو آهيان. مان عيسائي ۽ انسان هڻڻ ناتي اصولي طور جنگين جي خلاف آهيان. مان ڪراڙو ٻہ ٽي ويو آهيان. تنهن ڪري مان جنگين جي تڪليف سهڻ جهڙو ڪونہ رهيو آهيان. جڏهن تہ گرمي ٻہ نہ سهڻ جوڳي آهي. مان هاڻي آرام ڪرڻ چاهيان ٿو. پر مان اهو ڪونہ چاهيندس تہ مهاراڻيءَ ۽ ڪمپنيءَ جي فوج جي ڪير توهين ڪري ۽ دشمن پنهنجا ماڻهو مون تي حملي ڪرڻ جي نيت سان گڏ ڪندا وتن ۽ مان پير پساري وينو هجان ۽ ڪک پڇي ٻيٽو نہ ڪريان. ان لاءِ مان تياري ڪندس. امڪاني حد تائين هٿ پير هلائيندس. پر ويهن ئي ننهن جو زور

لائي فوجي تياري ڪندس. انهيءَ لاءِ نہ تہ جنگ سان پيار ڪريان ٿو پر انهيءَ لاءِ تہ مان اهو ڪونہ چاهيندس تہ ڪير اچي منهنجو سر ڏڙ ڪان ڌار ڪري. اها نٽائڻ واري ڊپلوميسي نيم جنگلي ماڻهن جو ڪم آهي، جيڪو ماڻهو اکيون ٻوٽي اهڙين ڳالهين تي اعتبار ڪندو تنهن شڪست کان سواءِ مقدر ۾ تہ ڪجهہ لکيل ئي ڪونہ آهي. "مري ۽ بگتي جابلو ايراضين ۾ مير شير محمد کي مدد ڪرڻ لاءِ ڪوششون جاري آهن. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو سنڌ اندر گڏجي بغاوت ڪري سگهن. تنهن ڪري انهن کي بہ چيپاٽڻو آهي. ڇاڪاڻ تہ مناسب موسم اچڻ سان هو ڪئونس ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا. جيڪڏهن گرميون آيون تہ جنگ ڪرڻ اسان جي وس کان ٻاهر ٿي ويندي. جيڪڏهن مان هنن سان جنگ ڪندس تہ سياري جي موسم ۾ ڪندس. پر مان سمجهان ٿو تہ اها ڏکي شيءِ آهي. مان هاڻي سوچيو آهي تہ هنن کي چار ڏوڪڙ ڏئي پنهنجي پاسي ڪجي ۽ شريفاڻي طريقي سان پاڻ ڏانهن وٺي اچجي. ان لاءِ مان سمجهان ٿو تہ هندستان سرڪار ايتري پئسي خرچ ڪرڻ جي موڪل ڪانہ ڏيندي. ليڪن هنن ٻنهي مان ڪو هڪ طريقو ضرور اختيار ڪرڻو پوندو. جيڪڏهن اهي ٻئي ڳالهيون قبول نہ ڪيون ويون تہ هڪ طاقتور فوج شڪارپور ۾ رکي وڃي. اهو بہ امڪان آهي تہ جيڪڏهن اسان هنن بلوچن خلاف جنگي ڪارروائي ڪئي تہ پنجاب ڪئونس ڪرڻ شروع ڪري ڏيندو. پر مون کي سنڌ جي اتر واري سرحد لاءِ ڏاڍڙي ڪا نہ ڪا چنتا ضرور ٿئي ٿي. مان صحيح طريقي اڳڪٿي ڪري، اهو ڪونہ ٿو ٻڌائي سگهان تہ هي سرحدي ويڙهہ ڪيترو وقت هلندي. پر ايترو يقين ضرور آهي تہ هيءَ جنگ نهايت ڏکي هوندي ليڪن سنڌ ۾ اڄ امن امان قائم آهي.

جڏهن ڏکئي وقت ۾ لارڊ ايلنبرو کي واهر ڪرڻ لاءِ چيو ٿي ويو ۽ هن سمجهيو ٿي تہ ڪا هنيلي ۽ ڪمزور قوم تي هروپرو تاڏر ڪيون. ڊيوڪ آف ويلنگٽن وانگي مقابلي لاءِ بيٺي آهي تہ هو خاموشيءَ وارو طريقو اختيار ڪندي ۽ غلط ۽ صحيح کي سمجهي ويندو آهي ۽ اهڙو ڪم ڪندو آهي، جيڪو عوام جي پلائيءَ ۾ هوندو آهي. پر هتي هڪ ناني ويڙهو بہ آهي، جن کان هميشہ غلطيون ٿيون آهن ۽ هميشہ اهڙين غلطين سان چنبڙيا رهيا آهن. انهن جو هندستان ۽ انگلينڊ ۾ ڪردار بي شرميءَ ۽ ناشڪرگذاري وارو رهيو آهي. هنن ماڻهن اهڙي فوجي جنرل

تي نازيب حملا ڪيا آهن جنهن فتحن ۽ انتظامي صلاحيتن جي حڪمت عملي کي مضبوط ڪيو آهي ۽ جنهن جي ڪوشس وسيلي هڪ اعليٰ رتبي جي انسان هنن جي لڏندڙ شهنشاهت کي مستحڪم ڪري ڇڏيو آهي. هنن غلط ماڻهن هر طريقي سان ان فوجي جنرل تي اخلاق سوز حملا ڪري هروپرو بدنام ڪيو ۽ ثابت ڪيو ته اڻن اهو نيچ آهي ۽ هر قسم جا غير اخلاقي فائدا حاصل ڪيا اڻن. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرن مان کي اهڙا معزز ماڻهو بہ هئا، جيڪي اهڙين شرمناڪ ڪالهين ڪري ناراض هئا. پر هڪ اداري جي حيثيت ۾ هنن نقصانڪار جراثيمن جي همت افزائي ڪئي ۽ سر چارلس تي اهڙا اخلاق سوز حملا ڪيا، جيڪي فقط اهڙن گندن ماڻهن ئي جُڳائيندا آهن. هنن جون اهڙيون ڪُهٽيون ڪالهيون دشمنيءَ تائين محدود ڪونہ هيون، پر انهن سان گڏ ڪوڙا بهتان ۽ بي جا تهمتون بہ هيون. ليڪن ڪمينائپ کي پنهنجو زور آهي. فتح ۽ ڪاميابيءَ کي پنهنجو مقام. ڪو دور وري انتقام ونڊ جو بہ هوندو آهي ۽ اهو دور اچي چڪو آهي. خوف ۽ تذليل واري جهڪڙ جو زمانو. اهي ساڳيا تجارتي ناني ويڙهي وارا ماڻهو جيڪي قوم جي آواز کان مجبور ٿي، ساڳي ئي فوجي ڪمانڊر کي ليلائي چئي رهيا آهن تہ هنن ساڻس وڏو ظلم ڪيو آهي. سندسن ڏوهہ معاف ڪرڻ وسيع اختيار قبول ڪرڻ انهن کي وڏ ۽ تباهي کان بچاءِ. خدا تعاليٰ انصاف وارو آهي.

باب ڇهون

ڦليجي واري واقعي کان پوءِ جي صورتحال ۽ سردار ولي چانڊئي جو ڪردار

ڦليجيءَ وارو ڏاڍو ڏکوئيندڙ واقعو هو. فوج ۾ ڏاڍي تيز رفتاري سان اڳتي وڌي رهي هئي. سخت گرميءَ جي موسم هئي. جنهن ۾ حملا ڪرڻ ڪيا ويندا آهن. تنهن ڪري هي جابلو ماڻهو خوف کان ڇڙ سراپجي ويا هئا ۽ سوچي رهيا هئا ته ڇا اهڙي فوجي ڪمانڊر کي مهاڏو ڏئي سگهجي ٿو؟ هو به - چتا ٿي پيا هئا ته ساڻس مقابلو ڪجي يا پاسو ڏئي نڪتو هليو وڃجي. سندن هيءَ به سوچ هئي ته هو اڳتا واسطي بغاوت ڪري ڪانه سگهندا. ولي چانڊئي سان سندن دشمني گهڻي زماني کان هلي رهي هئي. هي وڏي طاقتور قبيلي جو سردار هو. ان کان سواءِ ڪيس جنگ ڪرڻ جو فن به اينڊو هو ۽ هن قسم جي جنگين جو ماهر پڻ هو. ڊومبڪين جو رت پياڪ ويري هو. جنهن ڪري هو پلاند ڇڪائڻ جو ڪو پهه ڪري چڪو هو. هن قبائلي سردار جو صدر مقام لاڙڪاڻي کان ولهه طرف ٽيهه ميل پري آهي. هي ايترو طاقتور آهي جو هنن جابلو دشمن جي مقابلي لاءِ هزارين ماڻهو قطاري سگهي ٿو. جن ۾ مري قبيلي جا ماڻهو هن سردار جا اتحادي آهن. هن ڦليجيءَ واري واقعي کان اڳ انگريزن ڪي جگيون ڳالهيون ڪيون هيون. جو دربار واري ڏينهن سر چارلس هن کي ڪلهي عام اعزازي تلوار ڏني هئي ۽ هن پنهنجي هٿن سان سندس چيلهه سان ٻڌي هئي. ان دربار ۾ نواب ۽ قبائلي سردار موجود هئا. جن سڀني سندس اهڙي اعزاز کي اکين سان ڏٺو هو. ان بدلي بجار ڊومبڪيءَ خلاف جنگ ڪرڻ جو واعدو ڪيو هو. اهڙي فوجي پيش قدمي هو نهايت بهادريءَ سان ڪري ٿي سگهيو. ڇاڪاڻ ته هن لاءِ پنهنجا قلعا ۽ انگريز سرڪار جون فوجون ڇوڪيون ٻه هيون. جيڪي هن جي فوج جي پوئتي هٿ لاءِ مددگار هيون.

باغي بلوچ سردارن جو ٻيهر ملي مٽ ٿيڻ

جاسوس جو بيان هو ته قليجيءَ ۾ جن قبيلن انگريزي فوج کي شڪست ڏني، سي وري قليجيءَ ۾ گڏ ٿي رهيا آهن. هنن جو مقصد آهي ته مير شير محمد کي سنڌ وٽي ويجي. پر جنرل چارلس کي اهڙين چالبازين وسيلي نڪڙ سولو ڪونه هو. هو سمجهي رهيو هو ته هو بغاوت ڪرڻ جا منصوبا بٽائي رهيا آهن. پر هو سمجهي ويو هو ته هن وقت گڏجڻ سندن بچاءَ واسطي آهي. چاڪاڻ ته اهي بريٽ واري علاقي ۾ موجود کوهن کي پوري رهيا هئا. جڏهن ته مري قبيلو ٻومڪين ۽ بگٽين جو دشمن هو ۽ انهن سان جنگ ڪرڻ جون تياريون ڪري رهيو هو. هن صورتحال کي ڏسي ڳوناٽا به دلير ٿي ويا هئا ۽ ڏاڙيلن کي پوئتي هٽائڻ ۾ چاندئي سردارن سان ساڻ ڏيڻ لڳا هئا. ان کان سواءِ ڏاڙيلن جي ننڍن ننڍن ٽولن سان مقابلو ٻه ڪري رهيا هئا. اهڙيءَ طرح هنن ڪيترن ئي ڏاڙيلن کي گرفتار ٻه ڪري ورتو هو ۽ قيد ڪري رکي ڇڏيو هو. انهيءَ زماني ۾ مير علي مراد جي هڪ ملازم پنج ٻڙدي سردار گرفتار ڪيا هئا. جيڪي ڏاڙيل هئا ۽ سندس حڪمرانيءَ جي حدن ۾ رهندا هئا. جن سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع سنڌين جي ڳوٺن کي ڦريو هو. درحقيقت هي ماڻهو ٻه ٻين جابلو ماڻهن جيان ڏاڙيل هئا. اهڙن ٽورن ٽڪن واقعن هوندي ٻه سنڌ جون حالتون پرسڪون هيون. اهڙين پرامن حالتن دوران نظرداري کان ڪم وٺڻ نهايت ضروري هو. چاڪاڻ ته مير شير محمد شڪارپور جي اوسي پاسي لامارو ڏيندو ٿي وتيو. جنهن سان سندس گهوڙيسوار ٻه گڏ هئا. ان وقت علي مراد کن پناڻن کي ملازمت مان ڪڍي انگريزن سان ڪيل معاهدي جي پيڪڙي ڪئي هئي ۽ پنهنجي چئن تالپر مائٽن کي پنهنجي حڪمرانيءَ جي حدن ۾ رهڻ جي موڪل ڏني هئي، جن کي انگريز سرڪار ملڪ نيڪالي ڏئي ڇڏي هئي. مذڪوره تالپر سندس سوٽ ۽ پائٽيا هئا. هي اهو زمانو هو جڏهن وڏي دربار منعقد ٿي رهي هئي. سر چارلس نيپئر سوچيو هو ته وڌن هزارن بلوچ سردارن جي ايڏي وڏي ميڙ ۾ سندن مطالبن کي نه مڃڻ ڏکيو مامرو هو. جن مان سندن پهريون مطالبو اهو هوندو ته کين پنهنجون جاگيرون واپس ڪيون وڃن ۽ سنڌ ۾ رهڻ جو حق ڏنو وڃي. اهڙي ريت علي مراد کي حڪم ڪيو ويو ته ڪن سردار کي بنا دير گرفتار ڪري. ان کان پوءِ مير شير محمد کان سواءِ ٻيا ڪيترا حڪمران ملڪ

کان ٻاهر موجود هئا. ليڪن سنڌ اندر رهندڙ ڪيترن تالپر شهزادن کي هندستان سرڪار طرفان مير علي مراد جي دربار ۾ رهڻ جو چيو ويو هو. پر اهڙي قدم کڻڻ ڪري هڪ وڏو مونجهارو محسوس ٿي رهيو هو.

ٻ اهم واقعا: جڪراٽين ۽ ڏومبڪين جي ڦرلٽ ۽
شڪارپور ۾ فوجي سپاهين جي بغاوت

اهڙا معاملا جون تائين جيئن جو تيئن رهيا. ان کان پوءِ ٻ اهم واقعا رونما ٿيا. انهن مان هڪ واقعو اهو هو ته جڪراٽي ۽ ڏومڪي ڏاڙو هٽي ڪاميابيءَ سان وڃي پنهنجي ماڳن تائين پهتا هئا. جڏهن ته ٻيو واقعو شڪارپور ۾ فوجي سپاهين جي بغاوت هئي. اهي ٻئي واقعا انتظامي بدنظمي جو نتيجو هئا ۽ جنهن ڪري ڏاڍو ڳنڀير وايو منڊل پيدا ٿي پيو هو. قصو هي هو جو هندستان جي اتر اوپر وارن علائقن مان ڪن بنگال ريجمينٽس کي اتر سنڌ جي سرحد ڏانهن موڪليو ويو هو. جنهن تي انهن انڪار ڪيو ۽ چيائون ته جيستائين وڏا الائونس نه ملندا، تيستائين اوڏانهن ڪونه ويندا سون. ٿوري ڇڪ ڇواءَ کان 64 ريجمينٽ کي راضي ڪري سکر ۽ شڪارپور ڏانهن روانو ڪيو ويو. انهيءَ ڪري سنڌن تعريف ٻ ڪئي وئي ۽ کين ڪجهه انعام ٻ ڏنو ويو. جڏهن هتي پهتا ته هنن کي سکر ۽ شڪارپور جا فوجي ڪوارٽر ٻين ماڳن جي ڪوارٽرن جي پيٽ ڏاڍا سٽا لڳا. نه ته اڳي سنڌن خيال هو ته اهي بيڪار ۽ گندا هوندا. هي بنگالي فوج ڪجهه وقت لاءِ ته مان رهي. پر هن فوج سان جيئن ته وڏي الائونس جو واعدو ڪيو ويو هو ۽ ان کان پوءِ ڪرنل موزلي جي اڳواڻيءَ ۾ اتر سنڌ ڏانهن روانو ٿي هئي. پر شڪارپور ۾ هنن ٿوريءَ پگهار جو سبب ڏئي ٻيو ٻيرو فساد ڪيو.

جيڪڏهنءَ هيءَ فوج انهيءَ وقت بغاوت ڪري، جڏهن اسان جي خلاف چوڌاري قومون هڪ گڏيل محاذ ٺاهي رهيون هيون، يا جڏهن ساري فوج بيمار هئي يا جڏهن جنرل سيل Sale عارضي طور ڇڏي فوج جي ڪمانڊ اهڙي ماڻهوءَ حوالي ڪري ويو هو، جيڪو ڪابل جي قتل عام کان ڏاڍو ڏنل هو ته ان جو نتيجو ڏاڍو اگرو نڪري ها. ان هوندي وڏو خطرو موجود هو. چاڪاڻ ته ٻين بنگالي ريجمينٽس 64 ريجمينٽ سان اڇي گڏجڻ کان ان ڪري انڪار ڪيو هو چاڪاڻ ته ان سان ڦهرئين بغاوت وقت ڪيل معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪئي وئي هئي ۽ اهي ناراض

ٿي ويون هيون. اهو هڪ ٻئي سان وفادار رهڻ جو مضبوط معاهدو هو. جيڪو ان وقت ختم ٿي ويو جنهن وقت پتو پيو ته 64 ريجمينٽ سان ٽڪي ڪئي وئي آهي. ان فساد دوران هڪ آفيسر ان ڪمانڊ مارجي ويو. جنهن جي مقرري بابت اڃا فيصلو ڪونہ ٿيو هو.

جنرل هنٽر جي مقرريءَ، سپاهين ۾ بغاوت جي پڙڪيل باھ کي ويتر پڙڪائي وڌو

لارڊ ايلنبرو ان وقت ڪمپنيءَ جي هڪ آفيسر برگيڊيئر جنرل هنٽر کي جنرل سيل جي جڳهہ تي ڪمانڊر ڪري موڪليو. جيڪو انهيءَ وقت اچي سکر پهتو هو. هي ڪمانڊر ڏاڍو دانشمند هو. هن اچڻ سان شڪارپور واري 64 ريجمينٽ کي سکر ڏانهن بدلي ڪري ڇڏيو. انهيءَ مقصد سان ته جيئن ان کي ٽڏو ڪري سگهجي. ڪيس پڪ هئي ته جڏهن شخصي طور ڪين مجائڻ جي ڪوشش ڪندو ته هو پنهنجي ضد تان لهي ويندا. پر ائين ڪونہ ٿيو. جڏهن ڪين مجائڻ لاءِ پهتو ته فوجين مٿس پٿرن ۽ چاپڙن سان حملو ڪيو. ان صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ هن سکر قلعي اندر رهندڙ سياري گئريسن فوج کي حڪم ڪيو. جن 64 بنگال ريجمينٽ جا ٽيهہ چاليهہ فوجي گرفتار ڪري ورتا ۽ ٻين کان هٿيار کسيا ويا ۽ ڪاٻہ رتوچاڙ ڪانہ ٿي. ان ڪانپوءِ کين حڪم ڪيو ويو ته هو سنڌوءَ جي ڪاٻي ڪناري ڏانهن اڪري اچن ۽ ٻئي حڪم جو انتظار ڪن.

ان کان پوءِ ڪرنل موزلي تي ڪيس هلائي ڪيس فوجي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو ۽ 64 بنگال ريجمينٽ جي ٻين فوجين کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويو. جيڪي انهيءَ بغاوت جي اڳواڻي ڪري رهيا هئا. انهن کان سواءِ ٻين ڇهن کي ٻہ سزا ڏني وئي هئي. هنن ڳالهين هوندي ٻہ 64 ريجمينٽ پنهنجي ضد تان هيٺ ڪانہ لٿي. سر چارلس نيپئر هن ريجمينٽ کان جهنڊو ڪسي ورتو. ان کان پوءِ هن "سيڪنڊ ڊگري" جي فوجي ملازمن کي نوڪري مان ڪڍي ڇڏيو ۽ ريجمينٽ کي چتاءِ ڏنو ته جيڪڏهن اڃا ٻہ بغاوت ڪئي وئي ته ساريءَ ريجمينٽ کي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويندو. هن اهڙيون سزائون ڏئي هڪ مثال قائم ڪرڻ پئي چاهيو ٿي. پر هن اهڙيون سزائون بي دليون ڏنيون هيون. ڇاڪاڻ ته سمجهيائين ته اهڙو ڪم مناسب نہ آهي ۽ اهڙو عمل هندستاني فوج لاءِ انصاف تصور ڪونہ ڪيو ويندو. سندس چوڻ هو ته هن کان اڳ هي فوجي سپاهي 64 بنگال ريجمينٽ کي

پنهنجو گهر تصور ڪندا هئا. جيڪڏهن هنن کي ننڍڙي ڏوهه جي سزا ۾ نوڪرين مان ڪڍيو ويو ته يا هڪ جوشيلي فوجي سپاهيءَ جي چوٽ تي اهڙي سزا ڏني وئي ته فوجين جي دل ڪچي ويندي. هن ئي فوج ڪري هندستان سرڪار جي عزم ۽ ارادن کي هڪ ٽيڪ ملي ويندي آهي.

هن واقعي ڪري جنرل هنٽر سان به بي انصافي ڪئي وئي هئي. پر هن جي فوجي خدمتن کي نيٺ وڃي تسليم ڪيو ويو هو. پر سندس خدمتن جي تعريف ته بروقت ڪرڻ گهربي هئي. چاڪاڻ ته هن وڏيون فوجي خدمتون سرانجام ڪيون هيون ۽ ايڏا تائين ڪري رهيو آهي. انهيءَ رواجي بغاوت دوران مير شير محمد ۽ احمد خان لغاري شڪارپور کان گهٽو پرري ڪونه هئا. جن سان ڪچي واري جابلو علائقن جا گهوڙي سوار به گڏ هئا. ان کان سواءِ چوڏهن پندرهن ٽالپر شهزادا مير علي مراد جي دربار ۾ به موجود هئا جيڪي ڏينهن جي سفر جيترو پري هئا. هنن مان ڪجهه اهڙا ماڻهو به هئا. جيڪي جنگ ڪرڻ لاءِ اتامرا هئا. سندن مرضي هئي ته جنگ اڄ لڳي ته سياڻي ٻيو ڏينهن ٿئي. هي اهي ماڻهو هئا جن جي جلد بازيءَ ڪري مياڻي واري جنگ به لڳي هئي. اهي ساڳيا ماڻهو وري به جنگ لاءِ ور ڪنجيون بينا هئا. شڪارپور ۽ سکر ۾ فوج سان گڏ تمام گهٽو فوجي سامان موجود هو. جڏهن ته سکر ۾ انهيءَ سامان سان گڏ سرڪاري خزانو به موجود هو. سيئي يورپي اعليٰ فوجي عملدار به هتي هئا. سندن گهرواريون ٻار ٻچا به ان فوج جي بچاءَ جي آسري تي هئا. جنهن هاڻي بغاوت ڪئي هئي. هنن سيني ريجيمينٽن ۾ فقط 13 ريجمينٽ يورپي هئي. جيڪا بيمار هئي ۽ مزاحمت جي لائق ڪانه هئي. باقي ٻيون پنج ڇهه ريجيمينٽون باغي ٻڌجي ويون هيون. امڪان هو ته متان آرٽلري ۽ فوجي سامان قبضو لٽيو وڃي. چاڪاڻ ته شڪارپور جو وڪوڙي ماحول بلڪل اهڙو هو. اهو به امڪان هو ته متان هن شهر کي قبضو لٽيو ۽ يورپين کي قتل ڪيو وڃي ۽ جابلو جوڌ جا ڌاڑيل به هن قلعي ۾ شريڪ ٿي وڃن ۽ اها باغي فوج وري سکر شهر تي حملو ڪري. جيڪڏهن ائين ٿئي ها ته سرڪاري خزانو، توپون، فوجي سامان قبضي وڃن ها ۽ يورپي ماڻهن جون حياتيون به تباهه ٿي وڃن ها. ان کانپوءِ ٽالپرن جي حڪمرانيءَ جا جهنڊا جهولن ها. ان وقت خيرپور جو علي مراد به مجبور ٿي هنن سان گڏجي وڃي ها. اهڙي خطرناڪ قسم جو

ماحول جنرل هنٽر اچي ختم ڪيو هو. اهڙي اهم خدمت جي سرانجام ڪرڻ کان پوءِ ڪيس تنبيهه ڪئي وئي هئي.

سر چارلس نيپئر هن ساري فتني کي لارڊ ايلنبرو خلاف سازش جو پوتاميل سمجهيو هو. چاڪاڻ ته جنرل هنٽر کي هن ئي مقرر ڪيو هو. هن سازش ۾ بنگالي فوج جو حسد به شامل ڪري سگهجي ٿو. جنهن فوجي سرگرمين کي متاثر ڪري ڇڏيو هو. هنن فوجين جي مرضي هئي ته سر هيوگف Hugh gough کي ڪمانڊر ان چيف مقرر ڪيو وڃي، جنهن کي هو گرانڈ لاما ڪري سڏيندا هئا. سر هيوگ، معزز ايماندار سچو ڪرو ۽ مزاج ۾ سخي هو ۽ سازش کان ڪوهين ڏور هو پر ائڈجوٽنٽ جنرل ٽيوملي lumely ۽ جج ائڈووڪيٽ جنرل برج، جنرل هنٽر کي روانو ڪري ڇڏيو هو. اها صورتحال ان وقت تائين منجهيل رهي جيستائين سر چارلس، گورنر جنرل سر هينري هارڊنج کي چئي، اهڙي غلطيءَ جي اصلاح نه ڪرائي هئي. اهڙيءَ ريت بمبئيءَ واريءَ ڊر کي لڙ بکيڙي مچائڻ جو موقعو ملي ويو هو. جنرل هنٽر جون خدمتون تعريف لائق هيون، جيڪو سر چارلس جي نمائندگي ڪري رهو هو. جنهن کيس بچائڻ لاءِ ننهن چوٽيءَ جا زور لاتا هئا، جڏهن هڪ هڪ بااختيار قوت هن کي ذليل ۽ خوار ڪرڻ لاءِ ڪانبو ٻڌي، هن جي ڪيڙ لڳي پئي هئي.

فوجي بغاوت جو هڪ ٻيو خطرناڪ واقعو

ٻيو واقعو به جڙ فوجي بغاوت جهڙو تباهه ڪن هو. ڪئپٽن مئڪنزي جو تعلق اريگولر گهوڙي سوار فوج سان هو. هن گاهه لٽڻ لاءِ گاهين جو هڪ جٿو روانو ڪيو. جنهن سان گڏ ڏيهي فوجي عملدار جي نگراني ۾ پهريدار به موڪلي ڏنا هئا. هي ماڻهو خانگڙهه کان يارهن ميل پري وڃي گاهه لٽڻ لڳا هئا. انهن کي ڪنهن به دشمن جي حملي جو ڪتڪو ڪونه هو. تنهن ڪري بنا ڪنهن چنتا جي گاهه لٽڻ لڳي ويا. اتفاق سان ٿيو جو ان ڏينهن بجار ڊومڪي پنهنجي ٻين ڏاڙيلن سان گڏ ڪنهن واردات ڪرڻ جي ارادي سان ڊومان کائي رهيو هو. هنن جي گاهين تي نظر پوڻ سان مٿن حملي ڪرڻ جو حڪم ڪيو ۽ به سؤ گاهي ڪُهي هليو ويو ۽ پنجاهه ڪٽي پهريدار وڃي ڪئپٽن ميڪنزي وٽ پهتا، جنهن سندس ڪيڙ ڊڊا ڊوڙايا، پر هو اها ڏکوئيندڙ واردات ڪرڻ کان پوءِ واڇ مينهن ٽي نڪتو هليو ويو. ۽ "اريگيولر ڪئولري" جا گهوڙيسوار

دستا اجائي جڪ ماري موڪي آيا. جڏهن هيءَ خبر جنرل چارلس کي پهتي ته ڪاوڙ ۾ تپي تاندا ٿي ويو ۽ هن اهڙو اظهار سرڪاري طور ڪيو هو.

ان جو ڪارڻ اهو ته ڪپٽن مڪنزي سنڌس سڳيٽو هو. گاهه لٽڻ جي مقصد سان، گاهين کي ايتري ڏوراهن پنڌ تي موڪلڻو ڪونه هو پر جيڪڏهن موڪليو ويو هو ته انهن جي بچاءَ جو چگي ريت بندوبست ڪيو وڃي ها. جڏهن فوجي خدمتن سان لاڳاپيل ماڻهو پنهنجي منصبي فرض جي ادائگيءَ لاءِ فوج ڇانوٽيءَ کان ٻاهر وڃن ٿا ته نگران فوجي عملدار جو ڪم آهي ته هو گهوڙي جي هني تان هيٺ نه لهي ۽ رات ڏينهن سنڌس اکيون ڪليل رهڻ گهرجن ۽ سنڌس ڪائڻ پيئڻ ۽ ننڊ ۾ گهوڙي جي هني تي ڪرڻ گهرجي ۽ تلوار ڪيس هٿن ۾ هجي. فوجي چوڪيءَ جي نگران فوجي عملدار کي تيستائين آرام ڪرڻو نه آهي، جيستائين سڀ خير نه هجي. جڏهن ڪيس اهو پتو هجي ته هڪ جابلو ڏاڙيل جوءِ ۾ موجود آهي ته ڪيس اٽ ئي پهر خبردار رهڻ گهرجي. اهو به غلط آهي ته واردات ڪرڻ کان پوءِ ڏاڙيل جي ڪيڙ لڳي پئجي. ائين ڪرڻ عام ماڻهن ۾ حيراس پيدا ڪرڻ ۽ فوجين ۾ ڏرتلو پيدا ڪرڻ هوندو آهي. اهڙي اڀهرائي مان پتو پوندو آهي ته فوجي اڳواڻ کي تجربو ڪونه آهي. اهو به سمجهڻ کپي ته ڏاڙيل سان ڪا راند کيڏڻي ڪانه هوندي آهي.

انهيءَ ڪارروائيءَ کي بلوچ قبيلا وڏي فتح تصور ڪري رهيا هئا. جڏهن ته هنن بي هٿيار گاهين کي گاهه لٽندي ڪهڙ وارو ڪارنامو ئي انجام ڏنو هو. گاهين جي قتل عام جون خبرون وڃي ڪابل ۽ قندار تائين پهتيون ۽ ائين تيليءَ مان ٽنب بڻائي پيش ڪيو ويو هو. جتي ڪٿي ڏاڙيل جي بهادريءَ جون تعريفون هلي رهيون هيون. اهڙيءَ ريت گاهين جي فاتحن جا حوصلا بلند ۽ ارادا اٽل ٿي رهيا هئا. بمبئي واريءَ ڏر کي ممڙ مڇائڻ جو موقعو ملي ويو هو ۽ جنهن اخبارن وسيلي هن واقعي کي ڪٿي مٿي ڪنيو. ان کان پوءِ بجار ۽ ساٽس پٽ ٻيا ٽولا ڇڙواڳ ٿي ويا هئا. آڪرائي ڏسي فوج به ڊڄي وئي هئي. غريب ماڻهن جون آهون ۽ دانهون ڪير به ٻڌڻ وارو ڪونه هو. هنن لاءِ بچاءَ جا سڀ گس بند هئا. ڪئپٽن مڪنزي جاچ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو پر ڪنهن به اهڙي ڪم ڪرڻ جي حامي ڪانه ٿيو.

باغين تي حملي لاءِ رڻابندي

هي نهايت سياڻو ۽ سڃيت فوجي عملدار هو. جنهن هڪ ٻئي

طريقي سان پنهنجي عزت ۽ وقار کي برقرار رکڻ جي کوشش ڪئي. هن ڏاڙيلن تي گرميءَ جي موسم ۾ حملو ڪيو هو پر شڪست کاڌي هٽائين. ان کان پوءِ هو لڳاتار هنن جي چرپر تي نظر رکندو رهيو. انهيءَ مقصد سان ته جولاءِ جي مهيني ۾ جابلو قلعي تي حملو ڪري سگهجي. ڪيس آگسٽ مهيني ۾ پتو پيو ته شڪارپور کان سورهن ميل پري پنج سؤ ڏاڙيل موجود آهن. جن مان ڪي گهوڙيسوار ۽ ڪي پيادا آهن. اهو ٻڌي هو پنهنجي فوج وٺي چاليهن ميلن جي رفتار سان مٿن وڃي اوچتو ڪڙڪيو. هن پيادن کي ماري لاشن جا ڍير ڪري ڇڏيا. جنگ دوران گهوڙيسوار اک وٺي ٻڌا ٻوڙائي پڄي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. هن مقابلي ۾ ٻه سؤ ڏاڙيل مارجي ويا. تڏهن بمبئيءَ واريءَ ڏر جي اخباري هاڻ گهوڙا مس وڃي هپاٽي هئي. جڏهن گاهين جي ڪوس جي خبر بمبئي واريءَ ڏر کي ملي هئي ته انهن ماٺهن اخبارن ۾ ڪئپٽن مڪنيزي خلاف باهه ٻاري ڏني هئي ۽ پئسا وٺي ليک لکڻ شروع ڪيا هٽائون ته سر چارلس ساٽس ڏاڍي جُٽ ڪئي آهي. اهڙي ريت ڪيس عوام ۾ ڏاڍو بدنام ڪيو ويو هو. وري جڏهن وٽن هيءَ خبر پهتي ته ڪئپٽن مڪنزي ٻه سؤ ڏاڙيل ماري ڇڏيا آهن ته هنن وري لکڻ شروع ڪيو ته اهي ماٺهوءَ معصوم ۽ شريف شهري هئا. جن کي هن ڪئپٽن پلاند خاطر ماريو آهي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن هو اڳئين شڪست جو ازالو ڪري سگهي ۽ پاڻ تان بدناميءَ جو ٽڪو لاهي سگهي.

مئلن بابت سر چارلس جي ڪرايل جاچ

هن مامري ۾ سر چارلس جاچ ڪرائي هئي ته واقعي شريف شهري ته ڪونہ ماريا ويا آهن. پر ڪيس پتو پيو ته اهي شريف شهري نہ پر ڏاڙيل هئا ۽ جن ماٺهن لاءِ شهري هجڻ وري دعويٰ ڪئي پئي وڃي. سي علي مراد جي حڪمرانيءَ جي حد جا ماٺهو هئا. جن جا هٿيار ۽ ڪپڙا ٻه ڏاڙيلن جي هٿيارن ۽ ڪپڙن جهڙا هئا ۽ ٻاهران آيل ڏاڙيلن سان گڏجي ڏاڙي هڻڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا. اهي ماٺهو ذات جا ٻڙدي ۽ ٻڙديڪا جا رهاڪو هئا. ان کان سواءِ اهم ڳالهه هيءَ ٻه آهي ته هنن علي مراد جي منع ڪرڻ باوجود ٻه ڏاڙيلن سان ٻيلهه ٻڌي هئي. حقيقت اها هئي ته ڦليجي جي شڪست کان پوءِ گاهين جو ڪوس ٿيو هو. اهي واقعا هڪ پئي پٺيان رونما ٿيا هئا. ان ڪري ڏاڙيلن سمجهيو هو ته انگريزن کي تباهه ڪرڻ جو مناسب وقت اچي ويو آهي. تنهن ڪري هنن وڏي ڪارروائي

ڪرڙ کان اڳ، مير علي مراد جي ملڪي سرحدن اندر ڏاڙي جي هڪ ڪارروائي ڪرڻ پئي چاهي. اهو پورو پتو هو ته سندن ارادا ڪهڙا آهن. بڙديڪا جا بڙدي بہ ڏاڙي جي ارادي سان هٿيار کسي اڇي هنن سان گڏيا هئا. انهيءَ مقصد سان ته جيئن کانئن ڏاڙيل جي مال حصو پتي وٺي سگهن. اهي ماڻهو ڏاديءَ دليريءَ سان وڙهيا هئا. بلوچ نسل جا ماڻهو هنن علاقن ۾ ڏادي دليري جو مظاهرو ڪندا آهن ۽ سکيا ستابا شهر ۽ ڳوٺ سر سبز ۽ آباد جوءِ پيلي پينگ ڪري ڇڏيندا آهن. هنن جون اهڙيون قهري ڪاروايون سنڌين جي ڳوٺن خلاف هوندیون هيون. هتان جا ڳوٺاٽا پنهنجي قتل عام کان ڊڄي ڪيڏانهن هليا ويا هئا. جيڪي هن واقعي کان پوءِ پنهنجن پڊن تي نظر اچڻ لڳا هئا، ۽ گاهين کي گاهه لٽڻ ۾ مدد ڪري رهيا هئا، جن جو ڪم فوجي گهوڙن کي گاهه پهچائڻ هو. هن واقعي کان پوءِ جنرل چارلس جي خواهش هئي ته بگٽين، ٻومڪين ۽ جکراٽين جون زمينون چاندين ۽ مري قبيلي ۾ ورهائي، پر هن شرط سان ته اهي هنن قبيلن کي سنڌ جي سرحد کان گهٽو پوئتي ڏکي ڇڏيندا. هن ڳالهه مان سندس مقصد هو ته جيئن هنن بلوچ قبيلن اندر ويڑهه هلي. جنرل جي هن آڇ جو نتيجو ڇا نڪتو تنهن جو ذڪر بعد ۾ ايندو. پر انهيءَ وقت ڏاران ڏاڙن ۾ ٽاپر اڇي وئي هئي ۽ نہ ڪنهن فوجي پيش قدميءَ جي ضرورت محسوس ٿي هئي. ان کان پوءِ سارو ڏيان انتظامي معاملن ڏانهن ڏنو ويو.

ڏوهن تي سخت ضابطي لاءِ سرگرم عدالتون ۽ پوليس

اهڙيءَ ريت عدالتي ڪاتي ۽ ان ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن جو ڏيان سان پنهنجو منصبي فرض ادا ڪرڻ ۽ ماڻهن کي انصاف ڏيڻ ڪري عام ماڻهو ڏاڍو خوش هو. ان ڪري پنهنجن حقن حاصل ڪرڻ لاءِ دلير بڊجي ويا هئا. عورتون بہ وڏي آواز هن نئين سماجي نظام جي تائيد ڪري رهيون هيون. اهي ته ظاهر ظهور چئي رهيون هيون ته اڳي ملڪ ۾ انڌ ڏنڌ لڳو پيو هو ۽ امن امان ته هوندو ئي ڪونہ هو. دشمنين ۽ خاندائي جهڳڙن زندگي زهر ڪري ڇڏي هئي. هاڻي اهڙي مجرم کي ڦاهيءَ جي سزا ڏني وڃي ٿي ۽ تنهن ڪري اهڙو تصور اُپري رهيو هو ته عورت کي قتل ڪرڻ جرم آهي. هي ۽ ٻيون بہ ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون هيون، جيڪي عورت ذات جي فائدي ۾ هيون. سر چارلس انساني ٻلائيءَ لاءِ ته اهڙا بهترين ڪم ڪيا هئا، پر سرڪار ناشڪري هئي.

هن کان سواءِ هت ٻيا ٻه الائي ڪيترا جرم ٿيندا هئا، جيڪي عام ۽ نهايت خطرناڪ هئا. راهه ويندن واپارين ۽ مسافرن کي ٻه لٽيو ڦريو ويو هو. اهڙا جرم صفا ختم ٿي ڪونه سگهيا هئا. ڇاڪاڻ ته جابلو علائقو ويجهو هو. پر پوليس جي مدد سان اهڙن ڏوهن ۾ گهٽتائي اچي وئي هئي. انهيءَ ڪري پوليس جو هڪ آجو ۽ نجو ڪاتو بڻايو ويو آهي. ان کان سواءِ فوج جون بلوچ بٽالنون نهايت مقدم طريقي سان پنهنجو منصبي فرض کي ادا ڪري رهيون آهن. گهڻا بلوچ سردار جن ٽالپرن جي طرف کان ميانيءَ ۾ اسان جو مقابلو ڪيو هو تن ٻه هاڻي اسان جي ملازمت اختيار ڪئي آهي ۽ فوجي سپاهيءَ طور انگريز جي نمايان خدمت سرانجام ڏئي رهيا آهن.

صنعت کي ٻه نئين سر جيارٻو ويو آهي. هاڻ سنڌ تحفظ جي معاملي چوڌس مشهور ٿي وئي آهي. تنهن ڪري ٻين ملڪن جا شاهوڪار سينيا ۽ هاري ناري سنڌ ۾ آباد ٿيڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيا آهن. اهڙو سلسلو مستقل طور جاري آهي. اهڙيءَ ريت شڪارپور جي آدمشماري ڪراچي کان ٻه گهڻي آهي، جيڪا ڏينهون ڏينهن وڌي رهي آهي. نه رڳو اهو پر انگريز ۽ پارسي ٻه هتي ويهي،وچ ايشيا سان واپار ڪرڻ جو سوچي رهيا آهن. اخباري ذر وارا ماڻهو امن امان جي اهڙن ڳالهين کي اڃا ٻه تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه آهن ۽ اهڙا اعلان ڪري رهيا آهن ته اتان جي ماڻهن جون دليون نفرت سان ڀريون پيون آهن. جيڪي انتقام وٺڻ لاءِ تيار ٻيٺا آهن. پر ڪوڙ ان وقت ڏاڍو خطرناڪ ٻڌجي ويو. جڏهن بمبئي سرڪار سنڌ ۾ بغاوتن هجڻ جو چئي ذهني عذاب ڏنو هو ۽ چيو ويو هو ته اهو ظلمن جو نتيجو آهي. ان ڪري مجبور ڪيو ويو هو ته سنڌ مان فوجون واپس ڪيون وڃن. انهيءَ مقصد سان ته هو پاڻ بندوق ۽ تلوار جي مدد سان پنهنجي اختيارن کي قائم ڪري سگهن.

وڏين ڏکاين باوجود سنڌ جي آمدنيءَ جا بهتر وسيلا

سنڌ هاڻي تازو فتح ٿي آهي. فتح کان جلد ئي پوءِ ڪيترن وبائي بيمارين منهن ڪڍيو آهي. اها ٻه حقيقت آهي ته پيداوار جي مقابلي ۾ خرچ تمام گهڻو آهي، پر مستقبل ۾ تمام گهڻيءَ پيداوار جا امڪان موجود آهن. اهڙي ريت پيداوار جي ذريعن بابت اندازي لڳائڻ دوران ٻه ڪيترين دشواريون موجود آهن. ان کان ٽالپر جي دور واري محصول جي وصولي جي طريقي کي سمجهڻ ۾ وقت جي ضرورت آهي. هتان جي ماڻهن جون عادتون

رسم ۽ رواج مختلف آهن. تنهن ڪري هتي نئين قسم جو قانون نافذ ڪرڻ ۾ بہ وقت لڳي ويندو. ان کان سواءِ هيتري ساري وسيع علائقي ۾ محصول جي وصوليءَ لاءِ هڪ منظم طريقو نافذ ڪرڻ بہ ايترو سولو ڪونہ آهي. اهو بہ ڏنو ويو آهي تہ سماجي ۽ انتظامي نوعيت جي قائدن ۽ قانون بابت ڏوکا بہ ڪيا ويا آهن ۽ رسمن رواجن جي ناتي نڪيون بہ ڪيون ويون آهن. ان کان سواءِ ماڪڙ اوچتو آئي ۽ سارا فصل کائي ڇڏ ڪري وئي. ان ڪري سنڌ جي پيداوار کي ڪاپاري ڏڪ لڳي ويو. ان ئي زماني ۾ ماٺهن ۾ وڇڙندڙ بيماري ڪاهي پئي هئي ۽ سرڪاري ملازم بہ ان جي ور چڙهي ويا. تنهن ڪري صحيح معنيٰ سان آباد زمين جي داخلا ٿي ڪانہ سگهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو اوڳاڙي گهٽ ٿي. ڏل بہ جنس جي شڪل ۾ ادا ڪئي وئي. رٿبورن Rath borne، پوپ Pope ۽ گاڏني goddnney ڪليڪٽر هئا. پر دراصل فوجي هئا. جيڪي هوشيار ۽ ايماندار عملدار هئا. هنن ماٺهن پنهنجي عقلمندي سان ڏل جي اوڳاڙي ڪري سرڪار کي ايترو پئسو ڏنو جو سنڌ جي ساريءَ انتظاميہ جو خرچ بہ نڪتو جهڙوڪ گورنر کان وٺي ننڍي سرڪاري ملازم جي پگهار شامل سمجهڻ گهرجي. ان کان سواءِ اُٺ سوار فوج ۾ بہ هزار پوليس وارن جون پگهارون بہ هيون. جن مان اٺ سَؤ تہ گهوڙي سوار هئا. اهڙي ريت ستهٺ هزار اسٽرنگ پائونڊ بچت بہ ٿي هئي. جيڪا آگسٽ مهيني ۾ جنرل ٽريزري ۾ رکي وئي هئي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن فوج ۽ عوامي پلائيءَ جي ڪمن ۾ سرڪار جي مدد ڪري سگهجي. فوجين جي رهڻ لاءِ بئرڪن جي تعمير تي خرچ اڳئين سال جي پيٽ ۾ ٻيڙ تي ڪيو ويو هو. اهڙي ڪم کي اڪلائڻ واسطي سنڌ جي اقتصادي ڳالهين کي نظرانداز ڪيو ويو هو. ترقيءَ ڏانهن هي پهريون قدم هو جنهن مان معلوم ٿي رهيو هو تہ اڳتي وڌڻ لاءِ سهوليتون موجود آهن. جن کي آڏو رکي ڪليڪٽرن کي ملڪ جي پيداواري ذريعن کي ڳولي لهڻ لاءِ جاکوڙ ڪرڻي هئي. اهو بہ معلوم ٿيندو تہ سنڌ جي انتظاميہ تي تمام ٿورو خرچ اچي رهيو هو. جيڪو بہ لک اسٽرنگ پائونڊن کان وڌيڪ ڪونہ هو. اهو بہ امڪان آهي تہ سنڌ جي پيداوار هڪ ملين اسٽرلنگ پائونڊ ٿي سگهي ٿي ۽ ان جي وصوليءَ عام ماٺهوءَ تي ڪنهن بہ قسم جو اضافي بوجھ ڪونہ پوندو. چاڪاڻ تہ ماٺهن کان زبردستي محصول وصول ڪرڻ سر چارلس جي حڪومت جي اصولن جي خلاف آهي.

سندس تازو بيان هن ريت آهي: "ڊل محصول اڃان بہ گهٽو اوڳاڙيو پيو وڃي، پر ان جي گهٽ وصوليءَ لاءِ بندوبست بہ اهڙو ڪيو وڃي. محصولن جي وصولي جو طريقو بہ صفا بيڪار آهي. جيڪڏهن ڊل جي سڀني طريقي جي نفاذ کان اڳ ۾ وصولي جي جڏي سڏي طريقي کي ختم ڪري ڇڏبو تہ اوڳاڙي ڪري ڪاڻ سگهبي ۽ پيداوار گهٽ ملندي، پر ائين ڪرڻ کان اڳ وصوليءَ جي طريقي تي نظرثاني ڪرڻ ضروري آهي. اهو فقط تڏهن ڪري سگهجي ٿو جڏهن اسان سياسي طور مستحڪم ٿي وڃون. تنهن ڪري حالتن کي هينءَ چوڻ لاءِ مجبور آهيان تہ اوڳاڙي جي هلندڙ طريقي کي جيئن جو تيئن رهڻ ڏجي. پر غريب رعيتي ماڻهن بابت ضرور سوچڻ گهرجي، جيڪي پنهنجي زمين جي پيداوار جو سراسري اڌ ڊل طور ڏئي رهيا آهن، پر ڪانئن اڌ بدران پيداوار جو ٽيون حصو ڊل طور وٺڻ مناسب ٿيندو. پر جيڪڏهن سهولتون وڌائيبون تہ ماڻهو محنت ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا ۽ ڊل محصول وڌي ويندو. جڏهن اسان ابتدا ۾ مزدور رکيا هئا تہ ڏاڍا مهانگا هئا. ڪم ڪرڻ ۾ بہ ڏاڍا سست هئا. جيڪڏهن سندس ڪم جي جاچ پڙتال ڪبي هئي تہ ڪم ڇڏي هليا ويندا هئا. پر هاڻي کين ڪم جو تجربو آهي، کين سهوليتون بہ ڏنيون ويون آهن. اجورو بہ گهٽو ڏنو پيو وڃي. هاڻي جيڪڏهن هنن کي سزا ڏني وڃي تہ اها قبول ڪن ٿا، پر پورهيو ڪرڻ کونہ ٿا ڇڏن. ڪيترائي ماڻهو آهن جيڪي پنهنجي ضرورتن کان وڌيڪ ڪمائي رهيا آهن. مون کي پورو يقين آهي تہ ايتري وڌيڪ ڪمائي ۽ سهوليتن ڪري، ٽالپرن جي حڪومت جي مزاحمت ڪندا ۽ اهو سوچيندا تہ ڇا انگريز سرڪار چري ٿي آهي ڇا جو ٽالپر حڪومت کي آڻي رهي آهي.

ميرن کي سنڌ تي ٻيهر ٽاڪڻ لاءِ بمبئي ڏر جون سازشون

بمبئي واريءَ ڏر جو هاڻي اهم مقصد اهو ٿي پيو آهي تہ سنڌ ۾ ٽالپر حڪمرانيءَ کي ٻيهر قائم ڪجي. پر هاڻي تہ سنڌ کي ڦرڻ لٽڻ تہ ممڪن ئي کونہ رهيو آهي. شايد اهي سنڌ انهيءَ ڪري ٽالپرن جي حوالي ڪري رهيا آهن تہ اهي سنڌ کي سهڻي طريقي سان هلائي کونہ سگهندا ۽ نئين فتح لاءِ انگريز سرڪار کي اڪسائيندا ۽ اُتساهيندا. ڇاڪاڻ تہ هنن جا سرڪاري عملدار سرڪاري پئسن ۾ ٽڪيون ڪندا ۽ ٽالپر اقربا پروريءَ کان ڪم وٺندا. اهڙيءَ ريت کي درخواستون ۽ يادداشت ناما

آهن. جيڪي مير رستم ۽ ٻين ميرن جي نالن تي آهن، جن ۾ سر چارلس تي ڪيترائي الزام هنيا ويا آهن. پر حقيقت اها آهي ته اهي سڀ ڳالهيون بمبئي ۾ تيار ڪري انگلينڊ ڏانهن موڪليون پيون وڃن. انهن درخواستن کي ڳجهه ڳوهه ۾ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس اڳتي وڌائي رهيا آهن، پارليامينٽ جا ڪجهه ميمبر وري ان ڪم کي ظاهر ظهور لڳيا پيا آهن. انهيءَ لاءِ جيئن هو ساري سياسي ماحول کي سر چارلس خلاف ٻڌائي سگهن. پر اتفاق سان اهي ماڻهو ڪجهه ٻه ڪري ڪونه سگهيا آهن.

جيڪڏهن سنڌ جي حڪومت سر چارلس بدران ٽالپرن جي هٿ ۾ هجي ها ته موندارج جي سربراهي ۾ ٽينڊڙ ملتان واري بغاوت کي منهن ڏيڻ لاءِ فوج سنڌ مان نه وڃي ها. بلڪ ان بغاوت کي وڌيڪ پڙڪائڻ لاءِ هزارين بلوچ وڃي ملتان پهچن ها ۽ انگريز لاءِ ڏڇو پيدا ٿي وڃي ها. ان حالت ۾ بهاولپور جي فوج ۾ ملتان جي مدد ڪن ها.

هيءَ حقيقت ڏيڪارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته هندستان سرڪار پنهنجي فوج جو تعداد سنڌ جي فتح جي مقصد سان يا ان فتح کي برقرار رکڻ جي ارادي سان ڪونه وڌايو آهي، پر اتي گڏ ٿيل فوج پنجاب جي رياست ۽ شهنشاهت جي مفادن کي تباهه ڪرڻ جي غرض سان گڏ ٿي آهي. سنڌ اندر فقط ايتريءَ فوج رکڻ جي ضرورت آهي ته جيئن هتان جا ماڻهو نئين حڪومت ۾ آرام ۽ سکون سان گذاري سگهن. هاڻي اهي پيٽ پري ته ماني کائن ٿا. هنن ماڻهن کي ملندڙ جسماني عذاب ڪري، سندن روح هنن کان ڇڙ ته جدا ٿي ويا هئا. ٽالپر حڪمرانن وٽ تربيت يافته ولايتي فوج ڪانه آهي. جيڪڏهن کين هاڻي حڪومت واپس ڪئي به وئي ته هتان جي رعيت کين ڌوڙائي، ملڪ مان ئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيندي. اهڙين ڳالهين هوندي انگلينڊ ۽ هندستان ۾ هن موضوع تي سنجيدگيءَ سان سوچيو پيو وڃي ته سنڌ جي حڪومت ٽالپر حڪمرانن کي واپس ڪئي وڃي ۽ اهو ڪم بمبئي واريءَ ڏر جي ارادن مطابق ڪيو پيو وڃي، جنهن جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن ائين ٿيو ته "اها لارڊ ايلنبرو جي وڏي شڪست هوندي." هنن ماڻهن جو اهو چوڻ بلڪل صحيح آهي ته هو ائين ڪري لارڊ ايلنبرو کي مات ڪري ڇڏيندا، پر انهيءَ سان گڏ اهو به سمجهڻ گهرجي ته اها ڏر ائين ڪري ڇڙ انگلينڊ کي بلڪ انسانذات کي شڪست ڏيڻ چاهي ٿي.

فوج لاءِ بئرڪن جي تعمير

عوامي پلائي جا هلندڙ ڪم ٻن ڏرين جي هٿن ۾ آهن، جن مان هڪ سول ۽ ٻي فوج آهي. پهرين ڏر غورفڪر سان حساب ڪتاب ڪري، اهڙن ڪمن جو بنياد رکيو آهي، جن مان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فائدو آهي. جڏهن ته ٻي ڏر اهي ڪم هٿ ۾ ڪنيا آهن، جيڪي انگلينڊ لاءِ فائديمند آهن. هن ڏر جو مکيه ڪم اهو آهي ته فوجين جي رهڻ لاءِ ستيون بئرڪون تعمير ڪري ۽ ٻي ڳالهه اها انگريز هندستان جي سرحدن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ۽ سگهارين جڳهون جوڙي تيار ڪري رهي آهي. پر جيڪڏهن هنن ڳالهين کي تجارتي نقطه نظر سان ڏٺو وڃي ته ۽ اهي وڏي فائدي واريون آهن. اهڙيءَ ريت سر چارلس نيپئر جو مقصد آهي. اهڙين تعميرات جا بنياد نهايت سگهارا هجڻ گهرجن. انهيءَ مقصد سان ته جيئن هن عظيم معاشري جو بنيادن کان مٿان واري جوڙجڪ پڻ سگهاري هجي، تنهن ڪري هي جنرل اهڙي تعمير پنهنجي اخلاقي قوت کي ڏسي قائم ڪري رهيو آهي، جنهن جو واسطو سنڌوءَ جي ڪنارن کي مضبوط ڪرڻ سان آهي. هي هڪ وڏو منصوبو آهي جيڪو لارڊ ايلنبرو جي ذهين قيادت جي نگرانيءَ هيٺ، مختلف حصن ۽ مرحلن ۾ تيار ٿيڻ وارو آهي. پر اڄتي هلي هن ڪم جي اهم حصن جو ڪم اڌ ۾ ڇڏيو ويو هو. اهو هندستان سرڪار جي اهم قوت جي لاپرواهي ۽ هروپرو دخل اندازي ڪري اڌ ۾ روڪيو ويو هو. مان هتي اها حقيقت ٻڌائڻ چاهيندس ته ان منصوبي مطابق ٿيندڙ ڪمن پويان ارادو ۽ مقصد ڪهڙو هو.

جڏهن سج، درياه ۽ ڏاڙيلن تي ضابطو رکڻو آهي ته پوءِ هتان جا ماڻهو هن ملڪ کي شاهوڪار بڻائڻ لاءِ ويهن ئي ننهن جو زور لائيندا، جيڪو قدرتي وسيلن سان مالا مال لڳو پيو آهي. انهيءَ سان نه رڳو اهي سڪيا ستابا ۽ دولتمند ٿي ويندا، پر سرڪار کي به گهٽي ڊل ۽ محصول وصول ٿيندو. اهو مشاهدو جنرل سر چارلس نيپئر جو هو، جنهن جي آڏار تي هن هڪ عظيم منصوبو جوڙيو هو. پر ان سان اهو به ضرور ڏسڻ وڃي ته ان دور ۾ هن ماڻهوءَ جي آڏو ڪهڙيون مشڪلاتون موجود هيون. اهڙيءَ صورتحال لاءِ سندس بيان هن ريت آهي: "هتي انجنيئر حاصل ڪرڻ نهايت مشڪل مسئلو آهي. هندستان اندر سول بيورو ڪريسي موجود آهي، جنهن جون پگهارون به وڏيون آهن. پر ڪنهن ڪاتي لاءِ عملدارن جي مقرر ڪرڻ واري ڪم ڏانهن ته ڏيان ئي ڪونه ٿو ڏنو وڃي. تنهن

ڪري هر ڪاتي ۾ بين عملدارن سان گڏ انجنيئرن جي به ڏاڍي ڪوٽ آهي.“ سنڌ ۾ ترقي جي ڪمن لاءِ ڏاڍيون ڳڻپيرِ رندڪون موجود هيون. سپ ڪان پهرين ڳالهه اها هئي ته سنڌ، بلوچ جاگيردارن جو ملڪ آهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو هو جو فتح وقت هتان جي فوج ائين ڪانه هئي، جيئن مهذب قومن جي هوندي آهي. سندس چوڻ آهي ته ”اسان مهذب معاشري ۾ موجود هڪ بيابان ۾ جڙ هڪ بينڪي راڄ آهيون.“ هي لفظ سندس تڪيه ڪلام هوندو هو. اهو ئي ڪارڻ هو جو اسان هر چيز نئين ڏاهي هئي، پر ڳالهه ڪنهن ڪرامت کان خالي ڪانه هئي، جو اسان نهايت مختصر عرصي اندر هڪ قابل قبول ۽ بهتر انتظاميه قائم ڪري ورتي هئي. اهو اڻ ڪٽ محنت ۽ ڏکن ڏاکڻن قبول ڪرڻ جو نتيجو هو جنهن ڪري اهڙا بهتر نتيجا مليا هئا. ڇاڪاڻ ته هن وڏيءَ مشين جا اسپرنگ ۽ ڦيٽا هڪ ئي وقت ۽ مناسب جاين تي ائين ڪونه ڪريا هئا، جيئن نوبت وڄڻ تي فوج هڪ ئي وقت تيار ٿي ويندي آهي ۽ مناسب جڳهن تي اچي بيهندي آهي. حقيقت ۾ اها آهي ته فوج جي نوبت جو آواز ساري ملڪ ۾ هڪ گونج جي شڪل ۾ پڌو ويو هو. پر اتي هڪ ڪمانڊنگ هٿ ۾ موجود هو، جيڪو سگهارو ۽ ڏاهو هو، جنهن انتظاميه جو بنياد رکيو هو ۽ جنهن ڪم کي اڳتي ڏڪڻ جي ابتدا ڪئي هئي. هتي پيداوار ۽ پئسي جي ڏاڍي اٽاٽ هئي. تنهن ڪري اهڙين مشڪل حالتن ۾ مٿي ايرڻ هڪ ڏکي ڳالهه هئي. ان زماني ۾ هتي ڪي اهڙيون ڪشاديون ۽ وڏيون جڳهون ڪونه هيون، جتي فوج کي رهايو وڃي. اهڙيءَ ريت بئرڪن جي تعمير ۾ ملڪي ضرورتن کان پوءِ واري بچت جي پئسي مان ٿيندي آهي. ليڪن هتان جي پيداوار ته مناسب ئي ڪانه هئي. صورتحال اهڙي هئي جو هتڑي ڏهاڑي هڪ يا ٻه فوجي ضرور مرندا هئا ۽ ڪا خاص صحت بخش جوءِ ڪانه هئي. جنهن کي بئرڪن جي تعمير لاءِ چونڊجي. ان کان سواءِ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو طريقو اهو هو ته حڪمران اهڙو هجي جو حساب ڪتاب ڪرڻ جو ماهر هجي، پر انجنيئر اصل نه هجي. ليڪن ڪمپني جو اهو نمونو ڪجهه عيبن وارو ۽ گهٽ ـ خرچائو هو ۽ هاٿي ۾ منجهس ڪئي اوٽايون آهن ۽ خرچ ۾ ڏاڍو ڪيو پيو وڃي. ڪراچيءَ ۾ فوج جي رهڻ لاءِ بئرڪن جي تعمر جي شروعات انهيءَ زماني ۾ ڪئي وئي، جڏهن افغانستان تي حملي ڪرڻ دوران هن شهر تي قبضو ڪيو ويو هو. پر هنن بئرڪن جي تعمير نهايت

خراب هئي. اهڙي گندي تعمير انهيءَ ڪري ٿي هئي جو فوجي عملدار عام فوجي سپاهيءَ کي گهٽ نظر سان ڏسندا هئا. اهي بئرڪون بمبئي مان موڪليل ڪاٺ وسيلي جوڙيون ويون هيون. پر اهو ڪاٺ اڳ ۾ ئي استعمال ٿيل هو. جيڪو ٻئي ڪم ۾ اچڻ لائق ڪونہ هو. ان کان سواءِ ٻيون رنڊڪون بہ هيون، جن کي ختم ڪرڻ لاءِ نومبر 1843ع ۾ ويچاريو ويو هو ۽ چيو ويو هو تہ "عوامي پلائيءَ جا ڪم نهايت سست رفتاري سان ٿي رهيا آهن. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ هتان جا ماڻهو سست آهن. آبهوا بہ صحت بخش نہ آهي. جڳهن ۾ ڪم ايندڙ شيون پري کان ۽ مشڪلاتن سان هتي آنديون وڃن ٿيون. ڪم لاءِ ملندڙ ڪلارڪ ٿورا آهن. هر شيءِ انجنيئر جي خلاف آهي. پوءِ ڪٽي هو تندرست بہ ڇو نہ هجي. هن وقت تائين تہ بيماريءَ اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيو آهي. بيماريءَ کان اڳ جتي هڪ انجنيئر وٽ چار سو مزدور ڪم ڪندا هئا بيماريءَ کان پوءِ پنجاهہ مزدور بہ ڪونہ ٿا ملن. پر هتان جا ڏيهي ماڻهو تہ بيمار فوجيءَ کان بہ وڌيڪ بيمار آهن. جيستائين هيءَ بيماري ختم نہ ٿيندي، تيستائين ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ ٿو سگهجي.

ڪراچيءَ جي اهميت ۽ ان جي نئين سر تعمير جا منصوبا

ڪراچي سنڌ جي راڄڌاني آهي. ان شهر جي چوڌاري مضبوط قلعو اڏي ايترو سگهارو ڪرڻو آهي، جو ڪنهن بہ وچ ايشيائي طاقت جو مٿس حملو ڪامياب ٿي نہ سگهي. پر اهو بہ ڏسڻو پوندو تہ ان شهر جي چوڌاري وڏڻ واري صلاحيت کي روڪڻو بہ نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌوءَ ۽ ان جي اهم پرتي ڪندڙ شاخن مان آباد علائقن جي واپار ڪري، هي شهر تجارتي مرڪز بڻجڻو آهي. تنهن ڪري هن شهر لاءِ زمين جي وڏيءَ ايراضي جي ضرورت آهي. جنهن ۾ شهر جي وسعت ۽ فوجي ڇانوٽي ۽ بندرگاهہ تعمير ٿيڻ جيتري گنجائش هجڻ ضروري آهي. انهيءَ ڪري پب ۽ ڳِڏري وارو جابلو علائقو بہ هن شهر واريءَ ايراضي ۾ شامل ڪرڻ ضروري ٿيندو. ان کان سواءِ ملير ندي بہ ڪراچي شهري ايراضيءَ ۾ شامل هئڻ کپي. شهر جي منصوبہ بندي ۾ اهو بہ شامل آهي تہ چين جي ماڻهن کي ڪراچي جي چوڌاري باغ پوکڻ جو ڪم حوالي ڪجي. ساڳيءَ ريت ڏيهي ماڻهن جي بہ هن ڪم ۾ همت افزائي ڪجي. هي نهايت بهترين منصوبو آهي. جنهن تي اهڙا ماڻهو تنقيد ڪري رهيا آهن، جن کي نہ اهڙن ڪمن ڪرڻ جي

طاقت آهي. نہ وري اهڙي سڻي ڪم جي شروع ڪرڻ کان پوءِ ان کي سمجهڻ جي صلاحيت. اهو بہ چوندا آهن تہ سنڌين ۾ سکڻ جيتري بہ صلاحيت ڪانہ آهي. اهي فقط پنهنجي من ۾ مست هوندا آهن ۽ کين لٽيءَ ايريءَ جي خبر ئي ڪانہ هوندي آهي. اهڙو جواب کين ڏنو ويو ۽ ٻڌايو ويو هو تہ هتان جا ماڻهو هر شيءِ جلدي سکي وٺندا آهن ۽ ياڄين پوکڙ ۽ انهن جي سيوا ڪرڻ جا ڪويسر آهن ۽ هتان جون تازيون سايون پڄيون ڪائڻ کنهن عياشيءَ کان گهٽ نہ هوندو آهي.

ڪراچيءَ ۾ نئين ساموندي بندر جي تعمير جو منصوبو

هتان جو ساموندي بندر ڏاڍو ڏکيو آهي. بندر کي پيٽيندڙ جهاز پري ڪلئي سمنڊ ۾ اچي بيهندا آهن. جتان تجارتي مال ۽ فوج ڪليل ٻيڑين وسيلي ڪاڙي اُڪري اچي ڪناري تي پهچندا آهن. ڪڏهن تہ وري اهڙي حالت تي ويندي آهي جو فوج يا تجارتي سامان ساري رات سمنڊ ۾ بيئل جهاز ۾ ترسيل هوندو آهي. عام طور تي اهو بہ ڏسڻ ۾ آيو آهي تہ فوجي جهاز تان لهي، پنيءَ ٻوڙ پاڻي جهاڳي، اچي ڪناري تي پهچندا آهن. ڪڏهن کين گپ مان بہ جهاڳڻو پوندو آهي، جيڪو صحت لاءِ سخت هاڃيڪار آهي. انهيءَ تڪليف کان بچڻ لاءِ سمنڊ وچان هڪ دمدمو ٺهرايو ويو آهي، جيڪو ڪناري کان ان جاءِ تي پهچندو جتي سمنڊ ۾ جهاز اچي بيهندو ۽ جنهن مان فوجي لهي دمدمي وسيلي اچي ڪناري تي پهچندا آهن. دمدمي وارو اهو رستو چوويهہ ئي ڪلاڪ ڪليل رهندو آهي، جيڪو سمنڊ جي ڪاڙي ۽ گپ اڪري سلامتي سان اچي ڪناري پهچي ٿو. هن سهوليت جي ڪري چوويهہ ئي ڪلاڪ جهازن مان سامان لهندو ۽ چڙهندو آهي. سال جي ابتدائي حصي ۾ هتي ڪي مختصر ڪاريگر موجود هئا. اهو گهٽ تعداد بيماريءَ ڪري هو. پر اهڙيءَ ڪوٽ ڪي پوري ڪرڻ لاءِ ممبئي مان چار سو ڄاڙو ماڻهو گهرايا ويا هئا. ڇاڪاڻ تہ اهو تعميراتي ڪم بہ ميل ڊگهو هو. جيڪو ساموندي پاڻيءَ ۾ گپ وچان ناهڻو هو ۽ هن شهر جي اوسر ۽ ترقي لاءِ نهايت اهم هو. هندستان سرڪار بہ هيءَ رٽ پيش ڪئي هئي تہ اتر ستلج واري سرحد کي محفوظ رکڻ لاءِ اضافي فوج موڪلي ويندي. جيڪا سنڌ کان ٽيندي مٿي ويندي. اهو بحث جو هڪ اهم نڪتو آهي تہ فتح کان پوءِ هي سنڌ ملڪ هندستان سرڪار جي مضبوط سرحد بڻجي وئي آهي.

ڪراچي بندر کان سنڌو درياءَ وسيلي تجارت جو منصوبو

ڪراچيءَ جي بندر کي سنڌو درياه جي اهم ۽ ويجهي پرتي ڪنڊ شاخ سان ملائڻ ضروري آهي. انهيءَ لاءِ جيئن ان کي تجارت جي شهه رڳ بڻائي سگهجي. انهيءَ دور ۾ صورتحال ائين ڪونه هئي. ان زماني ۾ وڏ ۾ وڏ تجارتي قافلا سيوهڻ کان ايندا هئا. جيڪي ٽاٽي احمد خان کان ٽيندا، ڪراچي پهچندا هئا. اهو رستو هالا جبل جو ترو ڏئي هلندو هو. تنهن ڪري هن عظيم درياه کي تجارتي اهميت ڏيڻي هئي. گهاري جي نالي سان سنڌوءَ جي ڦاٽ جو پراڻو وهڪرو آهي، جيڪو هاڻي لتجي ۽ پورجي وبو آهي. ڦاٽ جو پراڻو پيٽ ڪراچيءَ ويجهو گذري ڪاڙي کان هلي، وڃي سنڌوءَ سان ملي ٿو. جنهن جي هاڻي سروي بہ ٿي چڪي آهي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هن هنڌ آگبوٽن واري آمدرفت شروع ڪري سگهجي. هي پراڻو وهڪرو جهرڪ شهر پرسان سنڌوءَ سان ملي ٿو. تنهن ڪري آگبوٽن جي پهرين اسٽيشن بہ انهيءَ ماڳ وٽ ٺاهي ويندي. ساڳيءَ ريت حيدرآباد سان فوجي رابطو بہ ٽٽي وسيلي رهندو جتان فوجي آگبوٽ، گهاري کان سنڌوءَ ۾ داخل ٿيندا. پر هن آبي رستي سان مشڪلاتون تمام گهٽيون آهن. ڇاڪاڻ تہ سنڌوءَ وسيلي آمدرفت ۽ تجارتي مال ڇاڙهڻ لاهڻ ڏکيو ٿي ويندو آهي. ڇاڪاڻ تہ سامونڊي ڪناري پرسان پاڻي گهٽو اونهون ٿي ويندو آهي. صبح جو وري سامونڊي پاڻي لٽل هوندو آهي. سنڌوءَ جي وهڪري جي سامهون وڪر sand back ظاهر ٿي پوندي آهي اهڙيءَ ريت حيدرآباد پهچڻ ۾ ٽي ڏينهن لڳي ويندا آهن. ڇاڪاڻ تہ جڏهن لهرون طاقتور ۽ تيز هونديون آهن تہ ٽٽي جهڙي غير صحت بخش ماڳ وٽ هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات ترسڻي پوندي آهي.

ڪراچيءَ تي خشڪيءَ رستي حيدرآباد سان ڳنڍڻ جو منصوبو

اهڙن ڏڇن کان لنوائڻ لاءِ خشڪيءَ وسيلي سفر ڪرڻ لاءِ هڪ رستو سوچيو ويو آهي، جيڪو ڪراچيءَ کان نڪرندو ۽ گهاري جو اتر ڏئي ڪوٽڙيءَ پهچندو. هي ماڳ حيدرآباد جي آمهون سامهون آهي. انهيءَ رستي سان سفر ٽيهه ميل وڌي تہ ويندو پر فوج، پاڻيءَ واري سفر کان جلدي پنهنجي منزل تي پهچي ويندي. باقي ٻيو سفر هن ڏينهن اندر طئي ڪري سگهندي. جيڪڏهن رفتار تيز آهي تہ فقط هڪ ڏينهن لڳي سگهي ٿو. اهو بہ سوچيو ويو آهي تہ هن رستي مان هڪ ماڳ جهرڪ

ڏانهن وڃڻ لاءِ بہ تيار ٿيڻ گهرجي. هن ماڳ وٽ درياهہ جا ڪنارا جابلو آهن. تنهن ڪري لهڻ ۽ چڙهڻ سولو ٿيندو. هي رستو هڪ سؤ ميل ڊگهو ٿيندو. جنهن سان ڇانوَ جو بندوبست ڪيو ويندو. جنهن ۾ ريجمينٽ جي هڪ ونگ خوشيءَ سان ماپي سگهندي. هي اهڙو نشان هوندو جنهن ۾ سفر ڪندڙ فوج سولائيءَ سان سمجهي سگهندي تہ اها منزل ڪرڻ واري جڳهہ آهي. هنن جڳهن جي تعمير ڪري مزدوري بچي پوندي. تنبن کوڙڻ ۽ اکوڙڻ تي وقت جو زيان ڪونہ ٿيندو. ان کان سواءِ اهڙي سامان جي لاهڻ چاڙهڻ جي سيڙپ بہ ڪانہ ٿيندي. ليڪن فوج جو سفر ٽڊيءَ رُت ۾ ٿيندو آهي. اهڙيون سهولتون فقط اهڙا ماڻهو محسوس ڪري سگهندا، جن کي خبر آهي تہ اوير واري ملڪ ۾ پهريون پيرو ايندڙ فوج بي پهچ، لاچار ۽ جسماني طور ڪمزور هوندي آهي.

اهڙن رستن ۽ سهوليتن جي تجويز فقط ان علائقي لاءِ هئي، جنهن جو مرڪز ڪراچي شهر آهي. اهڙين سهوليتن جو استعمال بہ جلد ٿيندو. اهڙيون سهوليتون نہ رڳو اڄ واري معاشري لاءِ هونديون،پر مستقبل جو معاشرو بہ انهن سهوليتن مان فائدو حاصل ڪندو. هن کان سواءِ کي ٻيا بہ اهڙا منصوبا هئا، جيڪي سر چارلس جي سرڪار انهيءَ ڪري ختم ڪري ڇڏيا هئا تہ بار بار لکپڙهہ ڪرڻ باوجود ضروري قدم ڪونہ ٿي کنيا ويا يا وري اهڙن خطن جو جواب ضروري تصور ڪونہ ٿي ڪيو ويو.

حيدرآباد جي تجارتي اهميت ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ منصوبا بندي

ڪراچيءَ کان پوءِ حيدرآباد تجارت جو اهم مرڪز آهي، جنهن جي حال ۽ مستقبل جي ترقي لاءِ وڏا منصوبا تيار ڪيا ويا هئا.

فوجين لاءِ بئرڪون پڪسريون ٺاهيون پيون وڃن، جن ۾ ڪمرا ڪشادا ۽ اتانها هوندا. اهڙيون جڳهيون پهاڙ تي هونديون، روشنيءَ ۽ هوا جو بهتر بندوبست هوندو. هيٺينءَ جڳهہ کي رات جو زمين مان نڪرندڙ بخارن کي روڪيو ويندو.

حيدرآباد جي قلعن جي مرمت ڪرڻ، انهن کي مضبوط ڪرڻ ۽ صفائي بندوبست رکڻ ڪو سولو ڪم ڪونہ آهي، پر اهو ڪم هاڻي مڪمل ٿي چڪو آهي. تالپرن جي جوڙايل قلعن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي هاڻي مضبوط ڪيا ويا آهن. جيڪي ناقابل شڪست آهي. انهن تي جيڪڏهن اونهاري يا سياري ۾ گهيرو ڪبو تہ دشمن فوج

کي مليريا چنبڑي ويندي. چاڪاڻ ته اهي اترين جابلو چوٽين تي جوڙيا ويا آهن، جيڪي پندرهن فوٽ مٿي آهي. قلعي کي مٿان پٽي اندر اچي سگهجي ٿو. قلعي جي تعمير ۾ ڪتب آيل پکيون سرون ڏاڏيون لسيون آهن،تنهن ڪري ائين ڪرڻ ۾ ڏاڍو ڏکيو هوندو. جيڪڏهن ڪاڪ وسيلي قلعي اندر داخل ٿيڻ جي ڪوشش ڪبي ته ۾ ڪاميابي ڏاڍي مشڪل آهي. قلعي اندر ست کوهه آهن، جيڪي تالپر حڪمران لٽرائي چڙيا آهن، جن کي هاڻي برطانيه جي فوج صاف ڪرڻ ۾ مصروف آهي. انهن جو پاڻي مٺو ۽ سٺو آهي. هن قلعي کي اڳ ۾ هڪ ڪاڪ هو پر هاڻي ٻيو ۾ تعمير ڪيو ويو آهي. جنهن لاءِ اترئين پاسي کان گول پٽ ڏني وئي آهي. جڏهن ته ٻيون ڪيترين جايون ڍاهي پٽ ڪيون ويون آهن. ان کان سواءِ قلعي ۽ فوجي ڪئمپ جي وچ وارو رستو ۾ ساڳي ريت کي جڳهون ڍاهي ٻڌايو ويو آهي. ليڪن فوجي ڪئمپ ۾ قلعي جي رابطي لاءِ چبوترن ٺاهڻ جي موڪل ڪانه ڏني وئي هئي.

هنن سيني تعميراتن پويان فوجي مقصد هئا، جن جي ابتدا تهذيب جي واڌاري ۽ ترقيءَ واسطي ڪئي وئي هئي. ۽ انهن جي ضرورت ۾ هئي. ابتدا ۾ فوجي قسم جي تعميراتن کان ڪئي وئي آهي. شهر جي چوڌاري پاڻيءَ جا تلاءَ موجود هئا، جن کي پورائي ختم ڪيو ويو آهي. جن جي بدران پٽرن جي فرشبندي ڪري وڏا تلاءَ ٺهرايا ويا آهن. حيدرآباد شهر کي هنن تلائن مان پاڻي ملندو هو. جيڪي هر سال سنڌوءَ جي چاڙهه ڪري پرجي تار ٿي ويندا هئا ۽ ڏرتتيءَ ڪري گندا ۾ ٿي ويندا هئا. ان کان پوءِ ميرپور خاص ۽ عمرڪوٽ جي وچ واري رستي جي تعمير هئي، جنهن جو فاصلو نوي ميل هو. رستي ۾ ڪيترن ننڍن وڏن واهن تي پليون ٺاهيون ويون هيون. سيني کان وڏي پل قليليءَ مٿان ٺاهي وئي هئي، جنهن جو اهم مقصد فوجي رابطو هو. پر اهڙن رستن ۽ پلين ٺاهڻ جو ٻيو مقصد اهو هو ته جيئن وچ سنڌ جي راڄڌانيءَ کي زراعتي تجارت جو مرڪز بڻائي سگهجي. ٽين ڳالهه ته حيدرآباد ۽ ڪڇ جڻي وچ تي هڪ سو ميل ڊگهو رستو جوڙيو ويو هو. جنهن جو مقصد انتظامي ۽ فوجي هو. انهيءَ رستي وسيلي سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي کي کولڻو هو. جيڪو سنڌ جو وڏ ۾ وڏ سکيو ستابو ۽ شاهوڪار علائقو آهي. ان سان گڏ هي نهايت خطرناڪ علائقو ۾ آهي، جيڪو باغي ماڻهن جي ور چڙهي ويو آهي.

هن علائقي کي سهوليتون ڏيڻيون آهن ۽ ان جي خبرداريءَ سان نظرداري ۾ ڪرڻي آهي. هتي هندو تمام گهٽا رهندا آهن، جن مٿان بلوچ نسل جي ماڻهن ڪيسن ۽ ڪلورن جا دنگ ڪري ڇڏيا آهن. بلوچن جو ڏاڍ ڏمر تہ سنڌ جي هر علائقي تي گهٽو رهيو آهي، پر ڇوڙ واري علائقي ۾ ظلم ۽ زوراوريءَ جا سڀ ليکا لتاڙي وڃي پار پيا آهن. ڇوٽين ڳالهہ، اتر ويندڙ رستيءَ لاءِ مياڻيءَ پرسان ٻيءَ پل جي تعمير هئي. هن پل جي تعمير سان ڪراچي ۽ سکر وچ ۾ فوجي رابطي کي مڪمل ۽ سولو ڪرڻ هو. اهڙن رابطن کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ جي ارادي سان مارن سان گهر يا چبوترا تعمير ڪرڻا آهن جن ۾ ٻہ ٽي فوجي رکيا ويندا. اهڙي استيشن وڏي ٻيلي پرسان ۽ سنڌوءَ جي ڪناري سان هوندي، جنهن جو مقصد اتي رهندڙ ايجنٽ جو تحفظ، ٻيلي جو بچاءُ ۽ آڪبوٽن جي آمدرفت جي نظرداري هوندي، تہ متان ڏاڙيل اچي انهن کي ڦري لٽي نہ وڃن. ان سان گڏ سنڌوءَ جي ساڃي ڪناري سان رهندڙ ماڻهن کي احساس ڏياريو ويندو تہ اهڙيون هشيون وڏي اهميت رکن ٿيون جيڪي غريب ۽ نيم وحشي آهن. سر چارلس جو سنڌو درياهہ جي اٿل پٿل ڏانهن خيال آهي. سر چارلس نيپئر دانشمنديءَ سان فوجي سرگرمين کي نظر ۾ رکيو هو ۽ ڏاڍي جرئتمنديءَ کان ڪم ورتو هئائين. اها ٻہ سندس جرئتمندي هئي جو سيزر (قيصر) Casar جي ٻهرايل پل جي نموني کان ٻہ وڏي پل جوڙائي هئائين. انجنيئرن ۽ ڪاريگرن کي هن جي مزاج جي پوري خبر هئي. ڇاڪاڻ تہ هن کي سنڌوءَ جي پاڻي تي ضابطي رکڻ جو احساس هو تہ جيئن حملي دوران فوجي پيشقدمين کي ڇڪيءَ ريت منظم ڪري سگهجي. پل جي تعمير جي اهڙي چونڊ ڪرڻ ٻہ سندس عقلمندي جي ثابتي آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌو هڪ پورالو درياهہ آهي، جيڪو سدائين پيو پنهنجا ٻيٽ متائيندو آهي ۽ امڪان هو تہ پل کي ٻہ ڇڏي وڃي. ان صورت ۾ پل کي ٽڪرا ڪري ڪنهن ٻئي مناسب هنڌ تي تعمير ڪرڻ ممڪن هو جتي سنڌوءَ پنهنجو نئون وهڪرو ٺاهي ورتو هوندو.

سيوهڙ جو اهم ماڳ سنڌوءَ جي ڪناري سان واقع آهي، هالا جبل ٻہ ان جي ويجهو آهي، تنهن ڪري هتي جابلو ماڻهن جي حملي ڪرڻ جو امڪان آهي. ان جي امڪاني جواب لاءِ بچاءُ ٻہ ڪرڻو آهي. اهو ٻہ امڪان آهي تہ متان دشمن فوج جبل تان لهي حيدرآباد ۽ لاڙڪاڻي تي

حملو ڪري. اهو ئي ڪارڻ آهي تہ سر چارلس اتي هڪ فوجي ڇانوڻي تعمير ڪرائڻ پئي چاهي. پر اتفاقي صورتحال اهڙي پيدا ٿي پئي جو اهڙي ارادي کي ترڪ ڪيو ويو هو.

سکر، بکر ۽ شڪارپور جي ترقي جا منصوبا

اهڙي ريت شڪارپور بکر ۽ سکر جي چوڌاري سر ڏيڻ جو منصوبو هو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن سنڌوءَ جو پاڻي چاڙهہ جي رت ۾ شهرن ڏانهن وڌي نہ اچي. بئرڪن، سراين جي تعمير هلي رهي آهي. درياهي بندر ڀاڪ ۽ فوجي سامان لاءِ جڳهون تيار ٿي چڪيون آهن يا تعمير شروع ٿيڻ واريون هونديون. ڪم ڏاڍيءَ سست رفتاريءَ سان هلي رهيو آهي. ان جو ڪارڻ 1843ع واري وچڑندڙ بيماري آهي. جتي ڪتي حال ساڳيو آهي. انجنيئر تہ بيمار آهن، پر ڪاريگر بہ بسترن اندر پيا آهن. افغانستان جي جنگ دوران بکر کان مٿان سنڌوءَ تي پل تعمير ڪئي وئي هئي جيڪا پوءِ ختم ڪئي وئي هئي. هاڻي سنڌوءَ کي ٻيڙين وسيلي پٽڻ تان پار ڪيو ويندو آهي. اهو طريقو ڏاڍو ڏکيو آهي ۽ چاڙهہ وقت تہ پار وڃڻ ممڪن ڪونہ رهندو آهي. تنهن ڪري سر چارلس نيپئر سوچي رهيو آهي تہ جڏهن سکر ۽ روهڙي جا شهر ترقي ڪري وڏا ٿيندا تہ وڏيون پليون جوڙي، هنن ٻنهي شهرن کي پاڻ ۾ ڳنڍيو ويندو. جيڪي بکر جي ٻنهي پاسن کان هونديون. ڪيس پل ٺاهڻ واري ڪاميابي تي پورو ويساهہ هو پر هاڻي سنڌو تي هڪ پٽڻ جي تعمير جون تياريون ڪري رهيو آهي. ان کانسواءِ هاڻي عام قسم جي سروي جو ڪم هلي رهيو آهي. جيڪو نهايت تيز فتاري سان اڳتي وڌي رهيو آهي. هن سان گڏ شڪارگاهن کي قانوني شڪل ڏئي، کين ٻيلن جي حيثيت ڏني وئي آهي ۽ اهو ڪم بہ مڪمل ٿيڻ وارو آهي. اهڙي ريت هزارين رعيتي ماڻهن کي سرڪاري زمينن تي آباد ڪيو ويو آهي. ڪيترائي ننڍا وڏا واهہ کوٽايا ويا آهن ۽ زراعت جي ترقي لاءِ دروازا کلي رهيا آهن. اهڙي ريت سائنٽفڪ آبپاشي نظام جي تڪميل ٿي چڪي آهي. جڏهن 1844ع واري سال لاءِ ڪيترن ئي جيلن جي تعمير جو منصوبو آهي.

سنڌ جي ترقيءَ ۾ رڪاوٽ جو ڪارڻ بٽيل بمبئي ڊر

هنن منصوبن واسطي تمام گهڻي لکپڙهہ ڪئي وئي آهي، جنهن جو ذڪر مٿي بہ ڪيو ويو آهي، پر انهن بابت نہ ڪو ماڻهو پهتو آهي، نہ وري ڪا ڳالهہ ٻولهہ ٿي آهي. اها طاقت جيڪا کين ائين ڪرڻ لاءِ هٿي ڏئي

رهي آهي، سا ان نوجوان ماڻهوءَ خلاف بہ ساڳي ڪن لاتار ڪري، جيڪو سخت گرمي دوران ترقياتي سرگرمين ۾ رڌل هجي ها. ليڪن ڏٺو وڃي تہ هتان جون ترقياتي سرگرميون هڪ خطرناڪ جنگ کان بہ وڌيڪ پوائتيون آهن. هن قسم جي حڪمت عملي ڏاڍي پيچيده آهي، جنهن ۾ مدد ڪرڻ جي ضرورت آهي. اهڙا اهم ڪم ڏاڍي مشڪلات سان سرانجام ڪيا پيا وڃن. انهيءَ جي مخالفت بہ شروع ٿي چڪي آهي. تهمتن ۽ الزامن جا ڍير لڳي ويا آهن. گارين جي بہ گهٽتائي نہ آهي. اهي هندستان جي پريس جي دروغگومون مان راضي ڪونہ آهن. سندن مرضي آهي انهن ۾ ايڄا بہ اضافو ڪيو وڃي. هن پريس سان هاڻي انگلينڊ جي صحافت بہ شامل ٿي وئي آهي، جيڪا ڪنهن شريف ماڻهوءَ کي بدنام ڪرڻ ۾ فرانس جي پريس کان بہ بہ رتيون ڪسر آهي. بدنامي سان لاڳاپيل مواد هنن کي هندستان مان ملندو آهي. 'نيشنل' نالي واريءَ اخبار ۾ بہ اهڙو گندو مواد شايع ٿيندو آهي، جيڪو ان اخبار کي "ڪميٽي آف هائوس آف ڪامنس" وٽان ملندو آهي. مذڪوره ڪميٽي ڪنهن ڳالهہ تي غور ڪرڻ وارو ڪڏهن ويهي ڪو ڪم ئي ڪونہ ڪيو آهي. پر لارڊ ايلنبرو ۽ سر چارلس نيپئر جي مذمت ڪرڻ لاءِ هر وقت تيار هوندي آهي تہ هنن ڏاڍا ظلم ڪيا آهن. جڙ هنن ۾ هنهي ڇٽن دارا وارن غارن فرينچن کي ساڻي رک ڪري ڇڏيو هجي.

بمبئي ۾ جڏهن لارڊ ايلنبرو جو خوف ختم ٿي ويو تہ بہ بدنام ڪرڻ واري ظالماڻي مهم ختم ڪانہ ٿي هئي، پر رهندو بہ وڌي وئي هئي. لارڊ ايلنبرو جي زماني ۾ آڪبوٽ ايندو هو، جنهن ۾ سنڌ لاءِ لکپڙهہ موجود هوندي هئي ۽ هڪ مسلسل رابطي جو اهو سلسلو ۽ آڪبوٽ جو هلڻ بہ بند ٿي ويو. اهم سرڪاري خط دير سان پهچڻ لڳا هئا ۽ جڏهن بہ ايندا هئا تہ هڪ وقت ڍير خطن جو اڇي ٻڌندو هو، جنهن جو جواب ڏيڻ ئي هڪ مشڪل مسئلو هو. جيتري قدر خاندگي خطن جو تعلق آهي تہ اهي ڪيس ڪونہ ملندا هئا. باقي "ٽائيمس" اخبار تہ بمبئي ڏر وارن جو پکو ساٿ ڏئي رهي هئي، جيڪا ڪن خطن بابت اڇلون ڏئي چٽرون ڪندي هئي. اچرج جي ڳالهہ آهي تہ اهي خط سر چارلس کي تہ پهتا ئي ڪونہ هئا. ڪامورا شاهي جو هن خلاف ويڑ بہ ويڑئون ويڑئون وڌ هو، جنهن جو مقصد هن کي هيسائڻ هو. ڪانئس مطالبو ڪيو ويندو هو تہ هو آڪبوٽ ۾ سفر دوران ڏهاڙي

کاڌ خوراڪ جا چاليهه استرلنگ پائونڊ ادا ڪري. جڏهن ته سندس کاڌو صفا سادو ۽ بنا شراب جي هوندو هو. هيءَ ان زماني جي ڳالهه آهي جڏهن هو سرڪاري آگبوت ۾ چڙهي وڃي دربار منعقد ڪرائڻ لاءِ حيدرآباد ويو هو. اهو سوچي سمجهي مٿس ڪارنهن جو ٽڪر لڳايو ويو هو. ان معمولي ڳالهه کي ڳالهوڙو بڻائي ايتري ته لکپڙهه ڪئي وئي هئي، جو ڪاڳرن جا ڏير لڳي ويا هئا. پر هو مڙسيءَ سان منهن ڏئي. بدناميءَ جي چڪڙ مان چڙهي پار پيو هو. پر هي انسان نه سويز swiss مسافر خاني جي مالڪ جهڙو سادو هو جڏهن ته اخبارن مٿس حريص هجڻ جو الزام هنيو هو. هي حرص جي گلا جو گانگهو به اهڙي ماڻهوءَ جي ڳچيءَ ۾ وڌو پيو وڃي. جنهن پاڻ سرڪار کي لکيو هو ته سندس پگهار گهٽ ڪئي وڃي. هن کي جيڪا به پگهار ملندي هئي ٻين کي ڏئي ڇڏيندو هو. سندس ساري زندگي ائين رهي. هي نهايت سادو ماڻهو هو. ٽٻ ۾ ايڊمبر سان رهڻ هن کي ڪونه وڻندو هو. انهيءَ موقعي تي هن لکيو هو ته. "هنن مون سان اها جنگ انهيءَ ڪري جوڙي آهي، جو اهي ماڻهو لارڊ ايلنبرو جي ڪاميابين کي ڏسي سڙي رهيا آهن. تنهن ڪري هن جي حڪمت عملين جي رستا روڪ ڪرڻ چاهين ٿا. جڏهن ته سندس اها حڪمت عملي نهايت شاندار آهي، جنهن جو آءٌ، هٿ ۾ تلوار ڪٽي به تحفظ ڪندس. جڏهن مان مري وڃان ته مون تي ۽ پنهنجي ملڪ تي افسوس ڪرڻ بدران خوشيءَ جا ڪيچ ڳائن."

سنڌ ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ حڪمت عملي

سنڌ ۾ جڏهن مستقل امن امان قائم ٿي ويو هو ته سندس لڳن جو ٽڪ لهي پيو ۽ ڪيس اندر جو آڻت ملي ويو هو. پر اهو سمجهڻ غلط ٿيندو ته سنڌ جو اهو امن امان هن فقط پنهنجو سرڪاري منصبي فرض ادا ڪندي قائم ڪيو آهي. هن ته ان لاءِ پنهنجي شخصي نظرداريءَ کي به ڪتب آندو. ڇاڪاڻ ته عام ماڻهو قانون ۽ انصاف کي ساڳي مفهوم ۾ ڏسندا آهن. ابتدائي دور ۾ قانوني معاملا مسلسل وڌندا رهيا. پوءِ اڪلائڻ کان ئي وڌي ويا. پر وڪيلن جي وڌن خرچن ۽ انهن جي مقرر اصولن سبب انهن ڪيسن يا معاملن جي تعداد جي گهٽائيءَ واري ڏڇي کي وڌيڪ پسند ڪيو ويو هو. ڪورٽ ۾ هلڻ وارن انهن معاملن ۾ نه وڃڻ جو سوال هو نه ڏيڻ جو مسئلو هو. پر اهڙيون ڳالهيون هنن ويڙهاڪ بلوچن جي سهڻ کان وڌيون هيون. هنن کي عام قسم جي معاملن ۾ اهو

سمجهائڻ ڏکيو هوندو هو ته ڪورٽ جي جنهن فيصلي تي بادشاهه جي صحيح نه به هوندي آهي ته اهو هڪ جائز ۽ قانوني فيصلو هوندو آهي. ڪن سنجيده معاملن ۾ سياسي فرق رکڻ ضروري تصور ڪيو ويندو هو. جيڪڏهن به ماٺهو ساڳئي قسم جو ڏوهه ڪن ٻا ته قانون ۽ انصاف آڏو هڪ جهڙا مجرم آهن، پر جيڪڏهن انهن ٻنهي مان هڪ کي ڦاسي ڏجي ته سارو ملڪ اطاعت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن ٻئي کي ڦاسي ڏجي ته سارو ملڪ بغاوت ڪرڻ لاءِ اُيو ٿي ويندو. اهڙو مثال هن ريت ڏئي سگهجي ٿو ته ولي چانڊيو ۽ هڪ ٻيو ماٺهو ساڳئي قسم جو جرم ڪن ٻا. ولي چانڊيو قبائلي سردار، عمر ۾ وڏو ۽ سفيد ريش ماٺهو ۽ ڏاڙيل به آهي. جيڪڏهن ڪيس جرم جي سزا ڏبي ته اوڙي پاڙي جا قبائلي سردار اُٿي کڙا ٿيندا ۽ هن جي بچاءَ ۾ چاليهه هزار ماٺهو وٺي، جنگ شروع ڪري ڏيندا. پر جيڪڏهن ٻئي ماٺهوءَ کي سزا ڏبي ته عام ماٺهو سرڪار جي اطاعت ڪرڻ شروع ڪري ڏيندو. جڏهن سر چارلس سنڈ جو گورنر هو ته سنڌ جي اندروني حالت اجها ائين هئي. ان لاءِ اختيار ڪيل حڪمت عملي به هن جي پنهنجي هئي، تنهن کان منهن موڙڻ هن لاءِ ڏاڍو ڏکيو ڪم هو. ان کان سواءِ ڪيس مجبور ڪيو ويو هو ته سنڌ کان ٻاهر پر ويجهو قبائلي سردارن خلاف به فوج کي استعمال ڪري، جنهن جو هڪ مثال ڏيڻ ئي ڪافي ٿيندو.

لس ٻيلي جو جام، هالا جابلو سلسلي کان پري ڏکڻ- اولهه پاسي جو حڪمران هو. جنهن پنهنجي ماٺهن کي سنڌ ۾ ڦرلٽ ڪرڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي هئي. هي طاقتور حڪمران هو پر ڪيس جنگ ڪرڻ جيتري سگهه ڪانه هئي. تنهن ڪري سر چارلس نيپئر خط لکي، ان ڏانهن پنهنجو منشي روانو ڪيو. جنهن سان گڏ هڪ گهوڙيسوار دستو به هو. ان منشيءَ وٽ رعيتي ماٺهن جي بيان مطابق ڦرلٽ واري رقم جو تفصيل به هو. سر چارلس مذڪوره خط ۾ مطالبو ڪيو هو ته اها رقم ادا ڪئي وڃي. جيڪڏهن دير ڪئي وئي ته گورنر پاڻ ايندو جيڪو اوهان کي مهانگو پوندو. اها رقم هڪدم ادا ڪئي وئي. ان رقم جي ادائگيءَ لاءِ جام پنهنجي تلوار به گروي رکي هئي. سندس چوڻ هو ته انگريز سرڪار جي رعيتي ماٺهن ڦريل رقم کان دعويٰ گهٽي هئي. هن وڌيڪ چيو هو ته، جنرل چارلس هڪ بادشاهه آهي ۽ بادشاهه جيڪو ڪندو اهو صحيح هوندو آهي. ان کان سواءِ هن منشيءَ سان اها به شڪايت ڪئي هئي ته،

سنڌ جو سرڪاري داروغو منهنجو محصول ڦٻائي ويو آهي. ان معاملي جي جاچ پرتال کان پوءِ پتو پيو ته ڇام جي دعويٰ سچي هئي، تنهن ڪري ان ماڻهوءَ کي گرفتار ڪيو ويو ۽ کيس مجبور ڪيو ويو ته اها رقم لس ٻيلي جي ڇام کي ادا ڪري ڇڏي. معلوم ٿيو ته ڇام جو محصول رعيتن جي دعويٰ جي رقم کان گهٽ هو. تنهن ڪري ڇام کي نقصان بدران فائدو پيو هو. اهڙيءَ ريت رعيتن جي دعويٰ واري رقم ڪٽي، باقي بچيل پئسا ڇام ڏانهن موڪليا ويا هئا. سر چارلس ائين ڪري ڪمزوري کانئ ڏيکاري هئي، پر انصاف پسند هئڻ جو مظاهرو ڪيو هو. جنهن اها رقم هڪ فوجي عملدار کي ڏئي ۽ هڪ گهوڙيءَ سوار دستي سان ڇام ڏانهن موڪلي. ان عملدار ڇام کي وڃي رقم ڏني هئي ۽ سر چارلس جو هي پيغام پهچايو هو ته. "هن کي ڇام جي دوستي هن رقم کان وڌيڪ عزيز آهي، جنهن کيس ٻيلي تي حملو ڪرڻ ۽ ان علاقي کي ڦرڻ لٽڻ کان بچائي ورتو آهي." ساٽس اهو به واعدو ڪيو هئائين ته جيڪڏهن سندس کو دشمن سنڌ ايندو ته ان تي حملو ڪيو ويندو. ائين ڪري جنرل چارلس کيس هڪ اڻ سڌي طريقي سان تحفظ جي اميد رکڻ جو آسرو ڏنو هو.

ڇام سان ناهه ڪرڻ کان پوءِ ٻيلي جي علاقي جي جاچ پڙتال ڪرڻ جو موقعو ملي ويو هو ۽ حڪمران جي صحيح حيثيت جي به معلومات ملي وئي هئي. هي ڇام ڏکڻ بلوچستان جو هڪ طاقتور سردار هو. جيڪو رعيت ته قلات جي خان جي هو. پر پاڻ هڪ آزاد ۽ مطلق العنان حڪمران هو ۽ رعيت تي هن جو رعب ۽ تاب ڇانيل هو. سندس ملڪ سمنڊ جي ڪناري سان پکڙيل هو ۽ سون ميائي ان جو بندر هو. جيڪو ان زماني ۾ ڪراچي کان وڏو بندر هو. هن بندر وسيلي سمگلنگ جو وڏو ڪاروبار هلندو هو. جيڪو خود ڇام، سنڌ ۽ بمبئي سرڪار کي نقصان پهچائي رهيو هو. تنهن ڪري هندستان سرڪار سر چارلس کي چيو هو ته سون ميائيءَ وارو بندر خريد ڪيو وڃي ۽ سمجهيو پئي ويو ته ڇام اهو بندر سولائيءَ سان وڪرو ڪري ڇڏيندو. ڇاڪاڻ ته سمگلنگ ڪري کيس محصول جو نقصان ٿي رهيو هو. جنرل سر چارلس جي خواهش هئي ته هن بندر وسيلي ٻاهران ايندڙ تجارتي سامان جي بي قانوني ڏيتي ليتيءَ کي بند ڪجي. ان کان قلات ۽ وڃ جي ميداني علاقي وسيلي وچ ايشيا جو تجارتي مال هالا جبل جو الهندو پاسو ڏئي،

سڌو اچي سون مياڻيءَ وٽ لهي ۽ بولان لڪ جي ڏکين رستن ۾ قبائلي سردارن جي ڏاڙن کان بچي وڃي، جيڪي سنڌ جي دنگ تائين آباد آهن. هن باري ۾ سندس بيان هو ته اهڙيون ڳالهيون اجايا پهه پچائڻ ۽ هوا ۾ قلعا تعمير ڪرڻ آهي. پر جيڪڏهن انهن قلعن جي هيڻان حقيقي ۽ مضبوط بنياد اڏيا ته اهي قلعا حقيقي وجود ڏاري بيهندا. ان کان پوءِ قومن کي محسوس ٿيندو ته منهنجون جنگيون، سگهارو متبادل آهن. جن غلاميءَ بدران آزادي ڏني آهي ۽ ڏاڙن بدران امن امان ڏنو آهي.

جيتوڻيڪ سيئي بلوچ انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار ٿي ويا آهن. ان هوندي به اهو يقين ڪونه آهي ته اهي اسان جون سڀ ڳالهيون فرمانبرداريءَ سان مڃيندا. هنن معاملن ۾ سر چارلس نهايت ڏاهو ماڻهو آهي، جنهن پنهنجي حڪمت عمليءَ سان ڏيڃاري، پتو پاڻي ڪري، ڪائنڊ وفاداري ۽ تابعداري مڃرائي هئي. اهو سڀ سَندس حڪمت عمليءَ جو نتيجو آهي. ڪيس اها به پروڙ آهي ته هي نسل ايان به هٿياربند آهي. سندس مرضي آهي ته اهي پلي هٿياربند هجن، پر جيڪڏهن اهي سندس چئي آکئي ۾ آهن، ته سندن اهڙيون ڳالهيون انگريز اختيارين آڏو به لکائي سگهندو. رعيتي ماڻهو ٽالپرن جي غلاميءَ مان آزاد ٿي چڪا آهن ۽ سندن هر حڪم مڃڻ لاءِ به تيار ڪونه آهن. پر ڪن ٽالپر گهراڻن جي حرمن ۾ سندن عورتون موجود آهن، جتي سندن حيثيت ٻانهين جهڙي آهي، پر هاڻي انهن سان برتاءُ سنو ڪيو ويندو آهي، انهيءَ خوف کان ته متان هليون وڃن. آزادي ته هڪ اخلاقي ڳالهه آهي، جيڪا ڪائنڊ ڪسي وئي آهي. جڏهن سر چارلس کي ڏاڍ جي ڪا شڪايت ملندي آهي ته ان معاملي ۾ سڌي مداخلت ڪندو آهي ۽ هو اڻ سڌي طور هنن عورتن جي آزادي لاءِ ڪوششون ڪندو رهندو آهي، جيڪي ٽالپرن جي حرمن ۾ غلاميءَ جي زندگي گذارڻ تي مجبور هوندیون آهن. اهڙو احوال ڪنهن مناسب جڳهه تي ڪيو ويندو.

ڪچيءَ جي قبيلن کي زير ڪرڻ جو منصوبو

جڏهن سر چارلس نيپئر سول انتظاميه جي جوڙجڪ ۾ مصروف هو ته ان دوران هڪ منصوبي تي به سوچي رهيو هو ته ڪچيءَ واري جابلو علاقي جي قبائلين کي ڪهڙي طريقي سان آڻ مڃائجي. پر اها ڳالهه فقط تڏهن ممڪن هئي، جڏهن موسم ٺڏي هجي. ڇاڪاڻ ته اهڙي

رندڪ ڏاڍي خطرناڪ محسوس ٿي رهي هئي. ان کان سواءِ چاڙهه جي رت دوران فوجي پيش قدمي ڏاڍي ڏکي هئي. انهيءَ موسم دوران درياه جو پاڻي اٽل ڪري شڪارپور ۽ سکر جي وچ وارو علائقو پوڙي ڇڏيندو آهي. فوجي نقل ۽ حرڪت اُٽل جي پاڻيءَ سڪي وڃڻ کان پوءِ ممڪن ٿي سگهندي آهي. پر ان موسم دوران تپاولي منهن ڪيندي آهي ۽ شڪارپور ۾ ان جو گهٽو اثر رهندو آهي. تنهن ڪري اهڙي پڪ ڪرڻ نهايت ضروري ٿي پئي هئي ته اهڙي پيش قدميءَ کان اڳ اڳواٽ تدبيرن کان پوءِ به وري ڪا وبائي قسم جي مليريا ته ڪانه منهن ڪيندي. اهڙين ڳالهين کان پوءِ به هيٺ بيان ڪيل مصيبتن کي منهن ڏيڻو پوندو.

هڪ وڏو رڻ پٽ اڪرڻو پوندو. پيش قدمي نهايت رازداريءَ ۾ رکڻي پوندي. گهٽن جنگجو ماڻهن کي منهن ڏيڻو پوندو. اهي ماڻهو اهڙا ته بهادر آهن جو دشمن سان چريا ٿي وڙهندا آهن. ان کان سواءِ علائقو جابلو آهي. امڪان آهي ته جنگ خطرناڪ ۽ ڊگهي ٿي وڃي. هنن ماڻهن کي بين قبائلي سردارن جي به سهائتا حاصل هوندي. جيڪي هنن وانگي بهادر آهن ۽ انهن جي اِئين مدد ڪندا جيئن هڪ ڏاڙيل پئي جي مدد ڪندو آهي. اهو به امڪان آهي ته هنن جي تضاد دوران انگريزن، سکن ۽ افغانن ۾ ٽڪراءُ پيدا ٿي پوي. انهيءَ رڻ پٽ جي گرمي يورپي ماڻهن لاءِ ته موت جو پيغام آهي. اتان جي جابلو علائقن جي سردي به گهٽ موتمار ڪانه هئي. ٿڌي گهاڙ يورپي ته خوشي سان سهي ويندا، پر هندستاني سپاهي سيءَ ۾ سيڪاٽجي پوندا ۽ مري ويندا. شڪست انگريزي فوج لاءِ ڏاڍي هاڃيڪار ثابت ٿيندي. ان سان گڏ سنڌ لاءِ به نقصانڪار هوندي، جيڪا فاتح بلوچن جي ور چڙهي ويندي. ان کان قلات ۽ هالا جبل ۾ رهندڙ سپ بلوچي قبيلا اچي سنڌ ۾ ساهه پٽيندا. ان کان سواءِ اتر سنڌ ۾ وبائي قسم جي مليريا جو به خطرو آهي. جڏهن انگريزي فوج دشمن ڏانهن پيش قدميءَ جون تياريون ڪندي ته بيماريءَ جي منهن ڪيڙ جو ڪٽڪو به ان وقت آهي. ان کان سواءِ هي جنگي تياريون انتهائي راز ۾ رکيون ويندیون. ڇاڪاڻ ته بلوچ قبيلن مٿان اوچتو وڃي ڪڙڪڻ فتح جي علامت آهي. جيڪڏهن ائين نه ٿيو ته فتح جو امڪان گهٽ آهي. اهڙيون ڳالهيون بمبئي واريءَ ڏر کان به ڳجهيون رکيون ويندیون. جيڪو سدائين پنڊڙ مچائڻ جي تاڙ ۾ وٺي هوندي آهي.

جيڪڏهن هنن کي کڙڪ پئجي وئي ته دشمن کي ڪن ۾ ڦوڪ ڏئي چڏيندا ته توهان به ويڙهه لاءِ وَرَ ڪُنجيو. ان سان گڏ ڪين مڙس ٽي منهن ڏيڻ لاءِ صلاحون ڏيندا ۽ منصوبا ٻڌائيندا. اهڙين سيني روڪن ۽ رندڪن کي ڪيئن سياٽپ ۽ سچتائيءَ سان منهن ڏنو ويو اهو سارو احول بعد ۾ ايندو. جنگ جي شروع ٿيڻ کان منصوبن ۾ تمام گهڻين تبديليون ڪيون ويون هيون، پر پهرين ڦير گهير هن ريت بيان ڪجي ٿي:

مري قبيلو خطرناڪ ويڙهاڪ آهي، پر ظالم ڪونہ آهي ۽ ٻين قبائلين وانگي ڏاڙا ۽ ڪونہ هٽندو آهي، تنهن ڪري اميد هئي ته ٻين کان جدا ٿي ٻيهندو. ڪجڪ قبيلو مرين جي علائقي کان پريان ۽ اولهه پاسي رهندو آهي، اهي پري آهن، تنهن ڪري سنڌ ۾ اچي ڏاڙا ڪونہ هٽندا آهن. هي قبيلو قلات جي خان جو رعيتي ۽ وفادار آهي ۽ هي حڪمران اهو چاهيندو ته هن جنگ ۾ اڙ ڏريو رهي. اهڙين حالتن ۾ سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته انگريز دشمن قبيلا انهن جابلو علائقن تائين محدود آهن، جيڪي قليجي کان وٺي سنڌوءَ جي ڪنار سان اچي لڳن ٿا. جيڪڏهن جنگ لاءِ مناسب فوج جو تعداد روانو ڪجي، جيڪو اڳتي وڃي اولهه پاسي واري ڪجڪ قبيلي کي الڳ ڪري، اتر پاسي وڃي مري قبيلي سان گڏجي. اهڙي منصوبي تي عمل ڪرڻ لاءِ فوج کي خانگڙهه ۽ روجهاڻ ۾ وڃي گڏ ڪجي. پويون ماڳ ڪشمور واري رڻ پٽ ۽ سنڌ جي سرحد ويجهو آهي. اهڙي بندوبست ٽي ويڙ کان پوءِ قلات جي خان کي دربار ۾ اچڻ جي نينڊ ڏجي جيڪا بولان لڪ جي پرسان ڪوٺائي وڃي. ڪيس بهانو اهو ڏجي، ته ان دربار واريءَ گڏجاڻيءَ ۾ قلات جي معاملن تي ڳالهايو ويندو. جيڪڏهن قلات جو حڪمران اچڻ لاءِ راضي ٿي وڃي ٿو ته ٻه هزار چونڊ فوج اوڏانهن روانو ڪئي ويندي. جنهن سان گڏ پندرهن توبون به هونديون. پر واپسيءَ تي انگريزي فوج کي ساڳي رستي سان نہ اچڻ گهرجي. نهايت تيز رفتاريءَ سان ڪيڃيءَ واري ان جابلو علائقي ڏانهن وڌي. جابلو لڪن وارا گهٽ جهلي بيهي ويڙ گهرجي، جيڪو اچي سنڌوءَ جي ڪناري سان لڳندو آهي. ان وقت خانگڙهه ۽ روجهاڻ ۾ ترسايل فوج کي حڪم ڏجي ته اها قليجيءَ ڏانهن پيش قدمي شروع ڪري. اهو طريقو آهي جو بجار خان ڊومبڪي تي اوچتو گهيرو ڪري سگهجي ٿو. جيڪو انگريزن سان جنگ

ڪرڻ واسطي بلوچ قبيلن جي اتحاد جو سرواڻ آهي. پر جيڪڏهن ڪيس انگريز ۽ خان آف قلات جي ملاقات جو اصلي مقصد سمجهه ۾ اچي وڃي ٿو ته پوءِ هو وڃي اولاهين جابلو علائقي ۾ پناهه وٺندو. ان حالت ۾ انگريزي فوج ڪليجي، اولاجي ۽ لهڙيءَ وارن علائقن کي تباهه ڪري، انهن کي والاري ويهي رهي. ائين ڪرڻ سان انهن علائقن جا ڪٺارا ڪوهه ۽ رڻ پٽ وارو علائقو انگريز فوج جي قبضي ۾ اچي ويندو.

اهو منصوبو ۽ انهيءَ عمل ڪرڻ جو وقت جنرل سر چارلس جي سوچ فڪر سان واسطو ۽ سندس ڏاڙيلن کي سزا ڏيڻ جي پڪي ارادي سان تعلق رکي ٿو. اهو راز به ڪونه آهي ته هو جلد يا دير سان اهڙو قدم ضرور کڻندو. چاڪاڻ ته هن منصوبي تي نه بمبئي واري ڏر عمل ڪندي، نه وري بجار ڪجهه ڪري سگهندو. هنن جو سوچ فڪر اهڙو آهي، جيڪو ڪيترين ٻين ڪوڙين ڳالهين کي جنم ڏيندو. جيڪي اڳتي ٻنهي کي واڙڻ ۽ پريشان ڪري ڇڏيندين ۽ عوامي مفادن کي وڏو هاڃون رسائيندين. پر اهڙين ڏين ڳالهين کي ساريءَ دنيا ۾ وائکو ڪيو ڏيو وڃي ۽ منفرد شڪل ۾ پيش ڪيو ڏيو وڃي ۽ ان کان سواءِ سر چارلس جي فتحن ڪري وڃ ايشيا جي نيم وحشي ماڻهن تي جيڪو اثر ڏيو آهي، تنهن کي زائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ڏئي وڃي. عام طور تي اهو به چيو ڏيو وڃي ته اها جنگي مهم هڪ وڏي فتح جهڙا نتيجا ڏيندي. هڪ انگريز سياح وولف walf جو به ساڳيو خيال آهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ بخارا ۾ به موجود هو. هن پنهنجي خط ۾ لکيو آهي ته بخارا وارا علائقا سر چارلس جي حملن کان ڊڄي ويا آهن. سندس بيان آهي ته ڪيترن علائقن وري خوشيءَ جو اظهار به ڪيو آهي، جن مان افغانستان، قندار ۽ هرات جا سردار آهن. قلات جي خان جي ملڪ جون حدون ارل ۽ ڪئپسين سموند سان وڃي لڳن ٿيون. هن حڪمران پنهنجي خاندان جو هڪ شهزادو سنڌ جي گورنر سر چارلس ڏانهن موڪليو آهي ته جيئن اتحاد جي ڳالهه ٻولهه ڪري سگهجي. ڪيترن ملڪن کان دوستيءَ جا پيغام سفير ڪٽي اچي رهيا آهن. اهڙيءَ ريت سر چارلس پاڻ به اثر رسوخ وڌائڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيو آهي. سندس خواهش آهي ته ڏکين جبلن وچان پنهنجو فوج توبخانو ونڊي وڃي، هرات ۽ خيوا جي ماڻهن آڏو توبن جا گولا ڇوڙي کين حيران ڪري ڇڏي. کين

اهڙي جنگي جاکوڙ جي اڳئي خبر آهي، جيڪا ڏاڍي اهم آهي. هي ماڻهو اوير پاسي کان وڏي فوج ڏسي اچرج ۾ اچي ويندا. اها ڪرامت کان گهٽ ڳالهه ڪانه هوندي ۽ اهڙي ڏاڪ ساري ايشيا تي ڇانئنجي ويندي.

آزاد قسم جي قبائلي سردارن وٽان آڇون اچي رهيون آهن ته اهي انگريز گهوڙي سوار فوج سان گڏجي، جنگي مهم ۾ شريڪ ٿيڻ چاهين ٿا. اها خبر خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي، جنهن سان جنرل جي همت افزائي ٿي وڃي ٿي. پر سنڌس خيال آهي ته اها جنگي مهم ڏاڍي ڏکي آهي ۽ جيڪڏهن انگريزي فوج جي شڪست ٿي ته اهي ساڳيا اتحادي ڦري انگريزي فوج کي ڦرڻ شروع ڪري ڏيندا. تنهن ڪري سر چارلس انهن سردارن سان جنگي اتحاد ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي. ڪيس فقط پنهنجي عقل ۽ شعور تي ڀروسو آهي. هن جو خيال آهي ته هو اهڙا بلڪل ٿورا ماڻهو پاڻ سان کڻندو جن تي ڪيس تمام گهڻو اعتماد آهي ۽ جڏهن هو اوڙي پاڙي جي ملڪن سان رابطا پيدا ڪندو ته اڳئين کان به وڌيڪ عقل کي ڪم آڻيندو.

ڪچ جي علائقي جي سنڌ کان علحدگي

انهن معاملن تي اڃا غور ويچار هلي رهيو هو جو لارڊ ايلنبرو ڪچ واري علائقي کي سنڌس ڪمانڊ مان ڪڍي، بمبئي پريزيڊنسي سان شامل ڪري ڇڏيو. اهو سارو ڪم انگلينڊ جي بمبئيءَ لاءِ سيڪريٽ ڪميٽيءَ جو هو. ان ڏر اهڙي ٻوليءَ ۾ الزام هنيا هئا، جنهن مان معلوم ٿي رهيو هو ته اهي هن موضوع کان بلڪل بي خبر هئا ۽ هروپرو سر چارلس تي الزام ڏري رهيا هئا. ڪچ جي علائقي جي ڪمانڊ ڪانئس ان وقت ورتي وئي هئي، جڏهن هو تمام گهڻو مصروف هو ۽ سر چارلس ان کان پوءِ پاڻ کي ڪنهن بار کان آجو محسوس ڪيو هو. پر عام ماڻهوءَ لاءِ ڏاڍي ڏکي ڳالهه هئي. هن واقعي مان پهرين ڳالهه اها ٿي هئي جو سنڌ ڪرنل رابرٽس جي سهائتا کان محروم ٿي وئي هئي، جنهن جو ڪچ جي راءِ تي تمام گهڻو اثر هو. ٻي ڳالهه ته ڪرنل رابرٽس جي وڃڻ سان ڏيهي ماڻهن تي مشتمل فوج ۾ ختم ٿي ويندي. جيڪا چوڙ واري علائقي تي ضابطي رکڻ لاءِ منظم ڪئي وئي هئي. ٽين ۽ نهايت اهم ڳالهه هيءَ آهي ته ڪچ سياسي ۽ فوجي نقطئه نظر کان سنڌ جو حصو آهي ۽ بمبئيءَ سان ان جو ڪوبه فطري لاڳاپو ڪونه آهي. ان کان سواءِ ڪچ جا

ماڻهو ۾ ان علائقي جي سرحد سان رهندڙ ڏاڙيل سنڌ سرڪار کان گهٽو ڏڃندا آهن. پر بمبئي سرڪار مٿان کلندا ۽ چٽرون ڪندا آهن ۽ اهڙا ظالم ماڻهو انگريز هندستان جي ڪنهن ٻئي صوبي ۾ ڪونہ رهندا آهن. جيڪڏهن ڇوڙ واري علائقي ۾ بغاوت منهن ڪڍيو تہ ان کي ڪچ وسيلي ختم ڪرڻ نهايت آسان هجي ها. پر ڇوڙ واري علائقي ۾ بغاوت ان ڪري ڪانہ ٿي سگهي آهي، جو سر چارلس نيپئر هر پاسي کان پاڻ کي صحيح معنيٰ ۾ فاتح ثابت ڪيو آهي. هن ٻنهي جنگين ۾ بلوچن کي شڪست ڏني آهي. ملڪ ۾ قانون نافذ ڪري هنن کي ڪمزور ڪري ڇڏيو آهي. هنن جي پلائيءَ ۾ بهتريءَ لاءِ ڪم ڪري سندن دليون جيتي ورتيون آهن. ليڪن ڪجهہ اوٽايون موجود آهن. پر اهي سندس اختيار کيل حڪمت عمليءَ ڪري ڪونہ آهن. هن جي نقطئہ نظر ۾ شعور ۽ عقل موجود نظر اچي ٿو. هن ننڍي ننڍي ڳالهہ ۾ بہ تڏائي ۽ بي علمي ڏني آهي، تنهن ڪري هن انهن ۾ تبديلي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ڪچ جو سنڌ سان فطري ڳانڍاپو ۽ علحدگيءَ جا منفي اثر

سندس بيان آهي تہ، "ڪچ جي تاريخ ۽ اتان جي حڪمت بابت گهٽ معلومات آهي ۽ سندس منٽ بوڪ مان تہ ائين معلوم ٿي رهيو آهي، پر 1816ع کان وٺي 1832ع تائين جيڪي معاهدا ٿيا آهن تن مان تہ ڪافي معلومات ملي وڃي ٿي." ڪچ جي سول حڪومت ڪيس ان وقت ڏني وئي هئي، جڏهن هو بيمار هو ۽ سنڌ جي حڪومت کان استعفيٰ ڏيڻ کان ڪيس دور ڪرڻ لاءِ ائين ڪيو ويو هو. ڪچ جي جاگرافيائي صورتحال ۽ ٻيون ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي ان کي بمبئي کان جدا ڪري بيهارن ٿيون. سندس منٽ بوڪ ۾ بہ ائين لکيل آهي. ان جي برخلاف ڪچ جو علائقو جاگرافيائي نقطئہ نظر کان سنڌ سان ڳنڍيل آهي. ڪچ جي رڻ مان بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ڪچ هڪ نار gulf آهي. ساڳيءَ ريت رڻ بہ ائين نظر اچي رهيو آهي تہ هي ملڪ نہ بمبئيءَ سان تعلق ٿو رکي، نہ وري سندس واسطو گجرات سان آهي، پر جيڪڏهن سندس واسطو آهي تہ اهو فقط سنڌ سان آهي.

جيتري قدر انهن جي اخلاقي حيثيت جو تعلق آهي تہ جيڪڏهن ٻہ ملڪ مختلف حڪمرانن وچ ۾ مخصوص قسم جي فطري خوبين ڪري پاڻ ۾ ورهايل آهن ۽ جيڪڏهن اهي اتفاقي حالتن ۽ غير طبعي

صورتحال ۾ گڏجي وڃن ٿا ته گھٽو وقت ائين متحد ٿي رهي ڪونہ سگھندا. هن جي سرڪاري لکپڑھ ۾ ڪڇ ۽ گجرات جي گڏيل سماجي رشتن جو حوالو ئي موجود ڪونہ آهي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته ڪڇ جي راءِ جا گجرات يا گائڪواڙ سان تر سنوان ڪونہ آهن. ان کان سواءِ انهن ٻنهي وچ ۾ ٽيل معاهدن مان بہ لڳي ٿو ته سندن تعلقات ڪشيده هئا، جڏهن ته ممبئي حڪومت کي اهڙيون ڳالهيون ڪونہ وٺنديون هيون.

اهو ڇو پيو سمجهيو وڃي ته ڪڇ جي راءِ جو سنڌ سرڪار کان بمبئي حڪومت ۾ وڌيڪ اعتماد آهي؟ اها ڳالهہ حقيقت جي بلڪل خلاف آهي. ڪڇ جو راءِ، گجرات ۽ بمبئي سرڪار سان تعلقاتن رکڻ جو خواهشمند آهي. جيڪڏهن ائين سمجهيو پيو وڃي ٿو ته اها اڇرج جهڙي ڳالهہ آهي.

حالتن مان ائين معلوم ٿي رهيو آهي ته هن راءِ جو وڌ ۾ وڌ اعتماد ڪرنل رابرٽس ۾ هو، جنهن کيس سنڌ جي گورنر ۾ اعتماد رکڻ جي صلاح ڏني هئي ۽ کيس قائل بہ ڪري ورتو هو. ڇاڪاڻ ته هن جنرل ڪنهن جي اعتماد کي ڇيهو ڪونہ رسايو آهي. امڪان آهي ته سنڌ جي فتح کان اڳ ڪڇ جا حڪمران ۽ ڪڇ جو راءِ وڙهيا ڏانگو ۽ ڏانگ لڳا پيا هئا. پر راءِ جي بمبئيءَ سان دوستي هئي. ڏنو وڃي ته ڪڇ سان ٽالپرن جي ڪٿونس هئي، پر سنڌي ماڻهن جا ڪڇ سان سماجي، تجارتي ۽ مذهبي لاڳاپا هئا. هنن ٻنهي ڌرين جون هڪ ٻئي مان شاديون بہ ٽيل هيون. جڏهن ڏوهن خلاف واعدي مطابق ڪارروايون ٿيندڙ هيون، ته بہ ٻنهي ملڪن وچ ۾ رشتا ناتا موجود هوندا هئا.

جيڪڏهن فوجي گورنر کي هنن ٻنهي ملڪن ۾ سڻن تعلقاتن پيدا ڪرڻ جي سهوليت مليل ڪانہ آهي، ته بہ سمجهڻ ڪپي ته انهن ٻنهي وچ ۾ ڪڏهن سڻا تعلقات قائم هئا ۽ اهڙن تعلقاتن نہ هجڻ جو سوال ئي پيدا ڪونہ ٿو ٿئي، جنهن کي سهوليتون مليل آهن. جن مان هڪ سهوليت هيءَ آهي ته کيس ان جي ساري خبر آهي، جيڪو ماضيءَ ۾ ٿي گذريو آهي. هن کي اها بہ ڄاڻ آهي ته سول حڪومت ۾ ڪهڙيون شيون جذب ٿي ويندڙ آهن يا مختلف ڪاتن ۾ ورهائجي ويندڙ آهن. تنهن ڪري هو هن چوٽ جي لائق ٿي پيو آهي ته جيڪڏهن ٽالپرن ۽ راءِ جي دشمني، ٻنهي ملڪن جي ماڻهن کي هڪ ٻئي کان الڳ ڪري ڪانہ

سگهي آهي ته هاڻي جڏهن دوستاڻا تعلقات پيدا ٿيا آهن ته اهي ڏينهون ڏينهن وڌندا رهندا ۽ منجهن اخلاقي هڪ جهڙائي ۽ جاگرافيائي رابطا به وڌندا رهندا.

ڪچ ۽ سنڌ جو انتظامي ڳانڍاپو

انتظامي نقطئه نظر کان به هڪ ڳالهه آهي، جنهن تي سوچڻ جي ضرورت آهي ته سنڌ جي ٻر واري علائقي ۾ سنڌي ڏاڙيل رهندا آهن، جيڪو ڪچ جي سرحد سان واقع آهي. جيڪي تالپر حڪمرانن، ڪچ جي راءِ ۽ گائڪواڙ جي چئي آڪئي ۾ ڪونه آهن. پر اهي ڏوهه ڪري هن ملڪ ۾ پنهنجي دوستن وٽ اچي لڪندا آهن. لارڊ ايلنبرو هنن سيني ڳالهين کان چڱيءَ ريت واقف آهي. تنهن ڪري هن انهن ڏاڙيلن سان ناهه واري حڪمت عملي اختيار ڪئي آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هن ڪچ واري علائقي ۾ ڪرنل رابرٽس کي مقرر ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته هو ڪانئن چڱيءَ ريت باخبر آهي. اهي ماڻهو تالپرن جي ڏاڍ کان تنگ ٿي ڏاڙيل بڻيا آهن ۽ ڏاڙا هڻي ڪچ ۽ ٻين علائقن ڏانهن نڪري ايندا آهن، جيڪي تالپرن جا رعيتي ٿي مستند ۾ گذارڻ چاهيندا آهن. هنن نيم وحشي تالپرن هتي گهڻي عرصي تائين حڪومت ڪئي آهي. انهن هميشه بمبئي سرڪار جي خلاف ڪم ڪيا آهن. هنن نه ته ان جي آڇيل تحفظ کي قبول ڪيو آهي ۽ نه وري انهيءَ سرڪار جي ڪاوڙ کان ڊڄا آهن. پر هي ماڻهو سنڌ جي فوجيءَ کان ڏاڍو ڊڄندا آهن. هو اهو چڱيءَ ريت سمجهي چڪا آهن ته هو هٿيارن سان گڏ اسان جي وچ ۾ وينو آهي، جيڪڏهن اسان هن جي حڪمن جي خلاف ويندا سون ته سندس فوج اچي اسان وٽ ڪڙڪندي ۽ ٻچائي ٻير تي چاڙهي چڙيندي. اهي ماڻهو بنا ڪنهن شڪ شبهي جي جنگجو آهن. جيڪي سر چارلس جي سول حڪومت کان نفرت ڪندا آهن. پر اهو معلوم ضرور هئڻ گهرجي ته جيڪو به حڪمران حيدرآباد رهندو سو ئي کين وفادار ۽ تابعدار بڻائي سگهندو پوءِ پلي هو ڪيڏو به ڪمزور ڇو نه هجي. ليڪن جيڪڏهن گورنر جنرل پاڻ بمبئيءَ ۾ ويهي حڪومت ڪندو ته اهو کين ضابطي هيٺ رکي ڪونه سگهندو. هتان جا بلوچ ان ڏينهن کان وٺي سر چارلس جا تابعدار ۽ وفادار آهن، جنهن ڏينهن هن حيدرآباد واري جنگ فتح ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته هن انهيءَ ڏينهن کين

ٻڌائي ڇڏيو هو ته جيڪڏهن هو سندس وفادار ۽ تابعدار نه رهندا ته جنرل سندن پاڙون پٽي ڦٽيون ڪندو. پر هن جنگ کان اڳ هي ماڻهو بمبئيءَ واريءَ انگريز سرڪار کان ڏاڍي نفرت ڪندا هئا.

هنن کي اها به خبر آهي ته ڪرنل رابرٽس جو سنڌ حڪومت ۾ ڪيترو اثر آهي، هن ماڻهوءَ جيڪي به فيصلا ڪيا آهن، سي قانون ۽ انصاف مطابق ڪيا آهن ۽ ڪنهن کي فائدي ڏيڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي آهي. تنهن ڪري ڪڇ جي راءِ جو سنڌ جي حڪمران ۾ اعتماد ويهي ويو آهي. ڪڇ جو راءِ سنڌ جي طاقت ڏسي چڪو آهي ۽ سمجهي چڪو آهي ته اها انصاف جي عظمت ۾ سمايل آهي. انهيءَ وسيلي سنڌ سرڪار نه رڳو راءِ جو تحفظ ڪري رهي آهي، پر ڪڇ جي عام ماڻهوءَ جو به بچاءُ ڪري رهي آهي. سندس خيال آهي ته سنڌ جو گورنر هڪ سٺو ۽ انصاف پسند شخص آهي. تنهن ڪري راءِ خوش آهي ۽ سنڌ جي گورنر تي ڪيس وڌو ويساهه آهي، پر سندس ايڏو اعتماد بمبئيءَ جي گورنر ۾ ڪونه آهي. جيتري قدر انتظاميه جي قاعدي ۽ قانون جو تعلق آهي ته اهو به حوالن ۽ رابطن جي نقطئه نظر کان ڪڇ کي ويجهو آهي..

ڪڇ ۽ سنڌ جو مذهبي ۽ سماجي ڳانڍاپو

جيتري قدر مذهب جو سوال آهي ته هن معاملي تي به باريڪ بينيءَ سان سوچيو آهي ته سنڌ ۽ خاص ڪري سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علاقي ۾ هندن جو تعداد تمام گهٽو آهي. ان کان سواءِ مذهبي پابندي ڪانه هئي ۽ هندو ڏرم سان لاڳاپيل ماڻهو ريل ڇيل پيا ڪڇ ۽ سنڌ ايندا ويندا هئا. اهو به ڏٺو ويو ته تالپرن جي زوال کان پوءِ لاتعداد ڪاريگر ڪڇ ڇڏي اچي سنڌ ۾ پهتا آهن.

سنڌ کان ڪڇ جي علحدگيءَ جا منفي اثر

جيتري قدر فوجي نقطئه نظر جو تعلق آهي ته به سياٽو سياسي طور سچيت ماڻهو نئينءَ فتح کي پرامن ڪونه سمجهندو. سنڌ جي امن امان مان جيترو خوش سر چارلس نيپئر آهي، ايترو خوش ڪو ٻيو ڪونه آهي. چاڪاڻ ته امن امان قائم ڪرڻ لاءِ اڪيلي سر اهو ڏميوار هو. هن امن جي مستقل موجود هجڻ ۾ جيترو هي پر اميد آهي ايترو ڪو ٻيو ماڻهو ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو. پر هن اهڙي حقيقيت کان اک پوڻي ڪانه ڇڏي

آهي ته ڪنهن اوچتي آپدا ڪري، اهو امن امان نهوڙجي ناس ٿي ڪونه سگهندو. هن ماڻهوءَ بلوچ قبائلن سان مان ۾ مرجاتا وارو هٺ وڌايو آهي، پر انهن جا هٺ رت ۾ ريتا هئا. سنڌ ۾ اهو ڪو گهر واندو ڪونه هوندو جنهن ۾ هنن ماڻهن جي ڪيس ۾ قهر کان ڳل تان ڳوڙهو نه وهايو هوندو: اهي حقيقتون ميسارجڻ جهڙيون ڪونه آهن. پر هن ماڻهوءَ کين سڀ بديون بخشي ڇڏيون. ڇاڪاڻ ته بلوچ سردار مياڻيءَ جي جنگ ۾ مري ويل پنهنجي مائٽن جي بهادري تي ڏاڍا خوش هوندا آهن. ان کان سواءِ پي هيءَ ڳالهه به آهي ته سر چارلس کين اهي سڀ جاگيرون واپس ڪري ڇڏيون آهن، جيڪي وٽن ٽالپر دور ۾ هيون. کين کان وڌيڪ فائدو پيو آهي. ان کان سواءِ غريبن کي به گهٽو فائدو ٿيو آهي.

هڪ جهونڙي بلوچ سردار سندس تابعداري قبول ڪرڻ کان پوءِ ڪيس هٺ کان جهلي چيو: "مان توکي پنهنجو سردار تسليم ڪريان ٿو. مان مياڻيءَ جي جنگ وڙهيو آهيان ۾ منهنجا اسي ماڻهو انهيءَ جنگ ۾ مارجي ويا آهن. ليڪن هاڻي مان توسان گڏ آهيان ۾ تنهنجي ڇنڊڇاڻ ۾ هيٺان بيهي تنهنجي دشمن سان وڙهندس." بلوچ سردارن جا انگريز لاءِ جنگي جذبا ته اهي هئا، پر هيءَ حقيقت به ياد رکڻ گهرجي ته اهو ساڳيو جهونڙو بلوچ جڏهن سمجهندو ته فتح ٽالپرن جي ٿيڻي آهي ته اها ساڳي تلوار سر چارلس خلاف کڻي بيهي رهندو. اهڙا ماڻهو سهوليتن کي آڏو رکي رعيتي بڻبا آهن. اهڙيءَ ريت ڪجهه عرصي تائين کنهن به شيءِ جي توقع ڪري ڪانه ٿي سگهجي ۾ اهڙي ماڻهن جي وفاداريءَ ۾ تابعداري جي آڌار تي قانون سازي ڪرڻ ۾ انتظاميه جي جوڙڪ ڪرڻ وڏي غلطي آهي. هي جهونڙو ماڻهو جنرل سر چارلس کي جهڪيءَ ان ڪري مليو هو جو هن ڪيس پنهنجي اها ساري جاگير واپس ڪئي هئي، جيڪا ڪيس ٽالپر دور ۾ ملي هئي. پلي اوهان سر چارلس بدران سول حڪومت آڻيو ۾ ملازم به سول رکو، پر اهو نئون حاڪم به ڳنڀير وايو منڊل کي ڏسي بنا ڪنهن دير جي وڃي تلوار جي مُٺيي ۾ هٺ وجهندو. پر ان سان توهان جو رويو ائين رُکو ڪونه هوندو جهڙو اوهان جو جنرل سر چارلس سان آهي. ان کان سواءِ هيءَ حقيقت به سوچڻ جهڙي آهي ته سنڌ ۾ امن امان جي قائم ٿيڻ جي معني اها ڪانه آهي ته ڪچ وارو علائقو بمبئي سان ملائي ڇڏجي.

هن تازو بمبئي سرڪار کي مدد ۾ ڪئي آهي. هن اها مدد انهيءَ ڪري ڪانه ڪئي ته ڪيس ان احسان بدلي اضافي فوج ڏني وڃي. پر هن اها واهر انهيءَ ڪري ڪئي هئي ته هتان هن جي هلئي وڃڻ کان پوءِ "بامبي ٽائيمس" جو ڊاڪٽر بيورسٽ Burist کي جابلو ڏاڙيلن کي سنڌ ڏانهن وڏي اچڻ جي دعوت نه ڏئي. اهو ماڻهو ائين چوڻ ۾ اصل دير ڪونه ڪندو ته فوج ڪمزور آهي، تنهن ڪري هاڻي اوهان کي انگريزن کي تباهه ڪرڻ جو سونهري وجهه ملي ويو آهي. سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو پاڻيءَ جي ڏهن، تلائن، جهنگل ۽ ٽٽن سان ڀريو پيو آهي، جيڪو وڃي ٿر سان ملندو آهي. جنهن جي لڳ ڀڳ ٻئي پاسي ڪڇ جو علائقو موجود آهي. جيڪڏهن انهيءَ علائقي ۾ بغاوت ڪر ڪٽندي ته امن امان بحال ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو آهي. پر جيڪڏهن ڪڇ وارو علائقو ڪرنل رابرٽس جهڙن مضبوط هٿن ۾ هوندو ته اهو ڪراچي، حيدرآباد ۽ عمرڪوٽ جي فوج هٿان ڀريور سهائتا ڪندو. اهڙيءَ ريت باغين تي چوڌاري حملا ٿي سگهن ٿا ۽ ان ڪري شڪست انهن جو مقدر هوندي. اهڙن ماڻهن کي اهڙيءَ صورتحال جي ڇڪيءَ ريت خبر هئي. تنهن ڪري هو بيوس ٿي مات ڪيو وينا هئا. جيڪڏهن ڪڇ واري علائقي کي بمبئي جي ماتحت رکيو ويو ۽ فوجي عملدار بدران اتي پوليٽيڪل ايجنٽ رکيو ويو ته سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو انتظامي طور ڪمزور ٿي ويندو. ان کان سواءِ ڪڇ جا ماڻهو به اهو سمجهي ڪونه سگهندا ته اهي سول حڪومت جي ماتحت آهن يا فوجي حڪومت مٿن راج ڪري رهي آهي.

اهڙن ملڪن جو انتظام سول گورنرن جي مقرري سان هلائي ڪونه ٿو سگهجي، پر ٿوري وقت لاءِ گورنر ضرور فوجي هجڻ گهرجي. جنهن جا قبائلي سردارن سان به تعلقات هجڻ کپن. انهيءَ مقصد سان ته جيئن انهن جي اصلي ڪردار کان واقف ٿيندو رهجي. ساڳيءَ ريت قبائلي سردار به گورنر جي ڪردار کان واقف رهندا اچن. انهيءَ طريقي سان جهنگلي قسم جي انسان ۽ فوجي گورنر جي مزاج جو صحيح نموني سان اندازو ڪري سگهبو ته اهي نيم وحشي قسم جي ماڻهن سان ڪيئن هلي چلي رهيا آهن. هن وقت سول حڪومت جي جوڙجڪ تهذيب جي ترقيءَ لاءِ فائديمند ڪونه ٿيندي. پر هنن جي ساڻ ۽ تعصب کي ختم ڪرڻ سان ائين ڪري سگهبو ۽ فوجي سپاهيءَ جي موجودگي کي ڏسي هو وفادار ۽ تابعدار رهي سگهن ٿا.

جيڪڏهن ڪرنل رابرٽس جي ڪچ ملڪ جي رکيل انتظام ۾ ممبئي سرڪار جي پوليٽيڪل ايجنٽن جي رکيل انتظام جو اپياس ڪيو تہ ڪرنل رابرٽس جو ڪچ ۾ رکيل انتظام وڌيڪ سهڻو آهي. هن مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ لارڊ ايلنبرو جو رکيل انتظامي جوڙجڪ بهتر هو. ڪرنل رابرٽس کي اها چڱي ريت خبر هئي تہ ڪچ جي تاريخ ۾ ان سان ڪيل معاهدا ڪهڙا آهن ۽ ان جو مخصوص حالتون ڪهڙين ڳالهين جون گهرجائو آهن. پر اهڙي ڄاڻ ٻئي ڪنهن بہ انتظامي سربراهہ کي ڪانہ آهي. ڪيس اهڙي ڄاڻ ان ڪري هئي جو هو ڪچ ۾ گهڻو وقت رهيو هو. سرڪاري ڪاغذن مطابق سنڌ ۽ بمبئي سرڪار جي حيثيت هڪ جهڙي هئي ۽ ٻئي هندستان سرڪار جي ماتحت هئا. جيڪڏهن ڪچ سنڌ جي ماتحت هجي يا بمبئي جي هيٺان هجي، سندس حيثيت ڪنهن بہ قسم جو فرق ڪونہ هو پر تفصيل جي ڪن حوالن کان ڪجهہ فرق هو جيڪي بلڪل ئي غير ضروري هئا.

اهڙيءَ ريت منٽس ۾ اهو بہ لکيو ويو هو تہ سنڌ جو گورنر اڳئين مخصوص صورتحال کان بلڪل ئي بي خبر هو ۽ جيڪو ڪجهہ ڪيو ويو هو ان جي بہ ڪيس ڪابہ خبر ڪانہ هئي. ان کان سواءِ ڪيس ملڪ جي مخصوص قسم جي حالتن جي تہ صفا ڄاڻ ڪانہ آهي. سرڪاري خط ۾ هن لاءِ ڇيل لفظ "مخصوص صورتحال کان بي خبر هو" لکيل آهن. جيڪي مناسب ۽ سهڻ جوڳا آهن. پر هي لفظ "مخصوص قسم جي حالتن جي تہ ڪيس ڪابہ ڄاڻ ڪانہ هئي." نامناسب ۽ سهڻ جهڙا ڪونہ آهن. ڄاڪاڻ تہ جيڪڏهن مائٿوءَ ۾ سمجهہ جي ٿوري قوت آهي تہ پڙهڻ سان پتو پئجي سگهي ٿو تہ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ ڇا ڪيو ويو هو ۽ پيدا ٿيندڙ مخصوص حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڇا ڪري سگهجي ٿو. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪچ جي حالتن کان چڱي ريت باخبر آهي يا بلڪل ئي بي خبر آهي، پر ملڪ جي حڪمران ۽ ماڻهن جي اعتماد حاصل ڪرڻ ۾ تہ ڪيس ضرور ڪجهہ وقت لڳي ويندو. جيڪڏهن اهو ملڪ ممبئي سرڪار جي ماتحت هوندو تہ بہ اعتماد حاصل ڪرڻ ۾ ساڳيو وقت لڳي ويو هوندو. سر چارلس بہ پنهنجي خواهش جو اظهار ڪيو آهي تہ ڪچ پلي سندس حڪمرانيءَ کان ٻاهر رکيو وڃي. پر هن فقط پنهنجي راءِ جو هن ريت اظهار ڪيو آهي تہ بمبئي

سرڪار ۾ بغاوت جاري آهي. جنهن مان اهو ثابت ڪري ڪونہ ٿو سگهجي تہ ان علائقي جي بمبئي سان گڏجي رهڻ ڪري ان جو منجهس اعتماد پيدا ٿي ويو هو.

جيڪڏهن ڪڇ سنڌ سان شامل نہ رهندو تہ ان علائقي ۾ رهندڙ فوج جو ڪمانڊر سنڌ جو ٿي ڪونہ سگهندو. امن امان جي صورتحال دوران تہ ڪوبہ فرق ڪونہ ايندو ۽ ان فوج کي پنهنجي بمبئي سرڪار کان الڳ بيڪار ثابت ٿيندو. پر سيڪريٽ ڪميٽيءَ جي منٽ ۾ تہ لکيل آهي تہ ڪڇ سنڌ ۾ شامل رهڻ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ اهي ملڪ جاگرافيائي طور پاڻ ۾ گڏيل آهن. ان کان سواءِ هن ٻنهي ملڪن ۾ مذهبي، تجارتي، فوجي ۽ سماجي لاڳاپا موجود آهن. ڪڇ جي اندروني جوڙجڪ کي ڏسي، ان کي سوچي سمجهي بمبئي کان جدا ڪري سنڌ سان ملايو ويو هو. ٻين سان گڏ ان جو هڪ ڪارڻ اهو ٻہ هو تہ خود ڪڇ جي راءِ جي ٻہ مرضي آهي تہ ڪيس بمبئي پريزيڊنسي سان شامل نہ ڪيو ويجي.

اهڙين حقيقتن بمبئي سرڪار کي لاجواب ڪري ڇڏيو هو ۽ اهڙو جواب هن پنهنجي طاقت ۽ اختيارن جي اظهار سان ڏنو هو. ان وقت بمبئي سرڪار کي سب ڪليڪٽر جي هڪ درخواست ملي هئي. جنهن سان ڪڇ جي ماڻهن جو سوين درخواستون شامل هيون. جن ۾ چيو ويو هو تہ هنن جون سنڌ ۾ زمينون آهن. درخواستن سان گڏ ضروري سرٽيفڪيٽ ٻہ هئا. هنن ماڻهن جو چوڻ هو تہ اهي ڏاڙيل نہ پر محنتي هاري آهن. پر اهڙين ڳالهين هوندي ٻہ ڪڇ کي وري بمبئي پريزيڊنسي سان شامل ڪيو ويو هو. اهڙو توهين جوڳو منٽ وقت جي گورنر جنرل لارڊ رپن ڏانهن موڪليو ويو هو ۽ جنهن ان کي رد ڪرڻ بدران تعميل ڪرڻ لاءِ جاري ڪري ڇڏيو هو. اهو ڪم هن ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کان ڊڄي ۽ کين خوش ڪرڻ خاطر ڪيو هو. جڏهن تہ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ذاتي غرض، تعصب ۽ تنگ نظريءَ کان ڪم وٺي اهڙي غلط ڳالهہ ڪئي هئي. دنيا جون حڪومتون انهيءَ ڏينگي طريقي سبب ئي بدنظميءَ جو شڪار ٿيندڙ آهن.

باب ستون

ڪچيءَ خلاف جنگي مهم

آڪٽوبر ۾ يورپ سان تعلق رکندڙ 13 ريجمينٽ سنڌوءَ وسيلي انگلينڊ وڃڻ لاءِ ڪراچي پهتي هئي ۽ روايت طور ٻين فوجين لاءِ ڪي رضاڪار به چڊي وئي هئي. هن ريجمينٽ سان لاڳاپيل ڪي اهڙا فوجي به هئا، جيڪي پنهنجي دليريءَ جا اٽمٽ نشان ائين چڊي ويا هئا، جيئن روم جا جانباز فوجي سپاهي مري پنهنجي ٻنيان بهادريءَ جا اهڙا نشان چڊي ويا آهن. جيڪي ميسارجڻ جهڙا نه آهن. اهڙيءَ ريت 13 ريجمينٽ جي جاءِ پرڻ لاءِ 78 ريجمينٽ کي سکر موڪليو ويو هو. هيءَ فوج انگلينڊ جي جابلو جوانن تي مشمل هئي، جن کي ڪچيءَ واري جابلو علائقي ۾ پنهنجا جنگي جوهر ڏيکارڻا هئا. پر هڪ وڏي طاقت اهو فيصلو ٻڌائي چڏيو هو ته هڪ اٽموٽ آپدا هنن آسن ۽ اميدن مٿان پاڻي ڦيري چڏيندي. عين ان وقت سر چارلس بمبئي ڊر لاءِ ايندڙ اوچتي آپدا کي اڳتي وڌي جواب ڏنو هو. جنهن ڪري سنڌ جا ماڻهو بي چين ٿي ويا هئا. هو سنڌ جي سرحد کان ٻورو اتر طرف هڪ جنگي مهم جي ابتدا ڪري رهيو هو. جو ڪيس بمبئي سرڪار نماڻائيءَ سان واهر ڪرڻ لاءِ ٻاڌايو هو. ان ڪري هن يورپين تي مشتمل هڪ ريجمينٽ ۽ ڏيهي ماڻهن جي ٻي ريجمينٽ بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ بمبئي پريزيڊنسي موڪلي ڏني هئي. موت ۾ هن بمبئي سرڪار کان ڪنهن به قسم جي تقاضا ڪانه ڪئي هئي. اهڙيءَ ريت هن ٻن ريجمينٽن جي ڪوٽ کي بلوچ بٽالين سان پورو ڪري ورتو هو. هي اهي ماڻهو هئا جن کي سر چارلس جا دشمن سڏيو ويندو آهي.

چاڙهه جي پاڻيءَ جي لهي وڃڻ کان پوءِ نومبر مهيني ۾ تپاولي ايتري گهٽي ڪانه ٿي جيترو ڊپ هو. ڪيترا علائقا اهڙا به هئا جتي هڪ به ماڻهوءَ کي مليريا جو بخار ڪونه ٿيو هو. تنهن ڪري سر چارلس سکر

ڏانهن اُسهڻ جو پڪو پهه ڪيو. انهيءَ مقصد سان ته جيئن ڪچيءَ جي جابلو علائقي جي بلوچ سردارن خلاف فوجي جنگي منصوبي مطابق ڪارروائي ڪري سگهي. اتر اولهه واري سنڌ جي علائقي کي هن فتح ڪونه ڪيو هو پر ڳالهيون ٻولهيون ڪري هنن ماڻهن کي پنهنجو دوست بڻائي وڏو هٿائين. پر ڪڏهن به اوڏانهن ويو ڪونه هو. انهيءَ ڪري اهو پاسو ڏئي اڳتي وڌڻ لڳو هو. سندس اها پيش قدمي هڪ قسم جي ملڪي جائزو وٺڻ به هو ته جيئن هو سڌارا آڻي کي انتظامي سرگرميون شروع ڪري سگهي. هن 13 ريجمينٽ جي رضاڪارن کي پاڻ سان کنيو هو جيڪي سندس پهريدارن جي صورت ۾ هن سان گڏ هئا. هنن سان گڏ ڏيهي اريگيولر گهوڙي سوار دستا به هئا جن کي هتان جا ماڻهو مغلن جا گهوڙيسوار دستا سڏيندا هئا. اڳتي به هنن جي سڃاڻپ لاءِ اهو نالو ڪتب آندو ويندو. اهي ماڻهو پنهنجي دين ايمان ۽ هلڻ چلڻ ۾ ايماندار ۽ سچا هئا. جن ۾ ملڪ جي هر علائقي جا بهادر ماڻهو شامل هئا. جنگ ۾ ڏاڍا خطرناڪ هئا ۽ سر ترين تي رکي دشمن سان وڙهندا هئا. هر ڳالهه ۾ سچا ۽ ايماندار هئا. هنن اهڙي بهادري ۽ سچائي گجرات ۾ دنيا کي ڏيکاري هئي. جتي هن سنڌ مغل فوج پنهنجي بهادريءَ ۽ سچائيءَ جا جوهر ڏيکاري دوست دشمن کي حيران ڪري ڇڏيو هو جيڪا جنگ ڏاڍي منظم طريقي سان وڙهي وئي هئي.

هن سفر تي تيار ٿيڻ وقت هڪ فوجي حصي کي چيو ويو ته اهو حيدرآباد کان احمد خان پهچي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن هن ماڳ کي جاچي ڏسجي ته اهو صحت بخش آهي يا نه. پر هن ماڳ تي هڪ وڏي سهوليت موجود هئي. هتان جو پاڻي ڏاڍو پلو هو. جيڪو گهٽو ۽ خالص به هو. چاڪاڻ ته سنڌ جي زمين اندر لوڻ تمام گهٽو آهي. تنهن ڪري سٺو پاڻي ڏاڍو گهٽ ملندو هو.

هن پيري اهو آزمائي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وئي ته جيئن ڪچي واري جابلو علائقي وارن بلوچ سردارن کي فوج کي وڏائي ڏيکاريو وڃي ۽ کين خوف ڏياريو وڃي. چاڪاڻ ته فوج جو هڪ حصو اولهه ڏانهن پيش قدمي ڪري رهيو هو. جڏهن 78 ريجمينٽ سنڌو درياهه وسيلي اتر هاڪاري رهي هئي ۽ ان کان سواءِ جنرل سر چارلس اتر اولهه جابلو علائقي وچان پنهنجي رهبر ۽ پهريدار فوجي دستن سان اڳتي وڌي رهيو هو.

اهو به نظر اچي رهيو هو ته صحت بخش ماڳ کي چونڊ ڪرڻ ناتي احمد خان کي چڏيو ويو هو. چاڪاڻ ته ڪلفٽن ۾ منهوڙي وارا ماڳ ملي ويا هئا، جن جي آبهوا ڏاڍي صحت بخش هئي. ان کان سواءِ ڪراچي جي ويجهو به هئا، جيڪا سنڌ جي راڄڌاني هئي. ان جي پيٽ ۾ احمد خان پري هو ۽ وچ وارو علائقو به اوپرو هو، جنهن کي سر چارلس ڳولي لڌو هو.

هي علائقو سنون سڌن پٽن جو هڪ سلسلو هو، جن جي ويڪرائي پنج، پندرهن ۽ ويهه ميل هَئي ۽ ڊگهائي پندرهن ۽ هڪ سو ميل هئي، جن جي چوڌاري ٽڪريون هيون، جيڪي ڏکڻ کان سڌو اتر وڃي رهيون هيون. هنن جي اوچائي ٽن هزارن فوٽن کان وٺي پنج هزار فوٽ هئي، جيڪي صفا ايڪپريون هيون. سندن ترا مختلف شڪلين جهڙوڪ ڪٽي ايڪپرا، ڪٽي پاسيرا، کي سڏيءَ سنوت ۾ ته کي وري آڏا ترچا ۽ ڪٽي وري گول هئا، پر ٽڪريءَ جو پاسو پٽ وانگر ايڪپرو هو. جڏهن ته هنن ٽڪرين جون چوٽيون چبوترن جيان ڏسجي رهيون هيون. نه ته سندن چوٽيون سڏيءَ سنوت ۾ هيون. هنن ٽڪرين وچان پاڻيءَ جا لنگهه به هئا، جيڪي اسيءَ کان هڪ سؤ فوٽ ويڪرا هئا. بيمار ماڻهو هن سنئين سڌي علائقي مان انهيءَ ڪري ڪونه ٿو اُڪري سگهي، چاڪاڻ ته وچ وچ تي پٽون آهن. پٽون سنڌ ۾ ته جام ڏسجن ٿيون، پر هتي ڪجهه وڌيڪ آهن. هڪ فوجي منزل پرسان اهڙي پٽ ڏسڻ ۾ آئي جنهن جهڙي انساني نظر مان ته گذري ئي ڪانه هوندي. هوا سانتيڪي هئي، پر اوچتو تيز هواءِ جو جهوٽو گهُلي ٿي ويو ۽ هر گهڙي، هر شيءِ مرده ۽ زنده معلوم ٿي رهي هئي. واري اڏامي گهوڙن جي اکين ۾ پئجي رهي هئي، جيڪي ويچارا ذري گهٽ انڌا ٿي رهيا هئا. ماڻهن جا وار اڀا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته جڙ باه وچان گذري رهيا آهيون ۽ هر ماڻهوءَ جي دل جڙ ٻيهڻ واري هئي. مگر ٿوري وقت کان پوءِ اهو ڏکيو مرحلو گذري ويو. ويچارو بيمار ماڻهو هن قسم جي آبهوا ۾ ته زندهه رهي ڪونه سگهندو. هن جابلو علائقي ۾ نه پاڻي ڦڙو نظر آيو نه وري ماڻهوءَ بوءِ موجود هئي. هيءَ جوءِ خشڪ ۽ ويران هئي. ڳولڻ سان پاڻيءَ ڦڙو ملڻ مشڪل هو. علائقو ڏکيو هو. جيڪڏهن رستو جوڙيو ته ڏاڍو مهانگو پوندو. هنن قدرتي پتين مان وڏو فائدو به آهي. جنهن کي تڏي موسم تبديل ڪري ڪانه ٿي سگهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو ساري مشرق ۾ ڪلفٽن وارو علائقو وڌيڪ صحت بخش آهي.

سنڌ ۾ نئين سر سڌارن جي ضرورت

سيوهڙ کان اتر واري علائقي ۾ سر چارلس کي رن Rins قبيلي جا ماڻهو ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي غير بلوچ هئا ۽ سنڌي هئا. انهن جي حالت ڏاڍي خراب هئي. هي اصل سنڌوءَ جي چوڑ واري علائقي جا رهواسي هئا، جن کي تالپرن انهيءَ ڪري اتان ڪڍي ڇڏيو هو جو اهي ڪلهوڙن جا وفادار هئا. هاڻي هي ماڻهو اولهه وارن جابلو علائقن ۾ ڏاڙا هڻي گذر سفر ڪندا آهن. بلوچ قبيلا ۽ هنن مٿان حملا ڪندا آهن. هنن ماڻهن کي آٽي جهڙڪ جي اوسي پاسي سنڌوءَ سان آباد ڪيو ويو آهي. هتي ڏاڍي سچائيءَ ايمانداري سان پوکي راهي ڪندا آهن ۽ انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار آهن. هي پهرئين قسم جا سڌارا آهن، جن جي سنڌ جي هن علائقي کي وڏي ضرورت آهي. هتي قانون جون پيچڪڑيون ۽ گهٽيون ٽيندیون آهن. تن جي اصلاح ڪرڻ ۽ ضروري آهي. هتي منتظمين وسيلي هڪ ڪوڙي سياسي معاشيات کي نافذ ڪيو پيو وڃي، جنهن کي ختم ڪرڻو آهي. اهو ڪم ڏاڍو ڏکيو آهي. پر انهن ڳالهين کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪليڪٽرن، سب ڪليڪٽرن ۽ فوجي مئجسٽريٽن کي چيو ويو آهي ته سرڪاري طور ڪارڪردگيءَ جي هڪ ڊائري رکي وڃي. ان کان سواءِ ٻين سڌارن آڻڻ لاءِ سوچ فڪر جاري آهي. سر چارلس نيپئر ۽ غلط فيصلن بابت جاچ پڙتال ڪرڻ ۽ انهن جي سخت نگراني ڪرڻ لاءِ تيار آهي. اسان کي هر جڳهه تي انگريز سرڪار جي وفادار ۽ تابعدار ماڻهن جي اڪثريت ۽ سنڌ جي قدرتي وسيلن جي گهٽائي ڏسڻ ۾ آئي، پر سنڌ جي انتظاميه ڏاڍي مايوس هئي. چاڪاڻ ته 1843ع وارن بخارن ڪري نه چيف ڪليڪٽر، نه وري سب ڪليڪٽر پنهنجن جاين تي موجود هئا، جيڪي پنهنجي صحت جي بچاءَ واسطي ٻين ملڪن ڏانهن هليا ويا هئا. هنن ماڻهن جي غير حاضريءَ ۾ ڪيترن ئي قسمن جا ڏوهه، نڪيون، بي قاعدگيون ۽ ظلم ٿيا هئا. هن قسم جي ملڪ ۾ اهڙيون ڳالهيون غير متوقع ۽ ڪونه هيون، جنهن جي اڳوٽيءَ حڪومت ۾ ۽ اهڙيون شڪايتون ڏهاڙيءَ جون معمولي ڳالهيون هيون. ان حڪومت جو ٻين ڏوهن کان سواءِ هي جرم ۽ هو ته هن سنڌ جي هڪ حصي ۾ موجود وڏيءَ ڏينڌ جي مهاڻن مٿان وڏو محصول مڙهي ڇڏيو هو ۽ ٻهانو اهو ڏنو ويندو هو ته سرڪار جي پيداوار کي وڌايو پيو وڃي. ساڳيءَ ريت زمين جي پيداوار جو پورو اڌ حصو ڏل طور سرڪار وصول ڪندي هئي. اهڙو

ڏاڍ هڪدم ختم ڪيو ويو هو. جنهن ڪري اسان مٿان چٽرون بہ ڪيون ويون هيون ۽ طعنا تنڪا بہ ڏنا ويا هئا. پر اهو اخلاقي طور بہ ڏوهہ هو. هن سرڪار جي انتظام اندر گهٽي ڪوٽ آهي، جنهن ڏانهن عام طور تي ڏيان ڪونہ ڏنو ويندو آهي.

غلامن جو ٽولو

اهڙيون خاميون گهٽيون آهن جن تي تعجب بہ ڪرڻ گهرجي. پر پاڻ هڪ جرم ڏسي واڙڻو ٿي ويو هو. هن غلامن جو ڪجهہ تعداد ڏنو جيڪي ڪيس آزاديءَ لاءِ التجائون ڪري رهيا هئا. غلام رکندڙ ماڻهن کي قانوني طور سزا ڏيڻ لاءِ اڃان تائين ڪو قدم ڪونہ کنيو ويو هو. اهو ڏسي انهن ٻارهن تيرهن ماڻهن کي هٿڪڙيون هڻائي پنهنجي فوجي پيش قدميءَ دوران پاڻ سان گڏ ونڻي ويو. جن غريب ماڻهن کي پنهنجو غلام بڻائي ڇڏيو هو. اهڙي قسم جي ڏوهن خلاف هن عقل پريو قدم کنيو هو. جنهن جو ذڪر مناسب جڳهہ تي اڳتي ڪيو ويندو. هڪ جڳهہ تي ڪيترن ماڻهن اچي ڪيس گذارش ڪئي، تہ کين ڏاڙيلن جي آزار کان نجات ڏياري وڃي. سر چارلس انهن ڏاڙيلن کي گهٽي وقت کان ونڻي ڳولي رهيو هو. جن جا نالا هنن ماڻهن ٻڌايا هئا ۽ انهن ڏاڙيلن کي ڪوشش ڪري جلد ئي گرفتار ڪيو ويو.

صحبت گدبو

صحبت گدبي Sawat guddee نالي هڪ ڏاڙيل کي فزجيرالڊ گرفتار ڪري ورتو هو. هن فوجي عملدار کي اڳواٽ ئي ڪڙڪ پڄجي وئي هئي تہ ڏاڙيلن جو ڪجهہ تعداد ست هٽڻ لاءِ تيار ويٺو آهي. هن فوجين مان چاليهہ ڇٽا سر چارلس جي پهري لاءِ اتي بيهاري ۽ باقي بي فوج ۽ اٺ سوار دستا پنجهتر ميل جو پنڌ هٽي، ڏاڙيلن تي وڃي اوچتو حملو ڪيو. جيڪي جبل جي تري ۾ واندڪائي هنيون ويٺا هئا. اتفاق سان گدبي پڄي نڪري ويو. فزجيرالڊ اهو ڏسي سندس ڪڍ فوجي سوار لڳايا. جن هن کي، سندس پٽ ۽ پن پائٽن کي گرفتار ڪري ورتو هو. ليفٽيننٽ جيمس جو تعلق پوليس سان هو جنهن هنن کي سندن ئي هٿياربند پوليءَ ۾ پيش پوڻ جو چيو. انهن جو تعداد چار هو جيڪي ٻين کان ڏار بيٺا هئا. هن کين چيو تہ جيڪڏهن آڻ مڃيندا تہ هنن جو وار بہ ونگو ڪونہ ٽيندو. انهن مان هڪ ماڻهو اچي پيش ٿيو. جيمس ان ماڻهو کي تحفظ ڏنو. ان کان پوءِ ٻين کي چيائين ڏسو مان هن کي ڪو هاڃو

ڪونہ پهچايو آهي. توهان بہ پيش پئو تہ اوهان کي بہ تحفظ ڏنو ويندو. تنهن تي هنن وراڻيو تہ اسان پيش ڪونہ پونداسون. چاڪاڻ تہ اسان گڏي آهيون ۽ سووت (تي سگهي تو تہ نالو صحبت هجي. مترجم) جا پائٽيا ۽ هڪ سندس پٽ آهي. اسان ڪڏهن بہ پيش ڪونہ پونداسون. پوليس ۾ الف خان نالي هڪ پٺاڻ هو جيڪو ڏاڍو بهادر ماڻهو هو. جنهن جي پٽ شير محمد جي پاڻ کي گرفتار ڪري ورتو هو. جيڪو لاسرات هو ۽ پيءُ وانگي طاقتور ۽ دلير هو. هن پنهنجي هڪ ساٿي سان گڏجي بلوچن سان مقابلو ڪيو. جن وٽ تلوارون ۽ ڍالون هيون. پر الف خان جي پٽ ۽ سندس دوست وٽ فقط تلوارون هيون. ان هوندي بہ هنن ٽن بلوچن کي قتل ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ الف خان گهوڙي تي چڙهي وڃي هڪ گڏي کي چيو تہ هٿيار ڦٽا ڪر نہ تہ توکي قتل ڪري ڇڏيندس. ان وقت گڏي رڙ ڪري کيس چيو: چا تون الف خان آهين؟ الف خان کيس چيو: هائو. اهو ٻڌي هن هٿيار ڦٽا ڪيا. اوير جا هٿياربند ماڻهو هڪ ٻئي کي چڱيءَ ريت سڃاڻيندا آهن. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ الف خان کان وڌيڪ ڪوبہ هٿيار بند خطرناڪ ڪونہ هو. جنرل چارلس کي جڏهن پتو پيو سووت جو پٽ ۽ سندس پائٽيا قتل ٿي ويا آهن تہ کيس ڏاڍو ڏک ٿيو. پر انهن کي مزاحمت ڪرڻ ڪري قتل ڪيو ويو هو. چاڪاڻ تہ اها ڏر آپي کان نڪري وئي هئي. هنن آڻ ڪانہ ٿي مڃي ۽ مهاڏي ڏيڻ لاءِ ڳٽ ڏئي ٻيهي رهيا هئا ۽ جيڪو ماڻهو جيمس جي پيش پيو هو تنهن بہ ٿوريءَ دير کان متس حملو ڪري ڏنو هو.

نوبت خان ڏاڙيل جي گرفتاريءَ تي ولي چانڊيي کي انعام

نوبت خان، ڏاڙيلن جو هڪ ٻيو سردار هو. جيڪو ڏاڍو سگهارو متارو ۽ وحشي هو. هن تازو سنڌ جي حدن اندر ايران جي هڪ واپاري قافلي کي لٽيو هو ۽ ڇهن غريب جتن کي کهي ڇڏيو هو. هن سان گڏ ٻيا بہ پنج سو ڏاڙيل هئا. هن پنهنجي قهري ڪارروائين سان اتر سنڌ ۾ رڙ ٻاري ڇڏيو هو.

سر چارلس هن جي گرفتاريءَ لاءِ هڪ هزار روپيا چانڊين کي ڏنا هئا. ولي چانڊئي جو واعدو پٽر تي ليکو هوندو هو. کيس هڪ ڏينهن پڪڙي، جنرل آڏو پيش ڪيو ويو. جنهن لاڙڪاڻي واري دربار ۾ ٻين سردارن جي سامهون کيس هزار روپيا انعام طور ڏنا. ان کان سواءِ کيس نوبت جي تلوار بہ ڏني. جنهن تي سون جي اکرن ۾ ڏاڙيل جو نالو لکيل هو. کيس اها تلوار ماڻهن جي ميڙ ۾ ڏني وئي هئي. ان جو مطلب اهو هو تہ انهن ٻنهي قبيلين وچ ۾ ويڙ جو

وڻ پوڪجي چڪو هو ۽ ٻئي ڏربون هڪ ٻئي جي قبيلي جي سردار جي سر ڪٽڻ لاءِ سندرو ٻڌي،هڪ ٻئي جي سامهون بيهي رهيون هيون.

ڏاڙن هٽڻ ۽ غلام رکندڙن قبائلي سردارن خلاف سر چارلس نيپئر جي سختي

هن لاڙڪاڻي واريءَ دربار ۾ قبائلي سردارن کي مختصر ۽ سخت لفظن ۾ خطاب ڪيو هو ۽ غلام رکڻ خلاف به ڳالهايو هو. اهڙيءَ ريت هن مٿئين طبقي جي ماڻهن کي اڻ سڌيءَ ريت ٻڌايو هو ته هن جيڪي ماڻهو گرفتار ڪيا آهن تن نہ رڳو قانون جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي، پر اهي ڳجهه ڳوهه ۾ ڏاڙن هٽڻ جو به سوچي رهيا هئا. ان خطاب ۾ هن نوٽ ۽ ٻين گڏي ماڻهن جي مقدر بابت پڙ ڳالهايو هو. جن کي موت جي سزا ملڻ واري هئي. جنهن مان سندس طاقت جو احساس ۽ اختيارن جي وسعت جو اندازو ڪرڻ سولو هو. هن قاسيءَ جي ڏوريءَ کي ڊيري ڪرڻ بدران وڌيڪ سخت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ جيستائين ڪچي جي جابلو علاقن جي هڪ هڪ ڏاڙيل کي قاسي نہ ڏنائين، تيستائين قاهي جي. ڏوريءَ کي ڊر ڪانہ ملي. اهڙيءَ سخت ڪارروائي ڪري دربار ۾ ويٺل بلوچ قبائلي سردارن مٿان سر چارلس جي دهشت ويهي وئي. تنهن ڪري انهن رضاڪارانہ جنرل سان واعدو ڪيو تہ اڳتا واسطي هنن جا ماڻهو ڪڍهن ڏاڙا ڪونہ هڻندا. ان کان پوءِ هنن پنهنجا ڪيل واعدا پاڙيا. دربار واري موقعي تي هن وڏي افسوس جو اظهار ڪيو هو تہ ڪيس بلوچي زبان ڪانہ ٿي اچي ۽ جيڪڏهن ڪيس اها اچي ها تہ اها ٻولي هڪ هزار فوجي سپاهين جيتري طاقت ڏئي ها. پر هن اهڙي ڪوٽ جي پورائي، فوجي سرگرمين کي وڌيڪ تيز ڪري ڇڏيو هو. اهڙين ڳالهين تي عمل ڪندي، انهن دولتمند بلوچ سردارن کي زنجيرن سان ٻڌي، پاڻ سان ڪنيون وٺندو هو. ڇاڪاڻ تہ هنن بلوچ سردارن قانون جي ڀڃڪڙي ڪري غلام رکيا هئا.

دربار ۾ حاضر ڪيترن سردارن کي اهڙي خبر هئي تہ ڪهڙن سردارن اهڙي قانوني ڀڃڪڙي ڪئي آهي. تن هنن لاءِ سر چارلس کي گذارش ڪئي تہ کين بخشيو وڃي. تنهن تي هن اهڙن ماڻهن جا زنجير ڪيڙايا، جن جو گهٽ جرم هو باقي ٻين کي هن معاف ڪونہ ڪيو جيڪي زنجيرن ۾ ٻڌل رهيا، انهيءَ مقصد سان تہ جيئن هو ٻين لاءِ مثال هجن. هتي اسان کي بي انصافي ضرور ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جو هڪ جهڙي جرم

جا هڪڙا ڏوهي معاف ڪيا تا وڃن ۽ ٻين کي معاف نه ڪري زنجيرن ۾ ٻڌل رکيو ٿو وڃي. پر هن پنهنجي ان حڪمت عمليءَ بابت هن ريت سمجهايو هو. سندس چوڻ هو ته "ولي ۽ حاجي ٻئي وڏا قبائلي سردار آهن ۽ ٻنهي ساڻيو جرم ڪيو آهي. پر هو ٻئي پنهنجي غلامن سان ڏاڍو شريفاڻو ورتاءُ ڪندا آهن. جيڪڏهن مان انهن مان ڪنهن به هڪ کي گرفتار ڪندس ته چاليهه هزار جابلو ويڙهاڪ اچي جنگ لاءِ سامهون بيهندا. مان سمجهان ٿو ته غلامن رکڻ جا ڏوهه ٿي رهيا آهن. پر مان هڪ اڻ سڌي حڪمت عملي اختيار ڪئي آهي. جنهن وسيلي مان غلاميءَ واري جرم کي بلڪل ختم ڪري ڇڏيندس. هنن جهنگلي بلوچ سردارن سان فقط اهڙي طريقي سان ڪاروهنوار جاري رکندو ايندس. هنن ڳالهين سان گڏوگڏ مان نوان قلعا تعمير ڪرائي رهيو آهيان. فوجن لاءِ بئرڪن جي تعمير ٿي رهي آهي. ان کان سواءِ پوليس جو هڪ الڳ ڪاتو ٺهي رهيو آهي. ان کان پوءِ مسڪين ماڻهن جي همت افزائي ڪئي ويندي ته جيئن قبائلي سردارن جي اطاعت نه ڪن. ڪنهن به ماڻهوءَ کي منهنجي حڪمت عمليءَ بابت ڪا جاڻ ڪانه آهي. اهڙيون ڳالهيون ماڻهن جي ميڙاڪن کي خطاب ڪندي ظاهر ڪري ڇڏيندو آهيان. ظاهر ۾ ته ائين لڳندو آهي ته جڙ مان انهن ڳالهين تي غور ۽ فڪر ڪيو ٿي ڪونه آهي ۽ انهن جو اظهار به مرحلي وار ڪندو آهيان. جيڪڏهن پنهنجي حڪمت عمليءَ بابت اڳواٽ جاڻ ڏيندس ته اها پنهنجو اثر وجائي ويهندي. اهڙي ريت منهنجي حڪمت عملي ڪنهن کي سمجهه ۾ به ڪانه ايندي آهي. منهنجي اها به ڪوشش رهي آهي ته منهنجا اعليٰ عملدار ولي چانڊئي کي ڏاڙيل سڏي ڪاوڙائڻ جي ڳالهه نه ڪن. اهو جڙ ائين آهي ته مان هتان جي ماڻهن کي هڪ جهڙو سمجهي رهيو آهيان. ائين نه آهي. اهي ماڻهو پنهنجي مزاج، طاقت ۽ عادتن ۾ بلڪل ڌار آهن. ولي چانڊيو ۽ ٻيا بلوچ سردار پوکي راهي يا ڪو ٻيو ڏنڊو ڪونه ڪندا آهن ۽ ڏاڙا ڪريون ڪري پيٽ گذر ڪندا آهن. انهن جو خيال آهي ته ٻين ماڻهن کي ڪرڻ لٽڻ عزت آبرو وارو ڏنڊو آهي. تنهن ڪري مان اهو چئي ڪنهن کي سزا ڪونه ڏيندو آهيان ته تون ڏاڙيل آهين. تون قاتل آهين يا تون بداخلاق آهين. مان کين فقط هي چوندو آهيان ته تو منهنجا حڪم ڪونه مڃيا آهن. جن ۾ چيو ويو هو ته ڏاڙا بند ڪريو. قتل نه ڪريو ۽ پاڻ وٽ غلام نه رکو.

هي ماڻهو منهنجون اهڙيون ڳالهيون سمجهي ونندا آهن ته بادشاهه جي مرضي اها آهي، جيڪڏهن هن جو چوڻ نه مڃيو ويو ته هو ضرور سزا ڏيندو. اهي ماڻهو اهو ڪونه سمجهي سگهندا آهن ته اسان جي نظر ۾ عزت ۽ اخلاق ڇا هوندو آهي. بلوچ سردار سمجهندا آهن ته مان سارو وقت هار سينگار ۽ وارن کي درست ڪرڻ ۾ گذاريندو آهيان ۽ ڏن دولت گڏ ڪرڻ ۾ لڳو پيو هوندو آهيان. پر جڏهن مان ساڻن جنگ جوٽيندو آهيان ته مون کي مهاڏو ڏيڻ کان لنوائيندا آهن، پر عام ماڻهو مون کي پنهنجو دوست تصور ڪندا آهن ۽ ڏاڍو خوش گذاريندا آهن. ٿوري وقت کان پوءِ منجهن ايتري سجاڳي ايندي جو هو قبائلي سردار جو چيو ڪونه مڃيندا ۽ غلاميءَ جي زنجيرن کي ڀڃي پروڙي ڇڏيندا. پر هاڻي به جيڪڏهن سنڌ جي حڪمراني ٽالپرن حوالي ڪئي به وڃي ته يقين سان چوان ٿو ته مان فوج کان سواءِ هنن غريب ماڻهن سان گڏجي کين سولائيءَ سان شڪست ڏئي سگهندس ۽ کين سنڌ کان باهر ڀڄائي ڦٽو ڪندس.

مان نوبت خان ڏاڙيلن جي تلوار چانڀئي سردار ولي کي ڏني هئي، ان ڪري هي چانڀيو سردار ان جي باقي رهيل ڏاڙيلن جي ٽولي جي ڪيڏ لڳي پيو هو. انهيءَ خوف کان ته متان اهي کيس قتل ڪري ڇڏين. هن ماڻهوءَ قبيلي جي ٻين سردارن کي هيءَ ڳالهه مڃائي هئي ته هو درياهه جي ساڃي ڪناري تائين ڏاڙو ڪونه هٽندا. جيستائين سر چارلس ڪيڊيءَ جي جابلو ڏاڙيلن سان ويڙهه ۾ رڌل آهي. ولي چانڀئي نوبت واري تلوار ونڊ کان انڪار ڪونه ڪيو هو. چاڪاڻ ته اها کيس اعزاز طور ملي رهي هئي ۽ ڏاڙيلن جي دشمنيءَ کان ڪونه ڊڄو هو. کيس اها ڇڳيءَ ريت خبر هئي ته جيڪڏهن نوبت پڄي نڪتو ته کيس قتل ڪرڻ کان ڪونه مڙندو. جڏهن هو نوبت واري تلوار ونڊي واپس ٽي رهيو هو ته سر چارلس کيس سرپات ڪندي چيو هو ته، تون نوبت کي قتل ڪندين نا! ته ولي کيس وراٽيو هو: هائو آءٌ کيس ضرور قتل ڪندس. ان کان پوءِ هي جهونڙو سندس تنبوءَ مان باهر نڪري هليو ويو هو. نوبت ۽ ٻين عام رواجي ڏاڙيلن جو قتل ڪا اڪ جي ماکي ڪانه هئي. اهڙي جاکوڙ به مٿي جو سور هئي، جنهن کي هن ريت بيان ڪجي ٿو.

مسڪين ماڻهن ۽ عورتن کي انصاف مهيا ڪرڻ

"مان جيڪي به ماڻهو قيد ڪيا آهن، تن کي ضرور ڦاهيءَ چاڙهيو

ويندو. انهيءَ کان سواءِ ڪو ٻيو گس ٻ ڪونہ آهي. جيڪڏهن آءِ ائين نہ ڪندس تہ سنڌ ۾ وڏي رتو ڇاڻ ٿيندي رهندي. ماٺهو ميڙاکن جي صورت ۾ مون وٽ اچي رهيا آهن ۽ ٻاڏائي رهيا آهن تہ ملڪ بلوچ ڏاڙيلن ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏيو آهي. سکيا ستابا علائقا ويران ٿي ويا آهن. ماٺهو سندن ظلم ۽ ڏاڍ کان ڊڄي پنهنجا اباڻا تر ۽ تڏا ڇڏي، لڏا پٽي ڪيڏانهن جو ڪيڏانهن ڪک پن ٿي ويا آهن. اهي ڏاڙيل ڪچيءَ واري جابلو جوءِ ۾ وڃي گڏ ٿيا آهن ۽ پاڻ ۾ ايڪو ڪري رهيا آهن. سندن اهو اتحاد غريب ماٺهن جي قتل عام جي مقصد لاءِ آهي. ان کان پوءِ سنڌين جون عورتون قتل ٿيون. معصوم ڇوڪرين جي ٻانهن ۾ پاتل قيمتي چوڑين کي حاصل ڪرڻ لاءِ انهن کي لاهڻ بدران سندن ٻانهون ڪپيون ويون تہ متان دير ٿئي ۽ ٻيو ڏاڙيل وڌيڪ چوڑيون هٿ ڪري وڃي. انن جا وڳ چاريندڙ جتن کي ب قتل ڪيو ويو جن وٽ بچاءَ لاءِ کي هٿيار ب ڪونہ هئا. هڪ وسيع سکيو ستابو علائقو اک ڇنڀ ۾ ويران ٿي ويو. پنجويهہ ڳوٺ ڏاهي پٽ ڪيا ويا. اهڙا ماٺهو جيڪڏهن گرفتار ڪيا ويا تہ انهن تي ڪورٽن ۾ ڪيس هلايا ويندا ۽ انصاف ڪيو ويندو. جيڪڏهن ڏنو ويو تہ اهي قانون ۽ انصاف مطابق قاتل آهن تہ انهن کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو. هنن ماٺهن اهي قتل بي پهچ انسانن جا ۽ ڇاٽي ٻجهي ڪيا آهن. جيڪڏهن مان انصاف نہ ڪندس تہ سمجهيو ويندو تہ مان ڪمزور آهيان ۽ اهڙن ظالم ماٺهن کي هٿ لائي ڪونہ ٿو سگهان ۽ پوءِ سارو ملڪ وڳوڙن جي ور چڙهي ويندو ۽ ان ڪارنهن جو لينگهو مون تي لڳندو تہ مان هن ملڪ ۾ امن امان ڪرائڻ ۾ سوپارو ثابت ڪونہ ٿيو آهيان. عام ماٺهو ڏاڍا خوش آهن تہ ظالمن کي سوگهو ڪيو ٿو وڃي. جيڪڏهن ڪو شريف ماٺهو منهنجي جاءِ تي هجي ها تہ اهو ب هن ڪم کي اهڙيءَ ئي مڙسيءَ سان منهن ڏئي ها جيئن مان ڏنو آهي. پر مون کي ڏک فقط انهيءَ ڳالهہ جو آهي تہ ڪاش! مان جيڪر انهيءَ ماميري ۾ تلوار کان ڪم نہ ونان ها. پر پوءِ مون کي تہ ملڪ جي سڌاري لاءِ ڪوڏر کان ڪم ونٽو هجي ها. خير! مان خدا کي ٻاڏايان ٿو تہ اهو مون کي فيصلي ڪرڻ ۾ انصاف ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي ۽ جنهن ڪم ڪرڻ جو ارادو ڪريان تہ اهو ڪري ب ڏيکاريان. جيڪڏهن سماجي قانون کي زنده رکڻو آهي تہ اهڙن ماٺهن جي نڙيءَ تي ضرور ننهن رکڻو پوندو. جن جي هٿ ۾ ٻئي کي کهڻ لاءِ ڪات آهي ۽ پنهنجي تحفظ

لاءِ اها اجازت ضروري ڏيڻي پوندي. پر جيڪڏهن مون کي محسوس ٿيو ته جيڪو ڪم آءٌ ڪري رهيو آهيان، سو انصاف آهي يا انصاف مطابق آهي ته منهنجي زندگيءَ جي جاکوڙ اها هوندي ته مان انهن قاتلن کي مارڻ جي ڪوشش ڪندو رهان.

ڪيترا ماڻهو سمجهي رهيا آهن ته جيڪو ڪجهه آءٌ ڪري رهيو آهيان، سو عيسائي مذهب جي اصولن جي خلاف آهي، اهي ماڻهو شايد سچ ٿا ڳالهائن. جيڪڏهن ائين آهي ته پوءِ حڪومت ختم هجڻ گهرجي. پوءِ هتي جيڪو ماڻهو سيني کان وڏو ڏاڙيل آهي، اهو سيني کان مٿاهون ۽ اعليٰ طبقي جو ماڻهو سمجهڻ کپي ۽ انساني فطرت انسانيت کان گهٽو ڏور ڪونه ويندي. مون کي يقين آهي ته جيڪو ڪم آءٌ ڪري رهيو آهيان سو بلڪل صحيح آهي ۽ مان ان تي اٽل آهيان. منهنجي دل گندن احساسن کان پري آهي. مان ته اهي ڪم ڪري رهيو آهيان، جيڪي سماج جي ضرورت آهن ۽ اهي هي آهن ته ڏاڙا سنڌ ۾ ختم ٿيڻ گهرجن. مان سڀ کان پهريان اها ئي ڳالهه چئي هئي ۽ مان ائين ڪري ڏيکاريو آهي ۽ ائين ڪندو رهندس. پوءِ ڀل ٻيا ٽي مهينا گذري وڃن. پر جيڪڏهن خدا جي مرضي هوندي ته هتي ڏاڙيل هجڻ گهرجن ته پوءِ يقين ڪريو ته مان ڪڏهن ب ڪامياب ڪونه ٿيندس. پر هن ٽالپر حڪمرانن مٿان زوال نازل ڪري جڙ اها ڳالهه منظور ڪرڻ فرمائي آهي، جيڪا مان ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مان هنن ڏاڙن، ڏرين لٽين ڏانهن ڏيان نه ڏيندس ۽ انتظاميا رکي ڪونه سگهندس ته ساڳيا ماڻهو منهنجي تعريف ڪندا، پر ان جو مطلب اهو ٿيندو ته مان سنڌ کي خوشحال ڏسڻ ڪونه ٿو چاهيان ۽ ائين ڪرڻ سان منهنجو ضمير گهائجي پوندو. هاڻ دل جي آٽت سان ننڍ ڪريان ٿو. انهيءَ ڪري جو مان سنڌ جي وڳوڙي وايو منڊل کي منهن ڏيڻ لاءِ ننهن چوٽيءَ جا زور لائي رهيو آهيان. پر ان کان پوءِ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس مون مان خوش نه آهي. مون کي اهڙي پرواهه ب ڪانه آهي. اهي ماڻهو چالاڪ ۽ بيوقوف آهن. جڏهن ته مان اهو ماڻهو آهيان، جنهن جو ڏهاڙيءَ جو ڪم ماڻهن جون زندگيون بچائڻ آهي. جيڪڏهن مان ڪم ڪرڻ کان اڳ سوچيندس نه ته مون کي ته قاتل سڏيو ويندو. مون کي اها خبر ڪانه آهي ته هندستان جي حڪومت ڪير هلائي رهيو آهي. اهي پلي حڪومت

هلائڻ ڇڏي ڏين. مان تہ ڏينهن ۾ رات بلڪ هڪ هڪ ڪلاڪ ۾ خدا در دعا گهرندو آهيان تہ يا خدا مون کي صحيح ڪم ڪرڻ جي توفيق عطا فرماءِ ۽ مون کي پورو يقين آهي تہ آءٌ خدا کي حاضر ناظر سمجهي صحيح ڪم ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مان ائين نہ ڪندس تہ مان گنهگار آهيان. جيڪڏهن حڪمران انصاف نہ ڪري سگهندو آهي تہ وڏو مجرم هوندو آهي. اهڙيون قومون ڪڏهن ناڪامي کونہ ڏسنديون آهن، جيڪي خود ڪفيل هوندیون ۽ سندن زندگيون سجايون هونديون آهن."

سنڌ کي "نئين مصر" چو تو سڏيو وڃي

هن سفر دوران سر چارلس کي هي سمجهڻ جو موقعو ملي ويو هو تہ سنڌ کي Young Egypt سڏڻ جو ڪهڙو ڪارڻ آهي يا اهڙي تشبيهہ غلط آهي؟ پر حقيقت اها آهي تہ ٻنهي ملڪن ۾ ساڳيائپ تمام گهٽي آهي. هنن جا ميدان، خوشحالي، رڻ پٽ، جبل، هڪ درياهہ، سالياتو چاڑهہ، سامونڊي بندرن جي ٽورائي، حڪمرانن جي تڪڙي تڪڙي تبديلي، ٽي نسل جهڙوڪ: ڪوپٽ Copts، عرب جن مان مصر جي مملوڪ تلوار بازن جو تسلط – سنڌ ۾ سنڌي هندو ۽ سنڌي مسلمان جن مٿان بلوچ جو تسلط، ٻنهي ملڪن جو ماضي شاندار هو پر خراب حڪومتن ڪري تباهہ ٿي ويا آهن. پر هاڻي کين وري زندهہ ٿيڻ جو موقعو ملي ويو آهي. ڏٺو وڃي تہ ٻنهي جي هڪجهڙائي مڪمل آهي. ان کان سواءِ هيءَ ڳالهہ بہ تعجب جهڙي آهي تہ سنڌوءَ جي اولهہ پاسي وٽن جا پنڌ پاهڙ بہ ائين آهن جيئن نيل جي اولهہ پاسي وٽن جا پنڌ پاهڙ آهن.

سنڌ ۾ ڪليل ميدان آهن، جن جي زمين ڏاڍي پلي آهي، پر علائقا ويران آهن. منجهن ماٹهوءَ جي بوءِ بہ ڏسڻ ۾ ڪانہ ايندي. پر هتي اهڙا قديم ماڳ هن جن مان پتو پوي ٿو تہ قديم زماني ۾ سنڌ ڏاڍي خوشحال هئي. چيو بہ ائين ويندو آهي تہ پراڻي دور ۾ سنڌ هڪ شاندار ملڪ هو. ان ڳالهہ ۾ وڏاءُ بہ ڪونہ آهي. هاڻي اهو ساڳيو رستو ورتو ويو آهي، جنهن وسيلي سنڌ ساڳي اوج تي پهچي سگهي ٿي. هن ملڪ جو هڪ قديم ۽ اهم ماڳ اڄ بہ نمايان آهي. نقشي ۾ ان کي موهن ڪوٽ Mohan Kot لکيو ويو آهي. سر اليگزينڊر برنس لکيو آهي تہ هڪ ٽڪريءَ جي چوڌاري قلعو جوڙيو ويو آهي. پر هتان جا ماٹهو هن ماڳ کي رني ڪوٽ سڏن ٿا. هن قلعي جون پٿيون پٽرن ۽ گچ سان ٺهيل آهن. قلعو بہ هڪ ٽڪريءَ جي نہ، پر ٽڪرين جي چوڌاري ڦيريو

ويو آهي. چيو ويندو آهي ته هن قلعي جي پکيڙي پندرهن ميل آهي. ان جي وچان صاف ۽ شفاف پاڻيءَ جي هڪ ڪاريز وهندي آهي جيڪا جبل وچان بڙڪو ڪائي ٻاهي نڪرندي آهي. اهو به چيو ويندو آهي ته اهو قلعو يونانين ٺهرايو هو. پر ڪاريگري مان لڳي ٿو ته اهو قلعو يونانين کونہ ٺهرايو هو. ٽالپر حڪمرانن هن قلعي جي پٽين جي مرمت ڪرائي هئي. ڪاش! هي قلعو جيڪر ٽالپر حڪمران جوڙائين ها.

سڪندر جي جاگرافيدانن جي بيان مطابق، هي قلعو سڪندر جي سفر واري رستي ۾ ڏسجي ٿو. پر سر چارلس ڪي هن ڳالهہ تي اعتبار ڪونہ آيو هو. ان کان پوءِ هن سيوهڙ جو ماڳ ڏنو هو. جيڪو سنڌوءَ جي چاڑهہ واري پاڻيءَ جي سطح کان مٿي هو جتي هن ڪيترا ڏڙا ڏٺا هئا. قلعو تمام پراڻو هو. پر ان تعمير جو نمونو ڏسي چيو هئائين تہ قلعو پراڻو ضرور آهي،پر سڪندر جي تعمير نہ آهي. سندس خيال آهي تہ سڪندر جي مورخن سندس فوجي پيش قدميءَ واري جنهن رستي جو بيان ڪيو آهي، سو ٻہ وسهڙ جوڳو ڪونہ آهي. اهو فقط تڏهن ممڪن هجي، جڏهن سنڌ سندن بيان واري سنڌ کان وڌيڪ سڌريل ۽ مهذب هجي ها. ماضيءَ واري سنڌ موجوده دور واري سنڌ کان گهٽي سڌريل ۽ مهذب هئي. اهڙيءَ ريت سڪندر جي دور واري سنڌ ٻہ ڪا گهٽ سڌريل ڪانہ هئي. ان دور جي مورخن لکيو آهي تہ فلپ جي پٽ (سڪندر) جي فوج سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن سان سفر ڪري رهي هئي. پر اها فوج هڪ سؤ هجي يا ويهہ هزار سنڌوءَ جي ڪنارن سفر ڪري ڪانہ ٿي سگهي. ليڪن انهيءَ فوج سنڌوءَ جي وهڪري کان ڏهن کان سورهن ميل پري سفر ڪيو هوندو. ڇاڪاڻ تہ آبپاشي جي مقصد سان سنڌو مان ڪيترا ننڍا ۽ وڏا واهہ کوٽيا ويا هوندا. تنهن ڪري اهڙي پيش قدمي هنڌين ماڳهين رکجي وئي هوندي. پر جيڪڏهن ننڍن وڏن واهن ۽ واهڙن تي پليون ٺاهيون وڃن ها تہ اهڙي پيش قدمي جو تسلسل ممڪن هو. جيڪڏهن پليون ٻہ ٻڌرايون وڃن ها، پر پوءِ ٻہ معلوم ٿئي ها تہ سنڌ ان وقت ٻہ سڌريل ۽ مهذب هئي. ڇاڪاڻ تہ اهڙا آبي وهڪرا آبپاشي جي مقصدن واسطي کوٽي تيار ڪيا ويا هئا. اهڙيون شيون تہ ماضيءَ جو داستان آهن. پر هن وقت سندس سوچ هئي تہ سندس جوڙيل انتظاميہ عام ماڻهوءَ جي ٻلائيءَ لاءِ ڪيترو موثر ثابت ٿي سگهي آهي.

دل ۾ محصول جي اوگاڑي ۾ بي قائدگيون

پر ڪيس دل جي وڌيڪ اوگاڑي جي باري ۾ ترميم ٻه ڪرڻي هئي. چاڪاڻ ته هڪ ڪليڪٽر مسٽر پريبي پيداوار جي وڌائڻ خاطر پنهنجي ضلعي ۾ وڌيڪ دل مڙهي هئي. اهو غلط قسم جو نقطئه نظر هو جنهن ڪيس ڪاوڙائي ڇڏيو هو. ڪيس اهو ڏسي ٻه ڏک ٿيو هو ته ساڳئي ڪليڪٽر منچر جي مهاڻن تي تيرهن فيصد (چاليهه وڌيڪ) محصول مڙهيو هو. هن ساڳئي ڪليڪٽر موتين وارين سپن ڪاسائڻ تي ٻه ڳرو محصول مڙهيو هو. جنهن تي هو وسوڙجي ويو هو. تنهن تي هن حضرت عيسيٰ عليه السلام جو نالو وٺي تعجب ڪندي چيو هو ته، ڪهڙا نه ڏسٽا وائسٽا ماڻهو ڪڏا ڪم ڪري رهيا آهن. هن ضلعي جو چيف ڪليڪٽر پوپ هو. جيڪو بيماريءَ ڪري غير موجود رهيو ان جي هلئي وڃڻ ڪري ڪيترين ئي ڏاڍ ڏمر جهڙيون غلط ڳالهيون ٿيڻ لڳيون هيون. ابتدائي دور ۾ ظلم ۽ ڏاڍ ته تمام گهڻو وڌي ويو هو. چاڪاڻ ته يورپي ڪليڪٽر ۽ انهن جو ماتحت عملو ۽ فوج، ملڪي جاگيرن جي پيداوار جي حساب ڪتاب ۾ لڳي وئي هئي. دل جي شرح ٻه مختلف هئي. دل جي اوگاڑي لاءِ مقرر عملي ڪاردارن ۽ بين سرڪاري عملدارن تي مشتمل هو جيڪو وڏي (رشوت) ونڊ تي هريل هو. سرڪاري آفيسن ۾ ٻه اڳيون طريقو ڪم اچي رهيو هو ۽ هر معاملي بابت هوريان هوريان جاڻ ملي رهي هئي. اهڙيءَ ريت معلوم ٿي رهيو هو ته مستقبل جي ساريءَ خوشحاليءَ جو دارومدار سرڪار جي خبرچاريءَ ۽ تيز نظرداريءَ تي هو.

ان سفر جي شروع ٿيڻ سان جاسوسن کي چوطرف روانو ڪيو ويو هو. جن جي ڏنل معلومات مطابق سيئي ڏاڙيل قبيلا قلات جي خان جي مدد لاءِ هڪ جاءِ تي گڏ ٿي رهيا هئا. اهڙي صورتحال ان ڪري ٿي وئي هئي جو سر چارلس نيپئر ۽ قلات جي خان وچ ۾ ملاقات مقرر ٿي چڪي هئي. جنرل کي خوف ٿي پيو هو ته متان اهي ڏاڙيل قبيلا وڃڻ يا واپس ٿيڻ وقت مٿس حملو ڪن. تنهن ڪري هن سوچيو هو ته وٽس ايتري گهٽي فوج هجي، جو اهڙي امڪاني حملي دوران دشمن کي شڪست ڏئي سگهجي. پر اهي پاڻ ۾ وڙهي ڏانگو ٿي ويا هئا. مرين اڪيلي سر وڃي بگٽين سان جهيڙو جوٽيو. ٻنهي ڌرين ۾ ٻه پاڻي ٽيا ۽ ٻنهي مان هار مرين جي ٿي هئي. بعد ۾ مرين ۽ چانڊين ٻانڊو ٻڌي قليجي تي حملي ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي هئي. ان جو

ڪارڻ اهو هو ته چانڊين ۽ مرين سان واعدو ڪيو ويو هو ته جيڪڏهن هو جڪراٽين، بگٽين ۽ ڊومڪين کي سنڌ جي سرحد کان پري ڏڪي ويا ته کين سندن زمينون ڏنيون ويندیون. پر اهي ٻئي ڏريون ائين ڪري ڪونہ سگهيون هيون. اهڙيءَ منڊل صورتحال ڪري اها ڳالهہ واضح ٿي چڪي هئي ته سيئي ڏريون متحد ٿي، انگريزي فوج سان گڏجي هنن جابلو ماڻهن جو مقابلو ڪنديون ته کين شڪست ڏيڻ ۾ ڪاميابي ٿيندي. پر اها ڳالهہ ته پوءِ مشڪل هئي ۽ ڏينهون ڏينهن مشڪل ٿيندي پئي وئي. جنرل پنهنجي حڪمت عمليءَ بابت فيصلو ڪري چڪو هو. پر ان وقت هڪ نئون ڏڇو پيدا ٿي چڪو هو جيڪو هن فوجي مهم لاءِ رندڪ بڻجي ويو هو ان ڪري جنگي مهم ۾ سستي اچي وئي هئي.

بجار ڊومبڪيءَ جون صلح لاءِ ڪوشش

سر چارلس جي اها پيش قدمي ڏاڍي مشهور ٿي هئي ۽ اڳتي وڌڻ جي حڪمت عملي ڏاڍي خطرناڪ هئي. جنهن کي ڏسي بجار خان ڊومبڪيءَ جون هيٺيون هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويون هيون. هن ٻي ڪا واهہ نہ ڏسي، پنهنجي ٻن پٽن کي جنرل هنٽر ڏانهن سلام پيرڻ لاءِ موڪليو. پر بجار جي تازي حملي، عورتن جي قتل عام ۽ بارن جي ٻانهن ڪپڻ جو واقعو تازو ٿي گذريو هو. ان کان سواءِ هن بي هٿيار گاهين کي قتل ڪيو هو. اهي جنگ ڪرڻ جهڙا واقعا هئا. هن اهڙو ظلم ڪيو جيڪو معاف ڪرڻ جهڙو ڪونہ هو. تنهن ڪري جنرل هنٽر کي چيو ويو هو ته بجار جي پٽن کي واپس وڃڻ جو موقعو ڏئي. جيڪڏهن هو واپس وڃڻ نہ چاهين ته انهن کي ڪاهي ڏني وڃي. ان کان سواءِ بجار خان ڏانهن بہ نياپو موڪليو ويو ته جيڪڏهن هو بہ هٿ اچي ويو ته کيس بہ ڪاهيءَ تي لڙڪايو ويندو. جڏهن بجار خان کي اهي خبرون مليون ته هڪدم اعلان ڪيائين ته هو الله جو غازي آهي ۽ دين خاطر هر قرباني ڏيندو ۽ جيستائين هڪ بہ ڪافر ملڪ ۾ آهي، هو آرام سان ڪونہ ويهندو. جڏهن بجار جهڙا ماڻهو غازي ٿيڻ جو اعلان ڪندا آهن ته ڏاڍا جنوني جنگجو بڻجي ويندا آهن ۽ قتل ٿيڻ تائين بين کي قتل ڪندا رهندا آهن.

ميرشير محمد ڏانهن چارلس جو پيغام

بجار کو هڪڙو ماڻهو ڪونہ هو، جنهن کي قتل ڪري ماڻ ڪري ويهڻو هو. پر شير محمد بہ هنن بلوچ سردارن سان گڏ هو ۽ڪين سون ڏئي

پيو ويڙهائيندو هو. ان کان سواءِ ساٽن واعدا بہ وڏا ڪندو هو تہ جيڪڏهن هو سنڌ جو حڪمران ٿيو تہ ڪين اڏي چڏيندو. ڪڏهن هو پاڻ گهوڙيسوار دستن کي ساڻ ڪري اچي سنڌ جي سرحد وٽ بيهندو هو. ان کان پوءِ سر چارلس ان ڏانهن هن طرح جو پيغام موڪليو هو.

مير مان هن وقت تائين تنهنجي عزت ڪئي آهي ۽ هڪ بهادر دشمن سمجهي تنهنجو کليءَ دل سان احترام ڪيو آهي، پر هاڻي تون ظالمن ڏاڙيلن سان گڏجي ويو آهين، جيڪي عورتن، ٻارڙن ۽ بي پهچ ماڻهن جا قاتل آهن. جيڪڏهن تون بہ قاتل ۽ ڏاڙيل آهين تہ مان بہ توکي قاتل ۽ ڏاڙيل سمجهي، توسان ساڳي ڪارروائي ڪندس. ان کان جلد ئي پوءِ هي ٽالپر پنجاب هليو ويو.

سکر ۾ تپاوليءَ کري فوجين جي ڳٽتيءَ جوڳي حالت

اهڙي ريت سر چارلس پنهنجي جنگي مهم کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ لڳاتار پيش قدمي ڪندو 18 ڊسمبر تي اچي سکر پهتو هو. ڪيس سکر کي چڏي پورا ٻہ سال گذري چڪا هئا. ميائيءَ واري فتح کان اڳ جنرل هتان نڪتو هو ۽ ان جنگي واقعي کان پوءِ سنڌ انگلينڊ جي ماتحت بڻجي وئي هئي. هن جي سکر پهچڻ وقت سندس سڀني آجيان ڪانہ ٿي هئي. هتي تپاولي چوٽ چڙهيل هئي. يورپي توبخانو مفلوج ٿي ويو هو. 78 ريجمينٽ جا ٻہ سو فوجي مري ويا هئا. ان کان سواءِ دفن ٿيڻ لاءِ ڏهاڙي هڪ نہ ٻيو لاش موجود هو. معلوم ائين ٿي رهيو هو جڙ هيءَ بيماري سيني کي ڳيت ڏئي ڳهي پوءِ ساهہ پٽيندي. اهڙو ڳنيير وايو منڊل ڏسي، باقي فوجين کي حيدرآباد ڏانهن موڪلڻ لاءِ مجبور ٿي پيو هو. نہ تہ اڳي ڪيس اميد هئي تہ اها ساري فوج وڃي وڃي بلوچ ڏاڙيلن سان جهيڙو ڳنڍيندو ۽ شاندار فتح حاصل ڪندو جيڪڏهن فوج جو تحفظ نہ ڪيو ويو تہ بيماريءَ جي ختم ٿي وڃڻ تائين انهن مان هڪ بہ ڪونہ بچندو.

بمبئي واري ڏر پاران تپاولي سبب مئل فوجين جي لاشن تي سازش

اها خبر جڏهن بمبئيءَ واريءَ ڏر جي ڪنين پئي تہ هنن وڃي هاڻ گهوڙا شروع ڪئي ۽ چوٽ لڳا تہ اهو سارو نقصان سر چارلس جي لاپرواهيءَ کري ٿيو آهي. جڏهن هن انهيءَ موسم ڏاران جابلو ڏاڙيلن تي حملي ڪرڻ جو منصوبو جوڙيو هو تہ ڪيس اها خبر بہ هجڻ گهرجي ها تہ

اهڙيءَ موسم دوران هر سال بيماري ٿيندي آهي. ان کان کيس سواءِ ڊاڪٽرن سان صلاح مشورو ڪرڻ گهرجي ها. هن بيماريءَ جي موسم دوران حملي جون تيارين ڪيون. جڏهن 78 ريجمينٽ کي بيماري وڇڙي وئي هئي. ان کان سواءِ فوجين جا جيڪي به موت واقعي ٿيا آهن، تنهن جي ساري ذميواري سر چارلس تي آهي ۽ فوج جا اهڙا خوفناڪ خون به هن ڪيا آهن. هي ماڻهو فقط هندستان ۾ هاءِ گهوڙا ڪري سر چارلس کي بدنام ڪرڻ تي راضي ڪونہ هئا. تنهن ڪري هنن وهَ ۾ وهاتيل بيان اسڪاٽلينڊ ڏانهن به موڪلي ڇڏيا هئا. چاڪاڻ ته 78 ريجمينٽ جو تعلق ان علائقي سان هو. هن ڏر کي پتو هو ته انهن مرحوم فوجين جا مٽ مائٽ ۽ دوست احباب اُتي آهن ۽ اوڏانهن اهڙا بيان موڪلي اتان جي ماڻهن جي احساسن کي اُپاري سگهندا ۽ انهن ماڻهن جي دلين ۾ سر چارلس خلاف نفرت جي باه ٻري پوندي. پر هن ماڻهوءَ کي انهن اجاين الزامن جي ڪُڙڪ پئجي وئي هئي. ان ڪري هن نهايت خبرداريءَ سان سوچڻ ويچارڻ شروع ڪيو هو ۽ فوجين جي بهتريءَ ۽ پلائيءَ واري هر سوال تي غور ڪيو هو.

هن چيو هو ته، "مون تي اخبارن وسيلي حملا ڪيا ويا آهن. جيڪي مون کي هاڃو رسائي ڪونہ ٿا سگهن. پر منهنجي دل کي فوجين جي اوچتي موت گهائي رکيو آهي. اهڙا الزام مٽس ٻيهي ڪونہ سگهيا هئا. پاٽيءَ جي چاڙهہ کان پوءِ سکر ۾ اهڙي بيماري سيپٽمبر ۾ شروع ٿي هئي، جيڪا آڪٽوبر جي اڌ تائين هلي هئي. ان کان پوءِ کي ٿورا فوجي بيمار ٿيا هئا. پر ابتدائي مرحلي ۾ انهيءَ بيماريءَ هاڃو ڪري ڇڏيو هو.

13 رجيمينٽ جي سکر کان ڪراچيءَ روانگي ۽ 18 ريجمينٽ جي آمد

هندستان سرڪار وٽان کيس حڪم پهتو هو ته 13 ريجمينٽ کي سکر مان ڪراچي ۽ 78 ريجمينٽ کي ڪراچي مان سکر موڪليو وڃي. مٿينءَ سرڪار جي حڪم تي عمل نهايت خبرداري سان ڪيو ويو هو. چاڪاڻ ته 13 ريجمينٽ تي بيماري اڳئي حملو ڪري چڪي هئي. ان جو ٻيو جهٽڪو به شروع ٿيڻ وارو هو. سوچيو اهو ويو هو ته بيماري جي ٻئي جهٽڪي شروع ٿيڻ کان اڳ 13 ريجمنٽ سکر ڇڏي ڪراچي هلي وڃي ۽ ڪراچي کان 78 ريجمينٽ ان وقت سکر پهچي، جنهن وقت بيماري ختم ٿي وڃي. کيس اميد هئي ته هو ائين ڪري فوج کي بيماريءَ

جي ٻئي حملي يا جهٽڪي کان بچائي سگهي ٿو. ڊاڪٽرن جو مشورو هو ته انهيءَ رُت ۾ فوج کي پيش قدمي فائدي واري ٿيندي. ان کري 86 ريجمينٽ کي حيدرآباد کان پيش قدمي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو. پاڻ 78 ريجمينٽ جيترو رهبر فوجي دستو ساڻ ڪري متي روانو ٿو. ان کان سواءِ پيءَ فوج کي احمد خان ڏانهن وڃڻ جو چيو ويو هو. اهڙيءَ چرپر ڪري فوج بيماريءَ کان بچي وئي ۽ ڊاڪٽرن جو مشورو صحيح ثابت ٿيو هو.

13 ريجمينٽ بيماريءَ جي ٻئي جهٽڪي کان بچي وئي ۽ وڃي ڪراچي پهتي ۽ چگي يلي ٽي انگلينڊ رواني ٽي وئي. انهيءَ بدران رضاڪار مقرر ڪيا ويا هئا، جن جو تعداد ٻه سو هو جيڪي پيش قدمي دوران هن سان گڏ رهيا هئا. هي خطرناڪ قسم جي پيش قدمي، ٻن طرفن کان شروع ڪئي وئي هئي ۽ ان وقت فوج صحتمند ٻه هئي. 78 ريجمينٽ صحتمند حالت ۾ 25 آڪٽوبر تي سکر پهتي ۽ نومبر جي شروع تائين صحتمند رهي. ان کان پوءِ بيماريءَ ڏاڍيءَ شدت سان حملو ڪيو جيڪو سال جي ابتدا ٿائين لڳاتار هلندو رهيو.

ڪالرا جا ڪلور ۽ شڪارپور چانوٽيءَ ۾ فوجي بغاوت

اها حقيقت آهي ته 18 ۽ 78 ريجمينٽ جي پيش قدمي بيماري واري ساري موسم معطل رهي هئي. اهڙيءَ بيماريءَ جي اڳوات چنتا ڪري ٻه هن فوج کي اتي رهايو ويجي ها. اهڙي دير پوئين عرصي واريءَ بيماريءَ ڪري ڪانه ٽيْ هئي. دراصل اهو منصوبو ائين ڪونه هو پر بيماريءَ ڪري ان ۾ تبديلي آندي وئي هئي. ڪراچيءَ واري فوجي چانوٽي، حيدرآباد جي خندقن واري فوجي ڪئمپ، ڪوٽڙيءَ واري آڪبوٽن واريءَ استيشن ۽ سکر واري فوجي ڪئمپ ان وقت اهڙيءَ بيماريءَ کان آجيون هيون، پر شڪارپور واري فوجي چانوٽيءَ ۾ انهيءَ وقت بيماري پکڙيل هئي، جيڪا فقط فوجي چانوٽيءَ تائين محدود ۽ اتفاقي هئي، پر اهڙيون ڳالهيون هن ساري موضوع تي چائنجي ڪونه ٽي سگهيون. پر.هتي بنگالين بغاوت دوران پنهنجي عملدار فوجين کي قتل ڪرڻ جا نعرا هنيا هئا. هنن باغي فوجين کي جنرل هنٽر ٽڏيون مٽيون ڳالهيون ڪري مڃائي ورتو هو. انهيءَ زماني ۾ شير محمد جابلو ڏاڙيلن کي ساڻ ڪري ڪراچي سنڌ جي سرحد وٽ بيٺو هو. ان کان سواءِ پندرنهن باغي ٽالپر، علي مراد جي دربار ۾ موجود هئا، جيڪا هتان گهٽو پري کانه هئي. چا

ان وقت اهو صحيح هو ته اهڙي نازڪ موقعي تي جنرل هنٽر کي اڪيلو ڇڏجي ۽ وٽس ڪابہ يورپي فوج نہ هجي؟ فرض ڪريو ته بنگالي فوج ٻيهر بغاوت ٿي ڪري؟ 64 ريجمينٽ ۾ چئن مهينن اندر ۾ پيرا اڳ بغاوت جو جهنڊو جهولايو هو. پر جيڪڏهن ٽيون پيرو ائين ڪري ها ته ان جو نتيجو ڇا نڪري ها! ۽ جيڪڏهن اهي بغاوت دوران يورپين کي ائين ڪهن ها جيئن ويلور Vellore ۾ ڪيو ويو هو ته ڇا ٿي چڪو هجي ها. جيڪڏهن اهي بکر ۾ موجود فوجي سامان لٽي ڦري ۽ سارو سرڪاري خزانو کٽي، وڃي جابلو علائقي ۾ شير محمد سان ملن ها يا سکن سان ملتان وڃي ملن ها، جن وٽ هنن جا مٽ مائٽ ۽ دوست احباب اڳئي موجود هئا.

اهڙيون ڳالهيون ٿي ڪنہ سگهن ها،پر اهڙو امڪان ضرور هو. 34 بنگال ريجمينٽ بغاوت ڪئي هئي ۽ جن کي فوجي ملازمت مان ڪڍيو ويو هو تن هتان نڪري وڃي سگهن جي ملازمت اختيار ڪئي هئي. جيڪڏهن ائين ٿئي ها ۽ باغي فوج جنرل هنٽر کي قتل ڪري ڇڏي ها ته وري بہ ڪارنهن جو لينگهو جنرل سر چارلس نيپئر تي لڳي ها ۽ چيو وڃي ها ته اهو يورپي فوجي وٽي هليو ويو ۽ جنرل هنٽر کي هٿ سان ڪهرايائين. نہ ته ڪيس اهڙي اڳوات چنتا ضرور ڪرٽي هئي ۽ اهڙين حالتن ڪري ڪو ممڙ ته ضرور مچندو. جيڪڏهن ائين ٿئي ها ته سوال جو جواب ڪير ڏئي ها. اهڙين ڳالهين جو ڪو جواز بہ ڪونہ هو. ڪيس اهڙين امڪاني غلطين جو احساس بہ هو ۽ جيڪڏهن اتفاق سان ائين ٿي بہ وڃي ها ته هو پنهنجي باقي ساري زندگي شرم ۽ پڇتاءَ ۾ گذاري ڇڏي ها. هن کي 78 ريجمينٽ جي فوجين جي موت تي تمام گهٽو ڏک ٿيو هو پر ائين سندس غلطيءَ ڪري ڪونہ ٿيو هو.

اسان وٽ اهڙيون ڪيتريون ثابتيون آهن. 78 ريجمينٽ تي پيش قدميءَ سبب بيماريءَ اثر ڪونہ ڪيو هو. هيءَ ريجمينٽ ان وقت بيمار ضرور ٿي هئي، جنهن وقت فوجي ڇانوٽي ۾ رهيل هئي. ائين ته اتر سنڌ ۾ فوجي ڇانوڻين اندر رهندڙ سڀ فوج بيمار ٿي پئي هئي. هن سان گڏ توبخاني وارا يورپي فوجي دستا بہ ته سخت بيمار ٿي پيا هئا. اوسي پاسي واريءَ ٻيءَ فوج کي بہ اها بيماري ڪانہ وڃڙي هئي. آگبوٽن وارا فوجي دستا جيڪي 78 ريجمينٽ کي ڪراچي کان سکر کٽي آيا هئا، تن کي پڻ

بيماري کانـ لڳي هئي. انهيءَ زماني ۾ ممبئي ڊر جيڪا سر چارلس خلاف الزامن جي ڏمر ڏڙي لائي ڏني هئي، تنهن جو کارڙ اهو هو تہ. هنن جا سر چارلس لاءِ اندر کارا هئا ۽ ساڙ کان چريا ٿي پيا هئا.

وبائي بيماريءَ ڦهلجڻ جا کارڻ

کيترن ماڻهن جو خيال هو تہ اها بيماري واهن جي پاڻيءَ وسيلي پکڙي هئي، جيڪا عام طور سنڌوءَ جي چاڙهہ واري پاڻيءَ سبب هوندي آهي. پاڻي جي گهٽجي وڃڻ ڪري ملڪ سائو ٿي ويو. پر اهڙي ساوڪ وقت کان اڳي ٿي هئي. پاڻيءَ جي وقت کان اڳ لهڻ وڃڻ ڪري اوڙ تہ اُپري هئي، سج جي تپش ڪري اها وقت کان اڳي ئي سڙي سڪي وئي هئي. اهڙيءَ موسم ڪري سنڌ ۾ اٽيهئي مليريا ٽيندي رهندي آهي. پر ان جو زور شڪارپور ۽ سکر ۾ تمام گهٽو هوندو آهي. ان جو کارڻ اهو آهي تہ درياهہ جي چاڙهہ جو پاڻي هنن ٻنهي شهرن جي وچ ۾ تلاءَ ڪري بيهي ويندو آهي. سنڌ کي اٽل جي پاڻيءَ کان بچائڻ لاءِ بندن جي تعمير هاڻي تازو شروع ڪئي وئي آهي. اهو بہ ڏٺو ويو آهي تہ انهيءَ موسم دوران هوا شڪارپور ڏانهن ويندي آهي ۽ بيماري بہ اتي گهٽي ٽيندي آهي. جڏهن وري هوا سکر ڏانهن گهلڻ شروع ڪندي آهي تہ بيماري شڪارپور ۾ گهٽجي ويندي آهي ۽ سکر ۾ وڌي ويندي آهي.

بنگال سروس جي ڊاڪٽر ڪرڪ هن موضوع تي گهڻو سوچيو آهي. ان جو خيال آهي تہ اهو بخار جابلو تپش ڪري ٿئي ٿو. جن تي فوجي بئرڪون جوڙيون ويون آهن. پر منهنجو خيال آهي تہ اهي بخار جابلو تپش ۽ چاڙهہ واري پاڻيءَ جي تلائن ڪري بہ آهن. سنڌ ۾ ٻن ٽن سالن جي وٿيءَ کان پوءِ ڪا نہ ڪا مهامري پيدا ٿي پوندي آهي. مان سمجهان ٿو تہ اها برندڙ جبلن جي ڪري ٽيندي آهي. سنڌ هڪ ميداني علائقو آهي، جتي سدائين ڏرتيءَ ڏڏ جا واقعا ٽيندا رهندا آهن. 1819ع ۾ ڏرتي ڏڏي هئي، جنهن ڪري ڪڇ جو سارو متاڇرو متجي ويو. هو. اهڙيءَ ريت ڏرتي ڏڏ جا اڙ لکا جهٽڪا بہ ايندا رهندا آهن، جنهن ڪري سنڌ جي متاڇري ۾ ڪڏا ۽ گهارا پئجي ويندا آهن. اهڙي ريگ گئس پيدا ٿي پوندي آهي، ان ڪري ٿوريءَ وٿيءَ کان پوءِ وڇڙندڙ بيماري پيدا ٿي پوندي آهي. اها بيماري ايتري قدر خطرناڪ هوندي آهي، جيتري قدر ڏرتي اندروني طور اٽل پٽل جو شڪار ٽيندي آهي. پر انهن بيمارين

جو ڪارڙ اڏل واري پاڻيءَ جا تلاءَ هجن يا ڏرتيءَ جي اندروني اڏل پڏل ڪري پيدا ٿيل گئسن ڪري هجي، ليڪن يورپي فوجين لاءِ اهڙيون بيماريون ڏاڍو ڏڇو پيدا ڪنديون آهن. هندستان اندر فوجي بيئر ۾ برانڊي پيئندا آهن، جيڪو چانورن ۾ بين شين مان ٺاهيو ويندو آهي. ڪي شراب ڪارڪن مان بہ جوڙيا ويندا آهن. ڪي فوجي مانيءَ سان گڏ شراب پيئندا آهن ۾ ڪجھ شراب ڪان سواءِ ماني ڪائيندا آهن. پر ماني سان گڏ شراب واپرائڻ ڪري وڇڙندڙ بيماري ڪانہ ٿيندي آهي. ليڪن ائين ڪرڻ ڪري معدي يا آندي ۾ زخم ٿي پوندا آهن ۾ اهڙا زخم موتمار ڪونہ هوندا آهن.

ڊاڪٽر رابرٽسن جو تعلق 18 ريجمينٽ سان آهي، جيڪو هندستان ۾ ڦٽي نڪرندڙ سيني بيمارين جي چگھيءَ ريت ڄاڻ رکي ٿو. سندس چوڻ آهي تہ جلال آباد جي گھيري دوران فوجي سپاهين کي ڪا بيماري انهيءَ ڪري ڪانہ ٿي هئي، جو هنن شراب جو استعمال ڪونہ ڪيو هو.

نيپئر جي ڪارڪردگي تي هڪ نظر

سر چارلس هن وقت سکر پهچي چڪو هو. سندس اهو سفر ائين هو جڙ هن سکر کان حيدرآباد جو سفر ڪيو هجي، جيڪو هن سنڌ جي فتح دوران ڪيو هو. هي سندس ٻيو پيرو سکر اچڻ هو ۾ هن جي پيش قدمي واري محنت اجائي وڃڻي ڪانہ آهي. ڪيس هن شهر کان وئي ٻہ سال ٿي ويا هئا. ان وقت هو سکر کان ميرن سان جنگ جي ارادي سان نڪتو هو. ان زماني ۾ هو امامگڙھ نالي قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ ترڏانهن ويو هو. ان کان پوءِ هن ٻہ جنگيون ڪٽي ورتيون هيون. ان کان سواءِ هن چار وڏا قلعا بہ فتح ڪري ورتا هئا. اهڙيءَ ريت هن ڪيترائي ننڍا قلعا بہ هٿ ڪري ورتا هئا. هتان جي ڇهن حڪمرانن کي شڪست ڏني ۾ هڪ وڏي بادشاهہ کي مطيع ڪيو هو. هن سول انتظاميا کي تلقين ڪئي ۾ ان کي تحرڪ ۾ آندو جنهن کي هن ڪيترين ئي شاخن ۾ ورهايو. سنڌ جي مختلف نسلن سان بهتر تعلقات قائم ڪيا. ٻاهرين ملڪن سان پنهنجي خاص حڪمت عمليءَ جي ابتدا ڪئي. فوجي ۾ عوامي پلائي جي ڪيترن ئي ڪمن جي ابتدا ڪئي هئي. ڪيترائي وڏا منصوبا بڻايا، جيڪي نہ رڳو وقت جي اهم ضرورت هئا، پر هن اڳيان انهن منصوبن کي مڪمل ڪرڻ جو بہ مقصد هو. اهڙن منصوبن کي

پوري ڪرڻ جي اِرادي سان هن فو جي اڳواڻي ڪندي، انن ۾ گھوڙن جي سواري ڪئي ۽ ٻہ هزار ميل سر ڪيا، جئن کان پنجن هزارن جي وچ تي سرڪاري خط لکيا ۽ رپورٽون تيار ڪيون، جن مان گھٹيون تہ نهايت شاندار هيون. ان کان سواءِ هن خانگي لکپڑھہ ٻہ ڪئي، جيڪا تمام گھٹي هئي. هو هر ماٹھوءَ کي جواب ڏيندو هو. پوءِ اهو وڏو ماٹھو هجي يا ننڍو. سندس خط اهم هجي يا غير اهم. هو ڪابہ شيءِ تڪڙ ۾ ڪونہ پڑھندو هو. پر ڏاڍي ڌيان ۽ گيان سان مطالعو ڪندو هو. قاسي يا ٻين سخت سزائن تي ملندڙ شاهدين جو ٻہ ڏاڍي غور ۽ فڪر سان مطالعو ڪندو هو. ان کان سواءِ اهي فوجي منصبي فرض ٻہ ادا ڪندو هو جيڪي انگلينڈ، ڪلڪتي، مبئي ۽ مدراس ۾ رهندڙ سينيئر فوجي عملدار کيس چوندا هئا. سخت بيمار هوندي ٻہ هن منصبي فرضن کان منهن ڪونہ موڙيو هو. سندس عمر ٽيهٺ سال هئي ۽ هن جو سارو جسم زخمن جي گھائن سا پُر هو. اهڙي سخت گرم آبهوا ۾ ٻہ ڪم ڪندو رهندو هو، جو اونهاري ۾ گرمي جو درجو 132 هوندو هو. اهڙين چوٽ گرمين دوران پنهنجي تنبوءَ کي هٹرادو طريقي سان ٽڏو ڪري، گرمي گھٹ ڪندو رهندو هو. هن گرميءَ جو بهانو ڏئي ڪم کان ڪڏهن ٻہ ڪونہ گھبرايو. اهڙي لکپڑھہ وهاٽيل وايو منڊل ۾ ڪندو رهندو هو ۽ ان دوران بمبئي ڏر وارن جي هاڻ گھوڙا ٻہ جاري رهندي هئي. هن خلاف ڪيئي سازشون ٻہ پيون هلنديون هيون، پر هو اهڙين پڏين ڳالهين هوندي ٻہ نہ ماندو ٽيو نہ وري کا آس پليائين. اهڙين ڳالهين جو احساس سوڙهي دل وارا ماٹھو ڪندا آهن. ڪيس هندستان سرڪار طرفان سهائتا ملڻ جو اوسيئڙو رهندو هو. پر اها بي شڪري هئي، جنهن وٽ درگذر ڪرڻ ۽ شڪرگذار رهڻ جي کا ڳالهہ ئي کانہ هئي.

باب انون

جابلو ماڻهن جي ملي منٽ ٽي وڙهڻ خلاف رٽابندي

جابلو ڏاڙيلن کي سبق سيکارڻ نهايت ضروري ٽي پيو هو. ڇاڪاڻ ته بجار خان ڪامياب ڏاڻن ڪري تمام گهڻو مشهور ٽي ويو آهي ۽ اوسي پاسي وارا ماڻهو هن جي وڏي عزت ڪري رهيا آهن. اڳتي هلي جنهن جا نتيجا خراب نڪري سگهن ٿا. بلوچ سردارن جو اهو اتحاد ڏاڍو طاقتور ٽي ويو آهي. جيڪڏهن اولهه پاسي وارا قبائلي هنن سان گڏ نه ٻ اچن ته به هو ويهه هزار بهادر جوان جنگ لاءِ قطاري سگهي ٿو. جيڪي ايشيا جا دلير جوان ٽي سگهن ٿا. هنن ماڻهن جي مدد لاءِ هزارين ماڻهو ٻيا به موجود آهن. جيڪڏهن جابلو قبائلي سردار ڏاڻن هٽڻ ۾ لڳاتار سوياراٽيندا رهيا ۽ انگريز حڪومت انهن کي روڪي نه سگهي ته سنڌ ۾ رهندڙ بلوچ قبائلي سردار به انهن جو ساٿ ڏيندا ۽ انگريز سرڪار جا وفادار ۽ تابعدار ڪونه رهي سگهندا. جيڪڏهن هنن کي ٿوري به دير ڏني وئي پنڌاري ڏاڙيلن جهڙا خطرناڪ ثابت ٽي سگهن ٿا. اهي پنڌاري تعداد ۾ ته رڳو ويهارو ڪن هزار هئا. پر خطرناڪ ايڏا هئا جو مارڪئس آف هيٽنگس کي هنن کي ختم ڪرڻ لاءِ اسي هزار فوج آٽٽي پڄجي وئي هئي. ڇڙ ويڙ ٽيڙ کان پوءِ به هو ڏاڻن هٽڻ کان باز ڪونه آيا هئا توڙي جو جابلو ٽاڪ سندن هٿن مان نڪري ويا. جيڪي سندن تحفظ ٻٽيل هئا. هنن ڪڏهن به سک فوج کان سهائتا ڪانه گهري. هو ڪٽو ڪٽو ٽي رهندا هئا. ڏاڻن هٽڻ ويل مڙي مُٽ ٽي ويندا هئا. هنن جابلو ماڻهون جي ٻولي هڪڙي آهي جن جَو تعلق بهادر نسل سان آهي. سندن علائقو جابلو آهي ۽ اهڙو ڏکيو آهي جنهن جو مثال ساري ايشيا ۾ ڪونه ملندو.

اهي ماڻهو ٻتاڪي به آهن ۽ چوندا آهن ڪو به بادشاهه ڇهن سون سالن کان سندن جبلن جو ڦيرون لڪ لتاڙي اڳتي ڪونه وڌيو آهي.

ڪيترن بادشاهن هڪ لک فوج سان گڏ اهڙيون ڪوششون ٻه ڪيون آهن. اهڙن لکن مان لنگهڻ لاءِ انگريز سرڪار جون فوجون ٻه ناڪام ٿي واپس آيون آهن. اهڙن لکن ۾ ڪليبورن ٻه شڪست کاڌي هئي. ۽ ڪلئرڪ ٻه ناڪام ٿي موٽي آيو هو. هنن کان سواءِ ٻيا ماڻهو ٻه ناڪام ٿي موٽيا هئا. برائون جهڙن بهادرن ٻه مس پنهنجي فوج بچائي هئي. جڏهن ته هن جو مقابلو فقط هڪ مري قبيلي سان هو. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن کي ڏر ڏبي ته چينگ چڙهي ويندا ۽ هوريان هوريان کي آسرا ۽ اميدون رکندا ويندا. اهڙي ريت قلات ۽ سنڌ جي جابلو علاقن جي بلوچ قبائلي سردارن جا ٻه حوصلا بلند ٿي ويندا ۽ جهيڙي ڇنڊڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. انهيءَ طريقي سان لکين ماڻهو گڏجي ميداني علاقن ڏانهن رخ رکندا. جڏهن ته سک حڪمران (رنجيت سنگهه ڏانهن اشارو) ٻه وڏي فوج گڏ ڪري رهيو آهي سندس منهن ٻه جهيڙي ۾ آهي. جيڪڏهن ائين ڪندو ته اها سندس چريائي هوندي. ليڪن انهن کي منهن ڏيڻ خطري کان خالي ٻه ڪونه آهي. پر اهڙو مامرو وڏي کان وڏي فوجي جنرل کي چرڪائي ڇڏيندو. جيڪڏهن اهڙين ڳالهين ۾ ناڪامي ٿي ته خوف خطرا ڪوڙي ول جيان وڏي وگهري ويندا. جن کي ٽارڻ نهايت ضروري ٿيندو. اسان هنن کي ڏاڙيل ته سڏيندا آهيون پر حقيقت اها آهي ته هنن جابلو ماڻهن لاءِ يورپ ۾ اهڙو لفظ ڪونه هو جيڪو هن لفظ جي پوري معنيٰ مفهوم ڏيکاري سگهي. جيڪڏهن هنن ماڻهن لاءِ اهو لفظ استعمال ڪيو ته انهن جي توهين ڪانه ٿيندي، نه وري انهن جي عزت نفس کي ڪو هاڃو رسندو. يونان وارا ٻه پاڻ کي ڪليپٽ سڏائيندي ڏاڍا خوش ٿيندا آهن. جڏهن ته هنن لاءِ ٻيا ماڻهو سمجهندا آهن ته اهي دلير نسل سان تعلق رکن ٿا. جيڪي ڪنهن ماڻهو کي بنا محصول وٽڻ جي اڳتي وڃڻ ڪونه ڏيندا آهن. هنن ماڻهن جي رسمن رواجن ۽ جنگ ڪرڻ بابت بيان هيٺ ڏجي ٿو.

ڪشمور وارو رڻ پٽ، ويڑهاڪ قبيلا، سندن موتمار هٿيار ۽ تيز ترار گهوڙيون

ڪشمور وارو رڻ پٽ چانڊين جي صدر مقام کان شروع ٿئي، جيڪو هالار جبل جي وٽ سان تري ۾ آهي. جنهن کان سنڌو درياهه اتر-اوير پاسي ٿيندو. ان علاقي جو اتريون پاسو وڃي ڪچيءَ جي جابلو علاقي سان ملي ٿو. رڻ پٽ وارو هي علاقو اسي ميل آهي. جيڪو صفا

تاڪ وارو پٽ آهي. ڪٽي ڪٽي لئي جو وڻ ڏسبو نہ ٿہ ٻيو مڙوئي خير. ڪٽي پاٽيءَ جو ڦڙو ٻہ نظر ڪونہ ايندو. جتي ٻہ پاٽي ڏسبو آهي ٿہ ان جي چوڌاري تڏن سان چانيل جهوپڙيون ڏسبيون آهن. ڪٽي وري ڪچا قلعا ڏسبا آهن. جن جي ديوارن سان گول چبوترا ٺهيل ڏسڻ ۾ ايندا آهن. جيڪي نظر ٿہ نفرت جهڙا ايندا، پر صورتحال ڪري ڏاڍا خوفناڪ آهن. اونهاري جو هتي سخت گرمي هوندي آهي تنهن ڪري حملو ڪرڻ ڏاڍو مشڪل ٿي پوندو آهي. چاڪاڻ ٿہ فوج کي پاٽي پاڻ سان گڏ ڪٽي وڃڻو پوندو آهي. تنهن ڪري مقرر وقت کان وڌيڪ اتي رهي ڪونہ ٿو سگهجي. جيڪڏهن سياري جو حملو ڪبو ٿہ نقصان کان سواءِ ڪو ٻيو نتيجو ڪونہ نڪرندو. چاڪاڻ ٿہ هتان جا ماڻهو نيم وحشي ۽ نيم منظم جنگجو ويڙهہ جا ڪولسير هوندا آهن ۽ پنهنجو تحفظ ڪري ڄاڻندا آهن. بهادر ٻہ آهن، بندوق ٻہ هلائي ڄاڻندا آهن، هٿ جا ٻہ سڌا آهن. ان جو ڪارڻ اهو آهي ٿہ اهي سدائين بندوقبازيءَ جي مشق ڪندا رهندا آهن وٽن توڙيدار بندوقون هوندیون آهن جيڪي ٽپڪ يا تفنگ کان سادیون هوندیون آهن. انهن جو نشانو ٻہ دير سان وٺي سگهبو آهي ۽ انهن کي چوڻ لاءِ اضافي قوت جي ضرورت ٻہ ٿيندي آهي. هن قسم جي ڪچن قلعن تي حملو ڪرڻ خطري کان خالي نہ آهي. چاڪاڻ ٿہ انهن جي ڪچي ڀت سکي وڃڻ کان پوءِ لچڪدار بڻجي وڃي ٿي. هي ٿہ بندوق آهي پر توپ جو گولو ٻہ ان مان پار ٿہ ٿي ويندو پر ان ۾ سوراخ ڪرڻ سان ان کي لوڏي ڪيري ڪونہ سگهندو. ان ۾ سوراخ ٻہ ايترو ويڪرو ٿيندو جيتري ويڪر گولي جي هوندي آهي.

وهت

هي ماڻهو خوفناڪ ويڙهاڪ ٻہ ائين آهن جيئن سندن قلعا خطرناڪ آهن. ڏسڻ ۾ پوائتا، هٿيارن هلائڻ ۾ ماهر تيز ۽ تکڙا ۽ جهيڙي ۾ جهونجهار. صورتحال مان چگيءَ ريت فائدو وٺي سگهندا آهن. هنن جا گهوڙا ٻہ هنن جيان جنگ جي فن مان واقف آهن ۽ جنگ جي ميدان ۾ هڪ هنڌ ٽڪي بيهي ڪونہ ويندا آهن. هي بلوچ ڏاڙيل پيادا جبلن يا گهوڙن تي سوار هوندي، پنهنجي هر دشمن جو مڙسيءَ سان مقابلو ڪري سگهندا آهن. اهڙا خطرناڪ جڻ بروس ۾ اسڪاٽ لينڊ وارا مقابلي وقت. ڦرندا ٻہ ائين آهن جيئن گهوڙي سوار فوجي حملا

ڪندا آهن. گھوڙن بدران گھوڙين تي سواري ڪندا آهن جيڪي قد جون لائيريون پر رفتار ۾ ڏاڍيون تيز هونديون آهن. اڪ چنب ۾ ڪٽان جو ڪٽي وڃي پڇنديون، جڙ ڪرامت جي زور تي وڃي اتي پڳيون آهن. هنن وهٽن کي تيز رفتار پنڌ انهيءَ ڪري سيکاريو ويندو آهي ته جيئن هو پوئتي هٽندڙ انگريزي فوج مٿان وڃي اوچتو ڪڙڪن يا انهن جي ڪيڙ لڳي مٿن وڃي اوچتو حملو ڪن. اهي جانور انگريزي فوج ريگيولر يا اريگيولر جي گھوڙيسوارن جي گھوڙن کان رفتار ۾ وڌيڪ تيز هوندا آهن جيڪي پٽيان وڃي کين پھچي ڪونہ سگھندا آهن پر کين جھلڻ لاءِ حڪمت عمليءَ کان ڪم ونندا آهن. کين سيکاريو ويندو آهي ته فقط منزل تي پاڻي پين. ان کان سواءِ هنن کي سڪل گوشت ۽ کاريو ويندو آهي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن اهي گھٽو پنڌ هلي سگھن. انهيءَ ڪري گھوڙين کي اڄ ۽ گھٽ لڳندي آهي.

جڏهن پيل پٽ ۾ ڏاڙي هٽڻ جو منصوبو جوڙيو ويندو آهي ته گھوڙيءَ جو چارو سندس پيٽ سان ٻڌو ويندو آهي. سوار پاڻ سان پڪل تلهرون ۽ ڪڏهن چانورن ۽ کارڪن جو عرق ڪڍندو آهي. جيڪي ڏهن ٻارهن ڏينهن جي پورت هوندا آهن ۽ اهو کاڌو ضرورت وقت ڪم آندو ويندو آهي. ڏاڙي هٽڻ وقت اڳ ۾ پنهنجي کاڌ خوراڪ ڏانهن واجهائيندا آهن. هر هڪ ڏاڙيل وٽ هڪ تلوار هوندي آهي. ڪن وٽ وري ٻه هونديون آهن. اهي تيز ۽ ايتريون هونديون آهن، جو انهن سان قلم ۽ گھڙي سگھبو آهي. سراڻ وارا ۽ سدائين ڏاڙي جي وارداتن وارين جاين تي پيا ڦرندا آهن. هنن جون تلوارون ويڪريون ننڍڙيون، وريل ۽ وزن ۾ هلڪيون ٿينديون آهن. جيڪي گھٽو ڪري دمشق جي رڪ جون نهيل هونديون آهن. ڪجھ ڪيڃءَ جي ڪاريگرن جون نهيل آهن جيڪي ڏاڍيون شاندار آهن. بندوق توڙيدار ڪتب آٽيندا آهن. جيڪي تفنگ کان وڏ وجھ ۾ گھٽ هونديون آهن. سر چارلس چوندو آهي ته اهي بندوقون جلدي مغرب جيان مشرق ۾ بيڪار سمجھيون ويندين ۽ جڏهن اهڙي تبديلي آئي ته ڏاڍي خطرناڪ هوندي. هنن بندوقن جو استعمال ۽ عام آهي جيڪي ساڳئي قسم جي انهن بندوقن کان گھٽ آهن، جيڪي انگلينڊ ڏانهن موڪليون ويندين آهن. انهن ٻنهي ۾ ايترو فرق هوندو آهي جيترو عام ۽ شڪار واري لنڊن جي رائيفل ۾ هوندو آهي.

ڦورو قبيلن جون ڪجھ شاندار روايتون

ڏاڙيل بندوقن ۾ ڪم ايندڙ دارون ڏانو ۾ وڃي ڪلي سان ٻڌي ڇڏيندا آھن. انھن مان ڪيترن وٽ وري خوبصورت چٽن واريون ڍالون، وڏا چاقو خنجر، ڏڦا، حقيقي پٽر ۽ رڪ ۽ ساڻ ھوندو ھو. انھن جو مقدر ۾ گھٽو ويساھ ھوندو ھو ۽ ھر واقعي کي لکئي جو ليک سمجھندا ھئا. ھر جرم ڪندا ھئا. ڪنھن کي معاف ڪرڻ تہ ڪين ڏانءِ ئي ڪونہ ايندو ھو نہ وري ڪنھن جي آڏو ھٿيار ڦٽا ڪندا ھئا. ڏاڙي ۾ ھنيل چوپائي مال کي وڳ سڏيندا آھن. جڏھن تہ پاڻ کي لوٽو ڪوٺيندا آھن. ھي لفظ ڏاڙيلن بدران بدمعاشيءَ جو مفھوم ڏيکاري ٿو. ھي ڦورو ٽولو ۽ ڏاڙيل تہ آھن پر منجھن کي شاندار روايتون بہ موجود ھونديون آھن. عورتن ۽ ٻارن کي نقصان ڪونہ پھچائيندا آھن. ھنن تازو عورتن ۽ ٻارن کي قتل ڪيو پر ھنن جي اھڙين ڳالھين کي ننديو ويو ھو. ھنن ۾ يورپ جي ماڻھوءَ جيان قوميپرستي موجود ڪانہ آھي. پر ھنن جي مذھب يعني اسلام سان ڏاڍي وابستگي آھي. ان کان سواءِ پنھنجي ڪٽنب ۽ قبيلي جي تمام گھٽي عزت ڪندا آھن. ھنن ۾ قبائلي دشمنيون بہ چوٽ تي چڙھيل ھونديون آھن، پر جيڪڏھن ڏاريو دشمن ھنن مٿان ڪاھ ڪندو آھي تہ پنھنجا ٻار ٻچا ۽ نياڻيون سياڻيون پنھنجي قبائلي دشمن ڏانھن موڪلي سندس آڙ ميڙيندا آھن. ان کان پوءِ جھيڙو پچاڻيءَ تي پھچندو آھي ۽ ميڙ ٽي آيل نياڻين کي سام سمجھي وڏو مان مرجاتا ڏنو ويندو آھي. جڏھن ھو سمجھندا آھن تہ ڏاريو دشمن کين شڪست ڏيندو تہ ان لاءِ ھنن وٽ ھڪ سخت قسم جي روايت موجود آھي. ھو ٻاھر نڪري وڃي پنھنجي دشمن کي مھاڏو ڏيندا آھن ۽ ھڪ اعتبار جوڳي ماڻھوءَ کي پوئتي عورتن ۽ ٻارن ۾ ڇڏي ويندا آھن. جڏھن ھار جي پڪ ٿي ويندي آھي تہ اھو ماڻھو عورتن ۽ ٻارن کي قتل ڪري ڇڏيندو آھي. ھيءَ ھڪ خطرناڪ رسم آھي جنھن سر چارلس نيپئر کي ڏاڍو متاثر ڪيو ھو.

ساھ سُڪائيندڙ گرمي

جڏھن جابلو ڏاڙيل ڪنھن ڏاڙي ھٽڻ جو منصوبو جوڙيندا ھئا تہ ڪنھن پاڻي جي تلاءَ وٽ منزل ڪندا آھن ۽ اتان پاڻيءَ جون کليون پري وڃي ڪنھن ڳوٺ کي ڦرينداآھن. واپسي تي اھڙو چپ ۽ تيز ورندا آھن جو ڪنھن فوجي چوڪيءَ کي پتو پئجي ڪونہ سگھندو آھي. ھن رڻ

پٽ علائقي جي اپريل کان آڪٽوبر تائين ايتري گهٽي گرمي ٿيندي آهي جو ڪوبہ يوربي فوجي انهن جي ڪپ تي وڃي ڪونہ سگهندو آهي. يوربي تہ ٿهيو پرڏيهي فوجي سپاهي يا اٽن جا جت بہ اها گرمي سهي ڪونہ سگهندا آهن. اهڙي گرم موسم ۾ فوج کي ڪنهن بہ قسم جو تحفظ ڏئي ڪونہ سگهبو آهي پر ڪڏهن ڪڏهن مئڪنزي جيان مٿن اوچتو وڃي ڪڙڪبو آهي.

مڙي مٽ ٽيل باغين سان مهاڏي لاءِ رڌابندي

هن مهم دوران اها بہ معلومات ملي وئي هئي تہ اهي قبائلي سردار اسي هزار اٺ سو ويڙهاڪن سان پڙ تي پڃي سگهن ٿا. انهيءَ کان سواءِ پنهنجا هٿيار بند نوڪر چاڪر بہ آڻي سگهن ٿا. جنهن جو تعداد بہ ڪو ٿورو ڪونہ هوندو. اهو بہ امڪان آهي تہ هنن سان لس بيلي ۽ جوڪين جا جام بہ اچي گڏ جن. انهيءَ اتحاد سان پوري لک فوج اسان جي مقابلي لاءِ اچي سامهون بيهندي. جنهن جي وڙهڻ جو طريقو ڏاڍو خطرناڪ آهي. ان بابت سر چارلس جو بيان هن ريت آهي: هر ماڻهو هٿياربند هوندو آهي. جيڪو پنهنجي هٿيار کي ڏاڍي مهارت سان هلائي سگهندو آهي. هي ماڻهو هز مئجسٽيءَ جي پهريدارن جيان جنگي قانون ۽ قاعدي مطابق ڪونہ وڙهندا آهن. هنن جو ورتل نشانو ڪڏهن بہ گسندو ڪونہ آهي. جهيڙي دوران سندن جنگي چال بہ مضبوط هوندي آهي. جنهن جي وڏي عقلمنديءَ سان جوڙجڪ ڪري سگهندا آهن. دشمن تي تلوارون ۽ ڍالن سان ڪاهي پوندا آهن. سندن هٿيار پاڪيءَ جهڙا تيز تکا هوندا آهن. جنهن کي ۽ جتي بہ هٽند آهن تہ هر شيءِ کي اڏ ڪري وڃي پار پهچندا آهن."

ڪچيءَ واري جابلو علائقي ۾ موجود ويڙهاڪن سان گڏ اگزينٽ تي ڪلوڙيل ايشيا جو هڪ ماڻهو ملازمت حاصل ڪري شريڪ ٿيو. معلوم ائين ٿيندو آهي تہ هتي اهو ماڻهو اچي ملازم ٿيندو آهي، جنهن وٽ پئسو هوندو آهي يا اهو تلوار ڪٽڻ جهڙو هوندو آهي. چاڪاڻ تہ اهڙن ملڪن اندر ڏاڙيل قبيلا هڪ اداري جيان ڪم ڪندا آهن. ان کان سواءِ اتي اهڙن ماڻهن جو طبقو هوندو آهي جنهن سان گڏ چئن سون کان هڪ سو هٿياربند هوندا آهن. اهي ماڻهو ماني ڀيي لاءِ اچي ڪنهن نہ ڪنهن گروهہ جو سات ڏيندا آهن ۽ قبائلي جهيڙن ۾ جنبي ويندا آهن جيڪي اتحادي قبيلي کان سواءِ ٻئي هر قبيلي کي قري لتي پيٽ گذر ڪندا آهن.

بجار خان ڏاڙا ڦريون ڪري ڏاڍو مشهور ٿي ويو آهي ۽ ڏينهون ڏينهن وڃي ٿو وڌيڪ مشهور ٿيندو. ٻئي سال هو اهڙا ماٺهو پاڻ سان ملائي سگهندو جيڪي ڦرلٽ جي مقصد سان وتندا آهن جهنگ جهر ۾ جهوتون هٽندا ۽ اوچتين ستن ۽ جهت هٽڻ لاءِ وتندا آهن لوٽا هٽندا. جيڪڏهن شڪارپور ۾ موسمي تپاولي ٿي وئي ۽ فوجي بيمار ٿي پيا ته بجار ٻومڪي اچي انهيءَ ماڳ تي حملو ڪري سگهي ٿو ۽ اتي رهندڙ فوج قتل ڪري سگهي ٿو. ان کان سواءِ انهن جابلو علائقن ۾ انگريزي فوج جون چار توپون آهن جيڪي هنن جي شڪست دوران اتي رهجي ويون هيون. اهي پنهنجن ماٺهن کي ڏيکاري فخر محسوس ڪندا آهن.

قلات جو نوجوان حڪران ۽ سندس تابع قبيلن جو راويو

قلات جو حڪمران نوجوان آهي. ڏاڙيل سندس تابعداري ڪونه ڪندا آهن. پر جيڪڏهن هو ڪنهن سان جهيڙو ڇنڊيندو آهي ته مال غنيمت جي آسري سيئي بلوچ سردار هڪدم سندس وفادار ۽ تابعدار بڻجي ويندا آهن. قلات جو هي نوجوان حڪمران شخصي طور انگريزن سان دوستي ڇنڊيڻ جو خواهشمند آهي پر سندس دربار جا نواب ۽ سردار هن ڳالهه ۾ سندس مخالف آهن. تنهن ڪري اهو سوچڻ به لازمي آهي ته هي نوجوان حڪمران انهن انگريزن سان ڪيتري حد تائين گهٽگهرو ٿي سگهي ٿو. جن افغان جنگ دوران سندس پيءُ کي قتل ڪيو هجي، راجڌاني کي ڦري لٽي پينگ ڪيو هجي ۽ سندس ملڪ جي خزاني تي دنگو ڇمايو هجي. جڏهن ملڪي حڪمراني جو انتظام هن نندڙي شهزادي کي سونپيو ويو هو ته سندس عمر ايتري ڪانه هئي، جو ملڪي انتظام سنياليو سگهي. تنهن ڪري انگريز سرڪار سندس ئي خاندان جي هڪ ماٺهو کي مقرر ڪيو جيڪو هن نندڙي حڪمران جي نالي راج ڪندو هو جنهن جو خيال هو ته جيستائين هي ٻار وڏو ٿي حڪمراني سنياڻڻ جهڙو ٿئي. تيستائين انگريزن جي مدد حاصل ڪرڻ ضروري آهي. پر شاهي دربار جا سردار ۽ نواب ڳجهه ڳوهه ۾ مٿي بيان ڪيل انگريز دوستي کان نفرت ڪندا هئا. انهن جو تصور هو ته انگريزن کان محراب خان جي قتل جو پلاند ڪيو وڃي جيڪو هن نندڙي حڪمران جو پيءُ هو. سر چارلس جي سنڈ پهچڻ کان اڳ قلات دربار جي نوابن ۽ سردارن ميجر آئوٽرام کي ڪيي ڇڏيو هو جيڪو قلات

دربار ۾ انگريز سرڪار جو پوليٽيڪل ايجنٽ هو. ڪجھ وقت اڳ حيدرآباد جي تالپر حڪمران ۽ ساڻي ريت ڪيس پنھنجي دربار مان ڪڍي ڇڏيو هو.

اهي سڀ حقيقتون ڏيان ۾ ڏري سر چارلس پيش قدمي شروع ڪئي هئي، جنھن ۾ هن ڏاڍي خبرداريءَ کان ڪم ورتو هو. سندس خيال مطابق پھرين اهم ڳالھ اها هئي ته هو پنھنجي ان جنگ کي ڪامياب ڪري جنھن لاءِ هن پنھنجي عقل، شعور ۽ اعليٰ قسم جي حڪمت عملي ۽ پنھنجي بهادر فوج کي ڪتب آڻي رهيو هو. ان جو سارو دارومدار سندس عقل ۽ فوجي انتظام تي هو. ان ناتي هن علي مراد کي ڇڳي اک ڏيکاري هئي جنھن پنھنجي دربار ۾ سنڌ جي اولھ پاسي وارا سردار آڻي ترسايا هئا. ان کان سواءِ هن لس بيلي جي جام ۽ جوکين جي جام سان به سختي ڪئي هئي. ڇاڪاڻ ته اهي قلات جي خان جي دربار سان سچا ڪونہ هئا. ان کان سواءِ هن قندار جي حڪمران کي پڻ ڊيڄاريو ڏمڪايو هو. ڇاڪاڻ ته هن وچ ايشيا تائين پنھنجي فوجي ڏاڪ ويھاري ڇڏي هئي. ان ناتي هن سنڌ ۾ ئي مختلف قسم جون فوجي پيش قدميون شروع ڪيون هيون. ان لاءِ هن اٺ سوار فوج کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏئي، اولھ واري جابلو علائقي جي سردارن کي ڊيڄاري ڇڏيو هو ته جيڪڏهن هو ڪو آڏو ابتو پير ڪٽندا ته سندن سرن جو خير نہ هوندو. اهڙيءَ ريت ولي چانڊئي کي نوبت جي تلوار ۽ ساڻئي مقصد سان ڏني وئي هئي. هن ٻيو ڪم اهو به ڪيو جو هن (ولي چانڊئي) ماٺھو پگھار تي پنھنجي فوج ۾ پرتي ڪيا هئا. هن سان گڏ ولي چانڊئي کي سردار طور ڪجھ رقم ڏني هئي ۽ ساٺس ۽ بروهين سان واعدو ڪيو هئائين ته کين ڏومڪين ۽ بگٽين جي زمين ۽ ڏيندو.

ڏاڙيل 'نوبت' ۽ گدبي' بابت "بامبي ٽائيمس" جي واويلا

اها سندس بهترين حڪمت عملي هئي هن سان گڏ سنڌ جا ماٺھو ۽ موجود هئا. هن پيش قدمي کان ٿورو اڳ ھڪ سو پندرهن قبائلي سردارن ڪراچيءَ اچي سندس سلام ڪيو هو پر هنن قبائلي سردارن جي وفاداري ۽ تابعداري بابت "بامبي ٽائيمس" اخبار کيئي ڪوڙيون ڳالھيون لکيون هيون. هيءَ اخبار لڳاتار اعلان ڪري رهي هئي ته سنڌ جي ساڻين تالپرن ۽ سردارن جا حوصلا بلند ٿي ويا هئا. ان ڪري سنڌ

جا جاگيردار ۽ 'نوبت' ۽ 'گڏو' وفاداريءَ ۽ فرمانبرداريءَ کان مسلسل انڪار ڪري رهيا هئا. هنن ٻنهي مان نوبت تہ قيد ۾ ئي وفات ڪري ويو جڏهن تہ ٻئي کي قاهي تي لڙڪايو ويو هو. اهي ماٹهو ڏاڙن جا مجرم هئا پر ڊاڪٽر بيورسٽ ۽ 'بامبئي ٽائيمس' اخبار جي ٻئي عملي جي اجاين اعلانن ڪري هنن جي دلين ۾ اجايون خواهشيون پيدا ٿي چڪيون هيون. نوبت ۽ گڏي کي هن کان گهٹو وقت اڳ ئي گرفتار ڪيو وڃي ها پر کين سوچي سمجهي ڏر ڏني وئي هئي. ان جو هڪ ڪارڻ تہ اهو هو تہ متان هو انگريز جي وفاداري قبول ڪن. پي ڳالهہ اها هئي تہ جنرل سر چارلس جي مرضي هئي تہ هنن کي سندن ملڪ ۾ وڃي گرفتار ڪجي. انهيءَ مقصد لاءِ تہ جيئن اوڙي پاڙي جي ڏاڙيلن تي ڏهڪاءُ ويهي وڃي ۽ امن امان ٿي وڃي. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ انگريز فوج سرحدن کان پري هئي.

بجار جي گرفتاريءَ جو منصوبو ۽ خان قلات جو ڪردار

فوجي پيش قدميءَ دوران موڪليل جاسوسن، ڏاڙيل قبيلن بابت مختلف اطلاع موڪليا هئا. ان سان قلات جي خان لاءِ ڪيئي اطلاع موڪليا ويا هئا ۽ چيو ويو هو تہ ننڍڙو حڪمران مستقل مزاج ڪونہ آهي ۽ سندس حڪمت عملي ڪڏهن ڪيئن تہ ڪڏهن ڪيئن آهي. ان کان سواءِ ڊاڊر ۾ سر چارلس سان ملڻ کان لهرائي رهيو هو. ان کان سواءِ ملڻ کان انڪار ڪرڻ کان بہ ڊڄي رهيو آهي. ان لاءِ هن وچٿرو رستو اختيار ڪيو آهي.

اهڙيءَ ريت هو سر چارلس جي هلڻ کان بہ لهرائي رهيو آهي تہ ساٹس نہ ملڻ جي نتيجن کان بہ گهبرائي رهيو آهي. هن بجار کي قليجيءَ مان ڪڍڻ جو بهانو ڏئي فوج کي گڏ ڪري ورتو آهي. سندس اهڙيون تياريون بلڪل واضح هيون. اهو ڏسي سر چارلس پنهنجي پيش قدمي جي رفتار کي ڊرو ڪري چڏيو. ان وقت قلات جي خان ڏانهن بجار ماٹهو موڪلي چيو ويو تہ هو قليجيءَ ۾ پاٹي نہ هڻڻ جو سبب ڏئي اوڏانهن نہ وڌي. هتي اهو معلوم ڪرڻو هو تہ جيڪڏهن بجار هن سازش کي نہ سمجهي سگهيو تہ هو موٹر ۾ دير نہ ڪندو. پر اهڙيون سرگرميون مايوسڪن هيون. ڇاڪاڻ تہ منصوبي مطابق سندس اوچتي گرفتاري لاءِ بجار کي قليجي ۾ موجود هجڻ گهرجي. هن جي واپس اچي قليجي رهڻ کان سواءِ سارو منصوبو بيڪار ثابت ٿي رهيو هو. ان زماني فزجيرالڊ

لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو. جنهن اهڙي معلومات ڏني هئي. جنهن ڪري اصلي منصوبي ۾ ترميم ڪرڻ ضروري هئي. نئون منصوبو ڳجهو ۽ پيچيده هو جنهن کي سمجهڻ ۽ سولو ڪونه هو. پر جيڪڏهن اهو ڪامياب نه ٿيو ته اهڙي منصوبي جو راز ظاهر ٿيڻ جو امڪان هو. ان کان پوءِ ان کي سمجهڻ ۽ سولو هو.

لارڊ رپن کي آگاهي ۽ سندس کلي مخالف تي نيپئر جو ردعمل

لارڊ ايلنبرو ۽ سر هينري هارڊنج ۽ هن منصوبي جي منظوري ڏئي چڪا هئا. ٻنهي جڏن ضروري اختيار سر چارلس جي حوالي ڪري ڇڏيا هئا. پر لارڊ رپن جي گورنر جنرل ٻڌجي اچڻ کان پوءِ جڏهن کيس هن منصوبي جي آگاهي ڏني وئي ته ذاتي انا ۽ هٺ ڏرمي وارو وايو منڊل پيدا ٿي پيو. سر چارلس کيس پيرائتو احوال ٻڌايو هو ۽ چيو هئائين ته هنن جابلو ڏاڙيلن اوڙي پاڙي وارن علائقن ۾ ڏاڙا هڻي ٽڪري تپائي ڇڏي آهي. اهي نه رڳو چوپائو مال هڻي ٿا وڃن، پر ماڻهن جو قتل عام ۽ ڪيون ٿا وڃن. هن کيس اهو ٻڌايو هو ته هنن بي رحم ماڻهن فوج ۽ ان سان گڏ هلندڙ رسدگاهه جي ماڻهن کي قتل ڪيو آهي. جن جو تعداد ٽي سو ٽيندو. هن کيس اهو ٻڌايو انهن ڪيترا ئي ڳوٺ ساڙي رک ڪري ڇڏيا آهن. ڪيترا علائقا ماڻهن کان خالي ٿي ويا آهن. سون جي تعداد ۾ بي گناهه عورتون ڪنيون ويون آهن ۽ ڪيترن ئي ٻارن جا هٿ ودي کين معذور ڪيو ويو آهي. هن کيس اهڙين امڪاني ڳالهين کان ۽ آگاهه ڪيو جيڪي ٿيڻ واريون آهن جيڪي نه رڳو سنڌ کي پر ساري هندستان کي متاثر ڪري سگهن ٿيون. کيس اها ۽ معلومات ڏني وئي هئي ته انهن ڏاڙيلن جو تعداد ارڙهن هزار آهي ۽ انهن سردارن جا نوڪر چاڪر ۽ هٿياربند آهن جيڪي اڳتي هلي هڪ فوج جي شڪل اختيار ڪري سگهن ٿا. ان ڪري هندستان سرڪار کي ٻن ڳالهين مان هڪ جي چوند ڪرڻي آهي ته يا سنڌ، سنڌو درياهه ۾ هلندڙ آڳبوٽن جي آمدرفت، هلندڙ تجارت ۽ فوجي سهوليتن مان هٿ کڻڻو پوندو يا وڏو خرچ پري سنڌ ۾ فوج جي تعداد کي گهٽو وڌائڻو پوندو. تنهن تي لارڊ رپن کيس جواب ۾ لکيو هو ته "تو غير اهم معاملن کي وڌائي اينگهائي، اهم ڪري پيش ڪيو آهي."

اها اجائي هوڏ ۽ هٺ هو. جيڪو تاريخ کي سرحدن کان ٻاهر ڏکي

ڏار ڪري ڇڏيندو آهي. باقي لارڊ رپن ته عيش ۽ آرام جو ڪوڏيو هو. باقي ٻين حوالدار ۽ فوجي سپاهي لاءِ ته اڻ ڪٽ ڪم هوندو آهي. جيڪي جهنم جهڙ سج تي تتل گولي هيٺان پيا ڳهندا ۽ ڳرندا آهن. جنهن ڪري سندن ميڃالو ۽ ڪرنگهي جي مڪ ائين سڙي ڪارا ٿي ويندا آهن جيئن ڪاڳرن جو ويڑهو باهه جي تَوَ تي سڙي ڪارو ٿي ويندو آهي. سر چارلس پنهنجي اکين سان ڏسي رهو هو ته هو ڪيئن پنهنجون زندگيون اربي رهيا آهن ۽ سندن حياتيون ڪهڙيون سستي طريقي سان تباهه ٿي رهيون آهن. هن جي اکين آڏو پينگ ٽيل ويران علاقا، ساڙيل ڳوٺ جون بي وسيون، مرندڙ عورتن جون رڙيون، معذور ٽيل ٻارڙن جون ڪيهون پنهنجن ترن تڏن کان وڇڙيل بيوس ماڻهن جون اِلاهون ۽ مري ويلن جي مائٽن جي زار زار رئڻ جا آواز ٻُري رهيا هئا ۽ ٽنڊن ۽ ٽوڻن ٻارن جا رت ۾ وهندل جسم چريون ٿي ويل مائرن جي جان سان چنبڙيل هئا. اهي سڀ قهري ڪاروايون ڏاڙيل بلوچ قبيلن جون هيون، جن هزارن کي پنهنجن گهرن مان ڪڍي دربدر ڪري ڇڏيو هو. اهڙيون ساهه سڪائيندڙ ڳالهيون لارڊ رپن لاءِ غير اهم هيون. ائين چئي وسيع سوچ جي مالڪ دلين جي توهين ڪئي وئي هئي. ٿوري وقت کان پوءِ لارڊ رپن لاءِ اهڙي ڏکار گهٽجي وئي هئي. ان کان پوءِ ڪيس اهڙو ماڻهو سمجهيو ويو جيڪو انساني احساسن کان خالي ۽ ٻاجهه ۽ جهٻي کان وانجهيل هو. تنهن ڪري سندس واهر ۽ سهائتا کان سواءِ ڏاڙيلن خلاف شروع ڪيل مهم جاري رهندي آئي.

نيپئر جي بجار کي پڪڙڻ واري منصوبي بابت بمبئي ڊر ۽ اخبارن جو مخالف رويو

بمبئي ۾ ڏاڙيلن جابلو قبيلن خلاف هن مهم تي چٽرون ۽ ٽٽوليون ڪيون ويون هيون. چيو پئي ويو ته سر چارلس اجائي هام هٽي رهيو آهي. ڪيس ڪاوڙ سدائين ڪندي تي آهي. جيڪڏهن اهو ڏانڊي تپٽو ماڻهو ڦليجي پهتو ته اهو ماڳ پيلي اجاڙي پينگ ڪري ڇڏيندو. هو بہ بجار کي ائين پڪڙيندو جيئنءَ ٻار پکين کي پڪڙڻ سکندا آهن جڏهن انهن ماڻهن کي پڪ ٿي ته ڏاڙيلن خلاف مهم ضرور شروع ڪئي ويندي ۽ سر چارلس پنهنجي ڳالهه کي ڳنڍ ٻڌي ٻيهي ويو آهي ته نه رڳو بمبئي ٽائيمس پر هندستان جي سيني اخبارن جي وڏي غلطي هوندي ۽ ان

ڪيمرا سڌبو هو. هنن پنهنجي طاقت جو وت کان وڌيڪ زور لاتو هو. پر "آگرا اخبار" ۽ "بامبي جينٽل مينرس گزيٽ" هن موقعي تي پاڻ ملهايو هو ۽ سچ ۽ شرافت جو مظاهرو ڪيو هو. هي ڪو پهريون موقعو ڪونہ هو. ليڪن اهڙو وايو منڊل تہ اٺهين هوندو هو پر پوين ۾نهي اخبارن کي جنرل جو لحاظ هوندو هو. باقي ٻيون اخبارون زهر اوڳاڇڻ ۾ اڳئين کان بہ اڳريون هونديون هيون. انگلينڊ ۾ موجود ماڻهن کي اتي رهندڙ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي چاڙتن غلط ڳالهيون ٻڌائي پاڻيءَ مان ڪيئي چڏيو هو تہ سر چارلس کي اها ڪل ئي ڪانهي تہ جبل جي ڏاڙيلن سان جهيڙو ڪهڙي طريقي سان ڳنڍيو آهي. ان کان سواءِ اهو بہ چيو پئي ويو تہ هن جي فوج بہ ڏاڙيلن سان وڙهڻ ۾ سوياري ڪانہ ٿيندي. ٻيو تہ ڏهيو پر هندستان جي اعليٰ ۽ تجربيڪار عملدارن بہ چوڻ شروع ڪيو هو تہ سر چارلس جي اها فوجي مهم ڪامياب ڪانہ ٿيندي. اهو بہ چوڻ لڳا تہ سر چارلس کي پنهنجي اڳين فتحن ڪري پاڻ تي وڏو ويساهہ آهي. ڪيس اها خبر ئي ڪانهي تہ اهي جابلو ڏاڙيل ڪيڏا نہ خطرناڪ ۽ تيز رفتار آهن."

نيپئر جي ڏاڙيلن سان مهاڏي انڪائڻ لاءِ منصوبا بندي

خود فوج کي بہ بلوچ ڏاڙيلن جو پئہ وينل هو جيڪا هنن ڏاڙيلن سان بہ پاڻي ڪرڻ واري هئي. اها دلير ۽ بهادر تہ هئي پر هر ننڍي ۽ وڏي فوجي عملدار کي ڪاميابيءَ جي پڪ ڪانہ هئي. سر چارلس بہ هن موضوع تي ڪونہ ڳالهائيندو هو. ليڪن پنهنجي ماتحت عملي سان ضرور ويچار وڍيندو هو. جيڪي جنگي مهم جي تيارين ۾ ساٹس هر وقت گڏ رهندا هئا. وايو منڊل ڪجهہ مُنڊل هو تنهن ڪري سندس اندر کي بہ آٹت ڪونہ هو. هو نهايت بهادر انسان هو. سندس طاقت آڏو هر شيءِ ڇڄي پور ٿي پوندي هئي. جڏهن هو ڏسندو هو تہ عوامي مفادن کي نقصان پهچي رهيو آهي تہ هو پنهنجي جان کي جوکي ۾ وجهي بہ اهڙي ڪم کي روڪيندو هو. سندس خيال هو تہ جيڪڏهن هن جنگي مهم دوران هو مري بہ ويو تہ سمجهندو تہ هي مهم پاڻ ئي تڪميل کي پهچي چڪي آهي. ڪيس اها بہ پڪ هئي تہ هن جي مرڻ کان پوءِ سندس اهڙو جانشين ڪونہ هوندو جيڪو هن مهم کي اڳهرو ڪري مڪمل ڪندو يا ان کي ممڪن سمجهي ڪامياب ڪندو. هن سان گڏ پيش قدمي ڪندڙ فوج کي بہ سپ ڳالهيون ساريون پيون هيون. ڏاڙيل دشمنن سان

مقابلو سخت هوندو. کين اڳئين جيان اهو ويساهه نه ويهي ويو هو ته هن مهم ۾ سوڀ جو آسرو گهٽ آهي ۽ نڏين ننڍين شڪستن ڪري مايوسيءَ پيدا ٿيندي. پر جيئن ته ڏاڙيلن وٽ چوپائي مال جا وڏا ڏڻ هوندا هئا، تنهن ڪري جيڪڏهن انهن جو پيڇو ڪبو نه ته انهن وٽ مهاڏي ڏيڻ جيتري سگهه ڪانه هوندي. تنهن ڪري کين پڪ هئي ته گهٽو مال غنيمت ملي ويندو. هنن جي دلين ۾ اهڙي خواهش سان گڏ جهيڙي ڇنڊڻ وارو جذبو نه موجود هو ۽ اهڙي ريت هو اڳتي وڌندا رهيا.

باغي بنگالي ريجمينٽ کي مهم ۾ شامل ڪرڻ

سر چارلس کي هڪ پي نه ڇٽتي هئي، جيڪا سندس جان جنجهوڙي رهي هئي. ڪيس هٿڪتو لڳل هو ته متان شڪارپور ۾ رهيل بنگالي فوج وري نه بغاوت ڪري وجهي. اهڙي بلوي جو ڪارڻ بي انصافي هئي جنهن جو اٽندي ازالو ڪيو ويو هو. ڪرنل موزلي کي نوڪري مان ڪڍي ڇڏڻ ۾، ڪيترن کي قاهي تي چاڙهڻ کان پوءِ وايو منڊل ڇٽتي جوگو ۽ ڇنبير هو. تنهنڪري ناراض فوج سان گڏجي دشمن خلاف پيش قدمي ڪرڻ خطري کان خالي ڪانه هئي. مناسب اهو هو ته بنگالي فوج کي ڏکڻ سنڌ ۾ بمبئي ريجمينٽ کي هن جنگلي مهم لاءِ موڪليو وڃي ها پر انهيءَ ڪري ڪجهه دير ٿي وڃي ها. بنگالي فوجين کي سزا ڏيڻ ان فوجي جنرل جي توهين هئي، جنهن هنن (بنگالي فوجين) سان گڏجي جنگيون وڙهيون هيون. هو باغي بنگالي فوجين کي سزا ڏين کان نه لهرائي رهيو هو. چاڪاڻ ته کيس خبر هئي ته کين گمراهه ڪيو ويو آهي ۽ ساڻن بي انصافي نه ٿي آهي. تنهن ڪري هن کين جنگي مهم ۾ شريڪ ڪرڻ جو خطرو مرتي ڪنيو هو. 78 ريجمينٽ کي مٿي آڻڻ جو حڪم نه امڪاني خدشي کي منهن ڏيڻ لاءِ هو ۽ توقع هئي اها امڪاني خطري کي ضرور منهن ڏئي سگهندي. سندس ڪليءَ دل جي هن مظاهري جو ڏاڍو سٺو اثر ٿيو هو ۽ فوجي ڏاڍا متاثر ٿيا هئا. 64 بنگال ريجمينٽ هاٿي تازو بغاوت ڪئي هئي ۽ سندن اڳواڻن کي قاهيءَ چاڙهيو ويو هو. ان ريجمينٽ کان جهنڊا وغيره کسيا ويا هئا. پر اهي سر چارلس نيپيئر جي ڪمانڊ هيٺ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويا هئا. ايتري قدر جو اسپتالن ۾ داخل فوجن درخواستون ڏنيون هيون ته سر چارلس جي ڪمانڊريءَ ۾ جنگي مهم لاءِ پيش قدمي ڪندڙ فوج سان کين نه شامل ڪيو وڃي.

بمبئي ڊر جي سازش ۽ نيپر جي حڪمت عملي

ان وقت بمبئي جي ڊر ڪي اچي ونڊ ڪو لڳو هو ۽ اهي ماڻهو ان سنڌ جي باغين کي بغاوت ڪرڻ لاءِ هشيَون ڏئي رهيا آهن جڏهن فوج سنڌ جي حدن کان ٻاهر هوندي ته هنن باغين کي ايڏا ب وڏيڪ پڙڪايو ويندو جيڪو پريشانيءَ جو ٻيو ڪارڻ هو. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن جابلو علائقي ۾ فوج ٿوري ب ناڪام ٿيندي ته هو باغين کي بغاوت ڪرڻ جي تلقين ڪندا. مخالفن واسطي جنرل چارلس پنهنجي پراڻي حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي. ان کان سواءِ هن کي عام ماڻهوءَ جو اعتماد ب حاصل هو. هن لاءِ تڪليفون ڏک ۽ ڏڇا تمام گهٽا هئا پر اهي موسمي تپاولي ڪري ٿيندڙ تباهي کان گهٽو گهٽ هئا. ان وڇڙندڙ بيماري ڪري هو ڏاڍو ڪمزور ٿي پيو ۽ ڪنهن دشمن کي منهن ڏئي سگهڙ جهڙو ڪونہ رهيو هوٻ. انهيءَ ڪري کيس اهو ڪتڪو لڳل هوندو هو ته متان ڪو دشمن متس ڪاهي نہ اچي. هيءُ دل جو بهادر آهي ۽ اهڙيون روڪون ۽ رنڊڪون ته رهندو ب کيس منصبي فرض جي ادائگي لاءِ اتساهيندیون آهن. اهو ڪڏهن ب محسوس ڪونہ ٿيندو هو ته هو ڪنهن وڏي طاقت کان گهٻرائي رهيو آهي. انهيءَ زماني ۾ 78 ريجمينٽ بيماريءَ ۾ مُبتلا ٿي وئي هئي. توبخاني ۽ جاسوسي ڪاتي جي ماڻهن جي حالت ب تشويشناڪ هئي. 13 ريجمينٽ جي رضاڪارن کي ب لاڙڪاڻي ۾ ترسايو ويو هو. انهيءَ خوف کان متان هي ب موسمي تپاولي جي ور چڙهي نہ وڃن. ان کان سواءِ هن توبخاني جي يورپي فوجين کي ب اوڏانهن موڪلي ڇڏيو هو ۽ اهي بنا گهوڙن ۽ توبن جي روانا ڪيا ويا هئا. ڇاڪاڻ ته اهي ماڻهو ايترا ڪمزور ٿي ويا هئا جو پاڻ سان توبون کڻي ڪونہ ٿي سگهيا. وايو منڊل ايترو ڳنيير ٿي ويو هو جو هن وٽ ب سو ڇاڪ چوبند هٿياربند مس موجود هئا. ليڪن اهي ب ڪڏهن بيمار هئا، جيڪي هاڻي ڇڪڙ مان چڙهي وڃي پاڻ پيا آهن. پر هن قسم جي ڏڇن ۽ ڏوجهرن ڪري هيٺي ڪانہ هولي هئائين ۽ سندس ارادا اٽل ۽ حوصلا بلندا هئا. انهيءَ وقت کيس ايسٽ انڊيا ڪمپني طرفان ب يورپي ريجمينٽ ۽ بندي لکنڊ جي هٿياربند فوج، مدد طور اچي پهتي هئي جيڪا اڳ ۾ اتر ستلج وٽ موجود هئي. ان کان پوءِ سر چارلس هن قسم جو بندوبست ڪيو هو جيڪو هيٺ ڏجي ٿو.

بلوچ قبيلن سان ويڙهه لاءِ نيپئر جي رٿابندي

ستلج کان آيل فوج کي هن بکر کان مٿان ۽ سنڊوءَ جي کاهي ڪناري سان ترسائي ڇڏيو هو. انهيءَ مقصد سان ته جيئنءَ هو ان فوج کي پنهنجي لشکر جو ساڃو پاسو ٻڌائي سگهي.

جڏهن ته اٺ سوار فوج، 13 ريجمينٽ جا رضاڪار سنڌ گهوڙيسوار فوج، لاڙڪاڻي ۾ هن ارادي سان ترسائي وئي ته جيئن ان کي لشکر جي کاهي پاسي رکي سگهجي.

اريگيولر گهوڙيسوار دستا، توبخانو، انجنيئر، رسدگاهه، قلعن ۾ ڪاٺ هٽن وارن، 4 ۽ 64 ريجمينٽ تي مشتمل رزرو 69 ڏيهي ريجمينٽ جي حصن کي سکر، شڪارپور ۽ خانڪڙهه ۾ ترسايو ويو هو جيڪو هن جي لشکر جو مرڪزي حصو هو.

ولي چانڊيو ۽ احمد خان مگسي قلات جي حڪمران جا رعيتي هئا پر جابلو ماڻهن سان جهيڙي ۾ انگريزن جا ساٿي هئا، پر مري شامل ڪونه هئا. باقي مٿين ٻنهي قبيلن جا مرين سان سٽا ناتا رابطا هئا. سر چارلس نيپئر جا به مرين سان دوستاٽا تعلقات هئا. ولي چانڊئي کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي ۽ ان کي لشکر جي کاهي پاسي رکيو ويو هو. پر کيس هن جنگي مهم جي منصوبي کان واقف ڪونه ڪيو ويو هو. اهڙيءَ ريت کيس ٻڌايو ويو هو ته جابلو ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال لاءِ ڪانه شروع ڪئي ويندي.

هن منصوبي مطابق علي مراد کي لشکر جي ساڃي پاسي رکيو ويو هو. جنهن کي پڻ فوج ڊيڊ جو چيو ويو هو. هن ماڻهوءَ کي مرڪزي حيثيت حاصل ڪانه هئي. پر چنتا هئي ته متان فوجي مهم دوران هو بغاوت جو اعلان نه ڪري وڃي. ان ڪري ڪٿپٽن مئليٽ کي سندس دربار ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ڪيو ويو هو. اهڙيءَ ريت ان ڪٿپٽن کي چيو ويو هو ته هن مهم دوران علي مراد سان گڏ هجي. علي مراد واعدو ڪيو هو ته هو انهيءَ مهم ۾ پنهنجا پنج هزار ماڻهو ڏيندو ليڪن ڏنا فقط ٻه هزار ماڻهو هئائين.

انگريزن جي گهوڙيسوار فوج ۾ سنڌ مغل 6 – اريگيولر، 9 – اريگيولر ۽ بنديل کنڊ ليجن جا گهوڙيسوار شامل هئا جن جو تعداد ٻه هزار هو.

پيادل فوج ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي 2 ريجمينٽ، ٻه بٽالين ڏيهي،

بنديل ڪنڊ ليجن جا پيادل، اٺ سوار فوجي دستا هئا. انهن جو ڪل تعداد ٻہ هزار پنج سؤ هو. ان کان سواءِ يارهن سون تي مشتمل پيادل فوج هئي جيڪا بيماريءَ مان تازي ڇاڪ ٿي هئي ۽ فوجي چوڪين جي گهوڙيسوارن کي شڪارپور ۽ رڻ پٽ واري سرحدي بچاءَ لاءِ اتي ئي رکيو ويو هو. ان فوج کي اتي بيهارڻ جو ٻيو مقصد اهو ٻہ هو تہ جنگي سرگرمين جي شروع ٿيڻ کان پوءِ متان ڏاڙيل شڪارپور ۽ رڻ پٽ جي وچ وارو رستو ڏئي پنڌيان ڦري جوابي حملو نہ ڪن.

قلعن تي گهيري رکڻ جي مقصد سان ايڪيهہ توبون هيون جن مان تيرهن مارٽرس يا هائوزر هيون. توبخانو سنورهن توبن تي مشتمل هو جن مان نَوَ هائوزرس جابلو علائقن ۾ توبزني ڪرڻ لاءِ خاص توبون ٿي هيون جيڪي سڪس پائونڊس هيون.

افغان جنگ دوران هنن ڏاڙيل قبيلن تي حملو ضرور ڪيو ويو هو جيڪو ناڪام ثابت ٿيو هو. انهيءَ دور ۾ مذڪوره قبيلا انگريز فوج سان حليف هئا. پر هن وقت اهي قلات افغانستان ۽ پنجاب ڏانهن لڏيل آهن. تنهن ڪري مڪمل فتح جو آسرو گهٽ آهي. پر مٿن جيڪڏهن اوچتو حملو ڪبو تہ حالتون تبديل ٿي سگهن ٿيون. جيڪڏهن مٿن اوچتو حملو نہ ڪبو تہ هڪ وڏي جنگ شروع ٿي سگهي ٿي ۽ جيڪڏهن ائين ٿيو تہ انهن ڏاڙيلن جو پيڇو ڪري سندن جابلو جوءِ تائين پهچي ڪونہ سگهبو. اها هڪ وڏي رندڪ آهي پر انهيءَ کي بمبئي واري در اجايو اينگهائي ۽ وڏائي پيش ڪيو آهي. هيٺ English leader journal جا اقتباس ڏئي رهيو آهيان، جن جو واسطو جنگي سرگرمين سان آهي. هنن مان چڱيءَ ريت ڄاڻ ملي سگهي ٿي تہ هن ڪيتريءَ ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ سان هن موضوع بابت سوچيو ۽ سمجهيو آهي. ان سان گڏ اها ٻہ معلومات ملي وڃي ٿي تہ ڪيس بمبئيءَ واريءَ در کان ٻہ وڌيڪ معلومات آهي جنهن جو چوڻ آهي تہ سر چارلس کي انهن جابلو قبيلن ۽ پيداواري ذريعن جي ڪا ڄاڻ ڪانہ آهي. اهڙن ماڻهن اڳڪٿي ڪئي آهي تہ سر چارلس جي فوج ڪشي نہ ٻہ مئي تہ بک ۾ مري ناس ضرور ٿي ويندي.

هنن نيم وحشي جابلو ڏاڙيلن تي حملي ڪرڻ جو اصول هن ڳالهہ جي خلاف آهي تہ عوامي قوت پاڻ سان شامل ڪيو. دشمن کي ورهايو. پر هتي سيني جابلو ڏاڙيلن کي هڪ ئي وقت پڃائڻ آهي. هن جنگ جو

اهم اصول انهن سان جنگ ڪرڻ کان پاسو ۽ مٿن اوچتو وڃي حملو ڪرڻ آهي. ان جي نتيجي ۾ هو جوابي حملو ڪندا ۽ بچاءَ واري جنگ شروع ڪندا. سڀ تاريخون هن حقيقت ڏانهن اشارو ڪن ٿيون ته مختلف قبيلن يا قومن پوءِ اهي نيم وحشي هجن يا مهذب، ڪڏهن دشمن جي حملي دوران پنهنجا ويڇا وساري مڙي مٽ ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر ڪيڏي واري جابلو علائقي جا ماڻهو انگريزن جي حملي دوران پنهنجون دشمنيون وساري متحد ٿي ڪونہ سگهندا. چاڪاڻ ته هر قبيلو پئي خلاف ذاتي مفادن ڪري ڪات ڪهاڙا ڪنيون بيٺو آهي. هي ڳالهه اها به آهي ته هنن وٽ بيشمار چوپايو مال آهي. انهن لاءِ موثر جنگي سرگرمي اها هوندي ته انهن کي اهڙن علائقن ڏانهن ڊوڙائي ڪيڊي ڇڏبو جتي پاڻي جي اڻ هوند هوندي. تنهن ڪري اهڙا جابلو ماڻهو اسان کي بک مارڻ کان اڳ پاڻ ئي بک مري ناس ٿي ويندا. پر اسان جي فوج انهن ماڻهن کي ڦري لٽي دلير بڻجي ويندي. جيڪڏهن هنن کان چوپايو مال ڦريو ته وٽن ڪجهه به ڪونہ رهندو. اهڙي ريت اسان کي کاڌ خوراڪ به ملي پوندي ته پاڻي به ميسر ٿي ويندو. پاڻي ته گهٽو هٿ اچي ڪونہ سگهندو پر ايترو ضرور ملندو جنهن سان جنگي مهم دوران زندهه رهي سگهجي. هي قبيلا عام ماڻهو به هوندا آهن ته فوجي به هوندا آهن. جڏهن هو ڏاڙن هڙڻ لاءِ ڪيڏانهن نڪرندا آهن ته هنن سان سارو خاندان ۽ گهر جو مال مڏي به ساڻ هوندي آهي. جڏهن قبائلي بلوچ سنڌ ۾ ڏاڙا هڻندا آهن ته واردات ڪرڻ کان پوءِ هو پنهنجي مدرين ۽ تيز رفتار گهوڙين تي چڙهي واڇ مينهن ڪونہ ٿي ويندا آهن. بلڪ آبادين وچان سفر ڪري اڳتي وڌندا آهن. کين کاڌ خوراڪ ۽ پاڻيءَ جي ايتري ڏکيائي هوندي آهي جيتري جابلو علائقي ۾ انگريزن جي فوج لاءِ هوندي آهي.

اهڙي ريت کيس پڪ هئي ته ڏيان گيان ۽ تحمل ۽ ڏيرج سان ڏونگر جي ڏکيائين کي منهن ڏئي سگهي ٿو جن تي جابلو ماڻهو جو ڏڍ هو ۽ جڏهن هو مٿن هلان ڪري وڃي پهچندو ته هنن جون متيون منجهي ويندين ۽ جنهن تيز رفتاريءَ تي کين هٽ ۽ گهمنڊ آهي سا سندن ڪنهن ڪم جي ڪانہ رهندي. انهن ڳالهين هوندي به هڪ ڏڇو ايڏا به موجود آهي جنهن جو اشارو مٿي به ڪيو ويو آهي ۽ اهو ڏڇو ساري فوجي سرگرميءَ دوران پريشان ڪندو رهندو. جڏهن انگريز جي فوج جو

مٿن دٻاءُ پوندو ۽ سندن بچڻ جون سڀ واهون بند ٿي ويندیون ۽ هو چتا ٿي پوندا. ان کان پوءِ پنهنجن زالن ۽ ٻارن جا سر ڏڙن کان ڌار ڪري سيئي اوڪا پوڪا پلي پوءِ انگريزن جي فوج مٿان حملا ڪندا جيڪا مختلف حصن ۾ ورهايل آهي. تنهن ڪري اهڙن ڏکوئيندڙ واقعن کان لنوائڻ لاءِ نهايت خبرداري کان ڪم ونڊو پوندو. ان لاءِ فوج جي هر حصي کي مڪمل طور هٿياربند ڪرڻو پوندو. کين منع ڪئي ويندي ۽ دشمن ڏانهن وڌڻ کان اڳ انهن ڏانهن فوجي دستا روانا نه ڪن. پر معلومات لاءِ ناڪابندي کان ڪم ونڊن. ان کان سواءِ جاسوس ٻه موڪليا وڃن ۽ گهٽي تعداد ۾ دشمن ڪهڙي جڳهه تي موجود آهي. جيڪڏهن ڏاڙيل ٿوري تعداد ۾ هوندا ۽ رات يا ڏينهن جو پيش قدمي ڪندڙ فوج جي قطارن ۾ موجود وڏي وڏيءَ مان نڪري ڪيڏانهن ٻه وڃي سگهن ٿا ۽ اسان لاءِ مٿي جو سور بڻجي سگهن ٿا. پر جيڪڏهن ڏاڙيلن جو تعداد وڏو آهي ۽ پوءِ ائين ڪري ڪونه سگهندا. ان ڪري تصور اهڙو ڪرڻو آهي ۽ اسان جي آڏو ڪيترن ئي قسمن جون مشڪلاتون اچي سگهن ٿيون. اهو ئي ڪارڻ آهي جو سر چارلس نيپئر فوجي سرگرمين سان لاڳاپيل ۽ مختصر منصوبو جوڙي ورتو آهي.

سڀني مردن عورتن. ٻارن ۽ سندن چوپائي مال کي هڪ ئي وقت ڏکڻ پوندو. ائين ٽيڙ ڪري جدا ٻه گذرندا ۽ پير چارا جڙي پوندا. جيڪي اسان جي رهبري ڪندا. اهڙيءَ ريت اسان هنن جي کاڌ خوراڪ ۽ پاڻي بند ڪري سگهنداسون. اهڙيءَ صورتحال ۾ هو چيڙاڪ ٿي پوندا ۽ هڪ ٻئي تي تلوارون اڇيون ڪندا. ان جو نتيجو اهو نڪرندو ۽ يا ته هو جنگ لاءِ تيار ٿي ويندا يا پيش پوندا. جيڪڏهن جنگي ميدان ڪليل آهي ۽ هو انگريز فوج آڏو ڪڏهن ٻه ٻيهي ڪونه سگهندا. ويڙهاڪن جو تعداد وڌ ۾ وڌ ارڙهن يا ويهه هزار هوندو ۽ مهاڏي ڏيڙ لاءِ پنج يا ڇهه هزار مس هوندا. تنهن ڪري جهيڙي جي نتيجي لاءِ ڪنهن ٻه شڪ شبهي جي ۽ گنجائش ئي ڪانه آهي. جڏهن ٻار ۽ عورتون جنگي ميدان ۾ سان هونديون ۽ مان جنگ ڪرڻ جو حڪم ڪونه ڏينداس. ڇاڪاڻ ۽ ائين ڪرڻ سان اهي زندگيون اجايو تلف ٿي ويندیون.

هي ڪا اتفاقي جنگي ڪارروائي ڪانه هوندي پر سوچيل سمجهيل هوندي ۽ ڊگهي جابلو سلسلي جي لڪن ۽ گهٽن کي گهاڻن تي فوج کي

ويهاري ڇڏبو ۽ ڪارروائي هڪ ئي وقت شروع ڪئي ويندي. تنهن ڪري فوج جي تعداد جو اڳئي تعين ڪيو ويو آهي. اهي گهٽ ۾ لڪ ڏاڍا سگهارا آهن ۽ توقع آهي ته هي ڏاڙيل پنهنجو بچاءُ به هنن جابلو لڪن وسيلي ائين ڪندا جيئن اڳي ڪندا آيا آهن. اهو ئي ڪارڻ آهي جو توبخاني کي مارٽرن ۽ هائوزر سان منظم ڪيو ويو آهي. انهيءَ طريقي سان اسان توڙيدار بندوقبازن کي جابلو چوٽين تان هيٺ لاهي سگهنداسون. چاڪاڻ ته توب جو گولو توڙيدار بندوق جي گوليءَ کان پري پنڌ تائين مار ڪري سگهي ٿو. جيڪڏهن اسان پري مار ڪرڻ وارو جنگي طريقو ڪتب آڻينداسون ته اسان جي فوج جو نقصان ڪونہ ٿيندو. ساڳيءَ ريت هي ڇتا ڏاڙيل پنهنجي زالن ۽ ٻارن کي قتل ڪرڻ لاءِ مجبور ڪونہ ٿيندا. جيڪڏهن ان ۾ ٿوري به غلطي ڪئي وئي ته ان جا ڏاڍا خراب نتيجا نڪري سگهن ٿا. تنهن ڪري هر ذريعي کي ڪتب آندو ويو آهي جيڪو هڪ بهادر ۽ عقلمند انسان کي استعمال ڪرڻ گهرجي.

هي منصوبو ڊسمبر جي وچ ڌاران بلڪل ٽي ويندو. ان وقت قلات جو خان پنهنجي فوج سان گڏ ڪليجي ۾ موجود رهندو. اهڙيءَ ريت انگريز فوج جي ساڄي ۽ کاٻي پاسي هتان جا ڏيهي حڪمران هوندا. پر جيڪڏهن انگريز فوج شڪست کاڌي ته ان کي تباهه به اهي ئي حڪمران ڪندا. اهو به امڪان آهي ته هار جي صورت ۾ انگريزن فوج کي ڪٽي تباهه نہ به ڪن پر پوئتي ڀاڄ ڪرڻ ۾ دير اصل ڪونہ ڪندا.

ميرعلي مراد جو امتحان

سر چارلس کي ڪٽڪو آهي ته لشڪر جي ساڄي پاسي ضرور شرارت ٿيندي. پر اهڙين ڳالهين کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪئپٽن مئليٽ کي مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪو ميرعُلي مراد جي دربار ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر آهي پر وڏيڪ پروسو مسٽر ڪرلنگ تي آهي. جيڪو هڪ بهادر انسان آهي. هي مير جو سگيٽو مائٽ آهي ۽ سندس ملازم به رهيو آهي ۽ اهو ماڻهو مير علي مراد جي فوج جو ڪمانڊر آهي. انهيءَ جابلو علاقي ۾ تحفظ به هڪ اهم مسئلو آهي. ان ڪري سر چارلس، علي مراد کي سوئرن جي شڪار جي موڪل ڏئي ڇڏي آهي ته جڏهن جو آزاد طريقي سان جهنگلي سوئر جو پيڇو ڪندو ته هو تمام گهٽو اڳتي نڪري ويندو انهيءَ وسيلي سندس اصلي نيت ۽ ارادي جو چڱيءَ ريت پتو پئجي

سگھندو. هي مير خوش مزاج ۽ ٺھڪڻو ڦھڪڻو ماڻھو ٿ. ھو پر ايڏو عقلمند ڪونہ ھو جيڏو ڪيس پھريائين سمجھيو پئي ويو. اھڙيءَ ريت ھن دغا دغا بازي ۾ لڪل ڪانہ ھئي. جڏھن سر ھينري ھارڊنج پھريون پيرو ھندستان آيو ھو ٿ ھن پنھنجي طرفان وڪيل موڪلي شڪايتون ڪيون ھيون. ڇاڪاڻ ٿ ڪيس پڪ ھئي ٿ ھو لارڊ ايلنبرو جي مقرر ڪيل ھر شيءِ کي ڄانوا ڏول ڪري ڇڏيندو.جيڪي ڳالھيون مشرق جي ملڪن ۾ عام آھن. اھي ساڳيون شڪايتون جڏھن سر چارلس ڊانھن موڪليون ويون ھيون ۽ سندس وڪيل کي وڃڻ جي اجازت ڏني ھئي ٿ علي مراد ڏاڍو ڏڃي ويو ھو. سر چارلس مير سان ان وقت وڃي مليو جڏھن ھو سوئر جو پيڇو ڪري رھيو ھو. احوالن جي ڏي وٺ کان پوءِ کين معلوم ٿيو ٿ علي مراد باغي يا اندر ۾ ڪارونہ پر ڏاڍو ڏڃٽو آھي.

خان قلات جي تاڙ رکڻ

لشکر جي کاٻي پاسي امکاني غداري کي روکڻ لاءِ نھايت عقلمنديءَ سان بندوبست ڪيو ويو ھو. قلات جو خان قليجي ڊانھن پيش قدمي ڪري رھيو ھو. تنھن جي چوپر تي تکي تاڙ رکي ٿي وئي. ڪيس اھڙي ريت گھاڙيو ٿي ويو ڃڻ ان جا بجار سان ڳجھا ناتا ھجن. سر چارلس جي خواھش ھئي ٿ خان کي پري صفا ڏکڻ ھجڻ گھرجي انھيءَ لاءِ ٿ جيئن ڏاڙيلن جي وڏي سردار بجار سان سولو رابطو پيدا ٿي نہ سگھي ۽ سوچيل سمجھيل منصوبو ناڪام نہ ٿي وڃي. تنھن ڪري ھن اھڙي ڳالھ سوچي قلات جي خان ڊانھن خط لکيو ٿ ٻنھي ڌرين وچ ۾ ملاقات گنداوا ۾ ٽيڻ گھرجي جيڪا اڳي ڏاڏر ۾ منعقد ڪرڻ جو سوچيو ويو ھو. اھڙيءَ تبديليءَ جو ڪارڻ اھو ٻڌايو ويو ھو ٿ جنرل سر چارلس ھاڻي ٻيڙو ٿي ويو آھي. ان کان سواءِ ڪمزور ٻ آھي. تنھن ڪري کيس ايڏي وڏي سفر جي تڪليف کان بچايو وڃي. خط ۾ اھو ٻ لکيو ويو ھو ٿ سندس فوج موسمي بيماريءَ کان ھاڻي چڙھي آھي ۽ اھا ٻ ڏاري ۽ ايتري ڊگھي سفر ڪرڻ جھڙي ڪانہ آھي. ھي فوج بيماريءَ ڪري مري رھي آھي. جنھن ڪري جابلو ڏاڙيلن خلاف ھن سال ڪنھن ٻ جنگي ڪاروائيءَ ۾ حصو وٺي ڪونہ سگھندس. پر انھيءَ مقصد کي پوري ڪرڻ لاءِ فقط ولي چانڊئي ۽ علي مراد کي روانو ڪيو ويندو ۽ سر چارلس ان ۾ حصو وٺي ڪونہ سگھندو.

اهو خط منشي علي اڪبر ڪٽي ويو هو. ڪيس تاڪيد ڪيو ويو هو ته يا ته ڪيس اڇا بہ ڏکڻ پاسي هٿي گنداوا ڏانهن پيش قدمي ڪري يا ڪيس مجبور ڪيو وڃي ته سندس اصل ارادو ڪهڙو آهي. اها بہ پڪ هئي خان ڏانهن لکيل خط ۾ تحرير ٿيل حقيقتون ضرور سندس سردار بجار کي ٻڌائيندا ته سر چارلس جهونو ۽ ڪمزور ٿي ويو آهي، تنهن ڪري هو ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم لاءِ تيار ڪونہ آهي. اهڙيون ڳالهيون بجار کي گمراهہ ڪرڻ لاءِ لکيون ويون هيون. قلات جي خان ڏانهن لکيل خط جهڙو ٻيو خط هڪ جدا رستي سان بہ موڪليو ويو هو. انهيءَ مقصد سان ته جيئن اهو بجار کي هٿ اڇي وڃي. جڏهن قلات جي خان جي دربار ۾ وينل سندس دوست ڪيس اهي ساڳيون ڳالهيون ٻڌائيندي جيڪي ڪيس اتفاقي هٿ لڳل خط ۾ لکيل آهن ته اهڙين ڳالهين تي اکيون ٻوٽي اعتبار ڪري ويندو ۽ سمجهندو ته جنگي مهم لاءِ سکر ۾ ناهيل منصوبي واريون هليل ڳالهيون ڪوڙيون آهن. تنهن ڪري هو مذڪور جنگي مهم خلاف پنهنجون تياريون ڪونہ ڪندو.

منشي علي اڪبر تي ڪم اهو رکيو ويو هو ته جيڪڏهن قلات جو خان، سر چارلس سان ملاقات ڪرڻ نہ ٿو چاهي ته ان جو ڪارڻ معلوم ڪري ۽ ڳجهہ ڳوهہ ۾ خان جي انهن سردارن کان پڇي ته خان جا اصل ارادا ڪهڙا آهن جن جي هٿن ۾ هو گڏيءَ جيان کيڏي رهيو آهي. هنن سردارن جي انگريز سرڪار خلاف دشمني ڊڪيل ڇپيل ڪانہ هئي. ڇاڪاڻ ته هاڻي تازو هنن سردارن، خان کي ڇيو هو ته هو ولي چانڊيي کي انگريزن خلاف بغاوت ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري. تنهن کي چانڊين جي هن جهونڊي سردار ڪيس وراڻيو هو ته هن سر چارلس سان وفادار رهڻ جو قسم کنيو آهي. تنهن ڪري هو ان انگريز سردار خلاف پنهنجي تلوار ميان مان ڪونہ ڪيندو. ان کان جلد ئي پوءِ منشي علي اڪبر قلات جي خان سان هڪ خانگي ملاقات ڪري ورتي هئي. جيڪو اهڙن معاملن ۾ ڏاڍو ذهين ۽ ڦڙت هو. اهڙيءَ ريت منشي کي معلوم ٿي ويو هو ته خان جي دربار ۾ وڏن سردارن جون بہ ڏريون آهن. پر طاقتور سردار جي ڏر انگريز دشمن آهي. ٻيءَ ڏر تي بہ خان جو اعتماد آهي جيڪا ڪيس صلاحون مشورا ڏئي رهي آهي ته هيءُ انگريزن سان اتحاد ٽوڙڻ جو مناسب وقت نہ آهي. ان کان سواءِ ڪيس اها بہ صلاح ڏيندا هئا ته هو اڇا ننڍيو ٻار آهي

تنهن ڪري ڪيس پنهنجي حڪمت عمليءَ جو ڪليو اظهار نه ڪرڻ گهرجي ۽ چيو هئائوس ته بجار ۽ ڏاڙيلن تي ستيل حملو ضرور ٽيڻ گهرجي. جڏهن ته هن حڪمران جي دربار جي بي طاقتور ڏر ڏاڙيل بجار جي فائدي ۾ هئي جنهن کان اوڙي پاڙي جا سڀ ماڻهو ڊجي رهيا هئا. جنرل سر چارلس کي انهن ٻنهي ڏرين وچ ۾ دوستاڻن تعلقاتن جو شڪ هو. دربار جي ان ڏر جي اهم سردار کي انگريزيءَ ۾ Devils psther سڏيندو هو. انهيءَ زماني ۾ انگريزن ۾ ڏيهي ماڻهن جو خيال هو ته بجار انگريزن جي آڙ ڪونه مڃيندو. تنهن ڪري سرڪاري جاسوس ۽ سنڌي ماڻهو ڊڄ کان اهو ٻڌائي ڪونه سگهندا هئا ته جنهن علائقي ۾ هو رهي ٿو ان جي صورتحال ڪهڙي آهي ۽ سندس چرپر ڪهڙي آهي.

قلات جي خان خانگي طور سر چارلس سان ملاقات نه ڪرڻ جا ڪجهه ڪارڻ ٻڌايا هئا جيڪي حتمي هئا. ڇاڪاڻ ته سندس دربار جي اهم سردار وارو ڏڙو ڪيس ائين ڪرڻ لاءِ زور پري رهيو هو. ٻيو سبب اهو هو ته قندار جي حڪمرانن جي به اهائي مرضي هئي. هنن ماڻهن سر چارلس کي سمجهايو هو ته جيڪڏهن فوجي سرگرمين دوران ڪٿي به ناڪام ويو ته ڪچيءَ جي جابلو علائقي جا ماڻهو ڪڇ قبيلي وارا، قلات، سبي، بولان لڪ وارا ماڻهو ۽ افغانستان جي قندار علائقي جا قبائلي سردار تيز طوفاني رفتار سان اچي مٿس ڪڙڪندا. قندار جو سردار ڪنهن ڀهاني جي اوسيئڙي ۾ ويٺو هو ته من ڪو اهڙو سبب ملي پوي ۽ فرنگيءَ سان ملاقات ٿئي ته هو پنهنجي فوج سان اڳتي وڌي قلات واري ملڪ تي حملو ڪري شال واري علائقي کي ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏي جيڪو قلات جي اولهه پاسي هو. جڏهن ته بجار ڪڇ ۽ گنداوا واري علائقي کان محروم ڪري ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ ته ان کي پيلي پينگ ڪري ڇڏيو هئائين.

پاٽيءَ گهٽتائي ڪري خان پوئتي هٽي وڃي باغ واري علائقي ۾ ڪيما کوڙيا هئا ۽ بجار به موٽي وڃي ڦليجي پهتو هو. انهيءَ وقت انگريزي فوج به حملي لاءِ تيار بيٺي هئي پر وڌيڪ مناسب اهو سمجهيو ويو هو ته خان سان ڳالهه ٻولهه ڪري ڪيس اڇا به پوئتي هٽي علائقي جي مرڪزي جوءِ ۾ رهڻ لاءِ گذارش ڪجي. ڇاڪاڻ ته سر چارلس کي اهو ڪتڪٽو هو ته جيڪڏهن نيم وحشي ڏاڙيلن تي حملو ڪيو ويو ته اهي ڪيس انگريز

سرڪار خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪندا. خان کي اهو مشورو ڏنو ويو تہ ايجا بہ پوئتي هٽي ان اهم جڳهہ تي وڃي رهي جتان افغانستان کي چگي ريت مهاڏو ڏئي سگهي. جيڪو سنڌس ملڪ تي حملي ڪرڻ جي خواهش ڪري رهيو آهي. پر جيڪڏهن هن قلات تي حملي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ انگريز هن سان گڏجي افغانستان جي مزاحمت ڪندا. ڪيس پوئتي هٽائڻ جو مقصد اهو هو تہ جيئن هو علي مراد جي جنگي سرگرمين جي سامهون واري پٽيءَ کان گهٽو پري هليو وڃي. چاڪاڻ تہ هنن ٻنهي ماڻهن جي متحد ٿي وڃڻ جو ڊڄ هو ۽ اهو بہ امڪان هو تہ متان هو ٻئي گڏجي انگريز فوج جي پٺئين پاسي کان حملو ڪن. ائين ٿيڻ جو امڪان ڪونہ هو پر سر چارلس اڳواڻ ئي اهڙين امڪانن جو ازالو ڪري ڇڏيندو هو. چاڪاڻ تہ جنگ ۾ نہ هجڻ جهڙيون ڳالهيون بہ ٿي پونديون آهن. هن منشي علي اڪبر جي ڪوشش ۽ پنهنجي سوچ فڪر کي گڏي هڪ عجيب قسم جي فوجي چال کي مرتب ڪري ورتو هو جنهن ڪري نہ رڳو بجار پر قلات جي خان جي دربار ۾ رهندڙ سنڌس دوست واڙڻا ٿي وڃٽا هئا. هن ڳالهہ ۽ ٻين اهم حقيقتن کي دل ۾ رکي هن سنڌ سرڪار جي سيڪريٽري مسٽر برائون کي 27 ڊسمبر تي قلات جي خان ڏانهن موڪليو جيڪو خان جو اعتماد جوڳو دوست هو. اهو هڪ سرڪاري ڪم هو جنهن مطابق خان کان سنڌس ملڪ اندر انگريزي فوج جي داخل ٿيڻ جي لکت ۾ اجازت ونڊي هئي تہ جيئن بجار ۽ سنڌس اتحادين خلاف فوجي ڪاروائي ڪري سگهجي. خان مسٽر برائون کي لکت ۾ موڪل ڏئي ڇڏي پر هيءُ واپسي وقت بجار جي حملي کان وار جي وڌي تان بچي ويو جيڪو سنڌس قتل لاءِ رستي ۾ ڪٽي لڪو ويٺو هو. هن تيز رفتاريءَ سان اسي ميل سفر ڪري اچي هڪ هنڌ منزل ڪئي هئي. مسٽر برائون کي پٺاڻ فوجي سپاهي الف خان جي عقلمنديءَ بچائي ورتو هو جيڪو سنڌس رهبر دستي سان گڏ هو.

خان قلات سان معاهدو ۽ ڊومبكين ۽ جكراٽين سان جنگ

جنوري 1845ع تائين جنگي مهم جون تياريون مڪمل ٿي چڪيون هيون ۽ سر چارلس جكراٽين، ڊومكين ۽ بگٽين خلاف جنگ جو اعلان ڪيو هو. هن سنڌن کيل جرمن بابت انگ اکر ٻڌايا هئا ۽ اهو بہ چيو هئائين تہ قلات جي خان ۽ انگريز سرڪار وچ ۾ ٿيل معاهدي خلاف

ڪم ڪري رهيا آهن. ان کان پوءِ خان سان ملڻ لاءِ ڪيل ڪوششن جو ذڪر ڪيو ويو هو. ان اعلان ۾ اهي مناسب ڳالهيون به ٻڌايون ويون هيون جنهن ڪري قلات جي خان هنن کان بيزاريءَ جو اظهار ڪيو هو. مذڪوره اعلان ۾ خان طرفان اهو به واضح طور چيو ويو هو ته هنن قبيلن سنڌ ۾ وڃي ڏاڙا هٽي قتل ڪري اتان جي ڌرتي تامون ڪري ڇڏي آهي. هاڻي سر چارلس کائڻن پاند ڇڪائڻ ۽ ويڑ وڙڻ لاءِ فوج وٺي آيو آهي. ڪيس قلات ملڪ اندر داخل ٿي هنن قبيلن جي جابلو علائقن ۾ وڃي کين جوڳي سزا جي موڪل ڏني وئي آهي. ان سان گڏ جنگ جي ڪارڻن ۽ جنگ لنوائڻ جا تفصيل بيان ڪيا ويا هئا. پر جڏهن جنگ پاسي رهڻ واريون ڳالهيون ناڪام ٿيون ته سمجهيو ويو ته جنگي ڪارروائين وسيلي انصاف ڪري سگهجي ٿو. ان کان پوءِ نهايت واضح طريقي سان جنگي مهم جي ابتدا ڪئي وئي جيڪا وڏي طاقتور هئي. جنهن ڪري بجار ۽ سندس ٻٽ ۽ جهٽ ماٺهن لاءِ ڇتو ٿي جنگ ڪرڻ يا تيز رفتاريءَ سان ڀڄي نڪرڻ کان سواءِ ڪا واهه ڪانه رهي هئي. هن سان گڏ اهو به اعلان ڪيو ويو هو ته جن بلوچ قبيلن مياڻي واري جنگ ۾ انگريزن سان جنگ ڪئي هئي سي هاڻي انگريزن جا ساڻي آهن ۽ بجار ۽ سندس اتحادين سان وڙهي رهيا آهن. سر چارلس هن ڳالهه جو امڪان سمجهيو هو ته متان حملي کان سڪ ۽ دور دراز قبيلا ڀڄي وڃن. تنهن ڪري هن اهو به اعلان ڪيو هو ته هو ڏاڙيلن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ سڌو سنڌ موٽي ويندو.

جنگ ۾ سکن کي اڻ ڏريو رکڻ لاءِ نيپئر جي حڪمت عملي

هن اهم دستاويز جي اظهار کان اڳ ۾ بنديل کنڊ ليجين ۽ بنگال جي فوج کي فيروز پور مان روانو ڪيو ويو هو ۽ کين سبزل ڪوٽ وٽ ڪئمپ ڪرڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. اتي جي صورتحال کي معلوم ڪرڻ لاءِ ڳجهه ڳوهه ۾ جنرل سمپسن ۽ تويخاني جو ڪمانڊنٽ ڪرنل گيڊس اڳي پهتا هئا. ڇاڪاڻ ته سر چارلس فوجي طاقت جي مظاهري جو مخالف هو. جنهن جو مقصد دشمن کي گمراهه ڪرڻو هو. بجار کي ٻن خطن وسيلي حقيقتون معلوم ٿي ويون هيون ته جنرل سر چارلس نهايت ڪمزور آهي. جيڪو جنگي سرگرمين کان پاسو ڪري رهيو آهي. ان وقت هن سڪ دربار ۾ رهندڙ پوليٽيڪل ريزيڊنٽ ميجر براڊ فوٽ ڏانهن

خط لکيو هو جنهن ۾ کيس چيو ويو هو ته سک حڪمران کي اڻ ڏريو ٽي رهڻ لاءِ زور پري. ان کان سواءِ ڏاڙيل قبيلن کي پنجاب ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ملڻ نه گهرجي، پر جيڪڏهن انهن کي داخل ٿيڻ جي موڪل ملي ٽي ته پوءِ انگريزي فوج کي به بهاولپور جي حدن ۾ داخل ٿيڻ جي موڪل ملڻ گهرجي ۽ اهڙا حڪم ملتان جي ديوان ڏانهن روانا ڪيا وڃن. اهڙا شرط انهيءَ ڪري رکيا ويا هئا ڇاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ بنگالي فوج ڏاڍي خوش هئي. ان ڪري سر چارلس جي مرضي هئي ته فوج جي ڪمانڊر جنرل سمپسن جي هٿ ۾ ڏني وڃي جيڪو سبزڪوٽ مٿان سنڌو درياهه پار ڪري ملتان واري علائقي مان اڪري ڪڍيءَ واري جابلو علائقي تي اوير پاسي کان حملو ڪري ۽ ساڳئي علائقي تي ڏکڻ طرف کان ٽيندڙ حملي کي واهر ڪري. پر انهيءَ زماني ۾ هيرا سنگهه لاهور ۾ وفات ڪري ويو هو ۽ سارو پنجاب سياسي وڳوڙ جي ور چڙهي ويو هو. تنهن ڪري سوچيل سمجهيل اهم منصوبي ۾ ان وقت تبديلي ڪرڻي پئجي وئي هئي جنهن وقت انهيءَ تي عمل ڪرڻ جي ابتدا ٿي رهي هئي. سر چارلس سمجهي رهيو هو ته اهڙي صورتحال اندر جيڪڏهن اجازت ملڻ کان پوءِ به پنجاب مان اڪري وڃبو ته مشڪلاتون پيدا ٿي سگهن ٿيون ۽ گورنر جنرل به پريشان ٿي ويندو ۽ جهيڙي جو وايو منڊل پيدا ٿي پوندو. هن اڳواٽ ئي سمجهي ورتو هو ته سک – انگريز جنگ ته هر حال ۾ لڳڻي آهي، پر هن پڪو پهه ڪيو ته ان جنگ جو ڪارڻ شخصي طور هو نه بڻبو. ان کان پوءِ هن جنرل سمپسن کي پاڻ وٽ گهرائي طئي ڪيو ته ٻئي فوجون رڻ پٽ جي ڪناري وٽ اچي پاڻ ۾ ملن.

مرين جي بگٽين تي سوپ ۽ جنگي منصوبي ۾ تبديلي

هن کان ٿورو اڳ مرين ۽ بگٽين وچ ۾ جهيڙو شروع ٿي ويو جنهن ۾ مري سوپارا ٿا هئا جن انگريزن کي مدد ڪرڻ جو اعلان ڪيو هو. تنهن ڪري منصوبي جي ڪن ڳالهين ۾ تبديلي آندي وئي هئي.

ڪڍيءَ جي جابلو علائقي تي اوير کان حملي ڪرڻ جي نيت سان فوج اچي سنڌوءَ ڪنار سان بيٺي هئي جنهن جي اتر – اولهه پاسي کان سليمان جبل قلات جي جبلن سان ملي رهيو هو. اتر واري پاسي کان ملتان جو علائقو ويجهو هو جنهن ۾ سنڌوءَ جي وچ تي هڪ سوڙهي پٽي

هئي جيڪا مزارين جي هئي جن جو واسطو ملتان سرڪار سان هو. هن جي ڏکڻ ۾ ڪشمور وارو ويران علائقو هو. ڪچيءَ واري جابلو علائقي ۾ وڃڻ لاءِ ڏکين جابلو لکن مان لنگهڻو هو. اهو جابلو سلسلو ڊگهو ضرور هو پر سوڙهو به هو. جيڪڏهن فوج هن رڻ پٽ علائقي ۾ چپ چاپ ۾ ڪسڪي جابلو لکن تي وڃي اوچتو قبضو ڪندي ۽ لشڪر جي ڪاپي پاسي واري فوج اڳتي نڪري وڃي جبلن جي وچ وارن اونهن گهارن جي گهٽن تي قبضو ڪري ته هي جابلو علائقي جا ماڻهو اولهه وارن جابلو علائقن کان ڪٽجي ويندا. ان کان پوءِ هنن ڏاڙيلن لاءِ ٿي رستا هوندا: هڪ ته وڙهندا، ٻيو ته هو ملتان جي حدن ڏانهن هليا ويندا ۽ ٽيون ته هو سنڌوءَ جو ڪنارو ونڊي اتر طرف هليا ويندا. پر جيئن ته مري هنن جي اترين وَٽِ جهليون بيٺا هوندا، تنهن ڪري انگريز فوج جي ڪاپي پاسي لاءِ لازمي هوندو اها اڳتي وڌي وڃي مرين سان ملي ۽ جابلو علائقي وچان اڳتي وڌي سنڌو درياهه جي ڪنار سان هلي.

چاندين ۽ مگسين لاءِ نئين صورتحال موجب حڪمنامو

نئين صورتحال کي نظر ۾ رکي ولي چانڊئي ۽ احمد خان مگسي کي اوچتو حڪم ڪيو ويو ته هو مقرر ڏينهن تي رڻ پٽ اکرڙ جي ڪوشش ڪن. انهيءَ لاءِ ته جينءَ هو ڪليجيءَ جهونجهڪڙي پهچي وڃن. اندازو ڪيو ويو هو ته اهي ٻئي بجار وٽ انهيءَ وقت ڏاران پهچي ويندا جنهن وقت هو پير پساربو ڏاڍي آرام سان ڪليجي ۾ ويٺو هوندو. ڪيس ٻن خطن ۾ لکيل احوال ڪري اندر کي آڻت هو ته جنرل سر چارلس مٽس حملو ڪونہ ڪندو. مٽس حملي لاءِ چانڊيا ۽ مگسي ٽورو گهبرايا ضرور هئا. پر باک ڪٽيءَ جي اوسيڙڙي ۾ ويٺا هئا جنهن کان پوءِ کين بجار تي حملو ڪرڻو هو. ولي چانڊئي کي سفر ۾ ٿي ڪلاڪ لڳي ويا هئا. ڪيس حڪم هو ته سندس اڳيان هلندڙ جاسوسن کي پاڻ سان وٺيون اچي. فزجيرالڊ به مناسب وقت تي لاڙڪاڻي کان اٺ سوار فوج سان گڏ روانو ٿي چڪو هو. جنهن ۾ 13 ريجمينٽ جا ٻه سئو رضاڪار به شامل هئا. اهڙيءَ ريت ساڳيءَ جاءِ کان جئڪب جا پنج سئو مخل گهوڙيسوار به ساڻ ٿيا هئا. توقع هئي اها انگريزي فوج لکي ڇپي اڳتي وڌندي ۽ جڏهن صبح جو سويل بجار چانڊين کي منهن ڏيڻ لاءِ نڪرندو ته ٻن ڀاهين وچ ۾ ڦاسي پوندو. سکر وارو فوجي هيڊڪوارٽر ساڳي ئي ڏينهن

تي پيش قدمي شروع ڪئي هئي، جڪب بہ لاڙڪاڻي کي ساڳئي ڏينهن تي چڏيو هو. هنن ٻنهي کي سنڌ جي سرحد تي ساڳئي وقت پهچڻو هو. ساڳي ريت ولي ۽ فزجيرالڊ جي پيش قدمي سان بجار ۽ سندس جاسوسن جو رابطو ڪتجي ويو هو.

وقت تي ڪاڌ خوراڪ ۽ رسد پهچائڻ لاءِ منصوبابندي

امڪاني حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪاڌ خوراڪ، فوجي سازو سامان جي پهچائڻ جو اڳواٽ بندوبست ڪيو ويو هو. اهو بہ فڪر هو تہ متان دشمن کوهن جي پاڻيءَ ۾ زهر ملائي چڏيو هجي. تنهن ڪري پاڻي پهچائڻ جو پڻ انتظام ڪيو ويو هو. اهڙيون سڀ ڳالهيون فوج جي پيش قدميءَ سان گڏ اڳتي وڌي رهيون هيون. اهڙا ڪاريگر بہ فوج سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا، جيڪي توب گاڏن جي ضرورت وقت مرمت ڪري رهيا هئا. جيڪڏهن ڪٿي رستي ناهڻ جي ضرورت درپيش هئي تہ رستن ناهڻ وارا ڪاريگر بہ گڏ هئا. ان کان سواءِ پاڻي جي ضرورت کي پوري ڪرڻ لاءِ کوهن ناهڻ وارا ڪاريگر بہ ساڻ هئا. اهڙن ڪاريگرن وٽ لوهہ ۽ رڪ جا ڏندا هئا ۽ تنهن ڪري جبلن کي ڀاهڻ لاءِ دارونءَ جي ضرورت کانہ ٿي پئي.

بلوچ قبيلن جي ستايل ڪهيرين جو ڪردار

اهڙي ريت فوج سان گڏ ڪهيري ذات جا ماڻهو بہ هئا، جن کي بلوچ قبيلن ڦليجي مان ڪڍي چڏيو هو. هي ڦلجيءَ جا اصلي رهواسي هئا. هنن کي ڦليجيءَ تي بجار جي قبضي کان ڏهہ سال اڳ اتان زوريءَ ڪڍيو ويو هو. هن وقت اهي ماڻهو فوج جي رهبر ڪري رهيا هئا. انگريز سرڪار هنن سان واعدو ڪيو ويو هو تہ هنن کي اباڻيون زمينون موٽائي ڏنيون ويندیون. جن تي بلوچ قبيلا قبضو ڪري ويهي رهيا هئا.

ويڑهہ ۾ نيپئر جي سوچ جا چٽا اهجاڻ

ڏاڙيلن خلاف مهم جي ابتدا ٿي چڪي هئي، جيڪا لازمي بہ هئي. ان کي ڏاڍو خفيہ رکيو ويو هو. انهيءَ لاءِ جيئن بجار کي يقين ٿي وڃي تہ هن خلاف جنگي مهم شروع کانہ ڪئي ويندي. اهڙي ريت اوٽاين کي ختم ڪرڻ لاءِ جنرل سر چارلس اخلاقي اثر کي وڌيڪ اهميت ڏني هئي. تنهن ڪري کيس ڪنهن بہ نڪڙ جي ڪوشش کانہ ڪئي هئي، ڪن

اهجاڻ ڪري ڪيس ٻاهر پئجي وئي هئي ته فتح سندس ٿيٽي آهي. اهڙي ڳالهه ان وقت بہ ٿي هئي جڏهن ڪيس زندگيءَ ۾ پهريون پيرو فوجي ڪمانڊ سونپي وئي هئي، چاڪاڻ هي وڏن فوجي ڪمانڊرن وانگي ڪن قدرتي واقعن مان سڌي سوڻ کي سمجهي وٺندو هو.

ڪيس 16 جنوري 1809ع تي اسپين ۾ سخت زخمي ڪري جنگي قيدي بڻايو ويو هو. هن 1843ع جي 16 جنوري تي سنڌ سرحد اڪري اچي ٽالپرن سان جنگ جوڻي هئي. جڏهن ولي چانڊئي سندس لشڪر پٺيان اچي دمبالي تي حملو ڪيو ته شهاب ثاقب وڏي روشني سان ڪڙيو هو. ساڳي ريت 1845ع جي 16 جنوري تي سنڌ جي سرحد پار اُڪري دشمن جي مقابلي لاءِ روانو ٿيو هو. اڳي ولي چانڊيو سندس فوج جي دمبالي (پٺ يا rear) تي حملا ڪري رهيو هو پر هاڻي اهو سندس فوج جي هر اول دستي جي اڳواڻي ڪري رهيو هو. ان وقت بہ شهاب ثاقب وڏي روشنيءَ آسمان تي ڪڙي پيو هو. ان وقت سر چارلس جي زبان مان هي لفظ نڪري ويا هئا: "اهڙيون شيون انسان جي دماغ تي ڪهڙو عجيب اثر ڇڏيندیون آهن ۽ اهي جڙ ته منهنجي ڇگائي لاءِ ٿي رهيون آهن. اهڙيون ڳالهيون مون کي متاثر ته ڪونہ ٿيون ڪن، پر انهن کي ٿورو ٽڪو اثر ضرور آهي. اهي ڪهاوتون بہ آهن. چگو خدا جيئن چاهيندو تين ٿيندو. پوءِ اهڙيون نشانيون ظاهر ٿين يا نہ. اهو منهنجو منصبي فرض آهي، جنهن کي سرانجام ڪرڻ کپي. پوءِ ان جو نتيجو چا بہ ٿئي." ان وقت سندس احساس اهڙا هئا ۽ سمجهي رهيو هو ته هو اهو ڪم انصاف جي تقاضائن موجب ڪري رهيو آهي. اهڙي ريت هن ڏاڙيلن خلاف جنگ جي ابتدا ڪئي هئي.

باب نائون

جابلو علائقي ۾ داخل ٿيڻ جا گھٽ جھلڻ ۽ حملي لاءِ رٿابندي ڪرڻ

ڪچيءَ واري جابلو علائقي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ رڻ پٽ واري پاسي ڪيئي گھَٽ آھن. انھن ۾ پنج تہ اھڙا ھئا، جن وسيلي جنگي سرگرمين جي سولائيءَ سان ابتدا ڪرڻ ممڪن ھئي. اھي پنج ماڳ ڦليجي، تونگ، زرڪشتا، يا زورانس، گندوئي ۽ سيبري ھئا. اھي ماڳ انگريزي فوج جي بلڪل سامھون ۽ ڪابي ڪان ساڃي پاسي ھئا. تلر ڪان پرئين پاسي تونگ وارو لڪ ۽ زرڪشتا ڪان پرئين پاسي لُلي ۽ جمڪ نالي ۾ لڪ موجود ھئا.

ھنن گھَٽن جي بلڪل سامھون ھن رڻ پٽ جون پاٽيءَ واريون جايون آھن جيڪي پاڻ ۾ پور وچوٽ تي آھن. چتر اولھ پاسي آھي جتان ڪان ڦليجي ڏانھن وڃبو آھي. اُڇ گھٽو اوپر پاسي واقع آھي جتان زرڪشتا ڏانھن وڃي سگھجي ٿو. شاھپور ھنن ٻنھي ماڳن جي وچ تي آھي. ھن ڳوٺ جي چوڌاري ڪوٽ ڏنل آھي، ھتان ڦليجي يا تلر تي حملو ڪري سگھجي ٿو.

روجھاڻ ۽ خانڪڙھ جا ماڳ رڻ پٽ جي اولاھين پاسي سانڊ واقع آھن جتان سنڌ جي سرحد ويجھي آھي. ھنن ٻنھي ماڳن تي انگريزن جا فوجي گھوڙيسوار رستا رھندا آھن. ھنن ڇيڪ پوسٽن جا منھن ڦليجي، اُڇ ۽ خانڪڙھ ڏانھن آھن. ھنن ماڳن جي وچ تي وسيع رڻ پٽ موجود آھي.

روجھاڻ جي پرئين پاسي لاڙڪاڻي ۽ جھل جا ماڳ آھن جتان ڪان فنزجيرالڊ، جئڪب، چانڊيا ۽ مري ڦليجي تي اوچتو حملي ڪرڻ وارا آھن.

خانڪڙھ جي پرئين پاسي شڪارپور ۽ سکر آھي جتان فوجي ھيڊڪوارٽر جي فوج ۽ علي مراد جي ماٺھن جابلو علائقن تي ڪاھيو آھي. ھن فوج سنڌ جي سرحد 16 جنوري کان اڳ پار تہ ڪئي ھئي. ھن

جنگي مهم جي ابتدا 13 ريجمينٽ جي گھوڙيسوار دستن ڪئي هئي. جنهن سان گڏ توبون ۽ هيون جنهن جي ڪمانڊ هڪ فوجي جنرل ڪري رهيو هو جيڪو سکر کان شڪارپور ڏانهن وڌي رهيو هو جن جي وچ وارو فاصلو ڇوويهه ميل آهي. ڪرنل گيڊبس ته اڳ ۾ ئي توبن بيهارڻ جو ميدان تيار ڪرائي ڇڏيو هو. مرمت ڪرڻ وارا ڪاريگر به ان ميدان پرسان رهايا ويا هئا. ان جاءِ وٽان هن قلعن کي کات هٽڻ ۽ قلعن هيٺان سرنگهن هٽڻ ۽ کوهن کوٽڻ وارن ڪاريگرن کي خانگڙهه ڏانهن روانو ڪيو ويو. هنن سان گڏ بنگال ريجمينٽ جو عقلمند انجنيئر ليفٽيننٽ مئڪسويل موڪليو ويو هو جيڪو ڏاڍو بهادر ڏک سور سهڻ وارو دماغي ۽ جسماني طور مضبوط ماڻهو هو. پيادل فوج، توبخانو ۽ رسد گاهه برگيڊيئر هنٽر ۽ سمپسن جي ماتحت رکيو ويو هو. کين هدايتون ڏنيون ويون هيون ته مقرر وقت تي روانا ٿين. ٿوري وقت کا پوءِ سندن کي علي مراد لڳو اچي. ان کان سواءِ جئڪب، فٽزجيرالڊ، چانڊين ۽ مگسين کي چيو ويو هو ته 13 تاريخ تي پيش قدمي شروع ڪن ۽ قليجيءَ تي اوچتو وڃي ڪڙڪن. اهڙيءَ ريت ساري فوج کي مقرر وقت تي اوچتيءَ ۽ تکڙيءَ پيش قدميءَ جا حڪم مليل هئا. کيس اهو به تاڪيد ڪيل هو ته کاڀي ۽ ساڄي پاسي واري فوج پنهنجي مقرر جاين مطابق اڳتي وڌي.

تيرهن ميلن جي پيش قدمي کان پوءِ جنرل سرچارلس پنهنجي هر اول گھوڙيسوار دستن سان اچي 14 تاريخ تي جاگڙ پهتو هو. هن سان گڏ توبون ۽ هيون جن کي گھوڙا ڇڪي رهيا هئا. ٻئي ڏينهن هو سورهن ميل پنڌ ڪري اچي خانگڙهه پهتو هو. جئڪب به ساڳئي ڏينهن 15 تاريخ تي روجهاڻ ۾ اچي منزل ڪئي هئي. جيڪو خانگڙهه کان چوڏهن ميل اولهه پاسي هو. هن رڻ پٽ علاقي وچان ڏاڍيءَ تيز رفتاريءَ سان پيشقدمي ڪئي هئي. گھوڙا به ٿڪ ۾ اڄ ڪري بي ستا ٿي ويا هئا. ڇاڪاڻ ته اٺ سوار فوج کانئس اڳيان هلي رهي هئي. جنهن رڻ پٽ ۾ موجود کوهن جو پاڻي استعمال ڪري کپائي ڇڏيو هو. ڪيترا گھوڙا ته اڄ وگهي مري ويا هئا.

بجار جيان بلوچ سردار جي بي اُلڪائي ۽ نيپئر جي وڏي ڪاميابي

سر چارلس خانگڙهه ۾ هو جو جاسوس اچي کيس اطلاع ڏنو هو ته بجار خان ان خط تي اعتبار ڪري هٿ هٿ ٿي رکيو آرام سان وينو آهي جيڪو کيس هڪ اوڻي کان هٿ لڳي ويو هو ۽ کيس انگريز حملي جي

کا چنتا ئي کانہ آهي. نہ وري کيس انگريز فوج جي پيش قدميءَ جا کا خبر هئي. ان وقت سندس فوج شاهپور ۾ هئي جيڪو قليجيءَ کان پنجٽيهہ ميل پري هو. جئڪب جي فوج جي گهوڙن سان پيش آيل واقعي جي ڄاڻ پئجي وئي هئي، تنهن ڪري قليجيءَ تي اوچتي ڪڙڪ وارو منصوبو ڪامياب ٿي ڪونہ سگهيو. سر چارلس هڪ ذهين فوجي ڪمانڊر هو جنهن پنهنجي منصوبي کي ڏاڍيءَ تيزيءَ سان تعميل ڪري ورتو. جنهن لاءِ هو لکي ٿو: "جيڪڏهن ولي چانڊيو نيت جو سچو آهي تہ هو ان رات قليجيءَ تي حملي ڪري ڏيندو. جيڪڏهن جئڪب جا گهوڙيسوار دستا صبح جو جو قليجي نہ ٽا پڇهي سگهن تہ اهي شاهپور تي ڪاهي وڃن. ولي چانڊيو بہ قليجي پرسان منزل ڪيون ويٺو آهي. تنهن کي اڳتي شاهپور ڏانهن وڌڻ گهرجي. ائين ڪري هو هنن جابلو ماڻهن کي اوپر ڏانهن ڌوڙائي ڇڏيندا. جن جو اولهہ وارن جابلو علائقن سان رابطو ڪٽي ويندو. هن جنگي مهم جو پهريون اهم مقصد بہ اهو آهي. اُڇ بہ پاڻي وارو ٽاڪ آهي جيڪو شاهپور کان اوپر ۾ ۽ سورهن ميل پري آهي. تنهن ڪري دشمن وڃي اُڇ وٽ منزل ڪندو. جئڪب کي شڪست ڏيڻ تائين اتي جهلجي پوندو. اهڙي ريت بجار قليجي مان نڪري ڪيڏانهن وڃڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ رستي ۾ پڪڙجي پوندو. ان وقت تائين هيڊ ڪوارٽر واري فوج سورهن ميل پنڌ ڪري چڪي هوندي. پر اُڇ تائين فاصلو چاليهہ ميل آهي ۽ وچ وارو علائقو وارياسو آهي. جيڪڏهن ان علائقي ۾ مينهن جون چار ڪٽيون وسيون تہ پير چارن جا نشان ئي گم ٿي ويندا ۽ پوءِ ڏاهن ماڻهن جون متيون بہ منجهي ويندیون. وچ واري وارياسي مان تہ نظر اچي رهيو هو تہ سارو پورهيو ئي پاڻيءَ ۾ وڃٽو هو. پر ڪئپٽن سالٽر جي ماتحت خانگڙهہ ۾ اريگيولر هارس جي مستقل چوڪي هئي. ان کان سواءِ بہ توبون هيون جيڪي فقط جبلن ۾ ڪم ايندیون آهن. جيڪي ليفٽيننٽ پلمين جي ماتحت هيون. هن ساريءَ فوج کي اُڇ تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو هو. جڏهن تہ جئڪب کي شاهپور تي حملي ڪرڻ جا احڪام مليا هئا. پر ڪئپٽن جي روانگي کان اڳ ڪيس جاسوسن ٻڌايو تہ ڪيترا قبائلي سردار اُڇ ۽ شاهپور ۾ موجود آهن ۽ هنن ٻنهي شهرن تي انهن جو قبضو آهي. جڏهن اها خبر جنرل وٽ پهتي تہ هو بہ ڊڄي ويو هو. ڇاڪاڻ تہ هن

ڪئپٽن سالٽر کي ڪڏهن آزمائي ڪونہ ڏنو هو تہ جنگي سرگرمين ۾ سندس ارادي جي قوت ڪيتري مضبوط آهي. تنهن ڪري ڪيس هورا ڪورا ٽي پئي تہ متان ڪيس ڪو هاڃو رسي. سندس خيال مطابق هو پيش قدمي تہ ڪري چڪو هوندو پر اڃ جو فاصلو بہ گهٽو هو. اهو بہ امڪان هو تہ متان ڪائنس رستو وڃائجي وڃي. هن سان رهبر طور بہ ڪهيري سردار موجود آهن، پر انهن ڪهيري سردارن جي عقلمنديءَ تي ڪيس ڪو ويساهہ ڪونہ هو. تنهن ڪري هو 6 اريگيولر هارس جا بہ سؤ گهوڙيسوار ۽ بہ توبون ساڻ ڪري روانو ٿيو. هي فوجي حصو ڪئپٽن موات جي ماتحت هو. هن فوج جا سر چارلس جي بهادري کي ڏسي حوصلا وڌي ويا هئا. فاصلو تہ چاليهہ ميل هو پر پنڌ واريءَ جو هو. پوءِ بہ اهو پنڌ چوويهن ڪلاڪن ۾ پورو ڪيو ويو هو.

18 تاريخ جو سج لهڻ ڌاران هي فوجي قافلو اُڃ جي ويڄهو وڃي پهتو هو. جنرل سر چارلس ڇهويهہ ڪلاڪ مسلسل گهوڙي سواري ڪئي هئي. تنهن ڪري ڏاڍو ٿڪجي پيو ۽ ڪيس گهوڙي جي هٿي تي ويٺي ۽ سفر ڪندي ننڊ اچي وئي هئي. جڏهن سڀ کان اڳ ۾ هلندڙ گهوڙي سوار پيش قدمي ڪندي اوچتو بيهي رهيا تہ ڪيس سجاڳي ٿي وئي. ان وقت روشني نظر اچي رهي هئي جنهن مان معلوم ٿي رهيو هو تہ دشمن گهٽو پري ڪونہ آهي. ساري پنڌ دوران ڪئپٽن سالٽر جي رندن جو ڪو نشان بہ ڪونہ مليو هو. تنهن ڪري هن سوچيو تہ رات اتي منزل ڪري، صبح جو سويل تيز رفتاريءَ سان هلي متن اوچتو حملو ڪجي، جيڪي سندس خيال موجب دشمن هئا. ڪيس رستي ۾ گهوڙيسواريءَ دوران ٿوري ڳِهل اچي وئي هئي. ان دوران فوج جو هڪ ڪالم ۽ توبون پنهنجو رستو وڃائي ڪيڏانهن گم ٿي ويون هيون، هن سان فقط پنجاهہ گهوڙيسوار هئا جن جا گهوڙا ٿڪل هئا ۽ خطرناڪ دشمن هن اڪين آڏو بيٺو هو.

دريا خان جڪراٽي ۽ سالٽر وچ ۾ ويڑهہ

باڪ ڦٽيءَ جو ڪئپٽن مئڪمرڊو وڏي پٽ تي چڙهي هيڏي هوڏي ڏسي جهٽ موٽي اچي اطلاع ڏنو تہ پٽ جي پرئين پاسي ميدان ۾ بندوقن جي فائرنگ هلي رهي آهي. اها خبر ٻڌي جنرل چارلس پريشان ٿي ويو. چاڪاڻ تہ هن سان گڏ ڏيهي گهوڙيسوار فوج هئي، جنهن تي هن جو ڪو ويساهہ ڪونہ هو تہ هن نازڪ موقعي تي سندن ڪردار ڇا هوندو. تنهن

ڪري هن حڪم ڪيو هو تہ هن پٽ کان ايترو پري هٽي منزل ڪجي جو توڙيدار بندوقن جون گوليون پهچي نہ سگهن. ان کان پوءِ هر ڪو ڪنهن اڻ وٽندڙ واقعي جي انتظار ۾ اکيون ڦاڙي ويٺو رهيو. ان وقت اوچتو توبون ۽ گهوڙيسوار دستا ظاهر ٿيا جيڪي پنهنجو رستو وڃائي ڪيڏاهن گم ٿي ويا هئا ۽ ان وقت اهي پنڌين پاسي واري پٽ تان هيٺ لهي رهيا هئا. اها جنرل لاءِ هڪ ازغيبي مدد هئي. ان ڪري پيش قدمي ڪرڻ لاءِ سندس حوصلا بلند ٿي ويا هئا. بعد ۾ هن انهيءَ جاءِ ڏانهن پنهنجا جاسوس موڪليا. ڪئپٽن مئڪمرڊو جي بيان مطابق جتان بندوقن جي فائرنگ جا آواز اچي رهيا هئا. هنن جاسوسن اچي جنرل کي خوشخبري ٻڌائي تہ اسان جي آڏو دشمن نہ، پر ڪئپٽن سالٽر منزل ڪيون ويٺو آهي. هن، رات ست سؤ جابلو ماڻهن تي حملو ڪري کين شڪست ڏئي ڇڏي آهي. بندوقن جا مذڪوره آواز بہ انهيءَ فوج جا هئا. انهيءَ مقصد سان تہ متان ڪي ماڻهو مال غنيمت کٽي هليا وڃن. ڏاڙيلن جي ٽولي جي اڳواڻي دريا خان جڪراڻي ڪري رهيو هو. هن جو مورچو نهايت مضبوط هو. جنهن جي تن پاسن کان جبل هو ۽ چوٽين کليل پاسي کان هن سخت مقابلو ڪيو هو. پهريائين تہ اونداهي ڪري ڪيس اهو پتو ڪونہ هو تہ دشمن فوج جو رخ ڪهڙي پاسي آهي ۽ دشمن جي فوج اندر ڏوڪي ڪاهي پوڻ بدران ان جي سامهون اچي ويو. پر جڏهن ڪيس جنگي صورتحال جو صحيح پتو پيو تہ متن ڪڙڪي پيو. انگريز گهوڙيسوارن جي سخت حملي ڪري دشمن منتشر ٿي ويو ۽ پنڌيان لاشن جا ڍير ڇڏي ويو. ڪيترن کي جنگي قيدي بڻايو ويو آهي ۽ چوپائي مال جا ٿي هزار جانور بہ هٿ لڳي ويا آهن. اهو چوپايو مال اڳيا بہ ٻيڙ تي هٿ ڪري سگهجي ها، پر فوجي ۽ گهوڙا ٽڪجي پيا هئا ۽ چوپايو مال بہ پرواربن ٽڪرين جي چوٽين تي ويٺو هو.

هڪ بلوچ جو بهادريءَ وارو موت

جڏهن ٻيءَ منزل تي فوجي ڪئمپ قائم ڪئي وئي تہ ڏاڙيلن جي خطري ڪري سر چارلس حڪم ڪيو هو تہ فوجي مقرر ايراضي کان ٻاهر نہ وڃي پر عام طور تي ڏٺو ويو آهي تہ ماڻهو خطرن هوندي بہ پنهنجي شخصي بچاءَ ڏانهن ڏيان ڪونہ ڏيندا آهن. اهڙن لاپرواهہ ماڻهن ۾ انگريزن جي فوج ۽ عملدارن کي بہ ڳڻي سگهجي ٿو. سندس پائٽيو جان

نيپيئر، سندس نائي ڪئپٽن مئڪمرڊو ۽ سندس ائڊ ڊي ڪئمپ ليفٽيننٽ بائنگ ڪن جابلو ماڻهن کي ڏنو جيڪي جبلن جي چوٽين تي گڏ ٿي رهيا هئا. جن جو مقصد پري بيٺل چوپائي مال کي ڏسڻ وائسڻ هو. تنهن ڪري هي ٽئي ڇٽا اڳتي وڌي وٽن پهتا. ويجهي اچڻ تي کين شڪ ٿيو ته متان اهي ڏاڙيل اوچتو حملو ڪن، تنهن ڪري بائنگ ڪنهن گهوڙيسوار فوجي دستي کي وٽي اچڻ لاءِ پوئتي موڪيو. باقي ٻه ڇٽا اتي بيٺا رهيا. جن جي سردار کي انهن جي ڪڙڪ پئجي وئي جيڪو قد جي هڪ لانيري گهوڙي تي سوار هو. کيس هڪ ٽوڙيدار بندوق ۽ ٻه تلوارون هيون. معلوم ٿي رهيو هو ته هو ڏاڍو بهادر هو. جو انگريزي فوجي ڪئمپ جي پرسان گهمي ڦري رهيو هو ۽ تازيءَ شڪست کان پوءِ به هن کي اهڙا هٿيار هئا.

مئڪمرڊو هٿ ۾ تلوار جهلي مٿس ڏوڪي ڪاهي ويو. ڪڏهن جهيڙي دوران گول ڦري رهيا هئا، ته ڪڏهن هڪ ٻئي جي بلڪل ويجهو اچي رهيا هئا ۽ هڪ ٻئي جي ڏڪ کان گسائي رهيا هئا. ان جهيڙي دوران ٻيو ته ڪجهه ڪونه ٿيو. پر گهوڙي گهائجي پئي. نيپيئر هڪ بهادر انسان جيان ٻنهي کي وڙهندي تڪي ۽ تاڙي رهيو هو ۽ جهيڙي ۾ گهڙي پوڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هو. ان وقت مئڪمرڊو رڙ ڪري نيپيئر کي چيو ته هن گهوڙي تي ست ميل سفر ڪري نه رڳو مان ٽڪجي پيو آهيان پر گهوڙو به هڏجي پيو آهي. تنهن ڪري اڄ ۽ هن سان مقابلو ڪر. جان نيپيئر سنهڙو سيپڪڙو جوان هو. پر سچو انگريز هو سو به دشمن تي وهي پيو. پوءِ ٽنهي ڇڻن ۾ ويڙهه شروع ٿي وئي. ٿوري دير کان پوءِ بلوچ ڇڪ به لڳو ۽ وڙهڻ به لڳو. ٿورو اڳتي هلي هن گهوڙيءَ جي هني تي ويٺي ڪنڈ ورائي توڙيدار بندوق جو فائر ڪيو. ٻنهي جي وچ ۾ گهوڙي جي ڏيگهه جي ماپ جيتري وٽي هئي، پر گولي گسي وئي. اهو ڏسي نيپيئر پستول جي گولي ڇوڙي. مئڪمرڊو جڏهن دشمن سان مقابلو ڪندو آهي ته ڪيس ڪو هوش ڪونه رهندو آهي ۽ سمجهيو ويو ته اهو فائر توڙيدار بندوق مان ٿيو. تنهن ڪري هو ست ڏئي نيپيئر کان پستول کسي بلوچ تي فائر ڪرڻ لڳو. جنهن تي جان نيپيئر کيس رڙ ڪري چيو ته هن کي نه مار پر هن انهيءَ بهادر بلوچ تي ان وقت فائر ڪيو. جڏهن هو حملي لاءِ پي بندوق ڇوڙي رهيو هو. ان کانپوءِ هڪ بي مثال بهادري جو مثال نظر آيو.

مئڪمردو ۽ جان نيپئر گھوڙن تان لھي پيا ۽ دشمن جي جسم مان وھندڙ رت کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. جنھن شڪست قبول ڪانه ڪئي ھئي. ھن دشمنن کي مارڻ لاءِ تلوار جي منڻي ۾ مضبوطيءَ سان ھٿ وجھي ست ڏني. پر ھو ائين ڪري نه سگھيو ۽ مري ويو.

نيپئر کي بھادر بلوچ جي لاش ڏسڻ جي خواھش

فوجي ڪئمپ مان به مدد اچي پھتي ھئي. چاڪاڻ ته ھو فوجي عملدار خطري ۾ ھئا. جيڪي مئل ماڻھوءَ جي دوستن پرسان بيٺا ھئا. بھادر بلوچ مري ته ويو ھو پر پوءِ به سندس لاش ڏسڻ وٽان ھو. چا ته جوان ھو. خود جنرل چارلس به سندس لاش ڏسڻ جي خواھش ڏيکاري ھئي ۽ ھن فوج جي وڏي عھدي تي ھوندي به اچي سندس لاش ڏٺو ھو. بلوچ جي اھڙي قتل مان ھن سمجھيو ته اھو سٺو سوڻ آھي. پر آخر ۾ ھن ويڙھ تي ناراضگيءَ جو اظھار ڪيو ھو. چاڪاڻ ته اھو قتل فوجي، عقل دانشمنديءَ ۽ انصاف جي اصولن جي خلاف ھو. سندس خيال ھو ته جنگ دوران فتح خاطر به اھڙو قتل ضروري ڪونه ھوندو آھي.

ھڪ گھايل عملدار جي مزاج پرسي

ھن سان گڏ ھڪ ٻيو دک دائر واقعو به ٿي گذريو ھو. ھن جنرل 6 اريگيولر گھوڙيسوار فوج جو ھڪ ڏيھي عملدار گھايل ڏٺو جنھن جو نالو عظيم بيگ ھو. جيڪو زمين تي ليٽيو پيو ھو. ڪيس زخم اھڙا ته گھائو ھئا جو جيئري رھڻ جو آسرو ڪونه ھو. ھن زخميءَ کي ڏسي جنرل سر چارلس گھوڙي تان لھي پيو ۽ ساڻس ھمدردي ڪرڻ ۽ ڪيس آڻت ڏيڻ لڳو.

تنھن تي مرندڙ بھادر انسان جنرل کي وراڻيو: "مان خوش آھيان. مون کي ڪنھن به قسم جو سور ڪونه آھي. مان پنھنجو فرض پورو ڪيو آھي. مان فوجي سپاھي آھيان. جيڪڏھن وقت منھنجي زندگي جي تقاضا ڪري ٿو ته منھنجو ھن کان بھتر ٻيو موت ٿي ڪونه ٿو سگھي. توھان مون وٽ لڙي آيا آھيو. اھا منھنجي وڏي عزت آھي." ائين چئي ھن دم ڏنو. ھن ڏکوئيندڙ واقعي کي جنرل چارلس پنھنجي ڊائري ۾ لکيو آھي ته ھي اھڙيون شيون آھن جيڪي فوج جي ڪمانڊر جي دل کي لوڏي ۽ ڏوڏي ٽيون ڇڏن.

ھن لارڊ ھووڪ ۽ سندس ساٿين جو حوالو ڏيندي ڊائري ۾ لکيو

آهي ته هنن ماڻهن منهنجي خلاف هائوس آف ڪامنس ۾ زهر اوڳاڇيو هو. جنهن جي جواب ۾ جنرل پنهنجي ڊائري ۾ لکيو آهي ته. "اهي ماڻهو لعنت جا حقدار آهن جن هائوس آف ڪامنس ۾ چيو آهي ته مان جنگ شروع ڪرڻ ۾ جنوني آهيان." اهڙا ماڻهو ڪنهن ٻئي تي ملامت ڪري ڪونه ٿا سگهن. انهن ماڻهن جي لڳايل تهمتن کي ٻڌندڙ ماڻهن ابتدا ۾ نفرت آميز لهجي بلڪل رد ڪري ڇڏيو آهي.

جان جئڪب تي بجار جي پٺ جو حملو

ڏپهريءَ تائين فوجي ڪئمپ جا تنبو ڪُپي چڪا هئا. ان وقت هڪ گهوڙيسوار جئڪب وٽان پيغام ڪٽي آيو ته هن به جابلو ڏاڙيلن تي اوچتو وڃي حملو ڪيو جيڪي بجار خان جي پٺ وزير خان جي ماتحت وڙهي رهيا هئا. اها ڳالهه ٻڌي هو هڪدم شاهپور روانو ٿيو توڙي جو هو ڏاڍو ٿڪل هو. هن اتي وڃي ڏٺو ته هتي به دشمن ائين آرامي آهي. جيئن اُڃ ۾ بي گوندرو ٿيو ويٺو هو جيڪو قلات جي خان ڏانهن لکيل خط تي اعتبار ڪري بي قَلڪو ٿيو ويٺو ۽ سندس جونءَ به ننڍ ۾ هئي. پهريائين ته هن سمجهيو هو ته رات جو حملو ڪندڙ چانديا مگسي قبيلا آهن ۽ اهو سمجهي کين ڏاڍو مهاڏو ڏنائين. پر پوءِ جنگ جي طريقي مان سمجهي ويا هئا ته هنن مذڪوره خط تي اعتبار ڪري وڏي غلطي ڪئي آهي. پوءِ هنن ور ڪنجي وٽي گوڏن تي زور رکيو. اهو حال ڏسي جئڪب مغل گهوڙيساورن کي ڪٽي سندن ڪيڙ لاتو. پر جنهن ماڻهوءَ هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ پيش پيو تنهن جو وار به ونگو ڪونه ٿيو. هنن مغل گهوڙيسوارن تيز رفتاري سان وڃي هڪ گهر تيَ حملو ڪيو جنهن جي بچاءَ لاءِ ست ڏاڙيل پهرو ڏئي رهيا هئا. انهن ڇهن ماڻهن جي قتل ٿي وڃڻ کان پوءِ هنن هٿيار ڦٽا ڪيا. ان ڪانپوءِ گهر جو دروازو پڄي کوليو ويو هو ۽ اهو انتظام جو هڪ بهترين نمونو هو.

ڏاڙيلن تي اوچتو حملو ۽ انهن ۾ ڀاڄ

سنڌ جي هن جنگ ۾ به سردار ۽ سندس اسي ماڻهو گرفتار ڪيا ويا هئا. هن وقت تائين مقابلن ۾ ٻنهي طرفن کان ماڻهو ماريا ويا هئا. ٻين ٻن حملن ۾ ڇهه سردار ۽ هڪ سو ماڻهو ماريا ۽ ڦٽيا ويا هئا. جڏهن ته انگريز جي فوج جي فقط ارڙهن ماڻهن زندگيون وڃايون هيون. اهي به اطلاع آهن

تہ جيستائين اُڇ تي حملو ٿي رهيو هو. تيستائين ڏاڙيل پڪ سمجهي رهيا هئا تہ انهن کي ڪجهہ بہ ڪونہ ٿيندو. پر جڏهن سالٽر جي تويخاني جي گولن ڇٽڻ جو آواز سندن ڪنن تي پيو تہ رڙ ڪري چيو هئائون: "انهيءَ جنگ ۾ تہ شيطان جو پاءُ خود پاڻ موجود آهي." ائين چئي ونيِ گوڏن تي زور رکيائون. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ سر چارلس نيپئر جو هنن ڏاڙيلن مٿان خوف ويهي ويو هو.

اهڙي ريت سوچيل سمجهيل منصوبي ءَ ان کان پوءِ وقت سر ڪيل ان ۾ تبديليءَ هن رڻ پٽ ۾ جنگي مهم کي ڪاميابي سان همڪنار ڪري ڇڏيو هو. اڳئين منصوبي ۾ تڪڙي تبديلي ڪري وڏيءَ طاقت سان حملو ڪيو ويو هو. فوج بہ ان تي سختيءَ سان عمل ڪيو هو. هن فوج جي طاقت جي جديد ءَ قديم دور نهايت بهادر ءَ دليرِ فوج جي قوت سان مشابهت ڪري سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ تہ جنرل چارلس سان گڏ پيش قدمي ڪندڙ فوج ڇاونجاهہ ميل مسلسل سفر ڪيو هو. جڏهن تہ جئڪب سان گڏ واري فوج ڇاونجاهہ ءَ سالٽر سان هلندڙ فوج واريءَ وچان ڇاليهہ ميل لڳاتار سفر ڪري منزل ڪئي هئي. ان سان گڏ جئڪب جي گهوڙيسوار فوج جي پنيان پيادل پوليس بہ ان رڻ پٽ وچان ڇاليهہ ميل لڳاتار سفر ڪيو هو. جنهن جو ڪمانڊر ليفٽيننٽ سمال بيچ هو. جنهن وقت هي بهادر فوج مذڪوره رڻ پٽ وچان سفر ڪري رهي هئي تہ هن فوج جي ڪمانڊر جنرل چارلس ٽيهہ ڪلاڪ مسلسل گهوڙي جي هني تي ويهي سفر ڪيو هو. جڏهن تہ هن خشڪيءَ جو ٻاهتر ميل سفر ڪيو هو. پويان سورهن ميل تہ هو واريءَ جي سخت طوفان وچان گذريو هو. جنهن ماٺهن ءَ گهوڙن کي ٽڪائي ماري وڌو هو. هو ترسيو وڃي شاهپور وٽ هو. جتي ويهي هن لکپڙهہ بہ ڪئي ءَ تويخاني ءَ پيادل فوج ڏانهن احڪام بہ جاري ڪيا هئا تہ اهي هڪ جڳهہ تي منزل ڪن. ڇاڪاڻ انهن ٻنهي کي هن سان گڏ جي ڪم ڪرڻو هو. هن قسم ڪم اڪلائي جنرل پوءِ آرام ڪيو هو.

اها ٽيٽي ڪاميابي هئي ڇاڪاڻ تہ سچار ءَ بهادر چاندين ڪلجي تي قبضو ڪري ورتو هو. ان کان پوءِ جنگي سرگرمين جي منصوبي ۾ تبديلي آندي وئي هئي. دشمن بہ پنهنجي مرضيءَ سان اڳتي وڌي وڃي اوير واري جابلو علائقي ۾ پاڻ کي مضبوط ڪيو هو. پهريون منصوبو هو

تہ اڳ ۾ قليجي تي قبضو ڪيو ويندو ۽ لشڪر جي ڪاپي پاسي کان مري بلوچ اڳتي وڌندا. بعد ۾ ان منصوبي کي ڇڏيو ويو هو. پر نئين منصوبي ۾ به اها ڳالهه شامل ڪئي وئي هئي تہ ڏاڙيلن جو الهندي جابلو علائقي سان رابطو ڪٽيو ويندو ۽ کين ڏکڻ گهارن کان به مٿي ڏکيو ويندو. پر ڏاڙيل پاڻ ئي نڪري اوير واري جابلو علائقي ڏانهن هليا ويا هئا ۽ گهارن واريءَ جوءِ کان به نڪري ويا هئا. تنهن منصوبي ۾ بيان ڪيل ڳالهيون پاڻ هرتيون ٿي ويون هيون ۽ وڌيڪ سولائي ٿي وئي هئي. تنهن ڪري سالٽر کي اُڇ ۾ رهڻو پيو هو. جئڪب جي ڪجهه گهوڙيسوار فوج قليجي ۾ ۽ ڪجهه لهڙي ۾ رهائي وئي هئي. ڪيس چيو ويو و تہ هو چاندين سان گڏجي انهن ماڳن تي قبضو ڪري انهيءَ مقصد سان تہ جيئن قلات جي قبائلي سردارن کي ڏمڪائي سگهجي. اهڙي ريت پيادل فوج، توبخانو ۽ رسدگاهه کي شاهپور ڏانهن اڇڙ جو چيو ويو هو جتي چوڏهن ڏينهن جي ڪپت جي پورائي لاءِ. جنگي سامان گڏ ڪري رکيو ويو هو. جيڪڏهن بجار خان ۽ سندس اتحادي بلوچ سردارن سان خط واري نگي نہ ڪئي وڃي ها تہ فوجي سرگرميون وڌيڪ اينگهجي وڃن ها ۽ فوجي سامان به ٻيڙ تي خرچ ٿي وڃي ها.

علائقي جي جاگرافيائي بيهڪ ۽ ان موجب منصوبا بندي

جئڪب جي گهوڙيسوار فوج ۽ چاندڪن کي جبلن جي پرئين پاسي مرين واري علائقي ڏانهن موڪليو ويو هو. اهڙيءَ طرح انگريز فوج هڪ همچورس دائري جا ۾ پاسا والاري ورتا هئا. جن مان هڪ پاسو تہ رڻ پٽ ڏکڻ ۾ هو. جنهن ڪري ان طرف وارن جابلو گهٽن تي انگريز فوج جا جتا قبضو ڪري ويهي رهيا هئا. جڏهن تہ ٻيو گهارن وارو اولاهيون پاسو هو. اهي گهارا ڏڳها ۽ پور وڇوٽ تي هئا جن انهن ٽڪرين کي ڏگهائي پاسي کان جدا ڪري ڇڏيو هو. جيڪي هلندين اچي سنڌو درياهه وٽ پهچن ٿيون.

جيڪڏهن قليجيءَ وٽان بيهي اوير ڏسبو تہ اهي گهارا هن ريت ڏسڻ ۾ ايندا: "ساڄي هٿ واري پاسي تي تونگ نالي هڪ گهارو آهي، جيڪو اوير ڏانهن هلندو ٿو وڃي ۽ اڳتي هلي مزاري قبيلي جي جابلو علائقي واريءَ جوءِ ۾ ختم ٿي وڃي ٿو. جيڪو سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع آهي. هن گهاري ۾ زورانس، گونڊئي ۽ سيبري وٽان داخل ٿي سگهجي ٿو. جتان

هن گهاري ۾ گهڙڻ لاءِ سامهون واري پاسي وٽ بہ گهاٽ آهي، جنهن جي پاسي هڪ ايڪپري ٽڪري هلندي وڃي ٿي.

تونگ وارري گهاري سان گڏ الياسي ندي وارو گهارو آهي جيڪو تيگا نالي واري گهاري سان پور وڃوٽ تي هلندو وڃي ٿو. هن جي وچ واري حصي کي تومب جي وادي سڏيو ويندو آهي. هن کان پري ۽ اوپر پاسي ديرا جي وادي آهي. تيگا جي هن کاريءَ ۾ هڪ سوڙهو گهٽ آهي، جنهن وسيلي سنگسيلا نئين جو پاٽي اچي هن ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. جيڪا اوپر اتر پاسي کان وهي ايندي آهي.جڏهن تہ تيگا گهاري جو وهڪرو الهندي طرف وهندو آهي. جيڪو هڪ مستقل آبي وهڪرو آهي. ليڪن ديرا وٽ ان جي ويڪرائي هڪ گز مس ٽيندي، نہ تہ ٻيو سارو علائقو خشڪ ۽ ويران لڳو پيو آهي.

هنن سيني گهارن کان اتر طرف هڪ جابلو سلسلو آهي، جيڪو مرين کي ٻين قبيلين کان ڌار ڪري ڇڏيندو آهي. پر ان ۾ سرتوف ۽ نفوسڪ نالي بہ لڳ آهن. هن رڻ پٽ ۽ خشڪ علائقي جي پرئين پاسي جي سامهون ننڍيون ايڪپريون جابلو چوٽيون آهن جيڪي پڻ هن رڻ پٽ علائقي جيان ويران ۽ بُٺ آهن.

هتي انگريز جنرل ڊاڊي بي صبريءَ سان پيادل فوج جو انتظار ڪري رهيو هو. سندس توبون ۽ فوجي سامان جي ترتيب مان پتو پئجي ڇڪو هو تہ 18 جنوري تي سندس پيش قدمي جو رخ ڪهڙي طرف آهي.

"سياٽي گهوڙيسوار فوج سيئي جابلو لڳ ۽ لانگها جهلي بيهي ويندي. توقع آهي تہ بجار خان جابلو سلسلي جي ان پاسي آهي. انهيءَ جون جابلو ٽڪريون ننڍيون آهن. بجار خان نظر تہ ڪونہ ٿو اچي. پر موجود انهيءَ علائقي ۾ آهي. اتر پاسي هڪ اتاهون جابلو سلسلو آهي. مان پنهنجي رهبر يارو کوسي کان پڇيو آهي تہ جنهن ٻڌايو آهي تہ تلي وٽ پاٽي تمام گهٽو آهي. جڏهن ان جي پيٽ ۾ تونگ وٽ گهٽ آهي. پر زورانس وٽ پاٽي نہ رڳو گهٽو آهي پر تمام سٿو بہ آهي. مان سمجهان ٿو تہ تلر ۽ زرانس پاٽي گهٽو ڪونہ هوندو.

تونگ وٽ تہ پاٽي گهٽ بہ هوندو تہ گندو بہ هوندو. تنهن ڪري مان سمجهان ٿو تہ يارو کوسو بجار جو ماڻهو آهي. اهو بہ سمجهان ٿو تہ بجار خان تونگ وٽ موجود آهي. ليڪن مان ۽ ياروءَ هن ڳالهہ تي اتفاق ڪيو آهي تہ اسان تونگ ڏانهن ڪونہ هونداسون."

انگريز جي هانهن هيلي سردارن جي گهٽن تي مقرري

يارو کوسو پٽو ڪردار ادا ڪري رهيو هو. ساڻن سان به سچو ته پئنچن سان به پورو. ان کان پوءِ جئڪب کي چيو ويو هو ته هو گهوڙيسوار فوج کي انهن نئين جي منهن وٽ وڃي بيهاري جيڪي لهڙي ۾ ڦليجي ڏانهن وهنديون آهن. جيڪو ڇهه سو گهوڙيسوارن ۽ ٻن توبن کي ساڻ ڪري اوڏانهن روانو ٿي ويو. جڏهن ته احمد خان مگسي کي تومب گهاري جي تيگا نئه وٽ بيهڻ لاءِ موڪليو ويو. ولي چانڊئي کي تونگ موڪليو ويو هو. جنرل چارلس مطابق چانڊيا صورتحال کي جلدي ۾ سمجهي ويندا هئا. جڏهن ته جنرل پاڻ اُچ کان ٽيندو زورانس لڪ ڏانهن وڃڻ جو فيصلو ڪري ورتو هو. هن علي مراد کي گنڊئي وٽ بيهڻ جو چيو. ڪيس ان وقت تائين اتي بيهڻ جو چيو ويو هو جيستائين دشمن اتر ڏانهن پڄي نڪري وڃي. سندس هن قسم جي بندوبست مان نظر ائين اچي رهيو هو ته هو الهندي پاسي وارن جبلن جي لڪن کي وڌيڪ محفوظ بڻائي رهيو هو. ان سان گڏ رڻ وٽ واري علائقي جي ڏکڻ پاسي وارن گهٽن ۽ گذرگاهن کي پڻ مضبوط ڪري رهيو هو. انهيءَ وقت چانڊين ۽ مگسين چپو چپو ڪري ٻه گهارا جاچي ورتا هئا ۽ جابلو ماڻهن جي امڪاني موجودگي کي ڏسي ورتو هئائون. جنرل جي مرضي هئي ته پاڻي جي جاين تي قبضو ڪري. هنن ماڻهن کان چوپايو مال ڦري کين گذر سفر کان محتاج ۽ لاچار ڪري سگهجي ٿو. هن جنرل چانڊين ۽ مگسين کي ايترو پري ۽ اڪيلو موڪلي ڪنهن به قسم جو خطرو محسوس ڪونه ڪيو هو. چاڪاڻ ته هي ٻئي قبيلا ڏاڙيل قبيلن مٿان اوچتو وڃي ڪڙڪيا هئا. تنهن ڪري هنن جي وڃڻ ڪري ڏاڙيل قبيلا سمجهي ويندا ته انگريزي فوج انهن جي پويان اچي ويهي رهي آهي. پر غلطيءَ يا لاپرواهيءَ ڪري پيادل فوج، توبخانو ۽ رسدگاهه مقرر وقت تي مٿي وڃي ڪونه سگهيو هو. چاڪاڻ ته انهن جابلو علائقن ۾ پيادل فوج کان سواءِ ڪجهه به ڪري ڪونه سگهبو آهي.

ڪجهه گهٽن تي فوج جي مقرري

تاريخ 20 جنوري تي قيدين سان گهر ياتين کي ملڻ ۽ انهن سان گڏجي هلڻ جي موڪل ملي وئي هئي ۽ انسانذات جي ناتي هنن لاءِ اهڙو ڪليءَ دل سان بندوبست ڪيو ويو هو. ان کان پوءِ جنرل اُچ ڏانهن

پيش قدمي ڪرڻ شروع ڪئي. سندس خواهش هئي ته ڏکڻ واري محاذ جي لڪ تي بنا ڪنهن دير جي فوج ويهاري وڃي. هن جنگي مهم ۾ بنا دير جي اهڙو ڪم ڪري، هڪ سياڻي ۽ سڃيت فوجي ڪمانڊر هئڻ جو ثبوت ڏنو هو. هن علائقن جا نقشا به ڪونہ هئا. علائقو به ڏاڍو پيچيده ۽ خشڪ ۽ ويران هو. فوجي پيش قدمي به پاڻي جي لپي پوڻ ڪري هلي رهي هئي. جاسوس ۽ رهبر به بجار خان کان ڇرڪي رهيا هئا، جيڪي دراصل ان جا ماڻهو هئا. هر نئون ڏينهن نئون ڏڇو ٻڌجي ڏائڻ وانگي ڏنڊ ڪرڻي رهيو هو. ڪونہ ڪو جاسوس ڏهاڙي نئون اطلاع ڏيندو هو. تنهن ڪري فوجي سرگرمين جي منصوبن ۾ نيون تبديليون ٿي رهيون هيون. ان ڪري مشڪلاتون ۽ مايوسيون پيدا ٿي ويون هيون. اهڙو اشارو مٿي به ڪيو ويو آهي. اسان ڏاڙيلن کي مجبور ڪري سندن ئي خاندانن پرسان جنگ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري رهيا هئاسون. اهڙي طرح اسان کين موقعو ڏئي رهيا هئاسون ته جڏهن سمجهن ته سندن هار يقيني آهي ته پنهنجي عورتن ۽ ننڍڙن ٻارن کي ڪهي پوءِ سر ترين تي رکي چريا ٿي جنگ وڙهن. اهڙي ظلم کان سر چارلس به ڏاڍو ڊڄي رهيو هو. هو 20 ۽ 22 تاريخ جي وچ واري وقت ۾ ٻه پيرا بجار خان کي قتل ڪرڻ واري ڳالهه تان هٽي ويو هو. اهو سندس انسان دوستيءَ جو ثبوت هو. توڙي جو بجار خان انگريز سرڪار جي ملڪي حدن مان ٻه گڏريو هو. ڇاڪاڻ ته ان وقت هن سان گڏ پنهنجا ٻار ٻچا، سندس پٽ جي زال ۽ ننڍڙا ٻارڙا ۽ ٻين قبائلي سردارن جا گهر ياتي ساڻ هئا.

تونگ واري علائقي جي بيهڪ ۽ چارلس جي سوچ

اُڇ وٽ کين جاسوسن ٻڌايو ته تونگ وارو علائقو ڏاڍو شاندار ۽ وسيع آهي، جنهن جي چوڌاري اهڙا اوچا جبل، جيڪي ٻاهرئين پاسي کان ايڪپرا ۽ اندرئين پاسي کان لهنوارا آهن. جن تي اندرئي پاسي کان سولائيءَ سان چڙهي سگهجي ٿو. ڏومڪي ٻه هن علائقي ۾ اچي پيش پيا هئا. انهيءَ جابلو سلسلو ۾ هڪ رستو آهي جنهن وچان مٽي پاڻيءَ جي ڪاريز وهندي آهي، جيڪا اتاهن جبلن کان وهي هيٺ ايندي آهي. هتان جي ماڻهن انهيءَ جبل وچان هڪ سرنگهه ٺاهي چڏي آهي، جيڪا کين ان ڪاريز جي رستي وسيلي تونگ واريءَ جوءِ ۾ پهچڻ لاءِ چوڌهن ميلن جي وڏي وڪڙ کان بچائي وجهندي آهي. اهڙي ريت حملہ آورن جي

پٽيان هڪ وسيع رڻ پٽ هوندو آهي، تنهن ڪري اڄ کان تنگ ٿي پوئتي ورڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. پر هن انگريز جنرل کي بيشمار پاٽيءَ ڪٽڻ جون ڪليون ملي ويون هيون ۽ ڪوهن کوڙڻ وارا ڪاريگر به هن سان گڏ هئا جيڪي هن خاص اهڙن موقعن لاءِ ساڻ ڪنيا هئا. هن سوچيو ته ڇو نه اها سرنگهه بند ڪري مزاحمت ڪرڻ وارن کي ماري ختم ڪري ڇڏجي.

ولي چانڊئي جي پيش قدمي، بجار کي گرفتاريءَ جو ڊپ ۽ ڊومبڪي سردار جو رويو

انهيءَ وقت ولي چانڊئي تونگ تائين پاهريون علائقو فتح ڪري ورتو هو. ان کان سواءِ هن بگٽين جو وڏو تعداد قتل ڪري سندن بيشمار ٻڪريون ڪاهي آيو هو. اهڙي قسم جي پيش قدمين ڪري بجار خان ڊڄي ويو هو. ان ڪري هو اُڇ واريءَ فوج جي سامهون گذري زورالنس ڏانهن وڃڻ لڳو هو. هو پنهنجي گرفتاريءَ کان ڊڄي رهيو هو چاڪاڻ ته ڪيس اها پوري ڄاڻ هئي ته سندس دشمن هن جي عورتن ۽ گهر ياتين تي هن کان وڌيڪ رحم ڪري رهيو آهي ۽ جيستائين سندس گهر ياتي هن سان گڏ هوندا، تيستائين اهو رحمدل انگريز جنرل کيس ڪڏهن به قتل ڪونه ڪندو. پاڻ دوان سندس ڪيترا دوست ۽ قبائلي سردار کيس ڇڏي، لهڙيءَجي بلوچ خان سان وڃي مليا هئا. جيڪو پاڻ کي انگريزن جو دوست سڏائيندو هو، پر جنرل سر چارلس کي هن ڊومبڪي سردار تي شڪ هو. تنهن ڪري هن جئڪب کي حڪم ڪيو هو ته هو بلوچ خان سان رکو پيش اچي ۽ جيڪڏهن ضروري سمجهي ته ان کي گرفتار ڪري، هيڊ ڪوارٽر موڪلي ڇڏي. هي انگريز جنرل سمجهي رهيو هو ته هي ڊومبڪي سردار ماٺهو گڏ ڪري انگريزن خلاف محاذ جوڙي رهيو آهي.

ولي چانڊئي جي تلر ۾ مقرري ۽ يارو ڪوسي جو ڪوڙ

ولي چانڊئي کي هڪ اسڪاڊرن گهوڙيسوار ڏئي تلر ۾ رکيو ويو هو انهيءَ لاءِ ته جيئن تونگ تي نظر رکندو رهي. چاڪاڻ ته اهو ماڳ گهٽي ۽ سنڌي پاٽي ڪري اهم هو. پر يارو ڪوسي ڪوڙ ڳالهايو هو. پاٽيءَ بابت اهم معلومات نه ملي هئي. نه ئي اهو ٻڌايو ويو هو ته بچاءَ جي مقصد لاءِ به اهو هڪ اهم ماڳ آهي ۽ ڪوبه حملو آور آسانيءَ سان ان تي قبضو ڪونه جمائي سگهندو آهي. ڪرنل گپڊيس کي فوج جو هڪ ڪالم ڏئي زرمي ڪشتا ڏانهن موڪليو ويو هو جيڪو زورالنس لڪ جي سامهون هڪ

اهم ماڳ آهي. اتي پهچي فوج جنگ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وئي هئي. پر هيڊ ڪوارٽر جي پيش قدميءَ جو رستو تبديل ڪيو ويو هو. ڇاڪاڻ ته صورتحال ڏاڍي تبديل ٿي رهي هئي. تنهن ڪري فوجي سرگرمين ۾ به ڦير گهير ٿي رهي هئي.

فوجي سرگرمين جي ڊائري ۾ 21 مارچ تي جنرل چارلس لڪيو هو ته تڪڙ ڪرڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه آهي. مان ڏاڍي صورتحال جي جاچ پڙتال ڪري رهيو آهيان ۽ ضرورت مطابق مان منصوبي ۾ ترميم ڪري رهيو آهيان جيڪو اوچتي حملي واري پروگرام کي وڌيڪ ڪمزور ڪري رهيو آهي. منهنجي فوج، دشمن کي ڏکڻ ۽ اولهه پاسي کان ڪڙو چاڙهي چڏيو آهي. جڏهن ته مري ان کي اتر پاسي کان ڪڙي چاڙهڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيا آهن. علي مراد گندوئي وارن جابلو لڪن تي نظر رکيون ويٺو آهي. انهيءَ ڪري دشمن جي ڪاڌ خوراڪ کٽي وئي آهي. اسان جي طرف جي ڪاڌ خوراڪ وڌي رهي آهي. ڇاڪاڻ ته ڪاڌ خوراڪ جو سيڌو سامان روزانو پهچي رهيو آهي. ان کان سواءِ ٻاکرو ۽ ٻيو چوپايو مال به بيشمار هٿ لڳي ويو آهي. نوجوان فوجي جنگ ڪرڻ لاءِ ته هٿن مان نڪري رهيا آهن، پر مان کين اهو چئي ٽڏو ڪري رهيو آهيان ته بجار خان کي زورالنس تائين وڃڻ ڏيو. مان اتان جي هر لڪ ۽ لنگهه تي فوج ٻيهارڻ ٿو چاهيان. ڇاڪاڻ ته فوج جي هر سپاهيءَ جي زندگي مون کي ايتري پياري آهي جيتري پنهنجي. تنهن ڪري مان فوج کي جنگ ڪرڻ ۾ هرگز ڇڙواڳ ڪونه ڇڏيندس ته ٿوري تعداد هوندي به اکيون ٻوٽي وڃي دشمن تي ڪڙڪي. انهيءَ لاءِ ته کين سوپ جا ٽڪڙا نتيجا ملي سگهن. پر منهنجو فوجي قدم مختلف آهي. مون کي يقين آهي ته اسان کي حتمي سوپ حاصل ٿيندي.

عورتن ۽ ٻارن لاءِ ٻاجهه وارو رويو ۽ ان جا نتيجا

اهڙيون ڳالهيون سوچي ويچاري هو 25 جنوري تائين اُڃ ۾ ترسي پيو. انهيءَ مقصد سان ته جيئن ڏيرج ۽ سچيتائي سان ڪم ڪري، زندگيون بچائي سگهجن. ڪيس اهو خوف هو ته مناسب وقت کان اڳ پيش قدمي ڪبي. ڏاڙيلن کي موقعو ملي ويندو. پي ڳالهه اها به آهي ته انهن سان سندن ٻار ٻچا به گڏ آهن، پر جيڪڏهن انهن کي يقين ٿيو ته سندسن شڪست ٿيڻ واري آهي ته پنهنجن عورتن ۽ ٻارن کي ڇڏيندا.

تنهن ڪري هو ڏاڍو ڏڃي ويو هو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هن جي پيش قدمي رڪجي ويندي هئي ۽ ڏٺيون وائٹيون جنگي سهولتون ڪيس چڏٽيون پئجي ويندیون هيون. هن جي اڏول ارادن کي ڪير به لوڏي ڪونہ سگهندو هو. هن جي هٿان بي گناهہ عورتن ۽ معصوم ٻارن جي قتل ٹيڻ سبب رت جو ڳاڙهو درياهہ تہ وهائڻو ڪونہ هو. چاڪاڻ تہ هن کي تہ ڏاڙيلن جي ڪيس ۾ قهر هنن خلاف بندوقن کڻڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. هن خوفناڪ منظر کان لنوائڻ واسطي هن پنهنجي اخلاق ۽ شرافت جي دامن کي ڪونہ چڏيو هو. سالٹر جي حملي کان پوءِ ڪيس هڪ غار اندر يارهن مرد ۽ سورهن عورتون هٿ لڳي ويون هيون. جن مان هڪ دريا خان جڪراٹيءَ جي ماءُ ۽ هڪ ترڪ عليءَ جي گهرواري هئي. هنن سيني کي نهايت عزت ۽ احترام سان وٺي، هڪ سيد جي حوالي ڪيو ويو هو. جنهن کي سرڪار طرفان هن غرض سان جاگير ڏني وئي تہ هو غريبن جي مدد ڪندو رهندو. هتان جي مسلمانن ۾ اهڙين جاگيرن جي پيداوار کي ڪن پڏن ڪمن ۾ خرچ ڪونہ ڪيو ويندو آهي. انگريز جنرل جي اهڙي وسعت دلي کان اهو سيد ڏاڍو متاثر ٿيو هو. هن ساڳئي انگريز فوجي سپهہ سالار شاهپور ۾ ساڳي سخاوت، انسان دوستيءَ ۽ رحمدليءَ جو مظاهرو ڪيو هو. جڏهن اهڙيون ڳالهيون جابلو ماڻهن ٻڌيون تہ سندن خوف گهٽجي ويو. چاڪاڻ تہ هنن جون عورتون هن ڪافر وٽ محفوظ هيون، جيڪو هنن جو دشمن ٻہ هو. جڏهن تہ دريا خان ۽ ترڪ علي پنهنجي گهر ياتين کي اچي سر چارلس وٽ پيش ڪيا.

ڪمانڊرن جي هٿ هيٺ حملي لاءِ گڏ ٿيندڙ فوج

حڪم مطابق علي مراد کي گونڊئي جي لڪن وٽ 18 تاريخ جو پهچڻو هو پر محرم جو مهينو اچي ويو ان ڪري هو 31 تاريخ تي پهتو هو. اها سندس وڏي غلطي هئي جنهن جا نتيجا ڏاڍا اگرا نڪتا. اهڙو احوال اڳتي بيان ڪيو ويندو.

23 تاريخ تي وڏ ڦڙي جو وسڪارو ٿي ويو. تل ۽ ترايون پلر جي پالوٽ سان پر ٿي ويون ۽ خالي ڪوهہ ٻہ هن پاٹيءَ سان پرجي ويا. پر گپ چڪ جي ڪري اڳتي وڌڻ ۽ جنگي سرگرميون جاري رکڻ ڏکيو ٿي پيو هو. ان ڏينهن هنٹر اڄ پهتو هو جنهن سان جاسوسن جي بٹالين گڏ هئي. ان کان سواءِ هو 2 ريجمينٹ يورپي بنگال ٻہ پاڻ سان وٺي آيو هو. هيءَ بنگال

جي يورپي ريجمينٽ ڏاڍي دلير هئي. هن جو تعداد ٽ گھٽو ڪونہ ھو پر هيءَ جرئت ۽ دليريءَ ۾ پنھنجو مٽ پاڻ هئي. هي فوجي سر چارلس جي تمام گھٹي عزت ڪندا هئا. پر ڪيس ڏٺو پھريون پيرو هاٿي هٿائون. ساڻئي وقت سمپسن بہ اچي شاهپور پھتو هو. جنھن سان گڏ بندیل کنڈ ليجين ۽ جاسوسن جي بٽالين هئي. هي ساري فوج رڻ پٽ جي اترئين پاسي اچي گڏ ٿي هئي. ان کان سواءِ فوجي سامان بہ ايترو گڏ ٿي ويو هو جو ٻن مهينن لاءِ ڪافي هو.

جنرل سر چارلس کي 25 تاريخ تي اهو پتو پئجي ڪونہ سگھيو ٽ دشمن جو تعداد ڪيترو آهي ۽ ان جي جنگي صلاحيت ڪيتري آهي، پر معلوم ائين ٿي رهيو هو ٽ هو زورالنس ۽ گنڊوئي وارن لڪن کي بچائڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا آهن. جنرل پھريائين زورالنس ڏانھن انهيءَ مقصد سان پيش قدمي ڪئي ٽ جيئن دشمن جو صحيح تعداد معلوم ڪري سگھجي ۽ ان کان پوءِ مٿن حملو ڪجي. ان وقت سمپسن کي حڪم ڪيو ويو ٽ هو فوج جو ڪالم ۽ هر قسم جي هٿيارن سان شاهپور کان ٽيندو ڪليجي پھچي. ان کان پوءِ ڪيس تومب جي وادیءَ واري ديراہ وٽ پڇٽو هو جيڪو ستن منزلن جيترو فاصلو هو. ڪيس لولي ۽ جمڪ جا لنگھ لتاڙي، دشمن جي پٺئين پاسي کان اچٽو هو. جڏھن ٽ باقي وڃيءَ فوج کي دشمنن جي سامھون واري پاسي کان حملو ڪرڻو هو. ان مقصد کي آڏو رکي فوج کي مختلف ڪالمن ۾ ائين تقسيم ڪيو ويو هو جيئن جنگي نقشي مطابق اڳئي سوچيو ويو هو. فوج جي هر ڪالم جي سوچي سمجھي جوڙجڪ ڪئي وئي هئي ٽ وڏ کان وڏ مضبوط هجي. دشمن اُڇ ۽ شاهپور جي اوچن حملن کان ڏاڍو ڊڇل هو. تنھن ڪري منجھائن ڪنھن بہ قسم جي جوابي حملي جو خوف ڪونہ هو. ان کان سواءِ هڪ افواھہ بہ پکيڙيو ويو جنھن مطابق سمپسن جي فوج جي تعداد گھٹو وڌائي پيش ڪيو ويو هو. هر فوج پنھنجي پيش قدمي اھڙي ريت جاري رکي، جو سندس رابطو ٻيءَ فوج سان رهندو پئي آيو. انهيءَ مقصد سان ٽ جيئن دشمن کو وڏو نقصان نہ پھچائي سگھي. سمپسن جي فوج تياگا ڏانھن رواني ٿي ٽ هن جي پٺيان جئڪب کي موڪليو ويو جنھن سان گھوڙيسوار فوج ۽ توبخانو هو. کين هدايت ڪئي وئي هئي ٽ تيگا کان پوءِ موٽي لولي ۽ ڪليجي تي حملو ڪن. چانڊڪا وارن سان ھڪ

اسڪاٻرن گھوڙي سوار بہ ھئا. اھي جڏھن تلر ۾ موجود ھئا تہ کين شاھپور وٽان مدد ملندي ھئي، جتي ڪئپٽن جاميسن جي ھٿ ھيٺ ھر قسم جي ھٿيارن سان گڏيسن فوج موجود ھئي ۽ فوجي سامان بہ سندن نگراني ھيٺ رکيو ويو ھو. انھيءَ ڪري جو شاھپور ھڪ مرڪزي ماڳ ھو. تنھن ڪري ڪئپٽن جاميسن چاندڪا وارن ۽ سمپسن کي ھڪ جھڙي مدد ڪري رھيو ھو ۽ ساريءَ فوج کي پيش قدمي ۽ سرگرمين لاءِ ھٿيار پنھوار ھتان ملي رھيا ھئا.

ھن وقت تائين علي مراد ڪنھن بہ حساب ڪتاب ۾ ڪونہ ھو. جنرل جي مرضي ھئي تہ ھو زري ڪوشتہ وٽ پھچي وڃي. ڇاڪاڻ تہ حملن ڪرڻ واسطي اھو ماڳ ڏاڍو مناسب ھو. تنھن ڪري ھن پنھنجي منصوبي کي عملي جامو 26 تاريخ تي پارايو. ان ڪري ھن ڏاڍيءَ تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪئي ۽ ڪيترائي لاڏو اُٺ مري ويا ھئا.

بجار جو بگٽين ۽ جڪراٽين سان ملي مٽ ٽيڻ

سيءُ بہ چوي تہ اڄ نہ پوان تہ ڪڏھن پوان. فوجي سپاھي تہ سيءَ ۾ پير جي پن وانگي ٽڙڪي رھيا ھئا. اھڙي سيءَ جي ست نہ سھي ٿي تہ مري بہ ويا. پر يورپي فوجي اھڙيءَ تڏ تي اڃا بہ وڌ مٺا. زري ڪوشتہ ۾ پھچڻ کان پوءِ پتو پيو تہ بجار خان لولي لڪ مان نڪري ھليو ويو آھي ۽ بگٽين ۽ جڪراٽين سان وڃي مليو آھي ۽ انگريزي فوج کي مھاڏي ڏيڻ جو پڪو پھ ڪري چڪو آھي ۽ جنھن ماڳ تي جنگ ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو سو بہ ڏاڍو مضبوط آھي. تنھن ڪري کين عورتن ۽ ٻارن کي ڪنھن محفوظ ماڳ تائين پھچائڻ جو گھٽو وقت ملي ويو ھو. ساڳيءَ طرح انگريز جنرل بہ حملي ڪرڻ جو پڪو پھ ڪري چڪو ھو. ھو پنھنجي اڳئين تيار ڪيل منصوبي تي عمل ڪري رھيو ھو. سندس خواھش ھئي تہ پنھنجي دشمن کي مارٽر ۽ مائوزرس وسيلي بي دخل ڪري ۽ پيادل فوج کي جنگ ڪرڻ کان بچائي. ڇاڪاڻ تہ ائين نہ ڪرڻ سندس فوج لاءِ نقصانڪار ھو.

لولي ۽ جمڪ تي قبضو

28 تاريخ تي فوج رواني ٿي پر مقابلي لاءِ دشمن موجود ئي ڪونہ ھو. سمپسن جي فوج اڳتي رواني ٿي چڪي ھئي. ڏاڙيلن سمجھيو تہ ھن جي

پٽيان ضرور وڏي فوج ايندي. تنهن ڪري هو دٻ نہ جهلي سگهيا هئا ۽ وٹي ڪڑين تي زور رکيو هئائون. لولي ۽ جمڪ ڀارا لڪ ٻہ خالي ڪري هليا ويا هئا. جڏهن تہ سمپسن اچا ٿي منزلون مس ڪيون هيون. انهن مان هڪ منزل ڏکئي جابلو علائقي ۾ ڪئي وئي هئي، جيڪا فقط چئن ميلن جي پنڌ ڪرڻ کان پوءِ ڪئي وئي هئي. انگريزي فوج اڳتي وڌي پنهنجي ڪئمپ وڃي لولي ۽ جمڪ لڪن جي وچ تي ڪئي هئي جتان کان هي ٻئي لڪ پنج پنج ميل پري هئا. هن جاءِ جو پاڻي تي ڏاڍو سٹو ۽ شفاف هو. پر ايتري گهٹي فوج جي پورت جوڳو ڪونہ هو. پر بعد ۾ جمڪ جبل جي گهات وٹ تمام گهٹو پاڻي هٹ لڳي ويو. جيڪو سٹو ۽ شفاف هو. هي ٻئي نهايت اهم لڪ هئا. هنن لڪن جي حفاظت واسطي مناسب ڪم ڪيو ويو هو. هنن لڪن تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هڪ ويساهہ جوڳو قاصد سمپسن ڏانهن مڪو ويو. جنهن هٹ هن انهن حڪم هو تہ هو پيش قدمي ڪندو ريراه وٹ منزل ڪري. اتي رهڻ ڪري سندس مکيہ فوج سان رابطو رهي سگهندو. اهڙي ريت جنرل جي هيءَ پيش قدمي ٻہ اڳئين جيان نهايت ڪامياب رهي. چاڪاڻ تہ هن جابلو ڏکين علائقن کي ٻہ سولائيءَ سان پنهنجي قبضي هيٹ ڪيو ويو هو ۽ ڪوبہ نقصان ڪونہ پهتو هو. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ انگريزن جي فوج جو قبضو هنن پور وچوٹ گهاڙين يا ڪاهين جي پرئين پاسي هو. جنهن جي سرحد سڏي نہ پر اڙونگڙ هئي. جنهن ڪري اولهہ پاسي وارا سڀ گهٹ ۽ گهات بند ٿي ويا هئا. اهڙيءَ ريت فوج جو الهندو پاسو وڃي مرين سان مليو هو. پر بلوچ قبيلا هي سڀ اڙانگا لڪ ڇڏي پڃي ويا هئا. هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهي ماڻهو جنگي حڪمت عملين کان قطعاً بي خبر هئا. هنن ڏاڙيلن جا ڪجهہ ٽولا فوجي ڪئمپ جي اوسي پاسي هن مقصد سان ڦري رهيا هئا تہ جيئن کين وجهہ ملي تہ قتل ۽ غارتگري ڪري سگهن.

رسد گاهہ جا اهي ماڻهو تہ نهايت بيدرديءَ سان قتل ڪيا ويا هئا جيڪي بيئل پهريدارن کان گهٹو پري نڪري ويا هئا. اهڙي حڪم جو ٻہ ڪو فائدو ڪونہ هو تہ ڪوبہ ماڻهو مقرر حد کان ٻاهر نہ وڃي. پر ماڻهو اهڙن حڪمن مڃڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا. تنهن ڪري روزانو ڪا نہ ڪا زندگي ضايع ٿي ويندي هئي.

دشمن جي پڇڙ جا سيءِ گس سوگھا

هاڻي دشمن جي پڇڙ واري رستي کي سمجھڻ اهم موضوع هو. چيو پئي ويو تہ ان جو وڏ ۾ وڏ مرڪزي اهم ماڳ تروڪي آهي. هي ساري ايشيا اندر ڏکئي ۾ ڏکيو ماڳ آهي جنهن جي اصلي صورتحال کي سمجھڻ، کنهن راز کان گھڻ ڪوٺ هو جنهن جي نہ رهبرن کي پوري ڄاڻ هئي نہ جاسوسن کي ئي پورو پتو هو. هي سيءِ ماڻھو بجار خان جا خطرناڪ حامي هئا ۽ هن سان ڪيل ظلمن جي پلاند ڪرڻ لاءِ آتا هئا. تنهن ڪري هو صحيح صورتحال جو سچو ۽ ڪرو احوال ڏيڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا. کين اها بہ پڪ هئي تہ انگريز پلي ننهن چوٽيءَ جا زور لائين پر سويَ بجار خان جي آهي. تروڪي جمڪ لڪ کان گھڻو پري کانہ هئي ۽ اها ان جابلو سلسلي ۾ موجود هئي جيڪو ريزاه واري ماڙيءَ کي سنگسيلا واري گھاري کان الڳ ڪندو آهي. انهيءَ ڪري هينئين سوالن تي ضرور ويچار ڪرڻو هو. ڇا اهي ڏاڙيل تروڪيءَ ۾ اچي انگريزي فوج سان خونخوار جنگ ڪندا، جيڪا هڪ خوفناڪ جابلو جوءِ آهي؟ يا هو جئڪب ۽ سپمسن جي فوجن وچان گذري يا انهن کان پاسو ڪري، قلات جي جبلن ڏانهن هليا ويندا؟ ڇا انهن جو پيچو ڪرڻ ممڪن نہ آهي؟ پر معلوم ٿئي تہ انهن جو پيچو ڪرڻ ممڪن آهي. هنن جابلو ماڻھن جو تعداد تمام گھڻو آهي. هنن سان گڏ زالون ۽ ٻار ٻچا بہ آهن جيڪي هنن لاءِ وڏو بار آهن. نہ رڳو ايترو پر هنن سان چوپايو مال ۽ گھرو سامان بہ سفر ۾ گڏ آهي تنهن ڪري اهي فوجي ڪالمن وچان گذري نہ ويندا. جيڪڏهن اهي تونگ وارو رستو اختيار ڪندا تہ اتي چانڊيا ۽ مري بيٺا آهن. جيڪڏهن الياسي نئين کان ويندا تہ اُتي جئڪب فوج موجود آهي. پر جيڪڏهن تياگا گھاري جو پاسو ڏيندا تہ اتي سمپسن جي فوج سندن سامهون هوندي. جڏهن تہ سرتوف وٽ مري موجود آهن. ڏاڙيلن جو تعداد تمام گھڻو آهي ۽ حصن ۾ بہ ورهايل ڪونہ آهن. ويتر ڏرتي جو مٿاڇرو ڏاڍو اوبڙو آهي جيڪو هنن جو مضبوط بچاءُ آهي.

تروڪي جي معلومات ڪجھ وقت تہ ملي ڪانہ سگھي. ليڪن پوءِ پتو پيو تہ سمپسن جي فوجي ڪالم هنن کي ڏيڇاري، جمڪ مان ڏوڙائي ڪيي ڇڏيو هو. اهڙي ريت هن کين تومب واري گھاري مان گذرڻ کان بہ ڏيڇاري ڇڏيو هو. هي گھارو ريزاه پرسان ويڪرو ٽي هڪ ماڙيءَ جي

شڪل اختيار ڪري وڃي ٿو. تنهن ڪري دشمن تروڪي واري ماڳ ڏانهن وڃي ڪونہ سگهندو. پر هنن لاءِ هڪ ٻٽو رستو ڪليل آهي تہ هو اوپر وڃي مزاري جابلو علائقي ۾ داخل ٿيندا جيڪو چئن ئي طرفن کان پهچ جوڳو ڪونہ آهي ۽ اتاهان ۽ ايڪپرا جبل آهن. هنن ماٺهن هي علائقو هاٿي تازو خالي ڪيو هو. جنرل سر چارلس جي بہ مرضي اها آهي تہ کين ڏوڙائي اوڏانهن ڪڍي ڇڏجي. جنهن جا سبب هي آهن تہ هنن جهنگلي ماٺهن وٽ کاڌ خوراڪ جو سامان تہ موجود ئي ڪونہ آهي ۽ پنهنجي ويجهن ساٿين ۾ سندن ويساهہ ڪونہ رهيو آهي. هي رولو قبيلا آهن جن جو تهذيب سان ڪو واسطو ڪونہ آهي. ان کان سواءِ ڏومبڪين ۽ جڪراٿين کي ڏوڙائي بگٽين واري علائقي ۾ ڇڏي ڏيو جيڪي اڳئي خوفناڪ ڏڪار جي ور چڙهيل آهن. قومي امڪان آهي تہ اهي پاڻ ۾ وڙهي بہ پون. جيڪڏهن هي ٻئي قبيلا بگٽين جي علائقي ۾ داخل ٿيا تہ هنن جو دلي آجياڻو ڪونہ ڪيو ويندو. تنهن ڪري اهي ٽئي گڏجي اڳي پيش پوندا. جيڪڏهن پيش نہ پيا تہ کين ملتان ڏانهن پوڻ لاءِ مجبور ڪيو ويندو. ان وقت اهي بکيا، بدحال ۽ ڇتا هوندا. جيڪڏهن اوڏانهن ويا تہ کيتران واري علائقي ڏي پوڻي ويندا. جيڪو مرين جي جابلو علائقي جي اوپر پاسي آهي.

هنن ڏاڙيل قبيلن جي پاڇ واري رستي جو اندازو ڪرڻ نهايت ضروري ٿي پيو هو. هڪ سوڙهي گهاري ۾ فوجي ڪئمپ هئي، جنهن 29 تاريخ تي اڳتي وڃي جاچ پڙتال ڪئي وئي هئي. معلوم ٿيو تہ هڪ هنڌ تازيءَ منزل جا نشان هئا. ٻاريل باهہ جو دونهون اڃا بہ دکي رهيو هو. عورتن جي سواريءَ لاءِ اٺن جا ڪجاوا بہ اتي موجود هئا. اها ثابتي ڪافي هئي تہ اهي ٻئي قبائلي سردار پنهنجي ٻارن ٻچن سان ٿورو وقت اڳ هتي موجود هئا. ان ڪانپوءِ انگريزي فوج جو اهو ڪالم موٽي آيو هو.

هي علائقو جابلو ۽ ويران هو جتي فوجي مقصدن لاءِ لشڪر اڇي گڏ ٿيو هو. فوجي ڪالم جنهن گهاري سان مٿي وڃي بلوچن جي تازي منزل جا نشان دريافت ڪيا هئا سو ٻن جابلو سلسلن ڪري ٿهي پيو. جن مان هڪ جابلو سلسلو اوپر ڏانهن ۽ ٻيو اولهہ ڏانهن وڃي رهيو هو. وچ وارو علائقو گاهہ ۾ سائو لڳو پيو هو پر پوکيءَ راهيءَ جا نشان ڪونہ هئا. اتر وارو جابلو سلسلو اڇي جمڪ واري لڪ سان لڳو هو. هن

سلسلي جا جبل اتاهان ويڪرا ۽ هيٺ مٿي هئا. پر ڏکڻ واري جابلو سلسلي کان گهٽ آهي. جنهن ۾ لولي وارو لڪ آهي، چاکاڻ ته پويون جابلو سلسلو تونگ کان وٽي مزارين واري جابلو علائقي تائين هليو وڃي ٿو ۽ هن نالي واري جابلو سلسلي سان رلجي ملجي وڃي ٿو. جبلن وٽ ڪوره قطار ائين نظر ايندي آهي جڙ ڪنهن قلعي جي چبوترن واري ديوار هجي جنهن جي اوچائي هڪ سو فوٽ ٿيندي. هن جابلو سلسلي ۾ ڪيترائي سوڙها گهٽ يا لڪ آهن، جن کي ڪاهيون ۽ سڏي سگهجي ٿو. جن جي ويڪر ٽيهه گز مس ٿيندي. انهن جا پاسا ايڪپڙا آهن جيڪي اسيءَ کان نوي فوٽ اوچا ٿيندا. تنهن ڪري پاسي واري فوج کي جنگ ڪرڻ جو حڪم ڏئي نه ٿو سگهجي، چاکاڻ ته ٽڪريون اتاهيون ۽ ايڪپريون آهن. جيئن ته ٽڪرين جي تري واريون کاهيون هيٺ اونهيون آهن ۽ ايتريون سوڙهيون آهن جو هيٺ اونداهي پئي ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ان کان سواءِ گاهن ٻوٽن سان ڇانيل ڏسبيون آهن. هي غير آباد، ويران ۽ خطرناڪ علائقو آهي ۽ جيڪو فوجي آباد علائقي جو رهواسي هوندو سو هن جوءِ کي ڏسي هڪدم رڙ ڪندي چوندو: "ياخدا! جڏهن هيءَ دنيا جوڙي هئي ته سارو گند ڪچرو آڻي هتي ڦٽو ڪيو هئي!"

ويڑهه لاءِ نئين حڪمت عملي

فوجي ڪئمپ لولي ۽ جمڪ جي وچ تي قائم ڪئي وئي هئي ۽ ائين ڪرڻ ضروري ۽ هو. هي خطرناڪ جڳهه هئي پر دشمن وٽ توپون ڪونه هيون. پر جاءِ اهڙيءَ تي هئي جتي ويهي ٻنهي لڪن تي قبضو ڪرڻ سولو هو. ان کانسواءِ هن ٽاڪ وسيلي پٽئين پاسي وارن انهن ميداني علائقين تي پڻ نظر پئجي رهي هئي، جتي ٻين لڪن وسيلي ٿيندڙ حملن بابت بيئل گهوڙيسوار دستا ترت اطلاع ڏئي سگهيا پئي. اهڙي ريت جاسوسن جي مليل اطلاعن ۽ امڪاني ڳالهين جي گڏيل مطالبي مان پتو پئجي ويو هوته سمپسن جي فوج جڏهن جمڪ جابلو سلسلي وٽان گذري هئي ته ڏاڙيلن جي اتحاد وارا قبائلي سردار گهارو وٽي اوير روانا ٿي ويا هئا ۽ وڃي صفا آخر تائين پهتا هئا. ان کان پوءِ گونڊئي واري لڪ کان گذري مٽ(Muth) واري ميداني علائقي ۾ وڃي نڪتا هئا. بعد ۾ رڻ پٽ علائقي جي وٽ وٽي دزڪشته واري جابلو سلسلي ۾ ساهه پٽيو هئائون. جيڪو صفا اوياريون جابلو لڪ آهي. جيڪڏهن علي مراد

نيت جو سچو هجي ها ۽ وقت سر ان لڪ وٽ پهچي ها تہ اهي ڏاڙيل سردار انهيءَ طرف ڪونہ وڏن ها. اهو جنگي صورتحال مطابق اهم واقعو هو. اهڙيءَ غلطيءَ ڪري بهترين جوڙيل جنگي منصوبو ناڪام ٿي ويو هو. جيڪڏهن ائين نہ ٿئي ها تہ منصوبي مطابق جنگ هتي پهچي ختم ٿي چڪي هجي ها. ان ڪري جنگي سرگرميون اصل وقت کان گهٽيون وڌي ويون هيون ۽ سندس وفاداريءَ ۾ بہ شڪ پئجي ويو هو. ساڳي ريت بجار خان بہ مزارين واري جابلو علائقي وسيلي مٺ واري ميداني علائقي ڏانهن وڌڻ جون تياريون ڪري رهيو هو. ڪئپٽن مئڪمرڊو کي هڪ اسڪئاڊرن فوج ۽ بہ توپون ڏئي سمپسن کي ڳولي لهڻ لاءِ موڪليو ويو هو. ان کانسواءِ ڪيس اهو بہ چيو ويو هو تہ اهو بہ جاچي ڏسي تہ بگٽين جي شهر ۽ ديراه جي حفاظت واسطي ڪا پهر موجود آهي يا نہ. پر سمپسن هڪ ڏاهو فوجي عملدار هو. جنهن سر چارلس جي چوڻ تي عمل ڪيو هو ۽ انهن جڳهن کي خالي ڏسي قبضو ڪري ورتو هئائين. تنهن ڪري ڪئپٽن مئڪمرڊو موٽي اچي فوجي ڪئمپ پهتو هو. ڪئپٽن سالٽر جا گهوڙيسوار دستا سيني کان اڳيان انهيءَ ڪري هلي رهيا هئا تہ جيئن سمپسن ۽ مکيہ فوج وچ ۾ رابطو رهندو اچي. فوج جي پٺئين حصي يا دمبالي وارو شاهپور ۽ لولي لڪ وارو رابطو ليفٽيننٽ سمال پيج ۽ پوليس جي معرفت قائم هو. اهڙي صورتحال ۾ بہ ڪي رولو قسم جا ڏاڙيل جهٽ هٽڻ لاءِ ٻنهي فوجي ڪئمپن جي اوسي ناسون هٽي رهيا هئا. ڪڏهن تہ لشڪر جي دمبالي ۾ اچي حملو ڪندا هئا ۽ ڪن سست رفتار ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيو يا وهٽ ڪاهي هليا ويندا هئا.

مهم جي ناڪاميءَ لاءِ سازشون

جنرل چارلس هن نڪتي تي گهٽو سوچيو هو ۽ آخر هن نتيجي تي پهتو تہ اڳين پيش قدمين دوران ڪيترا ڏاڙيل ٽولا ۽ ڪيترو ئي چوپايو مال اڳيان گذريو هو. پر انهن کي ڪجهہ ڪونہ چيو ويو هو. پر انهن پيش قدمين جو اهم اصول اهو هو تہ اهو چوپايو مال ڏاڙيلن کان کسجي ڪين غير آباد ۽ ويران علائقن ڏانهن ڊوڙائي ڇڏجي. اهڙي مقصد سان هن جان نيپئر کي اٺ سوار فوج ۽ 13 ريجمينٽ رضاڪار حوالي ڪري. تونگ واري گهاري جي نگرانيءَ لاءِ موڪليو هو. ان کان سواءِ زري ڪوشتہ وٽ ترسيل گهوڙيسوار اسڪئاڊرن کي بہ سندس مدد ڪرڻ جو چيو ويو

جنهن ساڳئي مقصد سان وڃي جبل جي وٽ جهلي هئي. سندس چوڻ هو ته چوپايو مال ضرور پاڻي پيئڻ ايندو ۽ هن اهو صحيح چيو هو. جان نيپئر هڪ پرجوش ۽ ذهين فوجي سپاهي ۽ اٽل ارادن جو مالڪ هو. جيڪو 31 تاريخ تي واپس آيو هو. پاڻ سان ۽ هزار ڪن چوپايو مال ڪاهي آيو هو. فوجي ڪئمپ ۾ اها چئون پچئون هئي ته هيءَ فوجي مهم ناڪام ٿي ويندي. اهو به چوپول ٻڌجي رهيو هو ته هن ساري مهم دوران ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ جنگي واقعو ٿيو آهي ۽ هنن ۾ ڪن واقعن کي جنگي مهم جو نتيجو سڏي ڪونه ٿو سگهجي. سر چارلس نيپئر کي چٽرن جو نشانو ٻڌايو ويو ۽ جنهن لاءِ ناڪاميءَ جون اڳڪٿيون ڪيون پيون وڃن. هن مٿان مشڪلاتن جي صحيح اندازن نه ڪرڻ جا الزام گهڙجي رهيا آهن. جيڪي سڀ بي بنياد آهن. جن جو حقيقت سان ڪو واسطو ئي ڪونه آهي. هن مٿان ٽوڪون ۽ ٺٺوليون ڪندي چيو ويو هو ته هو بجار ڏومبڪي کان به ۽ رتيون وڏيڪ ڏاڙيل آهي. هن ڪائنس ڇهه ڀڪريون ڦريون ۽ سندس ماڻهو قتل ڪيا آهن ۽ اناج ڦريو آهي. ڪيترن ماڻهن کي ويران علائقن ڏانهن ڀڄي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو آهي جن کي ڪاڌ خوراڪ ڪونه ملندو ۽ مري ناس ٿي ويندا." علي مراد به اڇي زري ڪشته وٽ پهتو هو جنهن سان ۽ هزار فوج ۽ ڏهه توبون هيون جيڪو فوجي ڪئمپ جي ڏمبالي ۾ منزل ڪري وينو هو. پر منصوبي مطابق هن کي ڏهه ڏينهن اڳ گونڊئي ۾ هجڻ گهربو هو ۽ اتحادين کي نڪري وڃڻ کان روڪڻ لاءِ ڪيس لڪن وارا گهَٽَ جهلي بيهڻو هئو. انهن ماڻهن لاءِ گهيري ۾ هجڻ ڪري پيش پوڻ کان سواءِ ڪو ٻيو گس ڪونه هجي ها.

هن فوجي مهم کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ ساري فوج موجود هئي ۽ فوج جي ته جونءَ ۾ ننڊ هئي. ٻئي پاسي کان جابلو ماڻهن جوابي حملا شروع ڪري ڏنا هئا ۽ فوج جي موجودگي کي ڪجهه سمجهندا ئي ڪونه هئا. ڏاڙيلن جي ڪن ماڻهن انگريز فوج جي ڏمبالي واري حصي تي حملا به ڪيا هئا. اهڙيون حقيقتون ڏهلي گزيٽ ۽ بامبي ٽائيمس اخبارن ۾ به اڇڻ لڳيون هيو. جن سر چارلس جي هن جنگي مهم کي سخت غلطي ۽ خطرو قرار ڏنو هو. سندن اهو به چوڻ هو ته اهڙي ڳنڀير وايومنڊل ڪري خوف پکڙجي ويو آهي. "بامبي ٽائيمس" اخبار هن مٿان ڪلي رهي هئي ته بجار ڪڍهن به شڪست ڪونه ڪائيندو. فوج جو

ڪمانڊر پنهنجي ساري فوج سميت اڄ بڪ مري ناس ٿي ويندو. ڏاڙيلن جون تراريون کين ڪپي ذرا پرذرا ڪري ڇڏيندیون ۽ جابلو ماڻهو ناقابل شڪست قوت آهي. . . ." انهن اخبارن جي ڇاڙتن وري اهو ٻه چوڻ شروع ڪيو هو ته سر چارلس جو جانشين شڪارپور جو ٻه تحفظ ڪري ڪونہ سگهندو. ڇاڪاڻ ته هن جنرل حالتون ئي اهڙيون پيدا ڪيون آهن. هنن ماڻهن اهڙو سبق "بامبي ٽائيمس" جي سربراهہ بست وٽان سکيو هو جيڪو لڳاتار چئي رهيو هو ته سر چارلس شڪارپور جو شهر سنڀالي ڪونہ سگهندو. ڇاڪاڻ ته بجار جا اتحادي هن شهر تي حملو ڪندا ۽ هن کان سندس پلاند ونندا. ان سان گڏ اهڙن ماڻهن کان انتقام ورتو ويندو جيڪي جابلو ماڻهن جي قتل ڪرڻ ۾ هن جنرل جا ساٿي هئا.

ڏاڙيلن جي اهڙن حملن ڪري جتن، شاهپور وٽان گذرڻ کان ٽپ انڪار ڪري ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ ته سندن انن تي کاڌ خوراڪ جو سامان لڏيل هو. ٻي رات اهي پنهنجا اُٺ ڪاهي ڪسڪي هليا ويا. انهن ماڻهن جو تعداد پنج سؤ هو. سنڌي ٺيڪيدار ۽ جت کاڌ خوراڪ جي سامان جي ڏوئيءَ تان ڦري ويا ۽ ورتل ٺيڪن تان ٻه هٿ ڪٽي ويا. جتن ته پنهنجي ڏاڳهن کي سرڪاري ماڻهن کان لڪائي ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ ته کين پڪ هئي ته انگريزي فوج پڇي ويندي ۽ بجار خان جي حملي جي ست سهي ڪانہ سگهندي. فوج کان بار ڏوئيندڙ جانور اوچتو الڳ ٿي ويا هئا. تڪڙين منزلن ڪرڻ ڪري رسدگاهہ جا اٺ ٻه ڏهرا ٿي ويا هئا. ڏهرو اٺ جلد پاڻيرو ٿي ڪونہ سگهندو آهي. فوج اندر اڳ جيڪي ڳالهيون سرهاڻن ۾ ٿيندیون هيون سي هاٿي وڏي واڪ ٿيڻ لڳيون هيون. فوجي ٻه چوڻ لڳا هئا ته بجار خان کي مارڻ مشڪل آهي. ساڳئي وقت انگريزي فوج جي رابطن تي ٻه حملا ٿيڻ شروع ٿي ويا هئا ۽ ايندڙ ويندڙ سرڪاري خطن کي ڏينهن ۾ ٻه پيرا روڪيو ويندو هو. مقرر ٿيل اهڙن سرڪاري ملازمن کي قتل ڪيو ويندو هو جيڪي سرڪاري خط آڻيندا ۽ ڪٽي ويندا هئا. اهڙي ريت ڏاڙيلن رسدگاهہ جا سورهن اٺ ٻه ڦري ورتا هئا. فوجي ڪئمپ تي اڳئين کان وڌيڪ حملا ٿي رهيا هئا. ان کان پوءِ رسدگاهہ جا ست اٺ ڦريا ويا هئا ۽ جتن کي قتل ڪيو ويو هو.

اهڙين ڪارروائين جو نتيجو اهو نڪتو هو جو سپ بارڪيون فوجي مهم کي چڏي هليا ويا هئا. تنهن ڪري خوف ٿي پيو هو ته متان اها مهم

رکجي نہ وڃي. اوڙي پاڙري وارا قبيلا بہ سمجهي رهيا هئا. هيءَ فوجي مهم ناڪام ٿي وئي آهي. چاڪاڻ ته هن کان اڳ انگريزي فوج کي پنج ڀيرا ناڪاميون نصيب ٿيون هيون ۽ ڏاڙيلن کي شڪست ملي ڪانہ سگهي هئي. ان ڪري هر ڪو سمجهي رهيو هو ته انهن سان جهيڙو ڪري ئي ڪونہ ٿو سگهجي. اهڙي صورتحال کي محسوس ڪندي، قلات جا مري ۽ بروهي قبيلا بہ انگريزي فوج کان پاڻ ڇڏائڻ لاءِ سوچي رهيا هئا. چاڪاڻ ته انهن تي بہ بلوچن جي باغيانہ ڪارروائين جو اثر ٿي رهيو هو ۽ ائين ڪرڻ لاءِ سوچي بہ رهيا هئا. انهيءَ ڪري ڏاڍي رتو ڇاڻ ٿئي ها. پر جنرل چارلس اهڙن واقعن کي ٽارڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪري رهيو هو. هي ماٺهو ڏاڍو دليرهو جيڪو مشڪل حالتن هوندي بہ مايوس ڪونہ ٿيو هو.

سازش کان بي پراوهہ ٿي سوپ لاءِ ڪيل ڪوششون

سرڪاري اٽن لاءِ رڙ ۾ ننڍيون وڏيون ٻوٽيون جام هيون، جن ۾ وڳ پيا چوڌس وڙڪندا هئا. رڙ جي وٽ پاسي گاهہ جا ٽٻا موجود هئا، جتي سرڪاري گهوڙا پيا چارئي پر چرندا هئا.

ان کان سواءِ جمڪ گهاٽ پرسان بہ جام گاهہ بيٺو هو پاڻي لاءِ کوهہ کوٽي ڇڏيا هئائون. جتن جي ڀڄي وڃڻ کان بہ مهينا اڳ ٻن مهينن جو فوجي سامان ۽ پندرهن ڏينهن جي کاڌ خوراڪ موجود هئي. ڪجهہ وقت کان پوءِ اهڙيون شڪايتون اچڻ لڳيون هيون ته پاڻي موجود ڪونہ آهي. تنهن ڪري هن کوهن کوٽڻ لاءِ ڪي ڏاها ڪاريگر روانا ڪيا ويا، جن موٽي اچي ڪيس ٻڌايو ته پاڻي ته جام آهي، پر ان ۾ گندرف موجود آهي. اها ڳالهہ ٻڌي جنرل چيو ان پاڻيءَ کي اوپاري استعمال ڪيو وڃي. ڪانئس پڇيو ويو ته جيڪڏهن ڏڪار ڪاهي پيو ته پوءِ ڇا ڪيو ويندو. تنهن تي جنرل وراڻيو هو ته فوجي سپاهيءَ کي هر قسم جا ڏڇا ۽ ڏک سهڻا هوندا آهن ۽ ائين ڪرڻ سندن فرض ۾ شامل هوندو آهي. هن جنرل ايترن ڏکن ڏوجهرن هوندي هيٺي ڪانہ هولي هئي. هڪ ڀيري چيو هئائين ته جيڪڏهن ڏڪار ڪري مون کي گهوڙا ڪهي کائڻا پيا ته ائين بہ ڪندس پر بجار ڏاڙيل کي ڪونہ ڇڏيندس. ڪيس پڪڙي سڪ جو ساهہ ڪٽيندس. مان انهن ماٺهن جي ڳالهين ۾ ڪونہ ٿو ڏڃان جيڪي

هروپرو پيا ڇاڙي هٽندا آهن. کين هن ڳالهه جي ڳوت ئي ڪاڻ آهي ته هيءَ فوجي مهم ڪيڏي اهم آهي. مان سمجهان ٿو ته اهو هڪ نهايت ڳڻپيرِ مامرو آهي. مون وٽ ڪنهن به وسيلي جي ڪوٽ ڪاڻ آهي. سرڪاري اٽن ۾ ڪجهه ڪرڻ لاءِ ايڏا به ڏيل ۽ ڏپ آهي. گهوڙيسوار فوجين کي چئبو ته پيادل هلن ۽ وهٽن کي لَڏَ ڪٽڻ لاءِ ڪم آٽن. اٺ سوار فوج به ته ائين ڪري سگهي ٿي. اهي فوجي ڏاڍي ڏيرج سان اهو ڪم ڪندا ۽ ڪنهن به قسم جو اعتراض ڪونہ ڪندا. اهي جيڪي سرپاٽ ٿي رهيا آهن سي منهنجو هنيانءُ هيٺو ڪري ڪونہ سگهندا. ائين ته ويتر منهنجا پير مضبوطيءَ سان ڏرتيءَ تي کپي رهيا آهن ۽ ڪڏهن به پوئتي هٽڻ لاءِ تيار ڪونہ آهيان. ديراهه جو شهر ڦليجي سميت منهنجي هٿن ۾ آهي. هيءُ هڪ مرڪزي ماڳ آهي، جتان فوج ڪيڏانهن به وڏي سگهي ٿي ۽ هوريان هوريان انهن ماڳن کي حاصل ڪري رهي آهي، جن تي دشمنن جو قبضو آهي. مرين به جاکوڙ ڪري ڏاڙيلن کي اتر تائين محدود ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن ته ڏکڻ واري جابلو علاقي وٽ بيهي علي مراد ۽ انگريز سرڪار جا گهوڙيسوار انهن تي نظر رکي رهيا آهن. مان جنهن انداز ۾ ملتان جي حڪمران سان ڳالهايو آهي، تنهن سڪ حڪمران کي لوڏي ڇڏيو آهي. هڪ پاسي ميجر برادِ فوٽ جي سياسي حڪمت عملي ڪم ڪري رهي آهي ته ٻئي طرف اسان بڪ کان بدحال ٽيل تي قبيلا سندس ملڪ کي ڀڄي ڇڏيا آهن. جن جي ڪيڙ انگريزن جي فاتح فوج لڳل آهي. تنهن ڪري پڪ آهي ته سڪ حڪمران ٻنهي مان ڪنهن جو پاسو به ڪونہ ونندو. ساڳي ريت ڏاڙيل ڪيتران واري پاسي کان به اڳتي وڌڻ کان روڪيا ويا آهن. ڇاڪاڻ ته جاسوسن جو چوڻ آهي ته پنهنجي قبيلي جي خان، حاجيءَ پنهنجي نائيءَ اسلام بگٽيءَ کي چيو آهي ته جيڪڏهن هو انگريز فوج جي دٻاءَ ڪري هيڏانهن ايندو ته سندس ضرور آجيان ڪئي ويندي، پر ان جي ساٿين کي هتي رهڻ ڪونہ ڏنو ويندو. تنهن ڪري هو ڊومبڪين ۽ جڪراٽين کي پاڻ وٽ رهڻ ڪونہ ڏيندو.

پر لاڏو جانورن جي تمام گهٽي ضرورت هئي. اها اهڙي پريشاني هئي جنهن ڪري ماٺهو وائڙا ٿي پيا هئا. جنهنجا نتيجا به ڏاڍا ڳڻپيرِ نڪري سگهن ٿا. اهڙي ماحول ۾ جڏهن سوپ اچي سٽائي پوندي آهي ته لاڏو

.وهڻن جي نہ هئڻ ڪري فوج محتاج ٿي رهجي ويندي آهي. هي وقت اهڙو آهي جو بجار جي ڪڍ تيز رفتاريءَ سان پيڇو ڪرڻ لازمي آهي. جيڪڏهن اسان ان کي ختم نہ ٻہ ڪري سگهياسون تہ کيس وڏو هاڇو تہ پهچائي سگهنداسون. هاڻي تہ ڪئمپ ۾ فقط ٻارهن ڏينهن جو کاڌ خوراڪ موجود آهي. پر ان کان پوءِ فوج شاهپور کان پوئتي هٽڻ شروع ڪندي. بعد ۾ بجار جي فتح جا هُل هلي ويندا. هڪ قبيلو فتح جي خبر ٻئي کي ٻڌائيندو. اهڙي ريت ساري جابلو جوءِ ۾ سوپ جا راماڻا مچي ويندا. اهڙو چوڦول وڄي بولان لَڪَ تائين دنگ ڪندو. انهن چوڦولن جو پڙاڏو هالار جبل ۽ سيوهڙ تائين ٻہ وڄي پڇندو. ان کان پوءِ بلوچ قبيلا تلوارون، ڍالون ۽ توڙيدار بندوقون کڻي سنڌ جي سکين ستابن ۽ آباد ميداني علائقن ڏانهن ورڻ شروع ڪندا جيڪو وحشت ۽ بي رحميءَ جو هڪ زوردار طوفان هوندو. جاسوسن وسيلي اطلاع مليو آهي تہ ڪيتران جو سردار انگريز سرڪار جو سچو ۽ ڪرو ساٿي آهي، پر جيڪڏهن هو انگريز فوج خلاف اهڙيون ڪوڙيون خبرون ٻڌندو تہ سندس ارادو تبديل ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن لاڏو اٺ هٽ ڪري ٻہ سگهجن، تہ ٻہ فوجي پيش قدمي متاثر ٿي سگهي ٿي. مارچ مهيني تائين هن رڻ پٽ ۾ سخت گرميءَ جي موسم اچي ويندي. تنهن ڪري انگريزي فوج هتي پير جمائي ويهي ڪانہ سگهندي. ان وقت فوج تہ وڙهڻ لاءِ تيار هوندي پر ڪين اهو ويساهہ ويهي ويو آهي تہ سوپ حاصل ڪري ڪانہ سگهبي، پر سڀ فوجي انگريز ڪونہ آهن. ڇا اهڙا فوجي هر منزل تي اڏ خوراڪ تي راضي ٿي سگهن ٿا؟ ڇا جيڪڏهن فوج هڪ جڳهہ تي گپ کوڙي ويهي رهندي تہ بيزاري تہ ڪانہ ٿي پوندي؟ پر بي چيني پيدا ٿي پوندي. ان کان سواءِ قتل ۽ چورين جي واقعن ٻہ ڪئمپ کي واڙو ڪري ڇڏيو آهي؟ جت قتل پيا ٿين ۽ لاڏو جانور چورايا پيا وڃن، ڇا هنن ڳالهين جو ڪو اثر ڪونہ ٿيندو؟ هن فوجي ڪئمپ جي سامهون آڏيون ۽ اُيڪپريون ٽڪريون ڏسجي رهيون آهن انهيءَ جابلو علائقي ۾ تہ سڄ پئي ٿي واکا ڪري. انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ وايو منڊل ڏاڍو اٽانگو آهي. اهڙي ماحول ۾ خود فوجي اهڙيون ڳالهيون ڪري رهيا آهن جن مان معلوم ٿي رهيو آهي تہ بجار سان جهيڙو ڳنڍڻ مشڪل ڪم آهي.

انهيءَ زماني ۾ گهٽو ڪري هر ڪنهن جي سوچ اهڙي هئي. هڪ

وڏي مصيبت کي ته اڳئي عقلمندي سان ٽاريو ويو هو. جيڪڏهن انهيءَ زماني ۾ جمڪ جي اوسي پاسي، قبائلي سردارن جو تيز رفتاريءَ سان پيڇو ڪجي ها جنهن وقت فوج اڃا پهريون پيرو هن ماڙيءَ ۾ قدم رکيو هو ته ڏاڍو چگو ٿي وڃي ها. ان وقت اهي جت بہ فوج سان جمڪ لڪ تائين گڏ هلن ها جيڪي پوءِ ڊڄ کان پڇي هليا ويا هئا. جڏهن فوج جمڪ لڪ وٽ پهچي وري کاڏ خوراڪ لاءِ پوئتي موٽي وڃي ٿ وري واپس اچي ها ته بجار ۾ سندس اتحادي تيستائين فوج جي غير حاضريءَ دوران لڪن تي قبضو ڪري وٺي ها ته انهن کي پڪڙڻ اڪ جي ماکي جيان سولو هجي ها. پر پوءِ پتو پيو ته هي بلوچ ڏاڙيل گهارو وٺي گندوئي طرف هليا ويا هئا. چاڪاڻ ته کين محسوس ٿيو هوندو ته سر چارلس جمڪ لڪ کان نڪري اڳتي وڌندو ۾ پنهنجي پٺيان سيني لڪن کي هنن بلوچ سردارن لاءِ کليو ڇڏي ڏيندو. انهيءَ لاءِ جيئن اهي متن قبضو ڪري وٺن. اهو جنگي منصوبو خطرناڪ ۾ مشڪل هو. چاڪاڻ ته هن انگريز جنرل کي هن بهادر ويڙهاڪن سان هن ويران رڻ پٽ، خشڪ ۾ خوفناڪ جابلو علائقي ۾ جهيڙو ڪنڊيٽو هو. جيڪي سندن چوڌاري ڪاريهر نانگن وانگي ڦري رهيا هئا ۾ ويڙهه وقت ڦڙ ڪيڙي وڙهندا هئا ته شينهن وانگي حملا ڪندا هئا.

خان آف قلات جي وفاداريءَ جو پيغام ۾ وزيراعظم جي معافي طلبي

پاڻ جي ڳالهه اها هئي جو جنگ جو فيصلو ڪندڙ مهان شڪتي جنرل چارلس خلاف ڪانه هئي. هن نازڪ صورتحال دوران قلات جي خان جو وڪيل اچي هن وٽ پهتو هو. جنهن اچي جنرل کي ٻڌايو ته هو خان طرفان وفاداريءَ ۾ دوستيءَ جو پيغام ڪٽي پهتو آهي. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته انگريز فوج جي اُڃ ۾ شاهپور تي ڪيل اوچتن حملن قلات جي شاهي درٻار کي ڇرڪائي ڇڏيو هو. ان کان سواءِ قلات جي وزيراعظم بہ شخصي طور انگريز دوستيءَ جي ڪُلي حمايت ڪئي هئي. ان جو ڪارڻ اهو جو سندس پاءُ دريا خان ڏانهن خط لکيا هئا، جي انگريزن خلاف هئا ۾ اهي وچ ۾ پڪڙجي پيا هئا. تنهن تي سر چارلس هن ڏانهن پيغام موڪليو هو ته جيڪڏهن غداريءَ جون اهي سرگرميون بند نہ ٿيون ته توهان ٻنهي پائرن کي قتل ڪيو ويندو. پلي پوءِ ڪٽي اوهان بخارا ڏانهن پڇي وڃو. ظاهر ۾ ته هي وڪيل قلات جي خان جي طرفان

دوستيءَ جو پيغام ڪٽي آيو پر ڳجهه ڳوهه ۾ وزيراعظم جي خطا کي معاف ڪرائڻ آيو هو. هن، انگريزجنرل کي بولان لڪ جي اوسي پاسي وارن قلعن کي ڪتب آڻڻ جو اشارو ڏنو هو. ان بابت خان کي يقين ڏياريو ويو هو ته جنرل هن جابلو علاقي ۾ فقط ڇهه مهينا رهي هليو ويندو. باقي ان علاقي ۾ نون قلعن جي تعمير انهيءَ مقصد سان ٿيندي ته انهن ۾ انگريز فوج مستقل طور رهندي. هن کان پوءِ منشي علي اڪبر کي قلات موڪليو ويو هو ته جيئن خان انگريز فوج لاءِ اٽن جي امداد ڏئي. ان کان سواءِ منشيءَ قلات جي وزيراعظم کي خانگي طور اهو ٻڌايو هو ته جنرل هن شرط تي اوهان ٻنهي پائرن کي معاف ڪندو ۽ هن شرط سان انگريز سرڪار اوهان کي پنهنجو وفادار دوست تسليم ڪندي جيڪڏهن اوهان وفادار رهڻ جو واعدو ڪندا. پر جيڪڏهن اوهان هن وقت اٽ مهيا ڪيا ته توکي سنڌ ۾ جاگير بہ عطا ڪئي ويندي. پر اهم شرط وفاداري هوندو. اُٽن حاصل ڪرڻ لاءِ اها حڪمت عملي ڏاڍي سٺي هئي، پر انهيءَ طريقي سان قلات جي قبائلي سردارن کي هن مشڪل دور ۾ بغاوت ڪرڻ کان بہ روڪيو ويو هو.

بجار کي هٿيڪي ڪرڻ لاءِ حڪمت عملي

هن وقت علي مراد کي چيو ويو هو ته گنڍوئي لڪ ڏانهن وڃي. هو جڏهن زري ڪوشته ۾ موجود هو ته شاهپور سان رابطي جو ڪم ڏيندو هو. پر سندس ماڻهو ڳجهه ڳوهه ۾ هن علاقي ۾ گهمندڙ ڦرندڙ ڏاڙيلن سان ٻڌل هئا. هي ٽالپر حڪمران جنرل جي چوڻ تي اڳتي روانو ٿيو. ان کان پوءِ سر چارلس انگريز گهوڙيسوار دستن کي پاڻيءَ وارين جڳهن تي قبضي ڪرڻ لاءِ موڪليو. پر جيڪڏهن جت چڙي نہ وڃن ها ته هنن گهوڙيسوار دستن کي اهو ڪم ڪرڻو نہ پوي ها. بعد ۾ هن مري سردار کي دوستيءَ جي سنگهر ۾ وڌيڪ سوگهي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. چاڪاڻ ته سر چارلس کي شڪ ٿيو ته سندس نيت ۾ کوٽ پيدا ٿي رهيو آهي. اهڙي ريت ڪيس پنج هزار رپيا انهيءَ مقصد سان ڏنا ويا هئا ته هو بجار کي پڪڙي انگريزن جي حوالي ڪري. ان معاملي جي طئي ٿي وڃڻ کان پوءِ هن جئڪب کي چيو ته چانڊڪين ۽ مرين کي چڙي ڏئي ته هو پلي پنهنجن علاقن ڏانهن هليا وڃن. چاڪاڻ ته هنن پنهنجي فرض جي ادائگي پوري ڪري چڪي آهي. چاڪاڻ ته ڪيس محسوس ٿيو

هو ته هنن نازڪ حالتن دوران فوجي ڪئمپ پرسان ٽورا بلوچ سردار هجڻ گهرجن. هُن جنرل بجار کي گرفتار ڪرڻ لاءِ اها حڪمت عملي اختيار ڪئي جيڪا هو اڳي به استعمال ڪري چڪو هو. هن جئڪب کي چيو ته هو هن ريت خط لکي ته "تازه دم فوجون اچي رهيون آهن. انهيءَ ڪري جمڪ لڪ وٺ موجود قلعن جي مرمت ڪري مضبوط ڪيو وڃي. اها فوج بجار جي قتل ٽيڙ تائين اتي رهندي پر جنرل جي خواهش کيس قتل ڪرڻ جي نه پر قيد ڪرڻ جي آهي ۽ جنرل ان سردار يا قبيلي کي وڏو انعام ڏيندو جيڪو بجار کي زنده پڪڙي سندس حوالي ڪندو." کيس اها به هدايت ڪئي وئي هئي ته اهو اهڙي طريقي ۽ اهڙي رستي سان موڪليو وڃي جو وچ تي بگٽين کي هٽ لڳي وڃي."

اهڙي ڪم کان پوءِ هو سارو ڏيان فوجي ڪم ڪار ڏانهن ڏيڻ لڳو ۽ ڪئمپ ۾ رهيل فوج کي سرگرم ڪري ڇڏيائين. اهو به حڪم ڪيائين ته فوجي ڪئمپ جي اوسي پاسي واري علاقي جي صفائي ڪئي وڃي. هن هنٽر کي فوجي ڪالم ڏئي اڳتي روانو ڪيو ته جيئن هو پروارن گهارن ۽ ٽڪرين تي وڃي قبضو ڪري وٺي.

ڏاڙيلن جي ديده دليري

انهيءَ وقت ڏاڙيل به دلير ٿي ويا هئا. جيڪي رات جو فوجي چوڪين پرسان اچي گذرندا هئا. هڪ رات انهن مان پنجن ڏاڙيلن ان تنبوءَ پرسان ٻن ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيو جنهن ۾ هيبڊ ڪوارٽر قائم ٿيل هو. هنٽر انهن ماڻهن کي قتل ته ڪري ڇڏيو پر هنن انگريز فوج سان ڏاڍي بهادري سان ويڙهه ڪئي هئي. انهن مان هڪ جي جڏهن سيني ۾ بئنيٽ کپي وئي، ته به هن پنهنجي دشمن تي قاتلانه حملو ڪيو. انگريز فوجي ٻي واهه نه ڏسي مٿس تفنگ جو فائر ڪري هن مان جان ڇڏائي ۽ پوءِ به بئنيٽ ڏاڙيل جي سيني ۾ ٽنبيل رهي. ساڳئي وقت سمال پنج جي ماتحت پوليس ٽڪرين جي ڏڪڻ پاسي کان تمام گهڻو چوپايو مال هٽ ڪيو هو. ان ئي وقت علي مراد کان به خط اچي پهتو هو جنهن ۾ ٻڌايو ويو هو ته ٽوري مقابلي کان پوءِ کيس ڇهه اٺ ۽ چوپائي مال جا ٿي سؤ کن ڏور هٽ لڳي ويا آهن.

ڪهيري جاسوس جي رپورٽ

ان موقعي تي هڪ ڪهيري جاسوس خبر آندي ته اتحادي سردار

هڪ مضبوط جاءِ وٽ موجود آهي. جيڪا هتان ويهارو ڪن ميل پري ٽيندي. اهي سردار بک ۾ پاڻ ٽي مري رهيا آهن.

بجار جو پيش پوڻ لاءِ راضپو ۽ نيپئر جا شرط

ٻئي ڏينهن ڪئپٽن مئليٽ، علي مراد وٽان آيو. جنهن ٻڌايو ته بجار پيش پوڻ چاهي ٿو. هتي ته انگريز فوج جي صورتحال ڏاڍي نازڪ هئي. جيڪا هوريان هوريان سڌري رهي هئي ۽ ڪيس عزت ۽ وقار نصيب ٿي رهيو هو. پر اهڙيءَ خطرناڪ صورتحال هوندي به هن دلير جنرل ڪڏهن به گهبرايو ڪونہ. پر موقعي تي جنگ کي هڪدم بند ڪرڻ خطرناڪ هو. تنهن ڪري هن وراٽيو هو ته بجار خان اچي ۽ پنهنجا هٿيار اچي منهنجي قدمن اڳيان رکي. ان کان پوءِ پنهنجن ماڻهن سان گڏ درياهه جي ڪاپي ڪناري ان علائقي ۾ رهندو جيڪو مان چونڊيندس. ان کان پوءِ ڪيس معاف ڪيو ويندو. پر جيڪڏهن هن اهي شرط قبول نہ ڪيا ته ڪيس قتل ڪيو ويندو ۽ مون وٽ جي هڪ سؤ ڏومڪي قيدي آهن تن کي به ڦاسي ڏني ويندي.

انهن قيدين کي قتل ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونہ هو. پر ڪيس دهمان ٻڌڻ لاءِ ائين چيو ويو هو. پر هتان نڪري وڃڻ وارو شرط صحيح ۽ سچو هو. پامپي به جڏهن سلسليءَ جي ساموندي ڏاڙيلن کي ڪڍيو هو ته هنن به اهڙا ساڳيا شرط رکيا هئا. سر چارلس نيپئر جي سوچ هئي ته جيڪڏهن هنن ڏاڙيلن کي ان علائقي مان ڪڍي ڇڏي، جنهن ۾ هو ڦرلٽ جون ڪارروايون ڪندا آهن ۽ انهن کي پوکي راهي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪبو ته اهي پنهنجون اهي گندیون عادتون ڇڏي ڏيندا. هي سمجهي رهيو هو ته اهي ڏاڙيل ضرور هئا پر بهادر به هئا. کين ڪوشش ڪري شريف بڻائي سگهجي ٿو. هي ماڻهو ڏاڙيل ضرورت ۽ جهالت ڪري ٿيا آهن. هاڻي اهي پنهنجي هن ڏنڈي کان خوش ناهن. سندس مرضي هئي ته هنن کي ڪوشش ڪري شريف بڻائجي پر قتل نہ ڪجي.

فزجيرالڊ جي اڳواڻيءَ ۾ اُٺ سوار فوج جي نئين ذميواري

تاريخ 5 فيبروري تي هڪ فوجي دستي گشت ڪندي ڪيترن هٿياربندن کي قتل ڪري ڇڏيو. جيڪي لڪن پرسان گهمي رهيا هئا. ان کان فوج جي دمبالي ٽي سؤ فوجي ڪڍي، سمپسن جي حوالي ڪيا.

جنهن ديراهه واري علائقي ۾ پاڻ کي وڌيڪ مضبوط ڪيو هو. انهيءَ زماني ۾ ڏکار به ويهون وڃائي چڪيون هيون، جنهن فوج کي وائڙو ڪري چڏيو هو. هٿ ايندڙ چوپايو مال ڪئمپ کي واڪ تي وڪرو ڪيو ويندو هو. جيڪو کاڌ خوراڪ جو هڪ وسيلو بڻجي ويو هو. هيءَ هندستاني فوج جا هر ٽي فوجي ساٿي گڏ هوندا هئا. تنهن ڪري اهڙي کاڌ خوراڪ گهٽو وقت هلي ڪانه سگهندي هئي. لاڏو اُٺ به هن وقت تائين هٿ اچي ڪونه سگهيا هئا. جنرل چارلس ڊاڊو مجبور ٿي پيو هو. تنهن ڪري هن فزجيرالڊ جي اٺ سوار فوج کي کاڌ خوراڪ کٽي اچڻ لاءِ شاهپور موڪليو. ڪيس اهو به حڪم ڏنو ويو هو ته اهڙي پيش قدميءَ دوران تونگ واري گهاري وٽ بيٺل فوج جي پٺ مدد ڪري. جيڪڏهن انهيءَ ماڳ جي اوسي پاسي ڪيس کي دشمن نظر اچي ته مٿس حملو ڪري. ان کان سواءِ هن اٺ سوار فوج جي بهادريءَ جي پٺ نمائش ڪرڻي هئي ته اها فوج پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ سيني کان اعليٰ ۽ اوچي آهي. پاڙي تي هلندڙ لاڏو اٺ اهو سفر ڇهن ڏينهن ۾ ڇهن راتين ۾ سر ڪري سگهن ها. اڻن جي ان قافلي جي سلامتي لاءِ پهريدار فوج به مقرر ڪئي ويڄي ها. پر فزجيرالڊ جي اٺ سوار دستي اها پنهنجي مدد پاڻ ڪئي هئي. ڇاڪاڻ ته اها پاڻ به فوج هئي. هن فوج حڪم موجب گهاري واري فوج کي به مدد ڪئي ۽ شاهپور تائين سفر ۾ فقط هڪ ڏينهن هڪ رات وٽي هئي ۽ پنجاهه ميل پنڌ ڪري منزل کي پهتي هئي. ان کان پوءِ اڻن تي پنجيتاليهه هزار پائونڊ اٽو کٽي. 8 تاريخ جي صبح جو اچي فوجي ڪئمپ پهتا هئا. هن فوج اوٽ موٽ جي ساري سفر ۾ ٽي ڏينهن ۽ به راتيون ورتيون هيون. ان ساڻئي ڏينهن علي مراد وٽان پيغام پهتو ته نه رڳو بجار خان پر ٻيا سردار به پيش پوڻ لاءِ تيار وينا آهن.

پيش پوندڙ سردارن تي دٻاءُ وڌائڻ لاءِ حڪمت عملي

اهڙين مثبت ڳالهين جي واقع ٿيڻ مان معلوم ٿي رهيو هو ته اهو چارلس جي سوچ فڪر جو نتيجو آهي. هن جنرل جي خواهش هئي ته اهڙي سونهري وجهه مان ترت لاپ پرائڻ گهرجي. تنهن ڪري هن فزجيرالڊ جي واپس اچڻ کان به ٽي ڪلاڪ پوءِ سيبري لڪ ڏانهن روانو ٿيو جيڪو علي مراد جي فوجي ڪئمپ کان اوپر پاسي هو. هن هنٽر کي مختصر فوج سان جمڪ لڪ وٽ چڏيو هو. ڪيس چيو ويو هو ته هو

جمڪ ۾ لولي واري لڪن تي نظر رکندو رهي. سندس هن پيش قدميءَ جو مقصد پيش پوندڙ سردارن مٿان دٻاءُ وجهڻ هو ته جيئن هو پيش پوڻ ۾ دير نه ڪن. جنرل جڏهن علي مراد جي ڪئمپ وٽان گذريو ته هن ڪيس ايلاز منٽون ڪيون ته هو سيبري لڪ کان اڳتي نه وڃي، چاڪاڻ ته سندس اڳتي وڌڻ سان سردار ڊڄي وڃي گوڏن تي زور رکندا ۽ پيش پوڻ جو ارادو تبديل ڪري ڇڏيندا. جنرل سندس چوڻ تي عمل ڪيو ۽ گهٽي رتو چاڙ ڪرڻ کان بچي ويو ۽ سيبري لڪ وٽ 4 تاريخ تائين ويٺو رهيو.

بلوچ سردارن تي بغاوت لاءِ مهلت وٺڻ جو شڪ

ان کان پوءِ ڪيس شڪ ٿيو ته بلوچ سردار بغاوت ڪرڻ لاءِ مهلت وٺي رهيا آهن. انهيءَ وقت هن چيو هو ته "مان هنن رڻ پٽ جي نانگن تي ويساهه ڪري ڪونه ٿو سگهان، ٻئي ڏينهن تي سندس ٽپال جا سرڪاري خط آٽيندڙ عملي تي به سؤ جڪراٽين حملو ڪيو. جنهن جي نتيجي ۾ انگريز جنرل جا ڪيترائي ماڻهو مارجي ويا هئا. انهن جڪراٽين بهانو ڪيو هو ته هو انگريز فوج جي اريگيولر گهوڙيسوار فوج سان تعلق رکن ٿا ۽ سرڪاري خط آٽيندڙ سرڪاري ماڻهن سان دوستاٽي ماحول ۾ گالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳا هئا. ان کان پوءِ جڪراٽين اوچتو وار ڪري، جڪراٽين ان ماڻهوءَ کي قتل ڪري ڇڏيو. جنهن سان هو گالهائي رهيو هو. انهن مقتولن مان هڪ ماڻهو ان صوبيدار جو پٽ هو جنهن اڄ ۾ بهادريءَ سان مقابلو ڪندي پنهنجي جان قربان ڪئي هئي.

سيبري لڪ وٽ باغين سان مهاڏو هن واقعي کان ڊڄي ڪئپٽن مئڪمرڊو کي سيبري لڪ کان پرئين پاسي موڪليو ويو هو ته جيئن اتان جو واءُ سواءُ لهي سگهجي. ان کان ستت ئي پوءِ جنرل پاٽ سندس واهر لاءِ نڪري پيو هو. هو اڃان ٿورو اڳتي وڌيو ته ڪيس چوپائي مال سان گڏ واپس ايندو ڏٺو هئائين. لڪ وچان لنگهندي مئڪمرڊو مٿان توڙيدار بندوق وسيلي فائر ڪيو ويو هو. ان هوندي به هو بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي چوپائي مال جي ڏڻ کي لڪ وچان هنيون آيو پر ڊڄي ڏڻ مان هٽ ڪونه ڪيا هئائين. ان کان پوءِ هو دشمن جي پٺيان ڦري آيو. تنهن ڪري دشمن لڪ واري ٽڪريءَ تان هيٺ لهي ويو. ان کان پوءِ ڪئپٽن اتي ويٺو رهيو ته مٿان ڪو نئون ڏاڙيل ٽولو سندس فوج جي دمبالي تي حملو ڪري. هن سان گڏ مغل سوار هئا. هن مٿان جڏهن بندوق جو

پهريون فائر ٿيو هو تہ اهي چرکي ويا هئا. پر مئڪمرڊو جي بهادري ڏسي هو بہ دلير ٿي ويا هئا ۽ همت ڪري ڏاڙيلن کي ڊوڙائي، سندن جبلن ۾ چڙي آيا هئا. جتي ڪئربائين جي فائرن ڪري کين گهٽو نقصان پهتو هو. هن واقعي کان پوءِ مئڪمرڊو نهايت احتياط سان لڪ اڪري پار پيو هو. اهو واقعو اهڙو هو جنهن وسيلي ڪئپٽن مئڪمرڊو جي عقلمندي ۽ بهادري نمايان هئي. ڪئمپ تي پهچڻ کان پوءِ فوجين کي ايترو انعام ڏنو ويو. جيتري چوپائي مال جي قيمت هئي.

ديري ڏانهن فوج جي روانگي

اهو واقعو نائين تاريخ تي ٿيو هو. تاريخ 10 تي ڪئپٽن سالٽر جي گهوڙيسوارن کي الڳ ڪري سمپسن ڏانهن موڪليو ويو هو. 11 تاريخ تي ائڊجوائنٽ جنرل ميجر گرين کي هڪ ڪالم فوج ڏئي ديري واري جابلو علائقي ڏانهن موڪليو ويو هو جنهن لاءِ پهريدار دستن کي هنٽر جي ڪئمپ مان چونڊيو ويو هو. انهن ڪجهہ ڏاڙيلن کي قتل ڪري، اٺ سو ڊور پاڻ سان آندا هئا.

سرڪاري ٽپال ڦرڪرڻ جو علي مراد جي ماڻهن تي شڪ

ساڳئي ڏينهن پيراڊن يا ياڳين کي پگهار تي مقرر ڪيو ويو هو تہ جيئن انهن ڏاڙيلن جا پيرا ڪٽي سگهجن جن ٽپال يا سرڪاري خط ڦريا ۽ سرڪاري ماڻهو ماريا هئا. شڪ هو تہ اهڙي واقعي جا مجرم علي مراد جا ماڻهو هئا. جيڪي پاڻ بہ بلوچ هئا ۽ جن جي گهوڙيسوار دستن سان دشمني هئي. چاڪاڻ تہ مئڪنزي جي فوجي ڪارروائي ۾ سندن ذات جي بلوچن کي قتل ٿيو هو. تنهن ڪري هنن پلاند ۾ ٽپال ڦري هئي ۽ ماڻهو بہ قتل ڪيا هئا. انهن مجرمن جا پيرا جابلو علائقن ڏانهن ويا هئا. ميرڪي اڳينءَ ڪوتاهيءَ ڪري چند پٽي وئي هئي. جڏهن ڪيس چيو ويو تہ هن بہ غداري ڪئي آهي تہ هو اچي حاضر ٿيو. ڪيس چٽاءُ ڏنو ويو تہ جيڪڏهن سندس غداريءَ جو ثبوت مليو تہ ڪئپٽن مئليٽ ۽ ڪئپٽن ڪرلنگ هن جي فوج مٽان توبخاني وسيلي گولاباري ڪندا.

بجار ۽ ٻين بلوچ سردارن جي پيش پوڻ بابت ڏنل علي مراد جي اطلاع تي شڪ

جنرل چارلس 12 تاريخ تائين بجار خان ۽ ٻين سردارن جي اوسيئڙي

ڀر ويٺو رهيو پر اهي نه اوري نه اڳي. تنهن ڪري ڪيس علي مراد جي نيت ڀر ڪوٽ ڏسڻ ڀر آيو. ڪيس پرون پيا تہ علي مراد جيڪا بجار ۽ ٻين سردارن جي پيش پوڻ جي ڳالهه ڪئي هئي سا دراصل هنن کي سک فوج سان ملڻ جي مهلت درڪار هئي. ان وقت هن سوچيو هو تہ وٽس تيرهن سؤ پيادل فوج، ڏهه توپون ۽ ڇهه سؤ گهوڙيسوار آهن. ان کان سواءِ هن وٽ ٻه هزار رزرو فوج شاهپور ڀر ٻه موجود آهي، جيڪا ساٿس مهل سر واهر ڪري سگهندي پر بعد ڀر هن سمجهي ورتو تہ علي مراد ڪنهن بہ قسم جي غداري ڪانه ڪئي آهي نه وري ڪيس اهڙي جرئت آهي. جيڪڏهن سچ پچ ڀر بجار ۽ سندس نوان اتحادي سکن کي وٽي اچڻ ڀر سوياريا ٿيا تہ ٻه ڪيس ڪا پرواهه ڪانه آهي، پر هو ڏاڍو سچيت رهندو هو. هن هنٽر کي ۽ سندس فوج ڪالم کي پاڻ وٽ سڏائي ورتو ۽ جمڪ واري لڪ تي بيهڻ لاءِ فزجيرالڊ جي اٺ سوار دستن کي مقرر ڪيو ويو هو جنهن جي نگراني اڳ هنٽر جي حوالي هئي. ان کانپوءِ هن مزارين ڏانهن هڪ خط لکيو هو جنهن ڀر کين خبردار ڪيو ويو هو تہ جيڪڏهن بجار ۽ ٻين سردارن کي سهائتا ڏيندؤ تہ توهان جو خير نہ هوندو. بعد ڀر هن اهڙيءَ موزون جڳهه جي چونڊ ڪئي، جنهن وٽ منزل ڪري ويهه هزارن دشمنن کي مڙسيءَ سان منهن ڏئي سگهجي.

جهڙي ڪرٽي ٿهڙي پرٽي: بلوچ سردارن جو علي مراد کي جواب

13 تاريخ تي هنٽر اچي فوجي ڪئمپ تي پهتو. ان ساڳئي ڏينهن تي اتحادي سردارن جا مائٽ علي مراد وٽ آيا هئا ۽ کيس چيو هئائون تہ جهڙي ڪرٽي ٿهڙي پرٽي. جيڪڏهن انگريز ڪمانڊر اسان جي قيدي مائٽن کي قتل ڪيو تہ جنگ جو سلسلو اڻ ڪٽ ٿي ويندو. اهو پڻ اطلاع ڏنو ويو هو تہ هنن مان شير محمد بہ پنهنجي پنج هزار ساٿين سان گڏ هوندو.

نيپئر جو شير محمد ۽ ٻين بلوچ سردارن کي دب نامو

جنرل چارلس بہ فولاد جو ٺهيل هو جنهن وراڻيو اهو اوهان جي مٽان آهي تہ قيدي وٺو يا نہ وٺو. اهڙي چونڊ اوهان کي ڪرڻي آهي. 14 تاريخ تي هنن هڪ ڏينهن جي مهلت ورتي. تنهن تي هن چيو تہ هڪ ڏينهن تہ ڇا مان هڪ ڪلاڪ بہ مهلت ڏئي ڪونہ ٿو سگهان. جيڪڏهن اهي سڀ سردار منهنجي فوجي ڪئمپ ڀر اڄ نہ آيا تہ مان پنهنجي فوج سميت

سندن جابلو علاقي ۾ هنن جو مهمان هوندس ۽ سارو رحم ۽ پاڇهه ٻئي سامان سان گڏ شاهپور موڪلي ڏيندس. جيڪڏهن اوهان سان گڏ شير محمد اچي ٿو ته اها معزز شخصيت آهي. آءٌ ان جي شاندار آجيان ڪندس. مون وٽ هيئنر به ايتري فوج آهي جيتري ڏهي واري جنگ جي ميدان تي هئي. پر جيڪڏهن ساٺس ڏهي واري فوج کان گهٽ ماڻهو هوندا ته مون کي ڏاڍو افسوس ٿيندو.

ڊپ ۾ ورتل بلوچ سردار ۽ نيپئر جا نوان شرط

سر چارلس جي سخت ۽ رکي رويي کان متاثر ٿي قيدي بلوچن سان ۽ علي مراد سان ڳالهائڻ بدران 15 تاريخ تي سڌو فوجي ڪئمپ اچي هن سان ملڻ چاهيو. سندن اچڻ جڻ ته مائٽن جي سفيرن وانگي هو. هنن ٻڌايو ته بجار خان جي گهروارين وفات ڪري وئي آهي. تنهن ڪري کين پيش پوڻ ۾ ديرٿي وئي آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو اهي 19 تاريخ تائين پهچي ڪونه سگهندا. اهو وقت ڪيس ڪفن دفن جي رسمن رواجن کي پوري ڪرڻ ۾ لڳي ويندو. سر چارلس نيپئر بجار جي پيش پوڻ جا شرط اهي رکيا جيڪي کين چئي ڇڏيا هئا. باقي ٻين لاءِ هن نوان شرط رکيا. سلام خان بگٽي قسم کڻندو ته هو اڳنان واسطي انگريز سرڪار جي علاقن تي حملا نه ڪندو. ان کان سواءِ قلات جي خان جي سلام تي به ويندو جيڪو هن جو قانوني حڪمران آهي. دريا خان جڪراڻي لاءِ هي شرط آهي ته هو لڏي هلي سنڌ وهندو. ان سان گڏ هو سندس وفاداريءَ جي ساک سلام خان بگٽي کان ونندو جيڪو هن ساري قبيلي جو صفا مٽ هوندو. جيڪڏهن سلام خان ائين نه ڪندو ته دريا خان کي سنڌ ۾ وهٽو پوندو. باقي هن جي قبيلي سان جنگ جاري رهندي. ننڍن سردارن لاءِ به شرط اهي ساڳيا هوندا پر جيڪڏهن کيس اها خبر هجي ها ته هنن جا ٻيا اتحادي ڏاڙيل ڪٽي آهن ته هو هن قسم جي ناهه جي ڳالهين هوندي مٽن وڃي اوچتو ڪڙڪي ها. جنرل ناهه ۾ ڪليءَ دل جو مظاهرو ٻن ڳالهين ڪري ڪيو هو. هڪ ته وٽس اٽ ڪونه هئا. ٻيو ته کيس اهو خوف هو ته متان اهي سردار ملتان جي حڪمران وٽ نه پناهه وٺن. پر هن جا ڪي اصول مقرر هئا ته هو ڪڏهن به گهٻرائيندو ڪونه هو. نه وري پنهنجي گهٻراهٽ کي محسوس ٿيڻ ڏيندو هو. ٻيو ته هو بلوچ سردارن سان نه جنگ جي ميدان ۾، نه وري ناهه جي ڳالهه ٻولهه ۾ پوئتي پوندو

هو. تنهن ڪري هن پنهنجي اعلان کي ورجائيندي چيو هو ته انشاءَ الله آءٌ 16 تاريخ تي دوزڪشته پهچندس ۽ بجار خان جي گهرواري جي وفات ڪري اتي 19 تاريخ تائين ترسندس ليڪن 15 تاريخ واري رات جو مينهن وسي پيو. ان ڪري انن لاءِ تنبو ڪٽڻ مشڪل هو. ان هوندي بہ هن ڏنل تاريخ ۾ توسيع ڪانہ ڪئي هئي ۽ پنهنجي حڪمت عمليءَ کي جيئن جو تيئن رکيائين ۽ سفيرن کي ٻڌائي ڇڏيو هئائين ته هيءَ قدرتي روڪ ۽ رندڪ هڪ فطري حدبندي هوندي آهي، پر هو پنهنجي طرفان ڪابہ لڇڪ ڪونہ ڏيڪاريندو. ٻلي اها خدا جي مرضي نہ بہ هجي.

مشرق جي رسم ۽ رواج مطابق وقت جي پابند نہ ڪرڻ جا ڪيترائي سبب ڄاڻايا ويڻ ها. جهڙوڪ گورنر جنرل جا حڪم ڪونہ مليا آهن يا علي مراد جي طاقت جي خوف جو بهانو بہ ڏنو وڃي ها. پوئين ڳالهہ ۾ ته ڪابہ سچائي ڪانہ هئي. ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي ماڻهن وسيلي جابلو ماڻهن سان واسطي ۾ هو ۽ ڪنهن وڏي واقعي ۾ آسرو رکيون ويٺو هو. هن اهو بہ اعلان ڪري ڇڏيو هو دوزڪشته ڏانهن وڏندو توڙي جو ڪيس رڙ پٽ جي وٽ هيرڙ ڏانهن وڏڻ جو حڪم ملندو. هن جي پهرينءَ گس مٽڻ ڪري دشمن نڪري گندوئي ڏانهن هليو ويو هو. جيڪڏهن هو اهڙي بيگوندزائي نہ ڪري ها ته جنگ ته ان وقت تي ختم ٿي چڪي هجي ها ۽ هن ڊر ڪري هرويرو گنگڻ ڳڇيءَ ۾ وجهي ڇڏيو هو. جڏهن هن کي سر چارلس طرفان پيش قدميءَ جو حڪم مليو هو ته هن ڪاوڙ جو اظهار ڪيو هو ۽ پاڻ کي اهڙن حڪمن کان آزاد سمجهيو هئائين. جيڪڏهن هو ائين ڪري ها ته وڏو هاڃو ٿي گذري ها. پر جلد ئي ڪيس اهڙو ٻيو سبق سيکاريو ويو هو. پر جنرل چارلس ڪيس اڳواٽ ئي حڪم ڏنو هو ته هو دوزڪشته ڏانهن نہ وڃي. ان حڪم سان گڏ ڪيس هي پيغام بہ ڏنو ويو هو ته جيڪڏهن تو وڃي پاٽيءَ واريءَ انهيءَ جڳهہ تي قبضو ڪيو ته توب جو هڪ گولو ڇوڙيو ويندو جيڪو تنهنجي انهيءَ شاهي تنبوءَ مان پار نڪري وڃي ٻئي پاسي پوندو. اهو جڙ هڪ اشارو هوندو ته پنهنجي ڪئمپ پٽي هتان ٽري وڃ.

نئين وهي اچڻ واري قدرتي ڪرامت

16 تاريخ شام جو سيبري جا ڪوهہ خالي هٿا توڙي جو اڳئين شام جو مينهن بہ وسيو هو ۽ فوج پاٽيءَ ڦڙي ڦڙي لاءِ ٻاٽون ڪائي رهي هئي. پر

اوچتو ئي سامهون واري جابلو علائقي مان هڪ نئين وهي آئي. جيڪا ست گز ويڪري ۽ ٻه فوٽ اونهي هئي جيڪا وهندي وچ ڪئمپ ۾ ڪاهي پئي. فوجي اها اوچتي رحمت ڏسي اچرج ۾ اچي ويا ۽ ڏاڍا خوش ٿيڻ لڳا هئا ۽ پاڻيءَ جي ڏوگاهي کان چٽي پيا هئا ۽ سمجهي رهيا هئا تہ اهو خدا طرفان رحمت جو ريلو آهي. جنرل چارلس کي جابلو علائقن جي ڄاڻ هئي ۽ کيس اڳواٽ پتو پئجي ويو هو تہ جابلو نئين ضرور وهي ايندي. هن اهڙي حقيقت پنهنجي ڊائري ۾ لکي ڇڏي هئي. هنن ملڪن اندر مختلف قسمن جا ماحول هوندا آهن. جن بابت اڳڪٿي ٻہ ڪري سگهجي ٿي ۽ انهن کي سوچي ويچاري تبديل ٻہ ڪري سگهجي ٿو. هنن روهن ۽ ڪوهن مان وهي ايندڙ نئين ٻہ اهڙي آهي جنهن بابت ٻہ اڳڪٿي ڪري سگهجي ها ۽ ان کي پنهنجي سهوليت لاءِ ٻہ ڪتب آٽي سگهجي ها. اهڙيون اڳڪٿيون ڪرامت ڪري سمجهيون ويندیون آهن. جڏهن اسان شاهپور ڏانهن وڌي رهيا هئاسين تہ پيش قدمي دوران رڻ پٽ ۾ 'مڙ' هٽ اچي ويو هو. هڪ فوجي سپاهي جيڪو پهريون پيرو مون وٽ اها شيءِ کڻي آيو سو چوڻ لڳو "سائين هي تہ ڪرامت آهي ۽ اها ٻوٽن تي پئي آهي جيڪا کاڌ خوراڪ آهي ۽ کائي ٻہ سگهجي ٿي. اها شيءِ تہ خدا طرفان موڪلي ويندي آهي. اها بهشت مان ايندي آهي. اها بلڪل ئي ڪرامت آهي."

دوزکشتہ ۽ مياڻي جي جنگ

سر چارلس نيپئر کي پٽ وانگر انهن ايين ٽڪرين ۾ موجود لڪن مان گذرڻ وقت ڪنهن ٻہ جابلو ماڻهو ڪونہ روڪيو جيڪي لولي لڪ کان مٿي هليون ويون هيون. هنن ٽڪرين ۽ موجود اهڙن لڪن جو ذڪر اڳي ٻہ ڪيو ويو آهي. مذڪوره ٽڪرين هٽ ٻهچي مزارين واري علائقي ٽڪرين سان ملي ويندیون آهن. دوزکشتہ پهچڙ تائين سفر ۾ ڪيترائي ڪلاڪ لڳي ويا هئا. ان ماڳ تي 17 فيبروري تي پهتا هئاسين. رستي ۾ ڪنهن ٻہ ماڻهو مقابلو ڪونہ ڪيو هو. علي مراد هيڏانهن اچڻ جي جرئت نہ ڪري سگهيو هو. ڪئمپ جي تنبن لڳي ويڑ کان پوءِ سر چارلس وڃي پنهنجي تنبوءَ ۾ ويٺو ۽ ساري ڏينهن جي ڪارگذاري پنهنجي ڊائري ۾ قلمبند ڪرڻ کي لڳي ويو هو. ان کان سواءِ هن پنهنجا ذاتي احساس ٻہ ان ڊائري ۾ لکي ڇڏيا هئا تہ اڄ مياڻي جي جنگ جي

ٻي سالگرهہ آهي ۽ اڄ بہ مان جنگ جي ميدان ۾ آهيان. ڇا منهنجو اهو مقدر آهي تہ مان سدائين جنگ جي ميدان تي هجان ۽ هميشه انساني رتو ڇاڻ ڪندو وتان! پر هيءَ صحيح مقصدن واسطي هڪ جنگ آهي. اهڙي طرح ميائٽيءَ واري جنگ بہ صحيح مقصدن لاءِ هئي. جيڪا مان تالپرن خلاف وڙهي هئي. ان جنگ کي اڃوڪي ڏينهن تي پورا ٻہ سال گذري ويا آهن. ان ڏينهن منهنجي چوڌاري لاشن جا ڍير لڳا پيا هئا. منهنجا بيشمار دوست بہ مري رهيا هئا. اسپتال واري تنبوءَ مان ريهون ۽ رڙيون اچي رهيون هيون. ڇاڪاڻ تہ انهن جا عضوا ودي جسم کان جدا ڪيا ٿي ويا. خدا تعالي مٿن شال رحم ڪري! هنن ماڻهن جي هلت چلت مان ۽ شان واري هوندي هئي. جيڪي مري ويا انهن تي رحمت ۽ جيڪي بچي ويا تن کي شال صبر ملي. پر جنگ ڏاڍي خطرناڪ هئي. مان هتي دوزڪوشتہ ۾ هن مقصد سان اچي فوجي ڪئمپ قائم ڪئي آهي تہ جيئن ڏاڙيل سردار اچي پيش پون. دوزڪشتہ جي معنيٰ آهي، 'چورن جو موت'. هي عجيب قسم جون هڪ جهڙايون آهن.

باب ڏهون

بجار ۽ ٻين جابلو سردارن جي پيش نہ پوڻ کري نوان خدشا

سر چارلس جي روزکوشتہ ۾ فوجي ڪئمپ 19 تاريخ تائين قائم رهي. چاکاڻ تہ ڪيس چيو ويو هو تہ ان تاريخ تي بجار ڏومبڪي سر چارلس نيپئر جي آڏو پيش پوندو. پر هو سردارن سميت ان تاريخ تي ڪونہ آيو. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ هنن سردارن علي مراد سان نڪي ڪئي هئي ۽ مير علي مراد جا صلاحڪار بجار ۽ ٻين سردارن سان ٻڌل هئا. ان کان سواءِ سر چارلس سان ڪيل ناهہ جون ڳالهيون بہ انهيءَ کري ڪيون ويون هيون تہ جيئن انهن کي ٿورو وقت ملي وڃي. هنن ڏاڙيلن وٽ جاسوس ۽ سفارتڪار هئا جيڪي هنڌين ماڳين پکڙيل هئا. کين انگريز فوج جي چرپر بابت هر قسم جي معلومات ميسر هئي پر سر چارلس نيپئر لاءِ اهو معلوم ڪرڻ ڏکيو هو تہ بجار ۽ سندس اتحادين جي ويڙهاکن جو تعداد ڪيترو آهي ۽ انهن وٽ يڙهہ بابت ڪهڙا منصوبا آهن. هڪ هندو بجار جو سيڪريٽري هو جيڪو ساٹس سالن جا سال گڏ رهيو هو. هن ان هندوءَ جي روبرو پنهنجي نوڪر سان ڳالهايو هو. پر اهو هندو سندس ٻولي سمجهي ڪونہ سگهيو هو. پر بمبئي جي اخبارن ۾ اهڙيون تحريرون ڏسڻ ۾ اينديون جن مان لڳندو هو تہ اهي ماڻهو هنن بلوچ ڏاڙيل سردارن سان گڏ هئا ۽ انهن جي هشيءَ تي اهو سپ ڪجهہ ڪري رهيا هئا.

نئين حالتن ۾ جنگي مهمن لاءِ حد بندي

تاريخ 19 تي جنگي مهم جي نئين سر ابتدا ٿي چڪي هئي. اهڙي پيش قدمي کان اڳ انگريزي فوج جي تعداد ۽ طاقت جو وچور ڏيڻ لازمي

آهي. چاڪاڻ ته هن وقت جنگ جي ميدان جو طرف تبديل ٿي چڪو هو. ان کان سواءِ اڳ ۾ پيش قدميءَ جو رخ اتر طرف هو ۽ هاڻي قري اوير طرف ٿي ويو هو.

سمپسن ديراهه ۾ موجود هو جنهن انن جو وڳ جهلي ورتو هو. هي فوجي حصو انگريزن جي فوج جو ڪاپو پاسو هو. ان جي اولهه پاسي لشڪر جي دمبالي rear ۾ تومب واري فوج چوڪي هئي جتي گهوڙيسوار رهندا هئا. هتي پيئڻ جوڳو پاڻي تمام گهٽو هو. هتي جي گشتي فوج جو مرين سان رابطو رهندو هو. اهڙو رابطو سرتاف لڪ ۽ سنگسيلا گهاري معرف قائم رهندو هو.

تومب Tomb جي ڏکڻ واري پاسي تي فتزجيرالڊ اٺ سوار فوج گشت ڪندي هئي جيڪا جمڪ لڪ وٽ بينل هئي. اهي ٻئي فوجي چوڪيون مسلسل جئڪب سان رابطي ۾ هيون جيڪو قليجي ۾ موجود هو. اهڙيءَ تونگ الياسي ۽ تياگا وارن گهارن تي فوجي گشت جاري رهندو هو ۽ سنگسيلاتي پڻ نظر رکي ويندي هئي. ان کانسواءِ شاهپور ۾ سگهاري گئريسن فوج رهندي هئي ۽ فوجي سامان جو وڏو ڊپو به اتي قائم ڪيو ويو هو.

فوجي هيڊ ڪوارٽر به مٿي بيان ڪيل پهرئين رابطي جي رستي ۾ قائم ڪيو ويو هو. علي مراد جي فوجي لشڪر جو ساڃو پاسو هو جيڪو هيرڙ ۾ موجود هو. هيءُ ماڳ مزاري علاقي جي سرحدي پٽي ويجهو واقع آهي. هنن ٻنهي اهم ماڳن جي وچ تي گهوڙيسوار فوج ۽ پوليس گشت ڪندي هئي ۽ ٻنهي ماڳن وچ ۾ رابطو رکندي هئي.

انگريزي فوج کي سوچي سمجهي ويران علاقي جي اهڙن اهم هنڌن تي رکيو ويو هو جو جابلو ماڻهو ان علاقي جي اتر- اوير واري اڌ تائين محدود ٿي رهجي ويا هئا. انهن جو وڌ ۾ وڌ مضبوط بچاءُ روهن ۽ ڪوهن واري ويران جوءِ هئي جيڪي ڏاڍاءَ پوڻ تي لاچار ٿي ملتان جي حدن ڏانهن وڃي سگهيا پئي. پر اهو به تڏهن جڏهن ملتان جو ديوان انگريزن جو وفادار نه هجي. ان لاءِ انگريز ڪمانڊر ڏاڍي ڪوشش ڪئي هئي ته جيئن اهي ملتان ڏانهن نه وڃن. چاڪاڻ ته ائين ٿيڻ ڪري هنن ٻنهي ڌرين جو اتحاد بڻجي وڃي ها. اهڙي ريت جوابي حملي جو وڏيڪ امڪان هو.

اولهه پاسي جئڪب قليجيءَ، اولاجي Oolagee ۽ لهڙيءَ تي قبضو

ڪيون ويٺو هو. مٿس حملو ڪرڻ سولو ڪونہ هو. هن جي گھوڙيسوار فوج ۾ توبن بولان لڪ جي جابلو ماڻھن جو ڊيڄاري پتو پاڻي ڪري ڇڏيو هو جيڪي ڳجھ ڳوھ ۾ انگريزن خلاف واهو ڪيون ويٺا هئا. کين جيڪڏھن ٿورو بہ وجھ ملندو تہ جنگ جا آڙاھ ٻاري ڇڏيندا ۽ اھڙو سلسلو وڄي سيوھڻ تائين پڄندو.

سمپسن ديراھ جي ڪليجي ۾ ديرو دمايون ويٺو هو جنھن کي بلوچن جي حملي جو ڪو خوف خطرو ڪونہ هو. هن ماڳ کي ھڪ مرڪزي حيثيت حاصل هئي. هن ماڳ وٽان مکيہ فوج کي جيڏانھن ڪيڏانھن حملن ڪرڻ جي سھوليت حاصل هئي. اھڙي ريت هن ھڪ اھم ماڳ تي قبضو ڪري ورتو هو. جنھن جو تومب جي گھوڙيسواري فوجي چوڪي جمڪ واري اٺ سوار فوج ۽ جٿڪب سان بہ رابطو هو جيڪو ڪليجي ۾ موجود هو.

علي مراد هيرڙ ۾ ويھي مزارين جي نگراني ڪري رهيو هو جيڪو هيڊڪوارٽر کان سڏ پنڌ پري هو. جنھن کي ضرورت وقت سڏ ڪرڻ بہ سولو هو. هي علائقو ڪليل هو جتي گھوڙيسوارن جون جنگي سرگرميون سوليون هيون. تنھن ڪري علي مراد کي غداري جو موقعو ملڻ مشڪل هو. اھڙي ريت سر چارلس جي هٿ هيٺ رهندڙ مکيہ فوج کي هر پاسي ڏانھن حملي ڪرڻ لاءِ جاءِ ڪليل هئي.

فوج جي ڪاڌ خوراڪ ۾ ڏکيائي

هن صورتحال دوران فوج جي ڪاڌ خوراڪ ختم ٿي وئي هئي. سرڪاري ياندن ۾ ڪابہ شيءِ بچت ۾ ڪانہ هئي. جا ايندي هئي سا چڙھندي هئي. سندن گذارو انھيءَ چوپائي مال تي هو جيڪو هو ڏنارن کان ڦري آڻيندا هئا. اھڙيءَ ريت هي جنگي مھم ڏکار جو شڪار ۽ ٽڪ ۾ ھپاٽل هئي. پر جابلو ماڻھن جي حالت تہ هن کان بہ ٻہ ٽکا وڌيڪ خراب هئي. هنن جا اناج جا ياندا ڪليجي، شاھپور ۽ اوچ ۾ موجود هئا، جيڪي کانئن ڦرجي ويا هئا. تنھن ڪري هنن جو گذر سفر بہ گوشت تي ۽ ٻين اھڙين شين تي هو جن مان کين ڪيئي بيماريون وڇڙي ويون هيون ۽ ان بيماري وگھي ڪيترا مري بہ ويا هئا. اهي ماڻھو کاڌي پيتي جو ڪجھ شيون مزارين جي روجھاڻ مان بہ ونڊندا هئا. جيڪا سنڊوءَ جي ڪنار سان واقع هئي. پر اهي شيون کين ڏاڍيون مھانگيون ملنديون هيون.

باغين کي مزارين پاران ملندڙ خوراڪ ۽ نيپئر جو ملتان جي ديوان ڏانهن خط

هتي اهو سمجهائڻ ضروري آهي ته مزارين جا ۽ پاڙا آهن جن مان هڪ پاڙو درياهه سان رهندو آهي ۽ سکن جو رعيتي آهي ۽ ٻيو جبلن ۾ رهندو آهي. ڏاڙيلن کي هنن ٻنهي قبيلن مان مدد جي اميد هئي. سر چارلس نيپئر ملتان جي ديوان ڏانهن خط لکيا هئا. جيڪي بي اثر ثابت ڪونہ ٿيا هئا. ديوان جواب ۾ لکيو هو ته سنڌوءَ جي ڪنار وارن مزارين کي روڪيو ويو آهي. بلوچستان آيل ماڻهن کي پنهنجي علائقي ۾ داخل ٿيڻ نہ ڏين. ان کان سواءِ کين چيو ويو آهي ته انگريزي فوج کي کاڌي پيتي جون شيون ڏين. ليڪن جابلو مزاري سکن جا دشمن هئا. ملتان جي ديوان جي مرضي هئي ته هت هنن مزارين کي ماري تباهه ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته اهي ۽ بجرا وانگر ڏاڙيل آهن ۽ ڏاڻن جي اڌ رقم بجار کي پهچائيندا آهن.

جابلو مزارين جو سهڪار

سر چارلس جي مرضي هئي ته هتي جابلو مزارين سان دوستاٽا تعلقات پيدا ڪجن. ڇاڪاڻ ته سندن علائقو ڇاتل سڃاتل آهي. جيڪڏهن هن کي ان علائقي ۾ داخل ٿيڻ جي خوشيءَ سان موڪل ملي وئي ته هو پنهنجي فوجي سرگرمين کي گهٽيءَ حد تائين وڌائي سگهي ٿو. ان وقت پاڻ اڇي سنڌس پيڙو ٿيو. بگٽين هن فوجي سرگرميءَ کان ٿورو اڳ ڪن مزارين کي قربو هو. بگٽين جي اهڙي ڏاڍ ۽ سر چارلس جي دوستاڻي رويي ڪري هو نرم ٿي پيا هئا. تنهن ڪري هنن جي ڪجهه سردارن ٿي ٿي سو ماڻهو موڪليا هئا. جيڪي رضاڪار طور سر چارلس جي فوج ۾ شريڪ ٿيڻ آيا هئا. پر هو پهريائين علي مراد وٽ پهتا هئا جنهن کين چيو ته هو سر چارلس کان ۽ وڏو آهي. تنهن ڪري اهي ماڻهو سنڌس ڪئمپ ۾ رهي پيا. هن علي مراد جي اهڙي گستاخيءَ ڏانهن ڪونہ ڏٺو هو. ڇاڪاڻ ته هو وڏين اختيارين جو مالڪ هو ۽ سمجهيو هئائين ته جابلو ماڻهن جي نظر ۾ علي مراد پلي وڏو ماڻهو هجي. پر پوءِ جڏهن کين علي مراد جي اصلي حيثيت جي خبر پوندي ته هو پاڻ ئي اچي سر چارلس نيپئر جي آڏو جهڪندا.

18 تاريخ تي ڪئپٽن سالٽر درياهه کان آيو ۽ اطلاع ڏنائين ته جابلو

ماٺهن گجرو Goojroo ۾ اچي منزل ڪئي آهي. هي ماڳ روزڪوشته جي سامهون ايڪيهه يا چوويهه ميل پري آهي. سندن تعداد اٺ هزار کن ٿيندو. جيڪي نوجوان ۽ سگها متارا آهن ۽ اها منزل مزارين واري ٽڪرين سان لڳو لڳ آهي. هنن کي اتان ٽپڻ کان منع ڪئي وئي آهي. اهو پتو ڪونه آهي سندن نيت انگريزن جي فوج سان وڙهڻ جي آهي يا اهي پيش پوڻ چاهين ٿا. هن قسم جي اطلاع ملڻ کان پوءِ ايندڙ نئين صورتحال بابت غور فڪر ڪرڻو هو ته جيڪڏهن هنن بلوچ ماٺهن تي دٻاءُ پوندو ته هو سکن جي ملڪي حدن ۾ داخل ٿيندا چا؟ چا انهن جو پيڇو ڪرڻ مناسب هوندو؟ پر مناسب اهو نظريو آهي ته انهن بلوچن جو پيڇو ڪري ڏسجي ته هو ڪهڙي ارادي سان اچي گڏ ٿيا آهن. اهو به سوچيو ويو ته جيڪڏهن اهي بلوچ سکن جي حدن ۾ داخل ٿين ته سمجهو ته اهڙي اجازت کين ڳجهيءَ ريت ڏني وئي هوندي. جيڪڏهن کين اهڙي اجازت مليل نه هوندي ته پوءِ هو ملتان جي اڙ ڏرئي هئڊ واري حيثيت کي مجروح ڪري رهيا آهن. ان کان سواءِ ملتان جي سرحد جابلو علائقي هئڊ ڪري غير واضح آهي. ليڪن پاڇوڪڙ دشمن جو پيڇو ڪرڻ به بهادرن لاءِ عيب هوندو آهي. علي مراد تي ويساهه ڪري ۽ هن جي ڪوڙن بدوڙن تي اعتبار ڪري ڇهه ڏينهن اڳ ئي زيان ٿي ويا آهن. نازڪ حالتن ۾ وقت جو ايترو گهٽو زيان وڏو نقصان هوندو آهي. جنگ جي مقصد کي وڏيڪ خوفناڪ بنائڻ صحيح ڪونه آهي. انهيءَ ڪري قومي حقن کي وڏو هاڃو رسندو جن لاءِ دشمن کي کنهن به قسم جي عزت ڪانه آهي. سڪ حڪمران ته يقين ڏياريو آهي نه هن بلوچ قبيلن سندس علاقائي حدن ۾ داخل ٿيڻ جي موڪل ڏني آهي نه وري ڏيندو. تنهن ڪري انهن جو پيڇو ڪرڻ لازمي ٿيندو. ائين ڪرڻ سان سمجهي وڃبو ته سندن واعدو ڪوڙو يا وري جيڪڏهن هو واعدي وفائي ۾ سچو آهي ته پوءِ هي بلوچ ديوان جي حدن ۾ داخل ڪونه ٿيندا.

بجار کي سوگهي جهلڻ جو فوج کي حڪم

نئين صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ سوچون ۽ ويچار اهي هئا. بيجار خان پنهنجي واعدي پاڙڻ ۾ دير ڪئي هئي. تنهن 19 تاريخ تي فوج کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڪيو ويو. پر اهڙي پيش قدميءَ کي راز ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن اوچتو وڃي مٿس

ڪڙڪو ڪجي. اٺ سوار فوج کي خانگي طور گهرايو ويو هو. اهڙيءَ ريت علي مراد ڏانهن به نياپو موڪليو ويو ته هو به اڳتي وڌي. چاڪاڻ ته هڪ وڏي جنگي محاذ کي منهن ڏيڻو آهي.

گجرو يا شور واري جوءِ ڏانهن ويندڙ رستو لوڻي وارن لڪن مان گذرندو آهي. هي جابلو علائقو ڏگهو هيٺ مٿي ۽ ڏکيو آهي. رات جي وڪڙي ۾ اهڙي ڏکئي لڪ مان لنگهڻ خطرناڪ هو. پر انگريزي فوج جو جوڙجڪ اهڙو شاندار ڪيو ويو هو جو دشمن جي اوچتو وچي مٿان ڪڙڪڻ کو ڏکيو ڪم ڪونہ هو. رستي جي اهڙي اوٽائي ڪري فوج جو ڪوبہ وڏو ڪمانڊر فوج جي بهترين جوڙجڪ کي ائين وڃائي ڪونہ ڇڏيندو آهي ۽ فتح پاڻ جي سوکڙي ناهي ٿيندي- فوج رات جو ۽ ڏاڍيءَ خاموشيءَ سان اڳتي وڌي رهي هئي. چاڪاڻ ته ماٺ رهڻ جا حڪم نهايت سختيءَ سان جاري ڪيا ويا هئا. پر رسد گاهہ جي ڪن ماڻهن غلطي ڪري باهہ ٻاري هئي جيڪا بجار خان جي جاسوسن ڏسي ورتي هئي. تنهن ڪري هي سردار پنهنجي منزل واري جاءِ تان ڪن ٻوساڻي وٽي پڳو هو. سر چارلس نيپئر ٻاويهہ ڪلاڪ سانده گهوڙيسواري ڪئي هئي ۽ فوج 20 تاريخ شام جو اچي شور نالي جوءِ ۾ منزل ڪئي هئي. پر جنرل اوچتو سفر ڪري دشمن جون وايون ولهريون ڪري ڇڏيون هيون. جيڪو اناج ۽ ڏيڍ سؤ اٺن جي بار جيترو ٻيو سامان ڇڏي پڄي هليو ويو هو ۽ اهو ڪناري وٽ انگريزن جي فوج کي هٿ لڳي ويو. بلوچن جو ڇڏيل اهو سامان انعام طور فوجي سپاهين ۾ ورهايو ويو هو. اهو اناج روجهاڻ مزاري جا واٽيا وڌين آسن ۽ اميدن سان هتي ڪٽي آيا هئا. پر انهن اناج سان گڏ پنهنجون حياتيون به وڃائي ڇڏيون. هنن واپارين ۽ ساٿن گڏ آيل ماڻهن ڏاڍو مقابلو ڪيو هو. پر مارجي ويا هئا ۽ ڪجهہ قيد ٿيا هئا. پڇڙ تي قيدين ٻڌايو ته اهي بلوچ عام ماڻهو هئا. جنگجو ڪونہ هئا. هنن وڌيڪ اهو به چيو ته جيڪڏهن انگريز هنن جي چوڌاري ڪڙو چاڙهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ته انهن کي سولائي سان ناس ڪري سگهندا.

ميرعلي مراد معرفت علي شيرڪوسي جو سلام پرڻ

21 تاريخ تي علي مراد به پهتو جنهن سان بهادر طاقتور ۽ جهنگلي قسم جي فوج گڏ هئي. ان ڏينهن هڪ قبائلي سردار علي شير ڪوسو آيو ۽ اچي سلام ڪيائين. هي نوجوان هو ۽ ڏاڙيل زندگيءَ کان بيزار هو. پر

سنڌس زمين جي چوڌاري ٻين سردارن جون زمينون هيون. تنهنڪري ڪيس اچڻ جي وٽي ڪانه ملندي هئي ۽ نڪري اچڻ جو ڪيس ان ڏينهن موقعو مليو هو. اهو ڏسي سر چارلس ڪيس سرڪاري ملازمت ڏني. سنڌس چوڻ ته ڏاڙيلن سان وڙهڻ سنڌس اڏ مقصد آهي پر انهن کي سڌارڻ ۽ شريف بڻائڻ هن جو مڪمل مقصد آهي.

هر خطي جي ماڻهوءَ جي فطرت ساڳي آهي

دنيا جو عام نقطئ نظر سنڌس خيال جي خلاف هو. هن اهو اندازو ڪري ورتو هوته ائين ڪري سگهجي ٿو ۽ پنهنجي ان خيال کي آزمائي پکو پهه ڪيو هڻائين. ڪيس اها اميد ان ڪري هئي ڇاڪاڻ ته، هن کي انسان ذات جي مزاج سڃاڻڻ جو وسيع تجربو هو. هن امن ڏنو هو ۽ جنگيون ڏٺيون هيون. هنن گهڻن قومن جهڙوڪ، برطانيه، آئرلينڊ، آمريڪا، اٽلي، فرانس، جرمني، يونانين، ترڪن ۽ هندستانين سان جنگيون ڪيون هيون جن ۾ هندو ۽ بلوچ به شامل سمجهيا وڃن. سنڌس خيال آهي ته هر فوجي شخصيت جو مٿي بيان ڪيل ملڪن جي فوجين ۽ هارين نارين سان واسطو پيو هوندو ته انهن اهو مشاهدو ضرور ڪيو هوندو ته هر ماڻهوءَ جي فطرت هڪ جهڙي ٿيندي آهي. هر ملڪ جو هاري ناري پنهنجي آزاد مرضيءَ جو مالڪ آهي. ڪيس جيڪو وٽندو آهي ڪندو آهي ۽ ان فوج کان ڪو لڪ لڪاءُ ڪونه ڪندو آهي. جيڪا ساڻس دشمني ڪانه ڪندي آهي. سيني ملڪن ۾ فوجي قانون هڪ جهڙو هوندو آهي. پر عام قسم جي ڪن ڳالهين ۾ فرق ضرور هوندو آهي. انهن ڪن خاص ڳالهين جو تعلق مذهب ۽ رسمن رواجن جو هوندو آهي. اهڙيون ڳالهيون مشاهدي ڪندڙ عملدار کي ضرور محسوس ٿينديون آهن. فوجي زندگي ڪنهن جي خوبين ۽ خاصيتن جو مشاهدو ڪري ٿي جنهن جو سنڌس دل تي اثر به ٿيندو آهي. هر فوجي پوءِ سپاهي هجي يا عملدار پنهنجي ماتحت ۽ پاڻ کان وڏي عملدار جي هلت چلت ۽ خاصيتن خوبين ۽ اخلاق جو مشاهدو ڪندو آهي. مشرق جو هر وڏو فوجي عملدار حڪمران جو درباري هوندو آهي ۽ ماڻهو خوبين خاصيتن کي جاچڻ پرکڻ ۾ ڏاڍو حساس ٿيندو آهي پر مشرق جو هر درباري پنهنجي اصلي خوبي ۽ اخلاق کي ٻين قومن جي پيٽ ۾ لڪائڻ جو ماهر آهي. اهڙي ريت هڪ خوبي ٻي خوبيءَ کي جنم ڏيندي آهي.

سر چارلس جو چوڻ آهي تہ ماڻهو عام طور تي ائين سمجهندا آهن تہ کين ئي هندستان ۾ حڪومت ڪرڻ جي جاڻ ۽ مهارت حاصل آهي ۽ هندستاني ماڻهن جي مزاج اندر هڪ نمايان خوبي موجود ڏسبي آهي. جيڪا وڌيڪ پراسرار آهي. پر هر انسان جو منفرد مزاج ٻين جهڙو هوندو آهي ۽ اهڙو ساڳيو مزاج ۽ خاصيت ان ماڻهوءَ جي هوندي آهي. جنهن جو جسم فوجي وردي‌ءَ سان ڪيل هوندو آهي. ليڪن انهن ۾ بہ ترميم ڪئي وئي آهي. جنهن جو اظهار هتي ڪرڻ ضروري آهي. پر روايتي ڪارڻ ڪري انهن کي سولائيءَ سان ڳولي بہ سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ تہ انهن جي عام خوبي هڪ جهڙي ٿيندي آهي. مثال طور فوجي سپاهي سنجيده ۽ اهڙو صاف ۽ ستو هوندو آهي جڏ وضو ساريون پيو گهمي. پر يورپي سپاهي ائين ڪونہ هوندو. اهڙي ڳالهہ مذهب ۾ بہ ٿيندي آهي. اهڙي ريت پوئين ڳالهہ پيءُ جي پهرين ڳالهہ پٽ جي حيثيت رکندي آهي. ليڪن نئون فوجي سپاهي جنگ لاءِ جنوني ٿيندو آهي. يورپي سپاهي جو مزاج بلڪل ساڳيو ٿيندو آهي. ساڳي هند سپاهيءَ جي خواهش هوندي آهي هو فوجي وردي ۾ خوبصورت، ڦرتت ۽ چالاڪ لڳي ۽ ان جو مزاج ۽ شان بہ فوجي هجي ڪيس فوجي هجڻ ڪري فخر جو احساس ٿيندو آهي. جيڪڏهن سندس مزاج ۾ نظم ۽ ضبط واري خوبي نہ هوندي آهي تہ خوف ۾ پيو ڏڪندو آهي. يورپي فوجيءَ جو ساڳيو مزاج هوندو آهي. فوجي ڊرل Dril ۾ ٻئي هڪ جهڙا خطرناڪ ڏسبا آهن. هندستاني ماڻهو صدين کان وٺي غلام رهيو آهي. تنهن ڪري ڪوڙ گهٽو ڳالهائيندو آهي. يورپ جو غلام ماڻهو بہ ساڳي مزاج جو ٿيندو آهي. يورپ وانگي هندستان جو ماڻهو جيئن مهذب ۽ آزاد ٿيندو. پيو وڃي تين منجهس سچ ڳالهائڻ جون عادتون داخل ٿيندیون پيون وڃن. اهڙيون ڳالهيون موجوده دور ۾ نظر اينڊڻ خوبين ۽ خاصيتن مان ورتيون ويون آهن. جهونو فوجي رنگروٽ نئين فوجيءَ کان وڌيڪ سچار ٿيندو آهي. انگريز سرڪار جو هيٺين عهدي جو عملدار علي مراد سرڪار جي وڏي رتبي جي عملدار کان وڌيڪ سچار هوندو آهي. اهڙي ريت، خوف، فخر، همت، دليڙي، احترام جي تقاضا، نريش ۽ عزت نفس جهڙيون خاصيتون بنهي نسلن اندر هڪ جهڙيون ٿيندیون آهن. سر چارلس نيپئر کي معلوم ٿيو هو تہ مشرق ۽ مغرب جي نسلن اندر موجود حرس، لالچ، وسعت، دلي،

سخا ۽ قابل اڳواڻ هجڻ جو احساس بلڪل هڪ جهڙو آهي. تنهن ڪري هن بلوچ نسل کي ماري مڃائڻ بدران انهن کي شريف بڻائڻ جو پڪو پهه ڪيو هو. جيڪي هاڻي سندس خلاف هٿيار ڪنيون مقابلي لاءِ تيار بيٺا آهن. ڪيس اهو احساس هو ته ڏاڙيلن ۽ قاتلن جون زندگيون سدائين خطري ۾ هونديون آهن. اهڙيون ڳالهيون ماڻهو خوشيءَ سان ڪونه چونڊيندو آهي.

شور ۽ گجرو ڏانهن پيش قدمي ۽ لکن جا اڙانگا لنگهه

شور ۽ گجرو ڏانهن پيش قدمي کي منفرد حيثيت حاصل هئي. چاڪاڻ ته فوج يا هڪ وڏي جنگ لاءِ اڳتي وڌي رهي هئي يا انهيءَ پيش قدميءَ جو نتيجو بلوچ سردارن جو پيش پوڻ هو. هن جن کي مهم ۾ شريڪ ٽيٽ سمپسن کي به گهرايو ويو جيڪو پنهنجي فوج سميت 20 تاريخ شام جو اچي فوجي ڪئمپ ۾ پهتو هو ۽ گئريسن فوج کي ديراهه جي قلعي ۾ چڙيون آيو هو. اهڙي ريت ساري فوج اچي هن جڳهه وٽ ڪٺي ٿي هئي. پهريائين بلوچ سردارن جي پيڇي ڪرڻ واري سوال تي سوچيو ويچاريو ويو هو. پر فوج وڏو سفر ڪري هت پهتي هئي. تنهن ڪري دشمن جو پيڇو ڪرڻ مناسب ڪونه سمجهيو ويو هو. فوج جي مکيه ڪالم ٻاويهه ڪلاڪ ساندهه سفر ڪيو جنهن سان گڏ هٿيارن جو بار هو. جنرل سمپسن جي ڪالم اٺويهن ڪلاڪن جو سفر ڪيو هو جن مان ست ڪلاڪ ته هڪ گهات وٽ ڪين لهڻ ۾ لڳي ويا هئا. تنهن ڪري اهميت آرام ڪرڻ کي ڏني وئي هئي. ٻئي ڏينهن تي فوج هڪ وڏو حصو گجرو لڪ جي معائني لاءِ هليو ويو جيڪو سامهون هو. اتي پهچڻ کان پوءِ کين دشمن ڏسڻ ۾ آيو جيڪو گهٽو پري ڪونه هو. ٿوري مقابلي دوران دشمن جا ڪجهه ماڻهو ماري ويا. ٻڏو هئوسون ته هي جابلو علائقو ڏاڍو اٽانگو آهي. ڏسڻ کان پوءِ ويساهه ٿي ويو هو ته اهو سچ پچ ڏاڍو اوکو هو. گجرو لڪ جي ٻنهي پاسن کان اوچيون ۽ ايڪپريون ٽڪريون هيون جن کي اسان ٽپي اڳتي وڌياسيون. پر ان جو پريون پاسو به ويران ۽ پڙيانگ هو جنهن وچان گذرڻ به ڏکيو هو. ان لڪ مان ميل کن اڳتي وياسون پر اهو به ڏاڍو اوکو هو. ان علائقي مان فقط گهوڙيسوارن جي گذرڻ جو امڪان هو. رهبرن ٻڌايو ته اهڙو سفر چوويهه ميل ڊگهو آهي ۽ اهو هڪ جهڙو ئي ڏکيو آهي. جيڪو پنجاهه فوٽ ويڪرو ۽ وڻن ڍڪن

ڏڻ پٽرن سان ڇانيو پيو هو. پاسن کان ايڪپريون ٽڪريون جن جي اوچائي ٻہ ٽي سو فوٽ هئي. لڪ مان لنگهڻ کان رستي ۾ پاڻي جي ڦڙي ملڻ جو ڪو اوسيئڙو ڪونہ هو. مکيہ لشکر جي پاسن واري فوج ٻہ لڪ وسيلي هيٺ لٿي. پر ان سان ٻہ ڏک ۽ ڏڇا ساڳيا هئا. ٽڪرين جي چوٽين تان هنن اتحادي بلوچ سردارن جا دونهان دکندي ڏٺا هئا جيڪي ٻارهن ميل پري هئا. هي ماڻهو انهيءَ تاڙ ۾ وينا هئا. تہ جيئن انگريزن جي فوج اهو ڏکيو لڪ لتاڙي اڳتي وڌندي تيئن هو ٻاهر ويندڙ سيپ ڳٽا بند ڪري ڇڏيندي. هنن کي ٻين متبادل رستن جي ڄاڻ هئي جن کي هنن بند ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ کان پوءِ هنن لاءِ انگريزن جي لشکر جي هڪ هڪ سپاهي کي قتل ڪرڻ نهايت آسان ٿي پوندو.

دشمن جي منزل جو تعين ڪرڻ ۽ نئين سر حدبندي

هنن نئين ۽ خراب صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ فوجي جوڙجڪ ۾ تبديلي ڪرڻي پئجي وئي هئي ۽ هنن حالتن ۾ نهايت خبردار رهڻو هو. ڳولها ڦولها ڪندي مس دشمن ڏسڻ ۾ آيو هو. پر اهڙيءَ ڏکيءَ جاءِ تي منزل ڪيون وينو هو. جنهن تي حملو ڪرڻ ممڪن ئي ڪونہ هو. جنهن کي تبديل ڪجي تہ صحيح ٿيندو. هن جي پنڌين پاسي سکن جو علائقو هو. جيڪڏهن سک حڪمران کي اڻ ڏريو رهڻو هو تہ هن دشمن کي اوڏانهن وڃڻ لاءِ ڪو رستو ئي ڪونہ هو. ان کان سواءِ انهيءَ جڳهہ تي ڏگهي عرصي لاءِ ٻہ رهي ڪونہ سگهبو. ڇاڪاڻ تہ اتي کاڌي پيتي ملڻ جو ڪو امڪان ئي ڪونہ هو. ليڪن اهو مسئلو ٻہ حل ڪرڻو هو تہ کين هن کان پوءِ ڪيڏانهن نڪري وڃڻو آهي ۽ ڏاڍي گهرائيءَ سان سوچڻو پوندو. ڇاڪاڻ تہ دشمن جي اڳتي وڌڻ جي اڳئين مرحلي سان جنگ جي فتح جو تعلق هو. امڪان هن ڳالهہ جو نظر اچي رهيو هو تہ بجار اوچتو ئي ديراهہ ڏانهن وڃڻ جي ڪوشش ڪندو جنهن کان اڳتي هلي تروڪيءَ ڏانهن هليو ويندو. انگريزن جي فوج ۾ تروڪي جو نالو ڏاڍو مشهور هو. پر ڪنهن جاسوس يا رهبر کي اها ڄاڻ ڪانہ هئي تہ اها تروڪي ڪٿي آهي.

هن قسم جي شڪ ڪري سر چارلس نيپئر کي فوجي جوڙجڪ ۾ تبديلي آڻڻي پئجي وئي هئي، جنهن سان معلوم ٿي رهيو هو تہ هو جنگ جي فن ۾ ماهر هو. اهڙي ريت بنديل ڪندڙ جي ليجين کي چيو ويو هو تہ

شور جي ماڳ وٽ رهي جنهن جو ڪمانڊنگ آفيسر ميجر بيٽسن هو. جيڪو هڪ بهادر فوجي سپاهي هو. علي مراد کي چيو ويو هو ته هو موٽي وڃي لوٽي لڪ وٽ پنهنجي منزل ڪري. هنٽر کي چيو ويو هو ته وڃي جمڪ لڪ وٽ ويهي. جنرل چارلس ۽ جنرل سمپسن پنهنجي فوج وٽي وڃي ديراهه پهتا هئا. هن قسم جي فوجي جوڙجڪ ڪري فوجي سامان جو ڊپو ويجهو ٿي ويو ۽ پوئتي هٽي ان تائين پهچڻ جي ضرورت ڪانه هئي. جيڪڏهن فوج روجهاڻ مزاري جي واٽين جي ڪٽڪ هٽ نه اچي ها ته اهو فوجي جوڙجڪ ممڪن ڪونه هو. هن فوجي مهم ۾ ڪاڌي پيتي جي ڏاڍي کوٽ هئي. پر هاٽي فوج کاڌو خوراڪ دشمن کان ڦرندي ۽ کوهه کوٽي پاڻي جو بندوبست ڪندي. اهڙي منصوبو فوج جي ڪمانڊر جي ذهانت جي ثابتي هئي ته هو پنجي فوجي سرگرمين کي حالتون ڏسي تبديل ڪري رهيو هو. ڇاڪاڻ ته هي علائقو ۽ اتفاقي حالتون ئي اهڙيون هيون.

دشمن جا لنگهه جهلڻ

هن وقت دشمن لاءِ ٻه رستا هئا. هڪ اهو هو ته هو انگريزي فوج جي ڪابي پاسي کان ڦري اهو لڪ اڪري جنهن جو رستو لوٽي لڪ ڏانهن ويندو آهي. اتان ديراهه ڏانهن وڃي جمڪ لڪ مان نڪري موٽي وڃي، تونگ تي قبضو ڪري. هن لاءِ ٻيو رستو هي هو ته جمڪ لڪ کان پاسو ڪري، ديراهه لڪ مان لنگهي مارواڙ وٽان گذري. تومب واري کاهي يا گهارو وٽي وڃي جئڪب جي فوجي چوڪين وٽان لنگهي ۽ ڪڇ ۽ بولان واري علائقي ڏانهن هليو وڃي. اهي ٻئي رستا ڏاڍا ڏکيا هئا. پر هنن کي ٻيو چارو ٻه ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته هنن لاءِ وايو منڊل ڏاڍو ڳنڀير هو. کين هنن ٻنهي ڏکين رستن کان سواءِ ڪا ٻي ڀيٽي ڪانه هئي.

امڪاني نوان جنگي محاذ ۽ حڪمت عملي

جيڪڏهن دشمن هنن ٻنهي مان ڪوبه رستو اختيار ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي ته پوءِ هن کي چئن جنگي محاذن کي منهن ڏيڻو هو. هڪ ته کين انهيءَ سوڙهي ميدان ۾ انگريزي فوج کي منهن ڏيڻو هو. جيڪو سندن منزل کان پنڌين پاسي واقع هو. جنهن لاءِ هن فوج کي ديراهه کان ڦري، سکن جي علائقي وٽان هنن تي حملي ڪرڻ لاءِ، جابلو علائقي تان هيٺ

لهي اچڻو هو. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هنن جي کاڌي پيتي کٽي وڃڻ کان پوءِ کين لاءِ پيش پوڻ کان سواءِ کو ٻيو رستو کونہ هو. چاکاڻ ته وٽن کا اضافي کاڌ خوراک موجود کانہ هئي. خوراک نہ هجڻ جي صورت ۾ تروکي سندن بچاءَ جي جاءِ هئي. هنن کي انگريزن کي مهاڏو ڏيڻ ڏکيو پلئہ پوي ها. پر جيکڏهن گجرو جي اوسي کي ڳجها لک هوندا ته انهن وسيلي نکري کيڏانهن ب وڃي سگهن ٿا. چاکاڻ ته انگريزي فوج جي رهبرن ۽ جاسون کي اهڙن ڳجهن لکن جي کا خبر کانہ هئي. ان کري اهو ب امکان ٿي سگهي ٿو ته اهي انهن ڳجهن لکن مان لنگهي ميجر بيٽسن تي حملو ڪن ٿا. جيکو پنهنجي فوج سان شور وٽ وينو هو. هن وقت انگريزن لاءِ جنگ هک مسئلو بڻجي چڪي هئي. چاکاڻ ته. اهي مسئلا ڏاڍو پيچيده ٿي ويا هئا. جهڙوڪ:

1) انگريزي فوج جي رابطي جو اهم ماڳ شاهپور هو جيکو هتان کان هک سو ميل پري هو جنهن جي وچ تي ڏاڍا ڏکيا لک موجود هئا.

2) هن کان سواءِ کاڌ خوراک ۽ پاڻي جو مسئلو هو. چاکاڻ ته کوهن ۽ تلاون ۾ زهر اچلائڻ جي جابلو ماڻهن جي عادت هئي.

3) فوجي قافلن جي چرپر لاءِ فوجي پهريدارن جي موجودگي ضروري هئي، چاکاڻ ته ننڍين کاهين ۽ گهارن ۾ ماهر گهوڙيسوار ڏاڙيل موجود هوندا هئا، ۽ انهن جي اوچتن حملن جو وڏو امکان هوندو هو. جيکي فوج جي دمبالي تي حملو کري مال غنيمت هٿ کرڻ جي اوسيئڙي ۾ وينا هوندا هئا.

4) کاڌي پيتي جي ته اڳئي کوٽ هئي، سرکاري اٽ ب هلي هلي ٽکجي پيا هئا. ان کري فوجين کي اڌ ورءُ ملندو هو. شور ۾ ب باقي بن ڏينهن جي کاڌ خوراک وڃي بچي هئي. جنگ جي ميدان تي موجود جنگي سامان جي پاندي ۾ ب بن ڏينهن جو بارود رکيل هو. هنٽر کي جمک ڏانهن ب انهيءَ مقصد سان موکليو ويو هو ته جيئن اهو شاهپور واري رابطي مختصر کري سگهجي ۽ فوجي قافلن کي سيبري ۽ روزکشته ڏانهن وڃڻ بدران، جمک وارو لک پار ڪن.

ٽکل اٽن لاءِ گاهہ چاري جو بندوبت ديراهہ واري علائقي مان ڪرٽو هو. ان لاءِ اڳرائي ڪرڻ واريون فوجي سرگرميون شروع ڪرٽيون هيون. پر

ان لاءِ جوابي حملن جون سٽون بہ ضرور سوچڻيون هيون. تنهن ڪري فوجي جوڙجڪ ۾ ٿوري تبديلي ڪئي وئي هئي.

جيڪڏهن دشمن کي پنهنجي جاسوسن يا سفارتڪارن وسيلي هي معلومات ملي وئي، تہ انگريز فوج ڪهڙن ڏڇن جي ور چڙهي وئي آهي، تہ پنهنجي فوج جو هڪ عالم ديراهہ ڏانهن موڪلي بيٺسن واري فوج کي ناس ڪرڻ کان پوءِ ان کي علي مراد تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويندو. جيڪو لوٽي واري لڪ وٽ منزل ڪيون ويٺو آهي. ان وقت هنٽر جو ڪالم پيش قدميءَ ۾ مصروف هوندو. تنهن ڪري امڪان آهي تہ اهو سندن واهر ڪري سگهي.

جيڪڏهن لوٽيءَ وٽ فوج جي اجتماع ڪري، دشمن شُور کان ديراهہ ويندو جتي فوج جو هيڊڪوارٽر قائم آهي. اهڙين ڳالهين کي نظر ۾ رکي، بيٺسن ۽ علي مراد کي چيو ويو آهي تہ ٻئي پنهنجن فوجن کي لشکر جي دمبالي وٽ گڏ ڪري منزل ڪن. ۽ ٻنهي طرفن کان باهيون ٻاريون وڃن. اهڙيءَ ريت هنٽر کي بہ چيو ويو آهي تہ پنهنجي پيش قدمي جو رستو تبديل ڪري ۽ دشتِ گهرام وارو رستو ڏئي. ائين ڪرڻ سان دشمن جي چوڌاري، هن قسم جي جوڙجڪ ڪرڻ کان پوءِ سر چارلس نيپئر گجرو کان روانو ٿيو ۽ 22 تاريخ تي ديراهہ پهتو. کيس بيٺسن.تي حملي جو خطرو هو. کيس اهو بہ اوسيئڙو هو تہ هنٽر تاريخ 25 تي جمڪ وٽ پهچڻ گهرجي. انهيءَ ڪري نہ تہ هو شاهپور واري رابطي جي هڪ مختصر رستي کي قائم ڪري وٺي پر فوجي قافلن کي انهيءَ رستي سان اڳتي وڌڻ جو مشورو ڏئي. ان کان سواءِ هو تومب ۾ رهيل گهوڙيسوارن جي پڻ مدد ڪري. اهو ڪم نهايت اهم هو. ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن دشمن مرو واري ميداني علائقي کان ٿري ديراهہ تي حملو ڪندو تہ ان کي چگيءَ ريت مهاڏو ڏئي سگهبو. پر جيڪڏهن دشمن سنگسيلا وارو گهارو ڏئي تومب تي حملو ڪندو تہ بہ وسلين ڪونہ ويهندو.

جيڪڏهن دشمن مرو جي ميداني علائقي وسيلي ديراهہ تي حملو ڪيو تہ جنرل چارلس جو فوجي عالم پهريائين. تسو کان ٿيندو ديراهہ پهچندو ۽ انهن ماڻهن کان وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌندو جن سان چوپائي مال جا ڏڻ، زالون ۽ ٻار ٻچا گڏ آهن. هيءُ لڪ هيٺ مٿي ۽ هڪ جابلو علائقي مان گذري رهيو هو ۽ ان جو رستو جيڪو مروءَ واري پَٽَ

جو پاسو ديراهه ڏانهن ويندو هو. سو به بند ٽي سگهيو پئي. جيڪڏهن هي جابلو ماڻهو پهرائين ديراهه واري پٽ ۾ پهچندا، ته انگريزن جي گڏيل فوج جو شڪار ٿيڻ کان ويندا ۽ لڪن منجهان اڪري پار ٽيڻ سان هنن مٿان حملو ٿي ويندو. پيءَ حالت ۾ ٽرمپ واري جوءِ ۾ هنٽر جي فوج جي مدد جي ضرورت پوندي. هن عملدار روزڪوشته ۾ هڪ ڏينهن جي منزل ڪئي هئي. اهڙي ريت فوجي جوڙجڪ جو مقصد ته ڏانوانڊول ٿي ويو هو پر ان نتيجو خراب ڪونه نڪتو هو. چاڪاڻ ته دشمن ڪنهن به قسم جي فوجي سرگرمي ڪانه ڏيکاري هئي جنهن جي خلاف جوابي ڪارروائي ڪري سگهجي ها.

ديراهه ۾ فوجي هيڊ ڪوارٽر 23 تاريخ تائين پهچي چڪو هو جيڪو اهڙي مشڪل علائقي ۾ مان گذريو هو جتي رسدگاهه جا ماڻهو فوج لاءِ آزار بڻجي ويا هئا. جن سان گڏ تمام گهٽو سامان هو. ديراهه جو ماڳ سکي ستابي ۽ سائيءَ ڏائيءَ جوءِ ۾ واقع هو انهيءَ رت ۾ ڪا پوکي راهي ته ڪانه هئي. پر انهيءَ وچان پاڻيءَ جو هڪ وڏو وهڪرو وهي رهيو هو. هيڊ ڪوارٽر ڪجهه وقت لاءِ اتي منزل ڪئي هئي. جنهن دوران مرين طرفان موڪليل وڪيل واچي پهتا هئا. جيڪي سر چارلس جو سلام ڪرڻ آيا هئا. هن قبيلي سان اڳي ته سٺا رابطا هئا پر سندن هاٽوڪو روپو ڪنهن شڪ کان خالي ڪونه هو.

هنٽر پنهنجي فوج جي ڪالم سان تاريخ 25 تي وچي جمڪ پهتو هو. اهڙي ريت فوج جي نئين ترتيب مطابق جوڙجڪ ڪيو ويو هو.

فوج جي نئين ترتيب مطابق جوڙجڪ

جيڪڏهن دشمن فوج بيٽسن کي مجبور ڪندي ته اهو مليل هدايتن مطابق اڳتي سرڪي لوٽيءَ وٽ وڃي. علي مراد جي فوج سان گڏجي منزل ڪندو. هن ماڳ تي ويٺل اها گڏيل فوج دشمن جي چرپر تي چڱي نظر رکي سگهندي. ان کان پوءِ جلد ئي ديراهه واري مکيه فوج به هتي اچي پهچندي، جنهن کي فقط پندرهن ميلن واري منزل ڪرڻي هئي ۽ گڏيل فوج جو هڪ پاسو بڻجي ويندي. هنٽر به جمڪ کان اڳتي وڌي لوٽيءَ واري گڏيل فوج جي مدد ڪري سگهندو. جيڪڏهن بجار بيٽسن کي ڊوڙائي ڪيڻ کان پوءِ، لوٽيءَ تي حملي ڪرڻ بدران ديراهه تي ڪاهي وڃي تو ته ان جنگي محاذ تي جنرل چارلس جو ڪالم ڪيس

مهاڏي ڏيڻ لاءِ تيار ويٺو هو. انهيءَ حالت ۾ بيٺسن ۽ علي مراد جون فوجون بجار خان جي پٺيان انهن سيني لکن تي قبضو ڪري ويٺنديون، جن وچان لنگهي هو ديراهه پهتو هوندو. جيڪڏهن هو مرو وارو پٽ لتاڙي اتر طرف وڌندو ته ڪيس ڪنهن به قسم جو فائدو ڪونه پوندو. چاڪاڻ ته ان کي سنگسيلا واري گهاري وٽي وڃڻ کان سواءِ ڪو ٻيو رستو ڪونه ملندو جيڪو وٽي وڃي تومب پهچندو جتي انگريزي فوج جا گهوڙيسوا دستا بيٺا هوندا، جيڪي بندوقن جي گولين سان سندس آڃيان ڪندا. تومب وٽ بيٺل گهوڙيسوارن کي جمڪ وٺان ڏاڍي سولائي سان فوجي مدد ملي سگهندي. جيڪو هن ماڳ کان رڳو تيرهن ميل پري آهي. ديراهه جي فوجي واهن ۾ ويهه ڪاڻ پوندي چاڪاڻ ته اهو به گهٽو پري ڪونه آهي.

ٻارن ۽ عورتن جي ساڻ هئڻ سبب بجار تي حملي کان ٽارو

پر هڪ ڏکيائي موجود هئي. سر چارلس هن کان ٻه ڀيرا اڳ بجار کي پنهنجي فوج اڳيان گذرڻ ڏنو هو ۽ مٽس حملو ڪونه ڪيو هئائين. چاڪاڻ ته هن سان ان وقت گڏ ٻن ٽن قبيلن جا ٻار ٻچا زالون هيون. جيڪڏهن مٽس حملو ڪيو وڃي ها ته بجار خان جوابي حملي ڪرڻ کان اڳ سيني زالن ۽ ٻارن کي قتل ڪري ڇڏي هئا. هن جي سيني فوجي سرگرمين تي اهڙو احساس غالب رهيو آهي. ڪيس ديراهه واري جوءِ ۾ داخل ٿيڻ هڪ ڏکدائڪ تجربو ٿيو هو. چاڪاڻ ته سندس فوج جڏهن اتي پهتي ته رهندڙ بلوچ قبيلن اوپري لشڪر تي نظر پوڻ سان وٽي جَوَ وهايا هئا ۽ پنهنجون زالون ۽ ٻار ٻچا ويرانيءَ ۾ نڏڪا ڇڏي هليا ويا هَئا. جڏهن سر چارلس نيپئر پهتو ته انهن جو بک ۽ اڃ کان باقي لُڪيءَ ۾ ساهه هو. هنن جي سار سنيال ۽ انگريزن جي فوج ڪئي هئي. گهٽي وقت کان پوءِ ۽ سندن ڪو ڏٽي سائين پيدا ڪونه ٿيو. تنهن ڪري قتل ڪري منجهائن جان ڇڏايائون. هن واقعي مان ئي سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته اهي قبيلا احساسن ۾ اَوٽا پَوٽا ۽ ظالم هئا. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هيءَ انگريز ڪمانڊر هنن سان جنگ ڪرڻ کان لنوائيندو رهندو هو. سندن خواهش هوندي هئي ته کين چوطرف گهيرو ڪجي جنهن ڪري هنن کي ڪاڏو پيتو ملي ڪونه سگهندو ۽ پيش پوڻ کان سواءِ هنن لاءِ ڪو ٻيو گس ڪونه هوندو. تنهن ڪري سندن زالون ۽ ٻار ٻچا قتل ٿيڻ کان بچي ويندا. ان هوندي ۽ هن پنهنجي فتح تان هٿ

ڪونہ ڪنيو هو ۽ سوچي رهيو هو تہ فتح حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيس ڪهڙو مناسب قدم ڪٽڻو آهي.

بلوچن جي پاتر پات واريءَ جوءِ ۾ منزل ۽ نئين حڪمت عملي

هاڻي تازو اهي بلوچ قبيلا گجرو وارن لڪن مان گهيلي مرو پٽ جي اتر ۾ واقع پاتر پات واريءَ جوءِ ۾ پهتا هئا جيڪو ڪيتران جي سرحد ڪان ويجهو هو. پر هنن جي مقابلي لاءِ تروڪي مان فوج ڪڍڻ مناسب ڪونہ ٿي لڳو. جڏهن تہ هي ماڳ بلوچ قبيلن جي منزل ڪان پري ڪونہ هو جنهن بابت هن ڪان سواءِ ڪا بي معلومات ڪانہ ملي هئي تہ اهو ماڳ پري ڪونہ آهي ۽ جابلو جوءِ آهي جتان ڪان هڪ سوڙهي ڪاهي اتر طرف ويندي آهي ۽ ديراهہ ڪان ٽيندي مروءَ جي ميداني علاقي جو رخ ڪندي آهي. بلوچ قبيلا هن ماڳ وٽ منزل ڪري ويهي رهيا آهن. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪيتران وارن ڪين اچڻ ڪا روڪي ڇڏيو آهي. ان ڪان سواءِ هنن ڪي سڪ حڪمران جي حدن اندر داخل ٿيڻ جي بہ موڪل ڪانہ ملي آهي. تنهن ڪري لاچار ڪين انگريزن جي جنگي سرگرمين ڪي ضرور منهن ڏيڻو پوندو. موجوده حالتن تي سوچي ويچاري فوجي جوڙجڪ ۾ تبديليون ڪيون ويون هيون. سر چارلس نيپئر پڪو پهہ ڪيو هو تہ بيٽسن ڪي مرڪز ڪان ساڃي پاسي رکيو ويو. ان ڪان پوءِ ڪيس چيو ويندو تہ هو پنهنجي ڪابي تي مرڪزي لشڪر ڪي ڦري اچي. ڪجهہ وقت اڳ هن پنهنجي ساڃي پاسي ڇڪر ڏئي مرڪزي حصي ڪي ڦيرو ڏنو هو. جيڪڏهن حالتن جي تقاضا آهي تہ هو ڏاڙيلن جي پاسي ڪان ڪڙو چاڙهي وڃي. هو ائين ڪرڻ لاءِ فوجي ڪانواءِ جي اوسيئڙي ۾ واٽن ۾ اڪيون وڄهي ويهي رهيو هو. جيڪو پاڙي وارن اٽن جي نہ هجڻ ڪري ڏاڍو آهستي سفر ڪري رهيو هو. ڪجهہ وقت اڳ جت پنهنجا اٺ ڪاهي هليا ويا هئا تنهن ڪري بارگير وهٽن جو اڃا پورائو ٿي ڪونہ سگهيو هو. ان ڪان سواءِ فوج ڪافي عرصي ڪان وڃي اڏ راشن تي گذارو ڪري رهي هئي.

گڏ ٿيل بلوچن مٿان اوچتي ڪڙڪڻ لاءِ منصوبابندي

28 تاريخ تي نئين فوجي پيش قدمي جي تياري ٿي رهي هئي. پر سر چارلس ڪي ڄڃهو اطلاع مليو تہ بلوچن لاءِ تروڪي وارو دڳ بند آهي

تروكي لک كان نظر ايندڑ نظارو

ڪرنل بيٽسن جي گهيري هيٺ آيل لڪ

تروكيء جولك

تروڪيءَ پرسان قائم فوجي هيڊ ڪوارٽر جو ڏيک

جيڪو اتر – اولهه طرف ويندو آهي پر جبلن وچان ڪونه گذرندو آهي، جنهن بابت اڳ ۾ به اشارو ڏنو ويو آهي. ان ڪري ڪيس پڪو آسرو هو ته ڪڏهن نه ڪڏهن اڳتي وڌي هنن تي حملو ڪندو جيڪي بچاءَ جي لحاظ کان مضبوط ماڳ تي موجود آهن. تنهن ڪري هن منع ڪري ڇڏي هئي ته جاچ پڙتال جي مقصد سان ڪير به اوڏانهن نه وڃي. انهيءَ مقصد سان ته متان بلوچ شڪ ڪن ۽ انهيءَ ماڳ ڏانهن نه وڃن. تنهن ڪري ڪيس پڪ هئي، ته جيڪڏهن بلوچ قبيلا انهيءَ ماڳ وٽ پهتا ته سندن چوڌاري ڪڙو چاڑهي هنن جو ان پاڻي بند ڪري ڇڏبو ته لاچار ٿي پوندا. ان کان پوءِ فوج جو ڪٽڪ مٿن چاڑهي ويجبو ته هو پاڻ اچي مٿو ٽيڪيندا. هو اهڙي سوچ ويچار ۾ ٽپ هو جو ڪئمپ ۾ ڪجهه گهوڙيسوار ڊوڙائيندا اچي پهتا ۽ اچي اطلاع ڏنائون ته جيئن ئي فوجي ڪانواءِ Convoyمختلف جاين تي سامان ڏئي پوئتي اچي رهيو هو ته بلوچن مٿن حملو ڪري ڏنو آهي. ويڙهه جاري آهي. اهو جهيڙي وارو ماڳ ٿي چار ميل مس پري ٽيندو. اها ڳالهه ٻڌي سر چارلس لانگ ورائي وڃي گهوڙي کي ٻُٽيو ۽ سندس واڳون ان ماڳ ڏانهن واريون جتي جهونجهارڪو جهيڙو متل هو. هن پهريدار طور مخل گهوڙيسوار ڪنيا هئا. ويندي وقت حڪم جاري ڪيو هئائين ته "اريگيولر هارس" هن جي ڪڍ لڳا اچن. بلوچن هن جي فوجي ڪئمپ پرسان حملي ڪرڻ جي جرئت ڪئي هئي. ان جو مطلب هو ته دشمن جي پناهه واري جڳهه ويجهو هئي. هو هڪدم سمجهي ويو هو ته سندن اهو بچاءُ تروڪي آهي.

دشمن گهوڙيسوارن سان مهاڏو ۽ انهن جي تروڪيءَ ڏانهن پاڄ

اهڙا خيال ڪندو هو جهيڙي واري پڙ تي پهتو. سندس تصور هو ته دشمن جهيڙو جاري رکي ته سڀو. پر سندس ماتحت فوج جڏهن ڏٺو ته دشمن جو ٽولو پنجاهه گهوڙيسوارن تي مشتمل آهي ته هنن به وڃي مٿن جُلهه لاءِ گهوڙن کي ڊيهڙ ڏنو. مخالف ڏر جڏهن ڏٺو ته پڇڙ جي پيٽي ڪانهي ته وڃي پويان پير ڪيائون. سندس گهوڙيسوارن جو اهو قدم غير فوجي ۽ چڙ ڏيارينڊڙ هو. هن جلدي ۾ هڪ پي ترڪيب سوچي ورتي. هن ڏٺو ته اهي دشمن گهوڙيسوار پنهنجا ڊبا ڊوڙائي جابلو جوءِ ۾ گم ٿي ويا. هڪ رهبر سندس [illegible] هو جنهن رڙ ڪري چيو ته اهي تروڪي ويا. هن اڳئين ڏينهه [illegible] جو چيو هو ته تروڪي بن منزلن جي پنڌ

جيتري پري آهي. سندس هن ڳالهه سان گڏ اهو به ڏنو ويو هو ته بلوچ گهوڙيسوارن ان طرف رخ اختيار ڪيو هو جنهن طرف تروڪي هئي. هن مان معلوم ٿي رهيو هو ته هاڻي اهو قلعو به ليپي پوندو. جيڪو گهڻي وقت جي ڳولا کان پوءِ به ملي ڪونه سگهيو هو ۽ سر چارلس کي اهو به يقين ٿي ويو هو ته دشمن سان هاڻي هڪ هڪاڻي ضرور ٿيندي. ان کان پوءِ اريگيولر گهوڙيسوارن کي چيو ته ان شگاف کي اک ۾ رکي هتي منزل ڪن جنهن وسيلي دشمن گهوڙيسوار جابلو علائقي ۾ هليا ويا آهن. ان کان پوءِ سر چارلس خوش خوش فوجي ڪئمپ ۾ اچي پهتو. انهيءَ وقت اونداهي چائنجي وئي هئي ۽ فوج کي چتاءُ ڏنو ويو ته جڏهن خطري جو خاص آواز ٻڌن، ته تيز رفتاري سان اڳتي وڌي وڃي گهوڙيسوار دستن جي مدد ڪن. سج اپرڻ کان پوءِ پيادل ۽ توپخانو اڳتي وڌيو ۽ اهو لڪ ڳولي لڏو جيڪو تروڪي ڏانهن وڃي ٿو. پر ڏنائون ته ان اهو بند لڳو پيو هو.

بلوچ سردارن جو پاتر چڏي تروڪي ڏانهن روانا ٿيڻ جا اطلاع

جنرل چارلس ان وقت تنبوءَ ۾ ويٺو هو. جو وٽس هڪ جاسوس لنگهي آيو. جنهن اچي کيس ٻڌايو ته سيئي اتحادي سردار پارتر مان ٽپي تروڪي روانا ٿي چڪا آهن جن سان چار هزار ماڻهو گڏ آهن جيڪي اتڪل ٻه ڏينهن ٿيندا. جو اتر پاسي وارا لڪ لنگهي تروڪي ڏانهن وڌي رهيا آهن. هنن بلوچن پارتر مان منزل ٻه تروڪي ڏانهن وڃڻ خاطر پٽي آهي. جڏهن ته تروڪي ڏانهن وڃڻ لاءِ لڪ ٻه اهي ساڳيا آهن جن تي گهوڙيسوار فوج بيٺي آهي. سندس اهڙو اطلاع ان موقعي سان هڪ جهڙائي رکي ٿو جيڪو هاڻي تازو رونما ٿي چڪو آهي. اهڙي ڳالهه مرين طرفان موڪليل سفيرن ٻه ڪئي هئي. ان وقت سر چارلس کي محسوس ٿيو ته سارو جنگي ڪيڏ سندس هٿن ۾ آهي. هن تڙ تڪڙ ۾ اٺ سُوار فوج ۽ 13 ريجمينٽ جا رضاڪار بيٽسن ڏانهن موڪليا جيڪو شور ۾ منزل ڪيون ويٺو هو.

بيٽسن ۽ علي مراد کي اڳتي وڌڻ جو حڪم

ان کانپوءِ اهڙو حڪم ٻه موڪليو ويو هو ته بيٽسن ۽ علي مراد اڳتي وڌن. بيٽسن گجرو وارا لڪ لنگهي اڳتي هلي ۽ علي مراد گجرو لڪن جو اولهه ڏئي مرو پٽ وسيلي پنهنجي فوج وٺي هلي. هنن ٻنهي فوجي اڳواڻن جو ڪم بلوچ سردارن وارو رستو وٺي، سندن پيڇو ڪرڻ ۽ تروڪي جا

اتر وارا لڪ اڇ وچ کان بند ڪرڻ هو. هي فوجي مدد فقط بيٺسن لاءِ هئي. چاڪاڻ ته علي مراد سر چارلس نيپئر جي حڪمن جي گهٽ پرواهه ڪندو هو. سندس فوجي ڪئمپ ۾ سدائين غدارن سان پري پئي هوندي هئي. پر پاڻ غدار ڪونه هو. سندس فوجي خدمتن کي هن ريت بيان ڪيو ويو آهي، ته هي وفادار ۽ ڪم جهڙو ماڻهو آهي. پر ٻناڪي گهٽو آهي. ان کان سواءِ هن جا گهڻا ماڻهو دشمن لاءِ جاسوسي ڪندا رهندا آهن. مان مجبور آهيان جو هنن ماڻهن کي پاڻ کان الڳ ڪري فوجي سرگرميون جاري رکي ڪونه ٿو سگهان. پر اهي ماڻهو ظاهر ۾ ته اسان سان گڏ آهن. علي مراد هاڻي حڪمن جي تعميل ڪونه ڪندو آهي. پر آخر ۾ هن ۽ بيٺسن اڳتي وڌي تروڪي ڏانهن ويندڙ رستن جا لڪ 5 تاريخ صبح جو بند ڪري ڇڏيا هئا. اهڙي ريت تروڪي جو قلعو جيڪو سر چارلس کان هن وقت تائين لڪل رهيو. سو اوچتو ظاهر ٿي پيو هو جنهن مٿان ٽپي فوج اندر داخل ٿي هئي ۽ ڏاڙيلن جون ڪجهه ٽوليون فوجي رابطي ۾ خلل وجهي رهيون هيون جن مان گهڻن کي جهلي قيد داخل ڪيو ويو. اهو سارو جنرل سر چارلس جي ذهانت جو ڪارنامو هو. جنهن سان گڏ سندس محنت ۽ شامل هئي. سخت قسم جي فوجي حملن جي پڇاڻي ائين ٿيندي آهي جنهن سان سچيتائي صحيح اندازو ۽ شامل هوندو آهي. سر چارلس جو اهو اوچتو حملو ڏسي سردارن جي پيرن هيٺان جڙ زمين کسڪي وئي هئي. ۽ وائڙا ٿي رهجي ويا هئا. سندن خيال هو ته تروڪي هڪ ڏکئي علاقي ۾ موجود آهي. ان سان گڏيل جابلو علاقو ۽ اوڙڪ اهنجو آهي. علاقو ويران ۽ خطرناڪ آهي جيڪو جڙ هڪ راز آهي. دشمن هنن کي ڳولي پريشان ٿي ويندو. هن قلعي ڏانهن ويندڙ رستا منجهيل ۽ پيچيده هئا جن جي آڏار تي هو قرلٽ ۽ قتل جون ڪارروايون ڪري هتي اچي لڪندا هئا. اهڙي ريت حملو ڪندڙ فوج ۽ انهيءَ جا ساٿي بکن ۾ مري پاهه ٿيڻ کانپوءِ ايترا ڪمزور ٿي ويندا، جو هنن لاءِ جنگ ۾ پير پختا ڪري وڙهڻ ممڪن ڪونه رهندو. اهڙين غلط فهمين ۾ مبتلا ٿي پاڻ کي شهباز سڏائيندا هئا. ۽ جبلن جي چوٽين تي ويهي پنهنجي شڪار جي تاڙ ڪندا ۽ مٿن حملا ڪندا هئا. پر کين انگريز فوج جي شهبازن پنهنجي چنبن ۾ جهلي ورتو جيڪي انهن کي شريف بٽائڻ جا جتن ڪندا هئا.

ان کانپوءِ هنن ڏاڙيلن جي چوڌاري ڪڙو چاڑهيو ويو هو. جن وٽ کاڌو پيتو گهٽو ڪونہ هو. چوپائي مال جا ڏڻ بہ ڪاڃي ڪپي وڃي ٿورا بچيا هئا. وڻن اناج بہ ايترو گهٽو رکيل ڪونہ هو. ڏڪار بہ ڏائڻ وانگي وڏو وات ڦاڙيون ڪين ڳيت ڏيڻ لاءِ اوسيئڙي ۾ هو. انهن جا سر چارلس جي جنگي مهم خلاف اپ ڏارينڊ نعرا هميشه لاءِ ختم ٿي وڃڻا هئا. کين ملندڙ سزائون هنن جي سوچ فڪر کان گهٽو وڌ ڪونہ هيون. هي فوجي پيش قدمي عام قسم جي ڪانہ هئي. بيٽسن ۽ علي مراد ڏکين لکن مٿان سخت پهرو بيهاري چڏيو هو. پاڻ بلوچ سردارن جا رند وٽي اڳتي وڌڻ لڳا. دڳ ڏاڍو ڏکيو هو ۽ رستي ۾ هنڌين ماڳين وڏا ۽ نوڪدار پٿر پيا هئا جنهن تان لنگهڻ ئي مشڪل هو. پر هنن بنا ساهي پٽڻ جي لڳاتار ست ميل سفر ڪيو هو ۽ کين کاڌ خوراڪ ۾ اڌ راشن ملي رهيو هو. سيني فوجين جا لٽا ليڙون ۽ پير اگهاڙا هئا. گهوڙن جي نعلن جو بہ پتو ڪونہ هو تہ الائي ڪٽي لهي ويا. جڏهن هر نعل جي قيمت ٽيهہ شلنگ هئي. جنرل سر چارلس نيپئر هن کي پيش قدمي نہ ڪر جبلن تي چڙهڻ لکيو آهي. پر هتان جي هر پيش قدمي جبلن تي چڙهڻ هو. پر بهادر فوج ٻڙڪ بہ ڪانہ ٻولي هئي.

جڏهن بيٽسن ۽ علي مراد جي پهچڻ جون خبرون ٻيون تہ پيادل فوج پنهنجي منزل پٽي ڏکڻ طرف واري لنگهہ وٽ وڃي ڪئمپ ڪئي هئي. اهڙيءَ ريت گهوڙسوارن بہ اولهہ پاسي وڃي ڏکڻ واري لنگهہ جي ڳولا ڪئي. جنهن بابت کين اطلاع مليل هو. جنرل سر چارلس وڏي محنت ڪري جاچ پڙتال ڪري سيني لکن ۽ لنگهن جو پتو لڳايو هو. ۽ هڪ اوچي ٽڪريءَ تان اکري تروڪي واري قلعي جو اندروني جائزو ورتو هو ۽ حملي ڪرڻ جو منصوبو جوڙي ورتو هو. هن سوچيو هو تہ ان منصوبي تي آخر ۾ عمل ڪيو ويندو. ڇاڪاڻ تہ اها جاءِ بهترين هئي. نهايت شاندار ۽ اعليٰ. هن جي ڏيگهہ ٻارهن ميل ۽ ويڪر پنج ميل هئي. فطرت هن کي ڏاڍي سهڻي طريقي سان ناهيو جو هڪ پاسي هن جو وجود هڪ راز هو تہ ٻئي پاسي ڏاڍو مضبوط هو. مضبوط انهيءَ ڪري تہ اهو هڪ جابلو پٽو هو. جنهن جون ٽڪريون سوين فوٽ اوچيون هيون. ڏکڻ پاسي کان نظر ايندڙ ٽڪريون اهڙيون هيون جن تي چڙهڻ مشڪل هو. اتر طرف کان بہ ايڪپرو هو. جڏهن اندر رستن پاسي کان ٽن طرفن کان ايڪپرو هو پر ڏکڻ پاسي کان چڙهڻ ۾ ڪجهہ سولو هو. اهڙي ريت هي قلعو چئن

طرفن کان حملي ڪرڻ لاءِ ڏکيو هو. وچ تي به گھٽيون ٽڪريون هيون جن ۾ غار نظر اچي رهيا هئا ۽ سيئي ايڪپريون هيون.

راز انهيءَ ڪري ته ڏکڻ پاسي ٽڪرين جي هڪ ٻي قطار هئي، جيڪا هن پاسي کان ڇڻ ته پت ڏني وئي هئي، جيڪا به ٽي سو فوٽ مٿي هئي ۽ تروڪي واري جابلو پٽي سان گڏ هئي. جنهن تروڪي کي اهڙي ماڙي بٽائي ڇڏيو جنهن اندر وڃڻ مشڪل هو. اهڙي جابلو پٽ ڪري وچ تي هڪ گھٽي Lane بڻجي وئي هئي جنهن اندر داخل ٿيڻ لاءِ لڪ هئا جن وٽ پهچڻ لاءِ سوڙهين کاهين جو رستو هو. ان جابلو پٽيءَ جهڙيءَ پٽ جي پرئين پاسي ميلن تائين نوڪدار وڻن پٽرن جا وڏا ڍير هئا جيڪي هلندا اچي ٽڪرين جي ان ديوار سان لڳا هئا جن مان اڪري اڳتي وڌڻ ڏاڍو ڏکيو هو هن لڪل مضبوط جڳهه جا لنگهه جڻ تباهه ٿيل وڏا ۽ بيضوي شڪل جا هئا جيڪي حقيقت ۾ ٽڪرين اندر پيل وڏا ڏار جن جو مٿيون حصو پاڻ ۾ مليل هو ۽ هيٺيون پاسو ڪليل هو. تنهن ڪري اندر روشني گھٽ هئي. قلعي جي اندرئين پاسي پاڻي جام هو. ان کان سواءِ کاهين ۾ پاڻي ٻيٺو هو جن وسيلي ڏاڙيل ڪنواءِ کي ڦرڻ ڪانپوءِ قلعي اندر داخل ٿي ويا هئا. اندر گرم پاڻي جو هڪ وڏو چشمون موجود هو. جنهن جو پاڻي ته پيئڻ جوڳو هو. پر بندوق بازن فوج کي اهو پاڻي پيئڻ ڪونه ڏنو جيڪي ڏڏي نوڪدار ٽڪريءَ تي چڙهيا ٻيٺا هئا. ان قلعي جي اندرئين پاسي اسان کي نه اناج جا پانڌا ڏسڻ ۾ آيا نه چوپائي مال جا ڏڻ نظر آيا. هنن ٽڪرين اندر ڪيترائي ڏار هئا ۽ ڪيترائي لنگهه هوندا. اهو به امڪان هو ته ڪيترائي جنگجو ماڻهو ٻاهر هوندا. تنهن ڪري انهن جي مزاحمت جو اندازو ڪرڻ مشڪل هو. تنهن ڪري پهريائين اولهه پاسي کان گھوڙيسوار فوج کي پکيڙي ٻيهاريو ويو جيڪي مناسب وٽيءَ تي ٻيهندا وڃي تومب تائين پهتا هئا. جتي "اريگيولر هارس" جي فوجي چوڪي موجود هئي. جڏهن ته اريگيولر هارس تروڪيءَ جي اولهه پاسي کان گشت ڪري رهي هئي جيڪي ٻيٽسن ۽ علي مراد وچ ۾ رابطي جو وسيلو هئا. پر جڏهن سيني لنگهڻ جي معلومات ملي وئي ۽ فوجين کي ٻيهاري محفوظ ڪيو ويو ۽ سڀ انتظام مڪمل ٿي ويا ته سر چارلس قلعي اندر داخل ٿي ٽڪرين جي ڏارن ۾ ويٺل ڏونگري ڏينهن سان مقابلي ڪرڻ جو هڪ منصوبو جوڙيو هو جيڪي انساني شڪل ۾

انگريزن جي فوج سان جنگ ۾ جُتل هئا. پڪ هئي ته ٻنهي طريقين کان انساني رتو ڇاڻ ٿيندي ۽ قتل عام ٿيندو. ڪنهن به ڏر کي سرسيءَ جي پڪ کانه آهي. ڇاڪاڻ ته قلعي نما هن ماڳ جو جهڙو اندريون پاسو خوفناڪ هو تهڙو اندريون پاسو پوائتو هو. اتر پاسي کان بيهي اندازو ڪيو ويو ته ڏکڻ واري پاسي کان وڌيڪ سولو هو تنهن ان مٿان اکري هڪ لڪ وسيلي اڳتي نڪتا. پر اندرئين پاسي کان هيٺ ڏنوسون ته اهو پاسو صفا ايڪپرو هو ۽ هيٺ لهڻ ڏاڍو مشڪل هو. اتان بيهي ڏنو ويو ته جابلو ماٺهو هيڏانهن هوڏانهن ڦري رهيا هئا. سندن اهڙي چرپر ڏاڍي ڏکي هئي جنهن سمجهه ۾ اچي رهيو هو ته زمين جو مٿاڇرو هيٺ مٽي ۽ ڏکيو هو ڇاڪاڻ ته اهي چوپائي مال ۽ اڻ کي رسن کان وڌي هيٺ ۽ مٽي کاهي وڃي رهيا هئا. ڪٽان وري اهي ڦري غارن وچان به گذري رهيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هر سو گز تي هڪ محفوظ ماڳ موجود هو جيڪي سڀ هم چورس ميلن اندر پکڙيا پيا هئا.

سر چارلس پنهنجي حملي جي منصوبي کي عملي جامو ڪونه پارايو هو پر ناهيو ڏاڍي ڏيان ۽ گيان سان ويو هو. ان تي عمل ڪرڻ ۾ به همت ۽ دليري جي ضرورت هئي. تروڪي جي مقابلي کان پوءِ اهو منصوبو ڊيوڪ آف ويلنگٽن ڏانهن موڪليو ويو هو جنهن کي ان ڏاڍو پسند ڪيو هو. اهڙي منصوبي مطابق اختيار ڪيل جنگي حڪمت عمليءَ جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو.

ٽڪرين جي پٽ جهڙي ٻاهرين قطار ۽ تروڪي جي ٻاهران واري جابلو پٽي Belt جي وچ تي هڪ گهٽي هئي جنهن جي ويڪر ٽي سو گز ۽ ڊيگهه چاليهه ميل هئي. هن گهٽيءَ Lane جي ابتدا اولهه کان تومب وٽان ٿئي ٿي جيڪا اوير پاسي هلندي وڃي ديراه وٽ دنگ ڪري ٿي اها گهٽي تروڪي جي لنگهه وٽ گهٽي ويڪري آهي. ان لنگهه جي سامهون پيادل فوج ۽ مارٽر بيهاريا ويا هئا. پيادل کي لنگهه مٿان فائر ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو هو. جڏهن مارٽر جا گولا وڏن پٽرن جي انهن اوچن ڊيرن تي وسايا ويا هئا جتي ڏاڙيل وڏن ڏندن جي زور سان ڪوري پٽر اٽلائي ان وقت حملي آورن مٿان هيٺ ڪيرائي رهيا هئا. جڏهن اهي تروڪي اندر داخل ٿيڻ لاءِ کاهيءَ وچان گذري رهيا هئا. انهن وسندڙ گولن نه رڳو انهن ماٺهن کي ڇڄائي ڪڍيو هو. جيڪي ڪورن پٽرن جي وڏن ڊيرن تي بينا هئا پر بين

جابلو ماڻهن کي ۽ ويجهو اچڻ کونہ ڏنو هو. پٺرن جي ڏيرن ۾ پاسن تي ڦاٽندڙ گولا لڪ وٺ بينل تروڪي جي محافظ کي ۽ پنهنجن جاين تان پڃائي ڇڏيو هو. مارٽرن جي کاپي پاسي پيادل فوج بيهاري وئي هئي. جن جي تفنگن ۾ گولين جي وسکارن انهن ماڻهن کي ٽکرن جي چوٽين تان لاهي ڊوڙائي ڇڏيو هو جيکي توڙيدار بندوقن جي گولين سان حملہ آور فوجين کي پوئتي هٽڻ لاءِ مجبور ڪري رهيا هئا پر لڪ جي کاپي پاسي کوہ ماڻهو نظر کونہ آيو هو.

فوجين جو هڪ جٿو اولهہ طرف موڪليو ويو جنهن کي حملي خاطر نہ پر ڏيکاءَ خاطر روانو ڪيو ويو هو. هنن فوجين کي ڪمانڊر فقط ان وقت حملي ڪرڻ جو چيو هو. جڏهن ڏسن تہ ٽڪري چڙهڻ لاءِ ڏاڍي سولي آهي هنن فوجين کي اهڙي قسم جي مظاهري دوران فزجيرالڊ جي ڪمانڊ هيٺ رکيو ويو هو ۽ ڪجهہ چوند فوجي رکيا ويا هئا. جن کي لڪ جي کاپي پاسي موجود جابلو چوٽيون سنپالڻيون هيون. کين انهيءَ طرف وڌڻ جو حڪم مليل هو جنهن پاسي اڳي جاچي پرکي ڏنو ويو هو. ٿوري وقت کان پوءِ ڏنو ويو تہ انهن صحيح طرف ڏانهن چرپر ڪئي هئي. اهڙي ريت چوندڙ ۽ اهڙن ماڻهن جي ڪئي وئي هئي جيکي جنگي سرگرمين ۾ تيز بهادر ۽ ارادي جا پڪا هئا. هن قسم جي خطرناڪ ڪم لاءِ ريجمينٽ 2 جي جوانن پاڻ کي رضاڪارانہ پيش ڪيو هو. جنهن مان فقط ٽي سو چونڊيا ويا هئا. ان کان سواءِ جنرل سر چارلس کي 6 ريجمينٽ اهڙي بهادرانہ حملي جي آڇ ڪئي هئي تہ جيئن ان کي پنهنجو جهنڊو واپس ملي سگهي. آزمائي ڏنو ويو تہ اهي ۽ ڏاڍا بهادر هئا. هنن رضاڪار فوجين کي چپ رهڻ جو تاڪيد ڪيو ويو هو ۽ کين چيو ويو هو تہ جيڪڏهن هو گهاڻجي ۽ پون تہ ڏندن هيڻان ڪاڻي ڏئي ۽ مارڻ رهن. هن قسم جي فوج جو ڪمانڊر فزجيرالڊ کي مقرر ڪيو ويو هو جيڪو پاڻ ۽ بهادر ۽ عقلمند هو. هي اهڙا چوندڙ فوجي هئا جيکي دشمن جي هر مقابلي کي منهن ڏئي سگهڙ جهڙا هئا. ٽکريءَ تي چڙهڻ ۾ ۽ ڪلاڪ لڳي ويا هئا. اڳتي وڌڻ لاءِ بندوبست اهڙو ڪيو ويو هو جو نہ دشمن فوج کي ڏسي سگهيو هو نہ وري انهن پٺرن جي ڪرڙ جو آواز دشمن جي ڪنين پيو هو جيکي فوجين جي هٿوراڙيون ڏئي مٿي چڙهڻ ڪري هيٺ ڪري رهيا هئا.

تروڪيءَ جي ٽڪرين جي جائزي کان پوءِ حملي لاءِ منصوبہ بندي

حملي جو وقت اڳئي مقرر ڪيو ويو هو تہ سر چارلس نيپئر، جنرل سپمسن ۽ اسٽاف ڪيترين راتيون لڳاتار مٿي چڙهي تروڪيءَ اندر موجود ٽڪرين جو معائنو ڪيو هو. هنن پهرئينءَ رات ڏٺو هو تہ هڪ وڏو مچ پري رهيو هو ۽ جابلو ماڻهو ٽولا ڪيون ان جي چوڌاري وينا هئا ۽ اهو مچ ساري رات ٻرندو رهيو هو. ٽئين رات اهو مچ رات جو ڏهين وڳي تائين ٻرندو رهيو ۽ پوءِ وسامي ويو. معلوم ٿي رهيو هو تہ اهي جابلو ماڻهو ٽڪرين جي چوٽين تي اهڙين چوڪين کي جاري رکڻ کان تنگ ٿي پيا هئا. چاڪاڻ تہ اهي گهٽيون اوچيون هيون ۽ سيءُ بہ ڏاڍو هو. ٿوري وقت کان پوءِ ڏٺو ويو تہ رات جو ٽڪريءَ ۾ ڪنهن بہ چوٽيءَ تي مچ ٻريل ڪونہ هو. هن صورتحال مان معلوم ٿي رهيو هو تہ هاڻي رات جي پهري ڏانهن ڏيان گهٽ ڏنو ٿي ويو. ان کان پوءِ حملي ڪرڻ جو منصوبو ٻڌايو ويو جيڪا ترڪيب هن ريت رکي وئي هئي تہ سيني وڏين توبن ۽ تفنگن کي هڪ ئي وقت فائر ڪرڻ گهرجن اميد هئي تہ ان ڪري هن سوڙهي ماڻريءَ ۾ دونهون ڇائنجي ويندو. ٻيو تہ چوڌاري اوچيون ۽ ايڪريون ٽڪريون هيون جنهن ڪري توبن جي گجڪارن جا پڙاڏا ٻُري اٿندا. ان ڪري ڏاڙيلن جو سارو ڏيان ڪاهيءَ واري لنگهہ تي ويندو. پر دونهين ڪري اهو لنگهہ ڏسي ڪونہ سگهبو ۽ فزجيرالڊ جي ماتحت فوج بہ هنن کي نظر ڪانہ ايندي نہ وري هنن کي انهن پٽرن جي هيٺ ڪرڻ جو ڪڙڪو ٻڌڻ ۾ ايندو جيڪي فوج جي ٽڪريءَ تي مٿي چڙهڻ سرکي اچي هيٺ ڪرندا. اهڙيءَ ريت گولن جي گاج ڪري فزجيرالڊ جي حملي جي بہ ڪين سڌ پئجي ڪانہ سگهندي. پر جيڪڏهن هنن کي ان فوجي چرپر جي ڪڙڪ پئجي بہ وئي تہ اهي ٽڪرين تي پنهنجا پير جمائي ۽ تيز رفتار ڇُلهہ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن يا جيڪڏهن ڪين اهو پتو پيو تہ هو جبل جي اتاهين چوٽي تي چڙهي حملي ڪرڻ لاءِ اشاري طور باهہ ٻاري رهيا آهن تہ هو پاڻ ئي ضرور سمجهي ويندا تہ جنگ اڃي سر تي پهتي آهي.

جيڪڏهن حالتن اجازت ڏني تہ ڪاهي واري لنگهہ کان قلعي اندر ڪاهي پئبو ۽ جيڪڏهن سمجهيوسون تہ ائين ڪرڻ صحيح نہ ٿيندو تہ پوءِ ڪاهي واري لنگهہ وٽان اندر داخل نہ ٿبو. هيءَ ساري ڳالهہ فزجيرالڊ تي مدار رکي ٿي تہ جيڪڏهن هو مٿي ٽڪرين تي پنهنجا پير پختا ڪري

ويو تہ ساري پيادل هن جي پٺيان صفون ٻڌي بيهي ويندي. جيڪڏهن کيس شڪست ملي تہ پوءِ اهڙي شڪست کي لڪائڻ لاءِ ڪاهيءَ واري لنگهہ وٽان جلهہ ڪرٽي پوندي پر ڪاهي واري لنگهہ وسيلي حملو ڏاڍو خطرناڪ هوندو تنهن ڪري ان کان هٽ ڪيي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. مگر فوج پُراعتماد هئي ۽ جنگ ڪرڻ لاءِ ڳٽ ڏئي بيهي رهي هئي. جنرل چارلس انهن جي همت ۽ بهادريءَ کان ڇڪيءَ ريت واقف هو. تنهن ڪري هن ڪاهي واري لنگهہ وسيلي طوفاني حملي بابت حڪم ڏيڻ کان لهرائي رهيو هو. هن جي مرضي هئي تہ رزرو فوج سندس هٽ هيٺ رهڻ گهرجي جنهن کي ضرورت وقت مرحليوار لنگهہ ڏي موڪليندو رهجي. ڇاڪاڻ تہ هن کي فوج جي بهادريءَ ۽ همت تي تمام گهڻو اعتماد هو. جيڪي توبن جي گولن جي گجڪارن ۽ دونهين ڪري وڌيڪ مشتمل ٿي ويا هئا ۽ لڪ ڏانهن وڃڻ لاءِ ڏاڍو بيتاب هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ڪابہ قوت سندن بهادريءَ اڳيان بيهي ڪانہ سگهندي. سندس فوج ڪيتري پاڻيءَ ۾ هئي جيڪا اتر واري لنگهہ وٽ بيٺي هئي ۽ پنهنجي اهڙيءَ بهادريءَ جو مظاهرو ڪري چڪي هئي. هن فوج جي پاسن کان پٺيان بيٺس ۽ علي مراد جون فوجون بيٺل هيون جن ان کي لنگهہ وٽان هڪ ئي وقت طوفاني حملي ڪرڻ جو حڪم مليل هو.

غلطيءَ سبب ڪيل حملي جو نتيجو

هي ڪمانڊر هن کان اڳ هڪ حملي ڪرڻ جي مقصد سان گڏ ٿيا هئا ۽ هڪ ننڍي رستي وسيلي لڪ ۾ داخل ٿيا هئا. پر هڪ فوجي سارجنٽ ۽ سورهن رضاڪار غلطيءَ وچان هڪ ننڍي غار کان داخل ٿيا جن جو تعلق 13 ريجمنٽ سان هو. هن غار جي ٻئي پاسي دشمن ميڙاڪو ڪيون بيٺو هو. پر اڳتي هلي اهو غار نما لنگهہ هيٺ اونهون ٿي ويو جنهن مان گذرڻ ئي ناممڪن هو. ان فوج جي ڪمپني هن غار جي ٻئي پاسي هئي جنهن سان مذڪوره سارجنٽ جو واسطو هن ڪمپنيءَ جي عملدار جڏهن ڏٺو تہ ٽڪريءَ تي بيٺل دشمن ڏاڍو سگهارو آهي تہ هن موٽڻ جو اشارو ڪيو. پر ان کي سارجنٽ غلط سمجهيو تہ اهو اشارو حملي ڪرڻ لاءِ آهي. تنهن ڪري هن ايڪپريءَ ٽڪريءَ تي مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي. ڏاڙيل ان ٽڪريءَ جي اوٽ ڏيون سيني جيتري اوچي پٽ پٺيان لڪا وينا هئا جيڪا ٽڪريءَ تان لهڻ واري جڳهہ جي

پرسان هئي. پهريائين ته اتي يارهن ڇٽا فوجي موجود هئا. ان کان پوءِ تعداد وڌي ستر ٿي ويو. جيڪي اڳتي سرڪي اچي پرسان بينا. مٿي بيان ڪيل يارهن فوجين جي سينن تي ميڊل چمڪي رهيا هئا. ڪن کي ٽي ميڊل به مليل هئا. جيڪي بي مثال بهادري جو مظاهرو ڪري رهيا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته جنهن دليريءَ جو هنن جلال آباد ۾ مظاهرو ڪيو هو سو ڪو وڏاءُ ڪونه هو. هنن مان ڇهه ڇٽا ته مري ويا باقي ٻيا سخت گهائجي پيا هئا. جن کي ٽڪريءَ تان کسڪائي هيٺ موڪليو ويو هو. هنن فوجين سترهن ڏاڙيلن ۽ سندن ڪمانڊر کي ماري پوءِ اهڙي قرباني ڏني هئي.

بلوچ روايت موجب جنگي جوڌن جو ڪفن دفن

هنن جابلو ماڻهن ۾ هي رسم هوندي آهي ته جڏهن ڪا معزز ۽ محترم شخصيت جنگ ۾ وفات ڪري ويندي آهي ته غسل ڏيڻ کان پوءِ ان جي هڪ هٿ جي ڪارائيءَ ۾ سائو يا ڳاڙهو سگهو ٻڌندا آهن. پر اهو ضرور ڏٺو ويندو آهي ته ان بهادر انسان جنگ ۾ وڙهندي ڪهڙيءَ دليريءَ سان موت جي آجيان ڪئي آهي. ڪارائيءَ ۾ ڳاڙهو سگهو ٻڌڻ وڏي اعزاز جي علامت تصور ڪيو ويندو آهي. انهيءَ رسم مطابق هنن جنگجو ماڻهن کي وهنجاري ڪفن ڏيڪايو ۽ هر هڪ لاش جي ٻنهي ٻانهن ۾ ڳاڙهو ڏاڳو ٻڌا هئا. هن کان اڳ ڪلارڪ جي هٿن جي ڪاراين ۾ ٻه ڳاڙها سگها ٻڌا ويا هئا. ڇاڪاڻ ته هو بهادر هو ۽ ڏاڍيءَ دليريءَ سان دشمن جو مقابلو ڪيو هو. هنن جي موت ڪري سيل Sale شرم محسوس ڪري رهيو هو. ڇاڪاڻ ته اهي بهادر پنهنجي دليريءَ جي ڏاڪ وهاري چڪا هئا پر هن جلد ئي اهڙو مٽاهون ماڳ حاصل ڪري ورتو هو. شال هنن جا نالا عزت ۽ احترام سان ورتا وڃن.

باغي پيش نه پيا ته تروڪي سندن موت جو ميدان بڻبو

سر چارلس نيپئر تروڪي تي طوفاني حملي جو پڪو پهه ڪري چڪو هو. اهڙي حملي جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. پر اهو تڏهن جڏهن ٻيا طريقا ناڪام ٿي ويندا ۽ ائين ڪرڻ کان سواءِ ڪو ٻيو گس ڪونه هوندو. سر چارلس پنهنجي فوجي سپاهين سان گهٽو پيار ڪندو هو ۽ ڪونه چاهيندو هو ته اهي اهڙي قهري ڪوس جو شڪار بڻجن. هن جي سوچ هئي ته هنن جي بهادري کي آزمائي ڏسڻ جا ٻيا طريقا ختم ٿي

ويندا ته اهو آخري طور طريقو ڪتب آندو ويندو. پر آڏو دشمن ۽ بهادر ته هو پر ڪين ڪاڏو پيتو ۽ گهٽ ملي رهيو هو. تنهن ڪري ڏاڍا ڪمزور ٿي ويا هئا. اهو ئي ڪارڻ آهي جو بيجار جا بٽائيل بهترين جنگي منصوبا ناڪام ٿي رهيا هئا. ان ڪري ڳالهه ٻولهه ڪان سواءِ هنن لاءِ ڪو ٻيو رستو ڪونه رهيو هو. پر هن جي چوڌاري سخت ڪڙو چاڙهيو ويو. تنهن ڪري ڪابه ڪاڌي پيتي جي شيءِ اندر وڃي ڪانه ٿي سگهي ۽ سوچيو پئي ويو ته ناهه جي ڳالهه ٻولهه ۾ دير ڪانه ٿيندي. جنگ جي جاري رکڻ لاءِ سر چارلس کي ان ۽ پاٽي گهٽو پري کان آڻڻو پوندو هو. سندس ويڙهاڪن جي حالت اها هئي جو اڇيا ۽ بکيا هئا سندن لڳن ٿي ساڃي ليڙ ۽ ڪانه هئي ۽ پير ۽ اگهاڙا هئا. هنن سارو پنڌ ڇهنبارين پهڻ تان ۽ ننڍي جهنگ وچان ڪيو هو. تنهن ڪري سندن پيرن جون ڪلون لهي ويون ۽ ڪپڙا ۽ ڦاٽي چيڙهون ٿي ويا هئا. بک ۾ هر گندي شيءِ کائڻ ڪري منجهن بيماري ڪاهي پئي. جنهن ڪري اهو اهڙيءَ ڪُهڙيءَ بيماريءَ ۾ ڦاسي پيا جو گهڻا ويرَ ۽ ويڙهاڪ مري ڪپي وڃي آگرين ته ڳڻڻ جيترا باقي بچيا آهن. اهڙي ڪاري واريءَ ۾ ۽ هنن ٻڙڪ ڪانه ٻولي. سندس ماڻهو ۽ راضي هئا ته هو پنڌ ڪري مرن يا سندن ڪنڌ تلوار سان وڍجن پر هو پنهنجي ڪمانڊر جو هر چيو اکين تي رکندا هئا. هڪ فوجيءَ پنهنجي خيال جو اظهار هن ريت ڪيو هو ته "جڏهن مان هن جهونڙي جنرل کي لڳاتار گهوڙي تي سفر ڪندو ڏسان ٿو ته پوءِ مون جهڙي جوان کي پير پساري ڇو وهڻ گهرجي. خدا جو قسم جيڪڏهن هو مون کي حڪم ڪندو ته مان پاڻ توب جي منهن ۾ ڏئي سگهان ٿو." هي فوجي عملدار جنگي مهم ۾ هن سان گڏ هو جنهن پنهنجي خيال جو هن ريت اظهار ڪيو هو.

اهي بهادر عملدار ۽ وسيع دل وارا فوجي سپاهي هئا. هاڻي هنن جي طاقت جا ڏينهن اڇڻ وارا آهن. ماضيءَ جا اڻ وٽندڙ واقعا ڇڻ سندن قوم جي ڪم نصيبي هئي. اهي پنهنجي تنبن جي دروازن مان ڏسي رهيا آهن ته ڪهڙييون ڇڇهيون آهن جتي سندن جنگي مهمون ناڪام ٿيون هيون. نوڪدار ٽڪرين تي اهڙا نشان موجود آهن جتي ڪلارڪ ۽ ٻين دوستن جا لاش انتقام وٺڻ لاءِ واجهائي رهيا آهن. جيڪڏهن جابلو ماڻهو ٿورو وقت ترسن ها ته ڪائنس هر وقت انتقام ورتو وڃي ها. هن ڪان

اڳين مهمن دوران رسدگاه وارن جو قتل عام ٿيو هو جيڪي ويچارا پنهنجي سامان جي ڪپائڻ لاءِ فوجي پيش قدميءَ سان گڏ سفر ڪندا آهن. تنهن ڪري فوجين جون دليون ڪوسيون هيون ته اهڙن ماڻهن سان ناهه جون ڳالهيون نه ڪيون وڃن ۽ فيصلو تلوار جي ڌار سان ٿئي. هن انگريز جنرل جي شخصيت ۾ ايڏو اثر هو جو اڳي جيڪي انتقام ونڊ لاءِ قسم کڻي چڪا هئا سي به پنهنجي ضد تان لهي ويا. اهي ڏاڙيل رڳو انگريز فوجين لاءِ بي رحم ڪوڙ هئا. پر پنهنجي زالن ۽ ٻارن ٻچن لاءِ به ظالم هئا. ان کان پوءِ هنن پڪو پهه ڪيو ته انهن جي بي گناهه زالن ۽ ٻارن ٻچن کي بچائڻ لاءِ ساڻن ناهه جي ڳالهه ٻولهه ضرور ڪئي ويندي. خوشقسمتي جي ڳالهه اها هئي جو بي گناهه عورتن ۽ ٻارن ٻچن جي قتل عام کان پاسو ڪيو ويو.

دومبڪي، بگٽي ۽ جڪراڻي سردارن جو نيپئر اڳيان پيش پوڻ

28 فيبروري تي تروڪي دريافت ٿي هئي. 4 تاريخ مارچ تي بجار خان دومبڪي، سلام خان بگٽي، دريا خان جڪراڻي ۽ به ٻيا ننڍا سردار ان وقت سر چارلس نيپئر جي تنبوءَ ۾ داخل ٿيا جڏهن هو تروڪي تي طوفاني حملي جا حڪم جاري ڪري رهيو هو. هنن سردارن سان مندو Mandoo خان به گڏ هو جيڪو بجار خان جو ننڍو ڀاءُ هو. جنهن جي نالي کان انگريز ڪمانڊر اڃا تائين واقف ڪوڙ هئا. پر مڙس مٽيادار هو. هنن سردارن سان گهرام به گڏ هو. سيئي سردار قداور ۽ سگهارا هئا ۽ خوفناڪ جنگجو ڏسجي رهيا هئا. پر دريا خان جڪراڻي قد جو وڇٽرو هو جيڪو مزاج ۾ ڏاڍو شريف پئي لڳو. سندس قبيلو هن جي شرافت ڪري سندس تمام گهڻي عزت ڪندو هو. هي سردار اهڙي عزت لائق به هو. ٻين سردارن جي خيال موجب هي سردار قتل ڪرڻ ۽ لٽڻ ڦرڻ لائق هو. بجار خان وڏي عمر جو سردار هو. پر قد ڪاٺ ۾ پانجيرو ۽ پهلوان هو. سندس شخصيت ۾ مقناطيسي اثر هو. طاقتور هجڻ ڪري وڏيءَ عزت جو مالڪ ۽ جابلو علائقن جو دلير ڏاڙيل هو. سندس جوش جذبو خطرناڪ هو. جيڪو سندس عزت ۽ شخصيت سان بي جوڙ لڳي رهيو هو.

هنن اڇڻ سان ناهه جي شرطن ٻڌائڻ جو مطالبو ڪيو. جنهن تي سر چارلس کين چيو ته پهريون شرط پيش پوڻ آهي. ٻيو ته جنهن جوءِ ۾ آهيو اتان لڏي ويندؤ. ميداني علائقا ڇڏڻا پوندؤ خطرناڪ جابلو علائقن

کي ڇڏڻو پوندوَ. تنهن تي سردارن چيو اسان کي پنهنجي ماڻهن سان صلاح ڪرڻ جي مهلت ڏيو.

ٻئي ڏينهن مندو خان آيو ۽ سر چارلس کي چيائين ته شرطن ۾ ڪجهه ترميم ڪئي وڃي، جنهن تي جنرل وراڻيو ته شرطن ۾ ڪنهن به قسم جي ترميم ڪانه ٿيندي. ان کان پوءِ دريا خان جکراڻي، ترڪ علي، دينڻ، مندوئي، سليمان رمداڻي، بجار خان جو ڀاءُ جمال خان ڊومبڪي آيا جن سان گڏ سندن قبيلن جا ماڻهو هئا جيڪي سر چارلس جي پيرن ۾ تلوارون رکي پيش ڪيا. هنن سردارن سر چارلس جو احسان مڃيندي چيو هو ته اسان تنهنجا ٿورائتا آهيون جو تو اڄ ۾ اسان جي عورتن ۽ ٻارن ٻچن جي عزت رکي. مردن کي لٽيو ڦريو ڪونه ويو هو. هو فوج سان گڏ ائين هلي رهيا هئا جيئن ڪو ماڻهو قافلي سان گڏ عزت آبروءَ سان سفر ڪندو هجي. هنن سان گڏ جيڪا مال ملڪيت هئي تنهن کي به هٿ ڪونه لاتو ويو. هنن ٻڌايو ته ڪئپٽن پوسٽنس بجار خان سان توهين آميز سلوڪ ڪيو هو. تنهن ڪري هو ڪنهن به واعدي تي ويساهه ڪونه ٿو ڪري. ان کان پوءِ جنرل سمپسن ڳالهايو جنهن کي تروڪي ۾ ڪيڊي موڪليو ويو هو.

بلوچ سردارن جو ڪئپٽن پوسٽنس کي گرفتار ڪري سزا ڏيڻ جو شرط

سر چارلس پنهنجي خيالن ۾ بلڪل صحيح هو. بعد ۾ اتي وينل سردارن پنهنجي ڪارائن ۽ مرن ڏانهن اشارو ڪري ڪئپٽن پوسٽنس جي نالي کي ڌهرايو جنهن جو مطلب هو ته ان ڪئپٽن کي گرفتار ڪيو وڃي. اهو ڏسي انگريز جنرل ناراض ٿي ويو ۽ نئين سر جنگي سرگرمين جاري ڪرڻ جو حڪم ڪيو ۽ ٽن سَوَن تي مشتمل فوجي ڪالم کي حڪم ڪيائين ته هو وڃي علي مراد ۽ بيٽسن سان رابطو ڪن جيڪي تروڪي جي اولهه پاسي موجود آهن. بلوچ سردارن پيش پوڻ وقت تروڪي جي ڏکڻ پاسي وارن لنگهن کي سر چارلس جي حوالي ڪري ڇڏيو هو. تنهن ڪري فوج کي ننڍن ڪالمن ۾ ورهائي تروڪي اندر موڪليو ويو ته جيئن ان جڳهن جي اندروني حصن تي قبضو ڪري وڃي. ڪين اهو به حڪم ڪيو ويو هو ته جنهن کي به ڏسن ته ان خلاف بندوق ۽ تلوار کي استعمال ڪن. پر ڪين تاڪيد ڪيو ويو هو ته عورتن ۽ ٻارڙن جي عزت رکي وڃي. اهڙا حڪم 7 تاريخ تي جاري ڪيا ويا هئا. ٿوري وقت کان پوءِ بجار جا ٻه ڀائر ۽ سندن ڪيپٽن کي گرفتار ڪيو ويو جن ڪنهن به قسم

جي مخالفت کانه ڪئي هئي نه وري کا رتوچاڙ ئي ٿي هئي. بجار به الائي ڪاڻي وڃي لڪو هو. اهڙي ريت مدد ڪرڻ وارا فوجي ڪالم، اٺ سوار فوج، گھوڙيسوار فوجي هيڊ ڪوارٽر ۽ ان جا پھريدار فوجي دستا ٻيا جي ڪڍ نڪري پيا هئا. انهن سيني کي حڪم هو ته بيجار کي زنده يا مرده گرفتار ڪري سر چارلس نيپئر آڏو پيش ڪيو وڃي.

بجار ۽ ٻين بلوچ سردارن جي گرفتاري ۽ بگٽين جي ڀاڄ

گھٽي ڪوشش کان پوءِ هنن سردار بجار سندس ڀاءُ مندو هڪ ڀائٽي، سندس پٽ وزير خان ۽ هڪ ننڍي بگٽي سردار کي گرفتار ڪيو ويو. هن سان گڏ قبيلي جا اهي ماڻهو به هٿيڪا ڪيا ويا جيڪي بجار خان جا وفادار هئا. باقي ٻيا ماڻهو پاڻمرادو اچي پيش پيا هئا. سر چارلس عهد ڪيو هو ته انهن ماڻهن جي هر شيءِ لٽن ڦرن. پر ڪين چيو ويو هو ته عورتن ۽ ٻارن جي عزت ڪئي وڃي. تنهن ڪري فوجين جتي به عورت ڏٺي يا جتي به ٻارڙن جو آواز ٻڌو اوڏانهن ڪونه وڌيا ۽ انهن سان جيڪا به ملڪيت مڏي هئي. تنهن کي به هٿ ڪونه لاتو ويو هو. سلام خان بگٽي ساڻ هو جو الائي ڪيڏانهن ڀڄي نڪري ويو هو. سندس سھرو هڪ ڪيتران سردار هو جنهن جو قبيلو ڏاڙيل نه پر پوکي راهي ڪندو هو. تنهن ڪري هن سلام خان جي ماڻهن کي پنهنجي علاقي ۾ اچڻ ڪونه ڏنو. ان کان پوءِ سلام بگٽيءَ جي ماڻهن ٻيو رستو نه ڏسي بکر کان چتو ٿي وڃي مزارين کي ڦريو. پر انهن پنهنجو ڦريل مال ملڪيت کانئن کسي ورتو ۽ سندن هڪ سو ويھ ماڻهو به قتل ڪري چڏيائون. ان کان پوءِ باقي بچيل بگٽين وڃي مرين کي لٽيو ڦريو. چاکاڻ ته کين بک صفا چتو ڪري وڌو هو. موٽ ۾ مرين هنن جا هڪ سو ماڻهو قتل ڪري چڏيا. باقي رهيل بگٽي مانيءَ گرهه لاءِ پريشان وتندا هئا تلڪندا. سندن حالت اهڙي خراب ٿي وئي جو کين ڪو وات الله جي ماني ڳيو ڪونه ڏيندو هو. اهڙي ريت هي جنگي مهم چوونجاهه ڏينهن مسلسل هلي پوري ٿي وئي.

هن جنگي مهم بابت سر چارلس جو بيان هن ريت آهي ته "مان هن ڏکيءَ جنگي مهم دوران ڏاڍو پريشان هوس، مون کي اها به پڪ ڪانه هئي ته منهنجي هن تعريف جوڳي ڪم کي ڪير ساراهيندو به الائي نه. پر مان سمجھان ٿو ته جو ڪجھ ڪيو آهي بهتر ڪيو آهي ۽ اها راند هاڻي ختم آهي."

نيپئر کي پنهنجن مانُ نہ ڏنو

سر هينري هاربنج کان سواءِ ڪنهن ٻئي هن جنرل جي تعريف ڪانہ ڪئي هئي. هن جو سر چارلس سان فوجي پاڻ ۾ عوامي انسان جهڙو رويو هو. انگلينڊ جي اختيارين بہ سندس هن جنگي مهم کي اهميت ڪانہ ڏني. اهڙين خبرن کي فقط هندستان تائين محدود رکيو ويو هو ۽ انگلينڊ جي ماڻهن کي پوري معلومات ئي ڪانہ ڏني وئي هئي. جنرل چارلس جي فوجي ذات، فوجي عملدارن جي بهادري، فوجي سپاهين جي دليري ۽ جن ماڻهن سرترين تي رکي جانين جو نذرانو ڏنو تن سڀني کان انگلينڊ جي ماڻهن کي بي خبر رکيو ويو هو. جن ماڻهن بهادري جي ڳالهين کي ڊپائڻ ۽ گهٽڻ جي ڪوشش ڪئي هئي تن تي فرض هو تہ اهڙن ماڻهن کي انعام ڏين ها ۽ بهادري جا ميڊل ڏين ها. پر تاريخ جي وات کي بند ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. اهڙيون ڳالهيون فقط اهي ماڻهو ڪندا آهن جيڪي فطري طور گنديءَ ذهنيت جا هوندا آهن. سندس وفات کان پوءِ هنن ڳالهين کي اهميت نہ ملڻ گهرجي. ان کانسواءِ هن جي اسٽاف مان ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي عهدي ۾ ترقي ڪانہ ملي. لارڊ رپن بہ گهٽي وقت تائين ڏانهنس لکيل خطن کي عام ماڻهوءَ کان لڪائيندو رهيو هو. جڏهن کانئس پڇيو ويو تہ هن ائين ڇو ڪيو؟ تہ هن جواب ۾ چيو کانئس وسري ويو هو. ان جنگي مهم ڏونگرن جي ڏڇن هڪ ڏينهن ڇا هڪ ڪلاڪ بہ گهوريو. پر لارڊ رپن ان کي ڪجهہ بہ ڪونہ سمجهيو. پر پنهنجي عيش عشرت واري زندگي کي گهڻو قيمتي تصور ڪيو هو. هن گورنر جنرل هجڻ واري عرصي ۾ مختصر لفظن ۾ اهڙو ذڪر ڪونہ ڪيو. ائين ڪرڻ شايد عوام جي توهين هئي!

مري سردار جو وڪيل معرفت پيش پوڻ

بجار کي گرفتار ڪرڻ واريءَ هن ڏکي مهم دوران مرين ڏڇي پنهنجا وڪيل موڪليا هئا. انهيءَ زماني ۾ مري قبيلي جي هلت چلت ڪجهہ مشڪوڪ ٿي وئي هئي. تنهن ڪري سر چارلس جو سندن اهڙين ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪجي ويو هو ۽ مري سندس رويي کان ڏڇي ويا هئا. بجار جي پيش پوڻ کان پوءِ هي انگريز جنرل هر سرگرميءَ کان آجو ٿي ڇڪو هو. ان کان سواءِ مرين جي شهر ڪاهان ڏانهن اهڙو رستو وڃي رهيو هو جنهن سان آساني سان توبون وڃي سگهيون ٿي ۽ جنهن ڏانهن وڃڻ لاءِ

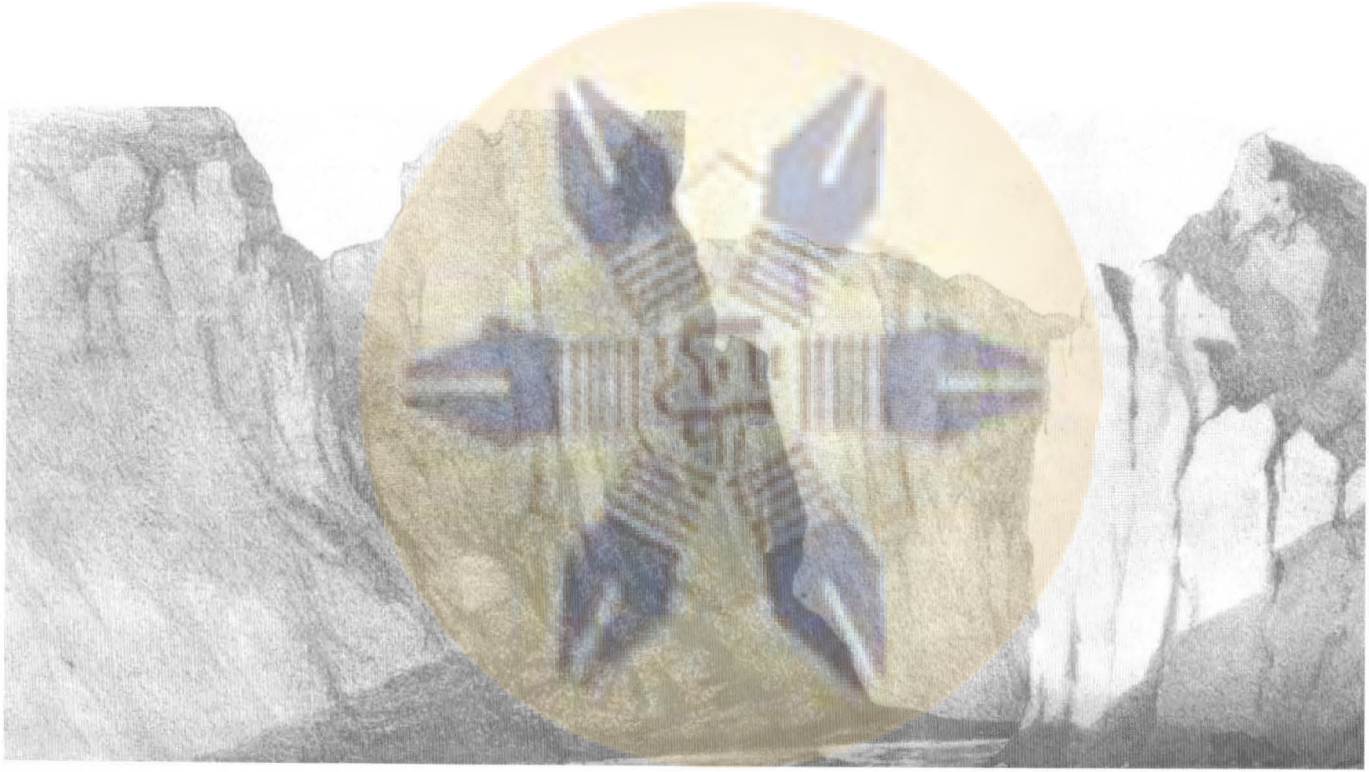
سرتاف ۾ نفوسڪ جالڪ بہ ڪليل هئا. اهڙي حملي جي خوف سبب مرين جا وڪيل سر چارلس سان ملڻ لاءِ سندس فوجي ڪئمپ ۾ آيا هئا. مرين ڊج کان پنهنجا ڪتب ۾ ڏڻ چاليهہ ميل پري اتر موڪلي ڇڏيا هئا. اهي وڪيل جنرل چارلس کي ڏاڍا وفادار ۾ تابعدار نظر آيا. تنهن ڪري هنن سان اتحاد جو نئون ناهہ ڪيو ويو هو ۾ ڪين بگٽين وارو ديراه ۾ ان جي چوڌاري آباد علائقو انهن کي ڏيڻ جي آڇ ڪئي. پر مرين جي وڪيلن سر چارلس جي اها آڇ انهيءَ ڪري قبول ڪانہ ڪئي تہ ڪين بگٽين مان ڊج هو ۾ سمجهي رهيا هئا تہ جيڪڏهن انگريز سنڌ ڇڏي هليا ويا تہ بگٽين سان دشمني ڪري قبائلي جهيڙو شروع ٿي ويندو. بمبئي واري ڊر بہ سدائين ائين چوندي هئي تہ مرين ۾ بگٽين ۾ جهيڙو ناگزير آهي.

جنگي مهم متعلق چارلس نيپئر جا ويچار

هيءَ فوجي مهم تہ ننڍي هئي جوڪو وڏو هو. هي مهم ختم تہ گهٽو وقت اڳي ٿي وڃي ها پر پئہ هو تہ متان هنن بلوچ سردارن جو سڪن سان اتحاد ٿي وڃي. پر جيڪڏهن اهو خوف نہ هجي ها تہ روجهاڻ فراري واري علائقي مان گذري ان جابلو علائقي کي اولهہ ۾ اوير کان ڪڙو چاڙهجي ها تہ بلوچ سردارن کي گجرو جي لڪن ڏانهن وڌڻ جو ڪو موقعو ئي ڪونہ ملي ها ۾ بنا ڪنهن دير جي ڪين ڊوڙائي اچي تروڪيءَ ۾ سوڙهو ڪجي ها. جڏهن بجار لولي ۾ جمڪ لڪن کي چڏي گندوئي هليو ويو تڏهن علي مراد هڪدم وڃي متن قبضو ڪري ها تہ وڌيڪ ڏڇو پيدا ڪونہ ٿئي ها. پر هو سڇو ڪونہ هو. جهڙيءَ ريت جابلو ماڻهو نڱ ۾ هوشيار آهن. تهڙو سندن وڙهڻ جو طريقو آهي. پر انگريز جنرل جي فوجي ڏاهپ هنن جهنگلي ماڻهن جي ويڙهہ جي فن متان غالب پئجي وئي هئي. هتي پلوٽارچ Plutarch جو فلپمين Philpopoemen لاءِ چيل هڪ اقتباس پيش ڪجي ٿو "هن عظيم انسان ڪريٽ Crete جي روايتن کي ڪتب آندو هو. انهن جي فن ۾ فڪر کي استعمال ڪيو هو. لڪي حملا ڪرڻ بہ انهن وٽان سکيو هو. پر پوءِ ڪيس معلوم ٿي ويو تہ انهن جون سڀ حڪمت عمليون وسيع نظر جنرل جي پيٽ ۾ ٻاراٽيون ۾ تنگ نظريءَ جي بنياد تي بيٺل هيون."

جمڪ فوجي ڪئمپ (وانڊ)

گُجارولک

سيبري لك

تروڪي لڪ جو جبل جي چوٽيءَ کان نظر ايندڙ ڏيک

مهم جي جنگي حڪمت عمليءَ ۽ سوپ جو داستان

سر چارلس نيپئر پنهنجي مختصر فوج سان اسي ميل جو رڻ جهاڳي وڃي پار پيو هو جنهن جو تعداد پنج هزار هو. هن اڳتي وڌي دشمن جي لڪن ۾ پاڻي وارين جڳهن تي وڃي قبضو ڪيو هو. جيڪي مهم جي منهن ۾ هئا. ان کان سواءِ بنا ڪنهن رتو ڇاڻ جي مضبوط لڪن تي قبضو ڪري ورتو هئائين ۽ سندن منصوبن کي متي ۾ ملائي ڇڏيائين فقط چوونجاهه ڏينهن ۾ انهن سردارن کي پيش پوڻ لاءِ مجبور ڪيو هئائين جن وٽ سندس فوج کان چوڻا ماٺهو وڌيڪ هئا. اها سندس فوجي حڪمت عملي هئي جو هو سندن پسند جي جنگي ميدان تي ڪونہ وڙهيو هو. هن ڪمانڊر کين انهن جڳهن تي بک ماري پاهہ ڪيو جن تي هو کيس بکئي مارڻ لاءِ منصوبا تيار ڪري چڪا هئا. هن بي مثال فوجي جوڙجڪ ڪري تيز رفتاريءَ سان پهچي هنن سان اهڙو جهيڙو ڇڏيو هو جيڪو هنن جي ويڙهہ جو من پسند طريقو هوندو آهي ۽ ان علائقي ۾ جيڪو هڪ سو چاليهہ ميل ڊگهو اسي کان هڪ سو ويهہ ميل ويڪرو هو. ان کانسواءِ اهڙو خشڪ ويران ۽ سفر ڪرڻ ۾ ڏکيو جو ان جو مثال ساري دنيا ۾ ملڻ مشڪل آهي. هن بي ڊپي ڪمانڊر بلوچ سردارن ۽ سندن هزارن ماٺهن کي رٽپٽن. ڏکين جابلو علائقن پيچيده لڪن ۽ لنگهن مان ڊڪائي ڊوڙائي پيٽ ۾ سور وجهي ڇڏيو ۽ کين ساهہ پٽڻ جيتري وٽي بہ ڪانہ ڏني هئائين. هي اهڙو ڏکيو علائقو هو جو ٿوريءَ غلطيءَ ڪري سندس ساري فوج تباهہ ٿي وڃي ها. دشمن ٻيو ڪجهہ نہ بہ ڪري ها پر رڳو مٽان پٽر اڇلي ها تہ هاڃا ڪري ڇڏي ها. هن کان سواءِ ڪو ٻيو حملہ آور هن خشڪ ۽ خطرناڪ علائقي ۾ تہ داخل ئي ڪونہ ٿيو آهي نہ انهن خوفناڪ لڪن وچان گذريو آهي. اهڙا ڏکيا لڪ ساري وچ ايشيا ۾ نظر ڪونہ ايندا. سر چارلس اهڙن جنگجو ماٺهن کي شڪست ڏني آهي جن کي شڪست ڏيڻ ناممڪن هو. تنهن ڪري اوڙي پاڙي جي قومن تي سندس ڏاڪ ۽ دهشت ويهي وئي آهي. سر چارلس کي بنگال جو هڪ جاسوس ديوتا ڪري سڏيندو هو. ساڳيءَ ريت ڪيچيءَ واري جابلو علائقي جا ماٺهو هن کي شيطان ڪوٺيندا هئا. پر هاڻي اهي سنڌ جي رعيتي بڻجڻ لاءِ خواهشمند آهن. ان کان سواءِ سنڌ جا بلوچ قبيلا بہ هن سان وفادار آهن. ڇاڪاڻ تہ کيس طاقتور محافظ سمجهن ٿا.

اهڙا سڀ نتيجا جلديءَ ۾ ڪوبہ مليا هوندا. هن فاتح ڪمانڊر جو چوڻ آهي تہ "انهن ويران علائقن ۾ جنگ ڪرڻ ڏاڍي ڏکي آهي." فوج لاءِ داڻو پاڻي ملڻ مشڪل، چرپر ڏکي، رستو ڳولي لهڻ ڏاڍو، اهڙيون ڏکيائون ۽ ڏاڍا ڪنهن بہ ملڪ ۾ ڪوبہ آهن. ٽڪريون جبل ۾ رڻ پٽ جيڪي خطرناڪ لڳن ۽ لنگهن سان پريا پيا آهن. انهن سان سفر ڪرڻ تي ائين محسوس ٿيندو آهي. جڙ اگهاڙا پير ڪنهن نوڪدار پٿر تي ڪُپي رهيا آهن. تنهن اُٺ، گهوڙا، گڏهہ ۽ ڏاند سڀ منڊا. انهن نوڪدار پٿرن فوجي بوٽن کي ڪنا ڪيڙا ڪري ڇڏيو هو. اهو ڪم ماڻهن ۽ جانورن لاءِ ڏاڍو ڏکيو هو. نئپولين جو چوڻ آهي تہ "سيني کان ڏکي جنگ رڻ پٽ جي آهي. مان بہ ان ئي نتيجي تي پهتو آهيان."

جابلو ماڻهو بہ دليرآهن جو هنن ڏکين ڏونگرن ۾ رهندا آهن. اها دست بدست جنگ هئي جنهن ۾ 13 ريجمينٽ جي رضاڪارن، سرترين تي رکي جان جا نڏرانا پيش ڪيا هئا. هڪ ڏاڙيل کي بٽنٽ جي چوڪ سان قتل ڪيو ويو هو. جنهن ان فوجيءَ جي هٿ مان بندوق کسي بٽنٽ کي پنهنجي سيني مان پار ڪيو هو. ان کان پوءِ ساڳيءَ بندوق واري بٽنٽ فوجي کي هنئي ۽ پوءِ مري ويو هو. هڪ ٻيو بہ واقعو آهي تہ جهونجهڙي ويل جو پنجويهن ڏاڙيلن سان مقابلو ٿي ويو هو. جڏهن تہ مغل سوارن جو تعداد ويهہ هو. صورتحال اهڙي ٿي وئي جو مخل سوارن کين پيش پوڻ جو چيو. پر جابلو ماڻهن اها ڳالهہ قبول ڪانہ ڪئي ۽ هڪ هڪ ٽيندا سيئي مري ويا.

سر چارلس هنن جابلو ماڻهن جي ويران علائقن ۾ اندر وڃي انهن سان جهيڙو ڪنڊيو هو. هن پنهنجي بهادريءَ عقل ڪري هڪ انچ بہ پوئتي ڪوبہ هٽيو هو. اهو سندس شاندار جنگي عمل هو. پر ڏاڍابندي ڪري سندس بهادريءَ هڪ بہ ڪم عوام جي آڏو ڪوبہ اچي سگهيو هو تہ جيئن جنرل جي همت افزائي ٿي سگهي. اها هڪ گندي ذهنيت هئي جيڪا ڪنهن انگريز کي ڪانہ ٿي سونهين. جيڪڏهن مشڪلاتن مٿان غالب ٿي، مختصر فوج سان اڳتي وڌي، بهادري جي جنگي ڪمن کي جاچي پرکي ڏسبو تہ هن انگريز جنرل ڪمال ڪري ڏيکاريو هو ۽ اها ئي هڪ سچي ۽ ذهين فوجي ڪمانڊر جي نشاني هوندي آهي. هن ڏکي مهم کي ڪاميابي سان توڙ تي پهچائڻ ۾ سندس اٽل ارادن ڪرامت جو

ڪم ڪري ڏيکاريو هو. انهيءَ زماني ۾ بمبئي واري ڌر هن خلاف اجائي واويلا مچائي ڇڏي هئي. پر هن جو عزم اڏول رهيو. هنن ماڻهن جو مقصد هو ته هن جنرل گڏ وڙهندڙ فوج حوصلا هاري ويهي ۽ سوپ کان مايوس ٿي وڃي. لارڊ جي اجائي هٺ ۽ غرور ڪري 78 ريجمينٽ تباهه ٿي چڪي هئي. جيڪڏهن سوپ حاصل نه ٿئي ها ته جنرل چارلس بہ زنده رهي ڪونہ سگهي ها. بلوچ سردارن کي ڪهڙيون سزائون مليون ان لاءِ ته ڪجهہ بہ چئي ڪونہ ٿو سگهجي. پر هن جنگي مهم جي ابتدائي دور ۾ قلات جي خان، ڏاڙيلن ۽ وفادار چانڊين کي بہ برغلائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. علي مراد سان گڏ سندس بلوچ ماڻهن بہ بدنيتي ڏيکاري هئي. پر هڪدم پتو پئجي ويو. تنهن ڪري کين غداري ڪرڻ جو موقعو ڪونہ ڏنو ويو جيڪي پنهنجي بلوچ پائرن سان ٻڌ هئا. اهڙي ڏکي وايو منڊل هوندي بہ جنرل حملا ڪري دشمن مٿان وڃي اوچتو ڪڙڪندو هو. اهڙن معاملن ۾ جسماني سرگرمي، تيز رفتاري ۽ فوجي ترتيب ۽ ترڪيب جي ضرورت هوندي هئي. اڄ قليجي ۽ شاهپور بہ اوچتي حملي ۾ فتح ڪيون ويون هيون. ڏاڙيلن کي پٽي پوڻ کان اڳ سندن رابطو اولاهن جابلو علاقن کان ڪٽجي ويندو هو. کين اها سٽس پئجي ڪانہ سگهندي هئي ته ڪو حملو شروع ٿي چڪو آهي. هي اهڙيون ڳالهيون جن ڪري سندس ڏهانت کان انڪار ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. هن لولي، جمڪ جا لڪ پنهنجي ڏاهپ وسيلي قبضي هيٺ آندا هئا. ان کان سواءِ هن سمپسن کي فوجي ڪالم ڏئي مٿن هلان ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو هو. جنهن مان هيڊ ڪوارٽر جي فوج بہ گڏ هئي. سندس اٽل ارادن جو پتو هن مان بہ پئجي سگهي ٿو ته خطرناڪ حالتن دوران بہ هن پنهنجي ڪئمپ لڪن جي وچ تي رکي هئي. اهو مشڪل صورتحال انوقت تائين هليو جو اٺ سوار فوج کاڌي پيتي جي شين کٽي اچڻ لاءِ لڪ ڇپ ۾ آمد رفت شروع ڪري ڏني هئي. جنهن ڪري ٽين وڏي فوجي پيش قدمي ممڪن ٿي سگهي جنهن وسيلي سيبري ۽ زرڪشته تي قبضو ڪيو ويو هو. ان کان پوءِ اوچتو حملو ڪري ٿور جي ولار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. پر ڪاميابي حاصل ٿي ڪانہ سگهي هئي. پر اها انساني وس کان ٻاهر هئي جيڪو هڪ فطري اتفاق هو جنهن کي انساني تدبر ۽ پيش بيني روڪي ڪانہ سگهي ها. هي هڪ عام

جنرل ڪونہ هو جنهن وايو منڊل کي ڏسي تيار ٿيل منصوبي هڪدم ڇڏي ٻي ترڪيب ۾ طريقي کي ڪم آڻي ورتو هو ۽ فوج کي ناڪامي جي مايوسي مان ڪڍي ورتو هو. ان منصوبي جي هڪدم تبديل ڪري دشمن کي اهڙين مشڪلاتن ۾ ڦاسائي ورتو جو هو ڪيڏانهن ٻڌي ڪونہ سگهيا هئا.

هتي هاڻي اهو بہ ڏسڻو آهي تہ هن فوجي جوڙجڪ ۾ صحت ۽ اندروني بهتري ڪهڙي هئي هنن جي اڳين فوجي سرگرمين دوران بلوچ سردار ٻڌي جابلو علاقي جي هڪ ڪنڊ ۾ وڃي گڏ ٿيا هئا. پر اوچتي حملي جي ڪوڙڪيءَ کان وارجي وڃي تان بچي ويا هئا ۽ لڪ جي پٽيان اهڙيءَ جاءِ تي وڃي لڪا هئا جتي پهچڻ مشڪل هو. مٿن نظر رکڻ تہ مشڪل ٿي پيو هو. ان جو ڪارڻ اهو هو تہ کاڌي پيتي جون شيون ختم ٿي ويون هيون ۽ فوجي سامان ۽ کاڌ خوراڪ جون شيون پري هيون. بلوچ سردارن کي ٻڌي نڪرڻ جو سونهري وجهہ هو. ڇاڪاڻ تہ سندن ويڙهاڪن جي دمبالي Rear ۾ هڪ لڪ موجود هو. ائين ڪري هو اهو ساڳيو علاقو فتح ڪري پئي سگهيا جيڪو هنن کان انگريزي فوج فتح ڪري ورتو هو. ان کان سواءِ هو نئين جنگ جي ابتدا ڪري انگريزي فوج جي اڳين سوين مٽان پاڻي ڦيري ڇڏن ها. هن ڏکن سورن جا سپ سوڻا سهي بلوچن کي ناڪام ڪري جڙ ڏڇن جي ڏونگر کي ڏاري وڏو هو. اهڙي مشڪلات جي ڦندي ۾ ٻروچ وڃي ٻہ ڄنگها ڦاٽا هئا. هو دشمن خلاف اڳرائي ڪرڻ مان ٿورو وقت هٿ ڪڍيَ ويو هو. پر اهو پوئتي هٽڻ جڙ ڪرامت ٿي ويو هو. چوندا آهن تہ "وڏي چال هٽڻ لاءِ ٿورو پوئتي پرڪڻو پوندو آهي." اهڙي ريت بلوچ اتحاد کي مجبور ڪيو ويو هو تہ اهڙي صورتحال ۾ جنگ ڪن جيڪو سندن نقصان ۾ هو يا اهڙي بهترين جڳهہ کي خالي ڪري هليا وڃن جنهن تي انگريز فوج جو حملو ڪرڻ ممڪن ڪونہ هو. ان کان سواءِ انگريزي فوج جي اڳرائي خونخوار ستون اهڙيءَ جڳهہ جتي سندن مقدر ۾ تباهي کان سواءِ ٻي ڪابہ ڳالهہ لکيل ڪانہ آهي. اهڙيون ڳالهيون فقط فوجن جا عظيم جنرل ڪري سگهن ٿا.

علي مراد ۽ ڪمانڊر ان چيف هنٽر لوٽي، جمڪ ۽ ديراهہ تي حملي ڪرڻ جي ارادي سان پوئتي هٽيا هئا. پر ائين ڪرڻ سان هنن فتح

ڪيل علائقن کي هٿ مان ڪونہ ڇڏيو هو. چاڪاڻ تہ بينسن اڃا بہ گجرو جي ڏکڻ پاسي وارو لڪ ڪونہ ڇڏيو هو. سندس فوج جو گذر سفر ان اناج تي هو جيڪو هن دشمن کان ڦريو هو. ان فوجي حصي کان سواءِ ٻي فوج کاڌي پيتي جي ڏيپن وٽ موجود هئي. تنهن ڪري کاڌو پيتو موجود هو. ان دور ۾ هيڊ ڪوارٽر جو هنٽر واري فوج سان رابطو ٽٽل هو. چاڪاڻ تہ اهو تنهن وقت ان جڳهہ تي جتان رستو موڙ کائي گجرو لڪ ڏانهن لڙندو هو ۽ هن دشمن اتحاد تي اتر وار چيڑي ۾ حملو ڪيو هو. جڏهن تہ بينسن ۽ علي مراد ڏکڻ وارو چيڑو جهليون بينا هئا. جيڪڏهن بلوچ سردار ٿورو وقت اتي ترسن ها تہ اها جنگ فيصلہ ڪن ثابت ٿئي ها. ۽ اهو جنگي ميدان انگريزي فوج جي فائدي ۾ هو ۽ بلوچ اتحاد لاءِ مقدر ۾ شڪست لکيل هئي. چاڪاڻ تہ سندن پٺئين ۽ کاپي پاسي سک ملڪ جون حدون هيون ۽ سامهون انگريزن جي فوج هئي جيڪڏهن اهي هيٺ لهي لڪ ڏانهن اچن ها تہ ٻن ٻاهين ۾ ڦاسي وڃن ها. پر هنن تروڪي ۾ پهچي پنهنجي جان بچائي هئي. ان تي بہ هنن جنرل چارلس ڏاهپ سان کين ڪڑو چاڑهي ڇڏيو هو. هن جي پيش قدمي بہ نهايت تيز رفتار هئي. هن سان گڏ ويڑهو فوج جو تعداد صفا گهٽ هو. وٽس فقط هندستاني فوج هئي ۽ سارو وايو منڊل ڳڻپير لڳو پيو هو هن خشڪ ۽ ويران جابلو جوءِ ۾ ويهہ هزار ماڻهو موجود هئا جن سان گڏ بيشمار چوپايو مال هو ۽ سيني لاءِ چوٽي پاٽيءَ جي ضرورت هئي.

باب يارهون

نئين سر انتظامي جوڙجڪ

سر چارلس ڊاڙيلن خلاف فوجي مهم دوران سنڌ جي انتظاميہ کي ڪونہ وساريوهو. هن پنهنجي ڊائري ۾ لکيو هو تہ تروڪيءَ ۾ سردارن سان ٿاهہ جي هلن دڙ ڳالهين ٻولهين انهيءَ انتظاميہ کان ٿوري وقت لاءِ پري ڪري ڇڏيو هو. اتان جي معاملن کي نبيرڙ لاءِ مون وٽ گهٽا ڪيس آهن، جيڪي هڪ ٿهي جي شڪل ۾ منهنجيءَ ميز تي رکيل آهن، جنهن جي اوچائي ٻہ فوٽ ٿيندي. مان يقين سان چئي سگهان ٿو تہ تيهہ کن ڪيس آهن، جن سان لاڳاپيل فل اسڪيپ ڪاغذن جو تعداد پنجاهہ کان نوي تائين هوندو. انهن مان ڪجهہ ڪيس اهڙا آهن جن جو تعلق موت ۽ زندگي سان آهي. پر هي اهڙو ذهني پورهيو آهي جو ماڻهو جي اندر جو آٽت ڊانوانڊول ٿي وڃي ٿو. سر چارلس هن کان اڳ پنهنجو وقت ڊاڙيلن خلاف جنگي مهم کي ڏنو هو. پر هاڻي پنهنجو سارو ڌيان هندستان جي اخبارن ۾ ڇپيل انهن مقالن کي سڌارڻ لاءِ ڏئي رهيو هو جيڪي جنگ متعلق ڇاپيا ويا هئا. جڏهن هو ڊاڙيل سردارن کي سزائن ڏيڻ لاءِ ساڻن ٿاهہ جا شرط طئہ ڪري تڏهن لس ٻيلي جي ڇام سان ميوات جي وٽن خريدڻ بابت خط ڪتابت ڪري رهيو هو جيڪي ڪيس ڪراچي پرسان باغ ۾ پوکٽا هئا. ڪيس سائنس سان لاڳاپيل ڳالهين جو ٻہ اونو هو. ان مقصد لاءِ هن ڪئپٽن وڪري جي سواري جو بندوبست ڪري ڇڏيو هو. جيڪو ايسٽ انڊيا ڪمپني جو ملازم هو جنهن کي جيالاجيءَ بابت کوجنا ڪرڻ ۽ معدنيات جي نمونن گڏ ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. هن پنهنجي رپورٽ ٿاهي هڪ ميمائر جي شڪل ۾ "لنڊن سوسائٽيءَ" ڏانهن موڪلي ڇڏي هئي. هن سوسائٽي هن ماڻهوءَ جي کوجنا کي بهترين جاکوڙ قرار ڏنو هو. جيڪڏهن فوج اڃا ٻہ وڌيڪ عرصو

جبلن ۾ رهي ها تہ هو انهيءَ تحقيق جي دائري کي ايڪا بہ وڌائي ها. هن بجار بگٽي کي گرفتار ڪرڻ سان ڊيره کي تباهہ ڪري ڇڏيو. ان کان سواءِ اولاجي ۽ قليجي جا شهر کهيرين کي واپس ڏنا ويا ۽ لهڙي بلوچ خان جي حوالي ڪيو ويو ان کان جلد ئي پوءِ فوج سنڌ ڏانهن ورڻ شروع ڪيو چاڪاڻ تہ ڪيس سرڪار جو پئسو بچائڻو هو.

شاهپور ۾ مستقل فوج رکڻ لاءِ خان آف قلات کي راضي ڪرڻ

اهڙي ريت جنرل پنهنجي رهبر فوجي دستن سان شاهپور ڏانهن روانو ٿيو. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن قلات جي خان سان ملي سگهي. ساٽس هي ناهہ ڪرڻو هو تہ اوسي پاسي جي انهن ڏاڙيلن تي نظر رکڻ لاءِ فوج جو ڪجهہ تعداد شاهپور ۾ رکڻ جي موڪل ڏني وڃي. جيڪي تروڪيءَ مان نڪري پڃي ويا هئا يا تروڪيءَ جهڙي محفوظ جاءِ اندر داخل ئي ڪونہ ٿيا هئا. سر چارلس ڏاڍو خوش هو چاڪاڻ تہ ڏاڙيلن خلاف جهيڙو ٿوري وقت اندر پڄاڻي کي پهتو هو ۽ رڻ پٽ واري علائقي جي گرمي يورپي فوجين لاءِ تہ هن کان اڳ ئي نہ سهڻ جهڙي ٿي وئي هئي.

قلات جو خان شاهپور ۾ هن جي اوسيڑي ۾ وينو هو جيڪو هين حڪمرانن جيان ڏاڍو ڏنل ۽ هيسيل هو. چاڪاڻ تہ هن انگريز ڪمانڊر اهڙن سرڪش ڏاڙيلن کي شڪست ڏني هئي جن کي ناقابل شڪست سمجهيو ويندوهو. هي اهو ساڳيو ماڻهو هو جيڪو ڪجهہ وقت اڳ هن ڪمانڊر سان ملڻ کان لهرائي رهيو هو ۽ هاٿي وري هن سان ملڻ لاءِ آتو هو. ڏاڙيلن خلاف هن مهم مان قلات جي خان کي بہ گهٽو فائدو ٿيو هو. هن جا باغي رعيتي ناس ٿي چڪا هئا جن قبيلن جي صورت ۾ ڦرلٽ ڪري ڏرتي ٽامون ڪري ڇڏي هئي. هن جي درباري سردارن تي پڻ ڇائنجي ويو هو جيڪي اڳي وٽ جا ئي ڪونہ هئا. هنن ڏاڙيلن ڦرلٽ جون قهري ڪارروايون ڪري سندس ملڪ جون سکيون ستابيون جايون اجاڑي پينگ ڪري ڇڏيون. انهن ڏاڙيلن جي ناس ٿي وڃڻ کان پوءِ گنداوا وارو خوشحال علائقو وري ماڻهن سان پرجي ويندو پوکي راهي ٿيندي ۽ امن امان هوندو. پر خان کي قندار جي سردارن مان خوف هو جنهن کانئس مدد جي طلب ڪئي هئي. تنهن تي سر چارلس کيس وراٽيو هو تہ تنهنجي دربار ۾ موجود ڪجهہ سردار صحيح نہ آهن. جيڪڏهن اهڙي صورتحال ۾ تنهنجي مدد ڪئي ويندي تہ تو بدران اهي

سردار طاقتور ٿي ويندا. تنهنڪري اول تون انهن سردارن جي صفائي ڪر. ان کان پوءِ قنڌار جي سردارن کي پيغام موڪل ته مان انگريزن جو دوست آهيان. جيڪڏهن اوهان منهنجي ملڪ سان ڪئونس ڪندئو ته پتر جو جواب پٽر سان ڏنو ويندو. ان کان سواءِ هن انگريز ڪمانڊر گورنر جنرل کي مشورو ڏنو هو ته قلات کي فوجي طور طاقتور بڻايو وڃي ۽ اهو به خرچ انگلينڊ برداشت ڪري ان جو نتيجو اهو نڪرندو ته قنڌار هيسجي ويندو ۽ قلات کي ميريءَ اک سان ڪونہ ڏسندو. اهڙيءَ ريت خان جي دربار ۾ موجود سردارن جي ونگين نيتن مان وَر نڪري ويندو. سندس هن مشوري کي اجايو سمجهي ڏيان ڪونہ ڏنو ويو هو. ان بدران قنڌار جي سردارن کي پڪو ويساهہ ڏياريو ويو هو ته سندن ملڪ تي هلان ڪانہ ٽيندي چاڪاڻ ته انهن جو سر چارلس جي ڏاڙيلن خلاف قهري ڪارروائين ڪري ڇڄ کان پتو ئي پاڻي ٿي ويو هو ته متان انگريزن جي فوج قنڌار اچي مهمان ٿئي. قلات جي خان به خوشيءَ سان موڪل ڏني ته پلي انگريزن جي فوج شاهپور ۾ رهي.

سنڌ جي سرحدي پٽي جڪراٽين ۽ ڊومبڪين حوالي ڪرڻ

ان کان پوءِ سر چارلس نيپئر اهڙا قدم کنيا ته جيئن سنڌ جي سرحد کي بلوچ ڏاڙيلن جي ڏاڍ کان بچائي سگهجي. انهيءَ مقصد لاءِ هن قيد رکيل جڪراٽين ۽ ڊومبڪي قبيلي جي هلڪن ڦلڪن سردارن کي ڪشمور کان ڏکڻ واري غير آباد علائقي ۾ رهايو جتان جون زمينون پليون هيون ۽ دريا خان کي سردار مقرر ڪيو. ڪيس چيو ويو هو ته جيڪو ماٺهو سرڪشي ڏيکاري تنهن کي سزا ڏئي سگهي ٿو. پر پوءِ جلد ئي اهڙن ماٺهن کي پگهارون ڏئي پوليس ڪاتي ۾ پرتي ڪيو ويو هو. جن کي عوامي خدمت لاءِ علائقي جي ڏکڻ طرف موڪليو ويو هو جتي هو نيڪ نيتي سان پنهنجو منصبي فرض ادا ڪري رهيا هئا. ڊيره جي ماٺهن کي پنهنجن گهرن ٽاهڻ ۽ پوکي راهي ڪرڻ لاءِ چيو ويو هو ۽ لابارن تائين سندن کاڌي پيتي جو بندوبست سرڪار ڪيو هو. هن کي گهر ۽ زمينون انهيءَ ڪري سرڪار بخشيون هيون ته اهي پنهنجن اُڻين ٽڻين ڏاڙيل مائٽن کان بچاءَ ڪندا. کين اهو به چتاءُ ڏنو ويو هو ته جيڪڏهن انهن پاڻ کنهن ماٺهوءَ کي لٽيو ڦريو يا ٻين ڏاڙيلن کي ڦرلٽ ڪرڻ کان روڪي نہ سگهيا ته کانئن زمينون واپس ورتيون ويندیون. سندن سردارن

کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويندو ۽ سندن قبيلي جي ماڻهن کي زنجيرن ۾ جکڙيو ويندو. ڏاڙن کي بند ڪرڻ لاءِ دريا خان کي چونڊيو ويو هو. چاڪاڻ ته هو اصل کان ڦرلٽ ۽ ڏاڙلن جي سخت خلاف هو ۽ هي اهو سردار هو جيڪو سيني کان اڳ پيش پيو هو. توقع اها ڪئي پئي وئي ته هن جي نظرداريءَ ۾ جيڪڏهن پيءُ نه سڌريو ته سندس اولاد ته شريف ٿي ويندو. حسين بگٽي ۽ سندس پاءُ خطرناڪ ڏاڙيل هئا جن ڏوکو ڏئي ڪئپٽن ڪلارڪ ۽ سندس ساٿين کي قتل ڪري ڇڏيو هو. هنن ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. تنهن ڪري کين زنجيرن ۾ جکڙي رستن ٽاهڻ جو ڪم ڪرايو ويندو هو. تنهن ڪري ٻيا ٻه چپ ساڌيون پيا ڪم ڪندا هئا. نيٺ تهذيب ۽ شرافت کي سوپ حاصل ٿي هئي.

بجار خان کي معافيءَ بعد مير علي مراد حوالي ڪرڻ

ان کان پوءِ مئڪنزي جي گاهين جي قتل عام جي ڏوهه ۾ بيجار کي ڦاسي ڏيڻ جو سوچيو ويو هو. پر علي مراد ان کي بخشڻ جي گذارش ڪئي هئي. بجار بي رحم ڏاڙيل هو جنهن جو اٽڪ ويهڻ ڏاڙيلن سان هو ۽ فوجي مهم دوران ٽاهه ڪرڻ جي ڳالهه هولهه ۾ ڪيس شريڪ ڪيو ويو هو ۽ صلح جي اهڙين ڳالهين ڪري هو جڙ ڪمزور ٿي ويو هو. علي مراد به اهڙين ڳالهين کي آڏو رکي کيس بخشڻ جي سفارش ڪئي هئي. تنهن ڪري سر چارلس هن جهوني ڏاڙيل ۽ سندس ماڻهن کي علي مراد جي حوالي ڪيو هو جنهن کين پنهنجي پهريدارن جي نگرانيءَ هيٺ درياءَ جي اوپر پاسي رکي ڇڏيو هو. کين جکراٽين کي مليل رعايتن جهڙيون سهوليتون ڏنيون ويون هيون. سر چارلس کي هيءَ ڳالهه ٻڌي رحم اچي ويو هو ته جڏهن تروکيءَ ۾ بلوچ ڏاڙيلن سمجهيو ته ساڻن هڪ هڪاڻي ٽيڻ واري آهي ته هنن پنهنجي زالن ۽ ٻارن مٿان کين قتل ڪرڻ جي ارادي سان نوڪر بيهاري ڇڏيا هئا. تنهن ڪري هو بلوچن سان جنگ ڪرڻ کان پاسو ڪري ويو هو. تنهن ڪري هنن جو چوڻ هو ته جتي به اهو انگريز ڪمانڊر نظر اچي ان جي سامهون وڃي پيش پئو. جيڪو ماڻهو اسان جي عورتن جي عزت رکي ۽ ٻارن ٻچن کي بچائي سگهي ٿو سو پڪ آهي اسان کي به معاف ڪري ڇڏيندو." بجار خان سان به دغا ڪئي وئي هئي، جيڪا پڙ ڏيان ڏيڻ جوڳي ڳالهه هئي. ان کان پوءِ

ڪئپٽن پوسٽنس بہ پنهنجي بچاءَ لاءِ هڪ ڏڳهو جواز پيش ڪيو هو ۽ چيو هئائين تہ هن گورنر جنرل کي مطمئن ڪري چڏيو آهي. پر هن انهن ماڻهن کي مطمئن ڪونہ ڪيو هو جن مٿس الزام ڏربو هو ۽ تروڪيءَ جي حالتن مان بہ محسوس ٿي رهيو هو تہ انهن ماڻهن جو الزام غلط ڪونہ هو.

مهم جي سوپ کان پوءِ مخالفن جي نئين چال

هنن معاملن کي اُڪلائڻ کان پوءِ جنرل چارلس ڪراچي پهتو هو. کيس هن موسم ۾ پنج مهينا لڳي ويا هئا، جنهن دوران هو بلوچ ڏاڙيلن خلاف ڪارروايون ڪندو هو ۽ سنڌ جي انتظاميہ ڏانهن بہ ڏيان ڏيندو هو. ڪم جي اهڙي دباءَ بابت هن لکيو آهي تہ ايتري گهٽي ڪم مون کي گهٽو ڪمزور ڪري چڏيو آهي. پر ماڻهو هميشہ لاءِ تہ جيئرو ڪونہ رهندو آهي." هو ڪراچيءَ پهتو تہ سهين پر ڪيس هڪ ٻئي جنگاڙي کي منهن ڏيڻو هو. هي ناشڪر ماڻهن جو اهو ٽولو هو" جن هن خلاف پنڊٽي ٻاري ڏني هئي جن اهو ڪونہ ڏٺو هو تہ هن ماڻهوءَ کهڙي سچائيءَ ۽ ايمانداري سان پنهنجو منصبي فرض ادا ڪيو هو. ابتدا ۾ تہ سندس مهم تي عجيب نموني چٽرون ڪيون ويون تہ ان تي عمل ڪرڻ ممڪن ئي ڪونہ آهي. پر جڏهن هيءَ انتهائي چوٽ تي پهتي ۽ دشمن ڏاڙيل هن کان شڪست کائڻ لڳا هئا تہ مٿس چڙي ٽوڪون ۽ ڏَنَڪون ڪيون ويون هيون. رسد گاهہ جي ماڻهن جي قتل کان پوءِ کليو ڪلايو چيو وڃڻ لڳو تہ اهو واقعو سندس ناڪامي جي علامت آهي. هن واقعي کي بمبئي ڊرواري تيلي مان ٽنب ٻڌائي پيش ڪيو هو. هو وڏي واڪ اهو بہ چوڻ لڳا هئا تہ "سر چارلس موڳو مٽر آهي ۽ حڪومت ڪرڻ مان ٽڪو بہ نہ ڄاڻي. اهو بہ چوڻ لڳا هئا تہ هن ٿُو ڪتا ڪري چڏي آهي. ڏڻدن هينان ڪاڻي ڏئي ماڻ انهيءَ ڪري آهن جو هن وٽ وڏي فوج آهي." اهڙين ٽوڪن ڏنڪن هوندي بہ هو مڪيہ فوج پاڻ سان وٺي ويو. جنهن سان گڏ ڪجهہ بلوچ بہ هئا ۽ جنهن علاقي ۾ فوجي سرگرميون شروع ڪيون ويون، سو سنڌ جي سرحد کان پورو ڏيڍ سو ميل. جڏهن تہ ڪراچي کان ڇهہ سو ميل پري هو جيڪا سنڌ جي راڄڌاني هئي. ان کان سواءِ جهيڙو انهن ماڻهن سان جاري رکيو هئائين جيڪي سنڌ جي بلوچن جا رت ۾ سڳيٽا هئا. عام ماڻهو هن مهم کي سٺو ڪونہ سمجهي رهيو هو. فوج

سمجهي رهي هئي ته هنن جنگي سرگرمين جو نتيجو ڪونہ نڪرندو پر هو پريا ۾ مهينا هنن بلوچ ڏاڙيلن کي ڪٿو ۾ ڪُرپو ڪٽي ڪڍ لڳي پيو. ان ساري عرصي دوران سنڌ ۾ بغاوت جي باهہ ڪانہ ڇڪي نہ ڪنهن سازش ڪئي، نہ ڪنهن ناراضپي جو اظهار ڪيو.

هن مهم جي سوپ کان پوءِ بمبئي جي واويلا ڪندڙ ڏر جا پير ئي نڪري ويا هئا جيڪي پنهنجي لج لڪائڻ لاءِ چوڙ لڳا هئا ته اها مهم پاڻيءَ ولوڙ هئي. اهو ب چوڙ لڳا هئا ته سرڪاري پئسو پاڻيءَ وانگر هاريو ويو. فوج ب وڏي تعداد ۾ ڪم آندي وئي، پر ڪاب هڙ حاصل ڪانہ ٿي. بجار خان ٻين قبيلن سان گڏجي سنڌي سرحدي پٽي سان ڏاڙا هٽي ڏرتي ٽامون ڪري چڏي آهي." افسوس جي ڳالهہ اها آهي ته هو قيد ۾ هو ۽ ڦاسيءَ جي سزا جي خوف ۾ هن کان ڪائڻ پيئڻ وسري ويو هو. سو اهڙا هئا بمبئي ڏر وارا جيڪي "بامبي ٽائيمس" اخبار ۾ الائي ڇا جو ڇا لکي پيا ممڙ مچائڙ جا جتن ڪندا هئا.

نيپئر مٽان مڙهيل بهتان ۽ سک۔ انگريز جنگ

ياڙيتو ماٺهن جي اهڙين پڏين ڳالهين ڏريعي تاريخ جي توهين ڪئي پئي وڃي ۽ صاحب اختيار ب اهي ياڙيتو ماٺهو آهن جن تي ڪڙي نظر رکڻ ضروري آهي. بامبي ٽائيمس اخبار جو بست ڪلئي عام چئي رهيو آهي ته ڪيس ڪامورا شاهيءَ جي سهائتا آهي. ان کان سواءِ ڪي وڏا ماٺهو ب هن جي اوٽ ۾ آڏر بٽيل آهن. پر اهڙن ماٺهن کي تاريخ ڪڏهن ب معاف ڪانہ ڪندي ڇاڪاڻ ته اخبارن ۾ ڇپيل سندن تحريرون جنگ ۽ امن کي ڏاڍو متاثر ڪري رهيون آهن. هن ماٺهوءَ پنهنجي اخبار ۾ اهو ب اعلان ڪري چڏيو آهي ته سر چارلس نيپئر گورنر جنرل کي پنجاب تي حملي ڪرڻ لاءِ زور پري رهيو آهي. ان کان سواءِ هن ماٺهوءَ اهڙي جنگي منصوبي کي تير پتير سان ڇاپي ب چڏيو آهي. ميجر ڪار مچيل سمٿ لاهور جي حڪمران خاندان تي هڪ ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ هن واضح نموني اظهار ڪيو آهي ته دهلي گزيٽ ۾ هڪ جعلي مضمون ڇپيو آهي جيڪو سر چارلس جي نالي سان آهي جيڪو پنجاب سان جنگ ڪرڻ جو وڏو ڪارڻ هو. انهيءَ زماني ۾ جنرل چارلس پنجاب جي سرحد سان موجود هو جنهن ڇيو هو ته سندس فوج جلد ئي سکن تي حملو ڪندي. سکن سمجهيو ته اهو بهتر ٿيندو ته انگريزن طرفان

ٽيندڙ حملي کان اڳ هو چو نہ انگريزن تي حملو ڪن. تنهن ڪري انهن ستلج پار ڪري انگريزن جي فوج تي حملو ڪيو هو. اخبار ۾ ڇپيل اهڙي بيان جي تائيد ڪئپٽن ڪنگهام ب ڪئي هئي. ان کان سواءِ اهڙي تائيد هڪ فرينچ ڪرنل مائوٽن ب زباني طور ڪئي هئي، جيڪو سک حڪمران جي ملازمت ڪندو هو. ائين ڪري گورنر جنرل جي پرامن حڪمت عملي ڀانوانڊول ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. اهڙيءَ طرح ستلج جي ڪناري سان ٻي جنگ شروع ٿي وئي جنهن جا ڪيترا ئي خراب نتيجا نڪتا هئا. اهي ڪهڙيون نہ ڪهٽيون ڳالهيون هيون جيڪي ٻن اخبارن ايڊيٽرن ڪيون هيون جيڪي جعلي هيون.

نيپئر جو گورنر جنرل کي لکيل خط

هيٺ هڪ خط اقتباس پيش ڪجي ٿو جيڪو انگريز- سک پهرين جنگ کان ٻ مهينا اڳ گورنر جنرل کي لکيو ويو جنهن مان سولائيءَ سان پتو پئجي سگهي ٿو ته سر چارلس جو ان جنگ ڏانهن ته ڪو ڏيان ئي ڪونہ هو جنهن لاءِ جعلي قسم جا مقالا لکيا ويا هئا.

"هيءَ ڳالهہ انهن ماڻهن لاءِ ڏاڍي ڏکي هوندي آهي جن جي ساري زندگي فوجي ملازمت ۾ گذري هجي ۽ اهي بنا ڪنهن منصوبہ بندي اکيون ٻوٽي جنگ ۾ وهي پون. ساڳيءَ ريت تاريخ ب ثابت ڪيو آهي ته ائين ڪڏهن ب ڪونہ ٿيو آهي. اهو ڏٺو ويو آهي ته فوجي ماڻهو صحيح هلندا آهن ۽ سول ماڻهن کان وڌيڪ ڏاهپ سان حڪومت ڪندا آهن پر تاريخ ثابت ڪيو آهي ته فوجي حڪمرانن جا سول ڪامورا شاهي جنگ ڪرڻ جي شوقين هوندي آهي. مون کي اهو اعتبار ڪڏهن ڪونہ ايندو ته جيڪو ماڻهو جنگ ۾ اڳيئي وڇڙيل هجي سو پنهنجي شخصي احساسن ڪري ٻيءَ جنگ جي پڙڪندڙ باهہ ۾ ڪڏي ٽپ ڪونہ ڏيندو. پوءِ اهو عام ماڻهو هجي يا عيسائي. اسان کي جيڪڏهن جنگ ڪرڻي آهي ته اسان دوستن سان گڏجي ان جنگ کي منهن ڏيڻ گهرجي. جن جي نيت ۾ نيرو نانگ هوندو سي ائين ڀڄي پڄي ويندا جيئن ڪاڻ پڄي ڪمان کان. ڪوبہ ماڻهو خوف خطرن سان پيار ڪونہ ڪندو آهي، پر جيڪڏهن عزت ۽ وقار جو سوال هوندو آهي ته ماڻهو مهٽي مرڪ سان چار وکون اڳتي وڌي وڃي موت کي ياڪر ۾ پريندو آهي. انهن ماڻهن تي ڦٽڪار پوندي آهي، جيڪي اهڙي جنگ وڙهندا آهن

جنهن کي ٽاري سگهبو آهي. اهڙا ظالم ماڻهو انساني قتل عام جا شخصي طور ذميوار هوندا آهن. مان پنهنجي زندگي جا ٻه ڏينهن اپوتر ۽ نياڳا سمجهندو آهيان جن دوران مان مياڻي ۽ حيدرآباد واري جنگ کئي هئي. انهيءَ لاءِ نه ته مان پنهنجي نقطئه نظر ۾ صحيح ڪونه هوس، پر انهيءَ ڪري ته مان پنهنجا بهادر ساٿي وڃائي چڪو هوس. مان هن حقيقت جو نهايت جرئت سان اظهار ڪري سگهان ٿو ته مون کان وڌيڪ ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جنگ ڪرڻ بابت پاڻ کان سوال ڪونه پڇيو آهي ته اها جنگ پاڻ کي خطري ۾ وجهڻ لائق هئي يا نه. پر مان پاڻ کي هيءَ ڳالهه مڃائي ڪونه سگهندو آهيان ته ان جنگ لاءِ ڪو جواز هو ٻه يا نه. اهڙيءَ ريت جنگ کان پوءِ اهڙا واقعا رونما ٿيندا آهن جن جي اڳوات ئي مون کي چنتا هوندي آهي. عقل ۽ فهم وارو ڪوبه ماڻهو ائين چئي ڪونه سگهندو ته دشمن جي وڏي تعداد سان ٻيو انسان ائين ۽ اهڙي جرئت سان وڙهي سگهي ٿو. پر جڏهن ڪو ٻيو چارو ڪونه هوندو آهي ته پوءِ جنگ ناگزير ٿي پوندي آهي.

"تنهنجي خط پهچڻ کان پوءِ ئي اهڙيون ڳالهيون ياد اچي ويون آهن. مان هي ڳالهيون انهيءَ ڪري لکي رهيو آهيان ته جيئن اوهان پنهنجي ملازمن کي ٻڌائي سگهو ته فوجي ماڻهو پنهنجي ملازمت واري حرص ۽ لالچ خلاف ٻه مزاحمت ڪري سگهندو آهي. جيڪڏهن ڪيس ضرورت کان وڌيڪ لالچ هوندي آهي ته اهو جرم آهي ۽ مان اهڙين ڳالهين ۾ اوهان سان سهمت آهيان. پر عام طور تي ائين سمجهيو ويندو اهي ته فوجي اڳوات ئي جنگ جو اٽل ارادو ڪري چڪو هوندو آهي. جڏهن ته سندس اصلي ارادو امن قائم ڪرڻ جو هوندو آهي. ليڪن ان ڪانپوءِ اهم ڳالهه اها هوندي آهي ته مناسب جنگي سرگرميون ڪهڙيءَ ريت جاري رکي سگهجن ٿيون. لارڊ ايلنبرو کي ڪن بي حس ماڻهن مجبور ڪيو هو ته گوالیار جي آزاد حيثيت کي تسليم ڪيو وڃي. پر ائين ڪرڻ سان ٻيءَ جنگ جي تياري ڪرڻي پوندي. مان چوان ٿو ته اهي ماڻهو رڳو بي حس ڪونه هئا پر بي اصول ٻه هئا جيڪي وگس مان ساڳئي معاملي تي ٻڌَ ۽ جُهٽ ٿي بيهي رهيا هئا. جن سان پر امن اصولن وارو هيوم ٻه گڏ هَو. مان چوان ٿو ته اهو امن گزن جي حساب سان وڪاڻو هو پر ان وٽ جي هڪ هٿي هيوم جي هٿ هئي."

"منهنجي پاءُ جي مرضي آهي تہ هندستان جي انگريز سرڪار جي سرحد سنڌو درياهہ هجڻ گهرجي. مان سندس نقطئہ نظر کي بلڪل صحيح سمجهان ٿو پر اسان اڃا ايترا لائق ڪونہ ٻڌيا آهيون مان اوهان جي هن نقطئہ نظر سان بلڪل متفق آهيان تہ انگريز سرڪار جي موجوده سرحد ستلج بلڪل صحيح آهي. اسان اڳتي سنڌو درياءَ کي پنهنجي سرحد تڏهن ٻڌائي سگهنداسون جيستائين اسان حڪومت جي هن گندي ارادي مان هٽ نہ ڪيندا سون تہ هتان جا ڏيهي راجائون اسان جي ملڪي حدن اندر پلي پنهنجي تخت ۽ تاج جا مالڪ ٻڌيا وينا هجن. جيڪڏهن ائين ٿيندو رهيو تہ اندروني امن امان برقرار رهي ڪونہ سگهندو. منهنجو بہ واضح نقطئہ نظر اهو آهي تہ موجوده دور ۾ هندستان سرڪار سرحد ستلج هٿ ضروري آهي. پر اهو بہ يقين آهي تہ اسان هنن حالتن ۾ هنن حدن اندر رهي سگهون اهو بہ ناممڪن آهي. موجوده صورتحال ۾ ملڪي پيداوار هن حفاظتي سرحد جي اجازت ڪانہ ڏيندي. جيڪڏهن تون زنده ۽ گورنر جنرل جي عهدي تي فائز رهين تہ تون 1847ع ڌاران پنجاب کي فتح ڪري ونڌين. حضرت سليمان عقلمند ۽ پرامن حڪمران هو. پر هن جو خزانو پريل هو. اهو سارو پئسو ڏوکڙ مصر ۽ صور جا واپاري ڏيندا هئا. جيڪڏهن اهي واپاري هن مٿان حملو ڪن ها تہ حضرت سليمان لاءِ خطرو پيدا ٿي وڃي ها پر جيڪڏهن هو هندستان جو گورنر جنرل هجي ها ۽ پنجاب جي فوج جهنگلي جانورن وانگي سندس سرحد سان گور ڪرندي وتي ها ۽ بچاءَ لاءِ ڪيس سرحد تي ٽيهہ هزار فوج رکڻي پوي ها تہ هو بيت المقدس جي تعمير جو ڪم اڌ ۾ ڇڏي جنگ ڪرڻ جي ابتدا ڪري چڪو هجي ها."

پُرامن ۽ خوشحال سنڌ لاءِ نيپئر جو خواب

اهي لفظ اهڙي ماڻهو جا لکيل آهن جنهن لاءِ چيو ويندو آهي تہ جنگ ڪرڻ جو ڪوڏيو هو. سندس نقطئہ نظر ڪٽي ڪهڙو بہ هو پر حقن جي معاملي ۾ هو ڏاڍو مستقل مزاج هو. هن جي ساري جاکوڙ سنڌ جي خوشحاليءَ لاءِ هئي ۽ بمبئي واري ڏر کان سخت نفرت ڪندو هو جيڪا ڏريان ئي غلط هئي. ان غلط ڏر انهن ماڻهن کي پنهنجي رگ ۾ رڳي چڏيو هو جيڪي صاحب اقتدار هئا يا جيڪي ملڪ جي پيداواري ذريعن جي سوچ فڪر کان بہ آجا هئا. يا جيڪي ملڪي پيداواري ذريعن

کي ترقيءَ جي مقصدن لاءِ ڪم آڻڻ لاءِ کي قدم ڪونہ ٿا کڻن. چاڪاڻ تہ زمينن ۾ باغ ڪنهن جادوءَ وسيلي پيدا ٿي ڪونہ پوندا آهن. سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو متاڇرو ڪنهن فائدي واري تجارت کان سواءِ واپاري ٻيڙين سان هڪدم ڇانڻجي ڪونہ سگهندو. جابلو ۽ سنڌ جا بلوچ ڏاڙا ۽ ظلم ڇڏي پاڻ ئي هڪدم شريف ڪونہ ٿيا آهن. هنن جهل ۽ بداخلاقين کي ڇڏي سائنسي انداز ۾ پوکي راهي ڪرڻ ايڏا ڪاڻہ سکي آهي. ان کان سواءِ زرعي پيداوار جي صنعت جي بہ کين خبر ڪاڻہ آهي. اڄي تہ سنڌ کي بيابان سڏيو ويندو هو ۽ سمجهيو ويندو هو تہ ان کي آباد ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. هن تعجب ڪندي پنهنجي خيال جو اظهار ڪيو هو تہ اهڙا عقلمند ماڻهو جيڪڏهن اهي صحيح معنيٰ ۾ عقلمند آهن تہ ڪرامتن ۾ ڪيئن اعتبار ڪري سگهندا. اسان تہ مختلف رنگن، نسلن ۽ مذهبن جي ماڻهن کي پرامن رکيو آهي. هاڻي وري سندن چوڻ آهي تہ اهي سڀ ماڻهو اڪ ڇنيءَ ۾ مهذب بہ ٻڌجي وڃن. پر هو ماڻهو سندن پهرئين سپني جي سايا لاءِ جتن ۽ جاکوڙ ڪئي.

سنڌ جي ترقيءَ ۾ کي رندڪون

ترقي ۾ پهرين وڏي رندڪ بلوچن جو جهنگليپڻو ۽ ڏاڙا آهن. هنن جو مذهب بہ اڳتي وڌڻ لاءِ هڪ رندڪ ٻڌيل آهي. اوڻائي اها بہ آهي تہ اسان هنن ماڻهن جي ٻولي سمجهي ڪونہ ٿا سگهون. هتان جا ماڻهو وري هندستاني ۽ فارسي سمجهي ڪونہ ٿا سگهن. تنهن ڪري رابطي جي بہ کوٽ محسوس ٿي رهي آهي. هي ماڻهو مذهبي رسمن ۾ دخل اندازي ڪونہ ڪندو آهي. پر هو هندن جي ستي رسم جي سخت خلاف آهي جنهن ۾ عورتن کي ساڙيو ويندو آهي. مسلمانن کي مذهب متجڻ جو خوف خطرو ڪونہ آهي نہ وري اهي هندن سان گڏجڻ ئي چاهيندا آهن. چاڪاڻ تہ اهي کين ڪافر سمجهندا آهن. سر چارلس انهن کي فقط شرافت جي اصول سان ملائي هڪ بهتر معاشري جو بنياد رکي سگهي ٿو. سندس خواهش بہ اها آهي. هو هڪ مهذب، هڪ جهڙن سماجي فردن ۽ هڪ ٻولي هجڻ جو حامي هو. عام ماڻهو هن جي اصولن کي چڱيءَ ريت سمجهندا هئا. هن جي وسعت دلي، زندگي ۽ مال ملڪيت جي تحفظ ۽ انصاف جي اصولن کي سمجهڻ لاءِ کنهن مذهبي راهب ۽ پنڊت جي ضرورت ڪانہ هئي. دولت مند ماڻهن کي هو جڏهن سندن مال ملڪيت

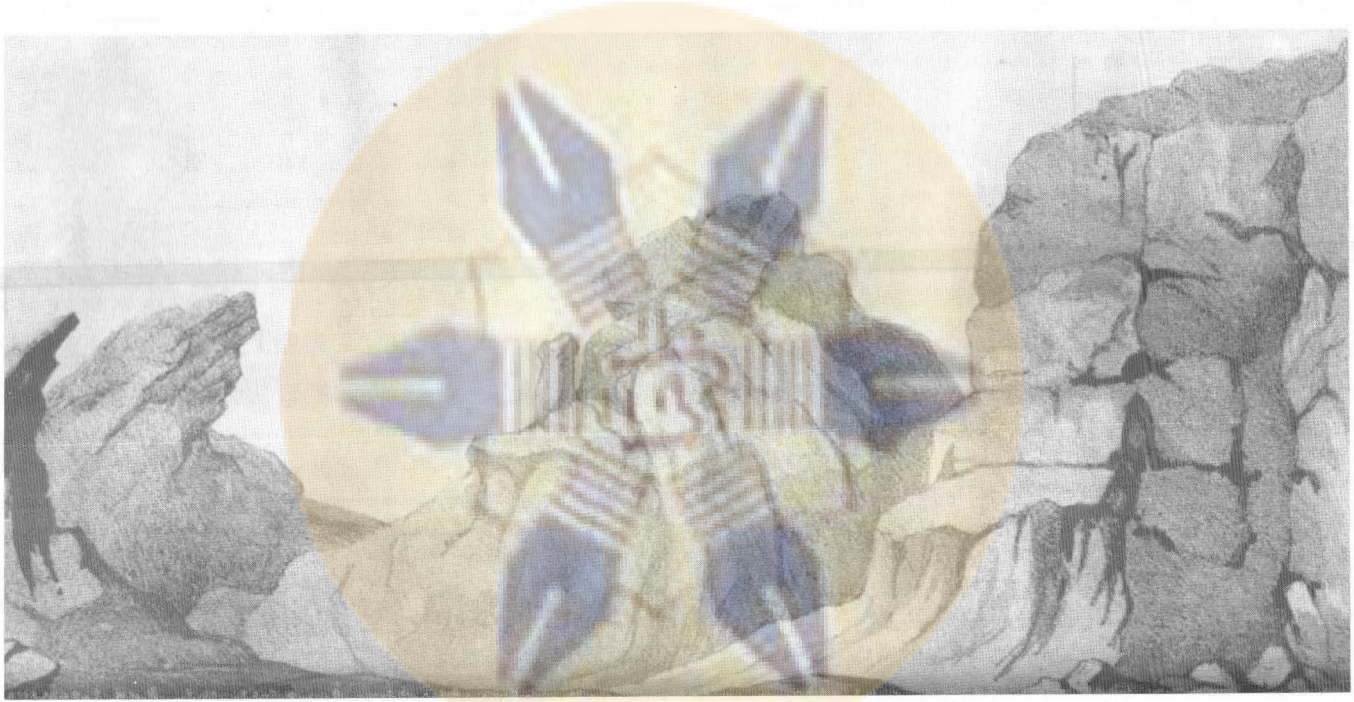
۾ عزت جي تحفظ جو يقين ڏيارينڊو هو تہ ڪيس سمجھڻ لاءِ ڪنھن ترجمان جي ضرورت جو احساس ڪونہ ٿيندو هو. ويچارا غريب تہ سندس ٻولي سمجھي ڪونہ سگھندا آھن پر اھو ضرور سوچيندا آھن تہ ھن ڪين ٽالپرن جي ظالم حڪومت کان نجات ڏياري آھي ۽ ڳاڻي ۾ڳل دل محصول کان بچايو آھي.

پوڪيءَ لاءِ زمينن جي نئين سر ورھاست

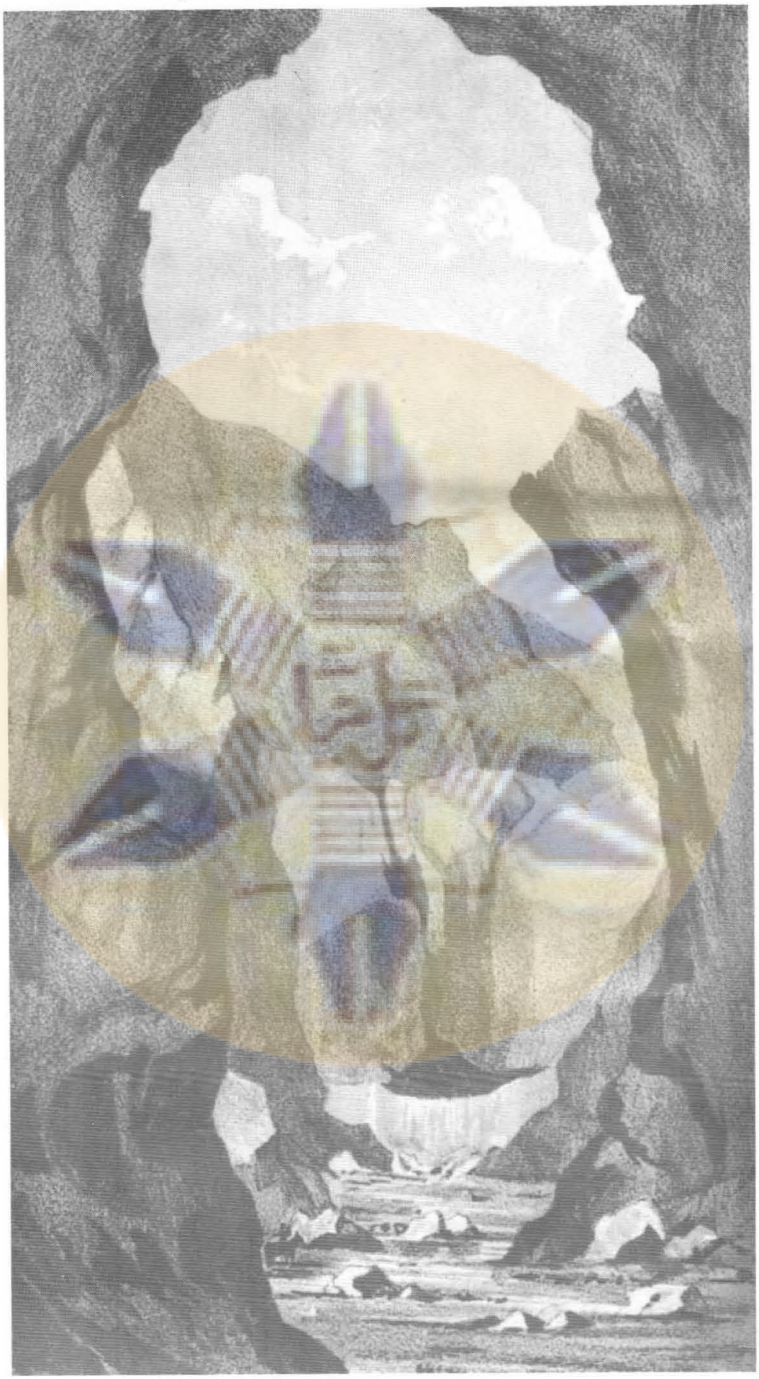
انھيءَ زماني ۾ ھن ھتان جي اصلي رھاڪن ۽ ٻاھرين ماڻھن ڪي پندرھن ۾ ويھن سالن لاءِ آبادي لاءِ ليز تي زمين ڏني ھئي پر ڪانئن دل يا لاپو ھن شرط سان ڪونہ ورتو ويندو ھو تہ ھنن جو واسطو فقط سرڪار جي ڪليڪٽرن سان ھوندو. ڪاردار ۽ زميندار سان سندن ڪنھن بہ قسم جو تعلق ڪونہ رھندو. انھيءَ زماني ۾ زمين ڏيڻ جو اھو طريقو ھو. ھن زماني ۾ نئين سر جاگير ڏيڻ جي ابتدا ڪئي ويئي ھئي. اھڙي زمين جو گھٽو ڪري واسطو ٽالپر حڪمرانن جي شڪار گاھن سان ھو. پوڪي راھي جي ڏنڊي ڪي وڏائڻ جي مقصد سان چچ غريبن لاءِ سرڪاري قرض ڏيڻ بہ منظور ڪيا ھئا. انھيءَ مقصد سان تہ جيئن ھو ڏنڊو ڇڳيءَ طريقي سان شروع ڪري سگھن. ھن آبپاشي جي نظام کي بھتر بنائڻ لاءِ ويھن ئي ننھن جو زور لڳايو ھو. سندس خيال ھو تہ تندرستي، پيداوار، کاڌ خوراڪ ۽ تھذيبي جو سارو مدار سنڌوءَ جي پاڻي تي ضابطي رکڻ تي آھي.

ماڻھن جي خوشحاليءَ لاءِ ڪنيل قدم ۽ ان جا دور رس اثر

ھن عام ماڻھو جي زندگي سڌارڻ لاءِ ننڍڙا ننڍڙا قدم کنيا ھئا ۽ اھڙين شين بابت جاڳرتا ڏني جن کان ھو اڳي بلڪل بي خبر ھئا. ھن انڊ جي نسل کي وڏائڻ لاءِ لاڙڪاڻي ۾ اُٺ فارم رکيو ھو جتي پلن جابلو ڏاڇين وسيلي انڊ جي نسل جي افزائش ڪئي ويندي ھئي. ان کان سواءِ ڪراچيءَ ۾رسان ھوا جي زور تي ھلندڙ پن چڪين قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ھئي. ڪراچي جي اوسي پاسي سرڪاري طور پاڇين جي پوک ڪئي ويندي ھئي جنھن وسيلي ھزارن ماڻھن کي تازيون ۽ سستيون پاڇيون ملي ويندیون ھيون جنھن مان سرڪار کي تمام گھٹو فائدو حاصل ٿيندو ھو. ھن ہين شعبن ۾ صنعت قائم ڪرڻ جي ڪوشس ڪئي ھئي. پن چڪين وارو منصوبو انھيءَ ڪري ناڪام ٿيو

دُراني يا لولي لك

تروڪي لڪ جي ڏاڪڻي لنگهه جو ٻاهريون پاسو

تروکي لک جو اندريون لنگهه

ڈيورا ۽ مرو پٽ جي وچ وارو ڈيڪ

هو جو اهو بمبئي ۾ شروع ڪيو ويو هو جنهن جي نگراني ڊاڪٽر بسٽ ڪندو هو جيڪو زراعت جو سيڪريٽري هو. پن چڪين جي تعمير ۽ سندس نگراني ۾ هلي رهي هئي جن تي ڏاڍو خرچ ٿي آيو. پر ڪم ڏکيو ۽ هو ان ڪري پن چڪيون ڪم ڪري ڪونہ سگهيون هيون.

ڪسٽم جي ڪليڪٽر مسٽر ميڪلوڊ ۽ ميجر بلينڪنس گاهہ فارم قائم ڪري ورتو هو ان سان گڏ ردون پالڻ ۽ شروع ڪيون هئائون. جن لاءِ هن ردن جو ميرنوس نسل ۽ حاصل ڪري ورتو هو ۽ گيونڪا ۽ لوسڻ گاهہ ۽ پوکرايا هئائون. اهڙو گاهہ هتي ڏاڍو پلو ۽ گهڻو ٿيو گاهہ جون سڀ ضرورتون پوريون ٿي ويون هيون نہ تہ اڳي فوجي وهٽن لاءِ گاهہ ڪڇ مان حاصل ڪيو ويندو هو جيڪو ڏاڍو مهانگو هوندو هو. مسٽر ڪولتگ مصر مان ڪمند جي بهترين جنس سنڌ ۾ پوکڻ جي مقصد سان موڪلي هئي. هي ماڻهو تنهن زماني ۾ مصر جي پاشا جي هڪ پٽ جو اتاليق هو. جڏهن ڪمند جي اها چونڊ جنس بمبئي ۾ پهتي تہ اتان جي ڪامورا شاهي اها سنڌ رواني ڪانہ ڪئي ۽ بندر تي رکي سڪي سڙي وئي. هنن ماڻهن کي سنڌ جي ترقيءَ جي ڳالهہ ٻڌڻ سان ئي وڻندو هو. تنهن ڪري سر چارلس سمجهيو هو تہ سنڌ فقط اناج جي پوکي وسيلي اڳتي وڌي ۽ ترقي ڪري سگهي ٿي. پر هتان جي ماڻهن کي پوکيءَ راهيءَ جو صحيح پتو ڪونہ هوندو هو. توڙي جو اهي محنتي ۽ هوندا هئا. هتان جا سنڌي بلوچ هر قسم جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ چاهيندا هئا. تنهن ڪري هن سوچيو هو تہ جيڪڏهن هنن ماڻهن کي ضروري شين جي تعليم ڏني وئي تہ اهي مهذب ٻڌجي سگهن ٿا. اهي ماڻهو ريجمينٽ جي اسڪولن ۾ ايندا هئا ۽ منٽون ڪندا هئا تہ سندن پارن کي ۽ پڙهايو وڃي. علم جي اهڙي ضرورت کي پوري ڪرڻ لاءِ هن لارڊ رپن کي تجويز پيش ڪئي هئي تہ سنڌ ۾ اهڙا زراعتي اسڪول قائم ڪيا وڃن جهڙا ڪئپٽن جان پٽ ڪينيڊي آئرلينڊ جي لوچ آش ماڳ تي قائم ڪيا هئا. لوچ آش زراعتي اسڪول جي ڪاميابي کان پوءِ جان پٽ آئرلينڊ جي حڪومت کي چيو تہ لوچ آش جي طرز جهڙا زراعتي اسڪول ساري ملڪ اندر پکيڙيا وڃن. هن چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ ڪونہ آهي تہ بي انتها مخالفت ۽ سازش باوجود سندس هيءَ پيش ڪيل تجويز تسليم ڪئي وئي هئي ۽ نام نهاد قومپرستن تہ چارئي ڇنبا کوڙي

مخالفت ڪئي هئي. انهيءَ زماني دوران هيءَ بدنصيب ماڙي ڏڪار جي ور چڙهيل هئي ۽ سارو ملڪ ويران ۽ پڙيانگ ٿي ويو هو. جيڪڏهن هتي هن قسم جا اسڪول کوليا ويندا تہ ڏرت ۽ ڏڪار کي صفا ختم تہ ڪري ڪونہ سگهبو پر ان جي شدت کي تہ گهٽ ڪري سگهبو. اهو وڏو ۽ فائديمند منصوبو آئرلينڊ جي غلط ماڻهن جي اثر ڪري ڪنهن ٻئي هنڌ ڏانهن منتقل ڪيو ويو هو. تنهن ڪري سنڌ جي ترقيءَ لاءِ پيش ڪيل هن تجويز کي رد ڪيو ويو هو. اهڙي بمبئي واريءَ ڏر جي مفادن کي ڇيهو ڪونہ رسيو هو.

عام ماڻهن جي پلائيءَ لاءِ کوششون

اهڙن طريقن اختيار ڪرڻ سان سنڌ جو غريب طبقو اڃا بہ وڌي رهيو هو. پر مٿئين طبقي جي ماڻهن جي اولاد کي اڃا بہ وڌيڪ سهوليتون ڏنيون ويون هيون. سنڌ جو هر نسل انگريزن جو مفتوح هو جن کي سر چارلس نيپئر انگريز سرڪار جا رعيتي تصور ڪري رهيو هو. ان ڪري پڪو پهہ ڪري چڪو هو تہ بنا ڪنهن مذهبي، رنگ ۽ نسلي پيد ياءَ جي سيني کي هڪ جهڙي عزت ڏني وڃي ۽ سيني ۾ هڪ جهڙو اعتماد پيدا ڪيو وڃي. محمد طور نالي ماڻهو هڪ وڏو سردار هو جنهن ميائي جي ميدان تي انگريزن سان سخت مقابلو ڪيو هو. هن واقعي کان پوءِ هن ماڻهوءَ گذارش ڪئي هئي تہ ڪيس مئجسٽريٽ مقرر ڪيو وڃي. سندس اهڙي گذارش کي مناسب ڄاڻي ڪيس مئجسٽريٽ مقرر ڪيو ويو هو. سنڌ جي بلوچ سردارن لاءِ حرص ۽ لالچ جو رستو کليو پيو هو. پر انهن بلوچ سردارن کي حق فقط منهنجي اعلان ۾ بيان ٿيل اصولن مطابق ملي سگهندا. يعني کين اهي سرڪاري عهدا ملي سگهندا جن جي لائق هوندا. جيڪڏهن مٿي بيان ڪيل عام مفادن جو تعلق آهي تہ اهڙن حقن جي رعايتن ماڻڻ کان اڳ اهليت کي ڏسڻ جي ضرورت ڪانہ آهي. اسان حق پهريائين ڏيندا سون. پر جيڪڏهن اهو ماڻهو لائق ثابت نہ ٿيندو تہ اهو حق واپس بہ وٺي سگهنداسون. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو کي اڻ لائق سمجهي ڪائنس حق واپس ورتا بہ ويا پر طبقاتي حقن کي تسليم ضرور ڪيو ويندو. جيڪڏهن هڪ بلوچ سردار کي مئجسٽريٽ بڻايو ويو تہ پيا بہ پاڻ ۾ اهڙي اهليت پيدا ڪندا تہ جيئن اهي بہ مئجسٽريٽ بڻجي سگهن. اهڙيءَ ريت هو انگريزن جي وفادار ۽ تابعدار ٿيڻ ۾ هڪ

ٻئي کان گوءِ ڪٽي ويندا. مان ته هن کان به ڪجھ اڳتي وڃڻ چاهيان ٿو. پر ان لاءِ مون کي انهن صاحب اختيار ماڻهن کان موڪل ونڊڻي پوندي. جيڪي هندستان جي حڪومت جي طريقئہ ڪار جا خالق ۽ مالڪ آهن. مان ته چوندس ته سرڪار جو اهو پراڻو نظام آهي جيڪو ڏاڙيلن کي پالي ٿو ۽ ڦرلٽ لاءِ سندن اڻ پڇيو ٻانهن ٻيلي ٻڌجي ويو آهي. ڪيس انسان ۽ انساني مزاج جي ڪابہ خبر ڪانہ آهي. مان سمجهان ٿو ته اهي شريف ماڻهو سنڌين کي اهي حق ڏيڻ کان انڪار ڪري رهيا آهن جيڪي انگريزن کي مليل آهن. پر جيڪڏهن مان زنده ۽ سنڌ ۾ موجود رهيس ته مان سنڌين کي انگريزن جهڙا حق ڏيارينڊس. بلوچ ماڻهن جون ڏاڏايون اڄا ٻہ ڏهہ سال جاري رهنديون. اسان هي ملڪ فتح ڪيو آهي. تنهن ڪري اهڙن ڏهن بلوچن کي هر قسم جي ڪيس ڦهر کان روڪي سگهنداسون. هن ملڪ جي وڏن ماڻهن لاءِ هن حڪومت جا دروازا اٽيهي ئي کليل آهن. اهي پنهنجي اهليت ۽ محنت مطابق پنهنجي هر خواهش پوري ڪري سگهن ٿا. پر جيڪڏهن اهي بغاوتون ۽ شرارتون ڪندا ته کين سبق سيکاريو ويندو. مان اهو سمجهي ڪونہ ٿو سگهان ته ڪهڙي شيءِ خراب آهي پر اهي ٻئي ڳالهيون ته سرڪار پاڻ پيدا ڪري رهي آهي ۽ اهي ٻئي نفرت جوڳا ظلم آهن.

ماڻهن جي لڏ پلاڻ بابت نوان اصول

لارڊ ايلنبرو حڪمراني لاءِ ڪي اهم اصول چونڊيا هئا جن کي آڏو رکي هڪ معاهدي کي مرتب ڪرڻ لاءِ سر چارلس علي مراد سان ڳالهہ ٻولهہ ڪري رهيو آهي. هن حڪمران جي ٻہ خواهش هئي اهڙو معاهدو ضرور هجڻ گهرجي. پر ان هوندي ڪيس ناهہ جي هڪ فقري تي اعتراض هو جنهن ۾ لکيل هو ته ڪنهن ٻہ ماڻهوءَ کي ٻنهي ملڪن اندر رهڻ جي موڪل هجڻ گهرجي. ان فقري ۾ اهو ٻہ لکيل هو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو هڪ علاقي مان نڪري ٻئي ۾ آباد ٿيندو ته ڪوبہ اعتراض نہ واريو ويندو. پر جيڪڏهن ماڻهو قاتل يا غدار آهي ته پوءِ اهڙي ماڻهو کي ٻئي ڏريون پاڻ وٽ رهڻ ڪونہ ڏيندیون. اهڙي فقري تي علي مراد ونڊي هاءِ گهوڙا ڪڍي هئي ته جيڪڏهن ائين ٿيو ته سندس علائقي ۾ هڪ ٻہ ماڻهو ڪونہ رهندو ۽ سارو علائقو ويران ٿي ويندو. سر چارلس کيس وراٽيو هو ته جيڪڏهن ظالم ٿيندين ته تنهنجو علائقو سڄ ۾ ويران ٿي ويندو.

اهو جواب ٻڌي علي مراد ماڻ ٿي ويو هو پر سندس اهو هتڪنڊو غلط ڪونہ هو. نہ رڳو هن جا رعيتي، پر قلات جي خان جا هاري ناري، پر قندار جا آبادگار ۽ انگريزن جي هندستان جي اتر – اولهہ وارن علائقن جا واپاري بہ سنڌ اچي پهتا هئا.

ڪراچيءَ جي ترقي

ڪراچيءَ جي آدشماري ايتري وڌي وئي هئي جو ماڻهو قلعي کان ٻاهر بہ پنهنجا گهر ٺاهي ويهي رهيا هئا ۽ قلعي جي ڦاٽڪن کان ٻاهران ڪيترين ئي نيون گهٽيون جڙي ويون هيون. ان کان سواءِ ڪچ ۽ گنداوا جا ماڻهو بہ اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا هئا. گيدروشيا جي رڙ پٽ جا بہ قبيلا هيجيسز ۽ پنجوئري بہ هيڏانهن لڏي آيا هئا. جيڪي ضرورت وقت پنهنجا اٺ ۽ هزارين ماڻهو ڏئي سگهيا ٿي. هنن ماڻهن انگريزن جي رعيت ٿيڻ لاءِ ڏاڍيون ڪوششون ڪيون هيون. پر انڪار ڪرڻ تي هو واپس هليا ويا هئا.

ڏاڙيلن جي چنبي مان آزاد ٿيل ماڻهن ۾ خوشي ۽ خوشحالي

ساڳي ريت ڏاڙيلن جي شڪست ۽ سندن پيش پوڻ جي ڪري اوسي پاسي جي سيني علائقن ۾ خوشيءَ جي لهر ڇائنجي وئي هئي ۽ اهڙيون خبرون سوين ميل چوڏاري پکڙجي ويون هيون. ڇاڪاڻ تہ هنن ڏاڙيلن چوطرف ڦرلٽ جي ڏم لائي ٽِڪري تپائي ڇڏي هئي. هن مان سولائيءَ سان پتو پئجي سگهي ٿو تہ بجار جي ڏاڙن ۽ ڦرلٽ جي ڏاڍي دهشت ويٺل هئي چيو ويندو آهي تہ اهي ڏاڙيل پنهنجي شهنشاهن جي بہ پرواهہ ڪونہ ڪندا هئا. شهنشاهہ اڪبر، احمد شاهہ ابدالي ۽ ٻين حڪمرانن جون فوجون تونگ واري علائقي کان مٿي وڃي ڪونہ سگهيون هيون. انگريز فوج جا موڪليل جتا بہ پهرين لڪن تائين مس پهچي سگهيا هئا ۽ اڳتي وڌڻ کان پهريائين سندس رابطو ڪٽجي ويندو هو. سر چارلس جي هن مهم کان ڪابہ وڏي فوج تروڪي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪانہ سگهي هئي پر هاڻي اهي سرڪش ماڻهو پيش پئجي چڪا آهن. ڪيس پيش پوڻ لاءِ فقط هڪ ماڻهو مجبور ڪيو هو جنهن کي اڳتي وڌڻ کان ڪير بہ روڪي ڪونہ سگهيو هو. هن ماڻهو جي بهادري جي شهرت ترڪستان تائين پهچي چڪي آهي. هن علائقي ۾ وولف

نالي هڪ سياح موجود هو جنهن ٻڌايو ته وچ ايشيا جي ڏاڙيلن کي سر چارلس جي اچڻ جي توقع هئي جيڪي چئي رهيا هئا ته جيڪڏهن هو هتي آيو ۽ مختلف ملڪن تي ڪاهي کين تباهه ڪيائين ته اتان جا ڏاڙيل به ساٿس گڏ هوندا اها به اچرج جي ڳالهه آهي ته ايران جي سرحد سان واقع بنپور شهر تي گهيرو ڪري شهر اندر سر چارلس نيپئر جو هڪ جعلي خط موڪليو هئائون ۽ ماڻهن پيش پوڻ ۾ دير ڪانه ڪئي هئي. پر مشرق جي ماڻهن جو خاص ڪري هن جي جنگ جي معاملي ۾ خيال نهايت واضح آهن ۽ سمجهيو ويندو آهي ته جيڪڏهن هن جي مٿان پابندي نه هجي ها ۽ جنگ جي معاملن ۾ آزاد هجي ها ته سر چارلس ساري ايشيا کي فتح ڪري چڪو هجي ها ۽ بنا کنهن روڪ رنڊڪ جي اچي ميڊيٽريانين تائين پهچي چڪو هجي ها ۽ هن سان گڏ پورا پنج لک خطرناڪ گهوڙيسوار فوج هجي ها. ايشيا جي ڏاڙيلن جو خيال آهي ته جنهن ڪمانڊر جي فوجي انتظاميه کي جنگي سرگرمين لاءِ مجبور ڪري چڏيو آهي تنهن هاٿي هڪ نئين قسم جي حڪمت عملي ڪتب آٿڻ شروع ڪئي آهي جيڪا ڏاڍي سولي ۽ سٿي آهي ۽ ان جي مقابلي ڪرڻ وارو طريقو هنن جي تصور کان نهايت مختلف آهي. هي ماڻهو حڪمرانن جو مخالف آهي. درحقيقت هو دولت، شان شوڪت ۽ طاقت حاصل ڪرڻ لاءِ مقابلا ڪري رهيو آهي پر هو اهڙيون ڳالهيون جنگ، معاهدن ۽ تجارت وسيلي حاصل نه ڪري رهيو آهي پر رحمدليءَ وسيلي. ان ڪري سيني قومن جا ڏاڍ جا ستايل مظلوم ماڻهو سندس حڪومت واري علاقي ڏانهن اچي رهيا آهن.

دل ۽ محصول جي نظام ۾ سڌارا

هن شاندار مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ محصول گهٽائي چڏيو آهي. انهيءَ ڪري غريبن جي اندر کي آٿت ملي ويندو ۽ پرت سان پورهيو ڪري سگهندا پر هن قسم جي سهوليت جي رستي وڏي رنڊڪ موجود آهي. اها رنڊڪ هيءَ آهي ته بلوچ ٿوري محصول جي خلاف آهي. چاڪاڻ ته اهڙي وڏي محصول جي هڪ روايت قائم هئي ۽ ٿوري محصول ۽ هلڪي دل جي شرح سندن عادتن کي ڏانواڏول ڪري چڏيو آهي. هن نسل جا ماڻهو ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جا قائل آهن جيڪي هر قسم جي تبديليءَ جا مخالف آهن پوءِ اها کيس ڪيڏي فائدي واري هجي. مالياتي

سڌارا نهايت خبرداري سان آندا پيا وڃن. سر چارلس جي خواهش آهي ته عام ماڻهو اهڙن سڌارن کي سمجهي سگهن تا اهي سندن بهتري ۽ ترقي لاءِ آهن ۽ جنرل چارلس اهي سڌارا پنهنجي شهرت لاءِ ڪونه پيو آڻي. جيتري ڏل محصول ۾ تبديلي آڻڻ جو تعلق آهي ته ان لاءِ مستقل قانون سازي جو عمل جاري آهي پر جيتري قدر مالياتي سڌارن جو تعلق آهي اهو ٿوري وقت لاءِ يا عارضي آهي جنهن وسيلي مصر جي محمد علي پاشا جهڙن ظالم ماڻهن کي منهن ڏيڻو آهي. پر هنن سيني ڳالهين وسيلي عام ماڻهن جي اخلاقي حالتن کي سڌارڻو آهي ۽ انهن ۾ هڪ قومي خوشحالي آڻڻ آهي.

قانون ۽ انصاف لاءِ گوکري ذاڻن ۽ قرلٽ جي پاڙ پٽڻ

ان نقطئه نظر کي آڏو رکي اوليت بلوچن جي ڏاڍ ۽ قهر جي شدت کي گهٽائڻ آهي. سندس ارادا اٽل ۽ حوصلا بلند آهن. تنهن ڪري ڪيس يقين آهي ته هو پنهنجن ارادن ۾ ضرور سوياو ٿيندو. هنن کي نپوڙڻ لاءِ هي اڳئي اهڙا قدم کڻي ب ڇڪو آهي. هن مقصد کي حاصل ڪرڻ جي غرض سان قانون ۽ انصاف واري ڪاتي کي گڏايو ويو آهي. اهڙي ريت انتظامي معاملا ب هنن جي هٿن ۾ ڏنا ويا آهن. جيڪڏهن انهن معاملن ۾ غلطي ٿيندي ته زخمي ضمير جي شفا لاءِ اهڙي مرهم ڪٽي ب ڪانه هئي. سندس چوڻ آهي ته "مان فقط قاتلن کي موت جي سزا ڏيندو آهيان. پر خاص طور انهن ماڻهن کي معاف ڪونه ڪندو آهيان جيڪي بي پهچ عورتن ۽ ٻارڙن جا قاتل هوندا آهن. مان انصاف جي معاملي تي گهٽو سوچيو ويچاريو آهي ۽ منتظم جي حيثيت ۾ ائين ڪرڻ واسطي منهنجو ضمير صاف آهي. مان هر معاملي کي صحيح نڪتي تي پهچائڻ لاءِ پورهيو ڪيو آهي. پيڙا پوڳي آهي ۽ لڳاتار جاکوڙيو آهي. هي منصبي فرض سرانجام ڏيڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. پر مان ان کان ڪڏهن ب ڪترايو ڪونه آهي. ليڪن مان جج ٿيڻ پسند ڪونه ڪندو آهيان ۽ پاڻ کي هڪ خانگي ماڻهو تصور ڪندو آهيان. پر مون کي ڪجهه اختيار مليل آهن ۽ مون کي هڪدم انصاف جي تقاضائن مطابق ڪرڻ گهرجي. ظالم ماڻهن جي ڦهري ڪارروائين کي فقط طاقت جي زور سان ختم ڪري سگهجي ٿو. دريا خان جو مثال ونجي ته هو ڏاڍو شريف ماڻهو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ وڏو عرصو قرلٽ ۽ ڏاڻن کان نفرت

ڪئي آهي. منهنجون ڳالهيون بہ خوشيءَ سان مڃيندو آهي. پر پوءِ بہ هو ڏوکو ڏيندڙ ۽ قتل ڪندڙ آهي. بلوچ جڙ تہ گندن ۽ برن اسڪولن ۾ پلجي وڏا ٿيا آهن. اهي واندا وٺا اوباسيون ڏيندا پر ڪڪ پيچي ٻيٽو ڪونہ ڪندا آهن. ڏاڙا هٽڻ ۽ بي گناهن جو قتل ڪرڻ سندن عادت ٿي وئي آهي ۽ مان سندن اها عادت ختم ڪري پوءِ ساهہ پٽيندس.“

هن کان ڪجهہ مهينا پوءِ ڊيره جي هڪ سردار پنهنجي قبيلي جي ماڻهوءَ کي قتل ڪري ڇڏيو هو ۽ اهو قتل اتفاقي هو پر فوجي ڪميشن ان سردار تي قتل جو ڪيس هلايو هو. جنهن تي بلوچ سردار ڊڄي ويا هئا. چاڪاڻ تہ اهو ڪڏهن بہ ڪونہ ٻڌو ويو هو تہ ڪنهن سردار تي اڳتي ڪڏهن قتل جو ڪيس هلايو ويو هجي. جڏهن تہ مقتول سندس پنهنجي قبيلي جو هجي. هن سردار چيو هو تہ خدا عظيم ۽ برتر آهي ۽ جنهن مظلوم جو اڄ انصاف نہ ٿيو آهي تنهن جو سياڻي ضرور ٿيندو. يعني هو پاڻ کي قاتل هجڻ باوجود مظلوم سمجهي رهيو هو. هي لفظ ان ماڻهوءَ جا هئا جنهن جو تعلق هڪ ڏاڙيل نسل سان هو. انساني رتو چاڙ ڪري جنهن جي دل ۾ درهڻي ڪانہ ايندي هئي. انهيءَ ڪري اهڙن سردارن جو لاڙو حڪومت ڏانهن گهٽي ويو هو پر غريب مظلوم ماڻهو انگريز سرڪاري جي گهٽا ويجها ٿي ويا هئا.

ماڻهن جي خوشحاليءَ سبب حڪومتي آمدني ۾ واڌ

جڏهن عام ماڻهو خوشحال ٿيو تہ سرڪاري پيداوار بہ وڌي وئي هئي ۽ سيئي خرچ پکا ڪٽڻ کان پوءِ هڪ لک پائونڊ اسٽرلنگ بچيا هئا. جيڪي هندستان سرڪار جي خزاني ۾ جمع ڪرايا ويا هئا. هن آمدني مان فوجين لاءِ بئرڪن جي تعمير جو خرچ ڪونہ ڪٽيو ويو هو. جيڪو ساري پيداوار جي ٽئين حصي کان وڌيڪ ڪونہ هو پر اهو خرچ مستقل ڪونہ هو. نين بئرڪن جي تعمير ڪري فوجين جون زندگيون محفوظ ٿي ويون هيون. تنهن ڪري اهو ڏهوڙ تي وڌيڪ فائدي وارو هو. ان کان وڌيڪ سئي ڳالهہ سنڌ اندر امن امان جي قيام جي هئي جنهن کي سر چارلس نيپئر پنج هزار فوج جي مدد سان قائم ڪرڻ ۾ سوياروٿيو هو. پر هندستان سرڪار بئرڪن جي تعمير تي خرچ ڪرڻ جي موڪل ڪانہ ڏني. چاڪاڻ تہ سڪن جي ڪئونس جيئن پوءِ تيئن وڌي رهي هئي. ان جو چوڻ هو تہ سنڌ کي نہ پر هندستان جي مفادن لاءِ فوج جو هجڻ ضروري آهي.

نيپئر جي وڏندڙ عمر ۽ جسماني ڪمزوري

انهيءَ زماني ۾ سر چارلس نيپئر رڳو پنجاب ۾ نه پر هندستان جي ڪنهن به ملڪ اندر جنگ جي خلاف هو. چاڪاڻ ته هو عمر جي اهڙي ڏاڪي تي پهچي چڪو هو جنهن دوران جنگ ڪرڻ هڪ مشڪل مسئلو آهي جابلو ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم دوران هن لڳاتار ويهه ڪلاڪ گهوڙيسواري ڪئي هئي. هڪ پيري هن تي ماني جي ٽڪر ۽ چانهه جي آڌار تي مسلسل ڇهويهه ڪلاڪ گهوڙيسواري ڪئي هئي. هن اها چانهه به سوڊا واٽر جي بوتل ۾ رکي ڇڏي هئي. سندس زندگي اهڙي سادي طريقي سان گذرندي هئي. وڏنڑ ڪري هو ٽڪجي ڇور ٿي پوندو هو ۽ ڪمزور ٿي پوندو هو ۽ صحتمند ٿيڻ لاءِ ڪيس گهٽو وقت لڳي ويندو هو. پر جنگ دوران گهوڙي جي هني تان هيٺ ڪونه لهندو هو. هو جذبن ۾ ته جوان هو. پر پيريءَ ڪري گهوڙي تان لهڻ وقت ائين ڏکندو هو جيئن لغڙ جي ڇڄ ۾ ٻڏل پٿر ٽڙکندو آهي. هن جي سوچ ۽ جسم ڊيوڪ آف ويلنگٽن وانگي مضبوط هو. هن لاءِ اهي جڙ عام قسم جون ڳالهيون هيون. سندس جسماني ڪمزوريءَ بابت اهڙو اظهار فقط هن جو جسماني ٽڪ وقت عارضي هوندو هو ۽ خاص ڪري تڏهن جڏهن آبهوا صحت بخش ڪانه هوندي هئي. سندس لڳاتار جنگي مهم مان لڳندو هو. ڏک ڏاکڙا سهي وڃڻ وارو مشڪل پسند ۽ سخت جان انسان هو. پر هن وقت عدالتي معاملن جي وڏي وڃڻ ڪري ڪيس رويئن جي نظام ۾ تبديلي آڻڻي پئجي وئي هئي ۽ جج ائڊووڪيٽ جنرل کي ڪن خاص جُرمن جي فتويٰ ڏيڻ لاءِ اجازت ڏني هئائين ۽ ملن کي وٽس (سر چارلس وٽ) اپيل جو حق ڏنو ويو هو. اهڙي ريت جنوريءَ کان جون تائين ڪيس گهٽو وقت ملي ويو هو. جنهن دوران هن چار سو فوجداري معاملا اڪلائي فتوائون ڏنيون هيون. هن کان سواءِ نوي فوجي معاملا به هٿ جيڪي هن اڪلائي ورتا هئا.

ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم جي ڪاميابي ۽ امن امان

هي هڪ وڏو مٿي جو سور جنهن کان هن وقت آجو ٿي چڪو هو. تنهن ڪري ڪيس ٻين انتظامي معاملن کي اڪلائڻ جو موقعو ملي ويو هو. جن مان اهم محصول جو معاملو هو. ڪيس ڪيترين اهم شاهديون مليون هيون ته تازي فوجي مهم نهايت ئي ڪامياب ثابت ٿي هئي جنهن

مان ڪيترا فائدا ٻه ٿيا هئا هن جابلو ڏاڙيلن خلاف فوجي سرگرميءَ کان اڳ سنڌ جي سرحد جي حفاظت لاءِ گھوڙيسوارن جي ٽن ريجمينٽن جي ضرورت هئي پر پوءِ ڏاڙيلن سان پورا پئجي ڪونہ سگھندا هئا. هن لکيو هو تہ ڏاڙيل اچن ٿا ۽ ڏاڙو هٽي اک چنپ ۾ پڄي هليا وڃن ٿا ۽ اسان جي فوج کين ڊوڙائي ڊوڙائي ٽکجي پوندي آهي. اڳين رپورٽن جو اختصار ٻه اهو ئي آهي. پر هاڻي گھوڙيسوارن جي هڪ ريجمينٽ ئي ڪافي آهي جنهن سان بندیل کنڈ ليجن جا ڪجھ گھوڙيسوار گڏ هوندا آهن ۽ ڏاڙيلن کي وارداتن ڪرڻ جي وٽي ملي ڪانہ سگھندي آهي. ان کان وڌيڪ گھوڙيسوارن کي غير ضروري سمجھيو ويندو هو. اتان جي عملدارن شڪايتون موڪليون هيون تہ اضافي گھوڙيسوار اٽ ئي پھر واندا ويندا آهن ۽ ڪجھ ٻه ڪونہ ڪندا آهن. هاڻي تہ بلوچ ڏاڙيل ٻه ڪونہ ايندا آهن. اڳي تہ اهي ڏاڙا هٽي قتل ڪري سنڌين کي پنهنجين زمين تان بيدخل ڪري ڇڏيندا هئا جيڪي لاچار ٿي پنهنجا اباڻا ڳوٺ ڇڏي هليا ويندا هئا. اهي ماڻهو هن وقت موٽي اچي پنهنجن ڳوٺن ۾ آباد ٿيا آهن. ان کان سواءِ ڪڇي ۽ گنداوا واري جوءِ ٻه اڳئين وانگي سائي ڏائي ٿي وئي آهي ۽ جام پوکي راهي ٿي رهي اهي. اهو شاندار نتيجو ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم جو آهي. هي مسڪين ماڻهو انهيءَ مهم کان اڳ لاچار هئا. انڪري مڪمل تباهيءَ کان بچڻ لاءِ اهي ٻه ڏاڙيلن سان گڏجي ويا هئا. ان کان سواءِ قلات جي خان جي ادائي لک روپيا پيداوار وڌي وئي هئي. تنهن ڪري هو پاڻ ٻه شخصي طور امن امان ۾ دلچسپي وٺي رهيو هو.

سنڌ جي سرحدي پٽي کان گھٽو پري تائين امن امان ٿي ويو هو. ان کان سواءِ گرفتار قبيلن جا رهيل ماڻهو ٻه خوشيءَ سان پوکيءَ راهيءَ جي ڏنڊي سان لڳي ويا هئا. ٻيو تہ نھيو پر خود بجار ٻه شڪايتون ڪري رهيو هو تہ علي مراد متائنس ڪڻي نظرداري ڪري رهيو آهي ان طنزيہ جواب ڏنو هو تہ ڏاڙيلن خلاف جنگي مهم ۾ هن جو گھٽو خرچ اچي ويو هو. اهڙي ريت بجار کي گرفتار ڪرڻ ۾ سندس ٻہ لک روپيا خرچ اچي چڪا آهن. پر جيڪڏهن هو پڄي ويندو تہ کيس ان کان ٻه وڌيڪ نقصان پوندو. سر چارلس جي حڪمت عملي اها هئي تہ بجار کي علي مراد جي حوالي ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ کيس پٺاڻن کان پري رکڻ جو اهو سڀ طريقو هو جيڪي چاهيندا هئا تہ سدائين جنگ هجي ۽ حالتون خراب هجن.

بجار کي گهٽي آزادي مليل ڪانه هئي. اهڙي پابندي کي هو غلط طريقي سان ڪم ڪرڻ آٿيندو هو پر هو هڪ پيرو سر چارلس نيپئر سان ڪراچي ملڻ ويو هو.

مرين جو بگٽين کي ماري مات ڏيڻ ۽ اسلام بگٽي جي پيش پوڻ جو پيغام

اونهاري جي موسم ۾ مرين ٻڌايو هو ته هنن بگٽي قبيلي جي ڏاڙيلن کي ماري تباهه ڪري ڇڏيو آهي. جيڪي اسلام خان بگٽيءَ جي سربراهي ۾ اهڙيون قهري ڪارروايون ڪري رهيا هئا. سندن ڪافي ماڻهن کي قتل ڪري بيشمار چوپايو مال هٿ ڪري ورتو آهي. انهن کان گهٽا هٿيار به کسيا ويا آهن ۽ اهو قبيلو هاڻي ختم ٿي چڪو آهي. اهڙي تصديق انهن بگٽين کان به ملي هئي جن سنڌ اندر رهندڙ بگٽين وٽ اچي پناهه ورتي هئي. ان کان سواءِ بگٽين جي سردار اسلام خان به سر چارلس ڏانهن پيش پوڻ لاءِ پيغام موڪليو پر سر چارلس کيس ساڻين شرطن مطابق پيش پوڻ لاءِ چيو هو جيڪي وري اسلام خان قبول ڪونه ڪيا هئا. ان کان پوءِ اسلام خان پنهنجي قبيلي کي ساڻ ڪري جابلو علائقن ۾ وڃي پنهنجي اصلي ڪرت يعني ڦرلٽ کي لڳي ويو هو. هن وقت هو ڏاڙيل کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه هو ۽ انگريزن خلاف سرڪشي واري هواءِ سندس دماغ مان نڪري وئي هئي. انهيءَ زماني ۾ مري به شڪايتون ڪري رهيا هئا ته ڦرلجي جي ڪهيرين وڃي بگٽين جو پاسو ورتو آهي. ان ڪري سر چارلس ڪهيرين کي چنڊ پٽي هئي ته هو اهڙين ڳالهين کان باز رهن ۽ سندس غضب کي دعوت نه ڏين. چاڪاڻ ته هن قبيلي ڏاڍا هٽي ڦريون ڪري، اوسي پاسي ساري جوءِ تپائي ڇڏي آهي. جيڪڏهن انگريز سرڪار سندن تحفظ مان هٿ ڪڍي وئي ته ساڳيا لاتو ۽ ساڳيا چگهه هوندا ۽ اهي ساڳيا بگٽي ڏاڙيل ڪٽي بيهڻ به ڪونه ڏيندا. ڪيڇ جي جابلو علائقن ۾ اڄ ڏاڙيل موجود آهن. جڏهن انهن کي بک تپائيندي ته اچي شاهپور کي ڦريندا جيڪا هاڻي آباد ٿي چڪي آهي. امن امان لاءِ هن جڙ ته ڏرتي اٽلائي ڇڏي هئي. اها به اميد هئي ته دريا خان جي سرداريءَ هيٺ سندس قبيلو ڏاڍا هٽڻ ڇڏي ڏيندو ۽ ڏاڙيلن لاءِ چگهائيءَ جو مثال بڻبو. چاڪاڻ ته اهي ٻين قبيلن کان خوشحال ٿي چڪا آهن ۽ اهو قبيلو هڪ جاءِ تي ويهي ويو آهي. پر ڏاڙيل هڪ جاءِ تي آرام سان ويهي ڪونه سگهندا آهن.

نون پيداواري وسيلن جي ڳولا

سر چارلس پيش پوڻ وارن سردارن کي موت کان بچائي ورتو هو ۽ کين شريف بٹائي چڏيو هو. ان ڪري هو ڏاڍو خوش هو. جيڪڏهن هو پنهنجو رستو اختيار ڪري ها تہ هو هميشه لاءِ ڏاڙيلن جڙ ٻچو رلائي ڦٽو ڪري ها ۽ ڏيره کي فوجي ڪالوني بٹائي اتي فوجي ريجمينٹ ويهاري چڏي ها. فوج کي رهائڻ لاءِ بگٹي قلعو ئي ڪافي هو. هتان جي آبهوا سٹي پاڻي صاف شفاف، پلو ۽ جام آهي. زمين ۾ ڏاڍي زرخيز ۽ ٹڪريون ۾ معدنيات سان پريل آهن. تروکي تہ سفيد سنگمرمر جو هڪ وسيع خزانو آهي. هن جي سنڌوءَ وسيلي آمد رفت ۾ سولي آهي جنهن کي ٻاهر ۾ موڪلي سگهجي ٿو. اهو هڪ شاندار منصوبو هو مجبور ٿي چڏيو ويو هو. چاڪاڻ تہ اها اعليٰ اختيارين جي مرضي ڪانہ هئي تہ اهڙن ڪمائتن منصوبن کي هٹ ۾ ڪنيو وڃي ۽ هر عوامي پلائي جي ڪمن لاءِ سر چارلس جو نالو مشهور ٿي وڃي جيڪو اهڙن چڱن ڪمن لاءِ سدائين پيو پاڻ پتوڙيندو هو. معلوم ٹيندو تہ جو متي ويڻل هٹا جن جي چوڻ تي هي پنهنجي طاقت ۽ حياتي اجائي وڃائي رهيو هو. انهيءَ ڪري هن ڳجهہ ڳوهہ ۾ سر هينري هاردنج ڏانهن هڪ خط لکيو هو جنهن جي سر چارلس جي دشمنن کي ڪا خبر ڪانہ پئي هئي. هن کيس پنهنجي طرفان هر مدد جو يقين ڏياريو هو جنهن جي سر چارلس کي ضرورت ۾ هئي. کيس هنن ماٹهن جي دشمني انهيءَ ڪري ڪانہ وٹندي هئي جو اها عقلمنديءَ کان آجي هئي ۽ انهيءَ ڪري سر چارلس جي جيءَ کي جَپَ ئي ڪانہ ملندي هئي. پر ڪائونسل اعليٰ بوردن جا ماٹهو هن جي فقط مخالفت ڪندا هٹا. ان کان ڪاغذن کي دير ڪرائي چڏيندا هٹا ۽ ردعمل ڏيکاريندا ۽ اهم ڪاغذن کي هٹرادو ديرلڳائي چڏيندا هٹا جيڪا سنڌ جي نئين سرڪار کي ڏاڍي ڏکي پوندي هئي. هن حڪومت نوان پيداواري وسيلا تخليق ڪري ورتا هٹا ۽ هڪ نئين قوم جو انتظام سنياليو هو.

ڏاڙيل قبيلا ٹانيڪا ٹي ڪرت ڪرڻ لڳا

هن وقت ڏاڙيلن جا ڪتب ويهي ويا هٹا. هنن کان ڪنهن ۾ قسم جو ڏر ۽ ڏهڪاءُ ڪونہ هو. شير محمد جا ڏيڏر ڏرا ٹي ويا هٹا. ديس پرديس جون ڏومايون کائي جاڏهون ڪاڏهون اوکا پوکا پلي ٹانيڪو ٹي ويهي رهيو هو ۽ سر چارلس کي گذارش ڪئي هٹائين تہ ڪيس علي مراد وٹ

رهڻ جي موڪل ڏني ويجي. جنهن تي سر چارلس ڪيس وراٽيو هو ته اول اچي پيش پؤ. پر اها ڳالهه هن پنهنجي عزت ۽ وقار جي خلاف سمجهي، تنهن ڪري هو پنجاب هليو ويو پر سندس دوست لغارين جو سردار احمد خان ٻيو چاڑهو نه ڏسي پيش پوڻ جي مقصد سان سر چارلس وٽ لنگهي آيو ۽ پنهنجو سارو اندر اوگاڇي ٻيهي رهيو هو ۽ چيو هئائين ته "ميرشير محمد جي دربار جو ماڻهو آهيان. سندس ليمڪ ڪاڏو هيم. تنهن ڪري ان جو فرمانبردار رهيس." سر چارلس سندس اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ ڪيس معاف ڪري ڇڏيائين. ان ڪري احمد خان لغاريءَ کي سيئي جاگيرون واپس ڪيون ويون هيون. ان وقت تائين سنڌ جا سيئي قبائلي سردار سر چارلس جي پيش پئي جاگيرون وٺي سڀ چنتا پلي ماڻ ڪري ويهي رهيا هئا.

مرين جي علائقي تي سک فوجين جي ڪاهه

جون مهيني ۾ مزارين سان لڳ واري علائقي ۾ سک فوج ڪاهي آئي هئي ۽ ٻهانو ڏنو هئائين ته هتان جا ڏاڙيل سک حڪمرانيءَ جون حدون لتاڙي ڏاڙو هڻي آيا آهن. گورنر جنرل جي لاهور جي حڪمران سان دوستاڻي حڪمت عملي قائم ڪئي هئي. تنهن ڪري هن ڪوبه عملي قدم ڪونه کنيو هو. پر رڳو ڪين چنڊ پٽي هئائين ۽ ان سان گڏ ميجر ڪورسلس جي ڪمانڊري هيٺ آگبوٽن وسيلي چار سو فوجي حيدرآباد مان روانا ڪيا هئائين. ڪيس حڪم ڏنو ويو هو ته جيڪڏهن غير علائقي جا ماڻهو پاڻوَن ڇاڻون سنڌ جي حدن کان ٻاهر نه نڪرن ته انهن مٿان زوردار حملو ڪيو وڃي. پر هن اها سختيءَ سان پارت ڪئي هئي ته ڪڏهن ب انهن جو پيڇو ڪندي سک سرحد پار نه اکري. هن اهڙي فوج موڪلڻ سان گڏ مزارين کي ب سختيءَ سان هدايت ڪئي هئي ته هو اڳين واسطي سرحد ڀيڪڙي نه ڪن. ميجر ڪورسلس ڏاڍو ڏاهو ماڻهو هو ۽ ڦهتو ب بنا دير هو جنهن مناسب قدم ڪٽي خطرناڪ معاملي کي هيڏي هوڏي ڪري ڇڏيو. جيڪڏهن هو سياڻپ ۽ سڇيتائي کان ڪم نه وٺي ها ته پنجاب سان جنگ ڇڙي پوي ها.

سنڌ جي ترقياتي ڪمن ۾ سست رفتاري

اهڙيءَ ريت سنڌ جا ترقياتي ڪم منڊل وايو منڊل مطابق سست رفتاريءَ سان هلي رهيا هئا. ان وايو منڊل ۾ هڪ ڪوٺ انجنيئرن جي ب

هئي. سکر ۽ شڪارپور جي وچ واري علائقي کي سنڌوءَ جي اٿل جو پاڻي ٻوڙي ڇڏيندو هو. تنهن ڪري درياه جي پاڻي کي روڪڻ لاءِ بندن ٻڌڻ جو منصوبو تيار ڪيو ويو هو. اهو ڪم ڪئپٽن اسڪاٽ جي حوالي ڪيو ويو هو. جنهن اهو ڪم هاڻي پورو ڪري ڇڏيو آهي. هڪ سال ته سنڌوءَ ايترو وڌو چاڑهه ڪيو هو جو سمجهيو پئي ويو ته اهو سارو پورهيو ئي لوڻ پاڻي ٿي ويندو. تنهن ڪري اهڙي سوچ جي سورهن آنا پڪ ڪانه هئي. پر پوءِ جنرل سر چارلس جي تيار ڪيل هڪ منصوبي تي عمل ڪري ڪم کي پڄائي پورو ڪيو ويو هو. اٿل ارادي ۽ نيت جي سچائي سان هر روڪ ۽ رنڊڪ مان ڏُو پار ٿي چڪا هئاسون. ان جو نتيجو اهو نڪتو ته اڳي هن شهرن وچ تي پاڻي ڏينهون تلاءَ ڪري بيهي ويندو هو ۽ تپاولي شروع ٿي ويندي هئي جيڪا بندن ٻڌڻ کان پوءِ ختم ٿي وئي.

نيپئر جا عوامي پلائيءَ وارا ڪم ۽ مخالفن جي ڪاوڙ

سر چارلس نيپئر هن سڀي ڪم تي سنڌ جي پيداوار جو ڪجهه حصو ڏاڍي خوشيءَ سان برداشت ڪيو هو. پر هو هميشه عوامي پلائي جي ڪمن کي اهميت ۽ اوليت ڏيندو جيڪا سندس وسعت دليءَ جي علامت هئي. پر هن ساري پيداوار جا مالڪ دولتمند ماڻهو هئا جيڪي سندس اهڙا ڪم ڏسي تپي باهه ٿي ويا هئا. اهي مقدر پسند ماڻهو هئا سندن خيال هو ته اهي بيماريون انسان جي مقدر ۾ لکيل هونديون آهن ۽ ويچارو انهن روڳن کي پنهنجي جتن ۽ جاکوڙ سان ٽاري ڪونه سگهندو آهي ۽ سر چارلس جون اهڙين ڪوششن تي ڏاڍو ڪِليا هئا. هن علائقي ۾ ڪوهه تمام ٿورا هوندا هئا. پر هي ماڻهو ڪونه چاهيندا هئا ته عوامي سهوليت لاءِ ڪي ڪوهه کوٽايا وڃن. آبپاشي نظام کي برقرار رکڻ جي مقصد سان تعمير ڪيل بندن ۾ دَرَ هٽايا ويا هئا. ان جو مقصد هو ته پوڻ جي پاڻيءَ کي روڪڻ مان ڪجهه فائدو حاصل ڪري سگهجي. پاڻيءَ جي گهٽي چاڑهه ڪري بند ڪٽان ڪٽان پڄي پيا هئا. پر اهڙي ڪم جي نگرانيءَ لاءِ گهوڙيسوار دستن کي رکيو ويو هو. ان سان ٻيو پلو ڪم اهو ٿي ويو جو هتان جي ماڻهن کي روزگار جو هڪ سٺو وسيلو ملي ويو هو. کين وڏي معاوضي کان سواءِ تپاولي مان ٻه جند ڇٽي وئي هئي جيڪا هنن لاءِ سدا جي آپدا بڻيل هئي. ليڪن ماڻهن کي ملندڙ اهڙو معاوضو بالا اختيارين لاءِ ڳٽتي ۽ ڳاراٿي جو ڪارڻ بڻجي ويو هو. سکر

جي صفائي جو بندوبست مستقل بنيادن تي ڪيو ويو هو. اڳي ته تپاولي جو ورهيارو آزار هوندو هو جيڪو هاٿي ختم ٿي چڪو هو. هاٿي اها ڪٽي به موجود ڪانه هئي. پر جولاءِ ۾ آگسٽ جي مهينن ۾ شڪارپور، سکر ۽ لاڙڪاڻي ۾ ڪالرا جهڙي موذي مرض منهن ڪڍيو هو. ان کان ٻوروِ وقت پوءِ اها وڇڙندڙ بيماري وڃي حيدرآباد ۾ به پهتي هئي. هن مهامريءَ کي منهن ڏيڻ لاءِ هتان جي حڪيمن کي مقرر ڪيو ويو هو. هوندا ته نيم حڪيم هئا پر سرڪار کين پگهارون ڏيندي هئي. صحت جو اهڙو انتظام هر ضلعي ۾ رکيو ويو هو. غريبن جي علاج لاءِ کين دوائون ڏنيون ويون هيون ته هدايتون به ڪيون ويندیون هيون. انهن حڪيمن کي ڪجهه اختيار به ڏنا ويا هئا ته جيئن ماڻهن کان کي ڳالهيون حفظ ماتقدم طور زبردستيءَ ڪرايون وڃن.

عوامي پلائي ۾ ڪامورن جا ڪرتوت

سر چارلس لاءِ اڻ ڪٿ ڪم موجود هئا. سندس نظر چوڌاري پئي ڦرندي گهرندي هئي ۾ عوامي ڪم ڪندي ته ٿڪبو ئي ڪونه هو. ليڪن سندس انتظاميه ايڏي تيز رفتار ڪانه هوندي هئي. چاڪاڻ ته اعليٰ ڪامورا شاهي اهڙن ڪمن ۾ ڪا نه ڪا رنڊڪ ضرور وجهندي هئي. پر هنن اهڙين رڪاوٽون اهڙي فن ۾ عقلمنديءَ سان پيدا ڪيون جو شڪايت ڪرڻ لاءِ ڪو سبب ئي ڪونه ملندو هو. پر هو هروپرو دير ڪرڻ تي شڪايت ضرور ڪندو هو. جنهن ڪري عوامي پلائي جا ڪم ڏاڍي سست رفتاري سان هلندا هئا. هو پورن ٻن سالن کان وٺي دانهينڊو ايندو هو ته ملير نديءَ کي ڪراچي ڏانهن آندو وڃي. ٻيو ته ڏهيو پر ڪيس اهڙن مطالبن جو ڪو جواب ئي ڪونه ملندو هو. اعليٰ سرڪاري ڪامورا سندس اهڙن مطالبن کي هڪ ڪن کان ٻڌي ٻئي کان ڪڍي چڏيندا هئا. اهڙن ماڻهن کي اها خبر ڪانه هئي ته هن شهر کي تازي پاڻي جي ڪيڏي نه لوڙ آهي. ان اهم منصوبي تي فقط ٻارهن هزار پائونڊ اسٽرلنگ خرچ جو ڪاڦو ڪيو ويو هو. ليڪن اهو خرچ پاڻيءَ تي محصول مڙهي ٿوري وقت اندر ڪڍي پئي سگهيو ويو.

باربردار فوج لاءِ لاڏائو اٺن جي منظوريءَ ۾ ٽال مٽول

ان کان به گهٽي دير اٺ سوار فوج ۽ لاڏو اٺن جي منصوبي کي منظور ڪرڻ ۾ لڳائي وئي هئي. هي منصوبو ته گهٽو اهم هو. هر ماڻهو هن ڳالهه

تي ڳٽ ڏيئي بيهي رهيو هو ته ان منصوبي کي پنجاب خلاف جنگ شروع ٿيڻ کان اڳ ضرور منظور ڪيو وڃي. اهو هڪ اهم فوجي منصوبو هو. هن پنهنجي مشاهدي ۽ تجربي وسيلي هن تحقيق کان باخبر ٿي چڪو هو ته هندستان اندر فوج سان گڏ ضروري سامان به سفر ڪندو آهي. هن کان اڳ دستور اهو هو ته فوج جي چرپر سان خانگي واپارين جو قافلو به سفر ڪندو هو ۽ ضروري شيون فوج کي وڪڻندو هو. پر اهڙي واپاري قافلي ۾ کي اوڻايون هيون. هڪ اهو وقت سر فوج سان گڏجي هلي ڪونہ سگهندو هو. ٻيو ته منزل ڪرڻ وقت يا ڪڍهن به پنهنجي وهڻن کي گور ڪري چڏي ڏيندا هئا ۽ فوجي چرپر واري رستي جي اوسي پاسي واري جوءِ ييلي ييڻگ ڪري چڏيندا هئا. تنهن ڪري سفر ۾ هرويرو به دير لڳي ويندي هئي ۽ منصوبي مطابق منزل تي پهچڻ ممڪن ڪونہ رهندو هو. سندس مرضي هئي ته انن جي انهيءَ خانگي قافلي کي هڪ فوجي حصو بڻايو وڃي ته ان جي چرپر ۾ باقاعدگي پيدا ٿي سگهي. جيڪڏهن ائين نہ ڪبو ته بهترين فوجي ترڪيب ۽ ترتيب ناڪام ٿي سگهي ٿي. ان ڪري تمام گهڻو نقصان پهچڻ جو انديشو هوندو آهي. هن جي سنڌ واريءَ پهرينءَ مهم دوران بيشمار ماڻهو ۽ اٺ اڇي گڏ ٿيا هئا. سامان جو اهو قافلو ضروري سامان جي نالي سندس پيش قدمي ڪندڙ فوج سان جنڊ جي ٻن پڙن جيان گڏ هو. ڪچي واري جابلو علاقي ۾ ضروري سامان وارو خانگي قافلو فوج لاءِ ڏاڍو خطرناڪ بڻجي ويو هو. چاڪاڻ ته انهيءَ قافلي ۾ پاڻي تي ڪيل اٺ هئا. جيڪي فوج سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا. جتن کي جڏهن خطري جو احساس ٿيو ته اهي جت پنهنجا اٺ ڪاهي هليا ويا. اهڙي ريت فوج کي هڪ جاءِ تان ٻيءَ جاءِ سامان پهچائڻ وارو ڪم بدنظميءَ جو شڪار ٿي ويو هو. اهو نقصان فوجي نقطئ نظر کان نہ پر انهن کان تيز هو.

هنن جتن غلط اندازو لڳايو هو ته هي فوجي مهم ناڪام ٿي ويندي. ان ڪري هو انگريزن جي فوج کي چڏي هليا ويا هئا. چاڪاڻ ته کين خوف ورائي ويو هو. هن کان سواءِ ٻي ڳالهه هيءَ به آهي ته جابلو علاقي ۾ تنظيم ۽ باقاعدگي رکڻ ڏاڍو مشڪل ڪم هوندو آهي. چاڪاڻ نہ رستا ڏاڍا سوڙها هوندا آهن. جتي گهوڙيسوارن جي فوجي سرگرمي رکجي ويندي آهي. تنهن ڪري رسدگاهہ جي ماڻهن ۽ جتن کي ڪيڏانهن وڃڻ

کان روکي ڪونہ سگھيو آھي جيڪي اٽن کي چارڻ يا مال غنيمت ھٿ ڪرڻ لاءِ منع ڪرڻ باوجود بہ ڪيڏانھن ھليا ويندا آھن. اھڙين گھڙين ۾ ھو ڪڏھن ھميشہ لاءِ ھليا بہ ويندا آھن. ھن ئي سبب ڪري جمڪ لڪ وٽ ڪيترين ئي زندگيون تلف ٿي ويون. ساڳيءَ ريت فوج گجرو کان اڳتي وڌي توُسُو لڪ جي مکيہ جڳھ کي ھٿ ڪرڻ لاءِ سفر ڪرڻ لڳي تہ سامان واري اٽن جي قافلي فوج جو مسلسل نون ڪلاڪن تائين رستو روکي ڇڏيو ھو ۽ حملي لاءِ مقرر ٿيل وقت بہ اھو ھو جيڪو اٽن جي سست رفتاري ۽ رستي سوڙھي ھئڻ ڪري فوج سيڙجي بيھجي رھي ھئي. ائين ڪرڻ کان سواءِ ڪو ٻيو رستو بہ ڪونہ ھو. ڇاڪاڻ تہ اھو ھڪ سوڙھو گھٽ ھو. سر چارلس جي چوڌاري اٽن ۽ ماڻھن جو وڏو مجموعو سفر ڪري رھيو ھو توبن ۽ گھوڙسوار فوج لاءِ اڳتي وڌڻ جي جا جڳھ ئي موجود ڪانہ ھئي. تنھن ڪري سر چارلس نيپئر پنھنجي گھوڙسوار فوج ۽ توپخاني سان ھلڻ جو حڪم ڪيو جيڪو اڳ جنرل سمپسن جي فوج جي دمبالي ۾ ھو. اھو رستو ڊگھو ۽ ٽڪائيندڙ ھو.

ھن مان سر چارلس جو مقصد اھو ھو تہ رسدگاھ پنھنجو مؤثر ڪردار ادا ڪري جيڪو فوج لاءِ سرحدپار نہ پر واھر ۽ آڏر ٻڌجي. ان لاءِ ھن پورا ٻہ سال لکپڙھ ھلائي ھئي جنھن جي منظوري ڪانپوءِ ان رسدگاھ ۽ اٽن جي قافلي کي فوجي طرز تي منظم ڪيو ھو. ھن منصوبي جي مطابق فوج جي کاڌي پيتي جي سامان جو بندوبست ڪرڻ سرڪاري معاملو ٻڌجي ويو ھو. ان جو سارو انتظام بہ ائين رکيو ويو. جيئن فوجي ريجمينٽ جو رکيو ويندو آھي. اھڙي ريت ھن فوج کي ڇھن حصن ۾ تقسيم ڪيو ھو ۽ ھر حصي کي ڇھ سو اٺ حوالي ڪيا ويا ھئا. جن جي جتن کي فوجي وردين پارايون ويون ھيون. فوج جي ھر حصي آڏو رھبر طور ھڪ اٺ ھلندو ھو جنھن تي ڏينھن جو جھنڊو ۽ رات جو مشعل ٻريل ھوندي ھئي. اھڙي ريت ھر حصي جي اٽن جا پلڻ يا پکڙا، جھنڊو مشعل ۽ وردين ھڪ جھڙيون ۽ فقط ان فوجي حصي جي نمائندگيون ڪنديون ھيون. اسرائيل ۾ جڏھن سينا جي رڻ پٽ مان گذريا ھئا تہ ھنن سان بہ سپ کان اڳ ۾ ھڪ ھاٿي ھو جنھن تي ڏينھن جو وڏو جھنڊو ھو. جڏھن تہ رات جو وري ان ساڳئي ھاٿي تي وڏي مشعل رکيل ھوندي ھئي. اھو ڇڻ ڪمانڊر جو حڪم ھو جو سيني کي مڇڻو پوندو ھو.

جتن جو نالو رجسٽر ۾ داخل هوندو هو کين فوجي سپاهي جيان پگهار ملندڙي هئي ۽ هڪ فوجيءَ وانگي هٿياربند ٻه هوندا هئا. سندن ڪمانڊر ٻه ريگيولر فوج جو عملدار هوندو هو. جنرل چارلس انساني فطرت کان چڱيءَ ريت واقف، تنهن ڪري کين اهو فوجي اعزاز ڪونہ ڏنو ويندو هو جيڪو هڪ بهادر فوجي کي دليري ڪري ڏنو ويندو هو. اٽن کي طبقن ۾ ورهايو ويو هو جن مان هڪ سگهارو متارو ۽ ٻيو ڏٻرو طبقو هو. هنن جي ڇڪين ۾ هڪ ڦرهي لڙڪندي هئي، جنهن تي ڪنيل سامان جو وزن اڪريل هوندو هو. ان جو مقصد هوندو هو تہ هنن گگدام پسن تي حد کان وڌيڪ بار نہ لڏيو وڃي. ڇاڪاڻ تہ اها ساڻن بي انصافي هوندي. هن کان اڳ اها روايت هوندي هئي تہ ٽن اٽن لاءِ هڪ جت مقرر ڪيو ويندو هو. پر هاڻي هڪ اٽ لاءِ هڪ جت مقرر ڪيو ويو آهي. ائين ڪرڻ سان پهريدارن رکڻ واريون پگهارون بچي ويون آهن. اڄ ٻہ ٽن اٽن سان هڪ جت هوندو آهي. باقي ٻہ جت فوجين جيان پاسي سان هلندا آهن. کين اها چڱي ريت خبر هوندي آهي تہ اٽ کيئن لڏجي ۽ کيئن سامان لاهجي.

باربردار فوج جي انتظامي جوڙجڪ

فوجي سامان ۽ توبون ڏکئي رستي سان سفر ڪري رهيون هيون. اهڙي مشڪلات کي منهن ڏيڻ لاءِ پنج هاڻي رکيا ويا هئا. اهڙيءَ ريت هن فوج جي پيش قدمي هڪ تجربيڪار فوجي عملدار ماتحت رکي وئي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن پيش قدميءَ باقاعدي موجود رهي. ان کان سواءِ هي ترڪيب انهيءَ ڪري رکي وئي هئي تہ باربرداري وارو فوج جو ثانوي حصو ٻہ ان ريگيولر فوج سان گڏ هلي جيڪا جنگي سرگرمين ۾ حصي وٺڻ لاءِ اڳتي وڌي رهي آهي. جيڪڏهن دشمن جا گهوڙيسوار طوفاني تيز رفتاري سان فوج جي هڪ پاسي تي حملو ڪندا تہ ان سان گڏ هلندڙ باربردار فوج تي حملو ڪري ڏيندا. ائين ٽيڻ سان باربردار فوج جي وچ تي هجڻ ڪري ريگيولر فوج دشمن خلاف چڱيءَ ريت جنگي مظاهرو ڪري ڪانہ سگهندي يا باربردار فوج دشمن کان ڊڄي واڙڻي تي ويندي ۽ مدد لاءِ جنگجو ريگيولر فوج ڏانهن وڏندي. هن صورتحال ۾ ٻہ ريگيولر فوج منجهي پوندي. اهڙين پريشانين کان بچڻ واسطي فوج کي همچورس ۾ ورهايو ويو هو. اهڙي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ جتن کي

چيو ويو ته انن کي گول دائري ۾ اهڙيءَ ريت وهاريو وڃي جو سندن پٺيون ٻاهرئين ۽ ڪچيون اندرئين پاسي هجن. ان کان سواءِ انن کي پاڻ ۾ سلهاڙيو وڃي. ان بندوبست ڪرڻ کان پوءِ جت انن وسيلي ٿهيل ان قلعي جي ٻاهران ٽي بيهي رهن ۽ ويڙهه لاءِ ڪاربائين کڻي بيهي رهن جيڪي ويڙهه جي مقصد لاءِ کين ڏنيون ويون آهن.

اهڙيءَ ريت ننڍڙين ننڍڙين باقاعدين تي ڏيان ڏيڻ سان فوج جي چرپر ۾ هڪ وڏي باقاعدگي قائم ٿي وئي هئي. اهڙي نظام رکڻ سان هڪ ته وهٽن جو بچاءُ ٿي ويو ٻيو ته خرچ پکي ۾ گهٽتائي اچي وئي هئي. ٽين ڳالهه اها ٿي هئي فوج ڏاڍي آرام ۽ آٽت سان پيش قدمي ڪري رهي هئي. چوٿين ڳالهه اها ٿي جو بيماري ڪري فوج جو تعداد گهٽجي ويو هو تنهن جو به ازالو ٿي ويو. هن طريقي جي ڪم آٽن سان فوج ميدان تي به ڏيرج ۽ حوصلي سان جنگي فن جو مظاهرو ڪري سگهندي. هيءَ باربردار فوج جو هڪ نئون اضافو آهي. جنهن ڪري فوج اندر ڪنهن شيءِ جي کوٽ جو الڪو ڪونہ رهندو. حقيقت اها آهي ته هي اصول ان حڪم جي فرمانبرداري ۾ ڪتب آندو ويو آهي. جنهن ۾ چيو ويو هو ته سردارن جي ليويز ۽ هٿياربندن جي بي ترتيب ميڙڪن کي مڙسيءَ سان منهن ڏنو وڃي. هن فوجي اصول جي خالق هڪ ڀيري چيو هو ته اهو ئي طريقو آهي جنهن وسيلي جنگي سرگرمين ۾ تيزي آڻي سگهجي ٿي جيڪا گهٽي فوج ۽ تيز رفتار گهوڙيسوارن ۽ توبن جو نتيجو ڪاڻ هوندي آهي پر فوج ڏانهن وڌ ۾ وڌ ڏيان ڏيڻ ۽ انهن جي حوصلن کي بلند ڪرڻ، انهن جي صحت جو خيال رکڻ سان ايندي آهي. اهڙي باربردار فوجي حصي جي تخليق وسيلي به هنن جي ضرورتن جو خيال ڪيو ويو هو ۽ ان جي هٿڻ ڪري کين وڏين مصيبتن کي منهن ڏيڻو پئجي ويو هو.

اُٺ سوار ۽ سنڌ هارس فوجي دستن جو نئين سر قيام

جڏهن سر چارلس نيپئر باربردار فوج جو حصو قائم ڪيو هو ته چيو ويو هو ته هن انگريز فوج کي پَر ڏئي چڏيا آهن. توبن کي ڇڪڻ لاءِ توبخاني کي گهوڙا ڏنا هئا جيڪي هر قسم جي باربرداري جو ڪم ڏئي رهيا هئا. ان کان سواءِ اٺ سوار فوج به بٽائي هئي جيڪا گهٽو فاصلو طئي ڪري اوچتو وڃي دشمن مٿان ڪڙڪندي هئي. ان سان گڏ هن سنڌ هارس تخليق ڪئي هئي جنهن کي مغلي يا مغل گهوڙيسوار سڏيه

ويندو هو. هي گهوڙيسوار بي قاعده جنگ دوران پنهنجي ڏاهپ ۽ دليريءَ جو بي مثال مظاهرو ڪندا هئا ۽ جڏهن فوجي صفن ۾ بدنظمي اچي ويندي هئي تہ اوچتو پهچي ويندا هئا. هي گهوڙيسوار سر چارلس جي اچڻ کان اڳ موجود هئا، پر انهن ڏانهن ڏيان ڪونہ ڏنو ويندو هو. تنهن ڪري اهي بدنظميءَ جو شڪار هئا. تنهن ڪري فوج جي هر حصي کي ختم ڪرڻ جو حڪم بہ جاري ٿي چڪو هو. پر سر چارلس دخل اندازي ڪري ائين ڪرڻ کونہ ڏنو هو ۽ کين ڪئپٽن جئڪب جي ماتحت رکي ان جي ترتيب ۾ سڌارا آندا ويا هئا جيڪو انهن ڏينهن ۾ تويخاني جو آفيسر هو جنهن هن فوج مان چونڊ ڪري ان کي نئين سر مرتب ڪيو هو. تنهن ڪري سنڌ جي هيءَ فوج فوجي مهم لاءِ پيش قدمي لائق هئي. هيءَ فوج دشمن تي نهايت تيز رفتاري سان حملو ڪري سگهندي هئي ۽ حملو بہ نهايت خوفناڪ طريقي سان ڪندي هئي. جيڪڏهن هنن بلوچ بٽالين جي چگيءَ ريت تنظيم ڪئي وئي تہ اهم فوجي خدمتن سرانجام ڪرڻ جي لائق بڻجي ويندي ۽ مٿي بيان ڪيل مختلف فوجي ادارن سان شامل ڪري سگهبي ان ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۾ سول انتظاميہ جي جوڙجڪ سان گڏ فوجي نظام بہ قائم ٿي رهيو هو.

بمبئي ڊر پاران باربردار فوج قائم ڪرڻ جي مخالفت

جيتري قدر بمبئي واريءَ ڊر جو تعلق آهي تہ فوجي سامان جي ڏوئي جي مقصد لاءِ قائم ڪيل باربردار فوج تي هن ڏاڍيون چٽرون ڪيون هيون ۽ چوڻ لڳا هئا تہ اها گهٽي خرچ واري هڪ غلطي آهي، بلڪ هڪ ناڪامي آهي. سنڌ جي فتح وانگي سنڌ جي انتظامي جوڙجڪ جي شروعات ۽ جابلو علائقي واري جنگي مهم بہ وڏي غلطي هئي. بنگال جي ڪميساري جنرل جو بہ بار بردار جي ناهڻ خلاف اخبارن هڪ مقالو ڇپيو هو جنهن ۾ هن فوجي سامان جي ڪٽڻ لاءِ باربردار فوج ناهڻ خلاف پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو هو. هن وڌيڪ اهو بہ چيو هو تہ هي هڪ تباهي، بدنظمي، خواه مخواه خرچ ۽ ڏيهي ماڻهو تي ظلم آهي. جنهن کي ڪجهہ ماڻهو فائديمند سمجهن ٿا. ان اجائي قسم نئين فوجي جوڙجڪ ۾ ڪن فوجي عملدارن کي شامل ڪيو ويو آهي. پر جنگ اختيار ڪيل ڪامياب حڪمت عملي ۽ روشن خيال حڪومت جو قيام، اهڙيون

گالهيون هيون جن ۾ سر چارلس ڊاڊي اڳيرائي حاصل ڪئي هئي. پر هن جي دشمنن سندس ناڪامي بابت ڪيئي اڳڪٿيون ڪيون هيون جيڪي بلڪل غلط ثابت ٿيون. ان وقت هندستان جي چيف جسٽس روپر اهڙي صورتحال کي هن ريت بيان ڪيو هو ته اڄ واري معاشري تي پريس چانئجي وئي آهي. پر جينٽلمينس گزيٽ پنهنجي نالي جو پرم ۽ شرم رکيو آهي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته ڪن ماڻهن لاءِ پريس آزاد ڪانه آهي. هيءَ پريس آهي، جيڪا ڪن ماڻهن جي مفادن جو تحفظ ڪري ٿي ۽ انهن ماڻهن اخبارن جي ايڊيٽرن کي يقين ڏياريو آهي ته کين هر قسم جو تحفظ فراهم ڪيو ويندو.“ هي هڪ ننڍڙو مثال آهي ته بمبئي واري ڏر ڪهڙي طريقي سان شريف ماڻهن کي بدنام ڪرڻ جي مهم شروع ڪري ڇڏي هئي.

مخالف ڏر جي هشيءَ تي ڊاڪٽر بسٽ جا نيپئر تي لڳايل الزام

ڪنهن زماني ۾ سر چارلس نيوي جي هڪ عملدار ڏانهن خط لکيو هو. بعد ۾ سمجهيو هئائين ته اهو خط عوامي مفادن ۾ ڪونه آهي. تنهن ڪري ان کي ختم ڪري ڪاغذ پنهنجي ڊيسڪ ۾ بند ڪري ڇڏيا هئائين. پر اهي ڪاغذ نڪري ڊاڪٽر بسٽ وٽ وڃي نڪتا هئا جيڪو انهيءَ زماني ۾ سرڪاري دستاويز شايع ڪندو هو. هن ڊاڪٽر نيوي جي آفيسر ڏانهن لکيل سر چارلس جو اهو خط ڇاپي ڇڏيو جنهن ۾ هن ساموندي فوج جي ان عملدار کي ڪنهن گالهن تان چنڊ پٽي هئي. ان کان سواءِ هن سر چارلس جو گورنر جنرل ڏانهن لکيل خط به ڇاپيو جيڪو جعلي هو جنهن ۾ سر چارلس ڪنهن احسان بدلي سر هينري هارڊنج ڏانهن کي گٽا لفظ لکيا هئا. هنن ٻنهي ڏوهن ڪري هندستان سرڪار بمبئي حڪومت کي سبب ڄاڻائڻ جو نوٽيس ڏنو هو. اهي ٻئي ڏوهه بدنيتي جي ارادي سان ڊاڪٽر بسٽ ڪيا هئا ۽ لهاڙ هٽندو وتندو هو ته کيس اهڙو ڄاڻ اختيارن جي مالڪ هڪ ڏر پهچائي آهي. اهو به وڏي وات چوندو هو ته اهڙيو ڪو به ٽٽيءَ جو ٻار اڃا ڄائو ڪونه آهي جيڪو سندس وار به ونگو ڪري سگهي. هي ماڻهو کليو ڪلايو اهڙا اهڃاڻ ڏيندو هو جنهن مان معلوم ٿي ويندو هو ته سرڪاري ڪائونسل جو ڪو ماڻهو هن سان ٻٽ آهي ۽ جيڪو سندس طرفان هنيل الزامن جي پٽيرائي ڪري رهيو آهي.

نيپئر تي ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام جا لڳايل سخت الزام

هنن ڳالهين ۾ ليفٽيننٽ آئوٽرام به پوئتي ڪونه هو. جنهن هڪ اخبار ۾ سر چارلس تي الزام هنيا هئا ۽ چيو هو ته گورنر جنرل جي خواهش هئي ته سر چارلس انهن ماڻهن جي اصلاح ڪرڻ واريون ڪوششون ڇڏي ڏئي ۽ ان معاملي کي فيصلي لاءِ گورنر جنرل جي حوالي ڪري ڇڏي. پر گورنر جنرل حضور شرميءَ کان اهو معاملو گهرو ڪاتي جي حوالي ڪري ڇڏيو هو. ڪيس معلوم هو ته اهڙن الزامن جا ڇنڊا لارڊ ايلنبرو تي پئجي رهيا هئا جنهن سان سر هينري هارڊنج جا گهرو تعلقات به هئا. عام رواجي هڪ غلطي هئي جنهن بابت سر هينري هارڊنج کي به ڄاڻ ڏني وئي هئي. انگلينڊ جي هڪ ڪميٽيءَ ڪرنل آئوٽرام کي ڇپي ڇنڊ به ڪٽي هئي ته سر چارلس تي سندس هنيل الزام بلڪل غلط آهن. پر تاثر اهو ڏنو ويو هو ته سر چارلس ان ماڻهوءَ سان اجايو اختلاف ڪري عوامي مفادن کي هاڃو رسائي رهيو آهي. ليڪن حقيقت اها هئي ته اهو معاملو انصاف لاءِ سرڪار جي حوالي ڪيو ويو هو. پر سرڪار اهڙي اختلاف کي ننديو هو ۽ عملدارن طرفان داخل ڪيل اپيل کي رد ڪري ڇڏيو هو. پر هئي پاسي کان آئوٽرام کي اهم سول ملازمت ڏني وئي هئي. توڙي جو غلط الزام مڙهڻ ڪري ڪيس چنڊَ به ڪَٽي وئي هئي. هن ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش به موجود ڪانه هئي ته هن کي سر چارلس مٿان ڪوڙن الزامن مڙهڻ ڪري ايترو نوازيو ويو هو. عوامي شڪايتن کان پوءِ هن قسم جي غلطيءَ جو ازالو به ڪيو ويو هو. جنهن ڪري بورڊ آف ڊائريڪٽرس مجبور ٿي سر چارلس کان معافي ورتي هئي. جنهن جي عزت کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي.

لارڊ رپن ڪرنل آئوٽرام سان ٻٽ بٽيل

هن کان سواءِ اختيارن جو مالڪ هڪ ٻيو ماڻهو به هو جيڪو خود لارڊ رپن هو. هن اعلان ڪيو هو ته ڪرنل آئوٽرام جو موقف صحيح آهي. اختيارن جي ماڻهن مان اهائي توقع ڪئي ويندي آهي. اهڙيون ڳالهيون سر چارلس کي تپائي باهه ڪرڻ جهڙيون هيون. هن مان معلوم ائين ٿي رهيو هو ته لارڊ رپن حملي آور ڌر سان گڏ هو نه ته سندس فرض سر چارلس کي بچائڻ هو. لارڊ رپن کي اخلاقي ۽ اعليٰ عملدار هجڻ وارو حق هو

سندس اهو ڪم ڪونہ هو تہ هو هڪ ڏر جو پاسو وٺي بيهي ۽ ۽ ٻئي کي تباهہ ڪري. اها صحيح ڳالهہ ڪانہ هئي تہ جنگي قانون جي فقري Article of War کي ڪجهہ بہ نہ سمجهجي ۽ هڪ مجرم کي نہ رڳو سزا نہ ڏجي پر ان جي رهندو بہ همت افزائي ڪجي. اهو ڪتان جو انصاف آهي تہ بي هودا الزام هٽي سچائي ۽ عوامي شرافت جي توهين ڪجي. لشڪر جڏهن جنگ جي ميدان تي فوجي سرگرمين ۾ مصروف هجي تہ ان وقت کين ٻڌايو وڃي تہ سندن ڪمانڊر جاهل مطعلق آهي ۽ ڪيس منصبي فرض ادا ڪرڻ جي ڪابہ خبر نہ آهي ۽ هيءُ پنهنجي ساٿين جو قاتل آهي. سر چارلس راٽيءَ جو نمائندو آهي. سندس توهين ڪرڻ ڪانہ ٿي جڳائي ۽ اهو ڪم اهڙي ماڻهو جي اشاري ڪيو پيو وڃي جنهن تي ضابطو رکڻ لاءِ رهن جو فرض هو.

نيپئر خلاف ڊاڪٽر بسٽ کي سيڪريٽري ولهہ بيءَ جي هشي

ڊاڪٽر بسٽ نہ رڳو ڪوڙن الزامن هٽڻ تي سندرو ٻڌي بيهي رهيو آهي ۽ وڏي واڪ لباڙ هٽي رهيو آهي تہ ڪيس هڪ وڏي ماڻهوءَ جي پنيرائي حاصل آهي. سندس اهڙيءَ لباڙ کي ڪنهن رد ڪونہ ڏنو. اهو بہ چيو پيو وڃي تہ هي ماڻهو سيڪريٽري ولهہ بي جي هشيءَ تي سپ ليکا لتاڙي وڃي پار پيو آهي جيڪو هڪ جرنل جو مالڪ آهي. هن ماڻهوءَ اهو بہ بهتان مڙهيو هو تہ سر چارلس جي فوجين ٽالپر حڪمران گهراڻي جي عورتن جي توهين ڪئي هئي. هن ڪوڙي الزام لاءِ تہ هو سزا جو حقدار هو. ان باوجود بہ کيس عزت ۽ احترام سان نوازيو ويو هو. هن کي معلومات ڏيندڙ عملدارن ٻڌايو هو تہ جابلو علائقن ۾ ڪجهہ بہ ڪونہ پيو ٿئي. هنن کيس اهو بہ ٻڌايو هو تہ ڏاڙيل کيس تريءَ تيل ئي لائڻ ڪونہ ڏيندا ۽ اڳئين کان اڳرا آهن. هنن جي وڏي تعداد کي ماٺ ڪرائڻ لاءِ آبادييءَ واسطي سنڌ جون پليون ٻنيون ڏنيون ويون آهن. اڄ بہ بجار ڏاڙيل گور ڦري رهيو آهي. جنهن سان ڏومڪي قبيلو بہ گڏ آهي جنهن سنڌ جي سرحد واري ساري پٽي ٽامون بٽائي ڇڏي آهي. جڏهن سچ اهو آهي تہ اهو بجار سر چارلس وٽ قيد آهي. سر هينري هاربنج هن مهم جي ڪليءَ دل سان موڪل ڏني هئي ۽ سر چارلس جي ان ڪامياب مهم کي عوامي حلقن ۾ گهٽو ساراهيو هو. پر اهڙين ڳالهين تي بمبئي واري ڏر جو تہ ڪن ئي ڪونہ ٿو لڏي. ان ڏر جو اهو بہ چوڻ آهي تہ ساري هندستان جي

ساري ڪئي ڪمائي سنڌ جي واڳونءَ وات آهي. جڏهن ته حقيقت هيءَ آهي ته سنڌ الاهي سارو ناٿو هندستان سرڪار جي خزاني ۾ جمع ڪرائي رهي آهي. ان کان سواءِ سر چارلس هندستان سرڪار کي چيو هو ته سنڌ تي ضابطي رکڻ لاءِ سورهن هزار فوج جي ضرورت آهي پر هاڻي ته وٽس فقط ٻارهن هزار فوج آهي. هن وڌيڪ هڪ هزار فوج جو مطالبو ڪيو آهي ته جيئن پتاولي واري موسم دوران حالتن تي ضابطو رکي سگهجي. ڇاڪاڻ ته ان موسم دوران فوجي تپاولي وگهي وڃي ڪٽون ونندا آهن. ٻئي پاسي کان حقيقت هي آهي ته هن پنهنجون ٽي ريجمينٽون بمبئي سرڪار ڏانهن موڪلي ڇڏيون آهن ته جيئن اتان جي "سرڪار نامدار" جي عمل ڏاڍ ۾ ڏمر خلاف اڀل پڀل کي ماڻ ڪرائي سگهجي. هيءَ بمبئي سرڪار سر چارلس کي هڪ هزار امدادي فوج ڏيڻ بدران ڪائنس ست هزار فوج طلب ڪري رهي آهي ۽ ڪيس مجبور ڪيو پيو وڃي ته هو سنڌ تي انتظامي ضابطي لاءِ پاڻ وٽ فقط ٽي هزار فوج رکي.

راڻيءَ ڏانهن ميرنصير جي لکيل درخواست
پهچائڻ جي پاٽينجر پاران ڪنيل ذميواري

ايترو ڏاڍ ان ماڻهوءَ سان ڪيو پيو وڃي جنهن پنهجي ساري زندگي سچائي ۽ سچيتائي سان برطانيہ سرڪار جي خدمتن لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي جيڪا هاڻي مٽس ڪيل الزامن جي حملن جو بچاءُ ٻه ڪري ڪانہ ٽي سگهي. اتان ته اهو آهي ته هيءَ ڏر مير شهداد کي شهيد سڏي رهي آهي. جنهن جا هٿ ايونس نالي هڪ انگريز عملدار جي خون ۾ رڱيل آهن. هن ساڳيءَ ڏر مير نصير جي نالي سان راڻيءَ ڏانهن درخواست موڪلي آهي جيڪا جعلي آهي. ان درخواست جي راڻيءَ وٽ پهچائڻ جي ذميواري سر هينري پاٽنجر پاڻ کئين آهي. ان درخواست جي هڪ هڪ سٽ ڪارو ڪوڙ آهي جن کي بمبئي واري ڏر دليئون گهڙي پيش ڪيو آهي. هي گندي قسم جو مامرو وڃي انگلينڊ ٻه پهتو جيڪو مير نصير جي درخواست جي شڪل ۾ هو جنهن کي هٿ ۾ لاردِ آسلي ڪنيو هو. هي ماڻهو سنڌ جي معاملن بابت ڪجهہ ٻه ڪونہ ڄاڻندو هو. هن هرويرو اڇي هن معاملي ۾ ٽنگ اڙائي هئي ۽ چارئي چنبا کوڙي ويهن ئي ننهن جا زور لاتا هئائين. ڪيس اها خبر ڪانہ هئي ته هو سازشين جي چوڻ تي انگلينڊ جي مفادن ۽ سر چارلس جي مان ۽ مريادا کي مٽيءَ ۾ ملائي رهيو آهي.

بمبئي ڊرواري جون لڳاتار سازشون

ڊاڪٽر بست ۽ سندن واهرو اعليٰ عملدار هن معاملي کي اجايو اينگهائي سنڌ جي گورنر ۽ ان بهادر فوج کي گلا جو گهانگهو ڏئي بدنام ڪري رهيا هئا جنهن هڪ ملڪ فتح ڪيو هو. هن ماڻهن سان گڏ انگلينڊ جي اختيارين جا مالڪ به ٻٽ ۽ جُهٽ هئا ۽ ٻئي ڏريون اهڙي بهادر فوج کي عزت احترام ڏيڻ بدرانَ پنهنجي ڊرتيءَ تي نفرت جا ڪنڌا پوکي رهيا هئا.

لارڊ رپن به پورن پن سالن تائين هنن بهادر فوجين کي گولڊ ميڊل ڏيڻ وار مامري کي ٽونيون هٽندو پوئتي ڏکيندو رهيو هو ۽ نظر ته ائين اچي رهيو هو ته اهي "ميڊل" حقدارن کي ڪڏهن به ڪونه ملندا. پر پلو ٿئي لارڊ ايلنبرو جو جنهن جتن ۽ جاکوڙ ڪري هن معاملي کي اڳتي وڌايو هو. ميائيءَ جي ميدان تي سر ترين تي رکي مڙسن جيان انهن گولڊ ميڊلين لاءِ ڪونه وڙهيا هئا ته انهن کي سينن تي سينگاري لوڙ ۽ ڪوڙ سان هلندا. جڏهن اهي پٽين کان سواءِ ميڊل اڇي بمبئي پهتا ته اهي اهڙن ماڻهن جي ور چڙهي ويا جيڪي بهادر فوجين کان نفرت ڪندا هئا. جڏهن اهي ٽلڪندا ٽلڪندا سنڌ پهتا ته انهن کي رسدگاهه جي سامان جي ڳڻڻين وانگي هڪ ڪنڌ ۾ اُڇلايو ويو هو. سنڌ جي فاتح ڪمانڊر ان چيف کي گولڊ ميڊل هڪ ليفٽيننٽ ڪرنل ڏنو هو. جنهن جي سب آلٽرن آفيسرن کي اهڙا ميڊل ان کان گهڻو اڳ ڏنا ويا هئا.

هن کان سواءِ ڏيهي فوج 25 ريجمينٽ کي هروپرو بمبئي گهرايو ويو هو جنهن لاءِ سر چارلس جي مرضي ڪانه هئي. هن فوج انگريزن جي پنج سال ملازمت ڪئي هئي ۽ ميائيءَ واري جنگ ۾ به پنهنجي بهادريءَ جا جوهر ڏيکاري چڪي هئي. هن فوج بمبئي گهرائڻ جو مقصد سر چارلس کي چيڙائڻ ۽ سندس توهين ڪرڻ هو. بمبئي پهچڻ کان پوءِ ان فوج کي نڏٽڪو سمجهي ڪڪ پن جيان هڪ ڪنڌ ۾ اڇلايو ويو هو. اهي جڙ ڪيپ ڪٽي نه پر پڄي پاڻ تان ڪارهن جو لينگهو لائي آيا هئا.

هن کان سواءِ سر چارلس نيپئر بمبئي حڪومت ڏانهن لکيو هو ته ڪيترن سنڌ جي گهوڙيسوارن ميائيءَ جي جنگ دوران بهادريءَ جا بي مثال جوهر ڏيکاريا ڪن مڙسن جيان مري پاڻ ملهايو ۽ مجايو هو. اهڙن دلير ماڻهن جون رنون زالون ۽ يتيم پار اج به نڏٽڪا آهن ۽ مانيءَ ڳيي

جا محتاج بڻجي ويا آهن. اهو 1843ع هو ۽ هاڻي 1845ع آهي، پر هن جي واهر لاءِ ڪوبہ ٻاجهارو هٿ اڳتي ڪونہ وڌيو آهي ۽ جڏهن تہ انهن جو پيٽ گذر خيرات پنڻ تي آهي. ان کان سواءِ هن بمبئي سرڪار ڏانهن اهو بہ لکيو هو تہ سرڪاري جاسوسن جا معاوضا بہ سندن خاندانن ڏانهن ڪونہ موڪليا ويا آهن. پر سندس اهڙن خطن کي جهڙو تهڙو سمجهي ڪنڊ ۾ اڇلايو ويو هو. تنهن ڪري هن مجبور ٿي ساڳيا خط گونر جنرل ڏانهن لکيا هئا.

اعليٰ عملدارن کي گدڙ ڪوٺ تي متل ممڻ

جڏهن تہ بمبئي سرڪار جا اهي ڪامورا ٻين ڳالهين تي ڏاڍا جذباتي ڏسڻ ۾ ايندا آهن. اهو بہ ٻڌڻ ۾ اڇي رهيو هو تہ بمبئي سرڪار جي ڪن اعليٰ عملدارن هڪ ياداشت نامو تيار ڪري بورڊ آف ڊائريڪٽرس ڏانهن اماڻيو آهي تہ اهي سر چارلس کان پڇاڻو ڪن تہ هن بمبئي جي ڪن اعليٰ عملدارن کي گدڙ چو سڏيو آهي. هنن ماڻهن جي ان وقت تائين هاڻ گهوڙا ۽ پٺ ڪوهہ لڳي پئي هئي. جيستائين سر چارلس کين گدڙ سڏڻ جي غلطيءَ جو اعتراف نہ ڪيو هو. هنن کي اطلاع ڏنو هو تہ سندن پگهارن ۽ ڪم جي رفتار کي ڏسي کين گدڙ سڏيو هو. هن اهو بہ چيو هو تہ يادداشت نامي لکڻ وارن ماڻهن ۽ فوجي سپاهين جي پگهارن ۾ وڏو فرق آهي. جڏهن تہ پهريان ماڻهو وڏي پگهار واري عياشيون ڪندا آهن، جڏهن تہ فوجي سپاهي ٿوري پگهار ويندو آهي ۽ پنهنجي حياتي قربان ڪري ڇڏيندو آهي. ان کان پوءِ مخالفن جي وات ۾ ماٽ جا مگ پئجي ويا هئا ۽ ڪيچي ڪونہ سگهيا هئا. حقيقت بہ اها هئي تہ هن بمبئي سرڪار جي اعليٰ عملدارن تي ڪا ٽوڪ ۽ چٽر ڪانہ ڪئي هئي. هن پنهنجي هڪ خانگي خط بابت رڳو ايترو لکيو تہ جيڪڏهن ان کي ڇاپي پڌرو ڪيو ويو آهي تہ ڪا وڏي ڳالهہ ڪانہ آهي. سندس لکيل اصلي لفظ هن ريت هئا:

"The general opinioin was that certain civil servants were corrupt"

سر چارلس general opinioin جا لفظ ان ساڳئي انداز ۽ مفهوم ۾ چيا آهن جنهن انداز ۽ مفهوم ۾ بمبئي حڪومت جا اعليٰ عملدار ڪلڪتي جي اعليٰ عملدارن لاءِ چوندا آهن. پر اهي ساڳيا لفظ جڏهن ڪو ٻيو بمبئي جي اعليٰ عملدارن لاءِ چئي رهيو آهي تہ کين اچي ٽاندو

لڳو آهي ۽ چيو ويو وڃي ته مٿن ٽوڪ ڪئي پئي وڃي.

پر جيڪڏهن اهي گڏا لفظ آهن ته به سنڌ جي اعليٰ عملدارن طرفان اهڙو فقط هڪ مثال آهي. پر بمبئي سرڪار جا اعليٰ عملدار سر چارلس کي بدنام ڪرڻ لاءِ ڪانبو ٻڌي، سندس ڪَيَ لڳي پيا هئا ۽ ساري دنيا جا عيب مٿس مڙهي وڃي پار پيا هئا.

مخالف ڏر پاران اُڀاريل نوان افواهه ۽ نوان الزام

اهڙي ريت اها به اڳڪٿي ڪئي وئي هئي ته سنڌوءَ جي ساڃي پاسي واري علاقي ۾ مختلف قبيلا پاڻ ۾ جهيڙو ڪندا. ان کان جلد ئي پوءِ هڪ سو قبيلن جا سردار سلام لاءِ سر چارلس وٽ پهچي ويندا.

اهي به افواهه اڀاريا ويا هئا ته بلوچ نسل جا سيئي ماڻهو سر چارلس کان نفرت ڪري رهيا آهن. جڏهن ته سيئي قبائلي سردار حيدرآباد ۾ منعقد ٿيل دربار ۾ هلي آيا هئا ۽ خوشي سان اڇي سر چارلس جي پيش پيا هئا.

الزام اهي هنيا پئي ويا ته سنڌ ۾ امن امان انهيءَ ڪري موجود آهي ته اتي بيشمار فوج رکي وئي آهي. ان جو وڏو حصو بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ اٽيل بغاوتن کي منهن ڏيڻ لاءِ اوڏانهن موڪليو ويو آهي. ان کان پوءِ به سنڌ پرامن آهي.

هن کان سواءِ اهڙا افواهه به پکيڙيا ويا هئا ته سنڌي ان اوسيئڙي ۾ وڌا آهن ته ڪڏهن ٿو سنڌ جو راڄ موٽي ٽالپر حڪمرانن کي ملي، پر جنرل سر چارلس نيپئر فوج وٺي سنڌ جي سرحدن کان الائي ڪيترو پري هليو ويو هو. هن کي بغاوت ڪرڻ جو جڙ سونهري وجهه ملي ويو هو. اتي نه فوج موجود هئي نه سر چارلس هو. تڏهن به هنن شير محمد يا ٻين انيتاليهن ٽالپرن سردارن لاءِ ڪنهن بغاوت جو اعلان ڪونه ڪيو هو. اهي سڀ ٽالپر آزاد ۽ سنڌ اندر موجود هئا ۽ پنهنجي رعيتن کي واهر لاءِ سڏي رهيا هئا. پر سندن واهر لاءِ واڪن کان پوءِ به انهن رعيتي ماڻهن جو ڪن به ڪونه لڏيو هو.

قبائلي ويڙهه جي اڳڪٿي

جنهن قبائلي ويڙهه جي اڳڪٿي ڪئي وئي سا به سال جي سرءُ واري رُت ۾ لڳي وئي جيڪا دريا خان ۽ اسلام خان بگٽيءَ وچ ۾ شروع ٿي وئي هئي. جڏهن سر چارلس قبائلي سردارن کي قيد ڪري سرحد

پرسان رکيو هو تہ سمجهيو هئائين انهن قبيلن جا اوڦٽو ۽ رولو ماٹهو بک کان ڇتا ٿي سنڌ جي سرحدي پٽيءَ سان ڏاڙا هٹندا. کيس اهو بہ محسوس ٿيو هو تہ هو پنهنجي جُلهہ جو پهريون چٹڪو جکراٹين کي چکائيندا. ڇاکاڻ تہ انهن ڏاڙيلن کي پک هئي تہ اهي کين مهاڏو ڏئي ڪونہ سگهندا ۽ چوڏس چئون پچئون مچي ويندي تہ اهي ڏاڙيل ڦرلٽ واري زندگيءَ جي نئين سر شروعات ڪري رهيا آهن. اهڙي ريت سندس ڪيل اڳڪٿي سورهن آنا سچي نڪتي. ڏاڙيلن اڳتي وڌي جکراٹين جي دڙي دُڦ ڪري ڇڏي. هيءُ قبيلو ڦرلٽ واري ڪٹڻي ڪرت مان هٹ ڪڍي ويو هو. پر سر چارلس کي پاند ڪرڻ لاءِ گذارش ضرور ڪئي هئائون. جنرل جي حڪمت عملي بہ اها هئي. جڏهن هو پلاند ڪرڻ جي مقصد سان پٽ اکري اڳتي ٽيا هئا تہ هنن سان گهوڙيسوار دستا بہ هئا. پر جڏهن هو جابلو علاقي ۾ پهتا تہ فوج واپس هلي آئي. انهيءَ لاءِ تہ پلي قبيلا پاڻ ۾ هڪ ٻئي سان بہ پاٹي ڪن.

هن کي منجهن ڪو شڪ شبهو ڪونہ هو تہ هو موٽي وڃي جابلو علائقن ۾ رهندا. ڇاکاڻ تہ هو هاٹي هاري ناري بٹجي ويا هئا ۽ پوکي راهي ڪري پيٹ گذر ڪندا هئا. سر چارلس جو هنن مٹان ٻٹو ضابطو قائم ٿي چڪو هو. هڪ تہ هو زمينن جا مالڪ بٹجي ويا هئا جن کي چڏڻ هنن لاءِ ڏکيو هو. ٻيو تہ منجهن دشمن کان پاند وارو هڪ اڏمون ۽ اتساهہ موجود هوندو هو. ان کان سواءِ هن قبيلي جي بااثر ۽ طاقتور ماٹهن کي سرڪاري نوڪري ۾ رکيو هو. اهڙي دريا خان جو ڪنهن قبيلي سان جهيڙو ڳنڍيڻ بہ سر چارلس جي حڪمت عمليءَ جو هڪ حصو هو. هو نون مهينن اندر وٹس پيش پيا هئا ۽ ڏاڙيلن مان ڦري شريف انسان ٿي ويا هئا. نہ تہ هن کان اڳ اهي ساڳيا ماٹهو ظلم ۽ ڪيس ڪرڻ ۾ انسان نہ پر وحشي جانور لڳندا هئا. اها سر چارلس جي حڪمت عملي هئي جو هنن وحشي جانورن پنهنجون عادتون تبديل ڪري چڏيون هيون ۽ سيهي مان سون بٹجي ويا هئا. سندن ڏنڈو ڏاڙن هٹڻ بدران پوکي راهي جي ڪرت هئي. جيڪڏهن ساٹن ڪٹونس نہ ٽيندي هئي تہ مسيت جا ڪک هوندا هئا. پر هاٹي هو ساٹن ڪيل اُڇاند جو پاند ڪرڻ لاءِ هٹيار ڪٹي ان قبيلي جي ڪڍ لڳي پيا هئا جيڪو ڪڏهن ساٹن ٻٹ ۽ جهت هو. ڇاکاڻ تہ هو هاٹي سڏري شريف ٿي ويا هئا. سندن هيءُ پلاند جڙ

تهذيب جي تحفظ لاءِ هو ۽ ڏاڙيل بہ انهن مضبوط علائقن ۾ وڃي لڪا هئا جتي هو ڪڏهن ڏاڙيل هجڻ وقت پاڻ بہ وڃي سر لڪائيندا هئا. تنهن ڪري هي ان جابلو جوءِ جي چپي چپي جا چڱيءَ ريت ڄاڻو هئا.

نيپئر خلاف ڪامورا شاهيءَ جو ڳجهو پوتا ميل

هيءَ اهڙي تبديلي هئي جنهن تي وڏي ڪان وڌو ماڻهو فخر محسوس ڪندو آهي. پر اهڙين اهم ڳالهين کي انگريز عوام ڪان سايو ڪري ڳجهو رکيو ويو هو. اهو سر چارلس جي دشمنن جو هڻ ناٽ هو. جن کيس فقط مڃي ڪان اڳ ئي اجايا الزام هٽي گهٽو لويو هو. حقيقت اها هئي تہ اهو ڪامورا شاهيءَ جو هن خلاف هڪ ڳجهو پوتاميل هو جيڪو سياٽپ ۽ سچيتائيءَ جو ويري هو. ان ڪري سندس ڏيان عوامي ترقيءَ جي ڪمن ۽ مالياتي معاملن ڪان هٽي ويو ۽ پنهنجي بچاءَ لاءِ جتن ۽ جاکوڙ ۾ لڳي ويو هو ۽ مٿان ملندڙ منظوري جي اوسيئڙي ۾ هڻ هٽ تي رکي واندو وينو هوندو هو. تنهن ڪري ڪامورا شاهيءَ جي اجائي رندڪ ڪري اهم قسم جا منصوبا رولهڙي جو شڪار ٿي ويندا هئا ۽ هروپرو دير ٿي ويندي هئي. ڪيس اها بہ چڱيءَ ريت پروڙ هئي تہ ڪامورا شاهي ۽ بورڊ آف ڊائريڪٽرس جا ماڻهو هن جي تباهيءَ جي تکيءَ تاڙ ۾ اوڪڙو وينا هئا. هن ڪان اڳ "بامبي ڪائونسل" گورنر جنرل ڏانهن خط لکي سر چارلس تي الاهي الزام هنيا هئا. پر اهڙن خطن تي ڪامورا شاهي جي ماڻهن کي چند ڪيڙي وئي هئي ۽ ڪين چيو ويو هو تہ اهڙيون ڳالهيون منظرعام تي آنديون وڃن تہ جيئن اڇا ڪارا پڌرا ٿي پون يا ڪنهن تي اجايا الزام نہ هنيا وڃن. اهڙي وايو منڊل کي ڏسي ڪائونسل لوڪ ڪان لکي ڳجهيون دشمنيون ڪرڻ لڳي هئي ۽ سر چارلس جي چيل لفظن کي تيليءَ مان ٽنپ بنائي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. هن سان گڏ اهو بہ سوچيو ويو هو تہ بدناموسيءَ سان لاڳاپيل الزامن کي تيز رفتاريءَ سان اخبارن ۽ رسالن ۾ ڇاپيو وڃي. جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو تہ سر چارلس ڪجهہ سراپجي ويندو. ڊاڪٽر بسٽ ڪنهن ڪلي آهر لهاڙون هٽي رهيو آهي تہ هو جيڪو وٽندو ڪري گذرندو. ڇاڪاڻ تہ کيس هڪ اهم شخصيت جي پٽيرائي حاصل آهي. جيڪا بمبئي جي گورنر جي ويجهو آهي. سندس اهڙي ٻٽاڪ بہ ڪا ڳجهي يا لڪل ڪانہ آهي.

"بامبي ٽائيمس" جا الزام ۽ نيپئر جو بيان

سر چارلس جو بيان هن ريت آهي:

"بامبي ٽائيمس" جي بيان جو تفصيل هن ريت آهي ته مان سنڌ جي ماڻهن مٿان وڏا محصول مڙهي حڪومت ڪري رهيو آهيان. ان کان سواءِ مان ٽرانزٽ ڊيوٽي نالي هڪ ٻيو وڏو محصول ڪائنئن وصول ڪري رهيو آهيان. اهڙن بيانن سان گڏ گارگند به شامل ڪيو ويو آهي ته هي (سر چارلس) سنڌ جو نيچ ۽ بي شرم گورنر آهي. هن سان گڏ اهو به لکيو ويو آهي ته هي سنڌ آزار ۽ غاصب ماڻهو آهي. جنهن پنهنجي بهادر فوج کي قتل ڪري ڇڏيو آهي ۽ سنڌ جي هن گورنر جو ڏنڊو ئي ڪوڙ تي قائم آهي ۽ ڪيترن ئي مهينن تائين اهو پڙاڏو گونجندو رهيو ته مان سنڌ جي ماڻهن مٿان وڏو محصول مڙهي وڏي پيداوار حاصل ڪئي آهي. اهڙيون سڀ ڳالهيون اجايون هيون ۽ مون کي بدنام ڪرڻ جي نيت سان پکيڙيون ويون هيون."

"مان ڪنهن به قسم جو محصول ڪونہ مڙهيو آهي. نہ وري ڪنهن شيءِ تي محصول جي نالي ڪو ٽيڪس آهي. مان ته رهندو ڪيترائي محصول معاف ڪري ڇڏيا آهن. مان اهي پلائيءَ جا ڪم ڪيا آهن. منهنجي قلب کي قرار ۽ اندر کي آٽت آهي ۽ منهنجي آتما اهڙن پاپن کان آجي آهي. منهنجا ته ننهن نيڙ ڪلي رهيا آهن. اهڙين ڳالهين جي عام ماڻهن کي به خبر آهي. اهڙي ساري معلومات سر جان هرشد کي به آهي جيڪو چنڊ تي وينو آهي. پر هاڻي جڏهن ساري هندستان ۾ مون تي مڙهيل الزامن جو پڙاڏو گونجي رهيو آهي ته منهنجو روح ته رڙيون ڪري رهيو آهي.

بامبي ڪائونسل جو ڳجهو نوٽ ۽ نيپئر جو جواب

مون کي اهڙي ڏکوئيندڙ معلومات ڪلڪتي جي هڪ ڪلارڪ وٽان ملي هئي جيڪا مون کان لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي. هن ڪلرڪ لکيو آهي ته بمبئي حڪومت ڪائونسل طرفان لکيل هڪ نوٽ ڪلڪتي ۾ رجسٽر ڪرڻ لاءِ چيو آهي، جيڪو مون (سر چارلس) کان ڳجهو رکيو ويو آهي. مذڪوره نوٽ ۾ مون تي الزام هنيو ويو آهي ته مان بازار مان سستو اناج وٺي فوج کي مهانگي اگهه ۾ ڏيان ٿو. اهڙي ريت مان سرڪار کي نقصان پهچائي پاڻ پئسا ڪمايان ٿو. ان کان سواءِ مان

وڏو محصول هٽي وڏو نفعو ڪمايو آهي. اهڙي ريت مان ڪُريت ڪري پاڻ کي ڏاڍو بدنام ڪري چڏيو آهي. تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته منهنجي خلاف هر الزام جو اڪر اڪر سچو آهي. ان ڪري مون لاءِ قاسي جي سزا صحيح ٿيندي.

جيڪڏهن مذڪوره ڪلارڪ مون کي اها معلومات ڏيڻ جي غلطي نه ڪري ها ته بمبئي سرڪار دشمنن جي مدد سان منهنجي خلاف الائي ڪيترا ڪوڙا ڪيس ڪلڪتي ۾ رجسٽر ڪرائي چڪي هجي ها. منهنجي مري وڃڻ کان پوءِ منهنجي ڪردار تي ڪارا لينگها لڳي وڃن ها ته مان سنڌ جي گورنر هجڻ وقت هر قسم جي ڪريت ڪئي جنهن جون اڻ مٽ ثابتيون سرڪار جي رڪارڊ ۾ موجود هجن ها. اهڙا الزام بامبي ڪائونسل جي ٻن ميمبرن ريڊ ۽ ڪرافورڊ هڙادو تيار ڪيا هئا. هي ماڻهو آدي بنيادي اڪائونٽنٽ هئا. هنن ماڻهن جي لڳايل الزامن جي جواب ڏيڻ ۾ مون کي هڪ هفتو لڳي ويو هو ۽ ثابت ڪرڻ ۾ سوپارو ٽيو هوس ته هنن جا هنيل الزام ڪوڙا ۽ بي بنياد آهن. پين سان گڏ اهو به الزام مڙهيو ويو هو ته مان فوج کي ڪاڏ خوراڪ مهانگي ڏني آهي ۽ بيجا نفعو ڪمايو آهي. مان سنڌ ۾ ٽي سال رهيو آهيان. ان ساري عرصي دوران منهنجي ڪوشش اها رهي هئي ته نه رڳو فوج لاءِ پر سنڌ جي هر ماڻهو لاءِ اناج سهانگو هجڻ گهرجي. مان پهريون ماڻهو هوس جنهن اناج جي هڪ هٽيءَ کي ختم ڪيو ۽ اناج جو سهانگو اڳهه مقرر ڪيو. جنهن ڪري سنڌ سرڪار جي پيداوار ۾ گهٽي گهٽتائي اچي وئي هئي.

اهي ماڻهو ڄجهن دستاويزن کي ڪلڪتي ۾ رجسٽر ڪرائڻ کان پوءِ ڪو ماڻ ڪري ويهي ڪونه رهيا هئا پر پنهنجي شڪار کي گولي هڻن کان پوءِ وڏا ٿهڪ ڏئي کلندا رهيا هئا. بعد ۾ هنن ڊاڪٽر بست جي اخبار ۾ بدناموسي سان لاڳاپيل مقالا به ڇپرايا هئا، پر اتي ٻولي اهڙي ڪتب آندي وئي هئي، جيڪا فقط اخبارن لاءِ مناسب هوندي آهي، پر اهو ڪونه ٻڌايو ويو هو ته سندن معلومات جو ذريعو ڪهڙو آهي. جڏهن هنن ماڻهن مون تي ڏڳ هڻڻ جو الزام هنيو ته مون کان ٿهڪ نڪري ويو هو. پر جڏهن مون ڪلڪتي جي ڪلارڪ معرفت منٽ بوڪ مليو ته مان ڪائونسل کي ڏاڍي ڪلئي نموني سان ۽ ڀرپور جواب ڏنو هو. اهڙي

ريت مان هنن جي ڪوڙن الزامن کي دستاويزن پٺيان دستاويزي ثابتيون ڏئي غلط ثابت ڪري ڇڏيو هو. ڇا اهو ئي سپ ڪجهه هو؟ نه! اهو فقط ضمير وارن لاءِ سپ ڪجهه هو. پر هنن لاءِ سپ ڪجهه نه هو.

لارڊ رپن جو خط ۽ نيپئر جو ڏنل جواب

لارڊ رپن به مون ڏانهن هڪ خط لکيو هو جنهن ۾ چيو هئائين ته "مان هڪ الزام بابت ٻڌو آهي، يقين اٿم ته اهو ڪوڙو هوندو. ان کان پوءِ هن لکيو هو ته ڪيس اهڙا سبب ٻڌايا وڃن ته تون هن کان پوءِ وري ٽرانزٽ ڊيوٽي نه هٽندين." سندس اهڙين ڳالهين مان معلوم ٿي رهيو هو ته هو دشمنن جي هنيل ڪوڙن الزامن تي ويساهه وسهي ويو هو. پر افسوس جي ڳالهه اها آهي ته هنن کي ٽرانزٽ ڊيوٽي جي ڪا چاڻ ئي ڪانه هئي. لارڊ رپن کي انصاف ته ڪرڻو هو پر مون کي جواب ڏيڻ جي ضرورت پيش اچي وئي جنهن ۾ سارو ڏينهن لڳي ويو. ان ڪري ضروري ڪم ملتوي ڪرڻا پئجي ويا هئا. اهي ڪم ڊگهي قسم جا ڪيس هئا جن بابت مون کي فتويٰ ڏيڻي هئي جن ۾ پنجن ماڻهن کي قاسي جي سزا ملڻي هئي. ڪنهن جي زندگي جو معاملو هوندو آهي جنهن تي مانڌار واري وايو منڊل ۾ ڳوڙهو سوچڻو پوندو آهي ۽ گهڻو ڏيان ڏيڻو پوندو آهي ته متان ڪٿي ٿوري به غلطي ٿي وڃي. ان وقت آءٌ سمجهندو آهيان ته خدا جي روبرو ويٺو آهيان ۽ مون کي صحيح طريقي سان انصاف ڪرڻ گهرجي. اهڙيءَ وقت مان جاچي پرکي لکڻ لاءِ مجبور هوندو هوس. ان هوندي به مون کان ماضيءَ ۾ ڪي غلطيون ٿي ويون هونديون جن تي تنقيد ڪري سگهجي ٿي. منهنجا پاڻ پلا هئا جو مان انهن ماڻهن جي اڌيل ڪوڙڪيءَ ۾ قاسي ڪونه سگهيس. جيڪي منهنجي طوفاني زندگيءَ کي استعمال ڪري وڏا فائدا حاصل ڪري رهيا هئا. پر هاڻي ته اهي تباهه ڪرڻ لاءِ هٿ ڏوئي منهنجي ڪيڏ لڳي پيا هئا.

مون کي لارڊ رپن ڏانهن ان خط جي جواب ڪلئي اڃا به ٿي ڏينهن مس گذريا هئا جنهن ۾ ان لکيو هو ته تو کي بنا ڪنهن ڪارڻ جي پريشان ڪيو ويو آهي ته ڪلڪتي کان سيڪريٽ ڪميٽي وڏان هڪ خط مليو هو جنهن ۾ چيو ويو هو ته تو ٽرانزٽ ڊيوٽي چو ورتي آهي. هي ماڻهو لارڊ رپن جا دوست آهن. هنن جو چوڻ آهي ته اسان کي ڪيترن ئي وسيلن معرفت معلومات ملي آهي ته تو اهڙي محصول وصول ڪئي آهي.

مون کانئن پڇيو هو تہ انهن وسيلن جو نالو ڇو نہ ٿو ٻڌايو وڃي جن معرفت کين اهڙي معلومات ملي آهي يا انهن مان هڪ ماڻهو جو نالو ٻڌايو وڃي تہ مان ب ان جاسوس جي ڪرتوتن کي وائکو ڪري سگهان. پر هو ائين ڪرڻ جي وائي ڪونہ ٿا وارن. مونکي اهو ويساهہ ويهي ويو آهي تہ منهنجون پاڙن پٽڻ لاءِ پکو پهہ ڪري ڇڪا آهن ۽ اهڙو خط هر هفتي مون وٽ پهچي رهيو آهي."

نيپئر جي مخالفن جو نانيءَ ويڙهو

هن قسم جي گندي ڪارروائي کي اڳتي وڌڻ کان بمبئي جي گورنر سر آرٿر جي ڪائونسل روڪي رهي آهي. اهڙي ريت ٻين جڳهن تي اڪثريتي ووٽ وسيلي ان ڪارروائي کي نہ روڪڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. هتي ريذ ڪرافورڈ ۽ سيڪريٽري ولهو بي جو هڪ نانيءَ ويڙهو ٿهيل آهي. سيڪريٽري ولهوبي تہ سيني کان گوءِ ڪٽي ويو آهي ۽ جتي ب سر چارلس جي خلاف ڪا ڳالهہ ٻڌي ٿو تہ ان کي ڳالهوڙو بڻائڻ تہ سندس ڪابي هٿ جي ڪيڏ آهي. هو ائين ڪري جڻ انگريز ماڻهن جي مانَ ۽ مريادا کي مٽيءَ ۾ ملائي رهيو آهي جن جي مفادن خاطر سر چارلس پنهنجي ساري زندگي داءَ تي لڳائي ڇڏي آهي. اهو ب معلوم ٿيندو تہ جڏهن سيڪريٽ ڪميٽيءَ واري سازشي ٽولي سر چارلس خلاف الزام کي گهڙي ناهي رهي هئي تہ ان زماني ۾ سنڌ اندر جتي ب اناج جي ضرورت پوندي هئي هڪدم گهرائي ونبو هو. پر انگلينڊ ۾ ائين ڪونہ هو. ان کانسواءِ سنڌ ۾ اناج تي برآمدي ۽ درآمدي محصول ب نافذ ڪونہ هو. پر انگلينڊ ۾ اهڙيون ڳالهيون ڪونہ هيون. سر چارلس جو نقطئہ نظر مختلف ضلعن جي ڪليڪٽرن ڏانهن لکيل سندس خطن مان ب معلوم ڪري سگهجي ٿو. جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

اناج جي ڪوٽ ختم ڪرڻ جا ڪارائتا طريقا

اناج کي سهانگي رکڻ جو هڪ صحيح طريقو هي آهي تہ پوکي راهي جي پٽيرائي ڪئي وڃي ۽ اناج جي درآمد کي هٿي ڏني وڃي. مان اڳئين سال درآمدي محصول ختم ڪري ڇڏيو آهي. ان کان سواءِ مان هارين نارين کي هر سهوليت ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. اناج جي ڪوٽ کي منهن ڏيڻ جا اهي ٽي ڪارائتا طريقا آهن. هن کان سواءِ ٻيون ب ڪي ضروري

ڳالهيون آهن. پر مٿي بيان ڪيل طريقا بنيادي آهن جن وسيلي اناج جو ملڻ سولو سهانگو بڻائي سگهجي ٿو. اناج جي هڪ هٿي قائم ٿيڻ ڪري اثر ضرور ٿيو آهي پر جيڪڏهن ڪڙي نظرداري ڪبي ته اناج جي ذخيره اندوزي جهڙي ڪُريت کي پنجو ڏئي سگهجي ٿو ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو اناج ميڙي گڏ ڪري مهانگي ٿيڻ لاءِ رکي ڇڏيندو ته جاچ پڙتال وسيلي اهڙي ماڻهوءَ کي سولائي سان تباهه ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت جن ماڻهن مهانگي ٿيڻ لاءِ جيترو گهٽو اناج گڏ ڪري رکيو هوندو. نقصان به کين اوترو ئي گهٽو پهچندو. پهريائين ته منهنجو خيال هو گڏ ڪري رکڻ وارن خلاف ڪارروائي ٿيڻ گهرجي. بعد ۾ خيال آيو ته ذخيره اندوزي جو وڌ ۾ وڌ مقدار مقرر ڪرڻ گهرجي پر پوءِ سوچيم ته دخل اندازي نه ڪرڻ گهرجي ۽ معاملو جيئن هلي پيو هلڻ ڏجي. پر سرڪار اها جاکوڙ ضرور ڪري ته بازار ۾ ان سهانگو وڪامي. مون کي خوف ٿي رهيو هو ته اهڙي دخل اندازي ڪرڻ سان متان ڪو ممڻ مچي پوي. پر اها به ڇاڻ هيم ته جيڪڏهن اناج مهانگو ٿيندو ۽ ماڻهو لنگهڻ ڪاٿيندا ته سڏيءَ يا اڻ سڏيءَ ريت ڏوءِ ڏوءِ ته حڪومت خلاف ٿيندي. تالپر دور ۾ ماڻهن کي غلام رکڻ جو رواج هو تنهن ڪري پانيم ته هن معاملي ۾ سرڪار کي ترت دخل اندازي ڪرڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته اهو جڙ انساني گوشت جو ڪاروبار آهي ۽ انساني گوشت تي اهو فرض آهي ته اهڙي ڪُريت کي مڙسيءَ سان منهن ڏئي. سنڌيءَ سرڪار جي سڃاڻ جو اهم اهڃاڻ اهو آهي ته ان جي ملڪي حدن اندر اناج سهانگو ڳهارون مناسب ۽ پورهئي لاءِ مناسب موقعا هجن. اهڙيون ڳڻائتيون ڳالهيون تڏهن ٿي سگهن ٿيون جڏهن اتي ڍل محصول نالي ماتر هوندي جيڪڏهن ائين نه ٿيندو ته انتظامي مشينري سولائي سان هلي ڪانه سگهندي.

پليءَ ۽ ڍليءَ زمين لاءِ ڍل جي الڳ الڳ مقرري

هن ڏرتي تي انگريز سرڪار جي والار آهي. تنهن ڪري حڪومت کي زمين جي پيداوار جو مختصر حصو ڪٽن گهرجي. پر گهٽو نه. جيڪڏهن اسان خراب زمين تان ڍل نه اوڳاڙيندا سون ۽ ڍل فقط پليءَ ٻني تان اوڳاڙيندا سون ته اناج ضرور مهانگو ٿي ويندو ۽ ويچارا غريب لنگهڻ ڪاٽڻ تي مجبور ٿي ويندا. ان جو نتيجو اهو به نڪري سگهي ٿو ته زميندار ڍليءَ ٻنيءَ ۾ به پوکي راهي ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا.

جيڪڏهن ايئن ٿيو ته پلي زمين هيٺ لهي اچي ڊلي ٻنيءَ جي برابر بيهندي جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو ته اناج جو اگهه وڃي آسمان سان ڳالهيون ڪندو. فائدو هڪڙن جو ٿيندو ٻچا ٻير تي غريبن جا چڙهندا. تالپر حڪمرانن جو طريقو اهو هو جنهن جو نتيجو اسان جي اکين آڏو آهي. سنڌ جون اڌ پليون زمينون ڏيان نه ڏيڻ ڪري غير آباد پيون آهن ۽ ماڻهو ڳري ڊل پرڻ جي شوق ۾ هروپرو پلي زمين آباد ڇو ڪندو جنهن جو مقصد ڊلي زمين جي قدر وڌائڻ جو هوندو آهي. جڏهن مان زمين جي ڊل جا اگهه گهٽايا آهن ته مان سپني جو پلو ڪيو آهي. اهڙي ريت ڊل جو تناسب پيداوار سان آهي. ڪڏهن ڊليءَ زمين جا مالڪ ڳري ڊل پريندا هئا. هاڻي ته مٽن هلڪي ڊل مڙهي وئي آهي. جيڪڏهن سنڌ سرڪار ٻاهران اناج گهرائيندي ته هتان جي ان جي پيداوار ۾ محفوظ رهجي سگهندي. جيڪڏهن سنڌ اناج ٻين ملڪن ڏانهن برآمد ڪندي ته لازمي اگهه چڙهي ويندا. ان ڪري ڊليءَ زمين جي آبادگارن کي ۾ فائدو پهچي سگهندو. پر اها گهٽ ۾ گهٽ آباد ڪرڻ جوڳي ته ضرور هئڻ گهرجي.

سنڌ جي زرعي تباهي ۽ نيپئر جا زرعي پيداوار وڌائڻ لاءِ جتن

هيءَ حقيقت ۾ وسارڻ نه گهرجي ته هتي پاڻي موجود آهي. پر پوکي راهي جي مقصد سان ان کي حاصل ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. جيڪڏهن پاڻي سولائي سان حاصل ڪرڻ ممڪن ٿي ويو ته زمين جي وسيع ايراضي پوکي هيٺ اچي سگهي ٿي.

1845ع دوران اناج جا اگهه چوٽ چڙهي ويا هئا. انهيءَ زماني ۾ ڏاڍيون مشڪلاتون درپيش هيون جن وچان سر چارلس سنڊ کي خوشحاليءَ ڏانهن وٺي وڃڻ جا جتن ڪري رهيو هو.

1) سنڌ جي فتح واري جنگ مختلف علائقن ۾ آگسٽ 1843ع تائين هلندي رهي. جيڪا گهٽو اينگهجي وئي هئي. ان جو نتيجو اهو نڪتو هو جو ان سال جي پوکي راهي واري رُت گذري وئي هئي. ان کان سواءِ اناج جي قرلٽ ۾ جام هئي. جڏهن هاري اناج صاف ڪري راه جو صورت ۾ ديرن تي موجود هوندو هو ته بلوچ ڏاڙيل اچي اوچتو ڪَڙڪندا هئا ۽ سڀ ان ڀهاري پڙ ئي پالها ڪري ويندا هئا. غريبن هارين لاءِ اها ويڙن تالپر دور کان وٺي هلندي آئي آهي. پر انگريزن جي لشڪر جي فوجي سرگرمين دوران بلوچ ڏاڙيلن تي تائي

تپائي ڏنو هو. جڏهن هتان جي ماڻهن هڪ اوپريءَ فوج کي سنڌ ۾ سهڙندي ڏٺو هو ته سندن وايون بتايل ٽي ويون هيون. تنهن ڪري هو هيسجي ويا هئا ته الائي ڇا ٿيندو. تنهن ڪري هنن ٻڌتر واري منڊل وايو منڊل ۾ جيڪو به کين هٿ لڳو ميڙي چوندي وڃي پنهنجي گوڏي هيٺ رکيائون ۽ پوکي راهي واري ڪرت کي ٿو ڪٽا ڪري ڇڏيائون.

2) اوچتيءَ فتح ڪري سنڌ جو اڻ ڄاتو انتظام ۽ وائڙو ٽيل ماڻهو انگريز سرڪار جي اختيارين هيٺ اچي ويو هو. جيستائين هتان جي دل جي اگهن ۽ اوڳاڙي جي طريقن جي انگريزن کي خبر پوي تيستائين ساڻن ڪيترن ئي قسمن جون نڪيون ڪيون ويون هيون. هڙ دنبڙ جو وايو منڊل قانون ۽ انصاف جا ته وڻ ئي وڍجي ويا هئا. هتي بلوچ قبيلا پوکي راهي واري ڪرت ته ڄاڻندا ئي ڪونه هئا. تنهن ڪري سندن پيٽ گذر قرلٽ ۽ ڏاڻن تي هوندو هو. تالپر حڪمرانن به کين چڑواڳ چڏي ڏنو هو.

3) ان سال جنگ ڪري واهن جي ڪاٽي ۽ صفائي ٽي ڪانه سگهي هئي. تالپرن جو ڏيان جنگ ۾ ڪتل هو. جڏهن پاٽيءَ جا وهڪڙا بند ٽي ويندا آهن ته نه ماڻهو صحتمند رهي سگهندا آهن نه وري پوکي راهي پلي ٽيندي آهي.

4) آگسٽ 1843ع کان جنوري 1844ع تائين هڪ خطرناڪ مها مويءَ منهن ڪڍيو جنهن جي نتيجي ۾ هزارين مري ويا. ٻيا وري هن اگري آپدا جي چڪڙ سان ڇُڙي ڇُڙي اٽيا ليڪن ايترا ته جهيٽا ۽ هيٽا ٽي ويا جو هنن لاءِ هر جو مُنيو جهلڻ ۾ مشڪل ٽي ويو هو. 1844ع ۾ ڪنهن وانگيءَ ۾ پوکي راهي جي ڪرت ڏانهن اک ڪٽي ۾ ڪونه ڏٺو هو. ماڻهن جي ڏيل ۾ ڪو سَٽ، ئي ڪونه رهيو هو جو ڪڪ پيچي ٻيٽو ڪري سگهن. هن مهامريءَ ڪري فوج جو ڪو ماڻهو ته ڪونه پُريو هو پر بيماري کي جهاڳي نمرا ته ٽيا هئا ليڪن کين هٽيارن سنيالڻ جيترو ست ۾ سرير ۾ ڪونه رهيو هو. ماڻهو هن مهامري مان جند ڇڏائي اجا آجا مس ٽيا هئا ته مٽان اچي ماڪڙ جا ڪٽڪ نيان جيڪي پنهنجي پٽيان ڪاري وارا ڪڪ اڏامندڙ رک ۽ ڪاري ڏڪار جا رانياٽيندڙ راڪاس چڏي ويا ۽ سڪار ۽ سڙائي واري سنڌ جي ڏرتي هڪ وار اجاڙجي ڀينگ ٽي وئي.

5) اهو ڪو ڳورو سال هو سنڌو ۾ ڪُمهلي لاٽ اچي وئي جنهن ۾ وري چاڑهه اچي ڪونه سگهيو. هن کان اڳ ماڪڙ ساري اوڙ ڪائي ملڪ اوجهڙ ڪري وئي هئي. هاٿي وري پاٿي جي اٽاٽ ڪري ماٺهو مري رهيا هئا.

ان سال ماڪڙ ۽ سنڌوءَ جي اوچتي لاٽ ڪري سنڌ اندر ڏڪار ڪاهي پيو هو ۽ سر چارلس نيپئر پنهنجي سياٽپ ۽ سچيتائي سان 1845ع جي پچاڙيءَ ڌاران ڪيس هن ڪارونهار مان اڪاري پار پهچايو هو. پر اناج جا اگهه تہ چوٽ چڙهي ويا هئا جنهن جي شڪايت بمبئي جي ڪائونسل ۾ ڪئي هئي. پر هنن کي اها سمڪ ۾ هئي تہ سنڌ سان ڪهڙي ڪاري واري ٿي گذري آهي. پر هنن ڳجهه ڳوهه ۾ سنڌ جي گورنر کي ڪٽي انگهن تي ڪنيو هو تہ اناج جي مهانگائي جو ڪارڻ اهو آهي. ساڳئي وقت چنڊالن جي هن چوڪڙي برآمدي محصول هٽي بمبئي کان اناج روانو ڪيو هو ۽ پاڻ ئي ان ۾ڏي ڪم ۾ رڌل رهيا جنهن جو الزام وري سر چارلس تي ٿڦيندا هئا. البت 1845ع جي پچاڙيءَ تائين سنڌ ۾ سڪون ۽ سٽائي اچي وئي هئي. اهڙو سڪيو ستابو صورتحال انهن ماٺهن اکين جي سامهون هو. سنڌ جي اهڙي خوشحالي ڏسي اوسي پاسي جي ملڪن جا ماٺهو ۾ لڏي پلاٽي اچي هتي آباد ٿيا هئا. جن مان سمنڊ وسيلي ڪي سنڌو وسيلي سنڌ هليا آيا هئا. جنهن ڪري شڪارپور ۽ ڪراچيءَ جي آدمشماري وڌي وئي هئي. جيڪي هاٿي ڳوٺن مان شهر ٻڌجي ويا آهن. ان کان سواءِ هتي دولتمند واپاري ۾ اچي آباد ٿيا آهن ۽ هن ملڪ جي ڪنڊ ڪڇ سان پنهنجا تجارتي لاڳاپا قائم ڪرڻ چاهين ٿا. تجارتي تيز رفتار چرپر فقط انهن ملڪن ۾ ممڪن ٿي سگهندي آهي جتي امن ۽ شانتي هوندي آهي. ان سان گڏ نياءُ نيت پت ۽ انصاف سولو ۽ پهچ جوگو هوندو آهي.

ساڳيءَ ريت سنڌ جي پيداوار ۾ ۾ گهٽو واڌارو اچي ويو هو ۽ اڳئين ڊسمبر ۾ خزاني ۾ ڏهه لک پياريا ويا هئا. اهڙيءَ طرح ٻن لکن استرلنگ پائونڊن جي اضافي پيداوار حاصل ٿي هئي. ان لاءِ ضلعي جي ڪليڪٽرن جو چوڻ آهي تہ جيڪڏهن ڊل محصول جي اوگاڙي جو طريقو اهو ساڳيو قائم رهيو تہ ايندڙ ڏهن سالن اندر ڏهه لک استرلنگ پائونڊ پيداوار ملي سگهندي ۽ عام ماٺهوءَ تي ڪنهن جو بار ۾ ڪونه پوندو. ان کان سواءِ

انتظامي خرچ جي مد ۾ پڻ ڪابه گھٽتائي ڪانه ڪئي ويندي. سڀني حڪومت جي اها به هڪ نشاني آهي. سنڌ جي اتر پاسي واقع ڪڇي ۽ گنداوا ۽ اولهه پاسي گيدروشا جا ماڻهو چئي رهيا آهن ته کين به انگريز سرڪار جو رعيتي بڻايو ويجي. بهاولپور جي نواب جي ساڳي خواهش آهي. هن وقت تائين جيڪي به پوليٽيڪل ايجنٽ سنڌس دربار ۾ رهيا آهن. تن جي روين کان ناراض رهي آهيان. تنهن پنهنجي خواهش جو اظهار ڪيو آهي ته هو سر چارلس جي ماتحت رهڻ چاهي ٿو. سنڌس اهو به چوڻ آهي ته هن جي حڪومت سنڌ جي فتح ڪري جڙ واڙڻي ٽي وئي آهي. اهو جڙ ٻرندڙ جو هڪ ڳرو پٽراچي ڏنڊ ۾ ڪريو آهي ۽ ان ڏنڊ جو پاڻي وڏي ايار کان پوءِ هيٺ لهي ويو آهي ۽ امن امان قائم ٽي ويو آهي.

نيپئر جون خدمتون ۽ مٽي وينل مخالف ڏر جون سازشون

سر چارلس جيڪي به انتظامي طور خدمتون سرانجام ڪيون آهن يا هن جنگين ۾ جيڪي به سوين ماڻيون آهن تن کي قدر جي نگاهه سان ته ڏنو ئي ڪونه ويو آهي. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس به سدائين مٿس اتامري بيٺي آهي. لارڊ رپن جي دل به هن لاءِ ڪوسي جو ٽي آهي ته ٽرڙ جو ته نالو ئي ڪانه ٽي وڻي. ان کان سواءِ مهاراڻي جي وزير کي به اها ڪاڙ ڪانه آهي ته هن عظيم انسان انگلينڊ جي ناموس ۽ وقار لاءِ ڪيترو پاڙ پتوڙيو آهي. هن وزير سايو ڪري انهن بهادرن فوجين جي ميدل موڪلڻ ۾ دير ڪئي آهي جن مياڻي ۽ دبي جي جنگي ميدانن تي پنهنجون حياتيون قربان ڪري ڇڏيون هيون. ائين ڪري هن جڙ سر چارلس جي توهين ڪئي آهي. ان کان سواءِ جابلو علائقن واري مهم سان لاڳاپيل خطن کي پاڻ وٽ روڪي ڪڏو ڪم ڪيو آهي. جن ۾ سر چارلس جي ڪاميابيءَ جو احوال لکيل هو پر ان بدران هن آئوٽرام طرفان هنيل الزامن جي ساراهه ڪئي هئي. هن بامبي ڪائونسل جي ڪوڙن الزامن تي اعتبار ڪيو هو جن کي الزام هٽڻ وارن جي نالن ڪٽڻ جي جرئت ڪانه هئي جن حساب ڪتاب جا ڪوڙا انگ اکر ٻڌايا هئا جيڪي سرڪار تي بار هئا پر ٻڌائڻ کان لنوائي رهيا هئا. اهڙي جاچ پڙتال لاءِ ڪيس دعوت ته ڏني وئي ليڪن اها ٽي ڪانه سگهي هئي ۽ ان کان سواءِ به مٿس الزام ٽاڦيا ويا هئا. هن ماڻهوءَ ان معاملي کي منهن ڏيڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ ڀرپور تياري ڪئي هئي ته سنڌ جي فتح کنهن به ڪم

جي ڪانہ هئي ليڪن معلوم ٿيندو تہ سنڌ جي فتح ڏهايت اهم ۽ وڏي فائدي واري آهي. جنهن وسيع تجارتي ڪاروبار لاءِ بند پيل دروازا کولي ڇڏيا آهن. هاڻي هتان جي تجارت وچ ايشيا تائين بہ پهچي سگهي ٿي. جيڪڏهن هن ملڪ کي سر چارلس نيپئر جي اصولن مطابق هلايو ويو تہ هيءُ هڪ سکيو ستابو صوبو بڻجي سگهي ٿو ۽ هندستان جي اولهہ – ڏکڻ ۾ هڪ مضبوط سرحد بہ ثابت ٿي سگهي ٿو. پر جيڪڏهن هن کي ڪمپنيءَ جي اصولن مطابق هلايو ويو تہ هي بورڊ آف ڊائريڪٽرس جي شرمساري جو ڪارڻ بڻجي سگهجي ٿو. جنهن لاءِ لارڊ ويلزلي چيو آهي تہ "اهي مشرق جا بدنام ۽ ظالم انسان آهن."

باب ٻارهون

سک ـ انگريز جنگ لاءِ تياري

سنڌ جو انتظام ڏاڍا سهڻي طريقي سان هلي رهيو هو جنهن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. هن ملڪ جي سرحد کان پار هندستان جا مامرا منجهائيندڙ ۽ خطرناڪ هئا. بمبئي پريزيڊنسي جي حدن اندر بغاوت جي باهه ڀڙڪي اُٿي هئي. جيڪا گهٽي وقت تائين هلي ۽ مٽس پئسو ڏوکڙ ۽ جام خرچ ٿيو هو. اهڙي ريت هندستان اتر – اولهه طرف سکن سان جنگ ۽ لڳڻ واري هئي. پر هندستان اندر ماٺهن جو نقطئ نظر انگريز سک جنگ جي خلاف هو. اهڙيءَ امڪاني جنگ لاءِ ماٺهن جي سوچ ۾ هٽ ۽ وڌائي موجود هئي. اهڙن ماٺهن جو خيال هو ته جيڪڏهن اها انگريز سک جنگ لڳي ۽ ته فتح هر حال ۾ انگريزن جي ٿيندي. هنن ٻنهي خيالن بابت سر چارلس جو نقطئ نظر مختلف هو. سندس چوڻ هو ته هن جنگ جي مختلف مرحلن تي ڳوڙهي غور ۽ فڪر جي ضرورت آهي. هن پري کان ويهي ان جنگ جي خطرن ۽ مختلف سياسي ۽ فوجي ڳالهين تي سوچيو ۽ اڳڪٿيون ڪيون هيون ۽ اهي انهن ماٺهن جي نقطئ نظر مطابق خطرن ۽ ڪيل اڳڪٿين کان وڌيڪ صحيح ثابت ٿيون هيون. جيڪي بلڪل نزديڪ هئا. هن گورنر جنرل جي حڪمن مطابق تياري ڪري ڇڏي هئي. سيپٽمبر ۾ هن اتر ستلج ڏانهن ٻيڙيون موڪليون. جنهن جو مقصد پليون تعمير ڪرڻ هو. هن اڳوات ئي پنهنجي فوج کي ڏاڍو منظم ڪري ڇڏيو هو. هن مقصد لاءِ ته جيئن ڪڏهن ٻه جهيڙي جو حڪم ٿئي. پوءِ اهو ڪيڏو ٻه خطرناڪ هجي. پر هڪ وار پنهنجي اٽل ارادي ۽ بلند حوصلي سان اڳتي وڌبو. مگر هڪ اڻ تر مونجهارو ضرور موجود هو. وٽس ايترو پئسو ڪونه هو جو ايتري وڏيءَ فوج کي چرپر ۾ آڻي سگهي. هن انهيءَ مقصد لاءِ فوجي کاڌي پيتي ۽ سامان لاءِ مقرر ڪيل اٺ سوار ريجمينٽ کي اڳتي روانو ڪيو. جيڪا

وڏيڪ طاقتور ۽ تيز رفتار فوج هئي. جنگي ميدان ۾ هي وڏي ۽ پيچيده مشين جي حيثيت رکندي هئي. ان کان سواءِ هو لڳاتار سوچيندو رهيو هو تہ ان جنگ ۾ فوجي تربيت ۽ طريقو کڻو هجڻ گهرجي ۽ ضرورت وقت فوجي سرگرمين جي ابتدا کڻڻي طريقي سان هجڻ کپي. اهڙيءَ ريت هن اڳواڻ سوچي ورتو هو تہ اتي سندس ڪردار ثانوي هوندو. جڏهن اهم ڪردار مڪيہ فوج کي ادا ڪرڻو آهي. هن پنهنجو اهڙو جنگي نقطئہ نظر گورنر جنرل ڏانهن لکي موڪليو هو. جڏهن سندس خيال ۽ گورنر جنرل جي نقطئہ نظر کي پيٽائي ڏنو ويو تہ پنهي ۾ ساڳيائپ موجود هئي. اهو بہ ڏنو ويو تہ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جا خيال بہ ساڳيا هئا. سر چارلس پاڻ کي دلي طور ڏاڍو مضبوط سمجهڻ لڳو هو. تنهن ڪري هو جنگ کان اڳ ٽيندڙ واقعن جي اوسيئڙي ۾ ويهي رهيو. ٿوري وقت کان پوءِ هن جي جنگي ذات کي جاچڻ پرکڻ جو موقعو ملي ويو. گورنر جنرل سکن سان امن امان کي قائم رکڻ لاءِ جتن ۽ جاکوڙ جا هڙ هيلا هلائي ڏٺا پر ڪوبہ ڪڙ تيل ڪونہ نڪتو هو. پر جيڪڏهن هو سوياروٿئي ۽ عوامي راءِ کي هموار ڪيو وڃي ها تہ سک جنگ جو ٿري وڃڻ ممڪن هو. پر انگريزي فوج جهيڙي لاءِ تيار ئي ڪانہ ٿي هئي جو سکن ابهرائي ڪري جنگ جي ابتدا ڪري ڇڏي. سندن اهو حملو اوچتو ۽ تيز رفتار هو. "مريدڪي" واري محاذ کي اڃا پندرهن ڏينهن بہ مس گذريا هئا. سر هينري هارڊنج، سر چارلس کي چيو هو نہ مان توکي جنگ کان پندرهن ڏينهن اڳ جنگ ڪرڻ جو نوٽيس ڏيندس. تنهن کي هن جنگ جو ڪو گمان ئي ڪانہ هو. جنهن ڳالهہ هندستان سرڪار کي لوڏي رکيو هو. بمبئي واري ڏر هن کان اڳ سنڌ جي اهميت تي پردو ڏئي عوام کان لڪائي ڇڏيو جيڪو هڪدم ڦاٽي پرزا پرزا ٿي ويو. سنڌ جي فتح کي ان وقت اهم سمجهيو ويو هو جڏهن "مريد ڪي" واري جنگ جو اعلان ٿيو هو. جنهن سان حڪم بہ جاري ڪيو ويو هو تہ فوج نهايت تيز رفتاريءَ سان اڳتي وڌي، روهڙي پهچي وڃي. پيش قدمي ڪندڙ هيءَ فوج پندرهن هزارن تي مشتمل هئي. جنهن سان ميدان تي وڙهڻ واري ۽ قلعي جي چوڌاري ڪڙي چاڙهڻ واري فوج بہ هئي. سنڌ جي ايتري گهٽي پيداوار ڪونہ هئي تنهن ڪري اهڙو بندوبست ڪرڻ ممڪن ڪونہ هو. ان مقصد لاءِ امدادي فوج بمبئي مان اچڻي هئي. ٿوري وقت کان پوءِ بمبئي

پريزيڊنسيءَ جي اندرين علائقن کان هر قسم جي هٿيارن سان مسلح ڏهه هزار فوج رواني ٿي. جنهن سان توبون، گاڏيون، ڪئمپ هٽڻ جو سامان، گهوڙا، رسد گاهه گڏ هو ۽ ساموندي ڪناري ڏانهن وڌي ماندوَ سورت، بمبئي ۽ ونگورلا جي بندرن تان آڳبوٽن ۽ ملڪ جي هر قسم جي ساموندي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي. هيءَ فوج تيز رفتاري سان هاڪاربندي پنهنجي فوجي سامان سميت اچي سنڈ پهتي هئي. سر جارج آرٿر ۽ نيوي جي ڪمانڊر رابرٽ اوليور جي روبي مان ائين پائنجي رهيو هو ته هو بمبئيءَ واري ڊر ربڊس ڪرافوردس ۽ ولهوبي جا مخالف هئا.

جيڪڏهن هندستان سرڪار جي اختيار ڪيل حڪمت عملي سر چارلس کي سندس خيالن تي عمل ڪرڻ جي اجازت ڏئي ها ته سنڈ جي فوج هن کان ٿي مهينا اڳ، جنگي سرگرمين لاءِ تيار هجي ها. ان کان سواءِ حيدرآباد کان اڳتي نڪري حڪم ملڻ تي وڃي روهڙيءَ ۾ منزل ڪري ها ۽ بعد ۾ ملتان جي سرحد اندر داخل ٿي وڃي ها. اهو ڪم اهڙيءَ ته رازداريءَ سان ڪيو وڃي ها جو سکن جي فرشتن کي به خبر ڪانه پوي ها. پر ڪيس جنگ لاءِ فوجي پيش قدمي ڪرڻ لاءِ فوجي ضرورت واري شيءِ انٿن جي خريداريءَ کان منع ڪئي وئي هئي، پر جڏهن ڪيس جنگ جو حڪم مليو ته وٽس فقط ارڙهن سون تي مشتمل اُٽن جو قافلو هو. جيڪو فوجي سامان ڪٽڻ لاءِ مخصوص هو ۽ جنهن سان گڏ فقط ٽي هزار فوجي گڏ هئا. ان وقت سر چارلس کي پنجاهه هزارن انٿن جي ضرورت هئي. تنهن ڪري هن پنهنجا ڪيترائي ماڻهو انٿن جي خريداري لاءِ ڊوڙايا، پر جوکين جي ڄام هن مهم کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن اٺ خريد نه ٿي سگهن. جڏهن اها خبر سر چارلس کي پئي ته هن تيز رفتاري سان وڌي ڪيس پنهنجي وچ قبيلي مان گرفتار ڪيو. چاڪاڻ ته ڪيس هن جنگي مهم لاءِ بندوبست ڪرڻو هو. هن جاکوڙ ڪري ٻارهن هزار اٺ هٿ ڪري ورتا هئا. بعد ۾ هن مسلح فوج ۽ توبن کي سنڈوءَ وسيلي مٿي روانو ڪيو. اهڙيءَ ريت هيءَ فوج گورنر جنرل جي حڪم پهچڻ کان پوءِ ٻن ڏينهن اندر هڪ سو ميل سفر ڪري چڪي هئي.

ان کان پوءِ بمبئي کان ايندڙ فوج اچي ساٽس ملي هئي جنهن سان گڏ اختيار جا حڪم ۽ بي حساب وسيلا ساڻ هئا. فوج جو هر شعبو ماڪيءَ جي مڪ جيان رات ڏينهن ڪم ۾ جنبل رهندو هو. سفر رات جو

جاري رهندو هو. جنهن دوران ڏاڍي خاموشي اختيار ڪئي ويندي هئي. قلعن کي ٻاهرٽ جي مقصد لاءِ توبن سان گڏ اهڙي فني ڪم بابت لاڳاپيل ٻي فوج بہ هئي جنهن جو تعلق قلعي تي گهيري ڪرڻ سان هو. هيءُ فوجي حصو ٻٽيهن توبن تي مشمل هو ۽ هر هڪ توب لاءِ هڪ هزار گولا مخصوص هئا. ان توبخاني سان لاڳاپيل انجنيئر ڪئپٽن پيٽ (Peat) جي اڳواڻيءَ ۾ ڪم ڪري رهيا هئا، جيڪو ڏاڍو هوشيار فوجي عملدار هو. هن نهايت منتظم طريقي سان توبن جو هڪ پارڪ بنائي ورتو هو جنهن ۾ هر توب کي مناسب وٽيءَ تي رکيو ويو هو. جنهن سان گڏ ضروري سامان ۽ عملو بہ رکيو ويو هو. تنهن لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اهو هڪ بي مثال نمونو هو جيڪو مڪمل هو ۽ جنگ سان لاڳاپيل هو. هر چيز جو بندوبست ٽيل هو. هي سامان وڏيءَ هڙ هٽان کان پوءِ مس هٽ ڪيو ويو هو. سر چارلس کي چيو ويو هو تہ توبخاني جي هر ڪوٽ جو پورائو ڪري. خرچ سنڌ جي وسيلن مان ٽي رهيو هو. رسدگاهہ وٽ بن ميهنن جو ڪاڏو پيتو موجود هو. ميڊيڪل واري شعبي کي بہ هر شيءِ ڏني وئي هئي. بمبئي واري امدادي فوج سامونڊي ڪناري سان اڳتي وڌي هئي. ان فوج ۽ ساري سامان کي مختلف بندرن تان ڪنيو ويو هو. اهڙيءَ ريت هن پيش قدميءَ ۾ ٽيهہ هزار ماڻهو شامل هئا، جن جو سامونڊي سفر پنجن سون کان اٺ سو ميل هو. ان کان پوءِ خشڪي جو چار سو ميل سفر هو. هيءَ ساري فوج حڪم ملڻ کان ٻائيتاليهہ ڏينهن پوءِ اڇي روهڙيءَ ۾ گڏ ٿي هئي.

اهڙيءَ ريت تاريخ 6 فيبروري تي روهڙي ۾ پنجاهہ هزار ماڻهو اڇي گڏ ٿيا هئا. جنهن ۾ رسدگاهہ جا ماڻهو بہ شامل هئا. ساڳي ريت فوج جو هر شعبو منظم ۽ مڪمل هو. توبخاني ۾ اسي توبون هيون جن سان گولا بارود بہ بيشمار هو. سنڌوءَ ۾ آگبوٽن جو هڪ وڏو آرماڙ بيٺو هو جن تي ٽن ڪاڏي پيتي جو سامان لڏيل هو ان کان سواءِ انهن آگبوٽن تي درياهہ مٿان ٻيڙين جي پل ٺاهڻ جو هر سامان موجود هو. جنهن وسيلي هڪ سؤ گز ماپ جيتري پل تيار ڪرڻ ممڪن هو. فوجي عملدارن جو هڪ وڏو تعداد هو جيڪو بلند حوصلن سان ڪم ڪري رهيو هو ۽ جن کي فتح جو پورو يقين هو. هر فوجيءَ تي جنگ جو هڪ جنون سوار هو. هن پيش قدميءَ دوران اهي ڇڙ هوا سان بہ وڙهي رهيا هئا. ڪين سختيءَ سان روڪيو ويو هو تہ اهو نعرو نہ هٽن جيڪو دشمن تي حملي ڪرڻ وقت

هنيو ويندو آهي. پر پوءِ ۾ هر طرف فوجي نظم ضبط قائم هو.

سنڌ جي آمدني جا وسيلا نهايت ئي محدود هئا، پر فوجي ڪم جي تيز رفتاريءَ ۾ پنهنجو مثال هئي. پيش قدميءَ جو حڪم اوچتو مليو هو پر هر شيءِ جو پورائو وقت سر ڪيو ويو هو. اهو ايتريءَ جلدي ۾ ڪونہ ٿي سگهي ها، جيڪڏهن سر چارلس فوجي سامان جي ڪٽڻ لاءِ اڻن جي قافلي جو سرڪاري طور اڳيئي جوڙجڪ نہ ڪري ها. پر هن سان گڏ اهو چوڻ ۾ غلط ڪونہ ٿيندو تہ جيڪڏهن سر چارلس، بلوچ سردارن خلاف ڪامياب جنگي مهم جي ابتدا نہ ڪري ها تہ فوج جو مٿي پيش قدمي ڪرڻ ممڪن ڪونہ هو. هيءَ اها فوجي مهم هئي جنهن خلاف لارڊ رپن ۽ سرڪاري طور ڪم ڪري رهيو هو ۽ جنهن کي هن غير اهم سمجهي دير ڪرائي ڇڏي هئي. جيڪڏهن ان فوجي مهم جي اهميت ڏانهن ڌيان نہ ڏنو وڃي ها تہ سکن خلاف پيش قدمي ڪندڙ فوج جو هڪ پاسو ۽ دمبالو ريئر محفوظ رهي ڪونہ سگهي ها ۽ بيشمار دشمن اڳتي وڌڻ کان روڪي بيهي رهن ها. جڏهن تہ سامهون سک فوج اڳئي موجود هئي. سمجهڻ ائين کپي تہ اها سنڌ جي بچاءَ واري جنگ هئي جيڪا هتي اسان کي هاڻي ڪم ڏئي رهي هئي ۽ هن ڳنڀير وايو منڊل ۾ سنڌ جي تحفظ لاءِ پنج هزار فوج پوئتي ڇڏي وئي هئي.

سنڌ جي تحفظ جو بندوبست

هن ساري فوجي مهم ۾ ڪراچي اهم ڪردار ادا ڪري رهي هئي ۽ هن مهم جي ڪنجي به هي شهر هو. اهڙي ريت هن شهر جي بچاءَ لاءِ ٽي هزار فوج ڇهہ فيلڊ پيسز ۽ پندرهن وڏيون توبون رکيون ويون هيون.

اهڙيءَ ريت حيدرآباد جي قلعي ۽ خندقن واري فوجي ڪئمپ وٽ ڇهہ ٻارهن پائونڊرس هڪ ريجمينٽ فوج ۽ اٺ سو پولس وارا رکيا ويا هئا. جن لاءِ ٽن مهينن جو ڪاڏو پيتو رکيو ويو هو.

گولا بارود ۽ ٻيو فوجي سامان ڪوٽڙي وٽ سنڌوءَ ۾ بيڙل آڪبوٽن تي رکيو ويو هو. هتي هڪ جدا قلعو هو. جتي به توبون، نيوي جا هڪ سو فوجي هئا، جن سان هٿياربند مزدور ۽ ڪجهہ پوليس وارا بہ شامل هئا. هي هڪ مختصر فوج هئي جيڪا هڪ وسيع علائقي جي نظرداري لاءِ رکي وئي هئي. تنهن ڪري ڪچ مان فوج آڻي سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي سرحد وٽ ونگا بازار ۾ ترسائي وئي آهي. اهڙيءَ ريت ڪجهہ

فوج ڏيسا کان گهرائي عمرڪوٽ ۾ رکي وئي آهي. پر ميرپورخاص ۽ ٽنڊو الهيار لاءِ پوليس موجود آهي. ساڳيءَ ريت سيوهڻ ۽ لاڙڪاڻي کي ڏيهي پوليس جي حوالي ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ پنج هزار ريگيولر فوج کي بن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي.

اهڙيءَ ريت شاهپور خانڪڙهه، سکر، شڪارپور ۽ بکر تي نظرداري ڪرڻ لاءِ ريگيولر گهوڙيسوارن جون ريجمينٽون رکيون ويون هيون. ان سان گڏ ڪجهه پيادل فوج ۽ ڇهه فيلڊ پيسز کي خبردار ٿي بيهڻ جو حڪم ڪيو ويو هو پر سکر ۾ ڪورين توپن جو ڪجهه تعداد مقرر ڪيو ويو هو. هنن سيني ماڳن جي مدد لاءِ اتر واري پوليس به موڪلي وئي هئي. جيڪا هاڻي فوج جيان هڪ ويڙهو طاقت بڻجي وئي هئي. اتر واري هن پوليس جا حوصلا ايڏا بلند هئا جو الف خان پنهنجي ڇهن ماٺهن سان گڏجي، ان سڪ ٽولي جي ڪيڊ ڪاهي پيو هو. جيڪي ڏاڙي هڙڻ جي نيت سان سنڌ جي حد اندر هليا آيا هئا. ڪيس جنرل چارلس جي حڪم جي خبر ڪانه هئي. جنهن ۾ سکن جي ملڪي حدن ۾ ٽپي وڃڻ کان منع ڪيل هئي، پر هي ماٺهو پنهنجي ڇهن ساٿين سان انهن ڏاڙيلن جي ڪيڊ لڳي پيو ۽ سکن جي ملڪي حدن کان ويهه ميل اندر هليو ويو هو.

نئين صورتحال ۾ نيپئر جي سنڌ کان بي اُلکي ٽيڙ جو ڪارڻ

هن جنگ دوران سنڌ کي ايتريءَ ٿوريءَ فوج جي سهاري ڇڏي ڏيڙ، انهن ماٺهن طرفان سر چارلس تي هنيل الزامن جو ڪليو جواب هو ته سنڌ اندر مڪمل امن امان قائم ٿي چڪو آهي. ڪيچيءَ واري جابلو علاقي خلاف جنگي مهم دوران بلوچ خان جو ڪردار اڻ ڏريو رهيو هو. جيڪو لهڙيءَ جو هڪ بلوچ سردار هو. هن ماٺهوءَ هاڻي آڇ ڪئي آهي ته هو پنهنجي هڪ سؤ گهوڙيسوارن سان انگريز فوج ۾ پرتي ٽيڙ چاهي ٿو. خان محمد به ساڳي قسم جي آڇ ڪئي آهي ته هو پنهنجي خرچ تي انگريز فوج ۾ شامل ٽيڙ چاهي ٿو. هن وڌيڪ اهو به چيو هو ته نالي ماتر پگهار تي پنهنجا پنج هزار هاري ڏيڙ لاءِ تيار آهي. هي خان محمد (ٽالپر) سنڌ جو هڪ طاقتور سردار آهي. جيڪو شير محمد (ٽالپر) جو پائٽيو آهي. هي ماٺهو شير محمد جي شڪست تائين ساٿس ٻانهن ٻيلي رهيو هو. اها شڪست کيس جئڪب ڏني هئي. هي ٽالپر سردار انهن ماٺهن سان سهائتا ۽ سات ڏيڙ لاءِ تيار آهي، جن هن جي ويجهن مائٽن کي

جنگين ۾ شڪستون ڏنيون هيون. هن ماڻهوءَ جو رويو بہ مختلف ٿي ويو آهي، جنهن پنهنجي ماڻهن کي فوج نہ پر هاري سڏبو آهي. سر چارلس ڪيس جواب بہ ڪلي ڏنو هو تہ هن ماڻهوءَ اهڙي آڇ ڪري دنيا کي ٻڌايو آهي تہ هو انگريز سرڪار سان راضي ٿي ويو آهي. جنهن مان سمجهڻ ڪپي تہ سنڌي ماڻهو انگريزن جا وفادار دوست بڻجي ويا آهن. بلوچ ۽ بهاولپوري هن جهونڊي جنرل جا دشمن بہ هئا. بهاولپور جو نواب سمجهي هيو هو تہ جيڪڏهن انگريز فوج سندس علائقي مان گذري مٿي وئي تہ ڪيس شڪ آهي تہ ڪائنس سندس ملڪ کسيو ويندو. تنهن ڪري امڪان آهي تہ هو ڪجهہ ڳوهہ ۾ انگريزن جو دشمن ٿي ويندو. خان محمد الپر کي بہ هڪ ڪليل جواب ملي ويو هو تنهن ڪري اهو معاملو اتي ئي ختم ٿي ويو. سر چارلس جي اختيار ڪيل حڪمت عملي ڪجهي هئي تنهن مان پائنجي رهيو هو تہ هو هر حالت ۾ امن امان قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي ۽ هن بلوچ نسل جي جنگجو خصلت کي اپار ڪرڻ ٿي چاهيو. خان محمد، شير محمد جو پائٽيو هو جنهن جو ملڪ حڪمران گهراٽي سان هو. پاڻ بہ طاقتور ۽ بلند حوصلن جو مالڪ هو، جنهن ڪنهن خوف جي احساس ڪري وفاداريءَ جي خواهش بڪاري هئي. اهو امڪاني خوف انهيءَ ڪري پيدا ٿيو هو ڇاڪاڻ تہ بشمار انگريز فوج گڏ ٿي وئي هئي. اهڙي خوف جو پيدا ٿيڻ، هڪ فطري عمل هئي. تنهن ڪري سر چارلس کي پڪ ٿي وئي هئي تہ سنڌ ۾ ڪنهن بغاوت جو امڪان ڪونہ آهي. جنهن ڪري هو اندر جي آڌت مان مٿي ويندڙ فوج ۽ فوجي سرگرمين بابت سوچي ويچاري رهيو هو. پر ڪابل ۽ افغانستان سندس پاڙيسري مخالف ملڪ هئا. جن سان سندس ڳالهہ هڪ مدبر جهڙو هو.

افغانستان جي امڪاني حملي روڪ لاءِ
ڪابل جي سردارن جو مطالبو ۽ نيپئر جو جواب

جنگ جي ماحول کي محسوس ڪندي قلات جي سردارن پئسن ۽ مطالبو ڪيو هو تہ جيئن جو افغانن کي اڳتي وڌڻ کان روڪي سگهن. هنن وڌيڪ اهو بہ ٻڌايو هو تہ جڏهن جنرل چارلس پنجاب جي علائقن ۾ داخل ٿيندو تہ افغانستان جون فوجون قلات جي حدن اندر داخل ويندیون. ان کان سواءِ کين سنڌ ڏانهن وڌڻ کان بہ روڪي ڪونہ

سگهبو. هنن سمجهائيندي چيو هو تہ ان پئسي سان نہ رڳو افغانن کي اڳتي وڌڻ کان روڪي سگهبو پر پنجاب تي حملي دوران انگريزن جو ساٿ بہ ڏئي سگهبو. ڏنو وڃي تہ قلات جي هن مطالبي ۾ بہ خوف جو هڪ تاثر لڪل هو چاڪاڻ تہ ڪيس پنجاب جي فتح کان پوءِ واري پَوَ بيهڻ ڪونہ ٿي ڏنو. ان ڪري سر چارلس کين ڪليو جواب ڏنو هو تہ "مان هڪ رپيو بہ ڪونہ ڏيندس. پنجاب تي حملي دوران ڪنهن جي مدد جو طلبگار ڪونہ آهيان. جيڪڏهن افغان فوج اڳتي وڌڻ جي جرئت ڪئي تہ انگلينڊ جي فوج، ڪابل تي حملو ڪندي ۽ اها هميشه لاءِ اتي ويهي رهندي. جيڪڏهن افغانستان قلات تي ڪاهي آيو تہ شاهپور ۽ حيدرآباد واري فوج وَهلو ئي پهچي سندس واهر ڪندي." سندس اهڙي جواب ڪري قلات ۽ افغانستان جي سردارن کي جڙ مرچ لڳي ويا هئا.

نيپئر کي افغانن جي آڇ

افغانن قلات تي حملي ڪرڻ بدران هيءَ آڇ موڪلي هئي تہ اهو ملڪ پنجاب تي حملي ڪرڻ دوران ساٿس گڏ هلي سگهي ٿو. سر چارلس سندس اهڙي آڇ جا ٿورا مڃيا هئا، پر ڪنهن بہ قسم جي مدد قبول ڪانہ ڪئي هئائين. چاڪاڻ تہ ڪيس خوف هو تہ پٺاڻ فوج مال غنيمت لاءِ صفا چري ٿي پوندي. جيڪڏهن فتح ٿي تہ ڏڇو ٻڌجي ويندا ۽ جيڪڏهن شڪست ملي تہ مدد لاءِ آيل هيءَ فوج ڦري دشمن ٿي پوندي ۽ اسان کي ڦري لٽي فنا ڪري ڇڏيندي. تنهن ڪري افغان نہ دوست ڇڳو نہ دشمن ڇڳو يعني سندن دوستي بہ دشمنيءَ کان گهٽ ڪانہ آهي. انهيءَ زماني ۾ سر چارلس جي خواهش هئي، تہ افغانستان ۽ بلوچستان جو اڌ پنجاب سان شامل ڪيو وڃي.

سک ـ انگريز جنگ، مير علي مراد جي خواهش ۽ نيپئر جا شرط

ساڳئي زماني ۾ علي مراد جي بہ ڪوشش هئي تہ هو اهو علاقو حاصل ڪري، جيڪو راجا رنجيت سنگهہ کانئس فتح ڪري ورتو هو. سندس اهو مطالبو هن شرط سان قبول ڪيو ويو هو تہ هو پنهنجي فوج وٽي سنڌوءَ جي ساڃي پاسي مٿي هلندو ۽ جيڪڏهن منڙ ڪوٽ انگريزن فتح ڪري ورتو تہ ان قلعي اندر پنهجي فوج رهائيندو. اهڙي قسم جا ڪجهہ شرط هيٺ بيان ڪجن ٿا:

1) علي مراد انهن بندوق بردار ٽولين کي ختم ڪري ڇڏيندو جيڪي سنڌوءَ جي ساڄي ڪناري سان آزاد بٽيل آهن ۽ جن رابطي کي ڪٽي ڇڏيو آهي.

2) انگريزي فوج کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو جنهن جو هڪ حصو سنڌوءَ جي هڪ ڪڙ سان ۽ ٻيو حصو ٻيءَ ڪڙ سان هوندو. هن فوج جي عظمت جا افواهه ايشيائي طريقي جيان چوڏس پکيڙيا ويندا. جيڪي قسطنطنيه تائين وڃي پهچندا.

3) منڊ ڪوٽ اتحادي فوج مان هڪ نه هڪ جي حوالي ڪيو ويندو جنهن جي جنگ جي ميدان ۾ موجود هجڻ جي ضرورت ڪانه هوندي. اهڙيءَ ريت روهڙيءَ ۽ منڊ ڪوٽ جي وچ ۾ جنگي سرگرميون گهٽ ۾ گهٽ رکيون ويندیون.

4) جيڪڏهن سمجهيو ويو ته مير علي مراد غدار آهي (جنهن جو امڪان گهٽ آهي) ته به هو ايڏو وڏو نقصان پهچائي ڪونه سگهندو. چاڪاڻ ته سنڌوءَ جي ڪابيءَ ڪڙ سان انگريزن جي فوج پيش قدمي ڪرڻ ۾ مصروف هوندي. جڏهن ته وهڪري ۾ آگبوٽ هاڪاريندا. جن تي انگريزي فوج سوار هوندي. جڏهن ته منڊ ڪوٽ تي حقيقي قبضو ڪيپٽن مئليٽ ۽ مسٽر ڪرلنگ جو هوندو. هنن انگريز عملدارن جو علي مراد جي پگهاردار پٺاڻ فوج تي وڏو اثر آهي. جيڪي هنن کي وڏين پگهارن ڏيڻ جي آسري تي علي مراد جي نوڪريءَ مان ڪسڪائي ڪڍي ايندا.

منڊ ڪوٽ تي حملي لاءِ منصوبا بندي

سر چارلس جو جنگي سرگرمين تي مشتمل هي منصوبو مستقبل باريڪ بينيءَ ۽ تدبر سان جوڙيو ويو هو. هي انگريزن خلاف سک مزاحمت واسطي پهريون ۽ نهايت اهم ماڳ هو. جنهن جي قلعي جي مرمت لاءِ سک ڏاڍا مصروف هئا. ان کان سواءِ پرياسي جي اهم ماڳن جي به مرمت ڪري رهيا هئا. هي اهڙو اهم ماڳ هو. جتي سنڌوءَ سان ٻين درياهن جو پاڻي اچي سنگم ڪندو هو. تنهن ڪري سک حڪمران سنڌ جي طرف کان ايندڙ فوج کي مهاڏي ڏيڻ لاءِ هتي پنهنجي فوج جو وڏو تعداد رهايو هو. هن ماڳ کان پوءِ شجاع آباد ۽ ملتان جا قلعا هئا. تنهن ڪري فوج کي ٻن ڪالمن ۾ ورهائي تيز رفتاريءَ سان منڊ ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جي ڪوشش

ڪئي وئي هئي. منصوبو اهو هو ته ٻيڙين وسيلي پل ٺاهي، اتان اڪرندي ئي اسي ٽوين جي گولاباري سان سندس مزاحمتي قوت کي ڊاڻون ڏول ڪري ڇڏيو. جنرل چارلس سمجهي رهيو هو ته اهو جڙ مڇر کي وڍاڻَ (وڍي هٽوڙي) سان مارڻ برابر آهي، پر ڪيس خبر هئي ته قلعي جي پٿر جي ديوارن پٽيان خطرناڪ سک ويڙهاڪ موجود هئا. سندس منصوبو هو ته منڊ ڪوٽ تي اوچتو ۽ زبردست حملي ڪري شجاع آباد ۽ ملتان تي ڊاڪ ۽ دهشت ڇمائي سگهبي. اهڙيءَ طرح انگريزي فوج سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن سان اڳتي وڌي رهي هئي. جنهن جي وچ تان آگبوٽن جو آرماڙ هو. چاڪاڻ ته ڪشمور ٽپڻ کان پوءِ سنڌوءَ جو ساڃو ڪنارو مزارين جي قبضي ۾ هو. جيڪي انگريز دشمن هئا. ان ڪري انگريزن جي ڪجهه فوج انهيءَ ڪناري سان به پيش قدمي ڪري رهي هئي. اهڙيءَ ريت اڳتي وڌڻ واريءَ فوج جا ٻئي حصا اڇي منڊ ڪوٽ وٽ پاڻ ۾ ملڻا هئا. فوج کي ٻن حصن ۾ ورهائي درياهه جي ٻنهي پاسن کان اڳتي وڌڻ ڪري تيز رفتاري اڇي وئي هئي. پر هن مان ٻيو فائدو به ٿيو هو. چاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان ساڃي ڪناري سان رهندڙ مزارين تي به ڊاڪ ويهارٽي هئي.

ديري غازي خان کي مير علي مراد جي قرلٽ کان بچائڻ

علي مراد پنهنجي فوج سان اڳتي وڌي رهيو هو. سر چارلس جي خواهش هئي ته سندس فوج کي منڊ ڪوٽ ۾ نه رهايو وڃي، جنهن جي سامهون اولهه پاسي ديره اسماعيل خان جو سڪيو ستابو شهر موجود هو. ڪيس خوف هو ته علي مراد ان خوبصورت شهر کي قري لٽي منزلون ڪري وڃي اتي پهچندو. تنهن ڪري ڪيس بيهڻ جو حڪم ڪيو ويو هو. چاڪاڻ ته ان شهر کي قرلٽ کان بچائڻ لاءِ علي مراد جي فوج جو رخ تبديل ڪرڻو هو. پر انهيءَ تبديليءَ سان ساري فوج ستلج جي ساڃي ڪناري گهٽو ڪري پري نڪري وڃڻ جو امڪان هو. پر ساڳئي وقت فوج کي ڪاهو ڪنارو ڏيارڻ اڃ وٽ پهچڻو هو. چاڪاڻ ته هن ماڳ کي انگريز لشڪر جي فوجي سامان لاءِ ڊيپو بڻائڻو هو. انهيءَ مقصد کي دل ۾ رکي هتي هڪ قلعو به تعمير ڪرڻو هو ۽ اتان درياهه کي پار ڪرڻو هو. جيڪڏهن علي مراد جي فوج جو رخ سولائي سان تبديل ٿيڻ ممڪن ٿيو ته اهو مقصد به سولائيءَ سان پورو ٿيڻو هو. پر سر چارلس جنگ جي اهم اصولن جي سختيءَ سان پابندي ڪندو هو ۽ دشمن کي ڪڏهن به

ڪمزور ڪونہ سمجھندو ھو. تنھن ڪري ھو پنھنجي ساري فوجي طاقت ڪتب آٹڻ جو حامي ھو. ان اصول کي آڏو رکي ھن گھيري ڪرڻ وارين توبن کي آٹي ڪناري سان بيھاريو ھو. جنھن سان فيلڊ آرٽيلري بہ گڏ ھئي. ان کان سواءِ ھن ٻيون توبون بہ آگبوٽن تان لھرائي ننڍين ٻيڙين ۾ رکرايون. ھيون تہ جيئن گولاباريءَ ۾ ھڪ نظام قائم ڪري سگھجي. ٻيڙين واري پل تيار ٿيڻ کانپوءِ ان جا ٻنھي پاسن وارا منھن ماپ ۾ ٻيٽا ڪرايا ويا ھئا. جن جي پرسان ھٿياربند آگبوٽ بيھاريا ويا ھئا. ھن پل جي حفاظت لاءِ بھاولپور جي فوج کي بيھاريو ويو ھو. ان کان پوءِ ھن پنھنجيءَ فوج کي شجاع آباد ۽ ملتان ڏانھن وڌڻ جو حڪم ڪيو.

سکن سان جنگ لاءِ نيپئر جي فوجي منصوبا بندي

ھن سان گڏ چوونجاھ اھڙيون ميداني توبون ھيون جن جي چونڊ ھن سکن جي شڪست لاءِ ڪئي ھئي. ھنن توبن کي ڇڪڻ وارا گھوڙا ڏاڍا سگھارا متارا ھئا. ھن ان فوج جي تيز رفتاري سان سکن کي واڙو ڪرڻ پئي چاھيو. جنھن وسيلي ھنن جي ڳري تويخاني کي ڏڇي ۾ وجھي ناڪام بٹائڻو ھو. ان کانپوءِ تيز رفتار فوجي سرگرمي وسيلي دشمن جي پيادل ۽ گھوڙيسوار فوج جي صفن کي ھيٺ مٿي ڪرڻو ھو. ان سان گڏ پنھنجي فوجي ترتيب کي بہ قائم رکڻ ھو. ان ڪري سندس ارادو گھٽو اڳتي وڌي وڃڻ جو ھو پر فوجي ترڪيب کي بہ قائم رکڻو ھو. ھي جنگي چال جو ماھر ھو. ھن ڪوشش ڪئي ھئي تہ ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان تائين سنڊوءَ جي ٻنھي ڪنارن سان موجود ماٹھن کي سک حڪومت جو دشمن بٹايو وڃي. پر جيڪڏھن ڪيس ھن جنگ جي تياريءَ جي موڪل ڏيڻ رت ۾ ملي وڃي ھا تہ دنيا ڏسي ونڊي ھا ھو دنيا کي اھو ڏيکاري سگھي ھا تہ جنگ ڪھڙي طريقي سان وڙھبي آھي ۽ سوبران جي جنگي محاذ کان گھٽو اڳ پنھنجي پنجاھ ھزار فوج سان وڃي لاھور مٿان ڪڙڪي ھا. ائين ڪرڻ سان ملتان جي گھيري کي ڇڏي ڏنو وڃي ھا. جيڪو پنجاب جو ٻيو جنگي محاذ ھو ۽ ٻين محاذن تي جنگ ڪرڻ کان بہ بچي وڃجي ھا. پر تقدير ۾ ائين ئي لکيل ھو.

سکن سان تکڙي ٽاھ تي نيپئر جي مايوسي

جڏھن سنڊ جي انگريز فوج ھڪ جاءِ تي گڏ ٿي رھي ھئي تڏھن اتر

ستلج واري علائقي ۾ فيروزپور شهر وٽ ٻنهي ڌرين وچ ۾ مقابلو ٿي ويو هو. جيڪو نتيجا خيز ثابت ڪونہ ٿيو هو. ستلج جي انهيءَ ڪناري وٽان ٻنهي ڌرين جي طاقت جو مشاهدو ڪيو ويو هو. جنهن پاسي انگريزن جي فوج ٻيڻي هئي انهيءَ مقصد سان تہ اهو پتو لڳايو وڃي تہ ڪهڙي ڌر ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهي. انهي زماني ۾ هينري سمٿ کي فوج جو هڪ مضبوط ڪالم حوالي ڪيو ويو هو تہ جيئن رابطي واري رستي جي حفاظت ڪري سگهجي، پر لڌيانہ پرسان مٽس سک فوج جي هڪ حصي حملو ڪيو هو. اهڙي صورتحال کي ڏسي گورنر جنرل سر چارلس کي بهاولپور ڏانهن وڌڻ جو اوچتو حڪم ڪيو هو. ڪيس اهو بہ چيو ويو هو تہ هو اتان ٽيندو اتر ستلج جي فوجي ڪئمپ ڏانهن وڌي. اها فوجي پيش قدمي اهڙي سولي ڪانہ هئي، جنهن لاءِ ڪيترن ڏينهن لاءِ رهبر فوجي دستن جي ضرورت هئي. تنهن ڪري ڪجهہ وقت ان فوج جي رفتار سست رهي ها. هتي بہ اٺ سوار فوج ڏاڍو ڪم آئي جيڪا ٽپال پهچائڻ وارن وهڻن جي رفتار سان اڳتي وڌي رهي هئي. سر چارلس لاهور واري فوجي ڪئمپ وٽ 3 مارچ تي پهتو هو. ڪيس اتي پهچي پتو پيو تہ سوبران واري محاذ تي انگريزن کي فتح نصيب ٿي آهي ۽ ناهہ جو هڪ معاهدو تيار ٿي رهيو آهي ۽ هن جيڪا وڌي جاکوڙ ۽ تيز رفتاريءَ سان پيش قدمي ڪئي سا بيڪار ثابت ٿي هئي. جنهن سنڊس ذهن ۽ جسم تي خراب اثر ڪيو هو. ڇاڪاڻ تہ فوجي سفر جا ڪشٽ ڪشالا پاڻيءَ ولوڙ ثابت ٿيا هئا. ڪائنس شهرت، عزت ۽ فوج جي هڪ آزاد ڪمانڊر واري حيثيت هڪدم ۽ اوچتو کسي وئي هئي. اهي سڀ ڳالهيون سنڊس بلند حوصلن جي بلڪل خلاف هيون. هن کي محسوس ٿيو هو تہ جڏهن پنجاب ڇؤ ڪنيو ٻڌو انگلينڊ جي پيرن ۾ پيل هو تہ ان وقت هن کي پنهنجي جوڙيل جنگي منصوبي مطابق وڙهڻ جو موقعو ڏنو وڃي ها تہ مکيہ فوج کي جنگ ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانہ پوي ها. ٻنهي ڌرين وچ ۾ ٽيل معاهدو ايندڙ جنگ جي تيارين ڪرڻ لاءِ ڪيو ويو هو. جنهن ڪانپوءِ هڪ مڪمل فتح واري مقصد لاءِ آخري جنگ وڙهٽي هئي. گورنر جنرل ملڻ وقت هن جي وڏي عزت ڪئي هئي ۽ مهرباني جو معاهدو ڪيو هو. ان ڪان سواءِ عام فوجين هن کي مانُ ۽ مرجاتا ڏني هئي. دربار دوران پنجاب جي سک حڪمران سر چارلس جي ايتري وڏي عزت

ڪئي، جڙ اهو ڪشمير جو راجا هجي. اهڙين ڳالهين ۾ جنرل ڊاڊو خوش نصيب ثابت ٿيو هو. بلوچ سردار به هن لاءِ چوندا هئا ته سر چارلس ٻين عام ماڻهن کان قد ۾ ڏيڍ فوٽ ڪن وڌو آهي.

هن لاءِ اها فوجي پيش قدمي ڏاڍي هاڃيڪار ثابت هئي جنهن دوران هندستان جي سخت گرميءَ ۾ پورا ارڙهن سو ميل لڳاتار سفر ڪيو هو. ان کان پوءِ ڪيس واپس ڪراچيءَ پهچڻو هو جتي هو اپريل ۾ پهتو هو. ان وقت سندس صحت نهايت ڪري پئي هئي.

هي لاهور ۾ ئي هو ته ڪيس موسم جي شدت ۽ پيش قدميءَ جي تڪليفن جو احساس ٿي ويو هو. هن کي اهو به معلوم ٿي چڪو هو ته فوج کي به گرميءَ جي شدت ڪري گهٽي تڪليف آئي هئي جو ان به پنجاب تي ماتحت فوج جي حيثيت ۾ پيش قدمي ڪئي هئي ۽ ڏاڍا ڏڇا ڏڻا ۽ سڻا هئا. سندس ڪوشش هئي ته مڪيه فوج جي مدد کان سواءِ هو اڪيلي سر پنجاب کي مڪمل طور فتح ڪري پئي سگهيو. پر ڪيس ائين ڪرڻ ڪونه ڏنو ويو هو. هي ناهه جي ڳالهين ٻولهين جو حامي ته هو. پر جيڪا عام قسم جي حڪمت عملي اختيار ڪئي وئي هئي، تنهن جي بلڪل خلاف هو. هن پنجاب خلاف جنگ شروع ڪرڻ کان اڳ اعلان ڪيو هو ته هندستان اندر برطانيه جي شهنشاهت اڃا مڪمل ڪانه ٿي آهي ۽ سنڌوءَ جو اتريون پاسو ان جي راج مان اڃان به ڪٽل آهي. پر حالتن هن جنگ لاءِ مجبور ڪري وڌو آهي. اهڙي ريت پنجاب به جڙ ته مطيع ٿي چڪو هو. سندس مرضي هئي ته بنا ڪنهن رتو ڇاڻ جي فتح کي وڌيڪ مستحڪم ڪيو وڃي. سندس چوڻ هو ته دليپ سنگهه حڪمران ته آهي، پر هو گڏو آهي ۽ حقيقي حڪمران گلاب سنگهه آهي. اهڙي ريت سک حڪومت جو جوڙجڪ ته ڪيو ويو آهي، پر ان کان پوءِ به جنگ ناگزير آهي. رت جون نديون وهي هلنديون، وڏو قتل عام ٿيندو پر نتيجو پوءِ به پروسي جوڳو ڪونه هوندو. ان کان ايندڙ ٻن سالن ۾ ملتان، رام نگر، جليانوالا ۽ گجرات ۾ جنگيون لڳيون ۽ سر چارلس جي ڪيل اڳڪٿي سورهن آنا سچي ثابت ٿي هئي.

اهو به يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته هن جي منصوبه بندي مطابق جيڪا فوجي مدد اتر ستلج پهتي هئي، تنهن کي قبول ئي ڪونه ڪيو ويو هو. اهو پڻ معلوم ٿيندو ته سوبران جي

فتح کان پوءِ هن جنگ جو مستقبل اونداهو هو ۽ ان کي وڏي فائدي واري جنگ کوڙيو پئي ويو. پر حقيقت ۾ اهو بدين ۽ بچڑاين جو پريل کارنهن جو ڪُنو هو جنهن کي حقيقت جي ڪسوٽي سان جاچي پرکي ڏسڻو پوندو تہ اها جنگ عوامي فائدي ۾ آهي يا نہ.

جنگ ۾ اڳتي وڌڻ وقت نيپئر جي منصوبا بندي

سر چارلس نيپئر پندرهن هزار منظم فوج وٽي اڳتي وڌيو هو. سندس اڌما ۽ اتساهہ اجهل ۽ حوصلا بلند ۽ ارادا اٽل هئا هن جنگ جي ايڏيءَ وڏيءَ تياريءَ مان ہ سندس شان ۽ شوڪت بکي رهيو هو. جنهن کي اوڙي پاڙي جي قومن ہ سمجهي ورتو هو. سندس عزت ۽ احترام ہ ان ماٹهوءَ جيترو کيو پئي ويو جنهن سان ٽيهہ هزار فوج هئي. هن جي فوجي سرگرمين لاءِ اختيار کيل رستو سياسي، فوجي ۽ حقيقي هو. چاکاڻ تہ سندس فوج مکيہ لشکر جو اهو پاسو هو. جڏهن هو اڳتي وڌيو تہ پنهنجا پير پختا ڪندو آيو آهي. واپس وڃڻ لاءِ رستي ۾ هن مضبوط قلعا فتح ڪري پنهنجي رابطي جي تسلسل کي يقيني بٹائي چڏيو هو. هن کان سواءِ هن منڊ ڪوٽ کي تباهہ ڪري ۽ ملتان تي گهيرو ڪري پنهنجي ڏاڪ جمائي چڏي هئي. اهڑيءَ ريت سنڌوءَ جي کاپي پاسي وارن ماٹهن هن سان ڳجها رابطا ڪري ورتا هئا. جن هٿيار ڪٹي اتر ستلج ۾ ساٹس گڏجي جنگ ڪرڻ جو واعدو کيو هو هن جنهن انداز ۽ طريقي سان پنهنجي فوج کي آٹي روهڑي وٹ گڏ کيو هو. تنهن کي ڏسي ملتان جي ديوان جا تہ ڊيڊر ڊرا ٹي ويا هئا. سندس روش ۽ هلت چلت مان تہ ائين لڳي رهيو هو تہ انگريز سرڪار آڏو آڻ مڃي چڪو آهي. اهڑي ريت سکن جي حڪمرانيءَ جو ڏاکٹيون پاسو جڑ تہ پنگلو ٹي چڪو هو. ان کان سواءِ اوسي پاسي وارا ٻيا ماٹهو ہ کانئس متاثر ٹي چڪا ۽ هن جي چوڑ تي جاسوسي ڪرڻ لاءِ تيار هئا. تنهن ڪري کيس پک ٹي وئي هئي تہ هو لاهور تائين آرام سان پهچي ويندو ۽ رستي ۾ کيس ڪير ہ روڪي ڪونہ سگهندو. چاکاڻ تہ هن کان اڳ ملتان جو ديوان ہ جيڪو سکن کي امدادي فوج ڏيندو هو. سو هاٹي انهن لاءِ ڪنهن ہ ڪم جو نہ رهيو هو. سندس چيل لفظ هن ريت آهن تہ "جيڪڏهن ڪو ماٹهو جنگ جي فن کان واقف آهي تہ فتح مقدر آهي ۽ سندس اهڑيءَ فوج کي تقدير ہ تباهہ ڪري سگهي ٹي."

بامبي ڪائونسل جي سکن سان ناقص حڪمت عملي

اهڙيءَ اخلاقي مدد ۽ هر قسم جي سهائتا کي ڪتب نہ آٽڻ ڪا عقلمنديءَ جي ڳالھ ڪانہ هئي. هن جنرل کي ان ملڪ ۾ اهڙن ماڻھن مانُ ڏئي هتي سڏايو هو جنھن ملڪ جي ڪيس ساڃھ هئي ۽ ماڻھوءَ ۾ ڪيس چگھيءَ ريت سڃاڻندا هئا. سندن سڏڻ تي هو ان ملڪ ۾ هليو آيو جنھن کان واقف ڪونہ هو. نہ وري هتان جا ماڻھو ڪانئس واقف هئا. پر پوءِ ۾ سر چارلس کي هڪ فوجي جھونجھار بدران شيطان سمجھيو ويو هو. جڏھن صورتحال نازڪ هئي تہ هن کي واهر ڪرڻ لاءِ سڏيو ويو هو. ۽ ملڪ ۾ هن لاءِ اوپرو ۽ اڻ سونھون هو. ان کي سڏائڻ جو آخر مقصد ڇا هو؟ ڪائونسل ۾ هڪ ماڻھوءَ جي اضافي ڪرڻ لاءِ، جڏھن تہ ڪائونسل ۾ ميمبرن جي موجودگي ڪا گھٽ ۾ ڪانہ هئي. ليڪن ان ۾ هڪ نئين جوڙجڪ جي ضرورت ضرور هئي. پر هن ڪان ڪائونسل جو هر ميمبر ساڻ ۾ پيو سڙندو ۽ پڄرندو هو. هو هندستان سرڪار ۽ بمبئي حڪومت جي پيداواري وسيلن کان بي خبر هو. ڪيس جيڪا ۾ صلاح ڏيڻي هوندي هئي، تڏ تڪڙ ۾ ڏئي ونڻندو هو. پر ڪنھن ڪم جو عملي مظاهرو ڪونہ ڪندو هو. ان کان سواءِ هن جي ساري فوج کي جنگي سرگرمين کان ٻاهر رکڻ لاءِ ان کي ٻھاولپور موڪليو ويو هو. جتي فوج کي پنگلو يا مفلوج ڪري رکيو ويو هو. جنھن سان ڪنھن ۾ قسم جو واسطو ۽ رابطو ڪونہ ڪيو ويو هو. ان کان سواءِ سڏو رابطي جو ڪم ۾ ڪونہ ٿي ورتو ويو. هن صورتحال ۾ معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ دشمن کي سنڌ تي حملي لاءِ ڇڙ دعوت ڏني وئي هئي. جنھن جو مڪيہ فوج تي ڏاڍو خراب اثر پوي ها. اها ڪا اتفاقي ڳالھ ڪانہ هئي. بعد ۾ اهڙيءَ حقيقت جو پتو پيو تہ ائين ڪري هندستان ۽ بمبئي سرڪار سکن ۽ سنڌ تي حملي ڪرڻ جو ڇاڻي ٻجھي موقعو فراهم ڪري رهي هئي تہ حملي جي ردعمل طور سنڌ تي حملو شروع ڪري ڏئي. پر سوبران جي محاذ کان پوءِ ٽاھ جي معاهدي طئي ٿيڻ ۾ دير ٿي وئي هئي. تنھن ڪري سک فوج سنڌ تي حملو ڪري ڪانہ سگھي هئي. مطلب تہ هن ساري پوتا ميل جو مول مقصد اهو هو تہ ٿئي جنرل پاڻ ۾ ويھي سکن خلاف ننگي جارحيت جو هڪ منصوبو جوڙي سگھن جنھن جھڙو بي مثال ۽ خطرناڪ منصوبو ڪڏھن ماڻھن ٻڌو ئي ڪونہ هوندو. نہ ان

فوجي مهم تي تنقيد ڪئي وئي، نہ وري سندس تجزيو ئي ڪيو ويو هو. هن مان معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ڪنهن ٻئي جنگي منصوبي جي تياري ڪئي ويندي جنهن ۾ رتوڇاڻ گهٽ هوندي. اهڙي ريت سر چارلس نيپئر ۽ سندس فوج کي جنگي سرگرمين واري ميدان مان ٽُهَ وانگي تاري، ٻاهر ڪڍي ڇڏڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي.

ڪوءِ جنگ ٻن جهيڙو

ٻن سالن کان وٺي پنجاب خلاف جنگ ڪرڻ جا سانباها ٿي رهيا هئا. گورنر جنرل بہ اهڙي حڪمت عملي اختيار ڪئي هئي. ڪوءِ جنگ ٻن جهيڙو پر جيئن پوءِ تيئن وايو منڊل ويو ٿي ڳڻيير ٽيندو ۽ سمجهيو پئي ويو تہ اهو نوڙ ضرور ڳچيءَ ۾ پوندو. تنهن ڪري جهيڙي جون هوريان هوريان تياريون بہ هلي رهيون هيون. يا ائين ڪٽي ڇڪجي تہ جڏهن تياريون ٿي ويون هيون تہ اهڙا اڏما ۽ اتساهہ بہ وڌي رهيا هئا تہ خدا ڪري تہ جنگ لڳي. اهڙن نتيجن کان انڪار ڪرڻ بہ شعوري طور ممڪن ڪونہ هو. محسوس ائين ٿي رهيو هو تہ جنگ کان ڪيڏو بہ پاسو ڪيو وڃي ها، پر جنگ اڻ ٽر هئي. پر فوج وٽ اهڙا وسيلا موجود ڪونہ هئا جن کي ڏسي ڏيل کي ڏڍ ملندو آهي. من وڌي ويندو آهي ۽ اڏما ڇينگ چڙهي ويندا آهن. ڪارڻ بہ اهڙا بڻجي رهيا هئا، جو منڊ کان ئي ائين ياسجي رهيو هو تہ اڳتي هلي مانڊاڻ ڪو ضرور مچندو. اهو بہ سمجهيو پئي ويو تہ جيڪڏهن فوج سگهاري هوندي تہ جهيڙي کي مڙسي سان منهن ڏئي سگهبو. وقت بہ جنگ لاءِ تياري ڪرڻ جو اهجاڻ ڏئي رهيو هو. هاڻي باقي ٻن ڏرين وچ ۾ معاهدي لاءِ ڳالهين هلڻ جو آسرو هو. جنهن وسيلي جهيڙي جو امڪان ٽري سگهيو ٿي. هي دور بہ اهڙو هو جو جنگ جي تيارين سان گڏ امن جون ڪوششون بہ هلي رهيون هيون. جنرلن جي بہ مرضي اها هئي تہ ڳالهين بهاني ڪجهہ وقت ملي وڃي جنهن دوران فوجي رابطو بحال ٿي وڃي. ڇاڪاڻ تہ فوج کي سوبران واري محاذ کان وڌيڪ رابطي جي ضرورت هئي. اهو بہ سوچيو ويو هو تہ حملو اهڙو طاقتور ڪيو وڃي جيڪو اڪيلو ئي فتح لاءِ ڪافي هجي، پر ان بدران پنج حملا نہ ڪجن.

سکن جي حملي جا ٿي ممڪن رستا ۽ ان خلاف منصوبا بندي

لاهور سکن جي جنگي سرگرمين جو اهم مرڪز هو تنهن ڪري

انگريزن جي فوج تي حملي ڪرڻ لاءِ هن واسطي ڪيترائي رستا ڪليل هئا. اهڙو پهريون رستو فيروزپور يا هري ڪي پتڻ وٽان ستلج اڪري حملو ڪرڻ هو. جيڪو هنن پوءِ استعمال ۾ ڪيو هو.

ٻيو رستو بياس اڪري ۽ لڌيانا وٽان اتر ستلج پار ڪري حملو ڪرڻ هو. هنن عليوال واري حملي دوران ۾ ائين ڪيو هو. جنهن ۾ هنن شڪست کاڌي هئي.

ٽيون رستو فيروزپور هيٺان ستلج پار ڪري دهلي تي حملو ڪرڻ هو.

پهرين ٻن حالتن ۾ سڪ فوج هڪ وڏي لشڪر جي صورت ۾ اڳتي وڌي ها ۽ سندن گهوڙيسوار فوجي ٽولا دهلي تائين ساري علاقي کي ڦري لٽي پينگ ڪري ڇڏين ها. پر هنن لاءِ ڏاڍو اهو هو ته انگريزن جي فوج، جيڪا هڪ وڏي پربت جي شڪل ۾ سندن رستو روڪيون بيٺي هئي، جنهن جي هن وقت حيثيت بچاءَ واري هئي، پر پوءِ ۾ هنن ٽنهي رستن سان دشمن جي واين ولڙين ڪرڻ جيتري منجهس سگهه هئي. دشمن تي اهڙن حملن ڪرڻ ڪري سندن فوجي جوڙجڪ ۾ لڏي ڪونه ويندي. هنن جي فوج جي ترتيب اهڙي رکيل آهي جو سکن جي اڳتي وڌڻ کان اڳ ئي مٿن حملن جي ابتدا ۾ ڪري سگهن ٿا. ائين ڪرڻ لاءِ انگريزن کي فيروز پور کي پنهنجي جنگي سرگرمين جو مرڪز بڻائڻو نہ پوندو جتي سندن ساري فوج اڃي گڏ ٿي آهي. پر کين هن ماڳ کي وسيلن جي مرڪز طور مضبوط بڻائڻو پوندو. اهڙيءَ ريت اهو مرڪز کاڌي پيتي ۽ فوجي سامان جي هڪ وڏي ڊيپوءَ طور ڪم ڪندو. ان مقصد کي ڏسي ستلج تي ٻيڙين جي پل ۾ ناهڻي پوندي. ساڳيءَ ريت هتي فوج ڪئمپ اندر خندقون جوڙڻيون پونديون، جتي اهڙي فوج رکي وڃي جيڪا هر وقت هر قسم جي هٿيارن سان گڏ جاڏي ۾ چاهي سولائيءَ سان چرپر ڪري سگهي. تڪڙي ۽ ترت چرپر واريءَ هن فوج جو تعداد ڏهن هزارن سگهارن متارن فوجين تي مشتمل هئڻ کپي ۽ انهن کي پنهنجي سرگرمين ۾ آزاد ڇڏيو وڃي.

ائين ٽيڙ ڪري فوج کي ستلج جو ڪاپو ڪنارو ڏئي فيروز پور کان هيٺ وڃڻ جي ڏڃي کان بچائي سگهجي ٿو. جيڪا ترت چرپر ڪندڙ فوج کي ائين ڪري مدد ڪري سگهي ٿي ۽ عملي طور ائين ڪيو ۾ ويو هو. يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اها غير فوجي پيش قدمي هوندي.

چاڪاڻ ته هي درياه انگريزن جي فوج جو بچاءُ ڪري ڪونه ٿو سگهي. انهيءَ ڪري جي درياه جي ٻئي پار اڪرڻ لاءِ گهٽا ئي پتڻ موجود هئا. اهڙيءَ ريت دشمن فوج ۽ فوجي سرگرمين دوران هنن پتڻن کي استعمال ڪندي آهي ۽ انگريزن جي فوج ۽ هن رستي سان پيش قدمي ڪري رهي هئي، پر اهڙيءَ فوجي چرپر هڪ چالاڪ دشمن جي اکين جي سامهون ممڪن ڪانه هئي، جيڪو درياه جي ٻئي ڪناري سان ويٺو هو. هن وقت تائين سک جنرل ڪابه فوجي ڏات ۽ سڃيتائي ڪانه ڏيکاري هئي، نه ته هو پنهنجي فوج جي هڪ پاسي کي فوجي حڪم ڏئي ها، جيڪا مُريدڪي ۽ فيروز پور وارن جنگي محاذن تي فوجي مظاهرو ڪري ها. پر هو ائين ڪري سمٽ واري فوج کي ڇڄائي ڪڍي ڇڏي ها جيڪا رابطي واري رستي کي سنياليو بيٺي هئي. هن وقت فيروز پور هڪ اهم فوجي ماڳ آهي، پر ضرورت کي منهن ڏيڻ لاءِ ان کي ڇڏي لڌيانه ۽ سرهند کي مرڪز بٽائڻو هو ۽ دهلي سان ترت رابطي لاءِ امبالا کي ثانوي اهم حيثيت ڏيڻي هئي. فوج جي اهڙي ترتيب مطابق گهوڙيسوارن فوج کي انهن مختلف پاسن کي محفوظ ڪرڻو هو جيڪي سک فوج جي اوچتي حملي جي ضد ۾ هئا. اهڙي فوجي سرگرمين واسطي ستلج تي هڪ مستقل پل ۽ ٻي ٻيڙين جي پل تعمير ڪئي وئي هئي. ان کان پوءِ سک دربار کي اطلاع ڏنو ويو هو ته جيڪڏهن پنجاب جي فوج پيش قدمي ڪئي يا جنگي تياري ڪئي ته سمجهيو ويندو ته اها جنگ جون تياريون ڪري رهي آهي. اها ڳالهه پڌي سک حڪمران ڏڃي ۽ چرڪي ويو هو.

انگريز فوج جي منصوبا بنديءَ سکن جا ڏيڏر ڏرا ڪري ڇڏيا

اهڙيءَ ريت جنگي تياريون هڪ واضح حڪمت عمليءَ مطابق ڪيون ويون هيون، جنهن لاءِ هڪ منظم ۽ طاقتور فوج به موجود هئي. جڏهن سکن پنهجون جنگي تياريون مڪمل ڪيون، پنهنجي فوج کي پگهارون ۽ هٿيار پنهوار ڏنا ۽ جوتشين کي گهرائي جنگ جي ابتدا ڪرڻ لاءِ سڳوريءَ گهڙيءَ جو پڇيو ته انگريز جنرل به ستلج تي مستقل پل جوڙائي ورتي هئي ۽ ان درياه جي ڪاهي ڪناري وٽ بدران پل اڪري اڳتي وڌي وڃي بياس جي ڪناري سان منزل ڪئي هئي ۽ ان منزل کان ٿورو اتر ۾ ٻيڙين جي پل ٺهرائي هئي ۽ فوج جي بچاءَ لاءِ هڪ قلعبند

تعمير ۾ ڪرائي هئي اهڙيءَ فوجي سرگرميءَ ڪري سڪ فوج جي پيرن ۾ جڙ پئد پئجي ويا هئا جيڪا چرڙ ڪان چڪتو ٿي وئي هئي ۽ ڳالهين لاءِ هٿ ڪپڙي ۾ سڪ هئي. ڪين لاءِ انگريزن جي هر شرط منجڙ ڪان سواءِ ڪو ٻيو گس ۾ ڪونہ بچيو هو.

معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ ائين ڪرڙ ڪري انگريز فوج هڪ مضبوط فوجي حيثيت حاصل ڪري ورتي هئي ۽ ڳالهين جي ناڪام ٿيڻ جي صورت ۾، هن فوج جي مرضي هئي تہ اڳرائي ڪري يا بچاءَ واري حيثيت حاصل ڪري يا ائين ڪٽي ڇڏجي تہ انگريز فوج ۾ اهم گهڻ والاري ورتا هئا. جيڪڏهن سڪ فوج ستلج ۽ بياس واري سنگم هيڻان درياهہ ٽپندي تہ ان جي سامهون فيروز پور واري انگريزي فوج موجود هوندي پر جيڪڏهن سندس مکيہ فوج بياس اڪري انگريزن جي پاسي واري فوج تي حملو ڪندي تہ انگريزي فوج ٻيڙين واري پل تان اڪري، سڪ فوج جو لاهور سان رابطو ڪٽي ونندي. جيڪڏهن سڪ فوج پاڻ کي بياس جي ڪناري سان مضبوط ڪندي تہ ان جي مکيہ فوج تي حملو ڪرڻ سولو ٿي پوندو. ان صورت ۾ فيروز پور واري انگريزي فوج ستلج پل ۽ هري ڪي پتڻ وسيلي پار اڪري دشمن جي پاسي واري فوج تي حملو ڪري سگهندي. پر جيڪڏهن اها ايرارس جي پتڻ کان پار ڪندي تہ بياس جي ڪناري سان بيٺل بچاءَ واري انگريزي فوج جي وڏي مدد ڪري سگهندي.

بچاءَ واري جنگ لاءِ سکن جي تياري ۽ انگريز جي پيش قدمي

انگريزن جي هن قسم جي فوجي حڪمت عمليءَ ڪري سکن جي پيرن هيڻان جڙ زمين ئي کسڪي وئي هئي. هنن لاءِ فيروزپور يا بياس واري انگريزي فوجن تي حملا ڪرڻ رُڪ جي چٽن چپڙ کان گهٽ ڪونہ هئا. تنهن ڪري انگريزن جي فوج تي اڳرائي ڪرڻ بدران فوجي ڪئمپ اندر خندقون جوڙي ويهي رهي هئي ۽ بچاءَ واري جنگ لاءِ تيار هئي. اهڙيءَ ريت سر چارلس جي فوج ملتان کان مٿي وڏي، سڪ فوج جي پاسي ۽ دُمبالي ڏانهن اچي رهي هئي. سڪ جنرل جي ارادي مان محسوس ٿي رهيو هو تہ پنهنجي فوج کي خندقن ۾ ويهاري لاهور ۽ امرتسر جو بچاءُ ڪري رهيو هو. ان وقت انگريزن جي فوج بياس وٽ ۽ امدادي فوج فيروز پور ۾ موجود هيون. جيڪي ساڻئي وقت ستلج ۽ بياس کي پار ڪري رهيون هيون. چاڪاڻ تہ انهن فوجن جي اڪرڻ لاءِ پليون ۽

دريائي پٽڻ موجود هئا. جڏهن هنن ٻنهي سان سر چارلس وارو لشڪر اچي ملندو تہ اهو گڏيل لشڪر بہ رڳو پنجاب راڄڌاني لاهور فتح ڪري سگهندو پر سارو پنجاب تي قبضو ڪري سگهندو. ان وقت هيءَ فوج چناب ۽ جهلم جي ڪنارن تائين وڃي پهچندي.

پر جيڪڏهن انگريزي فوج هن جنگ ۾ سوياري نہ بہ ٿي تہ، ان جي پوئتي هٽڻ وارا ستلج ۽ بياس وارا رستا بلڪل صاف ۽ محفوظ آهن. جيڪڏهن انگريز فوج کي ڏکي پوئتي هٽايو ويو تہ اها پوئتي هلي فيروز پور ۾ ترسندي. جڏهن تہ مکيہ فوج پوئتي وڃي اتر ستلج کان ٽورو پوئتي هٽي وڃي منزل ڪندي. سک فوج فتح کان پوءِ انگريز لشڪر جي ڪيڏوکي ڪاهي کانہ پوندي ڇاڪاڻ تہ سر چارلس جي فوج ڪيس ائين ڪرڻ کانہ ڏيندي. هيءُ هڪ تصوراتي قسم جو جنگي نقشو آهي. جنهن کي هتي ڇڏي وري سنڌ جي انتظاميہ واري موضوع ڏانهن موٽون ٿا. اهو فقط جنگ جو ميدان ڪونہ هوندو آهي. جتي اعليٰ فوجي عملدار کي جرئت ۽ بهادري جو مظاهرو ڪرڻو هوندو آهي.

ساڻين کي اعزاز نہ ملڻ تي نيپئر جا احساسات

سر چارلس ڪراچيءَ ۾ بيمار ٿي پيو هو پر هن انهن ماڻهن کي ويڳاٽو ڇڏي ڪونہ ڏنو هو جيڪي هن کي پنهنجو زندگيون ارپي چڪا هئا. هن اڪ وٺائي اهو ڪونہ ڏنو هو تہ هو پاڻ اڳهو ۽ اهنجو آهي. ڪيس اعزاز ڏيڻ لاءِ بہ سرڪار تيار نہ آهي ۽ هن کي نفرت وارين نظرن سان ڏنو پيو وڃي. هو سمجهندو هو تہ هن عوام لاءِ منصبي فرض سرانجام ڏنو آهي ۽ عظمت حاصل ڪئي آهي. تنهن ڪري هن هميشه پنهنجي عزت نفس ۽ وقار کي ڏنو. سندس چوڻ آهي تہ "جيڪڏهن سرڪار مون کي ڪنهن اعزاز سان نہ نوازيو آهي تہ مون کي ان جي ڪنهن بہ قسم جي پرواھ کانہ آهي ۽ سرڪار جون اهڙيون ڪڏيون ڳالهيون مختلف نمونن ۾ ڏسجي رهيون آهن. منهنجي ان ماتحت عملي کي بہ اعزاز ڪونہ مليو آهي، جيڪو بلوچستان واري فوجي مهم ۾ مون سان گڏ هو. جيڪڏهن منهنجي بدران ڪو ٻيو جنرل ائين ڪري ها تہ سرڪار جون نوازشون ۽ اعزاز مينهن وانگي مٿس وسن ها. مان اهڙن ڏکن ڏوجهرن جو بدلو وٺڻ بہ ڪونہ ٿو چاهيان. مان اهو بہ ڪونہ ٿو چاهيان تہ بي انصافيءَ خلاف ڪيل شڪايتن جو مون کي جواب ملڻ کپي. جيتري قدر اعزاز

جو سوال آهي تہ اهو چاهي ملي يا نہ ملي، پر مان پنهنجو فرض ادا ڪندو رهندس. مان فقط ايترو چوندس تہ جن ماڻهن کي اعزاز مليا آهن تن ڪڏهن بہ فوجي ڪمان ڪانہ سنياليِ هئي. هاربنج ۾ گوف منهنجا اعليٰ ۾ ڪرنل سمٿ منهنجو ماتحت آهي. اها اهم ڳالهہ آهي تہ ڪيس بئرونيٽ بڻايو ويو آهي. ائين چو ٿيو آهي تنهن جي مون کي ڪنهن بہ قسم جي پرواهہ ڪانہ آهي. مان عزت ۾ صحيح هجڻ جي ناتي ڪم ڪيو آهي ۾ ڪندو رهندس. چاڪاڻ تہ مان هميشہ ڪم سان پيار ڪيو آهي. جيڪڏهن سرڪار جي وزيرن کي هن قسم جو صحيح احساس نہ آهي تہ اهو منهنجو قصور نہ آهي."

نيپئر ۽ سنڌ مٿان آزارن جا انبار

اچرج جهڙي ڳالهہ اها بہ آهي تہ جڏهن سرڪار جو هن ڏانهن رويو سڌو ڪونہ هو تڏهن تہ سنڌ جي هر ترقيءَ واري ڳالهہ کي پڙ روڪيو ويو هو. هن ملڪ سان اها ويڌن تيستائين هلندي رهي جيستائين هو سنڌ ۾ رهيو. معلوم ائين ٿي رهيو آهي تہ ڪيس اڻ ڪٽ روحاني سگهہ آهي. تنهن ڪري هو جهڪڙ وارو ڪونہ آهي ۾ سڀائيءَ لاءِ تار کي بہ تانگهو سمجهي اڪري ويندو آهي. سنڌ جي فتح جي پهرين ٽن سالن دوران هن ميائي ۾ ڊُبي جي جنگين جي اثر مهامري، ڏڪار ماڪڙ جي تباهي، سنڌو جي چاڙهہ سبب پاڻيءَ جي مچايل تباهيءَ، ڏاڙيلن جي حملن، بمبيءَ واريءَ ڏر جو آزار ۾ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جو مٿس ڏاڍ رهيو، جنهن سندس قائم ڪيل انتظاميہ کي اڳتي هلڻ ڪونہ ڏنو هو. چوٽين سال جي ابتدا ۾ ڪيس پنهنجي فوج وڻي موڪي وڃڻ جو حڪم مليو هو، جنهن ڪري مٿس ۾ سندس ماتحت فوجي عملدارن تي ڏاڍو اثر ٿيو هو. پر اچرج جي ڳالهہ اها آهي تہ هن ان جنگ لاءِ تڪليف ۾ مشڪلاتن هوندي بہ پنهنجي فوج کي منظم ڪيو هو. پر ڪيس ان وقت واپس ڪيو ويو جڏهن سندس بهادر فوج دشمن سان ميدان ڪرڻ واري هئي ۾ هن کي پنهنجي جرئت ۾ حوصلي جو داد ملڻو هو.

پر اڄا بہ هڪ وڏي آپدا سندس تاڙ ۾ گهاڙ ۾ گهَڻُ جهليو بيٺي هئي. انهيءَ سال ڪراچيءَ ۾ ڪالرا جو ڪاربهر نانگ نڪرري نروار ٿيو هو. جون جو مهينو هو. چوڏس ڏهڪاءُ پکڙيل ويو هو. مئي مهيني ۾ اها اگري بيماري ڏيهي ماڻهن ۾ پئي، جيڪا جون ڌاران اچي فوج ۾ پئي. 14

جون تائين سيئي ماڻهو واسجي ويا. يورپي ۽ غير يورپي ماڻهو وڃجي ويا. جنهن ۾ ماڻهوءَ بسترو ورتو تنهن جيئڻ جو آسرو ڪنيو. سڀ ماڻهو هراسجي ويا. بورچي ۽ ڪاسائي وڻي پڳا. جن کي نه ماني ڳيو مليو نه پاڻي ڏڪ نصيب ٿيو نه دوا نه دارون. مٿي ڇانوَ لاءِ ڪو وڻ ٻوٽو به ڪونه هو. جون جو مهينو سج نيزي پاند ۽ هيٺان ڌرتي تامون. جاڏي نهار تاڏي لاشن جا ستا لڳيا پيا هئا. سارا پٽ پڌر ۽ جهنگ جهر ماڻهن جا مڙهه هئا. ڌرتي ته ڏسڻ ۾ ئي ڪانه ٿي آئي.

فوج ۾ ڦهليل ڪالرا ۽ جنرل جو آئت

فوجين جي ٻوڙ ڏڪ اسپتالن ڏي لڳي پئي هئي. هنن مان ڪي ته چريا ٿي پيا هئا. رسد گاهه جا ماڻهو جڏهن گاڏين تي شراب ڪٽي ايندا هئا ته ماڻهو اهو ڦري لٽي ڪٽي هليا ويندا هئا. چاڪاڻ ته سمجهيو ويندو هو ته ان بيماريءَ جو اهو ئي واحد علاج آهي. ماڻهو اڪين آڏو موت ڏسي پنهنجا هوش حواس وڃائي چڪا هئا. هي اهو زمانو هو جو جنرل سر چارلس ۽ سندس ماتحت عملو اچي ڪراچي پهتو هو. جنهن ڏٺو ته ساري ڳالهه ئي اُلٽ لڳي پئي آهي ۽ انتظام جو ته ٿيو ئي اونڌو لڳو پيو هو. هن نيون هدايتون ۽ حڪم جاري ڪيا. ماڻهن کي دم دلاسو ۽ آئت ڏنو. فوج ۾ هيانءُ هاري ويٺي هئي. انهن کي ڏڍ ڏيڻ لاءِ جنرل پاڻ کي جڙ ته ارپي ڇڏيو هو. اسپتالن جو عملو شراب جو عادي بڻجي ويو هو. هو بيمارن کي پاڻ دوائون پياريندو هو. مرندڙن کي پاڻ اسپتال پهچرائيندو. ڪن بيمارن جي بدن جا عضوا ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏيندا هئا ته هو پاڻ کين مالش ڪندو هو ۽ کين جيئڻ جو حوصلو ڏيندو هو. هو ائين گهمندو ڦرندو ۽ هر فوجي کي آئت ڏيندو وتندو هو جيئن ڪو جنگ جو ميدان هجي.

هن بيماري جو 14 هين کان 18 هين تاريخ تائين زور رهيو هو. سمجهه ۾ ائين اچي رهيو هو ته ساري فوجي ڇانوٽي مري کپي ويندي. ڪو پانجهُڙ ڪونه بچندو. 30 هين تاريخ تائين ان جو زور ته گهٽجي ويو ته به ان ڏينهن هڪ سو ويهه ماڻهو مئا هئا. جيڪي فوجين کان سواءِ هئا. جنرل ۽ سندس ماتحت عملو ۽ پيرا ڏهاڙي اسپتال ايندو هو ۽ هر بيمار جي بستري تي پهچندو هو. حال احوال پڇندو ۽ کيس جيئڻ جو حوصلو ڏيندو هو. سندس هي منصبي فرض ڏاڍو ڏکيو هو. چاڪاڻ ته وڇڙندڙ بيماري ۽ موت وايو منڊل ڳڻيير ڪري ڇڏيو هو. سندس اهو ڪم عظيم

هو. اسپتالون تمام پري واقع هيون. سندس رهائش کان ويجهي ۾ ويجهي اسپتال هڪ ميل پري هئي. گرمي خطرناڪ منصبي فرض جي ادائگي خوفناڪ. هڪ اسپتال کان ٻيءَ تائين سارو سفر پنجويهن ميلن جو هوندو هو. ان کانسواءِ هر هڪ مريض وٽ ٻه شخصي طور وڃڻو پوندو هو. مرندڙ فوجي کيس پنهنجي پرسان ڏسي، ڏاڍي سکون سان مري سگهندو هو. چاکاڻ ته سمجهندو هو ته مرڻ وقت فوج جو جنرل هن سان گڏ آهي، تنهن ڪري سمجهدو هو ته کيس دنيا جي بهترين دوا ملي وئي آهي. اڳئينءَ بيماري ته خود هن کي ٻه نهوڙي ناس ڪري ڇڏيو هو. هن جو پنهنجو گهر ٻه ٻهاري هلي وئي هئي. سڀ کان پهريائين هن جي پائٽي جان نيپئر جي زال ٻئي ٻار کي جنم ڏيڻ واري هئي ته پاڻ وڃي مٽيءَ جي مهمان ٿي. جلد ئي جنرل جو پائٽيو جان نيپئر ٻه هيءَ دنيا ڇڏي، وڃي پنهنجي گهرواريءَ جي قبر پرسان پنهنجي جاءِ سنياڻي. هي ٿورو وقت زنده رهيو هو. کيس فوجي زندگيءَ ۾ بهادر ۽ جرئت ڏيکارڻ جو گهٽو موقعو ملي ڪونہ سگهيو هو. پر ٻچو شينهن جو هو. جنرل سر چارلس کي ڏاڍو صدمون رسيو. چاکاڻ ته جان نيپئر نہ رڳو سندس پائٽيو هو پر هڪ پرجوش ۽ بهادر فوجي ٻه هو. ان وقت هي هڪ عزت پريو منصبي فرض ادا ڪري رهيو هو. جيڪو سچ ۽ ايمانداريءَ وارو رستو هو. هن ڪنيير وايو منڊل ۽ موت جي خوفنائتي ماحول ۾ ڏاڍي جرئت ۽ حوصلي سان پنهنجو منصبي فرض سرانجام ڪري رهيو هو. اهو ماحول جنگ جي ميدان کان ٻه وڌيڪ پوائتو هو.

شمار ڪرڻ کانپوءِ معلوم ٿيو ته ست هزار ماڻهو مري چڪا هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته چانوٽيءَ ۽ شهر جي آدمشماري جو ٽيون پاڻو اُگهجي صاف ٿي چڪو هو. اهڙيءَ پينگ ڪرڻ کان پوءِ مس وڃي بيماريءَ ۾ ٽاپر آئي هئي. اهڙيءَ ريت اوسي پاسي واري جوءِ ۾ ست هزار ماڻهو موت جو شڪار ٿيا هئا. جڏهن موت جو فرشتو هن ملڪ مٿان اڏاڻو هليو ويو ته پنهنجي پٺيان روڄ راڙي جو پڙاڏو ۽ تباهيءَ جا ڪارا ڪڪر ڇڏي ويو هو.

ڪالرا واريءَ وبا بابت نيپئر جي راءِ

انهيءَ زماني ۾ سر چارلس نيپئر هن ريت لکيو هو ته "هيءَ پراسرار بيماري پهريائين ونندي ئي ان ماڻهوءَ کي هئي جيڪو سيني کان سٽو ۽

سگهو متارو هوندو هو. مان ايتريءَ تڙ تڪڙ ۾ مختلف ريجمينٽس جي فوجين کي ورهائي هيڏي هوڏي موڪلي ڇڏيو. جيتري مون کي وهٽن ۾ ٻي سواري جي سهوليت هئي، پر پهرين ٽين ڏينهن دوران بيماري ڏاڍو چٽڪو چڪايو ۾ معلوم ائين ٿي رهيو رهو ته جڙ اها اجهل ۾ اٽل آهي. 17 هينءَ واري رات جو کيس ڪجهه ڏڪ لڳو ۾ ارڙهين تاريخ جي رات جو گهٽجي وڃي اڏ تي ٻيٺي هئي. 19 هين تاريخ تي فقط پندرهن فوجي هن جو بک بٽيا. ڊاڪٽرن چيو سياڻي اها ختم ٿي ويندي. اها هڪ عجيب ۾ پراسرار بيماري هئي. جيڪا اڄ به ياد آهي. ڪن جڳهن تي اها عضون سڪڻ سان شروع ٿي هئي. اهڙي قسم جي شديد بيماري کي ڏسي ماڻهو هراسجي ويا هئا. ڪٿي وري انهيءَ بيماريءَ کري ماڻهو مات ٿي ويندو هو ۾ ڳالهائي ڪونه سگهندو هو. اهڙا بيمار جڏهن اسپتال پهچندا هئا ته خاموش هوندا هئا جيڪي ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ چرڙ پرڙ کان چڪتو هوندا هئا. اهڙا مات ساڌيل ماڻهو ٻن ٽن ڪلاڪن جا مهمان به مس هوندا هئا. باقي هنن سان گڏ ماڻهن جون رڙيون ۾ روج راڙو وايو منڊل وڌيڪ ڳڻيير کري ڇڏيندیون هيون.

مان سمجهان ٿو ته ڪالرا جي بيماري گندي پاڻي جي استعمال کري ٿئي ٿي ۾ ڊاڪٽرن جو به ساڻيو خيال آهي. ٿوري ٿوري وقفي کان پوءِ ٽڏي پاڻي جي ٻن ٽن ڏڪن پيارڻ کان پوءِ پيٽ پاڻيءَ سان پرجي ويندو آهي ۾ الٽيون شروع ٿي ويندیون هيون ۾ پيٽ وارو گندو پاڻي ٻاهر نڪري ايندو هو. ٿوري وقت کانپوءِ بيمار نوبنو ٿي پوندو هو. هر اسپتال ۾ ٽڏي پاڻي جي ضرورت هوندي هئي. پر ان کان وڌيڪ سوڊا واٽر جي سخت ضرورت هوندي هئي. اتفاق جي ڳالهه اها هئي ته سوڊا واٽر ڪراچي ۾ تيار ٿيندو هو ۾ ڏهاڙي هزارين بوتلون نٿنديون هيون. مان ڊاڪٽرن جي همت افزائي ڪندو هوس ۾ کين چوندو هوس ته سوڊا واٽر جون جيتريون به بوتلون ڪم آنديون ويندیون اوتريون کين ملي ويندیون. موت ته ناگزير آهي، پر موت وقت مريض کي پيٽ جو سور ۾ اڄ نه هجي. اهو به هڪ عجيب اتفاق هو جنهن ڏينهن ڪالرا منهن ڪڍيو ان ڏينهن مان اخبار ۾ هڪ اشتهار پڙهيو. جيڪو هڪ ڊاڪٽر ڏنو هو ته ڪالرا جي بيماريءَ لاءِ ٽڏو پاڻي اڪسير علاج آهي. اهڙيون سيڙ ڳالهيون مان اسپتالن ۾ ڏسي چڪو هوس. تنهن کري مان هاڻي يقين سان چئي

سگهان ٿو تہ ڪالرا جي بيماري لاءِ ٽڏو پاٽي پيارڻ ۾ علاج ۾ شامل ڪيو وڃي. مون کي تہ هن بيماريءَ ڏيڃاري واڌارو ڪري ڇڏيو آهي. پؤ اٿم تہ متان ساري ڃانوٽي هن اگري آپدا جي ور چڙهي وڃي. ان کان سواءِ ڏڪار جي ڏائڻ ۽ ڏند ڪرٽي رهي آهي. سج ۽ ڏرتيءَ تي آگ جا اُلا اوڳاڃي رهيو آهي. هن وقت تائين مان سنڌ ۾ ايتري گرمي ڪانہ ڏٺي هئي. موت جي هن جهٽڪي تائين اسان ڏاڍا صحتمند هئاسون.

بيماري، ان جو پؤ ۽ سنڌ جي صورتحال

هن ڪالرا جي ڪري سنڌ جي آدشماري گهٽجي وئي هئي. ڪي مري کپي ويا تہ ڪي وري مرڻ جي پوَ کان سنڌ ڇڏي، جاڏي آين تاڏي ڃجي هليا ويا هئا. ڏڪار ۽ ڏيهہ کي ڏڪائي ڇڏيو هو. اوسي پاسي وارن ۽ ونڊي گوڏن تي زور رکيو هو تہ متان کين ۽ نہ اها بيماري وڃڻي وڃي. کاڏي پيتي جون شيون فوجي ڪئمپ ڏانهن کڻي اچڻ کان ۽ ڏاڍا وئن ويندا هئا. تنهن ڪري فوج کاڏي پيتي جي هر شيءِ لاءِ پئي ٻاڻون کاڏيون. هن بيماريءَ اڳاڪا ڪري ڇڏيا هئا، پر جيڪڏهن سويا واڌر واري فيڪٽري نہ هجي ها تہ اڃا وڌا هاڃا ٿي گذرن ها، پر اها اتفاقي ڳالهہ هئي. سر چارلس سرڪار کي لکيو هو تہ ملير نديءَ کي ڪراچيءَ ڏانهن آڻڻ جو منصوبو منظور ڪيو وڃي پر ائين ڪونہ ٿي سگهيو هو. ڪراچيءَ جي جر واري پاڻيءَ ۾ اهڙيون شيون گڏيل آهن، جيڪي انساني صحت لاءِ هاڃيڪار آهن. وائسراءِ اهڙو منصوبو رد ڪري ڇڏ هڻ سان بيماري قبولي هئي ۽ ترقي جي ڪم کي روڪي صورتحال کي وڌيڪ خطرناڪ بڻائي ڇڏيو هو. ۽ سال کن ٽيندا تہ سر چارلس ڪراچي کي مٺي پاڻي ڏيڻ لاءِ هڪ جامع منصوبو جوڙيو هو، پر اختياري وارن ان کي اجايو سمجهي، سندس خط جو ڪو جواب ئي ڪونہ ڏنو هو. راجا جي جرم ۽ انيا ڪري پرجا مري ناس ٿي وئي هئي.

سنڌ جا اهم مسئلا ۽ ڪامورا شاهيءَ جي لاپرواهي

ڪامورا شاهي جي لاپرواهي ڪري اهميت واري هر شيءِ اڌوري رهجي وئي هئي. فوجي سامان جي نقل حرڪت لاءِ ۽ هڪ منصوبو جوڙيو ويو جيڪو ۾ن سالن تائين سرڪار وٽ پيو رهيو هو. اريگيولر ڪارپس لاءِ جن عملدارن جا نالا ڏنا ويا هئا، تن جا پڙ گزيٽ ڪونہ ڏنا

ويا هئا. سندن پگهارن تي بہ مٿي وارا ماڻهو راضي ڪونہ هئا. تنهن ڪري اهڙن عملدارن کي سرڪار طرفان ڪنهن بہ قسم جي سهوليت مليل ڪانہ هئي. هندستان سرڪار مختلف اسمن تي ستر هزار پائونڊ ڪيڙايا هئا. پر انهيءَ عملدارن جي پگهارن جو ڪين خيال ڪونہ هو جيڪي اڳئي سرڪاري ڪاتن ۾ ملازم هئا. تنهن پبلڪ اڪائونٽ کي سايو ڪري منجهايو ويو ۽ اڪائونٽنٽس کي مشڪلاتن ۾ ڦاسيو ويو هو.

ميرعلي مراد سان ڪيل معاهدو رولڙي جو شڪار

ساڳيءَ ريت علي مراد وارو معاهدو بہ رولڙي جو شڪار ٿي ويو هو. ٽالپر حڪمرانن کي سنڌ جي حڪومت موٽي ملڻ جا افواهہ اٽيا هئا. تنهن ڪري خيرپور جي هن حڪمران جون هيٺيون هيٺ مٿيون مٿي رهجي ويون هيون ۽ سوچي رهيو هو تہ ڪتو بہ ڪاڪم ڪڪ بہ ڪانہ پري. جيڪڏهن اصلوڪن حڪمرانن کي سنڌ جي حڪومت ملي تہ سندس تہ لاهہ ئي نڪري ويندا. تنهن ڪري هي ٽالپر حڪمران انگريز سرڪار جو وڏيڪ وفادار ۽ تابعدار رهڻ جو سوچي چڪو هو. پر ڪيس پنهنجي ارادي جي اظهار جو موقعو ڪونہ ٿي ڏنو ويو. جيڪڏهن ساڻس نئون معاهدو ڪيو ويندو تہ هو وفاداري جو اهڙو اظهار سولائيءَ سان ڪري سگهندو. ليڪن هن موضوع بابت ڪنهن بہ ڪوشش ڪانہ ڪئي هئي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو نہ ان معاهدي کي نہ بحال ڪيو ويو ۽ نہ وري ان کي رد ڪيو ويو هو. بس ان دستاويز تي ماڻ جي مهر لڳائي وئي هئي.

ڪامورا شاهيءَ جي هر منصوبي کي رد ڪرڻ واري روش

سر چارلس اهڙيون پُڏيون ڳالهيون ڪامورا شاهي جي انهن سول ۽ فوجي عملدارن ڏانهن منسوب ڪيون هيون جيڪي لارڊ ايلنبرو جَيَ هر منصوبي کي رد ڪري رهيا هئا. اهڙو ذڪر اڳي بہ ٿي چڪو آهي. هاڻي تہ اهو ماڻهو بدلي ٿي چڪو آهي، پر اهي ساڳيا ماڻهو سپ ڪسرون سندس ڪامياب جنرل چارلس مان ڪڍي رهيا آهن. سر هينري هاردنج نئون ماڻهو آهي. تنهن ڪري ڪيس هندستان جي معاملن جي اڃا ڄاڻ ڪانہ آهي. هن وقت وڏيءَ جنگ يا ڏرين وچ ۾ ٽيندڙ ٿاهہ جو معاملو سندس هٿن ۾ آهي. تنهن ڪري ٻيا معاملا هن جي ماتحت عملدارن، سيڪريٽرين ۽

بوربس جي هٿن ۾ آهن، جيڪي سر چارلس کي ائين ڏسي رهيا آهن، جڙ اڇي لٽي تي رت جو داڳ. هنن ماٺهن جي وات جي وائي هر چوٽي بٽجي وئي "Oh Let Scinde Wait" تنهن ڪري سنڌ کي فائدي ڏيڻ جو لاڳاپو ب اهڙن عملدارن سان آهي، جن جي ٻوٽي ت سر چارلس سان گڏ رجهي ئي ڪانه ٽي. تنهن ڪري سندس هر ڳالهه ۾ منصوبي کي رد ڪيون وينا آهن. اهڙيءَ ريت سنڌ جي انتظاميا جي حڪمت عملي جي وٽن ڪا اهميت ڪانه آهي.

ڪامورا شاهيءَ بابت نيپئر جي راءِ

هن لکيو آهي ت "مان جڙ ت واريءَ ۾ منڊي ماٺهو جو مثال آهيان. جيڪڏهن مان ڪنهن ب ڏر سان جنگ جوٽيندس ت لکپڙهه جا ڪاڳر ڪارا ٽيڙ شروع ٿي ويندا ۽ سرڪار جو هر ڪاتو سر هينري هاربنج ۽ مون کان پل پل جو پيا پڇاڙو ڪندا ت، ٻڌايو اوهان پنهنجي انهيءَ عمل ۾ صحيح آهيو؟ هن ڪم کان ب ٽي سال پوءِ وري اهو الزام ب ٽاڪيندا ت مان جذباتي آهيان ۽ منهنجو هر اندازو غلط ثابت ٿيندو آهي ۽ سرڪار کي گهربل هر شيءِ کان بي خبر آهيان. اها راند عام ۽ رواجي آهي جيڪا قيمتي شمع پاري کيڏي وڃي. اها شمع منهنجي زندگي آهي. جيڪا ڪم جي انبار ڪندي ڪندي اجهامي ويندي. ماٺهن يا ادارن کي انصاف ڏيڻ لاءِ مان هر وقت تيار آهيان، پر جيڪڏهن ڪا بيڙائي سرڪار کي متاثر ڪرڻ شروع ڪندي ت پوءِ مان هر شيءِ کي ان جي ئي رفتار سان هلڻ ڏيندس ۽ مان هٿ کڻي ويندس. حقيقت اها آهي ت عوام جو نقصان ٽي رهيو آهي. پر مان ڪجهه ب ڪري ڪونه ٿو سگهان. چڪن نڪ کي ٿا ت وڏي وري پيٽ ٿو وڃي. ڪوشش ڪيون ٿا ت چگهائي جو نتيجو برائي ٿو نڪري. مان سنڌ جي سڪي ستابي تهذيب جي تصور کي قربان ڪرڻ ڪونه ڏيندس ۽ آفيسر شاهي سان اجائي بحث ۾ پنهنجو وقت ڪونه وڃائيندس. مان پنهنجي جاءِ تي خوش آهيان، هو پنهنجي جاءِ تي مگن رهن. جيڪڏهن اهي مات رهندا ت مان ب ڪجهه نه ڪندس."

مخالف ڏر سر چارلس کي اڳتي وڌڻ کان روڪي چڏيو هو. پر کيس ڪيترائي اختيار هئا. تنهن ڪري هو تڪڙي ترقي ڪري اڳتي نڪري ويو هو. ڪالرا جهڙي اُگريءَ آپدا کي ب هن مڙسيءَ سان منهن ڏنو هو. تنهن

لاءِ ڪيس هنن لفظن ۾ خراج عقيدت پيش ڪيو ويو هو. ڪيس کي نہ وڌي عمر، نہ ٽڪ، نہ چوڌاري پکڙيل خوف خطرا، بيماري، نہ شخصي ڏک ۽ غم ئي پنهنجي منصبي فرض جي ادائگي کان روڪي سگهيا هئا.

سنڌ جي زرعي پيداوار ۽ واپار ۾ واڌ

سنڌ جي زراعت ۽ تجارت تمام گهٽي وڌي وئي هئي. ۽ پيداوار ۾ ايتري گهٽي وڌي وئي هئي جو ماڻهن کي اچرج ٿيڻ لڳو هو. ڪيتري وقت کان ونئي ائين سمجهيو پئي ويو تہ هن ملڪ جي پيداوار ايتري ڪانہ آهي جو ان جي انتظاميہ تي ايندڙ خرچ جو پورائو ٿي سگهي. 44_1843ع ۾ ساري پيداوار نوَ لک هئي، پر انهيءَ زماني ۾ انتظامي ڪاروبار چگي نموني سان هلي رهيو هو. جنهن ڪري 45_1844ع ۾ پيداوار جا انگ اکر وڃي ستاويهين لکن تي پهتا هئا. 46_1845ع وارو سال اپريل ۾ پورو ٿيو هو. ان سال جي پيداوار چاليهہ لک ٿي هئي. جنهن مان ايڪتيهہ لک روپيا يا ٿي لک ڏهہ پائونڊ استرلنگ جي بچت ٿي هئي. جنهن کي سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرايو ويو هو. اها بقايا سول انتظاميہ جي ۽ پہ هزار پوليس وارن جي خرچ جي ادائگي کان پوءِ ٿي هئي، جنهن ۾ گهوڙيسوار ۽ پيادل پوليس جون پگهارون ۽ ٻيا خرچ بہ شامل هئا. جڏهن تہ ڊل ۽ محصول جو اگهہ ميرن واري زماني کان اڄ جيترو وصول ڪيو ويو هو. ان کان سواءِ ڪو نئون محصول وغيرہ بہ ڪونہ مڙهيو ويو هو. اهڙيءَ طرح سرڪاري خرچن کي وڌائڻ کان روڪيو ويو هو.

پيداوار وڌڻ جا ڪارڻ

پيداوار هر سال انهيءَ ڪري وڌي رهي هئي جو هڪ طاقتور انتظامي جوڙجڪ موجود هئي. جنهن ڪري ان ۾ وڌيڪ باقاعدگي ۽ وسعت ايندي رهي هئي. انهيءَ سان گڏ تجارت ۽ زراعت بہ ڏينهون ڏينهن ترقي ڪري رهي هئي. هر ڇهن مهينن کان خرچ ۾ گهٽتائي اچي رهي هئي. ڇاڪاڻ تہ ابتدائي دور ۾ نئين انتظاميہ جي قيام لاءِ وڌيڪ خرچ ڪيو ويو هو جيڪو مستقل ڪونہ هو جنهن جو مثال بئرڪن ۽ قلعن جي مرمت ۽ تعمير هئي. اهڙيءَ ريت واهن جي کوٽائي تي ايندڙ خرچ کي غير مستقل سمجهڻ گهرجي. هن کان اڳ اهو ڪم ڪاردارن جي ذميواري هوندي هئي. هنن ماڻهن پنهنجي مفاد خاطر اهڙو خرچ ٻيڙ تي وڌائي

چڏيو هو. هاڻي اهو ڪاتو ميجر اسڪاٽ جي حوالي ڪيو ويو آهي. جنهن ساري جوڙجڪ ڪري، هن ڪاتي کي مڪمل ڪري چڏيو آهي. ان کان سواءِ هن سنڌ جي جنرل سروي ڪري، پاڻيءَ جي سطح معلوم ڪري ورتي آهي. جنهن ۾ خرچ ۽ وڏيءَ محنت جي ضرورت هئي. سندس اختيار ڪيل طريقہ ڪار سائنٽفڪ هو. ان کان پوءِ ڪاردارن جو اثر دخل ختم ٿي ويو هو.

نئين آبپاشي نظام ڪري زراعت ۽ واپار ۾ واڌ

هن نئين نظام مطابق زمين جي وسيع ايراضي آبادي هيٺ اچي چڪي هئي. جڏهن ته خرچ تمام ٿورو آيو هو. هنن پنهي طريقن ڪري پيداوار گهٽي وڌي وئي هئي. پر پاڻيءَ جي استعمال لاءِ سلوس گيٽ هٽڻ ضروري هو. پر انهيءَ کان اڳ سنڌوءَ جي پاڻي تي ضابطو رکڻ ضروري هو. پوءِ اهو چاڙهہ جو پاڻي هجي يا عام رواجي وهڪرو هجي. هن کان اڳ واري زماني ۾ اڪثر جو پاڻي چوڌس پينگ ڪري چڏيندو هو ۽ عام رواجي وهڪري جي پاڻيءَ کي بہ گهٽ ڪتب آندو ويندو هو. جون ۽ جولاءِ ۾ سنڌوءَ ۾ پاڻي تمام گهٽو اچي ويندو آهي. پوکي بہ جام ٿيندي آهي پر ٿيندو چاهي ته سنڌوءَ ۾ اوچتو ئي لاٽ اچي ويندي آهي ۽ ڪاهيل فصل پاڻيءَ جي ڪوٽ ڪري سگهي ناس ٿي ويندا آهن ۽ هاڑين نارين جو سارو پورهيو ئي پاڻيءَ ۾ هليو ويندو آهي. پر جيڪڏهن پاڻيءَ جي چاڙهہ جي بي لهر وقت تي پهچي ويندي آهي ته فصلن جي بچڻ جو آسرو ٿي پوندو آهي ۽ فصل پلو لهندو آهي. درياهہ جو ٿورو پاڻي مس وڃي ڏنڊون ڏورا پريندو آهي جن ۾ رڳو پاڻي جا گاهہ ٿيندا آهن ۽ تپاولي شروع ٿيندي آهي، پر جيڪڏهن پاڻيءَ جي استعمال لاءِ سلوس گيٽ ڪتب آندا ويا ته پاڻيءَ جي لاٽ ۽ چاڙهہ گهٽو نقصان ڪري ڪونہ سگهندو. ابتدا ۾ ته هتان جي اڙ پڙهيل ماڻهن اهو سجهيو هو ته سنڌوءَ جي پاڻي تي قبضو ڪرڻ معنيٰ ڪين بک وگهي مارڻ آهي. بمبئيءَ واريءَ ڏر بہ ڳالهہ مان ڪٽي ڳالهوڙو بڻايو هو ۽ چئي رهي هئي ته اهي بيوقوفيءَ جون ڳالهيون آهن جڏهن ته جلد ئي ماڻهن مان اجائي واويلا جا ڪارا ڪڪر دور ٿي ويا هئا ۽ جلد ئي هتان جي مفتوح ماڻهن کي فتح جو فائدو ملي ويو.

فاتح ٿوري وقت اندر پاڻي جو هڪ نئون نظام قائم ڪري ورتو ۽ ڏاڍو خوش هو. ماڻهو به ان نظام کي سمجهي چڪا هئا. پاڻي تي ضابطي ۽ عام استعمال ڪري سڄ جي گرميءَ ۾ گهٽتائي اچي ويندي ۽ گهم تي به ضابطو رکي سگهبو. هن نئين آبپاشي نظام وسيلي سنڌ گهٽي آباد ٿي ويندي، وونئڻ، ڪمند، نير، ڪڪڙ ۽ ٻيا ننڍا وڏا فصل ٿي پوندا. اڳي واپاري قافلا قلات ۽ لس ٻيلي کان ٿيندا سون ميارٿيءَ وٽ پهچندا هئا جيڪو ڪراچي پرسان هڪ ساموندي بندر هو. پر هاڻي امن امان ٿي وڃڻ ڪري سيوهڻ کان ٿيندا ڪراچي پهچن ٿا. تنهن ڪري سر چارلس نيپئر ڏاڍو خوش آهي. ڇاڪاڻ ته هن انصاف قائم ڪري ۽ محنت ڪري هي تجارتي رستو آباد ڪري ڇڏيو آهي. اڳي سارو تجارتي سامان سون ميارٿي وٽ لهندو چڙهندو هو. تنهن ڪري سر چارلس ان بندر کي خريد ڪرڻ جو سوچيو هو. پر جڏهن واپاري قافلا ڪراچي اچڻ لڳا ته هن سون ميارٿي کي خريد ڪرڻ جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏيو هو ۽ ان موضوع تي هلندڙ ڳالهيون به ختم ڪري ڇڏيون هيون.

آفيم جي سمگلنگ رڪجڻ ڪري بمبئي سرڪار کي فائدو

ان کان سواءِ سر چارلس سنڌ وسيلي آفيم جي اسمگلنگ روڪي. بمبئيءَ جي پيداوار کي وڏائي ڇڏيو هو. تنهن ڪري کيس اهو چوڻ جو حق هو ته سنڌ جي فتح بمبئي سرڪار ۽ انگلينڊ لاءِ ڏاڍي فائديمند ثابت ٿي آهي. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي به انهيءَ ڪري وڏو فائدو ٿي رهيو جو آفيم جي اسمگلنگ کي روڪيو ويو هو. ان ڪري ڪمپني کي لکن بلڪ ڪروڙن جو فائدو ٿيو هو. صحيح انگن اکرن جي يقين جوڳي معلومات ڪانه آهي. تنهن ڪري حتمي طور ڪجهه به چئي ڪونه ٿو سگهجي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته پارليامينٽ ۾ جيڪي انگ اکر ٻڌايا وڃن ٿا، سي صحيح ڪونه هوندا آهن. اهڙيون ڳالهيون عوام کان پڙ لڪايون پيون وڃن. سنڌ جي فتح جي فقط هن اڪيليءَ ڳالهه کي ڏسجي ته ڪمپنيءَ کي ڪيترن ئي ملين پائونڊ استرلنگ جو سالياڻو فائدو ٿي رهيو آهي.

سر چارلس نيپئر هٿان سنڌ جو بهتر انتظام

اهڙين واضح ڳالهين هوندي به هرويرو واويلا مچائي وئي هئي ته سنڌ

۾ گھٽو خرچ ٿي رهيو آهي. فوجين جي واپسيءَ جا انگ اکر به ٽولهيءَ جو ڏيڊ ٻڏايو پيو وڃي. پارليامينٽ ۾ به جيڪي انگ اکر ٻڏايا پيا وڃن، سي به ڪارا ڪوڙ آهن. هنن سيني ڳالهين جو مقصد سر چارلس نيپئر کي لوئڙ ڏوئڙ ۽ سندس محنت کي تڇ سمان سمجهڻ آهي. پارليامينٽ ۾ حد کان وڌيڪ فوج رکي آهي، پر حقيقت اها آهي ته بمبئي حڪومت حد کان وڌيڪ فوج رکي آهي. ليڪن پارليامينٽ ۾ ڪجهه ٻيو ٻڏايو پيو وڃي. يعني ڳوٽ ڪائي ويا ڳيرا ڪارو نانءُ ڪانون جو. هونءَ به سر چارلس جو لوڙ ڪڏڻو آهي ۽ جيڪو الزام ٻئي ڪنهن تي نه ٿهندو آهي ته سر چارلس تي سورهن آنا سچ ٿي ويندو آهي. انگلينڊ جي ماٺهن کي اهو ڪوڙ پيو ٻڏايو وڃي ته سر چارلس ۾ ڪهڙيون بهترين خوبيون آهن. جيڪڏهن ٻڏايو پيو وڃي ته بلڪل گهٽائي. جيڪڏهن اصل حقيقتون ماٺهن جي سامهون ايندين ته مٽس هنيل الزام نسورو ڪوڙ ثابت ٿيندا ۽ انگلينڊ جا ماٺهو ڪيس عزت ڏيندا، پر ڪائنس نفرت ۽ چڙ جو اظهار ڪوڙ ڪندا. ويتر ساٺس عقيدت جو اظهار ڪندا ۽ نيڪ جذبن جو اهڙو اظهار غير مشروط هوندو. ڇاڪاڻ ته هن سنڌ ۾ قانون سازيءَ جي همت افزائي ڪئي هئي ۽ ان کي تحفظ ڏنو هو جنهن جا نتيجا به ڏاڍا سٺا نڪتا هئا ۽ اڄا به وڌيڪ سٺا نڪرن ها. پر اوچتو ئي ڪچيءَ جي جابلو علاقي ۽ پنجاب واريون جنگيون ڇڙي ڇڪيون هيون، جنهن رڌيءَ پڪيءَ ۾ پاڻي وجهي ڇالهه ئي اُلٽي ڪري ڇڏي هئي. هنن مان پهرين جنگ 1845ع جي منڊ ۾ جڏهن ته بي جنگ 1846ع جي ابتدا ۾ شروع ٿي هئي. هنن ٻنهي جنگين سر چارلس ۽ سندس ماتحت فوجي عملدارن جي ساري محنت کي لوڙ پاڻي ڪري ڇڏيو هو. هنن ماٺهن گهڙيال جي ڪانٽي وانگر رات ڏينهن هلي هلي، سول انتظاميا جو جوڙجڪ ڪيو هو. ڪيترن مهينن تائين اهو سوچيو ويچاريو ويو هو ته سنڌ جي انتظاميه جو جوڙجڪ ڪهڙي طريقي جو هجي، پر ٽن سالن کان اها ڪوشش هلي رهي هئي ته ان انتظاميا کي ختم ڪهڙي طريقي سان ڪجي. هاڻي ته اها سنڌ جي سول انتظاميا بلڪل مستقل ٿي چڪي آهي، جنهن جي قيام جي ابتدا سان مهامري پئي ۽ ڏڪار آيو هو. ان کان سواءِ بمبئي واري ڏر به گهٽ ڪانه ڪئي ۽ اختيار جا صاحب به مان مرجاتا وارا سيڀ ليڪا لتاڙي چڪا هئا.

باب تيرهون

ٽالپرن کي سنڌ جي حڪومت واپس ملڻ جو آسرو

مير شير محمد 1846ع جي اونهاري ۾ پنهنجو وڪيل سر چارلس ڏانهن موڪليو هو ته جيئن هو سنڌ اچي سگهي. شايد هو دربدر زندگي کان تنگ اچي چڪو هو يا وري سمجهي رهيو هو ته انگريز سرڪار سنڌ جي حڪومت ٽالپرن کي واپس ڪري رهي آهي، پر سر چارلس اهو معاملو گورنر جنرل ڏانهن غور لاءِ موڪليو هو. تنهن ڪري اهڙي ڳالهه ٻولهه ختم ٿي وئي. هو پنجاب ۾ رهڻ لڳو هو. سنڌ جي حڪومت ٽالپرن کي موٽي ملڻ جو افواهه بمبئيءَ واريءَ در اڏايو هو. هن ڏر جي پارليامينٽ ۾ نمائندگي لارڊ آشلي ڪئي هئي. ڪيس هن معاملي جي ته ڪا خبر ئي ڪانه هئي. هي اهڙو ماڻهو جن لاءِ نيپولين چيو آهي ته "اهي غلط کي صحيح سمجهڻ لاءِ ڳٽ ڏئي بيهي رهندا آهن ۽ ان لاءِ هر قسم جي قرباني لاءِ تيار ٿي ويندا آهن. اهڙي ريت هو گندیون ڳالهيون ڪري وڃي پار پوندا آهن" سنڌ جا ٽالپر به مٿس اکيون ٻوٽي اعتبار ڪرڻ لڳا هئا ته هو ضرور سندن ٻيڙو پار ڪندو. بمبئي جي ڏر به اهڙو اعلان ڪيو هو ته لارڊ آشلي گهربل ڪاغذ ميرن جي وڪيلن کي ڏئي ڇڏيا آهن ۽ جلد ئي سندن ڏوئي ڏڪڻ گيهه ٽيڻ وارو آهي. تنهن ڪري قيدي ميرن کي سنڌ جي سرحد پرسان معزز مهمانن طور رکيو ويو هو. ليڪن انهن ڪاغذن ۾ لکيل هو ته ائين ڪڏهن به ممڪن ڪونه هوندو. پر بمبئي واري ڏر ٽالپرن کي اهڙو ويساهه ڏياري ڇڏيو هو جو هو يقين ڪرڻ لڳا هئا ته کين سنڌ جي حڪمراني اڄ يا سڀاڻي اجهو ملڻ واري آهي. پر اهو ٽلهو مڪر ماءُ وارو آسرو هو. پوءِ اها ڪوڙي ڳالهه به ائين پکڙجي وئي جيئن عام افواهه پکڙيا آهن. اهڙيون ڳالهيون بمبئي واري ڏر لاءِ فائدي واريون هيون. چاڪاڻ ته اهي به هنن سان سر چارلس خلاف هاءِ گهوڙا مچائڻ ۾ شريڪ هئا.

ٻيءَ ڊر جي افواهن اڏائڻ کان پوءِ جي صورتحال

اهڙين افواهن ڪري سنڌ ۾ ڇڙ ڦرتلو پئجي ويو هو. ٽالپرن جا ڪن ڪڙا ٽي ويا هئا. اهو به چيو پئي ويو ته ٽالپر هاٿي مات ڪري ڪونہ ويهندا ۽ پاڻ ۾ ملي ضرور ڪا نہ ڪا سازش ڪري ونندا. ٻيا ٽالپر به هنن سان ملي رهيا هئا ته ڪجهہ ٻارڻ ٻارجي، پر اهڙيون ڳالهين مان مقصد پنهنجي پيرن تي پاڻ ڪهاڙو هٽڻ هو. اهي سندن اجايا اوتار هئا جن جو سارو نزلو وڃي سر چارلس نيپئر تي ڪرڻو هو. جيڪو وري چڙهي ڪين ناس ڪري ڇڏيندو. بمبئي ڊر وارا ماڻهو ٽالپرن کي ڏٽا ڏئي رهيا هئا ۽ ڪين سنڌ جي حڪمراني موٽائي ڏيڻ جا حامي ڪونہ هئا. سنڌ جي عام ماڻهن جو ته هن قسم جي موضوع سان تر جيترو به واسطو ڪونہ هو. پر سر چارلس ۾ سندن وڏو ويساهہ هو ۽ اڳين ظالم حڪمرانن کان نفرت ڪندا هئا. هو پڪو پهہ ڪري چڪا هئا ته حاصل ڪيل آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ وڏي ويڑهہ ڪندا. اهڙن افواهن ڪري هتان جا شاهوڪار هندو به ڊڄي ويا هئا ۽ پنهنجو پئسو ٻين ملڪن ڏانهن منتقل ڪري ڇڏيو هئائون ۽ پاڻ به پنهنجي ڪٽنبن سميت اوڏانهن لڏڻ لاءِ اوکڙو وينا هئا. واپار ۽ تجارت به بيهي وئي هئي. ڇاڪاڻ ته هن برادريءَ کي شڪ ۽ خوف لوڏي ڇڏيو هو. افواهہ اڏائيندڙن جو مقصد به اهو هو. اهڙن اطلاعن کي ڪوڙي ثابت ڪرڻ لاءِ سر چارلس اعلان به ڪيو هو. پر ماڻهن تي ان جو اثر گهٽو ڪونہ ٿيو.

سر چارلس جا ويچار

اهڙيون ڳالهيون اڙ سونهيون ۽ الوٽيون هيون. تنهن ڪري سر چارلس کي ڏاڍو ڏک ٿيو هو. ڇاڪاڻ ته اهي نہ رڳو سرڪار لاءِ نقصانڪار هيون، بلڪ عام ماڻهن لاءِ به هاڃيڪار هيون. پر جيئن ته انهن ڳالهين جو سڌو واسطو سر چارلس سان هو تنهن ڪري انهن کان سخت نفرت ڪري رهيو هو. سندس چوڻ هو ته "مان مٽن سوڀ حاصل ڪرڻ چاهيان ٿو. منهنجي به خواهش آهي ته سنڌ جي حڪومت پلي اڳي جيان ٽالپرن کي ملي. ڇڏ مندي کي واري ۾. هڪ سال اندر انگريزن جي فوج ڪڍو ته سارو ملڪ ڪنا ڪيڙا ٿي ويندو. هر ملڪ جو غريب مهاڏي ڏيڻ کان اڳ ئي ڪنجي ڪٽا ٿي ويندو آهي. سنڌ جي غريب اڃا هاڻي سڪ جو ساهہ ڪنيو هو. رکي سکي مانيءَ جا ٻہ گرهہ به هاڻي مس

کين نصيب ٿيا هئا. پگهارون ۽ کين ايڄا هاڻي تہ ملڻ شروع ٿيون هيون. شاهوڪار تہ اڳئي شاهوڪار هو هاڻي تہ ويتر شاهوڪار ٿي ويو آهي. کين پڪ آهي ڪائنڊ ڪوئي ڪونہ ڦريندو لٽيندو. واپاري ماڻهن کي سرڪار جو تحفظ حاصل آهي. ڏل ۽ محصول ۽ تمام گهٽ ورتو پيو وڃي. تنهن ڪري هرڪو خوش آهي. اهڙي مڪمل امن امان لاءِ ويهہ هزار فوج ۽ ٻيا رسد گاهہ جا ماڻهو آهن جيڪي پگهارون ونڊا آهن. سنڌ جي پيداوار جو ڪجهہ حصو هنن تي خرچ ٿيندو آهي. پلي سنڌ ميرن جي حوالي ڪيو. ساڳيا لاٽون ساڳيا چڱهہ هوندا. غريبن کي پورهيو تہ تمام گهٽو ملندو پر اجوري کان آڏوئو هوندو. انصاف جا وڻ وڌجي ويندا. ڏَنَ وارن کان ڏَنُ ڦرجي ڪنهن ٻئي خزاني ۾ جمع ٿيندو. جاگيرون ۽ انهن کي ملنديون، جن مان تالپر حڪمران خوش هوندا. جنهن لاءِ ڪنهن ۽ قسم جو اصول ۽ قانون ڪونہ هوندو. واپارين کي وري نپوڙڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي. ڏل ۽ محصول ڳاڻي ڳڻا هوندا ۽ ڏڙ سسيءَ کان ڏار ڪرڻ اخلاقيات سمجهي ويندي."

لارڊ رپن پاران نيپئر جي مڃتا

سنڌ جي حڪومت تالپرن کي موتائي ڏني ٿي جي يا نہ ٿي ڏني وڃي، تنهن جي ڪل تہ ڪنهن کي ۽ ڪانہ آهي، پر هندستان جي حڪومت تہ تبديل ٿي چڪي آهي. لارڊ رپن وڃڻ وقت سر چارلس کي يقين ڏياريو هو تہ جيڪو ڪجهہ هن ڪيو آهي تنهن کي هن منظور ڪري ڇڏيو آهي. هن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو هو تہ سر چارلس جيڪي تڪليفون ڪيون آهن ۽ جيڪا ۽ محنت ڪئي هئي، تنهن کي هن تسليم ڪيو هو ۽ سندس شڪريو ادا ڪيو هو. وڌيڪ اهو ۽ چيو هئائين تہ هن جيڪي عوامي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن سي تعريف جوڳيون آهن."

هي لفظ ان ماڻهوءَ جي واتان چيا ويا آهن، جنهن هميشه سر چارلس جي دشمنن جي مدد ڪئي هئي ۽ هر گهڙيءَ انهن جي همت افزائي ڪئي هئي ۽ سندس انهن ڪمن کي ندينڊو رهندو هو جن جي هو هاڻ ساراهہ ڪري رهيو آهي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي تہ لارڊ رپن پنهنجو هر ڪم ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي حڪمن مطابق ڪندو رهيو هو.

نيپئر جو لارڊ رپن کي لکيل خط

سر چارلس سنڊس خط جو جواب هن ريت لکيو آهي:

"مون کي اوهان جو خط مليو. جيڪو اوهان جولاءِ ۾ لکيو هو. ان لاءِ مان اوهان جو شڪريو ادا ڪندي ڇڻ فخر محسوس ڪري رهيو آهيان. اوهان مون ڏانهن هي خط لکي صحيح احساسن واري ماڻهوءَ کي، مايوسين جي اوڙاهه ۾ اڇلي ڇڏيو آهي. توهان پنهنجي خانگي خط ۾ ڏاڍي رحمدليءَ جو اظهار ڪيو آهي، تنهن لاءِ اوهان جو احسانمند آهيان. پر اوهان جڏهن بورڊ آف ڪائونسل جا پريزيڊنٽ هئا تہ، مان اوهان کي انصاف ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي هئي. پر اوهان کتو جواب ڏئي ڇڏيو هو. اوهان انهن مشڪلاتن جو ذڪر ڪيو آهي جن کي مان سنڌ ۾ منهن ڏئي رهيو آهيان. پر مان جيڪي سڀ کان وڌيڪ روحاني اذيت ڏني ۽ سَٽي آهي سا تہ ڏنل ئي اوهان جي آهي جنهن جو تعلق ميجر آئوٽرام سان آهي پر مان پنهنجي دل تي پٿر رکي توهان جي هر حڪم کي اکين تي رکيو. اهڙو حڪم خاموش رهڻ جو هو. جيڪو مون ڏانهن ۽ ميجر آئوٽرام ڏانهن لکيل هو. مان تہ ماڻ رهيس، پر ان ميجر کي هر ڳالهہ ڪرڻ جي هُشي مليل هئي ۽ اوهان جي خاموش رهڻ ڪري، هن کي سرڪاري اخبارن ۾ مون کي بدنام ڪرڻ جي ڇڻ تہ ٽيڪ ملي وئي هئي. ان کان سواءِ هن هڪ ڪتاب[1] ۾ مون کي گهڻو بدنام ڪيو هو. مون کي سَر هينري هارڊنج ٻڌايو آهي تہ توهان اڄ کان گهڻو اڳ اهو پڪو پهہ ڪري چڪا هئا تہ سرڪار منهنجي ڪنهن بہ قسم جي مدد نہ ڪري.

"منهنجا سائين، مونکي هيءَ گستاخي بہ معاف ڪندا تہ جيڪڏهن منهنجي سنڌ ۾ هلت چلت مهاراڻي، پارليامينٽ، بورڊ آف ڊائريڪٽرس ۽ اوهان جي مرضيءَ مطابق هجي تہ ان کي عزت ۽ احترام جي نظرن سان ڏسڻ گهرجي، پر پوءِ بہ مون کي اوهان وٽان بي انصافي کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ پلئہ ڪونہ پيو آهي."

سر چارلس خط ۾ لارڊ رپن کي چنڊ تہ پٽي هئي، پر ڪيس اهو بہ پتو پئجي ويو هو تہ هن جي بدليءَ ڪري سنڊس جاءِ تي بمبئي طرفان ڪو سول اعليٰ عملدار مقرر ڪيو پيو وڃي. ان کان سواءِ ڪيس هيءَ معلومات

---

[1] ميجر آئوٽرام جي لکيل ڪتاب "سنڌ جي فتح" ڏانهن اشارو.

پڙ ملي هئي. تہ لارڊ رپن جي جڳهہ تي سر جان هوڊ هائوس گورنر جنرل مقرر ٿي آيو آهي. هن ڪيس ترت معلومات ڏيڻ لاءِ هڪ خط لکيو هو. انهيءَ لاءِ جيئن هن کي حقيقت کان آگاهہ ڪري سگهجي. تنهن ڪري هن ڏانهس هڪ يادداشت نامو موڪليو هو. جيڪو هن ڪم ڪار جي گهٽائيءَ هوندي بہ ٻہ ٽي ڪلاڪ ڪيڊي لکي ورتو هو. جنهن ۾ هن پنهنجي حڪومت جو نقطئہ نظر پيش ڪيو هو. سندس هن يادداشت نامي مان سر چارلس جي ذهانت ۽ سوچ فڪر جو سولائيءَ سان پتو پئجي سگهي ٿو.

ماڻهن جي حالت

سنڌ جا ماڻهو جهنگلي ۽ اڻ پڙهيل آهن. جهيڙاڪار بہ چوٽ جا آهن. سندس تعلق هڪ معزز نسل سان آهي. پر هيءَ هڪ اهڙي قوم آهي جنهن کي قوميت جو ڪو احساس ڪونہ آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن کي قوم سڏي سگهجي ٿو تہ پوءِ هي ماڻهو ضرور هڪ قوم آهن. هي ماڻهو مختلف قبيلن ۾ ورهايل آهن. جن مان ڪي قبيلا ڳوٽ ٻڌي هڪ جاءِ تي ويهي رهيا آهن. جڏهن تہ ڪجهہ قبيلا لاڏائو آهن. سندن ڏنڏو ڏاڙا هٽڻ ۽ ماڻهن کي قتل ڪرڻ آهي. جڏهن اهو ڪم سندن ڏنڏو آهي تہ اهي ماڻهو ان ڏنڏي کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ ڄاڻندا آهن. اها ڳالهہ فقط ايتري ڪانہ آهي، ڇاڪاڻ تہ ٽالپر حڪمرانن وٽ ڪو قانون تہ موجود ڪونہ آهي. تنهن ڪري هنن ماڻهن مان هر ڪو ڇڙواڳ آهي ۽ کين جيڪو وٽندو آهي، سو ڪري ڇڏيندا آهن. هنن ماڻهن جي ڦرلٽ ۽ ڏاڙن هٽڻ وارن ڪمن ۾ ٽالپر پاڻ بہ شريڪ هوندا هئا. هتي ڪجهہ اصول ضرور موجود هئا، جيڪي هڪ غلط تاثر جي پيداوار هئا جن کي قانون سڏڻ جڙ قانون کي گار ڏيڻ هو. اهڙيءَ ريت اهو قانون بلوچن، سنڌين ۽ هندن لاءِ الڳ الڳ هوندو هو. هنن ٽنهي سماجن مان بلوچ مسلمان آهن. فتح تائين اهي ماڻهو سنڌ جي اڇي ڪاري جا مالڪ هئا. باقي ٻن سماجن جا ماڻهو سندن غلام هئا. بلوچ نسل جا ماڻهو سنڌين کي نيچ سمجهندا هئا جيڪي سندن غلام هئا. اها بلوچن جي مرضي هوندي هئي تہ سنڌين کي جيئرو رهڻ ڏين يا قتل ڪري ڇڏن ۽ بلوچ پنهنجي هن طاقت کي ڏاڍيءَ سخاوت سان ڪتب آڻيندا هئا.

انڌير نگري چوٿٽ راجا

حقيقت اها آهي ته هتي انڌير ننگري ۽ چوٿٽ راجا هو. هر قبيلي کي بچاءَ ڪرڻ جو هڪ نرالو طريقو هوندو هو. جنهن جو هيٺ بيان ڪجي ٿو:

مثال طور "الف" نالي هڪ قبيلو آهي جيڪو بک کان ڇتو ٿي. "ب" نالي هڪ قبيلي کي ڦري لتي ناس ڪري ويو. پر مختلف حالتن مطابق مات رهيو. ليڪن مناسب موقعو آيو ته قبيلي "ب" وڃي قبيلي "الف" کي چيو ته تون اسان کي ڦري لتي تباهه ڪري ڇڏيو اهو ڏوهه اسان توکي هن شرط سان معاف ڪنداسون ته تون اسان جي مدد ڪر ته گڏجي هلي قبيلي "ث" کي ڦريون لٽيون. اهڙيءَ ريت ٽئين قبيلي کي ڦرڻ لاءِ انهن (بن) دشمن قبيلن ۾ ناهه ٿي ويندو آهي. ان کانسواءِ هي قبيلا زبردستي قرض کڻندا هئا. يعني هو تلوار کڻي وڃي هڪ هندوءَ مٿان بيهندا هئا ته هيترا يا هيتر هزار قرض ڏي نه ته قتل ٿيڻ لاءِ تيار ٿي وڃ. اهڙيءَ ريت جيڪڏهن قبيلائي ڦرلٽ دوران کو تجارتي قافلو گذرندو ته ان جا مسافر جيڪڏهن قضا سان قتل ٿيڻ کان بچي ويا ته کين ڪير ڦرلٽ کان بچائي ڪونه سگهندو آهي. کي قبيلا قافلن کان راهداري جو پتو وصول ڪندا آهن ۽ جيڪو قافلو اهڙو پتو ادا نه ڪندو آهي ته سلامتيءَ سان گذري ڪونه سگهندو آهي. جن علائقن ۾ قافلا پتي جي ادائگي ڪندا آهن ته اتي جا رهندڙ ڪنهن به شيءِ جا محتاج ڪونه هوندا آهن. هنن قبيلن جو وڏي ۾ وڏو سردار به هڪ تڏي جي ڇانوَ ۾ آرام سان ستو پيو هوندو آهي. جيڪي وٽن مان ڪپيل اڻ گهڙئي ڪاٽ جي آڌار تي رکيل هوندا آهن. اها به حقيقت آهي ته دولتمند هندن کي شهرن ۾ گهر هوندا آهن. جيڪي ڪچا ۽ ڏسڻ ۾ به نه جهڙا ۽ بي ڊولا هوندا آهن. اهي صرف ڏيکارڻ لاءِ هوندا آهن ته جيئن اهي هندو غريب لڳن. ڇاڪاڻ ته ٽالپر حڪمران شاهوڪار هندن کان تلوار جي زور تي قرض ونڊندا آهن. جيڪو وري موٽائي ڪونه ڏيندا آهن. اسان لاءِ اهو طريقو به ڏاڍي ۾ شمار ٿيندو آهي. پر هتان جي ٽالپرن لاءِ هڪ عام رواجي ڳالهه آهي. زبردستيءَ ورتو ويندڙ قرض کڻي ڪيترو به وڏو هجي پر هندوءَ کي ٻڙڪ به ٻاهر ڪيڏي ڪانه آهي ۽ نه وري اهڙن ڏاڙيل قبيلن لاءِ ڪنهن کي ڪجهه چوڻو آهي. هتي هڪ قبيلو ٻئي مان شادي ڪري ڪونه سگهندو آهي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن نسل خالص رهي.

ڪارو ڪاري جي ادنگي رسم

جيتري قدر قتل جو سوال آهي تہ ان لاءِ ڪوبہ قانون ڪونہ آهي. جنهن تي سوچي سمجهي ۽ پابنديءَ سان عمل بہ ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن هڪ قبيلي جو مرد ٻئي قبيلي جي عورت سان ڏاڍائي ڪري ٿو تہ ٻنهي کي ڪارو سمجهي قتل ڪيو ويندو آهي. ان کان پوءِ انهن ٻنهي قبيلن ۾ دشمني پيدا ٿي پوندي آهي ۽ ناهہ ٽيڙ تائين ٻنهي قبيلن جا ڪيترا ئي ماڻهو قتل ٿي چڪا هوندا آهن.

جيڪڏهن "الف" قبيلي جي مرد "ب" قبيلي جي عورت سان جنسي ڏاڍائي ڪئي آهي، جنهن دوران عورت کي ڪاري ڪري قتل ڪيو ويو آهي پر مرد بچي ويو آهي. ان کان پوءِ ٻنهي قبيلن ۾ جهيڙي جي ابتدا ٿي ويندي آهي. ان قبيلي جي ماڻهوءَ جي جرم ڪري عورت قتل ٿي وئي آهي، پر جيڪڏهن "الف" قبيلي جو ڪوبہ ماڻهو "ب" قبيلي وارن قتل ڪري ڇڏيو تہ ٻنهي قبيلن ۾ ناهہ ٿي سگهي ٿو.

جيڪڏهن ڏوهي قبيلي جو ڪوبہ ماڻهو هن قسم جي دشمنيءَ ۾ قتل ٿي ويندو آهي، ان جي ڪٽنب جا ماڻهو ڪنهن قسم جو اعتراض نہ ڪندا آهن، تہ پوءِ اهو ماڻهو ان جرم جو ڏوهي هجي يا نہ هجي ۽ اهڙيءَ ڳالهہ کي انصاف سمجهيو ويندو آهي. پر قاتل کي ڳجهيءَ ريت تاڙ ۾ رکيو ويندو آهي. پوءِ ان ماڻهو يا ان جي ڪٽنب جي ڪنهن ماڻهوءَ کي پلاند ۾ قتل ڪيو ويندو آهي ۽ جيستائين ٻنهي قبيلن ۾ قتل ٽيل ماڻهن جو تعداد هڪ جيترو نہ ٿيندو آهي تہ اهڙيون ڪارروايون ورهين تائين جاري رهنديون آهن. اهڙيون قبيلائي دشمنيون هر الزام کان آزاد هونديون آهن.

چولا نومڙين ۽ برفت نومڙين وچ ۾ نيپئر جو ڪرايل ناهہ ۽ سگ چٽيءَ واري رسم

جيڪڏهن ماڻهو مخالف ڌر جو پلاند ۾ قتل نہ ڪندو آهي تہ ان کي بي غيرت سمجهيو ويندو آهي. اهڙيون دشمنيون ڪيترين پيڑهين تائين هلنديون رهنديون آهن. دشمني جو اهڙو مثال برفت نومڙين ۽ چولا نومڙين جي وچ ۾ پيدا ٿيو هو. پهرين ذات وارا انگريز سرڪار جي رعيت آهن. جڏهن تہ ٻي ذات، انگريز سرڪاري جا پاڙيسري آهي. ڪين خبر هئي تہ مان ڪين وڙهڻ ڪونہ ڏيندس. تنهن ڪري هنن ٻنهي ڌرين مون کي امين بڻايو هو. حقيقت اها آهي تہ هي ٻئي ڌريون هڪ نسل سان واسطو

رکن ٿا. پر اڪثر هڪ صدي اڳ هو هڪ ٻئي کان ڇڄي ڏار ٿيا آهن. سندن دشمني ان دور کان وٺي لڳاتار هلندي پئي اچي. مان سندن ناهه ڪرايو. ٻنهي ڌرين منهجي روبرو هڪ ٻئي کي پاڪر پاتو ۽ ڪير ڪنڌ ٿي ويا. فيصلي مطابق ڇولا نومڙين اڳتي وٺي برفت قبيلي جي سردار کي وڃي پاڪر پاتو جيڪو ٻنهي قبيلن جو سردار هو. مان ناهه ڪرائڻ مهل کين چيو هو ته "منهنجي تلوار هنن جي تلوارن کان وڌيڪ تيز آهي تنهن ڪري جيڪو حڪم مان ڪريان ٿو تنهن تي ضرور عمل ڪيو وڃي." جڏهن هن قسم جا فيصلا ٿيندا آهن ته قاتل ڌر جو مجرم مقتول ڌر جي ان ماڻهو کي پيڙ يا ڏيڻ جو سڳ ڏيندو آهي، جيڪو مقتول جو ويجهو مائٽ هوندو آهي. مون کي اها خبر هئي ته مقتول جي ڏيڻ قاتل کي ڏني وئي هئي. هتان جي ڇوڪريءَ لاءِ اها ڪا وڏي ڳالهه ڪانه هوندي آهي پر اسان جي معاشري لاءِ اها منفرد ڳالهه آهي.

قتل جي جرم کان پوءِ ڌرين ۾ جهيڙي دوران مقتولن جي تعداد موجب فيصلي جو رواج

اهڙيءَ دشمني جي شروع ٿيڻ سان مقتولن جو حساب ڪتاب رکيو ويندو آهي. جيستائين ٻنهي ڌرين جي مقتولن جو تعداد هڪ جيترو نه ٿيندو آهي تيستائين ٻنهي ڌرين ۾ ناهه ٿي ڪونه سگهندو آهي، پر ڪڏهن مقتولن جي حساب ڪتاب ۾ سنمک ٿيڻ کان پوءِ به صلح ٿي ڪونه سگهندو آهي. هن قسم جي حساب ڪتاب ۾ انهن زخمن کي شمار ڪيو ڪونه ويندو آهي، جو گهايل ماڻهو مرندو نه آهي. قتل جي معنيٰ آهي مقابلي ۾ دشمن کي اڻت مارڻ. اسان ۾ به مقابلي ۾ مارڻ جي روايت آهي، جنهن کي قانوني تحفظ حاصل آهي. ٻنهي رواجن ۾ ڪنهن خاص قسم جو فرق به ڪونه آهي. ٽالپرن جي زماني ۾ ڪنهن به قسم جو قانون ڪونه هو نه وري ڪو ٻيو تحفظ هو. تنهن ڪري ڏاڻن ۽ قتلن کي اهڙي قسم جي قانون سان تحفظ ڏئي ڪونه ٻيو سگهجي.

چوريءَ چڪاريءَ جو هتي نالو به موجود ڪونه آهي. پر وڏن شهرن ۾ اهڙي هٽ ڇوهائي موجود ڏسڻ ۾ اچي ٿي. فوجي ڇانوڻيءَ ۾ چوريءَ جا هلڪا سلڪا واقعا ٿيندا آهن. اهڙا ڏوهه بمبئي جي هيٺيئن طبقي جا ماڻهو ڪندا آهن، جيڪي فوج ۾ شامل آهن.

هن نسل جي ماڻهن ۾ مٿي بيان ڪيل قسم جي تقسيم آهي جنهن

ڪري اهو ايڪا تائين هڪ قوم بڻجي ڪونہ سگهيا آهن. هنن قبائلين جو اڳين حڪمرانن سان بہ ڪو اصلي لاڳاپو ڪونہ هو. مان هتي آيو هوس سڀ ڪريون خبرون پڌجي چڪيون هيون.

جاگيردارن کي مستقل جاگيرن جو حق ڏيڻ واري حڪمت عملي

فتح کان پوءِ مان سيني جاگيردارن کي اهي جاگيرون واپس ڪيون جيڪي وٽن ميائيءَ واري جنگ کان اڳ هيون ۽ انهن جاگيرن تي سندن مستقل حق تسليم ڪيو ويو جيڪو ٽالپر دور ۾ ڪين مليل ڪونہ هو. ان کان سواءِ مٿئين طبقي جي ماڻهن کي بہ اهڙا حق ڏنا ويا، جيڪي ميرن جي زماني ۾ ڪين مليل ڪونہ هئا. مان مختلف ڪليڪٽرن کان اهڙي معلومات حاصل ڪندو رهندو آهيان تہ انهن جاگيردارن ۽ مٿين طبقي جي ماڻهن انگريز سرڪار لاءِ ڪهڙو نقطئہ نظر آهي. خاص ڪري حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪئپٽن رٽبورن کان بہ اهڙو حال احوال پڇندو آهيان. هي هڪ ذهين انگريز عملدار آهي.

هن قسم جي سرڪش ماڻهن مٿان راج ڪرڻ لاءِ حڪومت جو طريقو هي آهي تہ مان مٿئين طبقي جي ماڻهن کي پنهنجون اصلي جاگيرون واپس ڪري ڇڏيون آهن. انهن مان ڪنهن بہ ماڻهوءَ جاگير وٺڻ کان انڪار بہ ڪونہ ڪيو هو. هي حڪمت عملي انهيءَ لاءِ اختيار ڪئي وئي آهي تہ جيئنءَ سندن اعتماد حاصل ڪري سگهجي.

عام ماڻهن جي پلائيءَ لاءِ ڪنيل قدم

منهنجو ٻيو مقصد اهو هو تہ هتان جي اصلي رهاڪن سنڌي مسلمانن ۽ سنڌي هندن کي بہ ڪجهہ اختيار ملڻ گهرجن. جيڪي ٽالپرن جا غلام ۽ رعيتي رهيا آهن. هنن ماڻهن کي غلام تہ ڪونہ سڏيو ويندو آهي پر هنن ماڻهن جا حال غلامن جهڙا آهن. ٽالپرن وٽ آفريڪا جا شيدي غلام هئا. هندستان سرڪار انهن کي آزاد ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو هو. جيڪو ٽالپرن لاءِ پهريون ڪاپاري ڏڪ هو. ان ڪانپوءِ ٻيو قدم اهو کنيو ويو هو تہ غريب ماڻهن جو انگريز عملدارن ٽالپرن ۽ بلوچن خلاف هر قسم جون شڪايتون ٻڌيون وڃن. هنن قدمن کڻڻ ڪري اهو يقين ويهي ويو هو تہ انگريز سرڪار هر صورت ۾ غريبن کي انصاف ۽ تحفظ فراهم ڪندي. اهڙيءَ طرح ٿيون قدم هي کنيو ويو هو تہ

سردارن طرفان موت جي يا ٻي سزا ڏيڻ جا سڀ اختيار کسيا ويا هئا ماڻهن کي مشورو ڏنو ويو هو ته هو هر ڪنهن به مجرم خلاف انگريز مئجسٽريٽ وٽ پڪارن. جيڪو انصاف ڪندو. هي اهڙو قدم هو جنهن وسيلي هڪ سردار جي عزت ۽ وقار عام ماڻهوءَ جي نظر ۾ گهٽجي ويو هو. چوٽون قدم اهو کنيو ويو هو ته چنگي محصول جي پراڻي هندستاني طريقي کي ختم ڪيو ويو هو. محنت کي وڪري لاءِ بازار ۾ آندو هو. انهيءَ کري اجوري ۾ واڌ اچي وئي هئي ۽ جا ڏهاڙي ٽي کان چار پينس ٽي وئي هئي. نه ته هن کان اڳ جبري پورهيو هوندو هو. جنهن جو معاوضو ڪونہ ڏنو ويندو هو يا نالي ماتر اجورو ڏنو ويندو هو. هن جي ٻين نہ پر خود انگريزن مخالفت ڪئي هئي. هيءَ ڳالهہ ٻڌائيندي اچرج ٻہ ٽئي ٽو ته ان قانون کي نافذ ڪرڻ ۾ اڃا تائين مڪمل سوياروَ نہ ٽيو آهيان. مان اهو ٻڌو آهي ته هندستان جي ڪيترن علاقن ۾ محنت تي اڃا ٻہ محصول مڙهيو پيو وڃي. مون کي شخصي طور اها خبر ئي ڪانہ هئي ته هتي ويچاري پورهيت سان ايترو ڏاڍ ڏمر ٿي رهيو آهي. اها ڳالهہ ٻڌي مون کي ويساهہ ئي ڪونہ پئي آيو. مان هي سڀ قدم ڪٽي غريبن جي حالت سڌارڻ ۽ سندن احساسن اتساهن کي آڏ ۽ آدر ڏني آهي. تنهن ڪري مون کي پڪ آهي ته انگريز سرڪار سنڌ وري تالپرن حوالي ڪانہ ڪندي. جيڪڏهن ڪين سنڌ حوالي ڪئي وئي ته ڇهن مهينن اندر رڌي پڪي ۾ پاڻي پئجي ويندو ۽ ساري ڌرتي رتو ڇاڻ ۾ ڳاڙهي ٿي ويندي.

سرعام هٿيار ڪٽي هلڻ تي پابندي ۽ ان جا اثر

مان سردارن کان سواءِ عام ماڻهن کي هٿيار ڪٽي هلڻ تي پابندي هٽي چڪي آهي. منهنجو هي حڪم ٻہ ائين تسليم ڪيو ويو هو جيئن ٻيا اهڙا حڪم مڃيا ويا هئا. جيڪي سردارن جي عزت ۽ احترام لاءِ منفي هئا. جيڪڏهن مان ساڳي پابندي سردارن تي هڻان ها ته سيئي سردار مڙي مٽ ٿي وڃن ها ۽ سيئي ويچا وساري منهنجي خلاف ناراضگيءَ جو اظهار ڪن ها. پر مان لات ڪوٽ کي هٿيار ڪٽي گهمڻ کان منع ڪري رڳو سردارن کي موڪلي ڏني آهي. تنهن ڪري هي همراهہ هوا ۾ اڏامڻ شروع ٿي ويا آهن ۽ ڪنهن کي پاڻ جهڙو ته سمجهن ئي ڪونہ ٿا. جيڪڏهن سردارن جي نوڪرن چاڪرن کي هٿيارن ڪٽڻ جي منع ڪئي وئي آهي ته کين اهڙو احساس ڪونہ ٿيندو. پر جڏهن سردار

کين ڪاوڙ ڏيارينديا تہ انهن هٿيارن جي عدم موجودگيءَ جو ضرور احساس ٿيندو ۽ جيڪڏهن انهن کي ڪاوڙ ايندي تہ انهن هٿيارن کي پنهنجي نجات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪتب آٽيندا. اهڙيءَ ريت منجهن سيني حڪمن کي دل سان تسليم ڪيو ويو هو. هن کان اڳ سنڌي مسلمان ۽ هندوءَ کي هٿيار ٻڌي هلڻ جي موڪل ڪانہ هوندي هئي. هاڻي جڏهن بلوچ بہ بنا هٿيارن گهمڻ لڳا تہ هنن جي اهميت وڌي وئي هئي. اهو ڏسي کين ڏاڍي خوشي ٿيندي هئي تہ هاڻي ظالم ماڻهو بہ هنن وانگي بي هٿيار ٿي ويا آهن. جيڪي اڳي مٿن ڪيس ۽ ڦهر ڪندا هئا. يعني هاڻي بلوچن کي ٽنگن کان جهلي هيٺ آندو ويو آهي. جڏهن تہ سنڌي هندن ۽ مسلمانن کي مٿي چڪيو ويو آهي ۽ سندن عزت افزائي ڪئي وئي آهي. هاڻي بلوچ مٿن خنجر اولاري کين ڏيڇاري نہ سگهندا. اڳي تہ ٿوري گهڻي ڳالهہ تان تلوار جي مُنيئي ۾ ڪٽي هٿ وجهندا هئا ۽ وار ڪندي بہ دير ڪونہ ڪندا هئا. کين آڪڙ ۽ وڌائي بہ ايڏي هوندي هئي جو سندن پير ڏرتيءَ تي تہ جڙ ڪپندو ئي ڪون هو. هاڻي لاوا لسا سپ هڪ جهڙا آهن. سنڌي بہ ايترو معزز ۽ شريف آهي جيترو بلوچ رئيس آهي، پر سنڌين کي ايا بہ غلاميءَ جو احساس آهي ۽ اهو ڏاڍ جي ڊگهي دور جو نتيجو آهي. آزاديءَ کان پوءِ غلاميءَ جو احساس جلدي ۾ ختم ٿي ڪونہ سگهندو آهي، پر غلامي جي احساس جو مٿن اڃان بہ غلبو رهندو. چاڪاڻ تہ ڪن ايامين اخبارن وٽي اجايا افواهہ اڏايا آهن تہ انگريز سرڪار سنڌ جي حڪومت تالپرن کي موٽائي ڏئي رهي آهي. اهڙيون خبرون ٻڌي ويچارن سنڌين جا تہ ڇيهہ ئي ڇڇي پيا آهن.

سنڌ ۾ ميرن جي واپسيءَ جو افواهہ ۽ هڪ تالپر جا خدشا

اڳئين ڪرسمس جي موقعي تي قيدي تالپرن وٽان خط پهتو هو جنهن ۾ هنن لکيو هو تہ هنن ڏانهن لاردِ آشلي خط ۾ هي احوال موڪليو آهي تہ، ڪين سنڌ جي سرحد پرسان معزز شهرين وانگي رکيو ويندو. پر مون کي اها خبر ڪانہ آهي تہ هن قسم جي خط ۾ ڪهڙي قسم جو راز رکيل آهي. باقي هن خط جو ٻڌي هندو هپسجي ويا آهن ۽ ڊڇ کان پنهنجا پئسا ڏوڪڙ مسقط ۽ بمبئيءَ ڏانهن موڪلي رهيا آهن ۽ سنڌ ڇڏي وڃڻ لاءِ واٽون نهاري رهيا آهن. اهڙو پهريون اطلاع وڏي رتبي واري هڪ تالپر بہ موڪليو آهي. جيڪو قيدي ميرن سان گڏ آخري وقت تائين

اسان سان وڙهندو رهيو هو. مان به ڪيس پنهنجي خاندان سان ڏاڍو وفادار ڏسي، ڪيس پنهنجي اصل جاگير به موٽائي ڏني هئي. هيءُ اهو ماڻهو آهي جنهن اسان کي مياڻيءَ ۾ مڙسي سان مهاڏو ڏنو هو. ڏهي واري جنگ ۾ دليريءَ سان وڙهيو. ٽر ۾ به جڏهن ٻنهي ڌرين ۾ پاڻي ٽيو ته هن پنهنجي جوش ۽ جرئت جا جوهر ڏيکاريا هئا. پر جڏهن شير محمد سنڌ ڇڏي هليو ويو ته هي منهنجي پيرن ۾ پنهنجي تلوار رکي پيش پيو هو. هيءُ هڪ ذهين انسان آهي. هي اٽڪ ويهڙ ۽ هلت چلت ۾ جڙ ته انگريز ٽي ويو آهي. ڏسڻ ۾ به مهذب نظر اچي ٿو. زمين کي سڌارڻ ۾ لڳو پيو آهي. سندس چوڻ آهي ته هو تباهه ٿي چڪو هو ۽ هن سان گڏ ٻيا ماڻهو به تباهه ٿي چڪا هئا. اها هڪ حقيقت آهي. جيڪڏهن قيدي مير هتي آيا ته اسان انهن سان گڏجي انگريزن خلاف بغاوت ڪنداسون. موٽ ۾ انگريز اسان کي تباهه ڪري ڇڏيندا. خدا جي واسطي اوهان پنهنجي حڪومت کي ٻڌايو ته اسان کي اڪيلو ڇڏي ڏين. اسان ڏاڍو خوش آهيون ۽ سُکيا ستابا ٿي وبا آهيون. جيڪڏهن اوهان ٻين ٽالپرن کي اسان سان ملڻ جي موڪل ڏني ته گڏجي انگريزن خلاف بغاوت ٿيندي. اهي مير اسان جا سردار آهن. انهن کي سنڌ جي سرحد وٽ رهائڻ سٺو ڪونه آهي.

جيڪڏهن سچ ۾ مير سنڌ آيا ته وڏي رتو چاڻ ٿيندي. اهو رت عام ماڻهن جو نه پر سردارن جو هوندو جيڪي پنهنجي خاندان جي اڳئين عزت کي ڏسي گهٽو متاثر ٿيندا. هن مير جي لکيل خط مطابق ته ٽالپر تباهه ٿي ويندا. سندس خط مان لڳي رهيو هو ته هو ڏاڍو جذباتي آهي. هن وڏيڪ لکيو هو ته پهرئين پيري سر چارلس ڪيس بهادر سمجهي وڏي عزت ڏني هئي ۽ سمجهيو هئائين ته مان به هڪ وفادار فوجي آهيان ۽ ڏکي وقت ۾ سندن تمام گهٽي مدد ڪري سگهان ٿو. ان کان پوءِ هن مون کي نه رڳو پنهنجي اصلي جاگير پر ان کان به وڏيڪ ايراضي ڏني. پر جڏهن مان هاڻي هن جي خلاف جنگ ڪندس ته مون کي غدار سمجهيو ويندو ۽ مون کان ساري جاگير کسي ويندي. ان کان پوءِ مان کيس پنهنجي جاگير موٽائي ڏيڻ لاءِ عرض به ڪري ڪونه سگهندس." هن اهڙيون ڳالهيون ڪٿڻ رٽبورن سان به ڪيون هيون. هي ٽالپر سردار ڏاڍو جذباتي پئي لڳو. هن جڳ مان پاڻي جو گلاس پريو ۽ چيائين ته "اوهان

انگريز ڏاڍا قديم انسان آهيو. اوهان سنڌ فتح ڪئي. اسان سان ب سنو برتاءُ ڪيو ۽ سنڌ سنائيءَ سان ائين پريل آهي، جيئن هي گلاس پاڻي سان ٽمٽار. پر اوهان اهو پاڻي پيئڻ بدران هينءَ هيٺ هاري رهيا آهيو. ائين چئي هن گلاس وارو پاڻي هيٺ هاري ڇڏيو. سندس اشارو ميرن جي واپس اچڻ ڏانهن هو.

هٿيار پائي هلڻ کان منع سبب ماڻهن ۾ شرافت اچي وئي هئي. انهيءَ ڪري قتل ب گهٽجي ويا جيڪي اوچتيءَ ڪاوڙ ڪري ٿي پوندا هئا. گرم موسم ۾ اهڙا واقعا گهٽا ٿيندا هئا.

ڊل محصول جي وصوليءَ جو طريقو

مان سنڌ کي وڏن ٽن ضلعن ۾ ورهايو آهي جن تي ٽي ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا آهن. سندن سهائتا لاءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ ٻيو ماتحت عملو آهي. اهي عملدار انگريز آهن. هي مئجسٽريٽ طور ب ڪم ڪري رهيا آهن. پر سزا ڏيڻ لاءِ کين محدود اختيار ڏنا ويا آهن. ڊل محصول جي وصولي لاءِ وٽن اهو ساڳيو عملو آهي جيڪو ٽالپر دور ۾ ڪم ڪندو هو. اخلاقي مجرمن کي سزا ب اهو هيٺيون عملو ڏيندو آهي. ٽالپر حڪمران سزا ڏيڻ جي معاملي ۾ ڪڏهن ب دخل اندازي ڪونہ ڪندا هئا. ليڪن هنن جي نظر ۾ وڏي ۾ وڏو مجرم اهو ماڻهو هوندو هو جيڪو سندن حڪم نہ مڃيندو هو. اهڙن حڪمن جا مقصد فقط ب هئا هڪ دولت گڏ ڪرڻ ۽ ٻيو زنا ڪاري. پوئين قسم جي ڏاڍ جو شڪار ماڻهن جو هڪ خاص طبقو هوندو هو. پهرئين ڏاڍ، ڪيس ۽ قهر جا دروازڪولي ڇڏيا هئا. بي انصافي ۽ اذيتن ساري ملڪ کي اجاڙي پينگ ڪري ڇڏيو آهي. اهڙي ڏاڍ ڏمر لاءِ ڪاردارن جا رسا نڪتل هوندا هئا. هر ڳوٺ جو الڳ ڪردار هوندو هو. جنهن جو ڪم ڊل محصول اوگاڑڻ هو جيڪو ڳوٺ جو چگو مڙس ب هوندو هو. ٻين عملدارن کي 'ان بردار' سڏيو ويندو هو جن جو منصبي فرض حڪمرانن جي حصي جو اناج سنيالڻ هوندو هو. هو 'ڪاردار' ۽ 'ان بردار' وٽ ڏار ڏار عملو هوندو هو. جيڪو سندن حڪمن جي پوئواري ڪندو هو. اهڙا حڪم ڪهڙا هئا، تنهن جو سارو دارومدار ڪاردار جي شخصيت تي هوندو هو. جن مان عام طور هي حقيقتون ظاهر ٿيندڙيون هيون: جڏهن اناج جو اگهہ چوٽ تي چڙهيل هوندو هو تہ ٽالپر کين حڪم ڪندا هئا تہ هنن جو اناج بازار واري اگهہ

کان سهانگو وکرو کيو ويڃي. ڪاردار ۽ ان بردار اهي ساڳيا حڪم وري پنهنجي ماتحت عملي کي ڏيندا هئا. کين اهو به حڪم هوندو هو ته اهي پئسا ونڻي، بنا دير سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرايا وڃن. ڪاردار ساري علاقي جي دولتمند واپارين کي سڏي هڪ جاءِ تي گڏ ڪندا هئا. کين چيو ويندو هو ته ٽالپرن جو اناج بازار جي اگهه کان مهانگو خريد ڪن ۽ پئسا به اڪ چنڀ ۾ ادا ڪيا وڃن. واپارين کي هن اناج جي خريديءَ مان ڪنهن به قسم جو فائدو ڪونه هوندو هو. جيڪڏهن ڪو واپاري اهڙي مهانگي اناج کي خريدڻ کان انڪار ڪندو هو ته کيس ڪام ۾ ابتو تنگيو ويندو هو. ان کان پوءِ لوهه جي سيخ گرم ڪري سندس سڙن جي وچ تي رکي ويندي هئي. ٽالپرن جي محصول گڏ ڪرڻ جو طريقو اهو هو. ساڳيءَ ريت زميندارن کي مهانگو اناج ڏنو ويندو هو. جيڪي وري ورهائي رعيتي (سنڌي) ملاحن ۽ پورهيتن کي ڏيندا هئا. هي ماڻهو مسڪين ۽ ڪنگال هوندا هئا. جيڪي لس لنگهڻ تي ونڻا هوندا هئا. جيڪڏهن اهي ماڻهو مذڪوره مهانگي اناج کي ونڻ کان انڪار ڪندا هئا ته اهي به لوهه جي گرم سيخن جي ڏنين کان بچي ڪونه سگهندا هئا. اهو مهانگو اناج ڪاردارن کي به ڏنو ويندو هو. جيڪي پاڻ کيڃي ڪونه سگهندا هئا، پر ونڻ اهڙا موقعا ضرور هئا جو اهي پنهنجي ٻيڙ لاءِ به جبري وصولي ڪندا هئا. مان انهن ڪاردارن ۽ ان بردارن کي مئجسٽريٽن جي عملي ۾ شامل ڪري ڇڏيو آهي. جن جو ڪم انهن ماڻهن جي نالن جون فهرستون جوڙڻ آهي. جيڪي فتح جي فائدي ۾ آهن. هي ماڻهو ابتدائي دور ۾ انگريز عملدارن کي ڦري وڻندا هئا. جن کي هتان جي محصول جي وصوليءَ جي طريقي جي خبر ڪانه هوندي هئي. هاڻي ته ڪليڪٽر سندن ساري ڪم کي سمجهي ويا آهن. هي ماڻهو فوجي طريقي سان اڻندا ويهندا آهن. کين ماڻهن کي سمجهڻ جو وسيع تجربو ٻه آهي. تنهن ڪري هنن اهڙي ڪم کي منظم طريقي سان هلائڻ شروع ڪيو آهي. ماڻهو محنتي آهن. سندن ڪوشش ڪري پيداوار ۾ حيرت انگيز اضافو ٿيو آهي. ڪليڪٽر ۽ ڊپٽي ڪليڪٽر ڊائري لکندا آهن. جيڪي هفتيوار مون ڏانهن موڪليون ويندیون آهن. تنهن ڪري مون کي پتو پئجي ويندو آهي ته هر ضلعي ۾ ڇا ٿي رهيو آهي. اهي ڊائريون حڪومت جو سيڪريٽر ڪئپٽن برائون مون کي پڙهي ٻڌائيندو آهي، جيڪو ڏاڍو ذهين انسان آهي. مان هن وٽان گهڻيون

ڳالهيون سکيون آهن. تنهن ڪري هي ماڻهو منهنجو ماتحت نه پر هڪ مددگار دوست آهي.

پوليس

هي ماڻهو انهيءَ مقصد سان رکيا ويا آهن ته جيئن ملڪ جو امن امان قائم ڪري سگهجي. ٻيو مقصد اهو به آهي ته جيئن فوج کي منفرد حيثيت ملڻ گهرجي. جيڪڏهن فوج کان پوليس وارو ڪم وٺبو ته عام ماڻهن سان رلي ملي ويندي. انهيءَ اسان جي طاقت جو خوف ماڻهن جي دلين مان نڪري ويندو. انهيءَ مقصد سان مان به هزار چار سو پوليس وارا مقرر ڪا آهن. جيڪي هٿياربند آهن. کين ڊرل جي سکيا به ڏني وئي آهي. هنن کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي. جن مان هڪ حصو شهرن ۾ ڪم ڪندو. باقي به حصا ٻهراڙيءَ ۾ پنهنجو منصبي فرض ادا ڪندا. ٻهريون حصو پيادل هوندو. باقي رهندڙ ٻن حصن جي پوليس پيادل به هوندي ۽ گهوڙيسوار به هوندي. هنن کي ٻهراڙيءَ جي پوليس سڏيو ويندو. اُهي ڪم ته ڪليڪٽر جي چوڻ مطابق ڪندا. پر سندن اعليٰ عملدار جدا هوندو. اهڙي ريت پوليس کي ڪاردارن مٿان نظرداري ڪرڻ جو ڪم به سونپيو ويو آهي. جڏهن کين معلوم ٿيندو ته ڪاردار ۽ ان بردار ڪنهن معاملي ۾ ڳجي ڪري رهيا آهن ته اهڙو اطلاع اسان کي ڏنو ويندو. پر جيڪڏهن پوليس وارا غلطي ڪندا ته ڪاردار ان بردار ۽ زميندار اسان کي ٻڌائيندا ته اهي منصبي فرض کان لاپرواهه ٿي ويا آهن. اهڙيءَ ريت اهي ٻئي ڏريون هڪ ٻئي تي نظر رکندیون آهن. اهي ٻئي ڪاتا غريبن جي واهر ڪندا آهن. پر هنن کي انسان ذات سمجهي همدردي ڪانه ڪندا آهن. پر ڪائنڪ نفرت ڪندا آهن. هنن ٻنهي ڪاتن جي قيام جو مقصد سرڪار جي پيداوار وڌائڻ آهي. جڏهن ته هاڻي غريب ماڻهو هنن ٻنهي ڪاتن جي عملدارن کي پنهنجو تحفظ سمجهندا آهن. جڏهن پوليس غريب رعيتي ماڻهوءَ لاءِ آزار بڻجي ويندي آهي ته هو وڃي ڪاردار وٽ دانهيندو آهي ۽ جڏهن رعيتي ماڻهو ڪاردار جي ظلم جو شڪار ٿيندا آهن، ته پوليس وٽ شڪايت ڪندا آهن. اهي پوليس وارا ۽ ڪاردار سنڌ جي ڪليڪٽرن ۽ منهنجي لاءِ مٿي جو سور بڻجي ويا آهن. ڪليڪٽرن ۽ ڊپٽي ڪليڪٽرن جي مدد لاءِ سب ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا آهن. کين ايترا اختيار ڪونہ آهن جو پنهنجي ماتحت عملي جا

معاملا نبيري سگهن. پر اهو انتظام ٿوري وقت لاءِ ڪيو ويو آهي. اسان وٽ ڪيترائي سياٽيا ۽ سچيت ماڻهو آهن. جيڪي پنهنجا منصبي فرض ڏاڍي بهتر طريقي سان سرانجام ڪري سگهن ٿا. پوليس نہ رڳو چور جهلڻ جو ڪم ڪندي آهي پر ضرورت پوڻ تي فوج وارو ڪم بہ ڪندي آهي. هنن ماڻهن مقرر ٽيڻ سان وڃي ڏاڙيلن سان منهن ڏنو هو. جن کي هنن ماري پڃائي چڏيو هو. پر هاڻي اهڙا ڏاڙيل موجود ڪونہ آهن.

عدالتي ڪاتو

عدل ۽ انصاف کي قائم رکڻ لاءِ هڪ جج، ايڈووڪيٽ جنرل مقرر ڪيو ويو آهي جيڪو پنهنجي ڪم ۾ تجربي ڪري هن شعبي جو ماهر آهي. ڪيس فوجي قانون جي بہ ڄاڻ آهي. جنهن کي لارڊ ايلنبرو پاڻ موڪليو هو. سندس نالو ڪئپٽن ڪيٽ ينگ آهي، جيڪو ڏاڍو سنجيده، سچو ۽ بردبار ماڻهو آهي. هي ماڻهو پنهنجي هن عهدي تي ڏاڍو سٺو لڳي رهيو آهي. هن جي مدد لاءِ بہ ٻيا عملدار مقرر ڪيا ويا آهن. جن مان هڪ حيدرآباد ۾ ۽ ٻيو شڪارپور ۾ ڪم ڪري رهيو آهي. هر ضلعي جا مئجسٽريٽ انهن فوجداري معاملن جون رپورٽون جج، ايڈووڪيٽ جنرل ڏانهن موڪلينداآهن. جن جي نبيرڻ جو اختيار وٽن هوندو هو. قتل ۽ ڏاڙن جهڙن وڏن ڏوهن جون ابتدائي ٻڌڻيون مئجسٽريٽ ڪندا آهن ۽ قسم تي شاهديون قلم بند ڪري سارو معاملو جج ايڈووڪيٽ جنرل ڏانهن موڪليو ويندو آهي. جيڪو وري فيصلي لاءِ گورنر ڏانهن روانو ڪندو آهي. گورنر جنرل جڏهن مناسب سمجهندو آهي تہ اهو معاملو ملٽري ڪميشن لاءِ موڪلينداو آهي، جنهن ۾ هڪ فيلڊ آفيسر ۽ بہ ڪئپٽن هوندا آهن. پر جيڪڏهن ائين فوجي عملدار موجود ڪونہ هوندا آهن. اهڙي ڪم لاءِ اهڙي سب آلٽرن کي مقرر ڪيو ويندو آهي. جنهن جي ملازمت ستن سالن کان گهٽ نہ هوندي آهي. اهڙي معاملي جي ڪارروائي ڊپٽي جج ايڈووڪيٽ جنرل هلائيندو آهي. گورنر اهڙي فيصلي کي بحال ڪندو آهي ۽ تعميل جو حڪم جاري ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪورٽ ۽ جج، ايڈووڪيٽ جنرل جي فيصلي ۾ اختلاف هوندو آهي تہ ان صورت ۾ گورنر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو انصاف جا معاملا جلدي اڪلائي سگهجن ٿا. ان لاءِ مان يقين وارو ماحول پيدا ڪندو آهيان پر پوءِ بہ

انصاف ايترو جلدي ڪونہ ٿو ملي جيترو هجڻ کپي. منهنجي اها به مرضي آهي تہ مجرم کي انصاف ڏيڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٽي ڪورٽون هجڻ گهرجن. جن معاملن تي مون کي فيصلو ڏيڻو هوندو آهي. تن جو مان نهايت گهرائيءَ سان مطالبو ڪندو آهيان، پر جن معاملن جو فيصلو قاسي يا ڪا بي سخت سزا هوندي آهي تہ ان جو وڌيڪ گهرائي سان مطالعو ڪندو آهيان. اهڙي سزا ڏيڻ لاءِ مان بن کان ست ڏينهن ويچاريندو رهندو آهيان. ننڍا معاملا ڊپٽي ڪليڪٽر تڪڙ ۾ هلائي، مٿي ڪليڪٽر ڏانهن موڪلينداآهن. جيڪو ڊپٽي ڪليڪٽر جي ڏنل سزا بحال يا رد ڪندو آهي. پر بنهي حالتن ۾ اهو معاملو جج، ايڈووڪيٽ جنرل ڏانهن موڪليو ويندو آهي. ڪن اهم معاملن ۾ هن جي فيصلي کي آخري سمجهيو ويندو آهي. ڪجهہ معاملا وري اهڙا به هوندا آهن. جن جي اپيل گورنر کي ڪئي ويندي آهي. هن کان سواءِ ڪي سول معاملا به هوندا آهن. جن کي پٽنچاتي معاملا سڏيو ويندو آهي. مان هَنَ قسم جي معاملن ۾ ٿوري تبديلي ڪئي آهي. هن کان اڳ اهڙن معاملن جي هلائڻ وارن کي ڪجهہ به ڪونہ ملندو هو. پر هاڻي اهڙن ماڻهن کي ڏهاڙيءَ مطابق پيتو ملندو آهي. اهي ماڻهو اسان جي جيوري وانگي آهن يا ٽياڪڙيءَ جون ڪورٽون آهن. پاڻ هنن کي فقط سول معاملن تائين محدود رکيو آهي. پر فوجداري معاملا يورپي ماڻهن جي حوالي ڪيا ويا آهن. ان کان سواءِ مان ٽرائبيونلس جي اختيارين کي ايئن وڌائڻ جو قائل آهيان جهڙيءَ ريت مان يونان ۾ ڏٺا هئا. اهڙا ٽرئوبيونلس مشرق ۾ به موجود آهن ۽ انگريزن جي جيوري انهن مان هڪ آهي. يونان ۾ هن کي ڪورٽ آف ويچيارڊ سڏيو ويندو آهي يعني Court of Ancients هندستان ۾ هن جو نالو پٽنچائت آهي. پر انهن جا اختيار هر ملڪ ۾ ۽ مختلف حالتن ۾ مختلف هوندا آهن. ليڪن سنڌ ۽ هندستان ۾ سندن اختيار اڄا به محدود آهن، پر انهن جي پيٽ ۾ پنجاب ۾ پٽنچات کي وڏا اختيار مليل هئا. مان سمجهان ٿو تہ هن موضوع تي وڌيڪ ڏيان ڏيڻ گهرجي. ائين ڪرڻ سان ماڻهن کي پنهنجي ملڪ جي حڪومت سان گڏ هلڻ جو نادر موقعو ملي ويندو. پر مان سوچي رهيو آهيان تہ بورڊ آف ڊائريڪٽرس ائين ڪرڻ ڪونہ ڏيندو.

اهو نهايت سولو طريقو آهي جنهن فيصلي سان سنڌ ۾ انصاف

ملي سگهي ٿو. مئجسٽريٽن ۾ ملٽري ڪميشن ۾ سدائين اختلاف راءِ موجود هوندو آهي. منهنجي نقطئ نظر مطابق گونر ۽ جج، ايڊووڪيٽ جنرل آزاد سوچ جا جج هوندا آهن. انصاف جو اهو طريقو عام ماڻهوءَ لاءِ سخت نہ پر نرم هوندو آهي. خاص طور جج، ايڊووڪيٽ جنرل ۽ منهنجي ڪوشش اها هوندي آهي تہ قانون ۾ اهڙي ترميم ڪرڻ گهرجي. ماڻهن کي ملندڙ سزائون انهن جي احساسن مطابق هجڻ گهرجن. پر اهڙيون سزائون نہ ڏنيون وڃن جن ڪري هو مايوس ٿي وڃن. پر مان هتي هڪ ڳالهہ چوڻ چاهيان ٿو تہ مان گهڻو وقت اڳ هن اجازت لاءِ هندستان سرڪار کي لکيو هو تہ هتان جي مجرمن کي عدن ڏانهن نيڪالي ڏني وڃي. جيڪڏهن منهنجي هيءَ ڳالهہ قبول ڪئي وئي تہ ماڻهو وڏيءَ سزا کان بچي سگهن ٿا. انگريز سرڪار اتي قلعا تعمير ڪري رهي آهي ۽ هن مقصد لاءِ کين سستو پورهيو ملي ويندو. ڪاري پاڻيءَ جي هن سزا ڪاٽڻ کان پوءِ هي ماڻهو پنهنجي ملڪ موٽي ايندا. ڊبلن جو آرچ بشپ هن قسم جي مجرمن کي وڏي بچڙائي سمجهندو آهي. تن جي آزار کان بچي سگهجي ٿو.

پيداوار

سنڌ جي سيني ٽالپر حڪمرانن جي مجموعي پيداوار پنجٽيهن کان چاليهہ لک رپيا هوندي هئي. منهنجي حڪومت ۾ اها پيداوار نون لکن کان ايڪٽيهن لکن تائين پهتي آهي. هن حقيقت ۾ ڪنهن بہ شڪ شبهي جي گنجائش ڪانہ آهي تہ ٻئي سال اپريل تائين پيداوار پنجٽيهن لکن تائين پهچي ويندي. چاڪاڻ تہ 47_1846ع جو مالي سال اپريل ۾ پورو ٿيندو. ڪليڪٽرن جي عام راءِ آهي تہ 1848ع ۾ اها پيداوار چاليهن لکن تائين پهچي سگهي ٿي. اها هر سال وڌندي رهندي. چاڪاڻ تہ تجارت ڏينهون ڏينهن وڌي رهي آهي. ان کان سواءِ زمين جي وسيع ايراضي پوکي راهيءَ هيٺ اچي چڪي آهي. تنهن ڪري هن خط ۾ بيان ٿيل سڀ ڳالهيون حقيقتون آهن. محض اندازا ڪونہ آهن. مون کي چيو ويو آهي تہ سنڌ جي فتح ڪري بمبئي حڪومت جي پيداوار تمام گهٽي وڌي وئي آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي تہ اڳي پورچوگيزن جي ڪالوني ڊمائون، هر چيز جي سمگلنگ ڪندي هئي جيڪا هاڻي ختم ٿي وئي آهي. مان اوهان جو هڪ ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ چاهيان جنهن کي

transi duty يا راهداري جو محصول سڏيو ويندو آهي. جنهن مان ٽالپرن کي تمام گهٽي آمدني ٿيندي هئي. هن کان سواءِ علي مراد کي سبزل ڪوٽ ۾ يونگ پڙا جي پيداوار ملندي هئي، جيڪي بهاولپور ۾ شامل آهن. پر انگريزن جي اچڻ کان پوءِ اها راهداري يا transit duty ختم ڪئي وئي آهي. ان کان سواءِ يقين آهي ته پيداوار ٽالپر دور جي پيداوار کان گهٽو وڌي ويندي. هن محصول کان سواءِ مان ڪيترا ٻيا محصول به معاف ڪري ڇڏيا آهن. تنهنڪري منهنجي دور جي پيداوار سان انهن محصولن واري رقم به شامل ڪئي وڃي، جيڪي مان معاف ڪري ڇڏيا آهن. اوهان کي معلوم ٿي ويندو ته ڪٿرن محصولن وڏيءَ پيداوار کي روڪي ڇڏيو هو.

سنڌوءَ رستي آگبوٽن وسيلي واپار لاءِ رڪاوٽ بندي

يورپ جي تيار مال جي درآمد 1843ع کان 1845ع تائين سادن چئن لکن کان وڌي نون لکن تائين پهتي آهي. جڏهن ته 1846ع جي پهرين ڇهن مهينن دوران ڏهن لکن جي درآمد ٿي آهي. سنڌ جي واپارين جي پاڪار متل آهي ته تجارتي لڏ پلاڻ لاءِ آگبوٽن جي اشد ضرورت آهي، جيڪي سندن واپاري وکر سنڌو جي اتر واري پاسي ۽ ستلج کان مٿي ڪٽي وڃن. هنن ماٺهن موڪلڻهن به خط لکي ساڳيون گذارشون ڪيون آهن ته مان گورنر جنرل کي گذارش ڪريان ته اهو چار جنگي آگبوٽ سنڌوءَ ۾ هلائڻ جي اجازت ڏئي، جيڪي فقط تجارتي مقصدن لاءِ هجن ۽ ائين سنڌ سرڪار جي نظرداريءَ هيٺ ڪپي. هي آگبوٽ پنهنجو خرچ پاڻ ڪڍندا ۽ ضرورت وقت جنگ جو ڪم به ڏيندا. ائين ٿيڻ سان تجارت گهٽي وڌي ويندي، چاڪاڻ ته سندن رفتار تيز آهي ۽ تجارتي مال به تيز رفتاريءَ سان پهچندو ۽ روانو ٿيندو رهندو. اندازو اهو آهي ته ڪڏهن ست وڃا ٻيڙا سال جي خاص موسم دوران سنڌوءَ وسيلي هيٺ ايندا هئا، انهن مان ڇهه ته صفا تباهه ٿي ويا آهن. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته هتان جا ٻيڙا معياري ٺهيل ڪونهن، ۽ ٻيڙائت به سچيت ۽ سياڻا ڪونه هوندا آهن. انهيءَ ڪري تجارت ختم ٿي وئي آهي. پر هن وقت تائين سنڌوءَ ۾ هڪ به آگبوٽ تباهه ڪونه ٿيو آهي. جيڪڏهن چار آگبوٽ سنڌ سرڪار کي ڏنا ويندا ته اهي تجارتي مال سان پرجي مٿي هاڪارندا. اتان مال سان ستجي هيٺ ايندا رهندا. ائين ٿيڻ کري تجارتي ڪمپنيون به جلد ئي جڙي ويندیون ۽ تجارتي آمدرفت ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪنديون.

هتان جي واپارين تي ڪنهن به قسم جو پروسو ڪري ڪونه ٿو سگهجي ڇاڪاڻ ته سندن خواهشون نڪيندڙ رهيون آهن. پر آڪبوٽن جو مطالبو ضرور ڪيو وڃي ٿو. ان لاءِ مان به چوندس ته سندن اهڙو مطالبو ضرور پورو ڪيو وڃي ۽ اهڙو بندوبست ضرور ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ ته ڪراچي کان وٺي سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي تائين به آڪبوٽن جي آمد رفت جي ضرورت آهي. اهڙي سروي مان پاڻ ڪئي آهي ته آڪبوٽ چوڙن منجهان مٽي هاڪاري سگهن ٿا. اهڙو سامونڊي ڪناري پرسان هلندا رهن ۽ خراب موسم دوران اهي جهٽ اچي ڪناري سان لڳي سگهن ۽ هر قسم جي جوکي کان آجا هوندا. پر سال جي پنجن مهينن دوران آڪبوٽن واري آمد رفت رڪجي ويندي. ليڪن اهو پتو ڪونه آهي ته سنڌوءَ جي ڇاڙهه واريءَ رُت ۾ آڪبوٽ انهيءَ سامونڊي رستي سان هاڪاري سگهندا الائي نه. باقي لاٽ ڪانپوءِ آڪبوٽ پنهنجو رستو پاڻ جوڙي وڃندا. واسطيدار عملدارن کي پڪ آهي ته تجارتي مقصدن لاءِ آڪبوٽن جو استعمال ڪامياب ثابت ٿيندو. جيڪڏهن سنڌوءَ جو هڪ مستقل طور تي ڪراچيءَ وٽ بندر قائم ٿي وڃي ٿو ته پوءِ سنڌوءَ جي ڇاڙهه دوران به آڪبوٽن جي آمد رفت هلندي رهندي ۽ بين چوڙن جيان بند ڪانه ٿيندي. جيڪڏهن آڪبوٽن جي هي آمدرفت ڪامياب ٿي ٿئي ته پوءِ آڪبوٽ سنڌوءَ سان مٽي وڃي پنجن درياهن جي چوڙن تائين ايندا ويندا رهن.

زراعت

جهڙيءَ ريت پوکيءَ راهي جي ايراضي وڌي رهي آهي تهڙيءَ ريت سرڪار جي پيداوار به وڌي رهي آهي. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته دل جي شرح گهٽائي وئي آهي. اسان جي حڪومت کي ٿورو عرصو ٿيو آهي. امن امان جي قائم ٿيڻ ڪري بين علائقن جا ماڻهو هيڏانهن اچي رهيا آهن. منهنجي ڪوشش آهي ته انهن ماڻهن جي حالت سڌاري وڃي جن کي تالپر دور ۾ رعيتي سڏيو ويندو هو. سائين اوهان کي معلوم هوندڙ گهرجي ته سنڌ ۾ پيداوار جا مقرر اصول جوڙيا ويا آهن. تالپر دور ۾ پيداوار جي شاخ تي محصول مڙهيو ويندو هو پر مان هن روايت کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. زميندار سرڪار کان يا جاگيردار کان زمين لاپي تي وڃندو آهي ۽ پوکي راهي ڪندو آهي پر زمين جي مالڪ کي ڏڳي وڃندو آهي ۽ باقي رعيتيءَ کي بک مرڻ تي مجبور ڪندو آهي.

هت کوبہ ماڻهو بک وگهي نڻو مري

هتي کوبہ ماڻهو بک کونہ مرندو آهي. ڇاکاڻ تہ هتي جهنگلي جانور جام ۾ ڏُٹُ گهٹو آهي. هتان جا ماڻهو پکي پالیندا آهن ۽ مفت ۾ ڏئي ڇڏیندا آهن ۽ مفت ۾ کائیون گڏ کري باهیون ٻاریندا آهن. اگهاڻن کي گهرن جي کهڙي ضرورت آهي. هتان جا ماڻهو بک مري ویندا آهن، پر ردِ جي چوري کرڻ جي بہ تکلیف کري کانہ سگهندا آهن، پر جیکڏهن چوري کرڻ چاهیندا آهن تہ اول جهنگ مان اٺ چوري کندا آهن جیکو هک ڏینهن ۾ هک سو میل سفر کري سگهندو آهي ۽ ان اٺ تي چڙهي وڃي ردِ چوري کندا آهن، بعد ۾ اٺ کي ان ساڻئي جهنگ ۾ ڇڏي ایندا آهن. جتي هو اڳ ۾ چري رهیو هو. اهو بہ چیو ویندو آهي ماڻهو تیستائین سچیت ۽ سیاڻو کونہ ٿي سگهندو آهي جیستائین هن جي ردِ یا اٺ چوري کونہ ٿو ٹئي. اهو بہ چیو ویندو آهي تہ جڏهن اٺ چوري ٹیندو آهي تہ ان جا پاڳیا پیرادوءَ کان پیرا کٹائیندا آهن جیکو پیر کٹي وڃي چور کي جهلیندو آهي. شرط اهو هوندو آهي تہ پیرا تازا هجن جن کي نہ واءُ ڌاهي ویو هجي، نہ مینهن وسي انهن کي متائي ڇڏیو هجي. جیکڏهن پیر چٹا هوندا تہ پوءِ چور کٹي کیڏي بہ پیرَ بتال کري پر پیرادي کان بچي کونہ سگهندو آهي.

غریب هارین کي زمین، جائداد ٹکر ۽ قرض ڏیڻ

زمیندار رعیتي ماڻهن کي ظلم ۽ ڏاڍایون کري هیسائي ڇڏیندو آهي ۽ پوک جي بٹئي ۾ بہ ساٹس ویڙن کندو آهي، جیکو کین بیروزگار کري ڏاڙن هٹڻ لاءِ مجبور کندو آهي، پر مان انهن غریب رعیتي ماڻهن لاءِ زمین جا ننڍڙا ٹکرا گرانٹ کیا آهن. انهيءَ مقصد سان تہ هو زمیندار جي ڏاڍ جي گهاٹي اندر پیڙجڻ کان بچي سگهن. کین زمین ایتري ٹوري ڏني وئي آهي، جیکا هو پورهیو کري پاڻ آباد کري سگهن ۽ کنهن بئي کي بٹئيءَ تي نہ ڏین. اهي ماڻهو دل بہ سڏو سنئون کلیکٹرن کي ڏیندا آهن. جنهن ۾ زمیندار ۽ کاردارن جو کو واسطو کونہ هوندو آهي. ائین ٹیڻ کري نہ رڳو غریبن جي اخلاقي اصلاح ٹیندي، پر اوڙي پاڙي وارن ملکن ۾ اسان جي ساک وڌندي ۽ سمجهیو ویندو تہ انگریز سرکار غریب پرور آهي. اهڙيءَ ریت سنڌ جي آدمشماري وڌي ویندي. زمینون آباد ٹیندیون ۽ انگریز سرکار جي پیداوار ۾ اضافو ٹیندو. ان سان گڏ مان

هڪ ٻيو قدم ٻہ ڪنيو آهي يعني محنتي هاريءَ کي سرڪار طرفان قرض ڏيارڻ رهيو آهيان. اها روايت اڳئي انگلينڊ ۾ موجود آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪڏهن اٽ ڏڻي آپدا ڪري سندن فصل تباهہ ٿي ويندا آهن. اهڙا قرض ضلعي جا ڪليڪٽر ۽ ڊپٽي ڪليڪٽر ڏيندا آهن. ان لاءِ اهو ضرور ڏنو ويندو آهي تہ هاري محنتي ۽ سچار آهي. اهڙي قرض جي وصولي قسطن ۾ ادا ڪئي ويندي آهي. قرض ڏيڻ وقت ڪن ٻين ڳالهين کي پڻ ڏنو ويندو آهي. جيڪي هن مختصر خط ۾ بيان ڪري ڪونہ ٿيون سگهجن.

سنڌ جي زرعي ۽ تجارتي ترقي لاءِ اپاءَ

منهنجو خيال آهي تہ دل جي شرح اڄا بہ گهٽائي وڃي. انهيءَ ڪري پوکي راهيءَ جي ايراضي وڌي ويندي ۽ سرڪار کي تمام گهٽي پيداوار ملندي. مان ٿوري ئي وقت اندر هن ڳالهہ کي ثابت ڪري سگهان ٿو. ايندڙ اپريل ۾ سارو پتو پئجي ويندو تہ منهنجي دعويٰ صحيح آهي ۽ انهيءَ طريقي سان پيداوار وڌائي سگهجي ٿي. اڳئين سال ايڪٽيهہ لک مان پيداوار وڌي پنجٽيهہ لک نہ ٿي تہ مون کي ڏاڍو افسوس ٿيندو. هن سال پوکون ڏاڍيون پليون ٿيون آهن، پر ماکڙ جي مصيبت جو ڏاڍو پئو آهي، جنهن پاسي وارن ملڪن جا پڪل فصل تباهہ ڪري، ماٺهن جي چپن تي آيل گرهہ ڪائنڪ کسي ورتو آهي. تنهن ڪري اها اگري آپدا ڪهڙي وقت بہ اوچتي اچي پوکون اجاڙي پينگ ڪري سگهي ٿي. سنڌ کي فتح کان پوءِ ايترو وقت ڪونہ مليو آهي جنهن دوران ٽاپر ٿي هجي. ماٺهن جي خواهش آهي تہ تجارت ۽ زراعت ڇٽي وڃائيندي ايتري جلدي ۾ ترقي ڪري، جيتري جلدي ۾ علاؤالدين جي محلات اجڙي راس ٿي هئي. مان سمجهان ٿو تہ زراعت ۽ تجارت کي ٽالپرن جي ظلم ۽ ڏاڍ جي اثر کان نجات، ڏهن سالن ۾ مس ملندي ۽ سنڌ ۾ اهڙي وڏي انقلاب جي ابتدا شروع ٿي چڪي آهي. اهو انقلاب ڪو عام رواجي نہ هوندو.

پهريون مسئلو امن امان جو هو جيڪو حيدرآباد واري جنگ جي بجاٽيءَ کان پوءِ مان اندازو لڳايو هو تہ سنڌ جي اهڙي ترقي ڏهن سالن اندر مس ٿيندي جيڪا موجوده دور ۾ ٿي چڪي آهي ۽ اها اچرج جهڙي ڳالهہ آهي. ليفٽيننٽ آئوٽرام اڳ ۾ اڳڪٿي ڪئي هئي تہ حيدرآباد واري جنگ کان پوءِ سنڌ ۾ ڏهہ سال گوريلا جنگ هلندي. هن کي سنڌ جي ماٺهن جي خبر اها ايتري آهي.

سنڌ جي مالي صورتحال ۽ فوجي خرچ جو بار

هن وقت اسان جي مالي صورتحال هن ريت آهي:

حيدرآباد جي 24 مارچ 1843ع واري جنگ کان 30 اپريل 1846ع تائين ڪُل پيداوار 659393 پائونڊ استرلنگ.

انهن سالن لاءِ سنڌ حڪومت جي سول انتظاميہ تي ايندڙ خرچ 336526 پائونڊ استرلنگ. بچت 322869 پائونڊ استرلنگ.

مان خرچ پکي جو تفصيلي حال احوال ڪنهن ٻئي خط ۾ لکلندس چاڪاڻ تہ اهي ڪاغذ پارليامينٽ ۾ پيش ڪيا ويندا. تنهن ڪري 30 اپريل تي هائوس آف ڪامنس انهن کي چاپڙ جو فيصلو ڪيو آهي. هن کان سواءِ مان هڪ ٻي ہ گذارش ڪرڻ چاهيان ٿو تہ. وڏيون فوجون سنڌ جي بغاوتن کي ڪچلڻ لاءِ نہ پر پنجاب تي حملي ڪرڻ لاءِ اچي سنڌ ۾ گڏ ٿيون آهن. مان تہ گذريل ٻن سالن کان لڳاتار چوندو پيو اچان تہ سنڌ ۾ پنج هزار فوج ہ گهٽي آهي، جنهن جو مقصد بچاءُ ۽ امن آهي. پر بمبئي واري ڏر پنهنجي ضد تي قائم آهي. مان هيءَ ڳالهہ ثابت ڪري سگهان ٿو تہ سنڌ ۾ پنج هزار فوج ہ گهٽي آهي. جڏهن سکن جي حملن جو خوف هو ان وقت ہ سنڌ ۾ پنج هزار فوج هئي. جڏهن تہ سکن جي ڪوشش اها هئي تہ انگريزن خلاف سنڌ وارا سندن مدد ڪن. چاڪاڻ تہ پنجاب جا اهي حڪمران انگريزن خلاف ٽالپرن سان گڏ هئا. مان سانگي سان اهو احوال ہ اوهان کي ٻڌائيندو هلان تہ ڪنهن ہ ماڻهوءَ کي اها پک ڪانہ هئي. تہ سنڌ اندر امن امان قائم ٿي سگهندو ۽ جيستائين مان سنڌ ۾ موجود آهيان تيستائين اهڙي ڳالهہ ممڪن ئي ڪانہ آهي پر هنن موڪن ۽ اوڪن کي اها ڪل ئي ڪانہ آهي تہ ملڪ ۾ امن امان فوج جي دهشت ۽ ڏاڍ سان قائم ڪري ڪونہ سگهبو آهي. پر سانت ۽ امن رحمدليءَ ۽ انصاف سان قائم ڪري سگهبو آهي. جنهن وقت کان وٺي ٽالپر سنڌ کان ٻاهر موجود آهن. تنهن وقت کان وٺي هڪ انگريز ہ قتل ڪونہ ٿيو آهي ۽ ڪنهن ہ ماڻهوءَ انگريز جي توهين ڪانہ ڪئي آهي. اهڙيون ڳالهيون مشرقي ملڪن ۾ منفرد حيثيت جون مالڪ آهن. اهڙيون پليون ڳالهيون انهن ملڪن اندر ہ ڪونہ ڏسبيون جيڪي تازو فتح ٿيا آهن.

فوج تي ٿيندڙ گهٽي خرچ جا ٻہ قسم آهن: جن مان هڪ جو واسطو

فوج جي کاڌي پيتي سان آهي. جڏهن ته ٻئي جو تعلق بئرڪن جي تعمير سان آهي. جيتري قدر فوج جي پهرئين خرچ جو تعلق آهي ته اهو فوجي تعداد جي گهٽجڻ سان پاڻمرادو گهٽجي ويندو. تنهن خرچ جي چئن مان ٽي حصا خرچ پنجاب جي ڪري آهي. خرچ جو باقي چوٿون حصو سنڌ جي والار ڪري اچي رهيو آهي. سنڌ جي فتح تي ڪوبه اضافي خرچ ڪونه ٿيو آهي، پر حيدرآباد ۾ فوجي بئرڪن جي تعمير تي ضرور خرچ ٿيو آهي ۽ اهو به اضافي پيداوار مان ڪٽيو ويو آهي. پر بمبئي سرڪار کان ڪونه ورتو ويو آهي. اهڙو ذڪر مٽي به اچي چڪو آهي. سنڌ جي فتح تي آيل خرچ جي هڪ پائي به ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کانه پري آهي. پر اٽلو ڪيس هن فتح ڪري پئسي جي بچت ٽي آهي. مان ان سياستدان ۽ فوجيءَ جي هن نقطئ نظر جي خلاف ته جيڪڏهن ٽالپر سنڌ جا حڪمران هجن ها ۽ انگريز فقط سکر ۽ ڪراچيءَ تي قبضو ڪن ها ته انگريز سرڪار جو ايترو خرچ ڪونه اچي ها جيترو گذريل ٻن سالن ۾ اندر گوالیار ۽ ستلج وارن محاذن تي آيو هو. مان هي اضافو ڪندس ۽ ثابت به ڪري سگهندس ته جيڪڏهن سنڌ ۾ ميرن جي حڪمراني هجي ها ته رت جون نديون وهي وڃن ها. ان وقت گوالیار جون باغي تلوارون ايبون هجن ها ۽ سڪ ستلج پار اڪري وڏو ممڙ مچائي چڪا هجن ها.

جيڪڏهن گورنر جنرل چريائيءَ جو مظاهرو ڪري 43-1842ع ۾ انگريزي فوج جو تعداد گهٽائي پنج هزار ڪري ها. ٽالپرن جي حڪمراني به موجود هجي ها، انگريز فوج جو اڌ ڪراچي ۽ اڌ سکر ۾ رهايو وڃي ها ته اهڙيءَ صورتحال ۾ انگريزي فوج مان هڪ به ڪونه بچي ها. اهي ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام جون اجايون ۽ اوڳيون ڳالهيون آهن. ڪيس ميرن جي ميري من جي تيستائين ڪل ئي ڪانه پئي هئي جيستائين انگريز ريزيڊنسي تي حملو ڪونه ٿيو هو. جيڪڏهن هو منهنجي جاءِ تي هجي ها ته ساري انگريزي فوج 1844ع يا 1845ع ۾ ڪُهائي چڪو هجي ها. هڪ سال ته امن امان سان گذري وڃي ها، پر جڏهن گوالیار جهڙي جو جهنڊو ڦڙڪائي يا سڪ ستلج کي پار ڪري، انگريزن تي حملو ڪن ها ته ان کي ڏسي ٽالپرن جو من به وڏي وڃي ها ۽ ڪراچيءَ ۽ سکر تي حملو ڪري اتي رهيل انگريزي فوج کي کهي لاشن جا ڍير لائي ڇڏن

ها. تقسيم ٿيل اهڙيءَ فوج کي ڪٽان مدد ۾ ملي ڪانه سگهي ها ۽ سڄي ڪٽو ڪٽو ٿي ڪُٽجي وڃي ها. افغانستان واري جنگ دوران لارڊ ڪينن جي فوج، مس ڪري ميرن تي ضابطي رکڻ ۾ ڪامياب ٿي هئي نه ته نتيجي ۾ وڏو ڪوس ٿئي ها ۽ خرچ ۾ سنڌ جي فتح کان ۾ گھٽو اچي ها. تنهن ڪري مان سمجهي رهيو آهيان ته سنڌ جي فتح ڪمپنيءَ کي هڪ وڏي ڪوس ۽ بي انتها خرچ جي بار کان بچائي ورتو آهي. پلي بمبئي واري ڏر پنهنجي هوڏ تان هيٺ نه لهي. اهو ۾ معلوم ٿيندو ته سنڌ اندر 1842ع کان وٺي، اسان جي فوج جي عزت ۽ وقار ۾ ڪابه گھٽتائي ڪانه آئي آهي.

سنڌ جي فتح جي حڪمت عملي

جيتري قدر سنڌ جي فتح واري حڪمت عمليءَ جو تعلق آهي ته، مان انهيءَ معاملي ۾ بلڪل اڻ ڏريو هوس. مان هن معاملي ۾ لارڊ ايلنبرو کي ڪنهن ۾ قسم جو مشورو ڪونه ڏنو هو. اهڙي ڳالهه منهنجي سوچ ويچار ۾ ۾ ڪانه هئي. مون کي ته گورنر ٿيڻ تائين ائين ڀڏايو ويو هو ته ٽالپرن جي مدد ڪئي ويندي. مان لارڊ ايلنبرو جي قائم ڪيل حڪمت عمليءَ کي تسليم ڪيو هو. ساڳئيءَ ريت مان پنهنجي حڪمن جي تعميل پڻ ڪرائي هئي. جيڪڏهن ائين نه هجي ها ته سمجهان ها ته مان اهو ڪامياب فوجي جنرل آهيان، جنهن کي پنهنجي ئي حڪومت عزت جي نظرن سان ڪانه ڏسي رهي آهيان. مان ته ان بااختيار شخصيت جي حڪمن کي تسليم ڪيو هو، جنهن کي پنهنجي سرڪار ته اهڙيون اختياريون ڏنيون هيون، پر ڪيس انگلينڊ جي تائيد حاصل ڪانه هئي. پر هن کان پوءِ ايندڙ سندس جانشين هن جي قائم ڪيل حڪمت عمليءَ کي جاري ضرور رکيو هو. ان هوندي ۾ لارڊ رپن ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس مون سان ته هاڃا ڪري ڇڏيا هئا. مان هيءَ حقيقت ثابت ڪري سگهان ٿو ته سنڌ جي فتح تي ٻئي علائقي جي فتح جي پيٺ ۾ ڪوس ۾ گھٽ ٿيو ته خرچ ۾ گھٽ آيو آهي. ڪابل واري جنگ ۾ اسان جي فوج ڪسي مري تباهه ٿي وئي هئي، پر انهيءَ واقعي کان پوءِ بااختيار طاقت جو ڪهڙو خيال هو؟ سنڌ جي فتح کان اڳ اهو تصور موجود ڪونه هو ته سنڌ کي مختصر لشڪر سان فتح ڪيو ويندو پر فتح کان سرڪاري خزاني ۾ وڏيڪ پيداوار جو اضافو ٿيو هو پر ڪوبه اضافي

خرچ ڪرڻ ٿيو هو. اهڙين ڳالهين کان پوءِ اختيارين کي خيال آيو ته سنڌ کي گهٽ فوجي تعداد وسيلي فتح ڪيو وڃي ها. اهڙن خيالن جو اظهار ساڻ ۽ حسد کان ڪيو پيو وڃي. اهو به چيو پيو وڃي ته اها جنگ اهم ڪانه هئي جنهن لاءِ جنرل کي اعزاز ڏنو وڃي. اهڙيون ڳالهيون هڪ سازشي ۽ دشمن ٽولي جون گهڙيل هيون. انهن ڳالهين تي آءٌ ماڻ ڪيو ويٺو هوندو آهيان. ڇاڪاڻ ته مون کي اطمينان آهي ته جيڪو ڪجهه ڪيو اٿم منهنجو منصبي فرض هو.

سنڌ جي آبهوا ۽ آپدائون

چيو ويندو آهي ته سنڌ جي آبهوا ڏاڍي گرم آهي ۽ هندستان جي ٻين علائقن جي ڀيٽ ۾ سنڌ وڌيڪ غير صحت بخش آهي پر مان ائين ڪونه ٿو سمجهان. اها به هڪ حقيقت آهي ته بيماريءَ ڪري فوج به گهٽي مري کپي وئي آهي، پر ڪمپني جي فتح ڪيل سيني نون ملڪن ۾ ائين ٿيو آهي. ان جو ڪارڻ به سولو ۽ سمجهڻ جوڳو آهي. اهڙا واقعا سٽين بئرڪن جي عدم موجودگيءَ آرام جو نه هجڻ ۽ علائقائي حالتن جي اڻ ڄاڻائي هئي. انهن ڳالهين جي ڪوٺ کي فوج محسوس ڪري ورتو هو. ٽالپرن سنڌ کي ٻيلي ٻينگ ڪري ڇڏيو هو ۽ منجهس ڪا شيءِ ڇڏي ئي ڪانه وئي هئي. اسان کي هتي رهڻ دوران ائين معلوم ٿي رهيو ته جڙ رڙ پٽ يا بيابان اندر ٽهيل هڪ وسندي ۾ ٻيا رهون. اهو ته احساس ئي ڪونه هو ته انگريزي فوج اهڙو ملڪ فتح ڪيو آهي، جنهن ۾ ماڻهن جي آبادي آهي. اسان ڪالرا جي بيماريءَ ۾ ڪجهه عملدار ۽ فوج وڃائي آهي. هيءَ بيماري سدائين هن ملڪ ۾ ڪانه رهندي آهي، پر جيڪڏهن فوج کي بهترين بئرڪن ۾ ۽ آرام سان رهايو وڃي ها ته هي معامرو ايڏو ڪيس ڪلور ڪري ڪونه گذري ها. هاڻي بهترين ۽ سهوليتن واريون بئرڪون جڙي رهيون آهن. تنهن ڪري هاڻي سنڌ، هندستان جي ٻين علائقن جهڙي غير صحت بخش ڪانه رهندي، جيڪا يورپي ماڻهن جي جيءَ کي جوکو رسائي سگهي. فتح کان پوءِ سنڌ ۾ رهندڙ فوج تي بجار جا به حملا ٿيا آهن. جنهن ۾ يورپي ماڻهن سان گڏ ٻيا به متاثر ٿيا هئا. ڇاڪاڻ ته اهي ماڻهو هن گرم آبهوا جا هيراڪ ڪونه آهن. ان کان سواءِ کين سٽو شراب به ڪونه ٿو ملي. عام بيماريءَ کان سواءِ هتي به ٻيرا ڪالرا به قهر ڪيا آهن. اهڙين آپدائن ڪري ماڻهو

هراسجي ويا آهن ۽ ٻين اوٽاين کي اک وتائي ڏسڻ کان سواءِ رڳو آبهوا تي ڏوهه ڏيو بيٺا آهن.

سنڌ جا قدرتي وسيلا

سنڌ وڏي پيداوار ڏيڻ وارو ملڪ آهي. زمين ته ايڏي پلي آهي جو ان جو بيان ڪري ڪونه ٿو سگهجي. مان سنڌوءَ جي پاڻي تي ضابطي رکڻ لاءِ جاکوڙي رهيو آهيان. اميد ته مقرر وقت کان اڳ ئي ان منصوبي کي مڪمل ڪري سگهبو. ان کان پوءِ هتان جون پليون ٻنيون آبادي‌ءَ هيٺ ايندیون ۽ پيداوار ۾ وڌو اضافو اچي ويندو. موجوده دور ۾ گهٽن ماٺهن جي ضرورت آهي جيڪي پوکي راهي ڪن ۽ غير آباد زمين کي آباد ڪن. ڪاٽيون به تمام گهٽيون آهن. لوڻ ته تمام گهٽو آهي.

سنڌ جي موجوده صورتحال

اخبارن وسيلي اهو ٻڌايو پيو وڃي ته پاڙي وارن قبيلن وهڙ رهه ۽ ننڊ حرام ڪري ڇڏي آهي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته اهي اخبارون بي خبر آهن. پر هتي ڪو اهڙو قبيلو ڪونه آهي جيڪو اسان سان جهڳڙو چاهيندو هجي. حقيقي صورتحال اها آهي ته اهي قبيلا هوريان هوريان سنڌ اندر آباد ٿي رهيا آهن. اهي ماڻهو جيڪي امن امان چاهن تا ۽ پوکي راهي ڪري پنهنجو پيٽ گذر ڪرڻ گهرن تا ۽ پنهنجي پگهر جي پورهئي جو مٺو ڦل کائڻ پسند ڪن تا سي هتي آباد ٿيڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن.

منهنجي حڪومت کان پوءِ سنڌ جي مجموعي صورتحال گهٽو سڌريل آهي. مان سمجهان ٿو ائين چئي مان غلط بياني کانه ڪئي آهي ته مان سارو وقت جهيڙي ۾ گذاريو آهي. تنهن ڪري مون کي تفصيلي بيان ڪرڻ جو وقت گهٽ ملیو آهي. جڏهن ٿورو وقتو ملیو آهي ته پنهنجي يادگيرين تي مشتمل هڪ ڪتاب جوڙي اوهان ڏانهن موڪلي رهيو آهيان. پر جيڪو به بيان ڪيو اٿم سو يادگيرين جو اختصار آهي. ليڪن پيداوار وڌي آهي ۽ وڌندي رهندي ماٺهن به سکيا ستابا ۽ ريان کيان آهن. کين ڪنهن به قسم جو ڏک پيش ڪونه آهي. تنهن ڪري نه سازشون سرجن ٿيون نه وري ڪٽان کا بغاوت جي بوءِ ٿي اچي. ڪيڃي جي جابلو علاقي ۽ پنجاب خلاف فوجي مهم شروع ڪئي وئي هئي. انهيءَ وقت ساري فوج سنڌ کان

ٻاهر هئي. هتان جي ماڻهن کي بغاوت جي قُريري ڦڙڪائڻ جو سونهري وجهه هٿ لڳو هو. پر هنن ائين ڪونه ڪيو هو.

سنڌ ۾ فوجي حڪومت جي چونڊ ئي بهتر آهي

هتي آءٌ هڪ ٻيو نقطئ نظر پيش ڪري رهيو آهيان جيڪو مان سمجهان ٿو ته صحيح به آهي. اهڙو ساڳيو نقطئ نظر هڪ انگريز جو به آهي، جيڪو هندستان ۾ ويهه سال رهيو هو. سندس ڪائڻ پيئڻ به هتان جي ماڻهن سان ٿيندو هو. ڏاڍو سادو ۽ اصولن جو پڪو هو. ان کان سواءِ هتان جي ماڻهن جي مزاج کان چڱي طرح واقف هو. مان به هتي پنج سال رهيو آهيان. چار سال حڪومت ڪئي اٿم. تنهن ڪري مان سنڌين جي مزاج کان پلي پت واقف آهيان. سو منهنجو نقطئ نظر هي آهي ته جيڪڏهن سنڌ ۾ سول حڪومت قائم ڪئي وئي ته سنڌ جي ساري پيداوار سول ڪامورا شاهيءَ جي پيٽ ۾ هلي ويندي، جنهن مان پرزو به پيدا ڪونه ٿيندو. ڪم تڇ سمان هوندو جاڻي ساري سول انتظاميا اچي گاهت ٿيندي. گهٽيون دايون مارن يا کارن. ان کان سواءِ ڏاها ۽ تجربيڪار وڏا سول عملدار پنهنجون سهوليت واريون جايون چڏي هيڏي سنڌ ڇا لاءِ ايندا. هيڏانهن اهڙا ماڻهو هوندا جيڪي نوجوان ۽ سيکڙات هوندا، جن کي ٻين ملڪن ۾ ملازمت ڪانه ملي هوندي. ائين اچي هتي مڙندا ڇڙ ڦڙ تي مڪيون. ڏسڻ وائسڻ جا ڏاڍا ڇڳا هوندا. سگار پيئندا، بيئر جو هڪ گلاس لهندو ۽ ٻيو پيو چڙهندو ۽ ڪلارڪن جي هڪ وڏي ميڙاڪي کي غلط هندستاني ٻوليءَ ۾ حڪم پيا ڏيندا. ٿوري وقت کان پوءِ کين وڏا اختيار ملي ويندا ۽ طاقت جي نشي ۾ سپ بداخلاقيون ڪري وڃي توڙ ڪندا ۽ ڏاڍ ڪري رڙ پاري چڏيندا. ان جو نتيجو اهو نڪرندو ته خرچ وڌي ويندو ۽ رتوڇاڻ ٿيندي. هتان جي ماڻهن کي سول ملازمين لاءِ ٽڪو به عزت ڪانهي. اهي رهيا آهن ته فوج مٿان حڪم هلائي رهيا آهي ۽ اهو کين صحيح لڳي رهيو آهي. ڇاڪاڻ ته هي ماڻهو به پاڻ کي فوجي تصور ڪن ٿا. پر جڏهن هنن مٿان سول ملازمن حڪم هلايا ته تلوارون ايبون ٽي ويندیون.

ان کان سواءِ جهڙي تناسب سان سول ملازم وڌندا ويندا، تهڙي تناسب سان خرچ وڌندو ويندو ۽ فوج جو تعداد گهٽبو ويندو. ان جو نتيجو اهو نڪرندو ته ملڪي انتظام ڍلو ٽي ويندو ۽ ضابطو ڪمزور پئجي

ويندو. اهڙي ريت بغاوت جو به امڪان هوندو جنهن جو ڪارڻ به سول حڪومت هوندي جيڪا وري بغاوت کي ختم ڪري به ڪانه سگهندي.

سنڌ لاءِ سول انتظاميه جي جوڙجڪ

مان ان ڏڇي کان به واقف آهيان. جيڪو سول حڪومت جي انتظاميه اندر فوجين کي رکڻ ڪري پيدا ٿيندو آهي. مان پاڻ به سنڌ سرڪار جي موجوده انتظاميه اندر ٽن چئن سول ملازمن کي مقرر ڪيو آهي جنهن جو نتيجو سٺو نڪتو آهي. اهي ماڻهو ڏاڍا شريف انسان هئا. پر فتح جي ابتدائي دور ۾ ٽي ماڻهو لارڊ ايلنبرو موڪليا هئا جيڪي صفا بيڪار ۽ ڏڏ ثابت ٿيا هئا. مان انهن ماڻهن خلاف ڪنهن تعصب جو اظهار ڪونه ٿو ڪريان. پر ساڻن همدردي هئي. ڇاڪاڻ ته انهن ماڻهن مان هڪ منهنجي پراڻي دوست جو پٽ هو. جيڪو اسپين واري جنگ ۾ مارجي ويو هو. منهنجي وس ۾ هجي ها ته ان لاءِ گهٽو ڪري سگهان هان. سندن خيال سرڪاري ملازمت وارن ڪمن کان اوچا هئا. مون کي رپورٽ وسيلي ٻڌايو ويو هو ته هو ڪائڙ جا ڪرا ۽ ڪم جا ٻرا هئا. مان ڪليڪٽر پوپ جي اهڙي بيان سان گڏ ڪين لارڊ ايلنبرو ڏانهن واپس موڪلي ڇڏيو هو جنهن تحت ڪين ڪم ڪرڻ لاءِ رکيو ويو هو. هي ماڻهو هوشيار نوجوان ۽ شريف هئا. پر ڪم جا ٿوٿي هئا. جيڪڏهن اهڙا ڏزن ڪن ماڻهو هت ڪم ڪن ته منهنجي حڪومت جي انتظام کي هٽي ڪنا ڪيڙ ڪري رکن ۽ سارو ڪم ڪارڪن ۽ ڏيهي ماڻهن جي حوالي ڪري ڇڏين ۽ پاڻ ڪک ڀيڇي ٻيٽو به نه ڪن. مان ڪارڪن ۾ ڏيهي ماڻهن لاءِ ڪونه ٿو چوان ته اهي اڻي تي چڙي آهن. اهي ته ڪم ۾ اڻ تڪ ۽ اروڙ آهن. سياڻا ۽ سڃيت به آهن. پگهارون به انهن ماڻهن کي گهٽ ڏنيون وڃن ٿيون ۽ ڪم ڪائن ڇڪي ورتو وڃي ٿو سرڪاري آفيسن اندر به اهي ماڻهو وهن جيڪي ڪم جا ڪوڏيا هجن. پر اهڙن ماڻهن مان جند ڇڏائڻ ضروري هوندي آهي جن جا ڪم ڪلارڪ ڪندا هجن. جن کي سوئر جي شڪار کان واند ئي نه ملي ۽ بيئر جا بيرل آڏو رکيون وينا هجن. اهڙن ماڻهن کي پنهنجي منصبي فرض جي ادائگي کان وڌيڪ پيا ڪم پيارا هوندا آهن. اهڙا ماڻهو پنهنجي منصبي فرض کي ڪجهه به ڪونه سمجهندا آهن.

مان آخر ۾ هيءَ گذارش ڪرڻ چاهيان ٿو تہ مان ۽ منهنجي ماتحت عملدارن تمام گھٹو ڪم ڪيو آهي ۽ بهتر ڪيو آهي. هن حقيقت کان ڪير بہ انڪار ڪونہ ڪندو تہ اسان وڏين مشڪلاتن کي مڙسيءَ سان منهن ڏنو آهي. جنگيون ختم ٿيون تہ مهامريءَ منهن ڪيو جنهن ملڪ ۾ مانڊاڻ مچائي ڇڏيو. ماٹھو ڏکن ۾ ڏوڙا لڳا پيا هئا جو ماڪڙ جا ڪتڪ لهي پيا جيڪي پاڻ سان ڏڪار کي بہ ڪٽي آيا هئا. چوندا آهن تہ ڏهري تي مچر بہ گھٹا. ان سال وري سنڌو بہ ڪمهلو لهي ويو. تنهن ڪري جيڪي پوکون آنيون ۽ ڏڏر تي هيون تن کي پويون پاڻي پهچي ڪونہ سگهيو ۽ اُنُ ٻوهي کان ٻاهر نڪري ڪونہ سگهيو ۽ اندر ئي سڪي پڇي ويو. اهڙيءَ ريت ملڪ جو جيڪو حصو ماڪڙ جي مصيبت کان بچي ويو سو وري پاڻيءَ جي اٿوند ڪري ڏرت ۽ ڏڪار جي ور چڙهي ويو. تنهن ڪري سنڌ 1843ع کان وٺي لڳاتار سورن ۾ سختين ۾ رهي. انهيءَ زماني مان فوجي سرگرمين ۾ ايترو رڌل هوس جو مٿي کنهڻ جي واندڪائي ڪانہ هئي. پر ٻوءِ بہ سنڌ جي سول انتظاميا جو جوڙجڪ ڪري ورتو هيم. جنهن جي ابتدا مان نوجوان عملدارن سان ڪئي. جن کي اڳي ڪو تجربو ڪونہ هو جيڪڏهن هو تہ بہ ٿورو ٽڪو هو. پر اهي ڏاڍا لائق ۽ قابل ماٹھو هئا. کين ڪم ڪرڻ جو شوق بہ هو. هي نوجوان هتان جي ملڪي حالتن کان واقف بہ ڪونہ هئا. پر اڏل ۽ اڏول هئا ۽ هنن هر مشڪل کي منهن ڏئي ڪاميابي حاصل ڪئي هئي. ڇاڪاڻ تہ هتان جي دل محصول جي وصولي هنن لاءِ نئين ۽ ڏکي هئي. اسان اهڙي ڪاميابي ڪهڙي طريقي سان ماڻي ورتي هئي، تنهن جو فيصلو اسان دنيا تي ڇڏيو آهي. پر اسان ڪم کي چڄڻ ٿي لڳي پياسون. اهڙيون حقيقتون فقط ڪاغذن ۾ ڏسي سگهجن ٿيون. اسان پراڻي حڪومت جي طريقي ۽ تاجي پيٽي کي ادبڙي هڪ نئين حڪومت ۽ نئين طريقي جي پيڙهہ جو پٿر رکيو هو. سنڌ بہ هندستان جي ٻين علائقن جيان بدنظميءَ جو شڪار هئي. جيڪڏهن مون کي چيو ويو تہ مان تير پتير جو احوال ڏئي سگهان ٿو تہ، جنهن وقت کان وٺي لارڊ ايلنبرو مون کي سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي تہ مان ڪهڙي ۽ ڪيتري محنت ڪئي هئي ۽ ڪهڙي حالت ۾ سنڌ پنهنجي جانشين جي حوالي ڪئي هئي. مون کي يقين آهي تہ منهنجو جانشين بہ مون

جيان سنڌ جي معاملن ۾ دلچسپي ونندو. جيڪڏهن گهرو ڪاتو منهنجي محنت کي پسند ڪري مون کي سنڌ جي حڪومت حوالي ڪندو ته مان به هن ملڪ جي خدمت ڪرڻ لاءِ تيار آهيان ۽ ان وقت تائين خدمت ڪندو رهندس جيستائين منهنجي صحت مون کي اجازت ڏيندي ۽ سچائيءَ ۽ انصاف سان عوام جي خدمت ڪندو رهندس.

هن خط لکڻ مهل هڪ خط پهتو آهي جنهن ۾ چيو ويو آهي ته گورنر جنرل حڪم ڪيو آهي ته سنڌ ۾ رهيل بيشمار فوج اتان گهرائي وڃي. اهڙو ڪم ايندڙ جنوري کان شروع ڪيو ويندو. منهنجي لاءِ اها ته خوشي جي ڳالهه آهي. هيءَ حقيقت ان ڳالهه جي ثابتي آهي ته سنڌ ۾ امن امان قائم ٿي چڪو آهي. انهيءَ سان ڪارهن جو اهو لينگهو به لهي ويندو ته سنڌ تي هندستان جو پئسو خرچ ٿي رهيو آهي.

**

معلوم ائين ٿي رهيو هو ته هن يادداشت نامي تي سنڌ ۾ ايندڙ تبديلي رکجي وئي هئي. پر سر چارلس خلاف اجائي واويلا ۽ الزام تراشيءَ ۾ ڪنهن قسم جي گهٽتائي ڪانه آئي هئي ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جون جنرل خلاف نيتون صاف ڪونه ٿيون هيون نه وري انگلينڊ جي ڪابينا مان ڪنهن انصاف ۽ تحفظ جي اميد هئي. لارڊ هووڪ جي دشمني به ويرئون وڌ هئي. ان زماني ۾ سر چارلس هن ڳالهه تي ڳنڍ ٻڌي بيهي رهيو هو ته سنڌ مان وڏيڪ فوج کي گهرايو وڃي. اهڙيءَ ريت هن هندستان سرڪار کي آڇ ڪئي هئي ته يارنهن ريجمينٽون ۽ يورپي آرٽيليري کي گهرايو وڃي. هن کان اڳ ته سنڌ جي گورنر تي الزام هو ته هن پاڻ وٽ بيشمار فوج رکي آهي. جڏهن ته هو اضافي فوج مان جند ڇڏائڻ لاءِ پريشان هو. جڏهن اهڙيون ثابتيون بيان ٿي رهيون هيون ته سنڌي ماڻهو سر چارلس سان گڏ آهن ته انهن ۾ ڪنهن به قسم جي رنجش محسوس ڪانه ٿي رهي هئي. ان کان سواءِ جڏهن ٻاهرين ماڻهن کي آڻائي هتي آباد ڪيو ٿي ويو ته هنن ڪنهن به قسم جو اعتراض ڪونه واريو هو. هن سال جي سرءُ واري مهيني ۾ هڪ سردار سر چارلس آڏو پيش پوڻ جي راءِ جو اظهار ڪيو جيڪو ٽالپر حڪمرانن جي ظلمن ڪري سنڌ مان نڪري هليو ويو هو. سر چارلس سندس اها آڇ قبول ڪئي هئي ۽ کيس چيو هئائين ته جيڪڏهن هو چاهي ته جابلو علائقو

ڇڏي، اچي ارڙهن سو ماٺهن سان گڏجي پوکي راهي جو ڏنڏو ڪري. انهيءَ زماني ۾ لس ٻيلي جو انگريز ڪسٽم آفيسر موٽي ڪراچي اچي رهيو هو ته رستي ۾ غلامن جو هڪ ٽولو ڪيس ڪري آيو ۽ منٽون ڪري ڪيس چوڻ لڳو ته هو ڪين سنڌ وٽي وڃي، جتي سڀ ماڻهو آزاد آهن ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق زندگي گذارينداَ آهن. انهيءَ غلامن جا مالڪ به اتي پهچي ويا جيڪي پنهنجي غلامن کي زبردستي ڪري وٽي وڃڻ کان ڏڃي رهيا هئا ته متان گورو صاحب ڪاوڙجي پوي، تنهن ڪري ڪسٽم جي ڪليڪٽر کي عرض ڪرڻ لڳا ته هو سرڪاري طور ڪين حڪم ڪري ته غلام هنن سان گڏجي موٽي هلن. پر ڪليڪٽر ائين ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو ۽ چيو ته اهي ماڻهو غلاميءَ جا زنجير ڀڃي آجا ٿي ويندا، پر هن ماڻهوءَ نہ مالڪن جي مدد ڪئي نہ وري غلامن جي ڪا واهر ڪيائين. جڏهن مالڪ پنهنجي غلامن کي زوري وٽي وڃڻ لڳا، ته ٻه غلام سرحد اڪري سنڌ ۾ داخل ٿي ويا جيڪي ڪليڪٽر جي گهوڙي پرسان بيٺا هئا ۽ سندن هٿن ۾ ڪهاڙيون هيون.

ميرن جي واپس اچڻ جو چوپول چؤطرف پکڙي ويو هو. علي مراد ته اهڙيون خبرون ٻڌي هراسجي ويو هو. ڪيس اچي هورا ڪورا لڳي هئي ته انگريزن سان ڪيل معاهدو بحال ڪيو ويندو يا نہ. ڪيس اهو ٻه پؤ ورائي ويو هو ته جيڪڏهن پنجاب جون حالتون خراب ٿيون ته ڪيس هڪ نئون معاهدو ڪرڻو پوندو. ان کان جلد ئي پوءِ هڪ سبب ٻه پيدا ٿي پيو هو جو پنجاب تي حملي ڪرڻ جي نيت سان موڪليل بيشمار فوج اچي سنڌ پهتي هئي. تنهن ڪري علي مراد کي اچي ڦڙڪي لڳي هئي ته متان انگريز ڪو اوٽو پير ڪٽي، پر سر چارلس ان جي خلاف هو ته اها فوج سنڌ وچان نہ گذري. ليڪن ڏاڍي جي مهريءَ کي ڏهه مٿا يا مٿي ٻه ماڻ ته مُٺي ٻه ماڻ. مخالفن مطابق اهڙي ڳنيير وايو منڊل کي ڏسي ماڻهو سندس فرمانبردار ٿي ويا هئا، پر چارلس سندن اهڙن خيالن کي رد ڪري ڇڏيو هو ۽ چوڻ لڳو هو ته مخالف چون ٿا ته سنڌ جا ماڻهو ايتري بيشمار فوج ڏسي ڏڃي ويا هئا ۽ ان دوران سر چارلس سنڌ جي انتظاميہ جي جوڙجڪ ڪرڻ ۾ سوياروٿي ويو آهي. پر خوف واري اهڙي اثر جو زمانو گهٽو وقت اڳي گذري چڪو هو. هاڻي هتان جا ماڻهو سر چارلس کي عزت ۽ احترام جي نظرن سان ڏسي رهيا هئا. ڇاڪاڻ ته انهن کي پنهنجي

پورهئي ۾ پگهر جو ڦل ملي رهيو هو. وٽن دولت گڏ ٿي وئي هئي. اهي خوف ۾ دهشت ڪري مات ڪونہ هئا، پر ڪين انصاف ملي رهيو هو ۾ خوش هئا. اهي خوش انهيءَ ڪري هئا، جو تہ ڪين خبر هئي تہ هنن جي فائدي واريون ڳالهيون ڪهڙيون آهن.

سر چارلس خلاف سازشون ۽ سنڌ ۾ سندس ڪردار

هن وقت سر چارلس کي پڪ ٿي وئي هئي تہ انگلينڊ جا ماڻهو بمبئي واريءَ ڏر سان ٻٽ ۾ جهت آهن ۽ انهن ماڻهن جو تحفظ ڪري رهيا آهن. جيڪي مٿس الزام هٽي رهيا آهن. اهي پاڻ ٻہ هن مٿان حملا ڪري رهيا هئا ۽ سندن دشمني ڏينهون ڏينهن وڌي رهي هئي. هن ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ سان خدمت ڪئي هئي ۽ ڪوشش ڪري رهيو هو، پر موٽ ۾ اهي ڪيس تباهہ ڪرڻ لاءِ ڪانبو ٻڌي سندس ڪيڙ لڳي پيا هئا. ليڪن حقيقت اها هئي تہ هن جي سادگيءَ ۽ سچائي مان ڪين ڏاڍو فائدو پهچي رهيو هو. هي نہ رڳو جنگ جي فن ۾ ماهر هو پر امن امان قائم ڪرڻ ۾ ٻہ ڪويسر هو. هن جنگين ۾ سوپ ماٽي هئي ۽ ڪيترن تاجدارن جا تخت تاراج ڪيا هئا. هن ڪيترن بغاوتن کي ختم ڪيو هو ۽ ڪيترن قومن تي حڪومت ڪئي. نہ قانون سازي ۾ دير ڪيائين نہ وري انصاف ڏيڻ ۾ طوالت. هن جي ڪري ئي انگريز راج سان ماڻهن محبت ڪئي. هن جي وسيلي انگريزن کي عزت ۽ احترام جي نظر سان ڏٺو ٿي ويو. نہ تہ هن کان اڳ ماڻهو هنن کان ڇڄندا ۽ نفرت ڪندا هئا. موٽ ۾ هن کي ڇا مليو؟ فقط دشمني نہ پر ذلت آميز دشمني. ساڙ حسد، ڪينو بغض ۽ گاريون. سندن تعريف جوڳين خوبين ۽ خاصيتن کان انڪار ڪيو ويو. سندس ڪردار کي ظلم ۽ ڏاڍ جي الزامن سان ڪارو ڪيو ويو. اهڙن ماڻهن هن مٿان الزام ۽ بهتان هنيا، جيڪي بادشاهن جا قرضي هئا. هي بي انتها ڏاهو، دلير ماڻهو جنهن ڪڏهن ڪو اوکو ۽ آئڏو ڪم ڪونہ ڪيو. نہ رشوت ئي ڪاڌي. هي اهو پهريون ماڻهو هو جنهن کي هندستاني طرز جي جنگ تي مهارت حاصل هئي، پر جڏهن اعزازن جي ورهاست ٿي تہ اختيار وارن کان هن جو نالو وسري ويو. پارليامينٽ جي پيش ڪيل ڪيس خراج عقيدت ۾ سال لاءِ هن ڏانهن رواني ڪانہ ڪئي وئي هئي. سندن هي رويو هڪ فاتح جنرل لاءِ جڙ تہ توهين هو. ڪي سرڪاري ماڻهو اهڙا ۾ هئا جيڪي هن معزز انسان جي

بي عزتي ڪندا هئا جنهن جو هڪ ميمبر هاٿي وزير بڻجي ويو آهي. اهي به ڪوششون ڪيون ويون هيون ته هن ڏانهن ايندڙ سرڪاري خط رستي ۾ روڪيا ويڻ. انهيءَ لاءِ ته جيئن هن جي ڪارڪردگي عوام تائين پهچي نه سگهي. ان کان سواءِ هن سان ٻيون به ڪيتريون ئي جنيون ڪيون ويون هيون. جن جو مقصد فوج ۾ سندس وقار کي مجروح ڪرڻ هو. جڏهن هندستان جي مختلف فاتح انگريز جنرلن جي اعزاز ۾ دعوت ڏني وئي هئي پر سر چارلس جو نالو جاڻي ٻجهي ڪٽيو ويو هو جڙ هڪ اهم فوجي ڪمانڊر نه پر ڪو اخلاقي مجرم هو. جنهن جو اهڙو احترام ڪرڻ صحيح ڪونه هو. توڙي جو هن بي مثال جنگي سوين ماٽيون هيون. هن سول حڪومت کي اهم پيداواري ذريعا حاصل ڪري ڏنا هئا. سندس عقابي نظر ايڏي تيز هئي جو ڪنهن کي پئسي ڏوڪڙ جي غلط استعمال جي جرئت ئي ڪانه سگهندي هئي.

اهڙين ڳالهين سندس اندرينءَ سوچ کي ڏاڍو متاثر ڪيو هو ۽ انهن ماڻهن جي خدمت ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو هو جيڪي ڪيس بي انصاف سمجهندا هئا ۽ اهو به سمجهندا هئا ته هن ماڻهوءَ سندن بي عزتي ڪئي آهي. تنهن ڪري هو مايوس ٿي ويو ۽ رٽائر ٿيڻ کان پوءِ گوشئه نشين ٿي ويو. پر سوچيندو هو ته ڪيس ماڻهن جو اڃا ڪيترو ئي قرض لاهڻو آهي. هن ڪيترن غير مهذب ماڻهن کي فتح ڪري مهذب بڻايو هو ۽ پڪو پهه ڪيو هئائين هو تيستائين رٽائر ڪونه ٿيندو جيستائين پنهنجي ڪم کي مستحڪم نه ڪندو. هن مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيس اڃا هڪ سال وڌيڪ ملازمت ڪرڻي هئي. هن جا اهم مقصد هي هئا.

1) فوج جو ايترو گهٽ تعداد سنڌ ۾ رکڻ جيترو لاڙ آڪلنڊ روهڙي، سکر ۽ شڪارپور ۾ گئريزن طور رکڻ جي اجازت ڏني هئي، جيڪا پنج هزار مس هئي. انهيءَ زماني ۾ حڪمران ٽالپر هئا ۽ ايتري فوج بلڪل اٽپوري هئي. پر هاٿي سنڌ لاءِ اها ٿوري فوج به گهٽي آهي. هندستان سرڪار جي نقطئه نظر موجب فوج جو ايترو تعداد ڪافي آهي. پر جيڪڏهن سنڌ جي حڪومت ڪنهن سول عملدار يا اڻ ڏني اڻ پڌي فوجي ڪمانڊر جي حوالي ڪئي وئي ته اهو ماڻهو فوج جي تعداد ۾ ضرور اضافو آڻيندو.

2) هتي محصول جو هڪ سولو ۽ سڌريل نظام متعارف ڪيو ويو هو. شهرن ۾ داخل ٿيندڙ تجارتي مال تي تمام گهٽو ناڪو چنگي ورتو ويندو هو جنهن کي صفا ختم ڪيو ويو آهي. برآمدي محصول ۽ سرحد جي پٽي تي مقرر جڳهن وٽ ورتو ويندو آهي. هي معاملو مستقبل جي تجارت جي فائدي سان تعلق رکي ٿو پر هن مان شهرن کي ترت فائدو ٿيندو. اهڙي تجارتي چرپر ۽ محصول جي وصوليءَ تي تيز نظر رکڻ جي ضرورت آهي.

3) هندستان سرڪار کان منڊ ڪوت ونجي ۽ ان کي سنڌ جي لازم ۽ ملزوم ماڳ طور ڪتب آڻجي. ان کان سواءِ ڪچيءَ واري ماڳ ڊيره ۾ فوج رهائڻ گهرجي. پوءِ ان کي فوجي چوڪي بڻائجي يا ان کي فوجي ڪالونيءَ جي حيثيت ڏجي. سنڌوءَ کان ونڊي ڏاڊر تائين هن پٽيءَ کي سنڌ جي سرحد مقرر ٿيڻ کپي. جيڪا بولان لڪ جي منهن وٽ وڃي بيهي. اهڙيءَ سرحدي جوڙجڪ کان پوءِ ڏاڙيل بلوچ قبيلا هتي ويهي ڪونہ سگهندا. جيڪڏهن ڏاڙيل هن جوءِ تي ويهي ويا تہ انهن مان جند ڇڏائڻ لاءِ وڏي رتو چاڙ ڪرڻي پوندي. چاڪاڻ مون کي شخصي طور اهڙو تجربو آهي.

هيءُ جنرل سنڌ ۾ بہ انهيءَ ارادي سان رهيو هو تہ ٻئي مقصد حاصل ڪيا وڃن. هي لاهور ويو ۽ موڻي آيو. ان وقت هو جسماني طور ڏاڍو ڪمزور هو. ائين ٿيڻ ڪري سندس بلند حوصلا مانا ٿي ويا هئا. هن اها پيش قدمي ان وقت ڪئي هئي جڏهن سنڌ ۾ ڪالرا ڪيس ڪري ڇڏيا هئا جنهن جي نتيجي ۾ سندس گهر مان بہ لاش نڪتا هئا. اهڙي ڏک سندس ڏيل کي ڏنيي رکيو هو ۽ جيئري ئي لاش بڻجي ويو هو. ايندڙ سرءُ تائين سندس جيءَ کي وڇوڙي جي جهوري لڳي رهي. ان کان پوءِ مس وجي پاڻ سنيالي سگهيو هو.

سنڌ جي انتظاميہ جون واپار جي ترقيءَ لاءِ ورتل ڪوششون

خوشيءَ جي ڳالهہ اها بہ هئي جو هن جي قائم ڪيل سنڌ جي انتظاميہ. هاڻي سولائيءَ سان ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. انهيءَ زماني ۾ سکر ۾ ڪالرا قهر ڪري ڇڏيا هئا. هن ماڳ کان سواءِ ٻي ساري سنڌ هن آپدا کان آجي هئي. ڏوهہ بہ گهٽو گهٽجي ويا هئا. اڳي عورتن جا قتل گهٽا ٿيندا هئا. پر هاڻي اهي بہ گهٽجي ويا آهن. قتل جا ٻيا واقعا بہ

ايڪڙ ٻيڪڙ نظر اچي رهيا آهن. ان مان معلوم ٿي رهيو هو ته ماڻهن جون سماجي عادتون تبديل ٿي ويون آهن. سرڪاري ڪم ۾ گهٽا ٿي رهيا آهن. ڪراچي جي سامونڊي ڪناري وٽ هڪ دمدمو تيار ڪيو ويو آهي، جيڪو گهٽي پنڌ تائين سمنڊ اندر هيلو وڃي ٿو. تجارتي سامان جي آمد رفت سان لاڳاپيل آڪبوٽ هن جو پاسو ڏئي هاڪارينڊا آهن ۽ سڪر ڏانهن ويندا آهن. هيءَ سنڌوءَ وسيلي تجارتي ترقيءَ ناتي هڪ اهم قدم آهي. ڪراچيءَ ۾رسان سامونڊي ڪاريون آهن، جتي بهتر جنس جو لوڻ تمام گهٽو آهي. لارڊ هاب هائوس ڏانهن لکيل يادداشت نامي ۾ ۽ ان جو ذڪر ڪيو ويو هو. اهڙيون ڪاٽيون هلندين وڃي سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ختم ٿين ٿيون. انهن کي صاف ڪرائي کوٽائي واهه جي شڪل ڏئي سگهجي ٿي. هن واهه ۾ پاڻي مستقل بينو هوندو نه هن کي سانوڻ جي مينهوڳي متاثر ڪري سگهندي، نه وري طوفان ئي هن کي مشڪل بنائي سگهندو. ان ڪري آڪبوٽ هر موسم دوران ٻيا سولائيءَ سان ايندا ۽ ويندا.

هي واهه سنڌوءَ سان هڪ سڌو رابطو آهي ۽ ڪراچي هن آبي رستي جو هڪ مستقل بندر هوندو. جنرل سر چارلس سنڌوءَ جي ڇوڙ تائين ٻه آڪبوٽ مقرر ڪيا آهن جيڪي تجارتي مال کڻي ان ماڳ تائين پهچندا آهن. اهڙيءَ طرح وچ ايشيا جي تجارت لاءِ هڪ نئون رستو کلي پوندو ۽ اڄ يا سياڻي ان مان سنڌ کي تمام گهٽو فائدو ٿيندو ۽ جلد ئي سکي ستابي ٿي ويندي. اها فطري ڳالهه آهي هر ڪم جي ابتدا ۾ گهٽيون مشڪلاتون سامهون ايندين آهن جن کي هن ريت بيان ڪري سگهجي ٿو:

ڪراچيءَ کان اندرون سنڌ آڪبوٽن رستي تجارتي آمدرفت جا فائدا

"ڪراچي جا واپاري ڏڃٽا آهن يا ٿي سگهي ٿو ته اهي چالاڪ هجن، جيڪي مون کي ڏيڃاري رهيا آهن ته مان تجارتي سامان جي نقل حرڪت جو پاڙو ٽورو وصول ڪريان، پر اهي هن معاملي ۾ سوياراڪونه ٿيندا. مان حساب ڪتاب ڪري پاڙو ڪرايو اڳيئي تمام گهٽ ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن هو ائين نه ٿا ڪن ته پنهنجا آڪبوٽ خريد ڪن. سوئرن کي اناج زبردستي ته نه ٿو ڪارائي سگهجي. جيڪڏهن هي واپاري پنهنجو تجارتي سامان پاڙي جي مقرر اڳهه سان آڪبوٽن وسيلي مٿي کڻي وڃڻ نه چاهين ته انهن لاءِ اٽ ته موجود آهن، جيڪي شڪارپور تائين سفر ۾ پنج هفتا لڳائيندا. جڏهن ته آڪبوٽ اتي پهچڻ ۾ فقط سورهن

ڏينهن وٺي ٿو. اٽن واري تجارتي قافلي سان هٿيار بند پهريدار به ساڻ ڪٽيا آهن. پر پوءِ به يقين ڪونہ هوندو آهي ته سات سلامت رهي سگهندو الائي نہ. جڏهن ته آڳبوٽ جو سفر بنا ڪنهن خوف خطري جي هوندو آهي ۽ فقط هڪڙو ماڻهو حفاظت لاءِ ڪافي هوندو آهي. پر قافلي جي هر هڪ اٽ لاءِ به ماڻهو ضروري هوندا آهن. هڪ مهار کان ڇڪيندو آهي ۽ ٻيو پهرو ڏيندو هلندو آهي. اهڙيءَ طرح هر هڪ قافلي سان ويهن کان ٽيهه پهريدار ضرور ڪٽيا آهن. ڪي قافلا منزل مقصود تائين پهچڻ لاءِ ٽي مهينا وٺي ويندا آهن. اهڙين مشڪلاتن هوندي به واپاري آڳبوٽ لاءِ مون وٽ ڪونہ ايندا آهن. اهڙو موشو سندن چالاڪي هوندي آهي، پر ڪاڪرن جي حساب ڪتاب سان هنن ماڻهن سان پڄي سگهجي ٿو.

شڪارپور جا واپاري ڪجهہ وڌيڪ دوراندیش آهن ۽ سمجهندا آهن ته آڳبوٽ گهٽ ۾ گهٽ ٻيو نہ ته پنهنجي ٻارڻ جو حساب ته ونندا. ان کان سواءِ ٻي اهم ڳالهہ اها هوندي آهي ته اهي سدائين تيار هوندا آهن، رڳو سامان لڏڻ جي دير هوندي آهي. جيڪڏهن آڳبوٽن سان لاڳاپيل عملدار ڪيڏانهن وڃڻ نہ چاهيندا آهن ته مان انهن تي زور ڪونہ رکندو آهيان. اهو ضروري هوندو آهي ته اهي عملدار اتان جي ماڻهن کي به سڃاڻيندا هجن، پر تجارتي آڳبوٽن لاءِ ائين ڪونہ هوندو آهي. جيڪڏهن سامان قيمتي هوندو آهي ته تجارتي آڳبوٽ پاڙو ڪجهہ وڌيڪ ونندا آهن. منهنجو تجربو ٻڌائي ٿو ته آڳبوٽن جي تجارتي آمد رفت سرڪار پنهنجي هٿ هيٺ نہ رکي، پر واپارين جي حوالي ڪري ڇڏي. انهيءَ ڪري واپاري تجارتي آمدرفت لاءِ اٽن جي قافلن مان هٿ ڪڍي ويندا. جيڪڏهن چاهيندا به ته ائين ڪري ڪونہ سگهندا. اهڙيءَ ريت تجارتي آمدرفت ۾ تيز رفتاري اچي ويندي. پاڙي ڪرائي جو تعين طلب کي ڏسي ڪيو ويندو. جيڪڏهن فائدو گهٽو ٿيندو ته ڪي، خانگي ماڻهو به آڳبوٽ خريد ڪري تجارتي مقصدن لاءِ ڪتب آڻيندا. پر ان لاءِ چٽڪ هڪ ننڍڙي ٻارڙي کي پالي نپائي وڏو ڪبو.

ڪٽڪ جي سني اُپت ۽ ڏيساور نيڪالي

هن قسم جي بهترين صورتحال کي وڏي پيداوار جي هٿي ملي وئي آهي. 1846ع واري زراعت کي جنگين، بيمارين، ماڪڙ ۽ درياهي چاڙهہ ۾ ڪو نقصان ڪونہ پهچايو هو. تنهن ڪري اناج جا اگهہ هيٺ لهي اڏ بها

تي پهتا هئا. تالپر خاندان جي اقتدار ۾ اچڻ واري دور کان وٺي اج تائين سنڌ کڏهن ب کٽڪ برآمد کانه ڪئي هئي. پر سدائين درآمد ڪندي هئي. سنڌ 1846ع ۽ 1847ع ۾ پهريون پيرو بمبئي وسيلي کٽڪ انگلينڊ ڏانهن برآمد ڪئي هئي. ۽ تمام گهٽو ناڻو ڪمايو هو. چاکاڻ ته اها ڪٻناڻا جي کٽڪ کان وڌيڪ سخت، خشڪ ۽ ڳوڙي هئي ۽ ڪلئي ماركيٽ ۾ ان جو اگهه في ٽن جي حساب ويهه شلنگ وڌيڪ هو. سر چارلس نيپئر يارهن هزار ٽن کٽڪ ڏل ۾ ورتي هئي. جيڪا هن آئرلينڊ کي ڏني هئي. جيڪو ان وقت ڏڪار جي ور چڙهيل ۽ انگلينڊ واري کٽڪ جي اگهه کان ٽيون حصو گهٽ اگهه تي ڏني هئي. لارڊ ايلنبرو اتان جي وزيرن کي کٽڪ جي سولي پهچ جو ٻڌايو هو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي کٽڪ آئرلينڊ جي ماڻهن جون تڪليفون گهٽائي ورتيون هيون ۽ سنڌ جي پيداوار ۾ اضافو ڪيو هو. اهڙا قدم آئرلينڊ ۽ سنڌ لاءِ فائدي وارا هئا، پر پوءِ اهڙين فائدي وارين ڳالهين کي رد ڪيو ويو هو.

کٽڪ جي سٺي فصل لهڻ ڪري سرڪار جي پيداوار گهٽجي وئي هئي. چاکاڻ ته ڏل جنسن جي شڪل ۾ ڏني وئي هئي. پر پوءِ به ايتري گهٽي هئي جو انتظاميه جي خرچ پرڻ کانپوءِ فوج جي خرچ جو پورائو ٿي ويو هو. سر چارلس لاءِ انساني ڀلائي واسطي پيداوار ثانوي حيثيت رکندي هئي. سندس خواهش هئي ته سنڌ ۾ کابه شيءِ درآمد نه ٿئي ۽ سنڌ خود ڪفيل رهي. سندس اهو به نقطئه نظر هو ته انتظاميه ۽ بچاءَ جي خرچ کان محصول واري پيداوار گهٽي وڌيڪ نه هجي. جيڪڏهن اها وڌي وئي ته سرڪار کي مجرم سمجهڻ گهرجي. پر اهڙن خرچن کي گهٽائڻ پنهنجو مقدس فرض سمجهڻ کپي. ائين ب نه جو انتظاميه جي حالت رحم جوڳي ٻڌجي وڃي. سندس مقصد هو ته اهڙن ضروري ادارن کي صفا مفلوج بنائي نه ڇڏجي. جڏهن سنڌ وڌي سڪر واري ٿي وئي، ماڻهو ب سکيا ستابا ٿي ويا ته بمبئي جي الزامن هٽڻ واري ڏر جا تاڪ لڳي ويا جيڪي چوڻ لڳا هئا ته اهي سڀ ڳالهيون ڪوڙيون آهن جن تي اعتبار ڪري ڪونه ٿو سگهجي. اهو چوڻ ب غلط آهي سنڌين جي گهرن جي اڳڻ ۾ اَنَ جون پليون موجود آهن. پر حقيقت اها آهي ته اهي ويچارا مانيءَ جي ڪِيي جا ب محتاج آهن ۽ ڏڪار کين لاچار ڪري ڇڏيو آهي. اهو سر چارلس جي جهالت ڪري ائين ٿيو آهي.

اهڙيون ڳالهيون اخبارن وسيلي انگلينڊ پهتيون هيون، جيڪي وري اتان جي اخبارن ۾ سچ سمجهي ڪنيون هيون.

آبپاشي نظام جي سڌاري لاءِ واهن جي کوٽائي

سر چارلس اهڙين اجاين ڳالهين ڏانهن ڪنهن به قسم جو ڌيان ڪونہ ڏنو هو ۽ پنهنجي انتظامي ڪمن ۾ لڳو رهيو. آبپاشي نظام جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ واهن جي کوٽائي جو ڪم تيز رفتاريءَ سان هلي رهيو هو. هي ڪم ڪئپٽن پيٽ جي نگراني ۾ ٿي رهيو هو. جيڪو سندس حوالي ڪيو ويو هو. هي ڏاهو ۽ ذات ڏٽي عملدار هو. ان ڪري جنرل چارلس کي پڪ ٿي وئي هئي تہ اهو ڪم صحيح طريقي سان مڪمل ٿي ويندو ۽ جيڪڏهن هندستان سرڪار خرچ پکي ۾ واهر ڪئي تہ سنڌ لاءِ خوشحاليءَ جو رستو کلي پوندو.

درياهه رستي تجارت لاءِ اٽڪ تائين سروي

ان ڳالهہ کي نظر ۾ رکي هن ڪيترائي منصوبا جوڙيا هئا ۽ ان مقصد کي آڏو رکي تحقيق ڪرڻ جي ارادي سان ڪيترا آگبوٽ اٽڪ به موڪليا هئا. ڪيس اميد هئي تہ هن وڏي درياه وسيلي تجارتي آمد رفت شروع ڪري سگهجي. اهڙيءَ ريت هن درياه جي پرتي ڪنڊڙ شاخن وسيلي به تجارت جي ابتدا ڪري سگهجي ٿي. پر ڪامورا شاهي جي اجائي دير ڪرڻ ڪري سندس سيئي منصوبا متيءَ ۾ ملي ويا هئا ۽ سيئي آسون اميدون هوا اڏائي وئي هئي. هن جيڪي به منصوبا تيار ڪري مٿي موڪليا هئا تن جو ڪيس هاڪاري ناڪاري جواب به ڪونہ ڏنو ويو هو.

نيپئر جي منظم ڪيل فوج کي مختصر ڪرڻ جو حڪم

نہ رڳو اهو پر هن جيڪي پنجاب خلاف جنگ لاءِ جيڪا بهترين فوج منظم ڪئي تنهن کي ختم ڪري ڇڏڻو پيو هو. هن جو اهو سڻو موقعو هو جنهن، جو هن فائدو به ورتو هو. ان ڪري هن جنوري 1847ع ۾ هڪ حڪم جاري ڪيو هو جنهن ۾ سنڌ جي اهميت تي روشني وڌي هئي. منظم ڪيل فوج کي ختم ڪيو ويو هو.

"سنڌ جي فوج کي ختم ڪرڻ جو حڪم ڪيو پيو وڃي. ان ناتي فوج جي تعداد گهٽايو ويندو. پر سنڌ جي سرحد واري علائقي جي قلعن

اندر فوج رکي، اها مختصر فوج سنڌ جي امن امان لاءِ موجود هوندي، جيڪا اڳين ٻن سالن کان وٺي هتي موجود آهي. پر لاهور جي سرڪار ۽ ان جي فوج جي سرگرمين کي ڏسي هندستان سرڪار پنهنجي طرفان ضرور فوج رکندي.

پنجاب کان خوف خطري جو احساس وڌي رهيو هو. چاڪاڻ ته ستلج واري علائقي ۾ انگريزن ڪجهه سوين ماڻي ورتيون هيون. تنهن ڪري سنڌوءَ وسيلي مٿي ويندڙ فوج جو تعداد گهٽايو ويو هو.

سنڌ ۾ رهندڙ مختصر فوج، هن مانائتي صوبي جي امن امان لاءِ آهي. هتان جا ماڻهو امن امان سان هلي رهيا آهن ۽ قانون جو احترام ڪري رهيا آهن. اهڙيون ڳالهيون هتي رهندڙ فوج لاءِ وڏي واهر آهن. اهو ڏسي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي رهي آهي، چاڪاڻ ته فوج جو انهن ڏانهن رويو به سٺو ۽ همدردانه آهي. انگلينڊ به هن پرامن صوبي ڪري خوش آهي، جنهن کي انگريزن فوج فتح ڪيو هو. انهن انگريز عملدارن جي ڏاڻءَ ۽ ذات کي مڃتا ملڻ گهرجي. جيئن سنڌ سرڪار جي هر ڪاتي کي هلائڻ جي ابتدا ڪئي هئي ۽ انهن عملدارن جي عقل ۽ دانش کي داد ڏيڻ گهرجي جن عدل ۽ انصاف کي قائم رکڻ لاءِ رات ڏينهن رت ولوڙيو. انهن ماڻهن جا به احسان آهن، جن هن صوبي جي انتظاميه کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ جاکوڙيو هو. سنڌ جي ماڻهن ۾ پيرا پنهنجي شرافت جو مظاهرو ڪيو هو. هڪ ان وقت جڏهن سنڌ جي ساري فوج، ڪچيءَ واري جابلو علائقي جي ڏاڙيلن کي ختم ڪرڻ لاءِ هلي وئي هئي. ٻيو پيرو تڏهن جڏهن هيءَ فوج پنجاب تي حملي ڪرڻ لاءِ بهاولپور ۾ موجود هئي.

فوج تي خرچ انگريز فوج سنڌ کي فتح ڪري هتان جي غلام قوم کي آزاد ڪرايو هو ۽ ڏاڙيلن جي آزار کي ختم ڪري، امن امان قائم ڪيو هو. ان کان سواءِ هن فوج ڪمپنيءَ جي خزاني ۾ سنڌ جي پيداوار جو به اضافو ڪيو هو. تنهن ڪري هي محترم ۽ باوقار فوج جتي اڳئين مالي سال دوران عام نوعيت ۽ خاص نوعيت جي خرچ جا ڪل انگ اکر پندرهن لک هڪ هزار ست سؤ چوونجاهه رپيا هئا جنهن ۾ به هزار چار سو پوليس وارن جون پگهارون به شامل سمجهيون وڃن، جن مان کي گهوڙيسوار ۽ پيادل هئا، جڏهن ته ان سال جي پيدوار ايڪيتاليهه لک ٻائيتياليهه هزار نو سو ٻارهن رپيا هئي. باقي بچت واري پنجويهه لک

رقم فوج لاءِ کنيل قرض ۾ واپس ڪئي وئي. هي خرچ سنڌ جي فتح تي ڪونہ آيو هو. پر ان کان اڳ واري سنڌ جي والار ۽ پنجاب تي ڪيل حملي دوران فوج تي آيو هو.

سنڌ جي فتح کان هن فوج تي ڪو گهٽ خرچ ڪونہ ٿيو هو. پر اهو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ذمي هو. فتح کان پوءِ ٻائيتاليهہ لک ستٽيهہ هزار چار سؤ پنجٽيهہ روپيا خرچ گهٽجي ويو آهي. چاکاڻ تہ اها رقم ڊُٻي حيدرآباد واري جنگ کان پوءِ کان وٺي، اڄ تائين وصول ڪري، سرڪاري خزاني ۾ جمع ڪرائي ڇڏي آهي. سول گورنمينٽ ۽ پوليس تي آيل خرچ ان کان علاوہ آهي.

سنڌ ۾ الڳ الڳ هنڌن تي فوج رکڻ جا انتظامي کارڻ

فتح کان اڳ وارو سارو خرچ تہ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي ذميواري آهي، پر ان کان پوءِ اسان ڪمپنيءَ کان هڪ پئسو بہ ڪونہ ورتو آهي. انگريزن جي فوج 1842ع ۾ ڪراچي ۽ سکر تي قبضو ڪري ورتو هو. پر جيڪڏهن ٽالپر سنڌ جا حڪمران هجن ها ۽ ان فوج کي سنڌ مان ڪڍي ڇڏين ها جيڪا هڪ ٻئي کان چار سو ميل پري هئي. جڏهن تہ ڪراچي پرسان حيدرآباد ۾ اتان جي ۽ سکر پرسان خيرپور جي ميرن جي فوج موجود هئي. اهي فوجون وچ سنڌ ۾ ملي ڪراچي تي حملو ڪن ها. تہ سکر واري فوج ڪراچي واري فوج جي واهر ڪري ڪانہ سگهي ها ۽ جيڪڏهن سکر واري فوج تي حملو ڪيو وڃي ها تہ ڪراچي واري فوج مدد ڪري ڪانہ سگهي ها. جيڪڏهن مدد لاءِ ٻئي پاسي کان فوج موڪلي وڃا ها. تہ ان کي پهچڻ ۾ پريا پنج مهينا لڳي وڃن ها. اسان پنهنجن قبضن کي برقرار رکي سگهون يا نہ رکي سگهون ها. اها ڳالهہ پنهي حڪمرانن جي عقل تي آڌاريل هئي. چاکاڻ تہ اهي سکر ۽ ڪراچي جي وچ واري مرڪزي علائقي جا حڪمران هئا ۽ هڪ لک فوج سندن ڪمانڊ هيٺ هئي.

مختلف هنڌن تي ورهائجي ويل فوجون وڌيڪ ڳٽرا ٿي وڃن ها. چاکاڻ تہ هنن لاءِ پوئتي موٽڻ جا سڀ ڳٽا بند هئا.

لارڊ ايلنبرو 1843ع ۾ جنگي سرگرمين جو حڪم ڏئي، ڪابل کان شڪست کائي موٽندڙ فوج کي قتل عام کان بچائي ورتو هو. جيڪا ان وقت سنڌ ۾ موجود هئي. ان کان سواءِ هن هندستان جي انگريز

شهنشاهت جي اتر – اولهه واري سرحد کي وڌيڪ محفوظ ڪري ورتو هو. جيڪڏهن ڏسجي تہ فوجي نقطئہ نگاهہ کان سنڌ هڪ اهم جڳهہ آهي. جيتري قدر تجارت جو تعلق آهي تہ ان لاءِ سنڌو موجود آهي. جنهن وسيلي تجارتي آمد رفت ڏاڍي سولي آهي. پنجاب لاءِ بہ هيءَ ڏرتي ڪنجيءَ جي حيثيت رک ٿي.

جيتري قدر فتح جو تعلق آهي تہ ان ۾ بہ سکر ۽ ڪراچي ۾ رهيل قابض فوجن حصو ورتو هو. جنهن ۾ هڪ فوجيءَ جو بہ اضافو ڪونہ ڪيو ويو آهي. سنڌ کي فقط ان ئي فوج فتح ڪيو هو جيڪا اڳي اتي قابض هئي ۽ سکر ۾ رهيل هئي.

هيءَ اهڙي حقيقت آهي جنهن کي ورجائڻ جي ضرورت ڪانہ آهي. پر ساري حقيقت اها ڪانہ آهي جنهن کان اڳ واري سرحد پٽي پُڄ کان 'ٻاهڙ ميڙ' تائين پکڙيل هئي. پر هاڻي اها اڳتي وڌي سنڌ جي اولاهين سرحدي پٽيءَ وٽ وڃي بيٺي آهي. سنڌ ۾ گئريسن فوج رکڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانہ آهي. نہ وري اضافي لشڪر جي ڪوٽ محسوس ٿيندي. جنهن جو ٿوٿو وڃي بمبئي جي فوج تي پوي. هاڻي هتي فقط فتح واري فوج جي رهڻ جي ضرورت آهي. هڪ بہ فوجيءَ کي هتان ٻاهر ڪونہ ڪڍيو ويندو. سنڌوءَ تي هلندڙ تجارت بہ بند ڪانہ ٿيندي. پوءِ پلي پنجاب جي تجارت بہ کولي وڃي.

هن وقت سنڌ جي امن امان لاءِ فوج کان سواءِ پوليس بہ رکي وئي آهي. خرچ پکي لٽي جيڪي چار ڏوڪڙ بچن ٿا هندستان سرڪار جي خزاني ۾ جمع ڪرايا وڃن ٿا. فوج تي ايندڙ خرچ بمبئي سرڪار جي ذميواري آهي. جنهن لاءِ سنڌ خرچ ڪانہ پريندي. پر پوءِ بہ اهو خرچ سنڌ برداشت ڪري رهي آهي. جڏهن تہ هندستان سرڪار جي ٻين صوبن لاءِ ائين ڪونہ آهي.

آفيم ۽ ٻئي واپار مان فائدو

سنڌ جي فتح ڪري بمبئي سرڪار جي پيداوار تمام گهٽي وڌي وئي آهي. اڳي آفيم جي سمگلنگ سنڌ وسيلي ٿيندي هئي جيڪا هاڻي ختم ٿي وئي آهي. پر هاڻي بمبئي سرڪار کي هن نشيدار شين جو واپاري ڪندي، بي حساب فائدو ٿيندو آهي. ان کان سواءِ ڪراچي ۽ سکر جي وچ ۾ ڏاڍي تيز رفتاري سان تجارت هلي رهي آهي. جيڪڏهن انگريزن

ستلج وارو علائقو جيتي ورتو ته اهو واپار پنجاب تائين پکڙجي ويندو ۽ سنڌوءَ جي پرتي ڪنڊڙ شاخن وسيلي جيڏانهن ڪيڏانهن هلي سگهي ٿو. ان ڪري انگريز واپارين کي وڏو فائدو ٿيندو. لارڊ ايلنبرو جي مرضي هئي ته سکر جو نالو وڪتوريا آن انڊس رکيو وڃي، جيڪو وچ ايشيا ڏانهن ويندڙ واپاري شين جو پاندار بڻجي ويو آهي.

فاتح ۽ مفتوح

"سنڌ فوج" جي ريجمينٽن ۾ اها فوج ملازم هئي، جنهن سنڌ کي فتح ڪيو ۽ ان کان پوءِ اتي قبضو ڪيون ويٺي آهي. ان واقعي کي هاڻي چار سال گذري ويا آهن پر هتي نه ته انگريز سرڪار خلاف ڪا سازش ۽ بغاوت ٿي آهي، نه وري ڪنهن قسم جي دشمني نظر اچي ٿي جيڪا انگريز حڪومت يا خانگي طور ڪنهن انگريز خلاف هجي. نه وري ڪنهن فوجي عملدار يا فوجي سپاهي هتان جي ماڻهن کي آزاريو آهي، جو اهڙي شڪايت پيدا ٿي هجي. فاتح ۽ مفتوح ماڻهن جي وچ ۾ ڪنهن به قسم اٽڪٻٽ ڪانه آهي. جيتري قدر مفتوح لفظ جو تعلق آهي ته اٽڪل ست سال اڳ هڪ ظالم خاندان غداري ڪري، هتان جي حڪمران کي قتل ڪري پنهنجي حڪومت ۽ خوف توڙي دهشت جو راج قائم ڪيو هو. اسان ته هنن ماڻهن کي ذلت ۽ غلاميءَ مان آزاد ڪيو آهي. تنهن ڪري هنن ماڻهن کي مفتوح چئي ڪونه ٿو سگهجي.

فوج ۽ انگريزن جو شان ۽ وقار آهي، جو انهن ميائيءَ ۽ حيدرآباد واريون جنگيون ڪٽي ورتيون هيون. جنگ جرئت تي ڪٽبي آهي، پر اها ته وڌيڪ جرئت ۽ بهادري هوندي آهي، جڏهن فاتح فوج ۽ مفتوح ماڻهن جي وچ ۾ دوستاٽا ناتا پيدا ٿي وڃن ۽ ماڻهو پرامن ٿي وڃن.

اها فوج اوهان جي محنت ۽ خوف جو نتيجو آهي. اهي ريجمينٽون موٽي پنهنجي پريزيڊنسين پهتيون هيون. اهي فوجون انهن ماڻهن لاءِ اعزاز جو ڪارڻ بڻجي ويون، جن نهايت سچائيءَ سان پنهنجا منصبي فرض سرانجام ڪيا هئا، جن جي بهادري ۽ جرئت جي پنهنجي حڪومتن ۽ انگلينڊ جي تاجدار تعريف ڪئي هئي ۽ منظم فوج لاءِ اهو وڏي ۾ وڏو اعزاز هو.

مون کي هن وقت سنڌ جي گورنر جو معزز عهدو آهي. ان کان سواءِ بمبئي جي فوج جي هڪ حصي جو ڪمانڊر آهيان، جيڪا هندستان

سرڪار جي نئين سرحدي پٽيءَ سان پنهنجو منصبي فرض ادا ڪري رهي آهي. هاڻي ته اهو شخص اوهان جي ماتحت فوجي جنرل آهي، جيڪو پوريءَ ريت باخبر آهي ته توهان ڇا ڪيو آهي ۽ ڪيترا ڏک ۽ ڏڇا ڏنا آهن. اها به خبر آهي ته اوهان ان فوج کي ڇو ختم ڪري رهيا آهيو جنهن هندستان سرڪار جي اعزاز ۽ واڌارو ڪيو آهي. مان ان فوج جي خوبين ۽ خامين جو معترف آهيان ۽ هنن جيڪا مون سان مدد ڪئي هئي تنهن لاءِ مان سندن ٿورائتو آهيان. هيءَ فوج جنهن جرئت جو مظاهرو ڪري بهاولپور ڏانهن وڌي هئي، سا بي مثال هئي. هن فوج، جهڙي اهم ۽ بهادر فوج ساري هندستان ۾ ڪانه لينديءِ، جنهن تي پنهنجي ڪمانڊر جو اڪٽ اعتماد هجي.

❊❊

سر چارلس نيپئر ڪامياب فوجي ڪمانڊر ۽ بهترين منتظم

سنڌ جي اها فتح سر چارلس جي جرئت ۽ بهادريءَ جو نتيجو هئي. جنهن ڪري سندس دشمن جو هيانءُ سڙي ويو هو. چاڪاڻ ته اهو اهڙيءَ سچائيءَ جو اظهار هو جيڪو هنن ماڻهن لڪائڻ پئي گهريو. هنن ماڻهن جي ذهني تڪليف ان وقت رهندو به وڌي هئي جڏهن هن جون لارڊ ايلنبرو ۽ ڊيوڪ آف ويلنگٽن تعريفون ڪيون. انگلينڊ جي تاجدار به ڪيس "ليفٽيننٽ جنرل آف انڊيا" جي عهدي تي ترقي ڏني. هن وقت تائين اهڙو عهدو فقط ڪمانڊر ان چيف لاءِ مخصوص رهيو آهي. جڏهن ته لارڊ ايلنبرو ڪيس هن قسم جي اعزاز سان نوازيو آهي:

"هتي مون کي سر چارلس نيپئر جي جرئت ۽ بهادريءَ جي تعريف ڪرڻ غير ضروري محسوس ٿي رهي آهي. مان جڏهن گورنر جنرل هوس ته مان سندس دليريءَ ۽ جرئت کي ڏسي اهڙا ڪم ڪيا هئا، جن مان محسوس ٿيندو ته مان سندس قدر ۽ احترام ڪري رهيو هوس. مان سمجهان ٿو ته منهنجي هندستان مان هلئي وڃڻ کان پوءِ جيڪي هن ماڻهوءَ منصبي فرض ادا ڪيا آهن، سي انهن کان به عظيم آهن جيڪي هن منهنجي ايامڪاريءَ دوران سرانجام ڪيا هئا. پر ڪيس سندس مان ۽ شان مطابق ڪوبه اعزاز ڪونه ڏنو ويو آهي. هن ڪچيءَ جي جابلو علائقي جي ڏاڙيلن خلاف جيڪا جنگي مهم شروع ڪئي هئي، جيڪا ميانيءَ حيدرآباد وارين جنگين کان به اهم هئي. هي ٻئي جنگي واقعا

تاريخ جو حصو بڻجي چڪا آهن. هنن فتحن مان ب معلوم ٿي رهيو آهي ته هو نهايت عقلمند انسان ۽ ڏاهو فوجي ڪمانڊر آهي جيڪڏهن ڪاب سرڪاري انتظاميه ماڻهن کي خوش ڪري ۽ انهن جو اعتماد بحال ڪري ٿي ته پوءِ هن چوڻ ۾ ڪنهن ب قسم جو وڌاءُ نه آهي ته سر چارلس هڪ وڏو ۽ ڪامياب منتظم هو. ستلج خلاف مهم دوران ڪيس اڳواٽ اطلاع ڪونه ڏنو ويو هو ته فوج تيار هئڻ گهرجي. پر هن حڪم ملڻ کان فقط ٻن ٽن هفتن اندر پندرهن هزار فوج، ملتان خلاف منظم ڪري ورتي جنهن سان هڪ سو توپون ب گڏ هيون. هن جي پنڌيان پرامن سنڌ هئي. دنيا کي ڊيڪارڻ لاءِ اهو ڪافي هو ته جنگ ۽ ان لاءِ سندس اختيار ڪيل حڪمت عملي بي مثال هئي. ان لاءِ هن نه رڳو ساراهه جوڳو بندوبست ڪيو هو يا عدل ۽ انصاف سبب سندس حڪومت کي عوامي مڃتا ملي هئي، پر ڪيس فوجي نقطئه نظر کان ب وڏي اهميت حاصل هئي. چاڪاڻ ته هن سنڌ ۾ فتحون ڪري جنگي صورتحال کي تبديل ڪري ڇڏيو هو. پر هن ملڪ ۾ اهڙين اهم ڳالهين کي معمولي سمجهيو ويندو آهي. اهي ٿورا ٽڪا ماڻهو ب اهڙن واقعن کي اهم ڪونه ٿا سمجهن، جيڪي پاڻ انهن جنگين ۾ موجود هئا. مانَ چوان ٿو. ته هن ماڻهوءَ جي اهم خوبين ۽ خاصيتن کي ڏاڍي دير سان محسوس ڪيو ويندو ۽ سر چارلس جي مري وڃڻ کان پوءِ هتان جي ماڻهن کي معلوم ٿيندو ته هيءُ عظيم انسان نه رڳو ڪامياب فوجي ڪمانڊر هو. پر سول حڪومت هلائڻ ۾ ب ڏات ڏٽي هو. اهڙين ٻنهي ڳالهين جو هڪ جاءِ سنگم وڏيءَ دانشمنديءَ جي علامت هوندو آهي."

سکيءَ ستابيءَ سنڌ تي ڏاڙلن جو آزار ۽ انگريز فوج

سنڌ هاڻ ڏاڍي سکي ستابي ٿي وئي آهي، پر ان جي سرحدي پٽي ڏاڙيلن جي آزار کان آجي ڪانه آهي. 1846ع جي پچاڙيءَ ۾ بگٽين کي مرين ماري مڃايو. ان کان پوءِ کيتران ۽ مزاري قبيلن ب هنن کي ٿو ڪٽا ڪري ڇڏيو. بعد ۾ دريا خان جي سربراهيءَ ۾ جڪراڻين ب هنن سان جهيڙو ڇيڙيو هو جيڪي اڳي بگٽين سان ٻٽ ۽ جهُٽ هوندا هئا. هاڻي اهي ساڻيا بگٽي، ڊيره واري علاقي ۾ پوکي راهي ڪري پيٽ گذر ڪري رهيا آهن ۽ هڪ جاءِ تي ويهي رهيا آهن، پر سندن پوکون ڪونه ٿيون، تنهن ڪري هي بک کان ڇٽا ٿي ڏاڻن ۽ ڦرين ڪرڻ جي غرض سان

سنڌ ڏانهن اچڻ لڳا آهن. ان صورتحال کي ڏسي انگريز گهوڙيسوار اڳتي وڌي کين مهاڏو ڏيڻ لڳا. ليفٽيننٽ مور سندن اڳواڻ هو جيڪو جکراٽين کي ساڻ ڪري اڳتي وڌيو هو. پهرئين حملي ۾ بگٽين هن کي شڪست ڏني، پر بعد ۾ هن جهنگ ۾ وڃي گهٽن کي قتل ڪري ڇڏيو جن ۾ هنن جو قبائلي سردار به هو.

انگريز فوج جي پوئتي هٽي حملي لاءِ تياري

ان کان پوءِ هو جڏهن ٻاهر نڪتا تہ مور ڏٺو تہ اهي تعداد ۾ تمام گهٽا هئا. تنهن ڪري هو پوئتي هٽي ويو ۽ جکراٽين کي مقابلي ڪرڻ جو چيائين. جن چيو تہ اسان ساڻن مقابلو ڪري ڪونہ سگهنداسون. ان کان پوءِ هن جکراٽين کي بگٽين جي گهوڙن کي مارڻ ۽ کين تلوار سان قتل ڪرڻ جو حڪم ڪيو. پر هو ائين ڪري ڪونہ سگهيا. تنهن ڪري انگريزن جي فوج موٽي اچي ميرپور پهتي هئي، جتي ڪرنل استئڪ جي ڪمانڊريءَ ۾ فوج پهچي چڪي هئي. ان کان سواءِ ليفٽيننٽ گريوز به هن ماڳ تي پهچي چڪو هو.جنهن کي پڻ بگٽين شڪست ڏني هئي. بگٽين جي ڏاڙن جي اهڙي خبر شڪارپور موڪلي ڏني هئائين. ڪرنل استئڪ سان بهادر گهوڙيسوار گڏ هئا. ان کان سواءِ گريوز جي اطلاع موڪلڻ تي شڪارپور مان رائيفلن وارا ڪجهہ فوجي به پهچي ويا هئا. ڪرنل شاهيمرز ڏانهن اطلاع موڪلڻ وساري ڇڏيو هو .جتي گئريسن فوج ويٺي هئي. جيڪا اڃ ڏانهن وڌي بگٽين جي موٽ وارو رستو روڪي بيهي ها. بگٽين تي جلدي ۾ حملو ڪرڻ ضروري هو.

ڪرنل استئڪ جي غلطيءَ ڏاڙيلن جي دل وڌائي ڇڏي

ڪرنل استئڪ ميرپور ۾ چئن ڪلاڪن کان پوءِ گهوڙيسروار وٺي اڳتي روانو ٿيو. پر فوج ۾ وهٽن لاءِ پاڻي ڪٽڻ وساري ويٺو هو. هي ساري رات سفر ڪندو باک ٿڪيءَ جو وڃي بگٽين وٽ پهتو جيڪي ڊپ ۾ ويٺا هئا ۽ ڏاڙي ۾ ڦريل چوپائي مال کي ڪاهي وڃي رهيا هئا. بگٽين جا اٽ سو ماڻهو جن وٽ مقابلي لاءِ فقط تلوارون هيون، جيڪي تلوارن سان ڍالون ڪڙڪائيندا، وڏا آواز ڪندا فوج مٿان ڪاهي آيا. استئڪ وٽ ادائي سو گهوڙيسوار هئا. جن وٽ ڪاربائينس ۽ پستول هئا، پر هنن سان مقابلي ڪرڻ جو پوتو نہ پائين ميرپور موٽي آيو. پاڻ سان پاڻي نہ کڻڻ ۽ اوٺ موٽ

جي سفر ڪري وهڻ ۾ فوجي اڄ ۾ ساٹا ٿي ڪري پيا هئا. ڪرنل موٹي اچڻ جو ٻڌو هو تہ بگٹي پڪيءَ زمين ۾ دڙي تي هئا ۾ وچ تي وڏي ڪاهي موجود هئي. تنهن ڪري ڪرنل استئڪ کي معاف ڪيو ويو هو. پر بعد ۾ پتو پيو تہ هڪ ننڍڙي دڙي هئي ۾ ڪاهي تہ بلڪل ئي ڪانہ هئي. ليڪن بعد ۾ پتو پيو تہ انهيءَ ايراضيءَ ۾ سراب ماٹهوءَ جي نظر کي ڏکو ڏيندو آهي ۾ انگريز ڪماندر ٻہ سراب جو ڏوکو ڪائي ويو هو. انهيءَ ويل اسلام خان بگٹيءَ پنهنجي ماٹهن کي چيو تہ هو پنهنجي زندگي تان آسرو لاهي ويهي رهيو آهي. تنهن ڪري هو جابلو علائقي ڏانهن هليا ويا ۾ گهوڙيسوار ٻہ موٹي آيا. جبل ۾ پهچڻ کان پوءِ اسلام خان جي صحت بحال ٿي وئي. اتي ويهي ان سردار جي خيرات ڪئي وئي، جنهن کي جهنگل ۾ قتل ڪيو ويو هو ۾ قسم کنيو ويو تہ جڪراٹين سان هڪ هڪاٹي ٽيندي ۾ کين ڪڏهن ٻہ معاف ڪونہ ڪيو ويندو. انگريز گهوڙيسوار هن مهم ۾ ٻہ ناڪام ٿيا هئا. تنهن ڪري نئين طريقي سان سوچيو ويچاريو ويو هو. ان کان پوءِ نئون بندوبست ۾ جوڙجڪ ڪيو ويو. جنهن مان ثابت ٿيو تہ ڏاڙيل مختلف ٽولين ۾ ورهائجي ويا هئا. ليفٹيننٹ ينگ هسبنڈ پوليس جو ڪماني هو. جنهن حملو ڪري ڏاڙيلن جي هڪ وڏي ٽولي کي پڇڙ تي مجبور ڪري ڇڏيو هو. ڳالهہ هن ريت هئي تہ ڪيس خبر پئي تہ ڏاڙيل ڦرلٹ ڪري وڃي رهيا آهن. اها ڦر ٽوري مال جي هئي. ينگ هسبنڈ ٻہ چوٹيهہ گهوڙيسوار ساڻ ڪري سندن ڪڍ لڳي پيو. ڏاڙيلن جو تعداد تمام گهٹو هو. ينگ هسبنڈ ٻہ پنجويهہ ميل سفر ڪري هڪ رڻ پٹ ۾ وڃي کين سوگهو ڪيو. ٽوري مقابلي کان پوءِ الف خان ڏهن بگٹين کي قتل ڪري ڇڏيو. جڏهن تہ ستن کي قيد ڪري ورتو هو. ان کان سواءِ هن ڊُورا کي جهلي ورتو هو جيڪو سندن سردار هو.

تر جي گٹي سؤ چوٹون کائي. ڪرنل استئڪ جي ٽوري غلطي ڪري ڏاڙيلن جي دل وڏي وئي هئي. جيڪي پاڻ کي ڪڱي مان يقين شاهہ سمجهڻ لڳا هئا. تنهن ڪري امکان اهو پيدا ٿي پيو هو تہ هتان بولان لڪ وارا بلوچ قبيلا اچي بگٹين سان سَلٹُ ڪن. اها ڳالهہ سوچي سنڌ مغل گهوڙيسوارن ۾ اٹ بردار فوج کي سنڌ جي سرحد ڏانهن روانو ڪيو ويو هو. بگٹي هاڻي تہ اتي ئي ڏڇي ۾ هئا. مري ٻہ هنن خلاف تلوارون ڪڍي ميدان ۾ لهي پيا هئا. جيڪي هار کائي ٽوري وقت لاءِ ماٹ ٿي ويا هئا.

بمبئيءَ واريءَ ڏر جا الزام

بمبئي وارا اهو سارو ڏوهہ سر چارلس تي ٽاڦي رهيا هئا. ڇاڪاڻ تہ هو انهيءَ زماني ۾ ڪيڏانهن وڃي ڪونہ ٿي سگهيو نہ وري واتان کا ٻڌڪ ٻاڦي ٿي سگهيو. کيس پنهنجي بچاءَ لاءِ ائين ڪرڻ کان سواءِ ڪو ٻيو رستو ٻہ ڪونہ هو. جيڪڏهن هو ڳالهائي ها تہ سندس مخالفن کي متس الزام هٽڻ لاءِ گهٽا عنوان ملي وڃن ها. هنن وٽ لکپڙهہ بيشمار ڪاغذ موجود هئا. ان ڪري اخبارن کي سول ۽ فوجي قسم جي غلطين سان لاڳاپيل هزارين حقيقتون ٻڌايون ويندیون. انهن اخبار وارن کي ٻڌايو ويندو هو تہ اهو سڀ انهيءَ ڪري ٿي رهيو آهي جو سول انتظاميہ ۽ فوج بدانتظاميءَ جو شڪار آهي، جنهن لاءِ هو افسوس جو اظهار ڪندا هئا. اهي ڳالهيون نفرت جهڙيون اخبارن وارن کي بمبئي ڪائونسل جا ميمبر لڪ چوريءَ ۾ پيا مڃرائيندا هئا ۽ هٿ سان ڪوڙا الزام گهڙيندا وٽندا هئا. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ٻہ اهڙن ماڻهن کي وڏا انعام ڏيندي هئي تہ جيئن اهي سر چارلس نيپئر کي وڌ کان وڌ بدنام ڪندا رهن. اهي ماڻهو هن جي غلطين ۽ جرئت خلاف بيان ڏئي هندستان جو تحفظ ڪرڻ چاهيندا هئا. جيڪڏهن هنن کي ٻيو ڪو الزام ڪونہ لبندو هو تہ هن جي خلاف اهو ضرور چوندا هئا تہ هن ظالم ڪمانڊر معصوم مزاج وارن تالپرن سان وڏو ظلم ڪيو هو ۽ سندس زالن سان تہ قهر جي انتها ڪري چڪو هو. هي اهڙو ڪٺور انسان هو جنهن تالپر عورتن کي پاتل سونا ڳهہ ٻہ ان مقصد سان لهرائي ورتا هئا تہ جيئن سندن مال غنيمت ۾ اضافو ٿئي. هن مير شهداد جي ڪراڙي والده جي پٽ توهين ڪئي هئي. کيس ذهني عذاب ڏيڻ لاءِ سندس لکيل پنهنجي پٽ ڏانهن خط کي کولي ڏٺو هئائين. سندس حڪومت دوران هن معزز عورت کي اجون ۽ بکيو رکيو ويو هو. ان کان سواءِ هن جي هيرن جواهرن مڙهيل سونن ڳهن کي بمبئي جي بزار ۾ وڪرو ڪيو ويو هو. اهڙيون الوٽيون ڳالهيون هنن پنهنجي مفاد خاطر ڪيون هيون ۽ عزت واري جي عزت کي ڪونہ ڏٺو ويو هو."

مير شهداد جي والده وارو الزام ۽ اصل حقيقت

هيءَ معزز عورت پنهنجي پيٽ سان گڏ رهندي هئي. جيڪا مرحوم مير ڪرم عليءَ جي بيوه هئي. سر چارلس نيپئر هنن ٻنهي معزز عورتن جي عزت ۽ وقار کي برقرار رکيو هو. جن کي ميائي جي جنگ کان پوءِ

نهايت ادب ۽ احترام سان رهايو ويو هو. پر ويهه لک استرلنگ پائونڊن جيتري رقم ٽالپر حڪمران جي خزاني مان ڪٽي ورتي هئي. اهي عورتون انهيءَ وقت شڪايت ڪري رهيون هيون. ڪين هر چيز جو محتاج بڻايو ويو آهي. بڪ مارڻ وارو ڪوڙو قصو به هنن عورتن ڏانهن منسوب ڪيو ويو آهي. جن هڪ مير جي مقبري جي تعمير تي ڏهه هزار پائونڊ استرلنگ خرچ ڪيا هئا. مير ڪرم علي جي بيوه هن عورت پنهنجي ايراني غلام مرزا خسروءَ وسيلي انهن ننڍن ميرن جي مدد سان هڪ منصوبو جوڙيو هو جيڪي علي مراد جي دربار ۾ رهندا هئا. ان منصوبي مطابق مير شهداد ڏانهن هڪ خط موڪليو هو. اطلاع ملڻ کان پوءِ ان قاصد کي سرحد وٽ روڪيو ويو هو ۽ تلاشي وٺڻ کان پوءِ هن جي سامان ۾ لڪايل سونا سڪا ۽ سونين سرون هٿ لڳي ويون هيون ۽ قاصد کي گرفتار ڪيو ويو هو. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته اهو خزانو مير شهداد ڏانهن موڪليو پئي ويو. جنهن جا به مقصد ٿي سگهن ٿا: هڪ ته اها رقم ڏئي مير شهداد قيد مان ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ها. ٻيو ته اها ٻاڪتر بسنت ڏانهن موڪلي وڃي ها ته جيئن اخبارن ۾ ٽالپر مسئلي کي اڃا به اڀاريو وڃي ۽ سر چارلس کي وڌ ۾ وڌ بدنام ڪيو وڃي. پر اهڙو مقصد پورو ٿي ڪونه سگهيو هو. ڇاڪاڻ ته جنرل سر چارلس سرڪاري قيديءَ سان غير قانوني ملڻ واري منصوبي کي ناڪام ڪري ڪيڏي ڇڏيو هو ۽ اها ساري رقم خط سميت ان معزز عورت جي حوالي ڪري ڇڏي هئي، جيڪا مير شهداد جي والده هئي ۽ جنهن اها رقم موڪلي هئي.

سنڌ جي ترقيءَ لاءِ حڪمت عملي

1846ع دوران سنڌ جون حالتون اجهي اهي هيون. 1847ع ۾ سر چارلس پنهنجي روايتي دشمنن کي مهاڏي ڏيڻ سان گڏ هي ڳالهيون به سوچي رهيو هو ته هو سنڌ ڇڏڻ کان اڳ پنهنجي حڪمت عمليءَ کي وڌيڪ مستقل ۽ مستحڪم بنيادن تي قائم ڪري ته صحيح ٿيندو. هو اڳواٽ ئي سمجهي چڪو هو ته هن جي هلئي وڃڻ کان پوءِ بمبئي طرفان قائم ڪيل سنڌ جي سول حڪومت هن جي سپني منصوبن کي ابت سبتو ڪري تباهه ڪري ڇڏيندي ۽ اهو چوندي ته سر چارلس نيپئر ڪجهه به ڪونه ڪيو هو. هيءُ ماڻهو دشمنن جي ننڍين شرارتن کي اک وٽائي به ڪونه ڏسندو هو. پر ڪيس اهو ڪٽڪو ٿي ٻيو هو ته متان هتان

جي ماڻهن کي وحشين جي حوالي نه ڪيو ويڄي. تنهن ڪري هن زمين جي مالڪيءَ واري معاملي کي مڪمل ڪرڻ ٿي چاهيو. هن حڪمت عمليءَ مان سندس مقصد هو ته جيئنءَ ماڻهو وڏو تعداد ۾ زمين جا مالڪ بڻجي وڃن ۽ تالپرن جا درباري، نوڪر چاڪر ۽ غلام آزاد ٿي وڃن ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق رهن ۽ آزاد نموني پورهيو ڪري پنهنجي زندگي عزت سان گذارن. هو گهٽي وقت تائين هن منصوبي تي سوچيندو رهيو هو ۽ مرحليوار ماڻهن کي تبديليءَ لاءِ تيار ڪندو رهندو هو. پر هاڻي پڪو پهه ڪري چڪو هو ته هن ڪم کي بنا دير مڪمل ٿيڻ گهرجي. ڪيس يقين هو ته ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي انهن ڳالهين جي ڪابه ڄاڻ ڪانه آهي. جيڪي ماڻهن جي فائدي واريون هوندیون آهن. ڪيس اهو به يقين هو ته اهڙن منصوبن تي عملي ڪم ڪرڻ دوران ڪابه دخل اندازي ڪانه ڪئي ويندي. جيڪڏهن ڪو منصوبو مڪمل ٿي ويو ته پوءِ بدنيتيءَ سان ڪهڙي به ڪوشش ان کي نابود ڪري ڪانه سگهندي. پر جيڪڏهن ڪنهن ائين ڪرڻ جي جرئت ڪئي ته ان کي پٽر عيوض پٽر سان جواب ڏنو ويندو.

سنڌ جي ساري زمين هاڻي قانوني روايتن مطابق انگريز سرڪار جي ملڪيت بڻجي وئي آهي. ان کي اختيار آهي ته اها ڪنهن به جاگيردار جي زمين ضبط ڪري سگهي ٿي ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪنهن کي به گرانٽ ڪري سگهجي ٿي. 1844ع ۾ عام دربار منعقد ڪئي وئي هئي ۽ جاگيردارن کي سندن زندگي جي عرصي تائين جاگيرون هن شرط تي ڏنيون ويون هيون ته زمين جو سرڪار کي لاپو ڏيندا رهندا ۽ جاگير جي زمين جو مقرر حصو سرڪار جي حوالي ڪندا ۽ زمين جو اهو حصو حڪومت غريب رعيتي ماڻهن جي حوالي ڪندي. سرڪار زمين کي نيڪال ڪرڻ جو اهو طريقو عام ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ مقصد سان ته جيئن جاگيردار ۽ ماڻهو هن طريقي کان چڱيءَ ريت واقف ٿي سگهن ۽ هن تبديليءَ کي سمجهي سگهن.

مورثي حق موجب ڏنل جاگيرون ۽ ان لاءِ لاڳو شرط

انهن جاگيرن جون ايراضيون مختلف هيون. هڪڙيون جاگيرون اهڙيون به هيون، جن جي ايراضي ٿي لک ايڪڙ به هئي. پر ڪي ته تمام ننڍڙيون به هيون. ليڪن ڪوبه جاگيردار پنهنجي جاگير جو چوٿون

حصو بہ آباد ڪري ڪونہ سگھندو ھو. ان ڪري جاگير جو وڏو حصو غير آباد پيو ھوندو ھو. اھڙي غير آباد وڏي جاگير فقط نالي ۽ شھرت لاءِ رکي ويندي ھئي. اھو بہ سبب ڏنو ويندو ھو تہ انھيءَ وڏيءَ جاگير جي پئداوار وسيلي ڏاڙيلن کي چپ رھڻ لاءِ مجبور ڪيو پيو وڃي. اڳي اھا روايت ھوندي ھئي تہ جاگيردار ضرورت وقت حڪمران کي فوج ڏيندا ھئا، پر سنڌ جي فتح کان پوءِ جاگيرون فوجي مقصدن لاءِ ڏيڻ واري روايت ختم ٿي وئي ھئي ۽ جاگيردارن جي فوج ڏيڻ واري عظمت بہ ختم ٿي وئي ھئي. زندگي پر جاگير ڏيڻ وارو طريقو نهايت ڪامياب ثابت ٿيو ھو ۽ ڏينھون ڏينھن مقبول عام ٿي رھيو ھو. جاگيردارن کي چيو ويندو ھو تہ ھو ڪھڑن شرطن تي جاگيرون رکڻ ٿا چاھين. ھن نئين اصول کي انھيءَ مقصد سان پکيڙيو پيو وڃي تہ جيئن ماڻھن جو غريب ۽ شاھوڪار طبقو ھن نئين سماجي نظام کان واقف ٿئي. ان کان سواءِ ڪو نواب ۽ سردار ڪنھن مطلع العنان حڪمران جو درباري نہ بڻجي وڃي.

اھڙين ڳالھين تي سوچي ويچاري جاگيردارن کي انھن جاگير جو مورثي حق بہ ڏنو ويو ھو جيڪي وٽن ھيون ۽ اھي آباد ڪري سگھندا ھئا. باقي زمين سرڪار ضبط ڪري وٺندي ھئي. ڇاڪاڻ انھيءَ زمين کي جاگيردار آباد ڪري ڪونہ سگھندا ھئا. جاگيردارن کي حق ڏنو ويو ھو تہ سرڪار طرفان ضبط ڪيل زمينون خريد ڪري سگھن. معلوم ائين ٿي رھيو تہ جاگير جي زمين جا ڇڻ مان ٿي حصا غير آباد ھڻڻ ڪري سرڪار جي حوالي ٿي ويندا ھئا. اھا زمين غريب رعيتي ماڻھن ۽ ٻاھران لڏي آيل آباد ڪارن کي ڏنيون ويندیون ھيون. انھن کان ٻن سالن لاءِ ڏِل ۽ لاپو نہ ورتو ويندو ھو. تنھن ڪري غريب رعيتي ماڻھو ۽ ڏاريا آبادڪار انگريزن جي اختيار ڪيل نئين نظام سان وفادار رھندا ھئا. بلوچ سردار بہ انھيءَ ۾ خوش ھئا، تہ ڪين جاگير جو موروثي حق ملي ويو ھو ۽ انھن وٽ جاگير جو آباد ۽ قيمتي حصو ھو. جنھن جي پيداوار پنھنجي مرضيءَ مطابق خرچ ڪندا ھئا. ھن وقت اھي ماڻھو ھر طرح آزاد ھئا ۽ سندن اھميت بہ اڳئين کان وڌيڪ ھئي، پر اڳي جيڪا ڪين قبائلي سردار ھجڻ واري آڪڙ ۽ وڏائي، سا مينھن جي مٽين ڏندن وانگر ختم ٿي وئي ھئي. ھن کان سواءِ اڳي ھنن وٽ غلام ھئا جيڪي آزاد ٿي ويا ھئا ۽ پنھنجي مرضيءَ سان محنت مزدوري ڪري پيٽ گذر ڪندا ھئا. ھنن

جي آزاديءَ کري سرڪار جي پيداوار ۾ وڌي وئي هئي. چاڪاڻ ته هنن سڌو پوکي راهي ڪرڻ شروع ڪري ڏني هئي. ابتدائي دور ۾ سردار هن نئين منصوبي کان هٻڪندا هئا، چاڪاڻ ته کين شڪ هو ته الائي چا ٿيندو. کين اهو ۽ وهم هو ته سرڪار جي نيت صحيح ڪانه آهي ۽ متان اها ڦيرائي هجي. هاڻ کيس چنتا هئي ته جيڪڏهن سر چارلس نيپئر سنڌ مان هليو ويو ته انهن جي زمين جي مالڪيءَ کي سخت هاڃو رسندو. اهو طريقو ڏاڍو مقبول عام ثابت ٿيو هو. جنهن جي ڪاميابيءَ لاءِ اثرائتا قدم ۽ کنيا ويا هئا.

عام سنڌي ماڻهن جي بهتريءَ لاءِ ورتل ڪوششون

معلوم ائين ٿي رهيو هو ته جنرل سر چارلس سنڌ جي ماڻهن متان پنهنجو تسلط ڄمائي ورتو هو. چاڪاڻ ته هن جڏهن جاگيرون مورثي طور ڏنيون هيون ته ڪنهن ۽ ماڻهوءَ کاوڙ ڪانه ڏيکاري هئي. هو گورنر ٿيڻ کان وٺي هميشه هڪ دانشمند انسان جيان سوچيندو رهندو هو ته بهتر قسم جي قانون سازي ٿيڻ کپي ۽ هن اهڙا قدم ۽ کنيا هئا. سندس چوڻ هو ته "منهنجو ارادو آهي ته هتان جي بيشمار رعيتي سنڌي ماڻهن جيڪا غلامن واري ذليل زندگي گذاري آهي، هو نه رڳو ٽالپرن جا غلام هئا، پر هنن سان جاگيردار ۽ غلامن جهڙيون جنيون ڪندا هئا، جيڪڏهن هنن کي پنهنجي مرضيءَ مطابق زندگي گذارڻ جو اختيار ڏنو ويندو ۽ محنتي ۽ هئا، ان کري پنهنجي حياتي سک ۽ آرام سان گذاري سگهندا. مون کي اهو ۽ يقين آهي ته مٿئين طبقي وارا ماڻهو تيستائين سڀ رعيتي ثابت ڪونه ٿيندا جيستائين سنڌي (رعيتي) ماڻهن کي روزگار ناهي مليو ۽ جيستائين اسان انهن کي عزت آبرو ناهي ڏني. جڏهن هتي تهذيب ايندي ۽ ماڻهو سڌري هلندا ته ڏاڍا دولتمند ٿي ويندا. پوکي راهي ڪرڻ شروع کري ڏيندا۽ تجارت ۾ پڻ دلچسپي وٺندا. چاڪاڻ ته کين يقين ٿي ويندو ته سندن دولت محفوظ آهي. هن کان اڳ دولت فقط قبائلي سردارن وٽ هوندي هئي. جن وٽ پنهنجا فوجي ۽ هوندا هئا. جيڪڏهن جاگيردارن کي پنهنجي وڏين جاگيرن جو مالڪ رهڻ ڏنو ويو ۽ جاگيرن جي شرط تي کين فوج رکڻ جي ۽ اجازت ڏني وئي ته، اهي ڪهڙي وقت ۽ خطرناڪ ثابت ٿي سگهن ٿا. هاڻي اسان هنن کي فوجي سردار رهڻ ڪونه ڏنو آهي. کين فقط اڻ سڌريل جهنگلي ماڻهو رهڻ ڏنو ويندو.

جيڪڏهن هنن جي اولاد وٽ وسيع ايراضي هوندي ۽ سڌري مهذب ٿي ويا تہ پوءِ اسان کين سينالي ڪونہ سگهنداسون. چاڪاڻ تہ اهي هي غير آباد زمينون سڌاري آباد ڪندا رهندا تہ وڌيڪ باصلاحيت بڻجي ويندا. ليڪن منهنجي قائم ڪيل نئين نظام تحت بہ طاقتور بڻجي ويندا. هنن جي مقابلي لاءِ اسان رعيتي ماڻهن کي زمينون ڏئي رهيا آهيون ۽ اهي هاري هنن جو نہ. پر سرڪار جو پاسو ونندا. مان سنڌ ۽ هتان جي سنن ماڻهن لاءِ فقط ايترو ئي ڪري سگهان ٿو.“

سنڌ ۾ چوٻول: ميرواپس پيا وڃن

هن کان وڌيڪ هو ڪجهہ ڪري بہ ڪونہ ٿي سگهيو. ڪيس روڪڻ ۽ رندبائڻ لاءِ هڪ نہ ٻي شيءِ زور پئي ٿيندي هئي. هو ڳڙ چور اختياريءَ وارن کان جان ڇڏائڻ لاءِ آتو هو. سنڌ مان فوج جو وڏو تعداد بمبئي طلب ڪيو ويو هو. تنهن ڪري سر چارلس جي طبيعت ۾ گهٽي نرمي اچي وئي هئي. ان سان گڏ اهو هُل بہ هلي ويو هو تہ مير موٽي اچي رهيا آهن ۽ کين سنڌ جي حڪمراني واپس ملي رهي آهي. انهيءَ زماني حيدرآباد جو اڳوڻو تالپر حڪمران مير نصير خان وفات ڪري ويو. سندس لاش کي دفن ڪرڻ لاءِ سنڌ آندو ويو هو. سر چارلس بہ سنڌو درياهہ تائين هن لاش سان گڏ ويو هو. بمبئي واري ڏر کي پڪ هئي تہ حيدرآباد ۾ لاش پهچڻ سان رتوڇاڻ ٿي ويندي، پر سر چارلس جي عقلمنديءَ ٿي سندن اهڙين اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو هو. هن چيو هو تہ مان هن مير جي لاش کي شان شوڪت سان دفن ڪرڻ پئي چاهيو. پر ڪن سببن ڪري ائين ٿي ڪونہ سگهيو. مان پنهنجي خواهشن کي دٻائي ڇڏيو. ان کان سواءِ پنهنجي نائيءَ کي بہ سندس دعا ۾ شريڪ ٿيڻ کان روڪي ڇڏيو هيم. جنهن خاص اشارو ڏيندي مون کي چيو هو ”پر جنرل اهو مري ويل دشمن آهي! مان اهڙي اشاري کي سنو ڪونہ سمجهيو هو. مان جيڪو بهتر سمجهيو آهي سو ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مان هن مير جي تدفين ۾ شريڪ ٿين ها، تہ ماڻهو سمجهن ها تہ مون کي هندستان سرڪار جو اهڙو حڪم آهي. اهو بہ سمجهيو ويجي ها تہ اهي ڳالهيون انهيءَ ڪري ٿي رهيون آهن جو مير سنڌ ۾ موٽي اچي رهيا آهن ۽ کين سنڌ جي حڪومت واپس ڪئي پئي وڃي. اهڙي تصور ڪري رتو ڇاڻ جو امڪان هو ۽ اهو الزام مون تي مڙهڻ ڏاڍو سولو هو. منهنجي بہ خواهش هئي تہ

هن مرحوم مير کي عزت ۽ احترام ڏيان، جيڪو اسان جي نقطئه نظر مطابق عزت ۽ احترام ڏيڻ جهڙو ڪونہ هو. پر حالتن سبب مان ائين ڪري ٻہ ڪونہ سگهيس. چاڪاڻ تہ شخصي حقيقت اهڙي هئي ۽ رتوڇاڻ جو ٻہ امڪان هو. لارڊ آشلي غير ارادي طور کي اهڙيون ڳالهيون ڪري وڌيون هيون، جو سنڌ جو امن امان خطري ۾ هو تہ مير موڻي اچي رهيا آهن. پوءِ تہ اچي هندن ويچارن کي ڦڙڻي لڳي، جن پنهنجي ساري موڙي کٽي وڃي ٻين ملڪن ۾ رکي، پر جيتري قدر منهنجي سوچ سمجهہ جو تعلق آهي تہ هن انهن ملڪن ۾ منهنجي عزت ڪانہ وڌائي هئي. باقي غريب ماڻهن کي اهو يقين آهي تہ مان سندن پلي لاءِ پاڻ پتوڙي رهيو آهيان. کين اهو ٻہ پتو آهي تہ جيڪڏهن مير ٻيهر سنڌ جا حڪمران ٿيا تہ هنن جي سر جو خير ڪونہ آهي. هنن کي پنهنجي تجربي مان سبق مليو آهي. مان تہ اهڙي شيءِ جو ننهن چوڻيءَ تائين مخالف آهيان. پر هنن جي مفاهمت تي انگريز جون سنگينون تاڻجي ويندیون. چاڪاڻ تہ اهي سندن اچڻ جا حامي آهن.

لارڊ آشلي سان منهن ماري

لارڊ آشلي ۽ مان هڪ ٽرائبيونل آڏو پيش ٿيٽا آهيون. اتي تہ نسورو سچ هلندو. اتي هو سکي ويندو. مان هن جي خلاف ڪجهہ ٻہ ڪونہ چوندس. مان ٻڌو آهيَ تہ هو هڪ رڄ چگو مڙس آهي. کيس اتي خبر پئجي ويندي تہ ڪير ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهي. کيس اها ٻہ پرک پئجي ويندي مان، مانَ ۽ مرجاتا لاءِ ڪم ڪيو آهي. مان ميرن ۽ هتان جي سنڌين سان ماڻهپي سان هليو آهيان. کيس اها ٻہ ڄاڻ ملي ويندي تہ مون کي سنڌ بابت ڪائنس وڌيڪ معلومات آهي. مان هميشه نياءَ ۽ نيت پت سان هليو آهيان، ڪنهن سان ٻہ بي انصافي ڪانہ ڪئي آهي. سچ، ايمانداري ۽ وقار ناتي، مان سيني انگريزن جو ڳاٽ اوچو ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن تہ پوليٽيڪل ايجنٽن شانَ ۽ شوڪت کي ڏکٽيءَ ۾ ڏڪ پائي ڌڙڻ جهڙو ڪري ڇڏيو هو. کيس اها ٻہ سٽس پئجي ويندي تہ هن سنڌ بابت اول کان وٺي آخر تائين غلط سوچيو آهي.

انهن معاملن بابت وقت فيصلو ڪندو. پر مان پنهنجي موقف تان هٽ ڪونہ ڪٽندس. مون کي پڪ آهي تہ جيئري رهڻ تائين مون سان انصاف ڪونہ ڪيو ويندو. پر مان جڏهن مرندس سر جان مور جيان ائين

ڪڍهن بہ ڪونہ چوندس تہ مون کي اميد آهي تہ منهنجي ڏرتي مون سان انصاف ڪندي، ڇاڪاڻ تہ مان گاربون کائي پکو ٿي ويو آهيان. ان کان سواءِ الزام بہ گهٽا هنيا ويا آهن. تنهن ڪري هاڻي مون کي انصاف وغيره جي ڪابہ پرواهہ ڪانہ آهي. مان لارڊ آشلي جهڙي شخصيت ڏسي ضرورت مايوس ٿي ويندس، جنهن اهڙي ماڻهوءَ کي اخلاقي مجرم سمجهيو آهي. جنهن سنڌ جي گرميءَ ڪري پنهنجي ڪتنب جا بہ پاتي وڃايا آهن. شايد هن اهي الزام اڻ ڄاڻائي کان هنيا آهن. اهو ماڻهو پنهنجي ڪتنب جي رهيل پاتين جي زندگي بہ جوکي ۽ وجهي رهيو آهي. سندس پنهنجي حياتي بہ خطري کان خالي ڪانہ آهي ۽ ان وقت تائين عوام جي خدمت ڪندو رهندس جيستائين هو ڪم ڪرڻ جهڙو آهي. مان سخت جان ۽ مشل پسند آهيان. مان احساسن ۾ سخت نہ، پر اصولي ۽ شعوري طور سخت آهيان ۽ ڪنهن کي غلط استعمال ڪونہ ڪندو آهيان نہ ڪنهن کي گاربون ڏيندون آهيان. مان وقار ۽ عزت کي ڏنو آهي ۽ ڪڍهن ڪنهن جي مذهب ۽ عزت کي هن ڪري داءَ تي ڪونہ لڳايو آهي تہ مان سوپارو ٿيان. پر فتح خاطر مان وقار ۽ مذهب جي عزت ڪئي آهي. اهڙن ماڻهن کي معاف ڪري ڇڏيو آهي. جيڪي نفرت کان مون کي غليظ لفظ ڳالهائيندا آهن.“

نيپئر جي سنڌ کان موڪلاڻي

تنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو هو هڪ باضمير انسان هو جيڪو ڪوڙن بهتانن جي ڪوهيڙي ۾ پنهنجي ذات ڏانءَ سان ڪم ڪندو رهيو ۽ دشمن سندن اهڙن لاکيٽن لچڻن کي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن کان لڪائيندو رهيو هو. جولاءِ 1847ع سنڌس گهرواري سخت بيمار ٿيڻ کان پوءِ وفات ڪري وئي. ان کان پوءِ جلد ئي هن پنهنجي عهدي تان استعيفا ڏئي ڇڏي. آڪٽوبر ۾ هو سمنڊ وسيلي هو انگلينڊ روانو ٿي ويو. الوداع ڪرڻ وقت ڪيس فوج آخري سلامي ڏني. اهڙيءَ ريت فوجين هن سان پنهنجي عقيدت جو اظهار ڪيو هو. بلوچ ۽ سنڌي بہ هن جا شڪرگذار هئا، جو هن سندن حفاظت ڪئي هئي ۽ خوشين جو خيال رکيو هو. اهو هنن ماڻهن جو ڪو وقتي احسان ڪونہ هو. هنن ماڻهن وٽ اهڙيون ثابتيون موجود هيون تہ هي ماڻهو سندن سچو هڏ ڏوکي ۽ سڃڙ هو. هتان جا ماڻهو بہ سيفالونيا جي هارين وانگي، هن سان مخلص هئا ۽

ساڻس گهٽو پيار ڪندا هئا. جيڪي هن جي غير موجودگيءَ ۾ سندس زمين جو ڪم هن جي موجودگيءَ کان گهٽو وڌيڪ ڪندا هئا. جڏهن 1850ع ۾ پنهنجي وڏي فوجي عهدي دوران سنڌ مان روانو ٿي، هندستان کي هميشه لاءِ ڇڏي رهيو هو تہ سنڌ جي وڏن بلوچ سردارن کيس هڪ قيمتي تلوار ڏيڻ چاهي هئي، انهيءَ ڪري نہ تہ هنن جو فاتح هو پر چاڪاڻ تہ فتح کانپوءِ هن کين سيئي جاگيرون واپس ڪيون هيون ۽ وڏن اعزاز ۽ يقين سان نوازيو هو ۽ هنن ۽ سندن اولاد لاءِ فائدي وارا ڪم ڪيا هئا. ان کانسواءِ اهو سر چارلس نيپئر ئي هو جنهن بلوچن جا سنڌ ۾ پير پختا ڪيا هئا.

سنڌ ۾ شروع ڪيل منصوبي جي نيپئر کان پوءِ حالت

اهو ئي احساس جو فرق هو جو لارڊ ڊلهائوزي ۽ بمبئي حڪومت کانئس چڙيل هئي. سر چارلس جي سنڌ ڇڏي وڃڻ کان پوءِ هن جيڪي منصوبا شروع ڪيا هئا ۽ جيڪي ادارا قائم ڪري هن ڪم جي ابتدا ڪئي هئي، سي اجاڙي پينگ ڪيا ويا هئا. چاڪاڻ تہ اهڙا ادارا ماڻهن جي پلائي ۽ ملڪ جي ترقي لاءِ قائم ڪيا ويندا آهن.

فوجي سامان جي نقل حرڪت لاءِ اٺ سوار فوجي دستا قائم ڪيا ويا هئا، جن کي ختم تہ ڪونہ ڪيو ويو هو، پر ان کي بي ڏيانيءَ جو شڪار بڻايو ويو هو.

حيدرآباد ۾ بئرڪن جي نهايت شاندار تعمير ڪرائي وئي هئي، جن ۾ فوجيين جي صحت ۽ سهوليت جو خيال رکيو ويو هو. اهڙي بهتر تعمير انگريزن جي ساري بينڪي راج ۾ موجود ڪانہ هئي. ان جو هڪ حصو تيار ٿي ويو هو جيڪو کين رهڻ لاءِ ڏنو ويو . جڏهن تہ پيو تعمير ٿي رهيو هو. سر چارلس کان پوءِ اهو هلندڙ ڪم هڪدم بند ڪرايو ويو ۽ تعمير جو سامان اڌ ۾ ڇڏيل پتين جي پرسان رکيو ويو. جيڪو اڃان تائين اتي پيو آهي ۽ تباهہ ٿي رهيو آهي. ڪراچيءَ وارو سمنڊ اندر ٺهندڙ دمدمو بہ اڌ ۾ ڇڏيو ويو آهي. جنهن جي ڪم کي بند ڪرڻ لاءِ هڪ حڪم جاري ڪيو ويو هو. جڏهن تہ هن جي تعمير واپارين جي پُر زور گذارش بعد شروع ڪئي وئي هئي. واپارين جون اهڙيون دانهون صحيح ۽ جائز هيون. هاڻي سنڌ لاءِ مسٽر فريئر کي ڪمشنر مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪو هن ڪم جي تڪميل کي ضروري سمجهي ٿو. لارڊ فاڪ لئنڊ

کي ب اهڙو احساس آهي. جنهن جي کيس مدد ب حاصل آهي. ان ڪري ڪمشنر هن تعمير کي مڪمل ڪرڻ جو پڪو پھ ڪري چڪو آهي. هڪ تڇ سمان تعصب ڪري هن ڪم کي اڏ ۾ بند ڪرايو ويو هو. دانشمندي وارو هي ڪم لارڊ ڊلهائوزي نہ پر سنڌ جو ڪمشنر شروع ڪرائي رهيو آهي. هن کان سواءِ ملير ندي کي ب موڙي ڪراچي شهر ڏانهن آڻڻو هو. جنهن وسيلي آگبوٽن جي آمد رفت شروع ڪرڻي هئي، پر هن منصوبي کي ت هڻ ئي ڪونہ لاتو ويو هو.

سنڌ جي بهترين آبپاشي نظام لاءِ واهن جي کوٽائي جو هڪ عاليشان منصوبو تيار ڪيو ويو هو پر ان کي ب جڙ ت ختم ڪيو ويو هو. هن ملڪ جي زراعت لاءِ سنڌوءَ جي پاڻي تي ضابطو رکڻ ضروري هو. ائين ٽيڙ ڪري زمين جي وڏي ايراضي آبادي‌ءَ هيڻ اچي ها ۽ سرڪار جي پيداوار وڌي ها. پر هن اهم منصوبي کي ماهر انجيئرن جي هڻ مان ڪيڙي نااهل ڪاردارن جي حوالي ڪيو ويو آهي.

هنن ماڻهن جي پڏن ڪمن ڪري سکر ۾ لڳندڙ گهوڙن جو سالياڻو ميلو ب ختم ٿي ويو آهي. گهوڙن سان گڏ ٻيون ب تجارتي شيون اڇي ڪنيون ٽيندیون هيون. ان کان سواءِ فوجي سامان رکڻ لاءِ هڪ اهم جاءِ جي ڪم جي منصوبي کي رد ڪيو ويو هو. جيڪا بکر ۾ تعمير ٽيٽي هئي. متي ذڪر ڪيل سالياڻي ميلي ۾ وچ ايشيا سان تجارتي ڏيتي ليتي هلندي هئي ۽ فوج کي پلا ۽ سستا گهوڙا ملي ويندا هئا. ان کان سواءِ ٻين تجارتي شين جو مرڪز سکر، بکر ۽ روهڙي ب هوندا هئا. جن جو پڻ نقصان ٽيو هو. اهڙين سڻين ڀالهين کي بيجاءِ دخل اندازي ڪري تباهہ ڪيو ويو هو. اهو حسد ۽ ڪميٽائپ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ب ڪونہ هو. سر چارلس جي سنڌ اندر موجودگي‌ءَ دوران ڏاڙيلن کي ڪاپاري ڏڪ لڳو هو. جنهن کي ختم ڪرڻ لاءِ هن قسم ڪٽي ڇڏيو هو پر هن سنڌ جي امن امان لاءِ جڙ ڏرتي اٽلائي ڇڏي هئي.

مريدي ويدر جو بلوچ ڏاڙيلن سان مقابلو

انهن بلوچ ڏاڙيلن جا ليفٽيننٽ ينگ هسبنڊ سان ٽورا ٽڪا مقابلا پيا هلندا هئا. پر سندس جهيڙو مرين ۽ اسلام خان بگٽي سان ب ٽيندو هو. چاکاڻ اهي بلوچ قبيلا بک کان چتا تي سنڌ ۾ اچي ڏاڙا هڻندا هئا. اهي قبيلا پهريائين تياگا واري کاهي طرف وڌي کهيرين تي قهر

بڌجي وڃي ڪڙڪندا هئا. هنن هڪ ڏاڙي دوران ڪهيرين جي هڪ قلعي تي وڃي حملو ڪيو هو. پر انهن ساڻن مقابلو ڪري ڪين ڇڄائي ڇڏيو هو. هڪ نوجوان فوجي عملدار ميربيدر سندن ڪڍ لڳي پيو. جيڪو شاهپور ۾ رهندو هو. جنهن سان مغل گهوڙيسوار ۽ ڪهيري گڏ هئا. هن ڏنو ته ڏاڙيلن جي ان ٽولي ۾ ست سئو ماڻهو هئا. جن مان فقط پنجٽيهه ماڻهو گهوڙن تي سوار هئا. جيڪي ٽڪريءَ جي تري ۾ صفبندي ڪيون وينا هئا ۽ رڙ پٽ کي اکرڙ جي تيارين ۾ لڳا پيا هئا. جڏهن سندن نظر انگريز فوجين تي پئي ته کاٻي پاسي سرڪي هڪ جهنگل ڏانهن وڃڻ لڳا. پر ميري ويدر جي گهوڙيسوارن تيز رفتاري سان ڊوڙائي، کين جهنگل ڏانهن وڃڻ کان روڪي ڇڏيو. پر پوءِ به گهٽا مضبوط هئا. ڇاڪاڻ ته چوڌاري ٽڪريون ۽ جهنگ هو. هو سمجهي رهيا هئا ته مغل گهوڙيسوار هنن جي مقابلي ڪرڻ کان پاسو ڪري رهيا هئا. تنهن ڪري هنن اڳتي وڌي مٿن بندوقن جا فائر ڪيا. ان کان سواءِ ڍالن کي تلوارن سان ڪڙڪائي خبرا ۽ ڪوڪرا ڪري، هل هنگامو مچائڻ لڳا هئا. ان کان پوءِ گهوڙيسوارن ڦري موٽي اچي مٿن حملو ڪيو. حملو نهايت سخت هو. پر بگٽي ڪلهو ڪلهي سان ملائي ٽڪرين ڏانهن وڌڻ لڳا. گهوڙيسوار به سندن ڪڍ لڳي پيا ۽ ڪارٻائينس سان مٿن گولين ڇوڙڻ لڳا. ان کان پوءِ بگٽي هڪ ننڍڙيءَ کاهيءَ اکري مقابلي لاءِ بيهي رهيا. پر کين ڪارٻائينس جي گولين کٽي ڏنو ۽ ۽ پوءِ ٽڪرين ڏانهن وڌڻ لڳا. ميري ويدر اڳتي وڌي کين ٽڪرين ڏانهن وڃڻ کان روڪي ورتو. بعد ۾ هنن لاءِ انگريزي فوج سان مقابلي ڪرڻ کان سواءِ ٻي ڪا واهه ڪانه رهي هئي. سخت مقابلو ٿيو. ميري ويدر کين پيش پوڻ جو چيو پر هنن انڪار ڪيو. هنن جا ستن سون مان باقي وڃي هڪ سو ويهه ماڻهو بچيا هئا. جن هٿيار ڦٽا ڪيا. ۽ گهوڙيسوار ٽڪرين ڏانهن ڀڄي نڪري ويا. باقي ٻين سيني کي قتل ڪيو ويو يا باندي بڻايو ويو ۽ اٺ سردار تلوارن سان وڍهندي مارجي ويا.

اسلام خان ۽ احمد خان هن جهيڙي ۾ موجود ڪونه هئا. جيڪي پنهنجي قبيلي جا سردار هئا. تنهن ڪري بگٽي قبيلو وڌي ڪوس کان بچي ويو هو. هن جهيڙي ۾ انگريز فوج فقط هڪ سو ويهه گهوڙيسوارن تي مشمل هئي. جڏهن ته ڏاڙيلن جو تعداد ست سو هو ۽ ڇهه سو بگٽين جا

لاش ميدان ۾ پکڑيا پيا هئا. ايڈو ڪوس ڪا ڪاسائڪي ڪار ڪانه هئي. چاڪاڻ ته اهي ڏاڙيل هئا ۽ ڦرلٽ جي ارادي سان سنڌ ڏانهن وڌي آيا هئا. سر چارلس گهٽي وقت کان وٺي جاکوڙي رهيو هو ته سنڌ کي هنن بلوچ ڏاڙيلن جي وبا کان بچائجي. کين چيو ويو هو ته سنڌ اچي آباد ٿين ۽ جکراٽين جي پاڙي ۾ وهي، پوکي راهي جي ڪرت ڪن. ان کان سواءِ سردار دورا کي به ٽڏي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جيڪو قيد ۾ هو. کيس پوکي راهي لاءِ زمين ڏني وئي هئي. ان کان سواءِ هن کي پنهنجي قبيلي جي ماڻهن ڏانهن موڪليو ويو ته سنڌ ۾ آباد ٿين ته کين زمين ڏني ويندي ۽ سندن تحفظ ڪيو ويندو. ميري ويدر به جهيڙي دوران کين پيش پوڻ ۽ رعايتن ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو. سر چارلس هنن جي بهادري جي تعريف ڪندو هو ۽ ايتري تباهي ڪري کيس مٽن رحم به ايندو هو. انصاف جي تقاضا اها هئي ته اهي ماڻهو پنهنجو خون پاڻ وهائي رهيا هئا. اهڙي ريت سر چارلس نيپئر جي بنايل سنڌ انتظاميه مڪمل ٿي چڪي هئي.

نيپئر، بلوچ سردار ۽ مير

هن جنرل کي پتو هو ته انهيءَ علائقي ۾ آباد ماڻهو انگريزن کان سياسي ۽ مذهبي طور نفرت ڪري رهيا آهن. هي اهي ماڻهو هئا، جيڪي انگريزن سان جهيڙي ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيهي رهيا هئا. سندن يورپ جي هنن ماڻهن کنهن به قسم جو ويساهه ڪونه هو. تنهن ڪري هو انگريزن جي فوجي طاقت کان نفرت ڪندا هئا. انگريزن خلاف اها نفرت انهيءَ ڪري به هئي جو هنن ڪابل ۽ قلات جي سرحدن اندر مختلف جڳهن تي ننڍيون وڏيون شڪستون کاڌيون هيون.

سر چارلس کي معلوم ٿيو هو ته حڪمرانن جا نواب ۽ درباري ظالم ۽ ڪنور آهن، ذاتي طور عياش آهن، جن ملڪ کي هٽي داڙا ڪارا، پڙ پينگ ۽ سماج کي پاڙان ڪائي چٽ ڪري ڇڏيو آهي. ان ڪري پيداوار جي ڪابه اميد ڪانه آهي. کيس اهو به معلوم ٿي ويو آهي ته ڀهراڙيءَ جي اٻوجهه ماڻهن تي ڳاڻي ٻڌا محصول مڙهي، سندن چيلهه ئي چهي ڪري ڇڏي اٽن. هنن مٽان تالپرن جو خطرناڪ قسم جو غلبو آهي. غير فطري موت هنن جا ڳوٺ جا ڳوٺ خالي ڪري ڇڏيا آهن. هر ڪو ماڻهو لڏيندو پنهنجا اباڻا ڪک ڇڏيندو ۽ پنهنجي ڌرتي به مٽيندو پيو وڃي.

شهر ۾ خالي ٿيندا پيا وڃن. هاري ناري اڏ گيدا هٿ هٽي پوکي راهي ڪري رهيا آهن. کين خبر آهي ته هنن جي محنت جو ڦل ڏک ۽ ڏچي کان سواءِ ٻيو ڪجهه ۾ ڪونه آهي. ملڪ جي چوٽين حصي جيتري ايراضي شڪارگاهه آهن، جتي جهنگلي جانور رهندا آهن ۽ تالپر ظالم حڪمران انهن جو شڪار ڪندا آهن. هنن ان شيءِ کي بگاڙي خطرناڪ بٽائي ڇڏيو. جنهن کي خدا تعالي انسان لاءِ سهوليت ۽ آرام واسطي تخليق ڪيو آهي.

جيڪو ڏاڍو سو گابو

ڪيس اهو ۾ معلوم ٿيو هو ته هتان جي ماڻهن جي تحفظ لاءِ قانون ئي ڪونه آهي ۽ هتان جا حڪمران فطري انساني احساسن کان آجا آهن ۽ عام طور تي سڀ ماڻهو (سنڌي) غلام آهن. عورتن کي مڃ ۽ مڪ سمجهي بي گناهه قتل ڪيو وڃي ٿو. هڪ ٻئي کي پلاند ۾ قتل ڪرڻ جو رواج آهي. هتي ڏاڻن هڏڻ جو هڪ نظام قائم آهي. اهڙا ماڻهو پوکي راهي يا ٻي ڪرت ڪانه ڪندا آهن. پر ڦرلٽ ڪري ۽ ڏاڙا هٽي پيٽ گذر ڪندا آهن. هتي ڏاڙي هڻن کي بهادري تصور ڪيو ويندو آهي. هتي "ڏاڍو سو گابو" وارو اصول هلندو آهي. هن قسم جي ڇڙواڳيءَ ۽ مانڊاڻ ۾ سماجي ڍانچو تباهه ٿي ويو آهي. هتي فقط رت ۾ ڳاڙها هٿ سلامت رهي سگهندا آهن.

ڪيس اهو ۾ معلوم ٿيو هو ته هتان جو هر بلوچ تلوار ۽ ڍال سان مسلح هوندو آهي. ڪيس قانون جي ڪابه پرواهه ڪانه هوندي آهي ۽ اخلاقيات کي ٽڏي پري اڇلي ڇڏيندو آهي.

نيپئر جو ڏنل قانون، انصاف ۽ انتظام

جڏهن هن سنڌ ڇڏي ته انهن جي هٿن ۾ چنجور ۽ ڪوڙ هئا ۽ قانون جا پابند بڻجي ويا هئا. ابتدا ۾ هن انهن ماڻهن کي جهيڙا ڪار ۽ خوني ڏنو هو. چوڏس بي انصافي ۽ ڏاڍ کان سواءِ ڪجهه ۾ ڪونه هو. پر جڏهن هن سنڌ ڇڏي ته اهي ساڳيا ماڻهو انصاف پسند نرم مزاج ۽ فرمانبردار ٿي ويا هئا. اڳي جتي فوجي تسلط هو اتي اڄ انصاف جي فرمان روائي قائم آهي.

سنڌ نيپئر جي دور ۾

هن ڏنو هو ته سنڌ ظلم جي گهاٽي ۾ پيڙجي رهي هئي، پر جڏهن هن چڏيو ته سنڌ هندستان جو هڪ صوبو هو ۽ ڏاڍي خوش ۽ ريان ڪيان هئي. چوڏس علائقا هن جو احترام ڪرڻ لڳا هئا. هن ماڻهوءَ ڪين قانون جي عزت ڪرڻ سيکاري هئي. ڪين تربيت ڏني هئي، ته انگريز جي وقار تي اعتبار ڪري سگهجي ٿو. هن کي اهو به سيکاريو ويو هو ته انگريزن جي فوج کان ڊڄڻ گهرجي، جنهن کي ديوتا جيتري طاقت آهي. هن سنڌ کي غريب ۽ غلام ڏنو هو. جڏهن سنڌ چڏي ته ان وقت هن ڏرتيءَ تي هڪ به غلام ڪونہ هو. هن ڏرتي ڏاڙيلن ۽ قاتلن کان جد چڏائي هئي. سندس آدمشماري وڌي وئي هئي ۽ گهٽي کان گهٽي ايراضي پوکي راهي هيٺ اچي وئي هئي. آزاد ماڻهو زراعت جي ڏنڊي سان لڳي ويا هئا. چوڏس اناجن جا انبار لڳي ويا هئا ۽ سنڌ سائي ڏائي ۽ سکي ستابي ٿي وئي هئي. هن جڏهن هتان چڏيو ته سنڌ جو وٽج واپار چوٽ تي چڙهيل هو. اندروني تجارتي آمد رفت به اپري ۽ اسري چکي هئي، شهر وڌي رهيا هئا، هنرمند ۽ ڪاريگر جام هئا، محصول گهٽيل هو، پيداوار وڌي وئي هئي، انتظاميہ به قائم ٿي چکي هئي، جنهن پنهنجو ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. سماجي نظام ۾ سڌارا آندا ويا هئا. ماڻهن جا حوصلا بلند هئا ۽ مستقبل جي خوشحاليءَ لاءِ ترقي جو رستو کوليو ويو هو.

هن ڏنو هو ته ماڻهو گروهن ۾ وندبل ورڇيل ۽ ڪٽو ڪٽو هئا، جيڪي هڪ پاسي غلاميءَ جي هٿڪڙولن ۾ هٿيڪا ته ٻئي پاسي ويلن تي ويٺا هوندا هئا ته جهنگلي ٽالپرن جو تسلط متن ٽيئن پاسي هو. جيڏانهن نهاربو هو. جرم ئي جرم نظر ايندو هو. ڏاڍ ئي ڏاڍ هو. ڳلن تان وهندڙ ڳوڙها هئا، سورن جو اٿاهہ سموند هو. جڏهن هن سنڌ چڏي، ماڻهو متحد هئا، آدمشماري وڌيل هئي، ماڻهو خوش هئا ۽ تهذيب ڏينهون ڏينهن وڌي رهي هئي. اهو سڀ ڪجهہ رحمدل ۽ سخي انسان جي ذات ۽ ڏاڻءَ ڪري هو.

اضافو

گذريل بابن ۾ سنڌ جي انتظاميہ جو هڪ خاڪو ڏنو ويو آهي يا ائين کڻي چئجي تہ ان جو مختصر بيان ڪيو ويو آهي. هن موضوع بابت مڪمل احوال سر چارلس جي ڪيل لکپڑھ ۾ موجود آهي، جنهن مان چگيءَ ريت معلوم ٿي ويندو تہ هي دنيا جي بهترين فوجي ڪمانڊرن مان هڪ هو. اهو بہ معلوم ٿي ويندو تہ هو عدل انصاف سان محبت ڪندو هو ۽ سندس حڪومت عيسائي اصولن جي روح مطابق هئي. هن احوال مان اهو بہ معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ ڪيس پنهنجي ڏرتي ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ڪيس ڏاڍو بدنام ڪيو هو. پر نہ هن جي اهليت نہ وري هن جون ڪاميابيون هنن ماڻهن جي دشمنيءَ کي گهٽائي سگهيون هيون. هو هندستان ڇڏي انگلينڊ هليو ويو تہ بہ ڪيس معاف ڪونہ ڪيو ويو هو.

هندستان ۾ فتحن کان پوءِ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي هي ضرورت محسوس ٿي هئي تہ فتح ٿيل ملڪ مان هٿ آيل مال غنيمت فاتح فوج ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس وچ ۾ تقسيم ڪيو وڃي. اهڙي ريت هن ڪورٽ انگلينڊ جي تاجدار کي بہ گذارش ڪئي هئي تہ مذڪوره تقسيم ضرور ٿيڻ گهرجي. ليڪن انهيءَ اصول تحت ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس مياڻيءَ جي فتح کي مال غنيمت ڏيڻ لاءِ تيار ڪانہ هئي. تنهن ڪري هن معاملي کي نبيرڻ واسطي انگلينڊ جي تاجدار کي اپيل ڪئي وئي هئي جيڪا ڪامياب ٿي هئي. پر نياءَ ۽ نيت پت واري اهڙي ورهاست لاءِ ٽياڪڙ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي مقرر ڪيو ويو هو جنهن جلد ئي هڪ غلط قسم جي تقسيم ڪئي هئي. چاڪاڻ تہ هي ڪورٽ سر چارلس نيپئر کي ڪمانڊر ان چيف سمجهي ڪانہ رهي هئي. هندستان جي روايتن موجب ميجر جنرل جي عهدي واري فوجي عملدار کي ڪمانڊر ان چيف تسليم ڪيو ويندو آهي. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي اهڙي فيصلي جو اطلاع لارڊس آف ٽريئري کي ڏنو ويو هو.

هن کان سواءِ ايجا بہ گهڻو ڪم رهيل هو. هي فيصلو تہ ضرور هو. پر

ان ۾ ڪوٽ هئي ۽ ڪوٽيءَ نيٽ سان ڪيو ويو هو. جيڪو عوامي امنگن مطابق ڪونہ هو. ليڪن اهو ڪو آخري فيصلو ڪونہ هو. شاهي فيصلي مطابق ان جي اپيل لاردس آف ٽريئري کي ڪرڻي هئي. سر چارلس نيپئر اهڙي اپيل جو نوٽيس لاردس آف ٽريئري ڏانهن موڪليو هو جيڪو پهچي ڪونہ سگهيو جنهن کي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس وچ تي روڪي ڇڏيو هو. انهيءَ زماني ۾ سر چارلس سنڌ ۾ موجود اهڙي صورتحال مان ائين معلوم ٿي رهيو هو تہ اڻ سڌي طور ڪائنس اپيل ڪرڻ جو حق کسيو ويو هو. چاڪاڻ تہ مقرر وقت جي گذري وڃڻ کان پوءِ عرضدار اپيل جو حق وڃائي ويهي رهندو آهي. سر چارلس جي دوستن کي اهڙي معلومات ڪنهن ذريعي وسيلي ملي هئي تہ لاردس آف ٽريئري سان ڳالهايو جن کي چيو ويو تہ اهي غير موجود جنرل بدران اهڙي اپيل داخل ڪري سگهن ٿا. ان کان پوءِ انگلينڊ جي ماڻهن کي صحيح صورتحال جو پتو پيو هو جن ۾ ناراضگي پيدا ٿي وئي هئي. اهڙي ريت عوامي مزاحمت بہ اپري آئي هئي ۽ سمجهيو پئي ويو تہ انهن فوجي جنرلن مان غلط فائدو وتو پيو وڃي جن جنگ جي ميدان تي سر ترين تي رکي سوپون ماڻيون آهن. ان وقت اهو بہ ٿيو تہ ان غلط فيصلي ڏيندڙ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي هڪ ميمبر سر جي وايرهاگ جلديءَ ۾ هائوس آف ڪامنس جي هڪ ميمبر مسٽر بئلي کي سندن نمائندگي ڪرڻ جي گذارش ڪئي، جنهن هم ڪئي نہ تہ، ائين ڪوڙ تي سندرو ٻڌي بيهي ويو ۽ مخالفت ۾ بيان ڏنو هئائين سر چارلس نيپئر کي فاتح هجڻ اعزاز ڪونہ مليو آهي ۽ هن ستر هزار پائونڈ مال غنيمت طور ورتا آهن. اصول مطابق سندس حصو اڌون آهي، پر هن کي اڌين حصي کان وڌيڪ مليو آهي. سر جي ڊبليو هاگل جي ڪوشش هئي ان کي مليل مال غنيمت جو اڌ گهٽايو وڃي. ڪيس اها بہ خبر هئي تہ ڪيس ملڻ وارو غنيمت جو مال اڃا پري آهي. پر ڪيس اها ٿوري يا گهٽي رقم گهٽي عرصي کان پوءِ ملي هئي. سر جي ڊبليو هاگ نہ مسٽر بئلي هي ڳالهہ سمجهي سگهيو هو تہ ڪيتري بہ وڏي رقم، ان جنرل جي اعزاز برابر ڪانہ آهي جيڪو تلوار ڪٽي جنگ ۾ وڙهندو آهي. اهو هڪ راز هو جنهن کي اهڙا موڪا ۽ اوڪا ماڻهو سمجهي ڪونہ سگهندا آهن.

ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس فيصلو ڪيو هو جنهن خلاف لاردس آف

ٽريئري اپيل ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي. سر چارلس جو وڪيل جان جارج پلمو هو. جنهن ان معاملي جي پنهنجي هٿن سان وَڌَ ٹُڪَ ڪئي هئي ۽ اهڙين حقيقتن کي وائکو ڪيو هو جنهن جي بنيادن ۾ حسد ۽ تعصب کان سواءِ ٻيو ڪجهه بہ ڪونہ هو. هن وڪيل اهو ثابت ڪري ڏيکاريو هو تہ هندستان جي گورنر جنرل سر چارلس کي ڪماندڙ ان چيف جو عهدو ڏنو هو جيڪو سندس منٽس بوڪ ۾ بہ موجود آهي. هن ڪامورا شاهي جي وڏي لکپڑهہ کان پوءِ بہ ڪيس اهو عهدو ڏنو هو. پر ڪورٽ آف ڊائريڪٽر بدنيتي کان ڪم ونڊي، ڇاٽي ٻجهي اهڙين ڳالهين کي چيٽ ڪَ ڇڏيو هو. ان کان سواءِ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس حق ۽ سچ کي لڪائڻ لاءِ غير مناسب طريقي سان سر چارلس کي لويو ۽ ڏوبو هو. سندس وڪيل اهو سوال بہ اٺاريو هو تہ ڇا اڳين فيصلن، اڳين روايتن، ٽيل فيصلن جي رهنمائي ڪئي وئي هئي يا ڪن اصولن کي آڏو رکيو ويو هو؟ ڇا اڳين ڪورٽن ۽ شاهي حڪمن ڪورٽ آف ڊائريڪٽس جي بيان خلاف پنهنجي نقطۂ نظر جو اظهار ڪيو هو ۽ ان جي فيصلي کي غلط قرار ڏنو هو؟ اهي سڀ ڳالهيون انهيءَ ڪري ٿيون هيون جو ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس سر چارلس دشمن هئي، جيڪو عمل قانون، راويت ۽ فرد جي عزت جي خلاف هو. هتي انصاف هن حقيقت کي تسليم ڪرڻ جو تاڪيد ڪري ٿو. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي ڪن ميمبرن هن ڪارروائي ۾ حصو ڪونہ ورتو هو نہ وري هن ڪارروائي ۾ شريڪ ٿيڻ جي اهل هئا ۽ نہ هن اداري جي حڪم خلاف ڪين ڪجهہ ڪرڻ جي ڪا طاقت ڪانہ هئي.

ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس هڪ اداري جي صورت ۾، اهو بي انصافيءَ جو ڪم ڪيو هو. لارڊ ايلنبرو جي حڪم واري تاريخ کان ونڊي سر چارلس فوج جو جنرل هو. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس بہ حقيقت تسليم ڪئي هئي. هن اداري جي اثر رسوخ ڪري انگلينڊ جي وزيرن بہ اهڙي ڳالهہ کي قبول ڪري ورتو هو. پر جڏهن سر چارلس نيپئر فتح حاصل ڪئي تہ مال غنيمت کي ڏسي، ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي نيت تبديل ٿي وئي ۽ جنرل چارلس خلاف هل هنگاما ڪرڻ شروع ڪري ڏنا هئائون. اهڙين ڳالهين کي نظر ۾ رکي جنگي توبن جي ڏماکن کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ان کان سواءِ پارليامينٽ سر

چارلس کي جيڪو خراج تحسين پيش ڪيو هو. سو به ڪيترن سالن تائين لکايو ويو هو. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته ميائي ۾ ڊُبي جي جنگين جي آوازن کي وچڑي جنگي سرگرمي تسليم ڪيو ويو ۽ انهن جي نتيجن کي فتح طور قبول ڪ ڪيو ويو هو.

توهين آميز ۽ بدنامي وارا مقالا 'ايڊنگبرڪ' ۽ 'ڪئارٽرلي رويو' ۾ لکيا ويندا هئا. جنهن جا مصنف به متئين طبقي جا ماڻهو هئا. ڪي ڪالم وري روزانو وارن اخبارن ۾ ڇپيا هئا. جيڪي چار ڏوڪڙ ڏئي لکرايا ويندا هئا. انهن سيني جي ڏاڍ جو شڪار سر چارلس نيپئر هو انهن جو اصل مقصد هن جي بهادريءَ ۽ جرئت کي لکائڻ هو. ڪيس اهڙي بدنامي کان بچائڻ ڪامورا شاهي جو فرض هو. پر اتلندو هي ماڻهو انهن سرڪاري عملدارن کي انعامن اڪرامن سان نوازيندي جيڪي سر چارلس کي اخبارن ۽ رسالن ۾ بدنام ڪندا هئا ۽ انتظامي ڇڪڑي ڪندا هئا ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جا حڪم به مٿاڪولي حڪمت عملي جو مظهر هوندا هئا. جيڪي ظاهري ۾ انهن ماڻهن جي سخت خلاف هئا جيڪي سر چارلس تي تهمتون ۽ الزام هڻندا هئا. پر ڳجهه ڳوهه ۾ سندن همت افزائي ڪندا هئا ۽ هن جي عزت ۽ احترام گهٽائڻ واري مهم کي لڳا پيا هوندا هئا. لارڊ رپن هن جا اهي خط ڪونه ڇپرائيندو هو جيڪي هو لارڊ رپن ڏانهن لکندو هو. ان کان سواءِ سرڪاري دعوتن ۾ هن کي شريڪ ڪونه ڪيو ويندو هو. جڏهن ته هن جنرل هندستان اندر فتحون حاصل ڪيون هيون. جڏهن هندستان ڇڏي انگلينڊ پهتو ته به هن سان ساڳي ويڌن جاري هئي. هي اڪيلو انهن انگريز عملدارن مان هو جيڪو مشرق کان هتي پهتو هو. جنهن کي عزت احترام جي نظرن سان نہ ڏٺو ويندو هو ۽ شهر جي اعليٰ درجي جي دعوتن ڪيس شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڪانہ ڏني ويندي هئي. جڏهن ماڻهو ڪيس عزت ڏيندا هئا ته لنڊن جون اخبارون ۽ رسالا اهڙيون ڳالهيون ڪونہ ڇاپيندا هئا ۽ ائين نٿائي ويندا هئا جڏ اهڙيون ڳالهيون ٿيون ئي ڪونہ هيون. اهڙيون سڀ ڪروڌي ڳالهيون ساڻس دشمنيءَ ڪري ٿي رهيون هيون. جنهن جو مثال هيءُ حقيقت به آهي ته جڏهن سر چارلس واري جهاز اچي پورٽس مائوٿ وارو بندر پيٽيو هو ته هن شهر جي ٽائون ڪائونسل هن کي شاندار آجياڻو ڏنو هو. جنهن شهر جا ماڻهو به اچي

شريڪ ٿيا هئا. هتي رهندڙ گئريسن فوج جا عملدار ڪيس هڪ شاندار جلوسن جي شڪل ڪيس وٺي ٽائون هال تائين آيا هئا. سندس هن جلوس سان رايل مئرنس بہ گڏ هئا. هن قسم جي شاندار تقريب جو احوال لنڊن جي ڪنهن اخبار ۾ رسالي ڪونہ ڇاپيو هو. ان کان سواءِ پورٽس مائوٿ جي ميئر اهڙي رپورٽ لنڊن جي هڪ مشهور رسالي ڏانهن ڇپجڻ لاءِ موڪلي هئي، پر ان رسالي جي ايڊيٽر ان رپورٽ کي ڇاپڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. توڙي جو ڪيس معمول مطابق رقم بہ آڇي وئي هئي. ان کان سواءِ ايڊيٽر کي ان رپورٽ کي اشتهار جي شڪل ۾ هلائڻ لاءِ بہ چيو ويو هو پر هن ائين بہ ڪونہ ڪيو هو.

اهڙن ماڻهن جون اٽڪلون ۾ حرڪتون انهيءَ لاءِ هيون تہ جيئن هن عظيم انسان جي حقيقي ڪارگذارين کي عام ماڻهوءَ کان لڪايو وڃي. هنن ماڻهن هن حقيقت کي وساري ڇڏيو هو تہ تاريخ ۾ پويان ايندڙ نسل اهڙين ڳالهين کان باخبر ٿي سندن ٽورائتو ٽيندو. هن کان سواءِ عام انگريز بہ هنن ڳالهين ڏانهن ڌيان ڪونہ ڏئي رهيو هو ۽ انهن بہ سر چارلس نيپئر کي عزت ۽ احترام ڏيڻ ۾ خاص دلچسپي ڪانہ ڏيکاري هئي. پر اتفاقي طور انگريز هندستان لاءِ هڪ خطرو پيدا ٿي ويو هو جيڪو نهايت خوفناڪ هو. تنهن ڪري هڪ قومي احساس شدت اختيار ڪري ويو هو. جيڪو سيني ڳالهين مٿان ڇائنجي ويو هو. عام ماڻهو انهن وزيرن مٿان دٻاءُ وجهي رهيا هئا جيڪي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جي ها ۾ ها ملائيندا هئا ۽ سر چارلس کي بدنام ڪرڻ ۾ هن ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس سان گڏ هئا تہ هو انگلينڊ جي تاجدار کي سر چارلس جي عظمت کان واقف ڪن جنهن کي هن وقت تائين لڪايو ويو هو ۽ مختلف قسمن جا الزام هٽي بدنام ڪيو ويو هو. جيڪو انگلينڊ کي ڏکيءَ گهڙيءَ ۾ ڪم آيو هو. ان کان پوءِ اها ساڳي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس سر چارلس جي بوٽن کي چٽڻ ۾ لڳي وئي هئي جنهن اڳ سندس توٽي تپائي ڏني هئي. هڪ فاتح جي هٿ ناتي ڪيس اعزاز بہ ڏيڻ شروع ڪيا هئا. ان کان سواءِ هن جي تحفظ جو ذمون بہ پاڻ کنيو هو.

سر چارلس ماضيءَ جا سيئي گهاوَ وساري ڇڏيا هئا ۽ جن وزيرن ۽ ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس هن کي بدنامي جا ڏنب ڏنا هئا، تن کي هن غلط

اکر جيان ميساري ڇڏيو هو. پر هي انگلينڊ جي تاجدار ۽ انگلينڊ جي عوام جي خاطر هندستان موڪي ويو هو. هن اڳڪٿي ڪئي هئي ته جڏهن خوف ۽ خطرا هٽي ويندا ته اهي ساڳيا ماڻهو برساتي ڏيڏرن وانگر ٻاهر نڪري ايندا ۽ اڳئين جيان ڪيس بدنام ڪرڻ واري پراڻي ڪرت کي لڳي ويندا. جڏهن هن ڏٺو ته سندس عزت کي ڇيهو رسي رهيو آهي ته هن وڏي فوجي عهدي تان ٻيو ڏينهن استعفيٰ ڏئي ڇڏي. ڇاڪاڻ ته ڪيس محسوس ٿيو هو ته ساڻس وري بہ بي انصافي ٿي رهي آهي ۽ بي ڏياني جو شڪار ٿي رهيو آهي. پر هو تاريخ ۽ پنهنجي پوئين نسل واسطي ميڙيءَ حيدرآباد جو بي مثال فاتح هوندو. هي اهو ماڻهو هو جنهن ڪڇيءَ جي جابلو ڏاڙيلن کي پيش پوڻ لاءِ مجبور ڪيو ۽ سنڌ کي غلاميءَ مان آجو ڪيو هو. هي ڀهريون ماڻهو هو جنهن کي انگريز قوم ان وقت واهر ڪرڻ لاءِ چڪايو هو. جڏهن هندستان جي انگريز شهنشاهت لوڏن لمن ۾ هئي ۽ تباهه ٿيڻ واري هئي.

ضميمو پهريون

هتي ٽالپر حڪومت جو هڪ نمونو پيش ڪجي ٿو، جنهن کي بمبئيءَ واريءَ ڏر قبائلي سردارن جي سرڪار سڏبو آهي

هيٺ ڪراچي جي ڪليڪٽر جي ان رپورٽ جو اختصار ڏجي ٿو جيڪا هن جج ايڊووڪيٽ جنرل ڏانهن موڪلي هئي جنهن هن کي ٻڌايو هو ته ٽالپر دور ۾ شاهدن کي ڪهڙي طريقي سان جاچيو پرکيو ويندو هو.

نومبر 1844ع

ٽالپر دور ۾ شاهدن کي جاچڻ پرکڻ يا انصاف ڏيڻ جو باقاعده مقرر اصول ڪونہ هوندو هو. عام طريقو اهو هوندو هو ته شاهد کي قسم ڏيڻ کان سواءِ بيان ڏيڻ جو چيو ويندو هو ته ڪيس گهربل واقعي بابت ڪهڙي خبر آهي. جيڪڏهن شاهد چوندو هو ته ان واقعي جي ڪيس خبر نہ آهي ته جج سندس بيان جي سچائيءَ ۾ شڪ ڪندو هو ۽ سمجهندو هو ته شاهد کي واقعي جي ساري خبر آهي، پر ڇاٽي ٻجهي ڪوڙ ڳالهائي رهيو آهي. تنهن ڪري جج ان شاهد مٿان تشدد ڪرڻ جو حڪم ڏيندو هو ته جيئنءَ هو سچي شاهدي ڏئي. اهڙيءَ ريت ان کي تنگيو ويندو هو ۽ لوهيون سيخون گرم ڪري سندس جسم جي مختلف عضون کي ڏنيو ويندو هو يا وري خنجر جي تيز نوڪ سان سندس جسم جي عضون تي چوڪون ڏنيون ويندیون هيون يا خنجر جي تيز ڌار سندس نڙيءَ تي رکي ويندي هئي ۽ ڪيس چيو ويندو هو ته سچي شاهدي ڏئي، نہ ته سندس سسي ڏڙ کان ڌار ڪئي ويندي. ڪراچي جي مختلف حاڪمن (گورنرن) جي دور ۾ شاهدن تي اهڙو تشدد ٿيندو هو. جيڪو مان سنڌ ۾ رهڻ دوران پنهنجي ڪنين ٻڌو. اهڙن ٻن موقعن تي جج (قاضي) شاهد کان سچي شاهدي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هو.

❊

حيدرآباد جي ڪليڪٽر ۽ مئجسٽريٽ جي رپورٽ جو اختصار
نومبر 1844ع

تالپر دور ۾ سول معاملن ۾ ٻنهي ڌرين کان قسم کڻايو ويندو هو. پر سنڌ جي فوجداري معاملن ۾ ڌرين کي قسم ڪونہ کڻايو ويندو هو. جيڪڏهن ٻن بلوچ قبيلن ۾ قتل جو معاملو هوندو هو تہ ٻنهي کي پاند پلاند ڪرڻ لاءِ ڇڙواڳ ڇڏيو ويندو يا ناهہ جو اهو طريقو قابل قبول سمجهيو ويندو هو. جيڪي ٻئي ڌريون مڃيندڙ هيون. پر جيڪڏهن ڏاڙي ۽ ڦرلٽ جو جرم هوندو هو تہ ڪاردار کي زباني وٽي دانهن ڏبي هئي. جيڪو پيرا کڻائي يا ڪو ٻيو طريقو اختيار ڪري وڃي ڏوهيءَ کي جهلينڊو هو ۽ ان وقت تائين مارينڊو ڪٽيندو هو. جيستائين هو پنهنجو ڏوهہ نہ باسيندو هو. جيڪڏهن سمجهيو ويندو تہ ڪو ماڻهو ان واقعي جو اکين ڏٺو شاهد آهي تہ ان کي شاهدي ڏيڻ لاءِ گهرايو ويندو هو. پر جيڪڏهن اهو ماڻهو اَلي ويندو هو تہ ان کي تيستائين ماريو ڪُٽيو ويندو هو. جيستائين هو سچي شاهدي ڏيڻ لاءِ تيار نہ ٿيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ڏوهيءَ کي چَرَ پيلي جي آزمائش ۽ ڪڏهن پاڻيءَ جي آزمائش مان گذرڻو پوندو هو. پر جڏهن ڏوهي ٻنهي مان ڪنهن بہ آزمائش ۾ ناڪام ٿيندو هو تہ ڪيس مجرم سمجهيو ويندو هو. اهڙيون سزائون سنڌي هندن ۽ مسلمانن کي ڏنيون ويندیون يا وري اهڙي بلوچ کي ڏني ويندي هئي جنهن جي قبيلي جو سردار ڪمزور هوندو هو. نہ تہ ڏٽي سائين وارو بلوچ ڪابہ ڳالهہ ڪانہ لڪائيندو هو ۽ فريادي ڌر ۽ ڪاردار کي چوندو هو. جيڪو ڪرڻو اٿو ڪريو پر ڏاڙي واري ملڪيت ڪونہ ڏيندس ۽ جيڪو ماڻهو ان ڏوهي بلوچ کي گرفتار ڪرڻ ويندو هو. تنهن کي قتل ڪري ڇڏيندو هو.

ضميمو ٻيو

سنڌ جي ڊپٽي ڪليڪٽر سي ڊبيلو رچرڊسن جي موڪليل رپورٽ جو اختصار

جولاءِ 1845ع

سنڌ جي اتر ۽ لاڙ واري پاسي ڪمند جو فصل وسيع ايراضيءَ تي پوکيو ويو آهي. هي فصل سنڌوءَ جي ڪنار واري علائقي ۾ گذريل ڪيترن سالن کان پوکيو پيو وڃي. مان پوري پروسي سان چئي سگهان ٿو ته هيءَ پوک ايڏا به وڌندي رهندي. ٽالپر دور ۾ ڊل تمام ڳري ورتي ويندي هئي. تنهن ڪري هيءَ پوک ٿوريءَ ايراضيءَ تي پوکي ويندي هئي. پر هاڻي سنڌوءَ جي ٻنهي ڪُڙن سان يلي زمين ۾ زراعت جي هيءَ جنس پوکي ويندي آهي. سنڌوءَ جي سالياني ٻوڏ ڪري پاڻي سان گڏ ايندڙ لٽ زمين تي ڇائنجي ويندو آهي، تنهن ڪري فصل ڏاڍا پلا ٿيندا آهن ۽ ان زمين کي ٻئي پاڻ ڏيڻ جي ضرورت ڪانه پوندي آهي. هندستان جي ڪنهن ٻئي صوبي ۾ ائين ڪونه ٿيندو آهي، هن پرڳڻي جي ڊوئي گڏ ڪرڻ ۽ ٻئي ڪم ۾ گهٽو خرچ ايندو آهي. سنڌ اندر مکيه پورهيو جهنگ وڍي ٻني صاف ڪرڻ، هر ڪاهڻ ۽ فصل مان گاهه صاف ڪرڻ هوندو آهي. معلوم ٿئي ٿو هندستان جي ٻين علائقن ۾ ڪمند جي پوکي ناممڪن هوندي آهي. ڇاڪاڻ ته هن پوک کي پاڻي جي گهٽي ضرورت ٿئي ٿي. جڏهن ته انهن علائقن ۾ پوکي راهي کوهن جي وسيلي ٿيندي آهي، پر سنڌ ۾ هيءَ پوک سنڌوءَ جي ڪنار واري جوءِ ۾ ٿيندي آهي. جتي پاڻي اٽيهئي جام هوندو آهي. ٽالپرن واري دور ۾ به اهو ساڳيو پاڻي هو. زمين به ساڳي يلي هئي. پر ماڻهو هن پوکي ڪاهڻ ڪان پري پيا ڇندا هئا. هاڻي ته ڊل ٿوري آهي. پر پوءِ به ماڻهو هن پوک ۾ ايتري دلچسپي ڪونه ٿا وٺن جيتري ڪين وٺڻ گهرجي. هتان جي ڪمند جي چڙي ننڍي ٿئي ٿي ۽ ان جي رس جو ذائقو گهٽو سٺو ڪونه ٿو ٿئي. ڪمند جو وڏو حصو شهرن ڏانهن وڪري لاءِ ڪڍي ويندو آهي ۽ ماڻهو ان کي چوسڻ لاءِ خريد ڪندا

آهن. ان کان سواءِ ڪمند جي پوک پرياسي جي ڳوٺن ڏانهن ٻه ويندي آهي. ان پوک جو باقي ٿورو حصو پيڙيو ويندو آهي، جنهن جو طريقو ايڏو سٺو ڪونہ هوندو آهي. اهڙي ريت ان رس مان ڳڙ تيار ڪيو ويندو آهي. هتان جا ماڻهو ڳڙ ناهڻ جي صحيح طريقي کان واقف ڪونہ آهن. هن فصل جو سٺو بج ماريٽس گهرائي پوکي سگهجي ٿہ پيداوار وڌي سگهي ٿي. هتان جي ڪمند جي پوک جيڪڏهن صحيح طريقي ڪئي ويندي ٿہ ان مان ٻہ فائدو ٿي سگهي ٿو. ان لاءِ ڳڙ ناهڻ جي طريقي کي سڌارڻ جي ٻہ ضرورت آهي. ڇاڪاڻ ٿہ هتان جو طريقو ايڏو سٺو ڪونہ آهي. ليڪن هر قسم جي ڪنڊ ٿہ مسقط مان گهرائي ويندي آهي. بنگال جي ڪيترن ئي علائقن ۾ ڪمند جي پيڙڻ ۽ ڪنڊ ناهڻ جا ڪيترائي ڪارخانا قائم ڪيا ويا آهن، پر سنڌ جهڙيون سهوليتون ٿہ اتي ٻہ ڪونہ آهن. جتي پلي پني، مناسب آبهوا، آبپاشيءَ جو سولو نظام ۽ پيداوار کي شهرن تائين پهچائڻ جو سولو طريقو ٻہ آهي. جيڪڏهن هن پوک جي ڏس ۾ حڪومت واهر ڪندي ٿہ هيءَ پوک تمام گهڻي ايراضيءَ ۾ پوکي سگهجي ٿي. جيڪڏهن ڪنڊ لاءِ وڌي صنعت قائم ڪبي ٿہ ايترو گهٽو خرچ ڪونہ ايندو. پر موت ۾ وڏو نفعو ڪمائي سگهجي ٿو. اهڙي ريت ڪنڊ جي وڌي تجارت ٻہ شروع ڪري سگهجي ٿي. شگر ملون ڪمند جي پوک پرسان هئڻ ڪپن. ڇاڪاڻ ڪمند وڌجڻ کان پوءِ جلدي سکي ويندو آهي. ان ڪري رعيتي ماڻهن کي هن پوکيءَ لاءِ همٿايو وڃي ٿہ ڳڙ ناهي شهرن ۾ وڃي وڪڻن ۽ خوب ناڻو ڪمائن يا ڪٽي ڪنڊ جي سرڪاري ڪارخانن کي ڏين. جيڪڏهن شگر مل انگلينڊ مان گهرائبي ٿہ ٽي سئو پائونڊ ڪائي ويندي. پر نصب ڪرائڻ ۾ ٻہ ڪجهہ خرچ لڳي ويندو. تنهن ڪري اها سرڪار کي ساڍن ٽن سون پائونڊن ۾ پلئہ پوندي. جيڪڏهن رعيتي ماڻهن کي ڳاڙهي ڪنڊ ناهڻ سيکاربي ٿہ لوهہ جي مِلِ گهرائڻ جي خفي کان جند ڇٽي پوندي.

جيڪڏهن کي ادارا ڪنڊ جي ڪارخانن لاءِ ڪم ڪري سگهن ٿا ٿہ انهن مان کو ادارو اهڙو ٻہ هجي جيڪو نير جي پوک جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ٻہ ڪم ڪري. سکر کان ونڊي ڪوٽڙيءَ تائين اهڙي زمين آهي جيڪا نيز جي پوک لاءِ بهتر آهي. ڪوٽڙي کان هيٺ زمين ٿہ پلي آهي پر ماڪ گهڻي پوندي آهي جيڪا هن پوک لاءِ هاجيڪار هوندي آهي.

سنڌ ۾ نير اڃا بہ گھٽو وڌائي اپائي سگھجي ٿو. ان جو ڪارڻ اھو آيو تہ سنڌوءَ ۾ ورھيارو چاڑھہ ايندو آھي. ٻوڏ جي ان پاڻي ۾ پَلُ يا لٽ گھٽو ھوندو آھي. تنھن ڪري جيستائين پاڻي پھچندو آھي لٽ پوڻ ڪري ڊِلي زمين بہ پلي ٿي ويندي آھي. پاڻيءَ جي ليٽ ڪري زمين پاڻي پي رڃي ويندي آھي، جنھن ۾ نير جو فصل ڏاڍو پلو ٿيندو آھي. بنگال جو نير بہ معيار ۾ پلو ٿيندو آھي. جيڪڏھن سنڌ جو نير معيار ۾ ان کان پلو نہ آھي تہ ھن جھڙو تہ ضرور آھي. بنگال ۾ جيڪڏھن مينھن نہ وسن تہ بلڪل سنڌ جھڙو آھي. ڏنو وڃي تہ نير جي ٻوٽيءَ لاءِ مينھن ھاڃيڪار ھوندو آھي. ڪاٽوڻ ۽ مانجھند واري علائقي ۾ اڪل نوي يا ھڪ سو مڻ نير اپايو ويندو آھي. جيڪو ڏاڍي سٺيءَ جنس جو آھي، پر بنائڻ جو طريقو صحيح ڪونہ ھوندو آھي، تنھن ڪري ان جي قيمت ڪجھہ گھٽ ملندي آھي.

ضميمو ٽيون

سر چارلس جي لکيل گهٽن خطن مان هڪ خط جو اختصار جيڪو هن هندستان سرڪار ڏانهن ملير ندي‌ءَ لاءِ لکيو هو. جنهن جو ڪيس جواب ڪونہ ڏنو ويو هو:

آگسٽ 1845ع

هاڻي سانوٽي‌ءَ جي مينهوگي‌ءَ جي مُد گذري وئي آهي. پر ڪراچي ۾ ڪٽي بہ ڪانہ پئي آهي. ان ڪري پاڻي جا تلاءَ سڪي ويا آهن ۽ ڪوهن جو پاڻي بہ هيٺ لهي ويو آهي. پاڻي‌ءَ جي هن ڏڳاهي ۾ فوجي ڪنو پاڻي پيئڻ تي مجبور آهن. تنهن ڪري انهن کي پيٽ جي سور جو اهنج ٿي پيو آهي. اهو چانوٽي جي صحت لاءِ ڏاڍو چڱو ٿئي ها. جيڪڏهن ملير ندي‌ءَ جو منهن ڦيري. چانوٽي‌ءَ وٽان ڪيو وڃي ها. ۽ ان ڪم تي ايندڙ خرچ جو ڪاٽو ڪري آگسٽ 1844ع ۾ اوهان ڏانهن موڪليو هو جيڪو ٻارهن هزار پائونڊ هو. چانوٽي جي صحت کي برقرار رکڻ لاءِ اهو خرچ ڪو وڏو ڪونہ آهي. ان ناتي جيڪا پاڻي‌ءَ جي سهوليت ٿيندي سا اندازي کان ٻاهر آهي. هن پاڻي سان سوڊا يا پيون شيون مليل آهن. هتي جي ڌرتي‌ءَ جا مختلف ورن آهن ۽ هيٺ کوٽڻ سان ڪٽي ڏهہ فوٽن تي، ڪٽي ويهن ۽ ڪٽي وري ٽيهن فوٽن تي منو پاڻي ملي ويندو آهي. ان کان جيڪڏهن هڪ فوٽ بہ هيٺ کوٽبو تہ پاڻي نسورو لوڻ ملندو. چانوٽي‌ءَ ۾ ڪوهہ آهن جيڪي هڪ ٻئي کان ٻہ سو فوٽ پري ٿيندا. ڪي وري انهي‌ءَ فاصلي کان بہ ويجها ٿيندا. پر هڪڙن جو پاڻي منو تہ پين جو پاڻي لوڻ جهڙو ڪارو آهي. ڇيو ويندو آهي تہ هتان جي ڌرتي ۾ چانيهو يا قلمي شورو ۽ ڪار تمام گهٽي ٿيندي آهي. هن پاڻي‌ءَ ۾ جيڪو ڪجهہ بہ مليل آهي، پر صحت لاءِ هاڃيڪار آهي. جيڪڏهن اوهان هن منصوبي شروع ڪرڻ جي اجازت ڏيندا تہ اهو ڪراچي‌ءَ تي احسان هوندو.

اصل تي صحيح

سر چارلس نيپيئر

سر هينري هاربنج ڏانهن لکيل خط

سر هينري هاربنج

ڪجهه وقت کان پوءِ سرڪار هڪ ميڊيڪل بورڊ موڪليو هو ته اهو ڪراچي جي پاڻيءَ تي تجربو ڪري ۽ رپورٽ تيار ڪري موڪلي ڏئي. ڊاڪٽرن جي هن جٿي پنهنجي رپورٽ ۾ لکي موڪليو آهي ته هي پاڻي خالص ۽ سٺو آهي. انهن ماڻهن پنهنجي خط ۾ اهو به لکيو آهي ته هن پاڻيءَ ۾ ٻين شين سان گڏ ڪٽڪيءَ جو انداز وڌيڪ آهي، جنهن ڪري پيٽ جي شڪايت ٿي پوي ٿي ۽ پهرئين پيري پيئڻ سان پيٽ ۾ گڙ ٻڙ ٿي پوندي آهي. ان ڪري جن ماڻهن کي اهڙي خبر نه هوندي آهي، سي سمجهندا آهن ته اهو پاڻي صحت لاءِ هاجيڪار آهي. پر حقيقت اها آهي ته هن ميڊيڪل بورڊ پاڻي جي ان وقت چڪاس ڪئي هئي، جڏهن مينهن گهٽا وسيا هئا ۽ ڪوهه به پاڻيءَ سان ڀرجي ويا هئا. ان ڪري صحت لاءِ نقصانڪار شين جو پاڻي ۾ تناسب گهٽو گهٽجي ويو هو.

(وليم نيپئر)

ضميمو چوٿون

ڪچيءَ واري جابلو علائقي خلاف جنگي مهم جي شروعات وقت لارڊ ايلنبرو ڏانهن چارلس نيپئر لکيل خط جو اختصار.

سکر 19 ڊسمبر 1844ع

مان اڄ هتي پهتو آهيان. ٻه سال اڳ آءٌ هن ساڳئي ڏينهن تي هتان روانو ٿي چڪو هوس. اڇوڪو ڏينهن مون کي اوهان جو احسان ياد ڏياري رهيو آهي. اوهان جي ياد اڇڻ ڪري هندستان جي انگريز شهنشاهت لاءِ موجود خوف ۽ خطرا ٻه ياد اڇي ويا آهن. مان هتي هڪ عظيم انسان سر جان مُور جا لفظ ورجائڻ چاهيان ٿو جنهن چيو هو تہ، 'جن برين ڳالهين ٿيڻ جو امڪان هو سي هاٿي ڪونہ ٿيندين.' ان ڪري مون کي ٻہ يقين آهي تہ اهي امڪاني بربون ڳالهيون هاٿي ڪڍهن ٻہ ڪونہ ٿيندين. مان 11 نومبر تي ڪراچي ڇڏي هئي. سفر دوران ٽڪرين وارو علائقو ويران لڳو جنهن وچان جبلن جون قطارون گذرنديون ڏسڻ ۾ آيون. جن جو رخ ڏکڻ اتر طرف هو. هي ٽڪريون لهنواريون ڪونہ هيون، پر ايڪپريون هيون. تنهن ڪري انهن روهين (ٽڪرين) کي غير لهريدار سڏي سگهجي ٿو. اهي سيئي ٽڪريون پٽ وانگي ايڪپريون آهن، جيڪي پنڌ پاهٽن سان پريون پيون آهن. هڪ ڏينهن اسان اهڙين ٽڪرين واري علائقي مان گذرياسون جتي رڳو ڪاٺ جا پنڌ پاهڻ ڏسڻ ۾ آيا هئا. اهڙيون شيون اسان کي ملڪري ماڳ وٺ نظر آيون جتي اسان منزل ڪئي هئي. اهڙا نشان واڪر جي جوڙيل نقشي ۾ ٻہ موجود آهن. جڏهن اسان پوڪرن وٽان لنگهياسون تہ اتي ٽڪريون ۽ انهن جي وچ تي کاهيون ڏسڻ ۾ آيون. ملڪري ۽ پوڪرن نالي وارن ماڳن وٽ پاٽيءَ جا تلاءَ آهن جن جي وچ تي وڏ کان وڏ اوچيون ٽڪريون نظر آيون. هي علائقو جابلو هو جتي اسان کي درياهي نرم مٽي ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي هئي. اهڙي مٽي چرلا وٽ ڏني سون. هن تاڪ تائين ساريُ جوءِ رڙ پٽ آهي.

پوکرن ۾ چرلا جي وچ تي گھاٽو جھنگ ۽ آھي. ٽکرين جي وڻن ۾ وڪڙن مان ائين محسوس ٿي رھيو تہ انھن کي ڪو قدرتي طور مروڙو آيل آھي. ھتان جي ھڪ سونھين (رھبر) مون کي ٻڌايو تہ ھتي ڦٽڪي ۽ موجود آھي. مان ھتي جيڪر ھفتوکن ترسي چڪاس ڪريان ھا تہ ھتي ڇا ڇا موجود آھي پر مان جيالاجي ۾ منرالاجي جو واقف ڪونہ ھوس. ائين ڪري مان جڙ پنھنجو وقت وڃايان ھا.جنھن جو سنڌ ۾ سائنس کي ڪو فائدو ڪونہ پھچي ھا. ھتي جي ننڍڙين روھڙين يا ٽکرين مان ڪوسي پاٽيءَ جا جھرٽا وھي رھيا ھئا جيڪي ٽکريون ڏھ يا ويھ فوٽ مس اوچيون ھيون ۾ اھي ھالا جي روھ سان ٻٽ وڃي رھيون ھيون. جن جو پٽر ڪوئلي جيان نظر اچي رھيو ھو. اسان جي قافلي ۾ ھڪ ڏاھو ماڻھو ھو جنھن ٻڌايو تہ اھو ڪنھن سائيءَ ٻوٽيءَ جو پنڊ پاھڙ آھي. ان ڪري مان ب ان شيءِ کي ائين سمجھي رھيو آھيان. سندن شڪل صورت ۾ دلچسپ ۽ عجيب غريب آھي. جيڪي پرياسي ۾ ملندڙ اھڙين شين کان بلڪل مختلف ۾ آھن. مان انھن مان ٻہ ٽي نمونا کنيا ۽ ھڪ اھڙي سڃاڻ ماڻھوءَ کي ڏيکاريا جيڪو سنڌ اندر منفرد شڪل جو ماڻھو ھو. مان سر ھينري ھاربنج کي گذارش ڪئي آھي مون ڏانھن سياٽو ۽ سپورنج ماڻھو موڪلج جيڪو ٻڌائي سگھي تہ سنڌ اندر ڪھڙيون شيون موجود آھن.

مان ڇُرالا کان مٿي ان جاءِ وٽان لنگھيس جنھن کي پير آري جي نالي سان سڏيو ويندو آھي. جتي ڪرنل رابرٽس شاھ محمد کي اوچتو جھلي ورتو ھو. ڪرنل ھٽن تي پرتا ڪري ڏيکاريا ھئا. پر مون کي افسوس آھي، ڪيس سي بي جو اعزاز ڪونہ ڏنو ويو ھو. ھي ماڻھو شير محمد جو ياءُ ھو. ھن جي جھلجي پوڙ ڪري سنڌ جي وڳوڙي وايو منڊل ۾ ڪجھ ٿاپر اچي وئي ھئي. ان واقعي کي پورو ھڪ سال گذري ويو آھي، پر لڳي ائين ٿو جڙ تہ اھا ڪالھ ڪلھوٽي جي ڳالھ ھجي.

سيوھڙ ۾ پھچي مان ان جي چڪاس ۽ جاچ پڙتال ڪئي، جنھن کي Alexanders Tower سڏيو ويندو آھي. مان يونانين سان لاڳاپيل پراڻا ٽرڙ ڏٺا آھن. ان ڪري يقين سان چئي سگھان ٿو تہ ھي تعمير يوناني ڪانہ آھي. قوي امڪان آھي سڪندر جي ٿھريل ڪالوني ھجي. ھي امڪان انھيءَ ڪري آھي جو سنڌوءَ جو ھي ڪنارو جابلو آھي ۽ ھي

درياهه ۾ سدائين هن جاءِ وٽان وهندو رهيو آهي. تنهن ڪري سڪندر هن ٽاڪ کي پڪو سمجهي هڪ ڳوٺ تعمير ڪرايو هوندو ته ڪئت ناهي ڪڏهن ڪڏهن هن جاءِ وٽان يوناني دور جا سڪا ۽ لينڊا آهن. پر مٿي بيان ڪيل قديم آثار ان قلعي جا آهن. جنهن کي اورنگزيب ڏاهي ناس ڪري ڇڏيو هو. سيوهڻ کان سکر تائين علائقو آباد نظر آيو پر ان لاءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته اهي آباد زمينون غير آباد علاقي جو هڪ سئو حصو به ڪونه ٿيندو. پر هن علائقي جي زمين ايتري پلي آهي جيتري ڪراچي کان پوڪرن تائين آهي. جتي ايڏا تائين پوکي راهي ٿي ڪانه سگهي آهي. پر اتي پاڻي ملڻ مشڪل آهي. جڏهن ته مون کي پڪ آهي جر جو پاڻي ته جتي ڪٿي موجود آهي. جيڪڏهن کوهه کوٽبا ته هيٺان ضرور پاڻي ملندو. مون کان به جيترو ٿي سگهيو ايترو جلدي انهيءَ علائقي ۾ کوهه کوٽائي زمين آباد ڪرائيندس. منهنجي هيءَ به خواهش آهي ته جتي غريب ماڻهن جا کوهه آهن تن کي سڌاريان. هنن کوهن جي پاڻيءَ کي پيئڻ لاءِ به استعمال ڪري سگهجي ٿو پر هر هڪ کوهه جي چوڌاري چار پارا پنيءَ جا به آباد ڪري سگهبا. ماڻهو سکيا ستابا ٿي ويندا. بچت وارو اناج بازار ۾ وڪڻندا. اهڙي ريت ڏاڙن ۽ ڦرلٽ جا ڏوهه گهٽجي ويندا. ٻين ماڻهن کي به ريس ايندي ۽ اڳين کوهن کان ٿوريءَ وٿيءَ تي نوان کوهه کوٽيا ويندا. هي اڳتي وڌڻ جو هڪ سست رفتار سلسلو آهي. اهو طريقو ضروري ۽ آهي. ماڻهوءَ کي اهڙن معاملن ۾ صبر ڪرڻ گهرجي. پر مان هن ڪم ڪرڻ لاءِ اتاولو آهيان. چاهيان ٿو اهو نيڪ ڪم اڄ ٿئي ۽ سياڻو نه پوي. هن ڪم ۾ دير مون کي جڙ سلهه ٿي ڇڏيي رهي آهي.

مان رند قبيلي جي ڏاڙيلن جو هڪ ٽولو ڏٺو هو جيڪو بلوچ نه پر سنڌي رندن جو هو. هي ماڻهو ڪلهوڙن سان ڏاڍا وفادار هئا. پر تالپرن هنن جي توڙي تپائي ڏني هئي. ڪجهه ڏينهن ٿيندا هنن رندن کي تالپرن سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي مان ڪڍي ڇڏيو هو. جنهن ڪري هنن وڃي روهه ۽ ڪوهه واري جوءِ وسائي هئي جيڪا سُڃي ۽ ڏُڃي هئي. لاچار ٿي هنن ماڻهن پنهنجي پيٽ گذر لاءِ ڏاڙا هڻڻ شروع ڪري ڏنا هئا. بلوچ نسل جا ڏاڙيل هنن جا ويري هئا. ان کان سواءِ کين تالپرن جي ٽيڪ ۽ هشي به هئي. ويچارا رند هاڻي ڏاڍا ڏکيا ڏينهن گذاري رهيا آهن. هنن ڏاڍ جي ستايل ماڻهن مون کي بچائڻ ۽ پوکي راهي لاءِ زمين ڏيڻ

جي درخواست ڪئي آهي. مان ڪين جهڙڪ پرسان زمينون ڏنيون آهن. هن دوري مان اهو فائدو ٿيو آهي جنهن جو مان ذڪر ڪري آيو آهيان. ٻي ڳالهه مون کي هيءَ نظر آئي ته منهنجي جتن ۾ جاکوڙ ڪان پوءِ ٻه اڃا تائين پنهنجي ڏاڍ ۾ قهر واري شڪل ۾ موجود آهي. جتي ٻه مان منزل ڪندو هوس ته ماڻهو منهنجي تنبوءَ جي چوڌاري ميڙ ڪري اچي بيهندا هئا. هي هاڃيءَ هنيا ۾ سورن جا ستايل ماڻهو اها آس ڪٽي مون وٽ ايندا هئا ته مان ڪين انهن ڏکن پاپن کان آڇپو ڏيندس. مون سان اهنج اورڙ لاءِ ترجمان ٻه ضرور ونڊي ايندا هئا. مان اهڙن غلامن جي ڏهن ٻارنهن مالڪن کي ڪٽي قيد ڪيو جيڪي وڏي رتبي ۾ اثر رسوخ وارا ماڻهو هئا. منهنجو ڪم ان وقت ملڪ جو دورو ڪرڻ هو. پر هنن اثر رسوخ وارن ماڻهن کي ٽن هفتن تائين پاڻ سان گڏ ڪٽي هلندو رهيو هوس. سنڌ ۾ غلامي ڏسي منهنجو جيءُ جهرندو ۾ روح رڙندو آهي. مون کي پڪ آهي ته پرياسي ۾ مسٽر پريڊي جي ۾ قانون کي هوريان هوريان نافذ ڪري سگهجي ٿو ۾ ائين نافذ ڪري ڪونه ٿو سگهجي جيئن ميداني علائقن ۾ ڪيو ويندو آهي. ڏاڙيل عنصر وري اهڙو هوندو آهي جنهن جو ڪم قانون خلاف جهيڙو ڪرڻ هوندو آهي. غلام رکڻ وارن ماڻهن خلاف منهنجو رويو ڏاڍو سخت آهي. تنهن ڪري غلاميءَ وارو رواج ٻه تيزيءَ سان گهٽبو پيو وڃي.

ولي چانڊئي ڏاڍي وفاداريءَ جو مظاهرو ڪيو آهي. هن سردار همت ڪري نوبت خان نالي هڪ مشهور ڏاڙيل گرفتار ڪري ورتو آهي. هي ماڻهو ڏاڍو ڪنور هو. جيڪو ڏاڙي هڻڻ وقت ڪيترائي بي پهچ ماڻهو قتل ڪري چڏيندو هو. هن پنجهتر اٽن جي قافلي کي ڦريو ۾ جتن کي قتل ڪيو هو. مان سندس گرفتاري تي هڪ هزار روپيا انعام رکيو هو. هن وقت هو بکر واري قلعي ۾ قيد آهي. هن سان گڏ سويو گڏو ٻه آهي. هن ڏاڙيل ٻه منهنجي حڪم عدولي ڪئي هئي. فزجيرالڊ اٺ سوار فوج ساڻ ڪري پنجهتر ميل پنڌ هڻي مٿس وڃي اوچتو ڪڙڪيو هو ۾ هڪ جابلو قلعي مان وڃي کيس گرفتار ڪيو هئائين. هن جا چار سو ماڻهو الائي ڪيڏانهن نڪري ويا. باقي ساٿس چاليهه ماڻهو گڏ هئا جن کي پڙ گرفتار ڪيو ويو هو. هن مقابلو ڪيو هو جنهن ۾ سندس پٽ ۾ ٻه ياڻٽيا وڙهندي مارجي ويا هئا. ڊپٽي ڪليڪٽر ليفٽيننٽ جيمس ڪين پيش پوڻ لاءِ عرض ڪيو. پر هنن کيس ٽي ترين هڻي چڏيون ۾ وراڻيائون ته هو

سويي گڏي جا پائٽيا ۽ پٽ آهن هو تلوارون ۽ ڍالون سندس پيرن ۾ رکي پيش ڪرڻ پوندا. انهن کي زندهه چڏڻو ڪونه هو پر سندن موت تي به افسوس آهي. هنن جو پيءُ هنن جيترو بهادر ڪونه هو. سندس ڪردار ظالمانه هو ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ کي زنده چڏڻ ڪونه چاهيندو هو. هاڻي سندس مقدر کي ڏسي سارو علائقو خوش آهي. ليفٽيننٽ جيمس جو چوڻ آهي ته ماڻهو جا هنن کي ڏسڻ لاءِ ميڙ ٿي ويا ۽ سندس گرفتاريءَ تي ڏاڍو خوش هئا. هن تي ملٽري ڪميشن ڪيس هلائيندي مان سمجهان ٿو ته هنن ٻنهي ڏاڙيلن جي گرفتاري ڪري ڏاڻن جون وارداتون گهٽجي ويندیون. تنهن ڪري مان هاڻي چئي سگهان ٿو ته سنڌوءَ جو ساڃو ڪنارو ڏاڙيلن جي آپدا کان آجو ٿي ويو آهي. مان سفر دوران جڏهن هڪ ڳوٺ کان لانگهائو ٽيس ته اتان جي ٻن رهواسين سان ڳالهه ٻولهه ٿي وئي. هي ٻئي ماڻهو مون کي ڏوهي محسوس ٿيا جن جي سزا قتل ٿي سگهي ٿي. هنن ٻنهي جڻن هڪ ماڻهو خلاف دانهن ڏني جيڪو نوبت جي ڪڍ وڃي ٽيهڻ اٽ چڏائي آيو هو جن مان ارڙهن مالڪن کي موٽائي ڏنا هئائين. مان ان ماڻهوءَ کي پوليس وارو موڪلي گهرائي ورتو. ڏٺم ته ان قبائلي سردار جي شڪل ئي شيطان جهڙي هئي ۽ سندس چهرو به شيطان جهڙو هو.

مان ڏٺو ته گهٽو ڪري هن علائقي ۾ ڍل اڌ پيداوار جيتري وصول ٿي رهي هئي. پر مان ان کي هر جڳهه تي گهٽائي پيداوار جو فقط ٽيون حصو ونڊ چاهيان ٿو. اعتراض اهو ڪيو پيو وڃي ته محصول جي گهٽجي وڃڻ سان سرڪار جي آمدني گهٽجي ويندي. ابتدا ۾ اها ضرور گهٽجي ويندي. پر ان جو اثر ضرور ٽيندو ماڻهو ميداني علائقن ۾ وڃي آباد ٽيندا ۽ جهنگ جهاڙيون وڍي ٻنيون صاف ڪري پوکي راهي ڪرڻ شروع ڪري ڏيندا. سرڪار کي پيداوار ۾ نقصان ٻن يا ٽن سالن لاءِ پوندو. سرڪار جون پلين ٻنين جون وسيع ايراضيون غير آباد پيون آهن. جن جو مونيو ٻارهن ميل ۽ لام به ٻارهن ميل آهي. اهي زمينون ڪڍهن به آباد ڪونه ٽيون آهن. جيڪڏهن هارين کي سهوليتون ڏيبون ته اچي زمينن تي گهر ٺاهي ويهندا ۽ پوکي راهي ڪندا. ساڳئي وقت سرڪار جي گهٽيل آمدني وڌي ويندي ماڻهو به پير پساري واندا ڪونه وهندا ۽ پنهنجي پورهئي کي لڳا پيا هوندا. ان ڪري چوريون ۽ ڏاڙا به گهٽجي ويندا. بلوچ

ڏاڙيل بہ پنهنجي پوڪي آڇيو محسوس ڪندا، چاڪاڻ تہ سرڪار هارين ڪي وڏيون سهوليتون ڏيندي. يا وري هو تلوار رکي هر جي مٿئي کي ڪونہ سنياليندا. جڏهن آءٔ سنڌ وچان سفر ڪري رهيو هوس تہ اهڙين ڳالهين تي سوچي ويچاري رهيو هوس تہ مان سنڌ جي خدمت انهيءَ طريقي سان ڪري سگهان ٿو. ان جو نتيجو اهو نڪرندو تہ دل ۾ لاپو گهٽجي ويندو. حقيقت ۾ اهي ٻئي هڪ آهن ۽ اهي رهت جي ڪل پيداوار جي ٽئين حصي جيترين آهن. جيڪڏهن مان سرڪار کي يا هاري کي نقصان پهچائڻ جي ڪوشش ڪندس تہ مون کي پڇتاءَ جي وڏي سزا ملي ويندي. ايسٽ انڊيا ڪمپني منهنجي بدران ڪو ٻيو سئو ماڻهو مقرر ڪندي. هتي ڪليڪٽر بہ مون خلاف ڪم ڪري رهيا آهن. جيڪڏهن مان ڪو ڏوهہ پاپ ڪري رهيو آهيان تہ اهي ذميواري بہ منهنجي آهي. چاڪاڻ تہ اهو ڏوهہ پاپ مان سوچي سمجهي ڪري رهيو آهيان. ان ڪري الزام بہ فقط مون تي هنيو وڃي. مون کي مقرر اوهان ڪيو آهي. پر اوهان هنن ڏوهن پاپن کان آجا آهيو. پر مون کي يقين آهي تہ منهنجو احوال صحيح آهي. تنهن ڪري مون کي پؤ پولو نہ هجڻ گهرجي. ليڪن مان هيءٔ ڪم آهستي ۽ مرحليوار ڪرڻ چاهيان ٿو.

هن کان سواءِ مان هڪ ٻيو بہ قدم کڻڻ چاهيان ٿو. يعني غريب رعيتن وٽ ڏاندن جي جوڙي خريد ڪرڻ لاءِ ٽيهہ روپيا بہ ڪونہ آهن تہ مان کين "ٻوڙا پٽ" جي بدلي ۾ن يا ٽن سالن لاءِ دل معاف شرط تي زمين ڏيندس. پر جيڪڏهن انهن کي ڏاندن جي جوڙي خريد ڪرڻ لاءِ ٽيهہ روپيا روڪ ڏبا تہ پئسا کڻي پڇي ويندا. پر اهڙا واقعا اُڪو دُڪو ٽيندا پر عام ڪونہ ٽيندا. سنڌي رعيتي ماڻهو سچار ۽ ايماندار ٽيندو آهي. پر جابلو بلوچن تي اهڙي قسم جو اعتبار ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. هنن ماڻهن جو عام ڏنڏو ڏاڙا هڙڻ آهي. تالپر حڪمرانن بہ هن کي ڇڙواڳ ڇڏي ڏنو هو. وڏن قبيلن جا سردار بہ ڦرلٽ جي ڏنڏي سان لڳل آهن. اهو بہ ڏنو ويو آهي تہ ڪٽي بہ انگريز عملدار کي ڦريو لٽيو ڪونہ ويو آهي. سنڌ ۾ هنن جي مال مڈي بلڪل محفوظ آهي. ان جي ٻيٹ ۾ بمبئيءَ واري علائقي ۾ انگريز عملدارن کي بہ معاف ڪونہ ڪيو ويندو آهي. تنهن ڪري مون کي پڪ آهي تہ جيڪڏهن هنن غريب ماڻهن ٿوريون ٽڪيون سهوليتون ڏنيون ويون، ٿوري وقت اندر سارا جهنگل وڍجي صاف

ٿي ويندا ۽ ائين هاري طبقو پيدا ڪري سگهبو. جيئن انگلينڊ ۾ پيدا ٿيو هو. ان کان سواءِ مان هوريان هوريان جاگيرداري نظام پيڄي، پروڙي رهيو آهيان. جڏهن ڪو جاگيردار مري ويندو آهي ته سرڪار ان جي زمين ضبط ڪري ڇڏيندي آهي ۽ اها ننڍن ننڍن حصن ۾ هارين جي حوالي ڪئي ويندي آهي. جيڪڏهن اها زمين وفات کان جاگيردار جي پٽ کي ڏني ويندي آهي ته ان جي دل يا لاپو ورتو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت جاگيردارن کان سهوليتون رعايتون کسيون ويون آهن. هنن ماڻهن جي ڪوشش آهي ته کين مليل سهوليتون بحال ڪيون وڃن يعني سندن خيال آهي ته کين دل معاف جاگيرون سندن حياتي تائين ملڻ گهرجن.

هتي ماڻهن کي ڏيڃاري کانئن ملڪيتون ڦريون ويندیون آهن. اهو ڪاروبار سالن کان وٺي جاري آهي. مان به پڪو پهه ڪيو آهي ته هن آزار کي ضرور ختم ڪندس. ليڪن سوچي رهيو آهيان ته ان لاءِ طريقو ڪهڙو ڪتب آندو وڃي. اسان جو پوليس کاتو پنهنجا منصبي فرض سڃائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان سرانجام ڪري رهيو آهي. اهي ڏاڙيلن سان ڏاڍي جرئت ۽ بهادري سان مقابلا ڪري رهيا آهن. هڪ به واقعا اهڙا ٿيا آهن جو هنن کي غير قانوني ڳالهيون ڪري ورتيون آهن، پر اهڙا واقعا عام ڪونہ ٿا ٿين. تنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته اهي ماڻهن کي ائين ڪونہ تپائيندا، جيئن هنن ملازمت جي ابتدائي دور ۾ ڪيو هو.

وڏن مجرمن جا معاملا ملٽري ڪميشن هلائي رهي آهي جنهن جا نتيجا ڏاڍا سٺا نڪتا آهن. پر ننڍن مجرمن جا معاملا مئجسٽريٽ هلائي رهيا آهن ۽ هر ماڻهوءَ کي انصاف ملي رهيو آهي. مان هر معاملي جو مطالعو ڪندو آهيان ۽ گهٽي سوچ ويچار کان پوءِ سزا جي ڪاغذن تي صحيح ڪندو آهيان. منهنجو اهو ڪم هوريا هوريا وڌندو پيو وڃي. هتان جا ماڻهو اسان جي انصاف ڏيڻ واري طريقي کي تمام گهڻو پسند ڪندا آهن. تنهن ڪري ڪيس (معاملا) گهڻو وڌي ويا آهن. مون کي خوف آهي ته جيڪڏهن انهن معاملن جو تعداد اڃا به وڌي ويو ته وقت نہ هجڻ ڪري مان معاملن جي ڪارروائيءَ جو مطالعو ڪري ڪونہ سگهندس. مان اوهان جي سامهون هڪ مختصر جائزو پيش ڪيو آهي ته اسان سنڌ جو انتظام ڪهڙي طريقي سان هلائي رهيا آهيون. مان هن حقيقت کي مشرقي انداز ۾ هن ريت بيان ڪري سگهان ٿو ته جتي به

مان پهچان ٿو ته ماڻهن جا ميڙ منهنجي تنبوءَ جي چوڌاري گڏ ٿي وڃن ٿا جن جو مقصد سلام ڪرڻ هوندو آهي. ان کان سواءِ مان جڏهن ڪنهن ڳوٺ وڃان لنگهندو آهيان ته ماڻهو وڏي آواز ۾ مون کي دعائون ڏيندا آهن. هنن ڳالهين مان ڇڳيءَ ريت محسوس ڪري سگهجي ٿو ته ماڻهو مون مان خوش آهن ۽ منهنجيءَ حڪومت کي سٺو سمجهن ٿا. ٻي سٽي ڳالهه هيءَ به آهي ته مان جهنگلن وڃان هي سفر سنڌي "اريگيولر هارس" سان گڏ ڪري رهيو آهيان ۽ چوڌاري اٺ سڌريل قبائلي موجود آهن. جيڪڏهن اهي ماڻهو اڳرائي ڪن ها ته انهن کي به مناسب جواب ملي وڃي ها ۽ اهو ڪم جبل جا قبائلي سردار سرانجام ڪن ها. ڇاڪاڻ ته مون سان گڏ گهوڙيسوارن جو مختصر تعداد آهي. تنهن ڪري جابلو لڪن مان لنگهي، هنن خلاف ڪا به ڪارروائي ڪري ڪونه ٿو سگهان. مان عام ماڻهن جي پروسي تي ائين ڪيو آهي نه ته مون کي ايترن ٿورن گهوڙيسوارن سان اهڙي ڏکئي سفر ڪرڻ جي دل ڪانه ٿئي ها.

مان ٻڌو آهي "دهلي گزيٽ" هن ڳالهه جو اشارو ڏنو آهي ته سنڌ جي حڪومت اڳين ٽالپر حڪمرانن جي حوالي ٿي رهي آهي. سرڪار کي گهرجي ته اهڙين ڪوڙين خبرن تي پابندي مڙهي نه ته انهيءَ جي نتيجي ۾ ڏاڍو هاڃو رسي سگهي ٿو. اهڙيون خبرون ٻڌي هتان جا هندو واپاري ته هراسجي ويا آهن. جيڪڏهن اهڙيون خبرون هلنديون رهيون ته هي ماڻهو پنهنجو پئسو هتي ڪونه سيڙائيندا. ڪن واپارين مون کي اهو به ٻڌايو آهي ته اسان وٽ دولت آهي. جيڪڏهن اسان اها دولت عام ماڻهن کي ڏيڪاربنداسون ۽ اوهان سنڌ جي حڪمراني ٽالپرن کي واپس ڏئي هليا ويندا ته اسان جو جَرُ ٻچو رلي ويندو. ان ڪري اسان واپاري ڏيتي به تڏهن ڪنداسون جڏهن ڏسنداسون، هتي انگريزن جي حڪومت قائم آهي. اهي ٽالپر اسان جو الهه تلهه ٻهاري ويندا ۽ نتُ نوان عذاب ڏئي اسان کي وڌيڪ ڏيڻ لاءِ مجبور ڪندا."

بمبئي وارا ڪچ کي سنڌ کان ڪسي رهيا آهن. منهنجي خيال ۾ هي ماڻهو غلط آهن. ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس اهڙي خبر سر هينري هارڊنج ڏانهن به موڪلي هئي جنهن وري اها مون ڏانهن به موڪلي آهي. منهنجي ڄاڻ مطابق ڪچ سنڌ کان ڪسيو ويندو. ڪچ کي سنڌ سان ملائڻ ڪري منهنجي مٿي جو سور وڏي ويو هو. هن وقت منهنجي ڪچ ۾

ڪنهن ۾ قسم جي دلچسپ ڪاڻ آهي. پر ڪرنل رابرٽس ۽ ڪچ جو راءِ هڪ ٻئي جا ٻڌ مٽ يار رهيا آهن. اهو ڪم ۾ هن ماڻهوءَ ڪيو آهي. جنهن کي مان ۾ سنو سمجهان ٿو. جڏهن کان ڪچ کي سنڌ سان ملايو ويو آهي. تڏهن کان بمبئي سرڪار کي ڇڙ پيٽ ۾ سور جا ولهوٽا پيا آهن. هي سنڌ کان ٻاهر جون ڳالهيون آهن، جن ۾ منهنجي ڪاڻ دلچسپي ڪاڻ آهي. مان اڌ گيدي ڪم کان بچان ڪندو آهيان. منهنجو فقط سنڌ سان واسطو آهي. مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان مون کي هنن معاملن ۾ ڪنهن ۾ قسم جي دلچسپي ڪاڻ آهي. منهنجي دلچسپي رڳو سنڌ ۾ آهي جنهن لاءِ مان ڏينهن رات جاکوڙي رهيو آهيان. اهڙي دلچسپي ڏينهون ڏينهن وڌي رهي آهي. مون کي اها ٻ ٻڪ آهي ته مون کي بمبئي جي ڪمانڊر ان چيف جو عهدو ڪونہ آڇيو ويندو. مان ڄاڻان ٿو ته هنن ماڻهن انتظام جا سارا اختيار جيمس آئوٽرام جي حوالي ڪري ڇڏيا آهن. اخبارن مان ته ائين محسوس ٿي رهيو آهي. ان سماجي نوعيت جي جنگ جو مون کي ڪو پتو ڪونہ آهي. پر مان سمجهان ٿو ته اهي ماڻهو اهڙيون ڳالهيون تجربي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪري رهيا آهن. جڏهن هنن جي پيرن هيٺان زمين کسڪڻ لڳندي تڏهن وڃي هنن جون اکيون کلنديون. اوهان جڏهن مهاراجا جئپور کي اکيون ڏيکاريون هيون ته هي ماڻهو هٿن مان نڪري ويا هئا. توهان ته نانگ کي زخمي ڪيو آهي پر ماريو ته ڪونہ هو. گوالیار کي اهڙي ڏڪ لڳڻ ڪري مرهٽن جي ملڪ جي ڏکڻ واري علائقي ۾ بغاوت جون تلوارون اڀيون ٿي ويون هيون. جنهن ڪري اتر علائقي جا ماڻهو ۾ پانيورجي ويا هئا. هاڻي سارو ملڪ بغاوت جي باهه جا پنيٽ ٿي ويو آهي. هي مرهٽا رڳو قابل نفرت دشمن ڪونہ آهن،پر سمجهڻ ڪپي ته هنن ۾ شيواجي جو روح ۾ موجود آهي.

مان 6 ـ ايف آءِ، N I سر جي آرٿر جي حوالي ڪري ڇڏي آهي. ان ڪانسواءِ 13 ـ لائيٽ انفنٽري ۾ سندس ماتحت رکي وئي جنهن ۾ تجربيڪار فوجي آهن. جيڪي نوجوان فوجين کان ٻيڙ تي ڀلا آهن. مان ڪيس هن کان وڌيڪ ٻي فوج ڏئي ڪونہ ٿو سگهان. اهڙي بدنظميءَ جو سنڌ تي آخر ڪهڙو اثر پوندو. مان 78 ريجمينٽ اڳئي وڃائي چڪو آهيان. هيءَ ريجمينٽ هتي پهچڻ مهل ڏاڍي صحتمند ۽ سگهاري هئي. سنڌ جي ٻين علائقن ۾ ۾ ڪائي بيماري وغيره ڪاڻ هئي. هت بيماريءَ

نومبر جي پهرئين هفتي ۾ منهن ڪيو هو. هاڻي ته سڀ فوجي اسپتالن ۾ پرتي آهن. ۽ به سئو مري ويا آهن. جن ۾ عورتون ۽ ٻار به شامل آهن. مان کين جلد کان جلد حيدرآباد موڪلي رهيو آهيان. جيڪڏهن جابلو علاقي جي ڏاڙيلن خلاف ڪا جنگي مهم شروع ڪئي وئي ته ان کي منهن ڏيڻ لاءِ مون وٽ فوج ته موجود ئي ڪانه آهي. هيءَ جڳهه ته بيمارين جو پانڌارو آهي. هڪ ماڻهو به صحتمند نظر ڪونه ٿو اچي. پروڪي سال جيان هاڻي سڀ فوجي سڏا لڳا پيا آهن.

ضميمو پنجون

لارڊ ايلنبرو ۽ سر هينري هارڊنج ڏانهن چارلس نيپئر لکيل خطن جو اختصار جن ۾ فوجين جي بغاوت ۽ بيماري جو ذڪر ڪيل آهي:

بغاوت

مون کي افسوس آهي جو بغاوت ۾ ايڏا به ٽاپر ڪانه آئي آهي. مان اڄ پهريون پيرو هنٽر سان مليو آهيان جيڪو فوجين کي چگيءَ ريت سيڃاڻي ٿو. هن وقت ٿوري گهڻي مانار ضرور آهي، پر سندس خيال موجب اها ڪڏهن اوچتو پڙڪو کائي سگهي ٿي.

***

مان هيءَ حقيقت جلديءَ ۾ اوهان کي ٻڌائڻ چاهيان ٿو. جنرل سمپسن ۽ هنٽر جو خيال آهي ته بنگال جي فوجين تي ڪنهن به قسم جو ويساهه ڪري ڪونه ٿو سگهجي. ڇاڪاڻ بنگالي فوجي پنهنجي عملدارن کان عجيب غريب سوال پڇي رهيا آهن ته جيڪڏهن هو جنگ ۾ مارجي ويا ته سندن ڪٽنبن کي ڪهڙي طريقي سان پينشنون ملنديون؟ اهڙي قسم جا سوال 4 ريجمنٽ پڇي رهي آهي. 64 بنگالي ريجمينٽ جو به ساڻيو خيال آهي. ٻين فوجين جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن باغي فوجين کي پينشن ملندي ته انهن فوجين جو ڇا ٿيندو جن هن معاملي تي بغاوت ڪانه ڪئي آهي. اهڙين حالتن مان سولائي سان سمجهي سگهجي ٿو ته فوجين جي اندر ۾ گگر آهي. 4 ريجمينٽ جي فوجين اهو به چئي ڏنو آهي ته جيڪڏهن 64 ريجيمينٽ هندستان ويندي ته اهي سندن ڪيڙ هليا ويندا.

***

مان هاڻي خوش آهيان. مان ۽ منهنجو ائڊ جوائٽنٽ جنرل اسان ٻئي جنرل هنٽر سان هن ڳالهه ۾ متفق آهيون ته هاڻي حالتون صحيح ٿي ويون آهن. پر جنرل سمپسن جو خيال ٻيو آهي. فوجي عملدارن جي عام

راءِ ۾ جنرل سمپسن سان سهمت آهي. هي اهڙيون ڳالهيون آهن جن تي ڪلئي عام بحث ڪري ۽ ڪونہ ٿو سگهجي ۽ ماڻهوءَ کي بنا پڇا ڳاڇا ڪرڻ جي هر شيءِ معلوم ٿي سگهي ٿي.

بيماري

مان اڄ 78 ريجيمينٽ جي پهرينءَ ڊويزن فوج کي حيدرآباد موڪلي ڇڏيو آهي. هر فوجي صحت ۾ ايترو پوٽو پڻجي ويو آهي جو جيڪڏهن کيس هٿيار پهرائبا تہ اتي ڪونہ سگهندو. انهن بيمارن ۾ 64 نيٽوانفنٽري جا هڪ سو ويهہ ۽ 4 نيٽوانفنٽري جا اسي ماڻهو آهن. اهڙيءَ ريت پهريدار دستن جي ماڻهن ۾ پنجن هفتن کان وڌي ڪٽون ورتيون آهن. پر ڏيهي فوجي 78 ريجيمينٽ جي فوجين کان گهٽ موت جو شڪار ٿيا آهن. ان کان سواءِ بئٽري جي يورپي ماڻهن کي لاڙڪاڻي موڪليو ويو آهي. باقي توبخانو ۽ ان سان لاڳاپيل گهوڙا پوئتي ڇڏيا ويا آهن. اهڙو ڪو ماڻهو ڪونہ بچيو هو جو انهن کي سنياليو سگهي. هي فوج هاڻي پنگلي ٿي رهجي وئي آهي، جنهن ۾ فقط ٻہ سو ماڻهو آهن. پر اهي ۾ تپ ۾ ورتا پيا آهن. مان جابلو علائقي مان سفر ڪرڻ وقت سنڌ هارس کنيا هئا. هن وقت مون وٽ فقط سنڌ هارس ۽ اٺ سوار فوج موجود آهي جنهن کي مان ضرورت وقت ڪتب آڻي سگهان ٿو. هن کان سواءِ ٻيا ٿي سو رضاڪار آهن. جن جو واسطو 13 ريجمينٽ سان آهي جن کي ٻہ مان لاڙڪاڻي ۾ ڇڏي آيو آهيان. چاڪاڻ تہ هنن کي پاڻ سان وٺي بيماريءَ جي منهن ۾ ڪونہ ٿي ڏيڻ چاهيم. 78 ريجيمينٽ جا پنج ڇهہ ماڻهو تہ اڄ مري ويا آهن. مون کي ٻہ ٿي ٻيئو آهي متان اڄان ٻہ وڌيڪ موت جو شڪار ٿين. جيڪڏهن تپاولي جو وايو منڊل هي هوندو ۽ سرحد تي ڪو پنڊٽ ٿي پيو تہ الائي ڇا ٿيندو. تنهن ڪري هن منڊل وايو منڊل ۾ مون کي ائين ڪرڻ جي اجازت ڏيو جيئن آءٌ ڇاهيان ٿو يعني مون کي رضاڪار مقرر ڪرڻ جي موڪل ملڻ گهرجي.

جيتري قدر 78 ريجيمينٽ جو سوال آهي تہ سڄي ڇانوٽي تپاولي ۾ ورتي پئي آهي. ڏيهي ٻہ يورپي فوجين جيان تپيا پيا آهن. منهنجو خيال آهي تہ شراب پيئڻ سان مليريا جو يا ٻيو بخار دماغ تي گهٽو اثر ڪندو آهي. 13 ريجيمينٽ جي ڊاڪٽر رابرٽسن جو ٻہ ساڻيو خيال آهي. هي

ماهر ڊاڪٽر آهي سندس چوڻ آهي ته ڪهڙو ڊاڪٽر به ائين ڪونہ چوندو ته بخار دوران شراب پيئڻ جيري ۽ دماغ تي اثر ڪونہ ٿو ڪري. هڪ راڳ جي ست آهي. "جن ئي منهنجو جيرو ساڙي ڇڏيو." اچو ته هاڻ فوجي سپاهيءَ کي پنهنجي گفتگو جو موضوع بڻايون. مان اهو ڪونہ ٿو چوان ته 78 ريجيمينٽ چگيءَ ريت منظم آهي ۽ شراب پيئڻ کان پري آهي، پر اسڪاٽلينڊ جو فوجي، شراب جو پورو راشن ونڊندو آهي. ان کان سواءِ منهنجو هر ماڻهو شراب جو عادي آهي. سرڪار هن کي ٻن ڊرام جي موڪل ڏني آهي. پر هو ڏهاڙي تي بوتلون پيئندو آهي. هڪ نيراني، هڪ نيرن ڪانپوءِ. اهڙو ڪو ماڻهو آهي جيڪو مون وانگي ساري زندگي فوجين سان رهيو هجي ۽ چئي سگهي ته فوج ۾ اهڙو ڪو ماڻهو آهي جيڪو شراب اصلي ڪونہ پيئندو آهي يا ٽن بدران هڪ بوتل پيئندو هجي. مان عملدارن واتئون اها ڳالهہ ٻڌي ڪلي ويهندو آهيان ته منهنجا ماڻهو شراب ڪونہ پيئندا آهن. ان جو مطلب اهو هوندو آهي ته اهي ضرور پيئندا آهن. حقيقت ٻہ ائين آهي. پر شراب کان پري پڇندڙ اهي ماڻهو ڪچي شراب جي بوتل ٽيون حصو ڏوگهي ويندا آهن. مان هن ڳالهہ ۾ ڪنهن ٻہ قسم جو وڌاءُ ڪونہ ٿو ڪريان. مان سرڪار طرفان ڏنل ڪچي شراب جي بوتل جو ٽيون حصو پي ته ويندس، پر پوءِ منهنجو دماغ ۽ جگر سڙڻ شروع ڪندو. هي عقل جو هڪ عام قسم جو سوال آهي. مان هڪ ڊاڪٽر کان اهو سوال ضرور پڇندس ته بخار ۾ جيڪڏهن ڪو بيمار ايترو ڪچو شراب پيندو ته منجهنس چڙهڻ يا چاڪ ٽيڻ جو آسرو آهي ٻہ يا نہ؟ سر جان مُور جو چوڻ آهي ته هڪ انگلينڊ جو نوجوان ڏهاڙي شراب جي بوتل جو ٽيون حصو پي سگهي ٿو. پر اهو شراب انهن ماڻهن لاءِ آهي جيڪي شعوري طور شراب کان ڪونہ پڇندا آهن، پر اعليٰ عملدار جي حڪم سان ڪونہ پيئندا آهن. هتي اسان جو فوجي جوان کي ڪچي شراب جي بوتل جو ٽيون حصو ڏيندا آهيون. مٿي بيان ڪيل ڊاڪٽر کان سواءِ ٻيو ڊاڪٽر بڻلي آهي جنهن تي منهنجو پورو پروسو آهي. سندس چوڻ آهي ته جيڪڏهن اوهان صحتمند رهڻ ٿا چاهيو ته شراب ۽ بيئر پيئڻ کان پري پڇو. ڪي ماڻهو وري چوندا آهن ته مان شراب جو ايڏو موالي ٿي ويو آهيان جو ان کي هڪدم ڇڏي ڪونہ ٿو سگهان. ائين چوڻ ته صفا بيوقوفي آهي ۽ اهڙيون ڳالهيون ٻہ اهي ماڻهو ڪندا آهن

جيڪي شراب ڇڏڻ کونہ چاهيندا آهن. سو اختياريون ڇاڻن اختيارين جو ڪم ڇاٽي. ماڻهوءَ کي پنهنجو عقل سليم خبردار ڪندو آهي تہ سرڪار طرفان ڏنل شراب جو راشن انهن نوجوان فوجين کي تباهہ ڪرڻ لاءِ ڪافي هوندو آهي. جيڪي گرم آبهوا جي ملڪن ۾ رهن ٿا. مان ڊاڪٽر کي وري بہ گذارش ڪري رهيو آهان تہ اهي نوجوان فوجين کي نصيحت ڪن. فوجي نوجوان ايترو طاقتور ضرور هوندو آهي جو بخار دوران ڪڇو شراب پي بہ زنده رهندو آهي. انهيءَ ڪري هو ڪمزور ٿي ٻئي ڇنگهون قبر ۾ لڙڪائي ويٺو آهي. پنهنجي وڊيءَ جو نہ دارون نہ دوا. قدرت مٽس ڪلندي رهندي آهي. اسپتال مان فارغ تہ ٿي ويندو آهي. پر ڪيس دستن ۽ سوريءَ کان فراغت ڪانہ ملندي آهي. اسپتالون تہ بيمارن سان ڀريون ڀيون آهن. ڊاڪٽرن کي تہ مٿي کنهڻ جي فرست ڪانہ آهي. تہ پوءِ اهڙن بيمارن لاءِ موت کان سواءِ ٻيو چارو ڪونہ هوندو آهي. بخارن مان ڇڙهي مس ڇاڪ ٿيندا آهن تہ شراب پيئڻ شروع ڪندا آهن تہ وري وڃي ڪٽ ونندا آهن. نوجوان اڻ پڙهيل ۽ وهيءَ سان هوندو آهي تہ شراب کان پرهيز ڪونہ ڪندو آهي. پر ٿوري وقت کان پوءِ ڪانئس خوشي موڪلائي ويندي آهي. ان کان سواءِ موڳو ۽ سُست ٿي پوندو آهي. پر چست ٿيڻ لاءِ ڪجهہ وڌيڪ چڪڑي چاڑهيندو آهي. ويتر نہ ٻل ۽ نيستو ٿي ويندو آهي. دل ۾ سوچيندو آهي تہ شراب خراب شيءِ آهي جنهن جي ويجهو وڃڻ لُنڊيءَ تي لت آهي، پر ڇڏي ڪونہ سگهندو آهي. سندس پيٽ ۾ گڙ ٻڙ ٿي پوندي آهي ۽ پوري اسهال ۾ سوري شروع ٿي ويندي اٿس. هي مرض ٿيندو ئي شراب پيئڻ ڪري آهي پر ان کي دوا سمجهي شفا لاءِ وڌيڪ پيئڻ شروع ڪندو آهي. ليڪن هو ان وقت تائين ختم ٿي چڪو هوندو آهي. پر هاڻي اهڙا نوجوان آهن جيڪي هن ٻچڙائيءَ کان بچيل آهن. فقط ايترو پيئندا آهن جيترو کين سرڪار طرفان ملندو آهي يا جيڪو هو پنهنجي لاءِ مناسب سمجهندا آهن. سندن سنگتي ساڻي بہ کين ايتري پيئڻ جي صلاح ڏيندا آهن. اهڙا فوجي مرندا گهٽي شراب پيئڻ ڪري آهن پر ڏوهہ ڏيندا آهن آبهوا تي. اها ڳالهہ بہ ڪوڙي ڪانہ آهي تہ آبهوا گرم ڪانہ آهي، پر ڊاڪٽر ۽ دوائن جي موجودگيءَ ۽ ڇانوٽيءَ جي نظام ڪري ڇپ ڇيتيون ٿي پوندي آهي. ۽ تيئن هاڻي شراب جي بوتل جو چوٿون حصو پي ڇڏ فوجي سپاهي اسپتال وڃڻ جون تياريون

ڪندو آهي. چاڪاڻ ته ايتري گهٽي شراب ڏوگهڙ کان پوءِ تپجي ٻرجي پوندا آهن. جڏهن اسپتال پيٽي چانوٽيءَ پهچندا آهن ته ساڳيا سڳ سڃاڻ ڏاتو پنهنجي ڏاند جا. مان هڪ فوجي اهڙو ڏٺو آهي جيڪو سرڪار طرفان مليل مڌ (شراب) پيئندو آهي. ٽي سگهي ٿو ٻيا ٻه هن کي ڏسي ائين ڪندا هجن. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته اهي فوجي ٻه گرمي ڪري مري ويا آهن. جيڪي مڌ کان وٺن ويندا هئا. مون کي انهيءَ ڳالهه تي ويساهه آهي. هڪ چا سوين مري ويا هوندا. پاڻ کي پاڪ پوتي سمجهڻ وارا ماڻهو امر ته ڪونه هوندا آهن. ان هوندي ٻه آءٌ چوان ٿو ته هتي جي موت کي شراب ۽ آبهوا ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هاٽي ته چوڌاري حملا ئي حملا ڏسڻ ۾ اچن ٿا ته اهڙي ڪنيير وايومنڊل ۾ فوجين کي اهڙي ڇڙواڳي نه ٿي ڏئي سگهجي. هتي ته ڊاڪٽر ۽ اسپتالن جو عملو ٻه ٻين عام ماڻهن جيان پيو مري ٿو

مان هن مسئلي تي گهڻو سوچيو ويچاريو آهي چاڪاڻ ته اهو اهم آهي. 13 ڪُئينس ريجيمينٽ جي ڊاڪٽر رابرٽسن هڪ ڏينهن مون کي ٻڌايو جڏهن شراب جي اٽاڪ ٿي ويندي آهي ته اسپتالن جا بسترا بيمارن لاءِ خالي هوندا آهن. اهو ئي ڪاڻ آهي جو جلال آباد ۾ هڪ ٻه مريض اسپتال ۾ پرتي ڪونه هو پر جڏهن شراب پهتو ته اڳهن جون لانڊيون لڳي ويون. هتي ٻه جيڪڏهن فوجين کي شراب پيئڻ جي ڇوٽ ڏني وئي ته منهنجي اسپتال ۾ ٻه بيمارن (اڳهن) جي ڪلهي گيهه لڳي پئي هوندي. هڪڙن کي ٻاهه ۽ سوريءَ جي سختي هوندي ته ٻيا پيا تپ ۾ هڙڪندا. تنهن ڪري اهڙين ڳالهين ۽ ڊاڪٽرن جي نقطهٔ نظر توڙي عقل سليم کي آڏو رکي، مان فوجين کي ايترو شراب ڏئي رهيو آهي جيترو سرڪار تجويز ڪيو آهي. انهيءَ ۾ ڪا آپوچي ٻه ڪانه آهي. سرڪار جو نقطهٔ نظر ٻه اهو ساڳيو هوندو. ڏيهي ماڻهو جيڪي شراب کان ڇرڪندا آهن، سي اسپتال مان جلدي نڪرندا آهن. باقي يورپي ته ڇُڙي ڇُڙي مَس وڃي چڱا پلا ٿيندا آهن.

ڊاڪٽر ڪرڪ ڏانهن لکيل خط جو اختصار

مان پنهنجي هن نقطهٔ نظر تي اٽل آهيان ته مليريا جي بيماريءَ ۾ جيڪي موت واقع ٿين ٿا، تن جو اصل ڪارڻ حد کان وڌيڪ شراب نوشي آهي. ٻئي هنڌ ڪٽي ائين نه ٻه هجي ته ميڊيٽرانن وارن ملڪن ۾ ته

ائين ضرور آهي. پر منهنجو اشارو شراب جي ڳهر ڏانهن ڪونہ آهي. ليڪن منهنجو مطلب ڏهاڙي واري وزن کان وڌيڪ چڪڙيءَ چاڙهڻ آهي. ڏٺو ائين ويو آهي تہ عام نوجوان فوجي ملازمت ۾ اچڻ کان اڳ شراب کي سنجيدگيءَ سان هٿ لائيندو هو. پر فوج ۾ پرتي ٽيڻ کان پوءِ گڙنگ موالي بڻجي وڃي ٿو. اهو فوجي اکيون ٻہ ائين ڇهنبيندو آهي جڙ شراب جو پهريون ڊرام پيئندو هجي. هو چوندا ٻہ ائين تہ شراب جو پهريون ڊرام پيئڻ ائين آهي جڙ چيري جا ٻہ چڪ. ان کان پوءِ پهريون ڊرام پي شراب هاري ڇڏيندا آهن. ٻين کي پيئندو ڏسي وري دل وسکي پوندي اٽن ۾ ٻيو خريد ڪندا آهن. اهو شراب راشن کان وڌيڪ آهي جيڪو ڏينهن ۾ ٻہ پيرا ملندو آهي. تنهن ڪري آءٌ ايڏو موڳو ۽ اوگو ڪونہ آهيان. جو هو تپجن گهٽي شراب پيئڻ کري ۽ مان چوان تہ کين مليريا جي ٻري گهوگهاٽيو آهي. منهنجو اهو ٻہ خيال آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن ۽ ڪن خاص حالتن ۾ شراب مليريا جي بخار جي دوا ٻہ ٿي پوندي آهي. پر اهو انهيءَ ماٺهوءَ لاءِ ٿيندو آهي جيڪو شراب کان ائين پڃندو آهي جيئن گنجو پڃي پاکيءَ کان. جيڪي اڳياڙي پوياڙيءَ پيالا پُر ڪري پيئندا آهن سي جڙ تہ پنهنجي دماغ ۽ جيري کي تپجڻ لاءِ تيار ڪندا آهن. پر جڏهن متس ٻرو چڙهندوآهي تہ کيس هٽي ڏير ڪري ڇڏيندو آهي۽ وري ڏوگهيندا ٻہ ائين آهن جڙ پاٽيءَ جو آواندو ڪنهن خالھ ڏنڊ ۾ ڪلي ويو. هندستاني فوج وري پرهہ جي پياڪ هوندي آهي. نيراني چڪو چاڙهي، ڳهر ۾ ڳگاڙجي پوندا آهن ۽ پنهنجو اڳيون ست ۽ ساهہ وڃائي ساڻا ٽي پوندا آهن.

ضميمو ڇهون

سر چارلس نيپئر جو War for Indian Army جي ٿون آرٽيڪلس جي 6 فقري تي تبصرو جنهن ۾ هن فوجين لاءِ جسماني سزا متعارف ڪرائي هئي:

29 ڊسمبر 1844ع

جيتري قدر فقري نمبر 6 جو تعلق آهي، جنهن جو واسطو مجرم عملدارن کي سزا ڏيڻ سان آهي تنهن لاءِ منهنجو فقط ايترو چوڻ آهي ته اهڙن اصولن کي هروپرو ڪورٽ مارشل سان سلهاڙيو نه وڃي، پر سڀ اهو ٽيندو ته ان کان پاسو ڪجي. هن کان اڳ به مان اهڙو تبصرو ڪري چڪو آهيان. ان لاءِ منهنجو غور فڪر هن ريت آهي:

1) ڇاڪاڻ ته جتي اڳ ۾ فوجي جرم جي حد بندي متعارف ٿيل ڪانه آهي ۽ اهو ملڪ بعد ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي حڪمراني هيٺ اچي وڃي ٿو.
2) ۽ اهو ملڪ سنڌ وانگي جهنگلي ماڻهن جي وڳوڙن جي ور چڙهيل آهي.
3) ٽه اتان جي باغي قسم جي سردارن مٿان ضابطي رکڻ ۽ امن امان بحال ڪرڻ لاءِ اهڙي فيصلہ ڪن ۽ سخت قسم جي قانونن جي ضرورت پوندي آهي.
4) اهڙن قدمن کي ڪورٽ مارشل جي پٽيرائي حاصل نه هوندي آهي. پر جيڪڏهن ملٽري جج ايڊووڪيٽ جهڙا ماڻهو هنن قانوني اصولن کي جرم ۽ سزا جي صحيح تعارف سان ڪورٽ مارشل سان ڳنڍين تا ته پوءِ اها بي ڳالهه آهي. پر ملٽري جج ائڈووڪيٽس پاڻ کي قانون جا ماهر سمجهندا آهن پر هوندا ڏڏ ۽ جاهل مطلق آهن ۽ اهڙي قانون جي اصلي جوهر کي ئي ختم ڪري ڇڏيندا آهن. اهي ماڻهو اصلي قانوني اصولن مان صحيح مدد حاصل ڪونہ ڪندا آهن ۽ فوجي ڪورٽ جي اصلي روح تائين به پهچي ڪونہ سگهندا آهن. تنهن ڪري اهي اهڙيون شيون ڏيندا آهن، جيڪي نہ فوجي هوندیون آهن، نہ وري قانوني لڳندیون آهن. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته ڪورٽ مارشل روز اجائي لفاظيءَ ڏانهن اڳيري ٽيندي پئي وڃي ۽ فوجين کي هروپرو قاسائڻ جي گهاڙ ۽ تاڙ ۾ لڳا رهندا آهن تنهن ڪري کو نہ کو

منجهيل مسئلو هڪ سان وجهي ڇالهه ئي ڇڙ ڪري ڇڏيندا آهن. اهڙي ڏڇي کان رڳو ملڙي جج ايڊووڪيٽس واقف هوندا آهن. جڏهن وڪيل جج ۽ جيوري جي سامهون معاملي جي چنڊ چاڙ ڪندا آهن ته ملڙي جج ايڊووڪيٽس پنهنجي ناهيل فوجي قانون کي تباهه ڪري ڇڏيندا آهن. ڇاڪاڻ ته جج ۽ جيوري ٻنهي طرفن جي وڪيلن کي ٻڌندا آهن. ان کان سواءِ جج کي اهڙو ڏکو ۽ گهرو تجربو هوندو آهي ۽ پنهنجي ڄاڻ جي آڌار ملڙي جج ايڊووڪيٽس جي اجائي لفاظيءَ ۽ مونجهاري کي مکڙ مان وار جيان ڪڍي پري اڇلي ڦٽي ڪندو آهي ۽ ٻنهي ڌرين کي اصل حقيقت کان واقف ڪندو آهي. اهڙي ريت ان جج جون ڇالهيون ٻنهي ڌرين کي متاثر ڪنديون آهن. جيڪي موٽي وڃي پنهنجن سوچيل ڇالهين تي وري وري ٻه سوچيندا آهن. پر ڪورٽ مارشل جو ته معاملو نت نئون هوندو آهي. هتي ملڙي جي ايڊووڪيٽ اهو ماڻهو هوندو آهي، جنهن پنهنجي ساري زندگي فوجي ملازمت ۾ گذاري هوندي آهي. ان ڪري هن ۾ آڪڙ هٺ ۽ وڏائي وارو ڪري ويندي آهي ۽ سمجهندو آهي ته فوجي قانون جو ابو امان مَان آهيان ۽ پاڻ کي ڪڪي مان يقين شاهه تصور ڪندو آهي. هن سان ٻه ميمبر ٻيا ٻه مقرر ڪيا ويندا آهن. انهن ۾ ٻه ٽنڊ ۽ ٽيگر ايڏي هوندي آهي جو پير ته پٽيءَ تي ڪپندو ئي ڪونه اٽن. هي هڪ نانيءَ ويڙهو ناهي ڪي اصول جوڙيندا آهن ۽ متفق ٿي فيصلو ڪيو ويندو آهي ته اهو قانون آهي. هڪ اکر هڪ لفظ ۽ هڪ جملي کي ٻيا اجايا وٽ ۽ ور ڏيندا آهن ۽ سڃيءَ اهڙيءَ اجائي لفاظيءَ مان نتيجو اهو نڪرندو آهي ته خطرناڪ فوجي ڏوهاري جند ڇڏائي آجا پاجا ٿي ويندا آهن. نه ته اهڙو ڪو مخالف قانوني صلاحڪار آهي نه ئي وري تجربيڪار ۽ ڏاهو جج هوندو آهي، جيڪو قانون جي اهڙي اجائي لفاظيءَ کي گهر جي ٻوهر جيان ٻاهر ڦٽي ڪري ڇڏي ۽ ان جي قانون مطابق تشريح ڪري سگهي. ان اجائيءَ لفاظيءَ جي وضاحت جاهل مطلق جي آڏو ٻيا جاهل مطلق ڪري رهيا هوندا آهن. جهڙي سَٺ ٿهڙيون ٿي ويهون. اهو قانون اهڙو هوندو آهي جنهن کي قانون ته سڏي ئي ڪونه ٿو سگهجي.

اهڙيءَ ريت مارشل لا ڪورٽون ائين هونديون آهن، جيئن 'اڇي پڳ ۾ پس اندر مڙئي اڇڙيون'. نيٺ جج انڌا جيوري ضابطي رکڻ لاءِ سچو ڪرو

ته ڪو جج ڪونہ آهي. جيڪو ڪين غلط سمجهي مشورا ڏئي. طاقتور ۽ ايڏا آهن جو ڪائنڪ بچڻ جو ڪو گس ۽ ڪونہ آهي. اهي ٻئي ڳالهيون آهن جو ڪورٽ مارشل جو اصل روح ختم ٿي ويو آهي يعني اها ساڃهہ ۽ سُرت ته رهي ئي ڪانہ آهي ته اهي ڪورٽ مارشل وارا ادارا اعزاز ۽ احترام جا مالڪ آهن. جتي ڪجهہ ضمير هڪ جڳهہ تي گڏ ٿي، اندر جي اجرائيءَ سان سچ تائين پهچي ويندا آهن. جيڪڏهن اهي ماڻهو سچائيءَ سان عقل سليم جي تقاضائن جو پورائو ڪن ته ڪنهن ۽ ميمبر جي اندر کي آڌت آهي ته قيدي ڏوهي آهي يا بي ڏوهي. جيڪڏهن هو ڏوهي آهي ته ان کي سزا ڏين. جيڪڏهن بي ڏوهي آهي ته ان کي آجو ڪري ڇڏين.

ڪورٽ مارشل جو جج ايڊووڪيٽ تجربيڪار فوجي سپاهي هوندو آهي. تنهن ڪري اتي فرض بڻجي ٿو ته ڪورٽ کي جنگ جي روايتن ۽ Articles of War جي اصولن موجب نروار رکي. پر فوجي قانون جي مصنفن جي مرضيءَ کي نہ ڏسي جن کي ڪنهن ۽ قسم جو اختصار ڪونہ هوندو آهي. جج ايڊووڪيٽ کي ووٽ ڏيڻ جو حق مليل ڪونہ آهي. سندس هن کان سواءِ ٻي ڏميواري ۽ ڪانہ آهي ته ڪورٽ جڏهن Articls of War ۽ جنگ جي عام روايتن ۽ ملازمت جي اصولن خلاف وڃي ته ان جي اصلاح ڪري. ڪيس فقط اها خبر هوندي آهي ته ٻيا ميمبر ۽ فوج جا سينيئر ملازم آهن. هي ڪو ٻيو منصبي فرض ادا ڪونہ ڪندو آهي. تنهن ڪري هن سان اختلاف راءِ رکڻ سولي ڳالهہ سمجهي ويندي. پر هر فوجي ڏوهاريءَ جي معاملي بابت جهجها تفصيل موجود هوندا آهن. جڏهن هو وساري وهندو آهي ته هو فوجي سپاهي نہ. پر هڪ وڪيل آهي ته پوءِ قانوني دائري کان ٻاهر هليو ويندو ۽ ڳالهہ مونجهاري جو شڪار ٿي ويندي آهي. اهو سندس سندر سپنن جي سراپ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ۽ ڪونہ هوندو آهي. ان ڪري ميمبرن مان جڪي وهمن وسوڻ هوندا آهن سي اڃي سندس پاسو ونندا آهن.

جيڪڏهن کي نوان قانوني اصول ڪورٽ مارشل جي وسيع اختيار جو تعين ڪندا آهن. پر ڪورٽ جي ڏوهي فوجي جي ڪن اختيارن ۽ حقن جو ذڪر ڪونہ ڪندا آهن ته سمجهڻ ڪپي اها ڪورٽ منجهيل سُٽ جو هڪ ڊيرو آهي ۽ اهڙين ڪارروايون غير قانوني سمجهڻ گهرجن. اسان وٽ اهڙو ڏاهو ماڻهو ڪونہ آهي جنهن جي حوالي ڪورٽ مارشل ڪري ڇڏجي. هن کان سواءِ اسان جون ڪورٽ مارشل واريون

ڪورٽون جيوري ۾ ڪونہ هونديون آهن. جيڪڏهن نيون Articles of War چوندو تہ Criminal jurisdiction موجود آهي ۽ ڪورٽ مارشل اهڙن ڏوهن ڏانهن توجهہ ڇڪيندیون ۽ پنهنجن اختيارن جو استعمال ڪندیون ۽ جيڪڏهن اسان جي انهن ڪورٽن اندر هڪ ايماندار سچو روشن خيال ۽ تعليم يافتہ جج هوندو جنهن کي قانون اندر اختيارن کي استعمال ڪرڻ جو پورو حق هوندو يعني اهو مناسب اختيار استعمال ڪندي انصاف ڪندا، پر اهڙيون ڳالهيون نون فتح ٽيل ملڪن ۾ ڪونہ هونديون آهن. پر ٿوري وقت ڪانپوءِ اهڙين ڳالهين جو مطالبو ڪيو ويندو آهي ۽ اتان جي پيداوار ۾ ايتري هجي جو Regular Code of Laws ۽ اعليٰ عملدارن جو خرچ برداشت ڪري سگهجن. ان کان فوج جو راج ختم ٿي سگهي ٿو.

***

منهنجو نقطئہ نظر هي آهي تہ ايڈووڪيٽس جڏهن فوجي هيڈ ڪوارٽرن ۾ ويهي، جنهن طريقي سان پنهنجو ڪم ڪندا آهن، سو اسان جي قانوني اصول جي خلاف هوندو آهي ۽ اهڙو ڪورٽس مارشل جنرل آفيسر لاءِ خطرناڪ ۽ هوندو آهي. انهيءَ وقت اهو ڪونہ ڏٺو ويندو آهي تہ ڏوهي عملدار مجرم آهي يا معصوم. پر ڏيان ان ڳالهہ ڏانهن ڏريو ويندو آهي تہ اجائي قانوني لفاظيءَ جي ڪوڙڪيءَ مان سندس جند ڪيئن آجي ڪري سگهجي ٿي. جڏهن مان "نيوڪئسل اپان ٽائٽ ۾ هوس تہ مان ۽ هڪ فوجيءَ کي ڪورٽ مارشل لاءِ موڪليو هو ان جو واسطو ريجيمينٽ سان هو جنهن نيو پوليس تي حملو ڪيو هو. قيدي فوجيءَ جو ڪئپٽن سندس پرسان ويٺو هو. ان جو وڪيل ۽ ڏاڍو هوشيار هو جنهن ڪورٽ کي بيوقوف بڻائي، قيديءَ کي آزاد ڪرائي ورتو هو. يورپي فوجيءَ مطالبو ڪندو آهي تہ ڪيس بچاءَ لاءِ فقط هڪ ڏينهن ملڻ گهرجي. ان ٿوري وقت اندر لکيل صورت ۾ پنهنجي لکيل بچاءَ جو بندوبست ڪري ونڊو آهي. اهڙيون تحريرون ڏاڍيءَ عقلمنديءَ سان تيار ڪيون ويندیون آهن تہ ڪي وري شرارتن سان پريل هونديون آهن. اهڙن وڪيلن جو پرازيڪيوٽر ڏانهن رويو ۽ لهجو ۽ سٽو ڪونہ هوندو آهي. هن کان سواءِ اهڙن قانوني مونجهارن پيدا ڪرڻ وارن وڪيلن جو معاوضو ۽ گهٽو ادا ڪيو ويندو آهي. منهنجي خيال ۾ اهي سڀ ڳالهيون گنديون آهن.

پر اسان جا جج، ايڈووڪيٽ جنرل صحيح جڳهن تي مقرر ڪونہ ڪيا ويا آهن. چاڪاڻ تہ اهي پنهنجي ڪم ڪرڻ بدران فوج اندر قائم

ٽيل نظام جو ٻيڙو ٻوڙي رهيا آهن. ٻي اگولر جو ڪتاب It stichs to Articles of War اسان جي ڏاڍي ۽ سهائتا ڪري سگهي ٿو. باقي ٻيا ڪتاب فوجي ڪورٽ مارشل لاءِ انڊو سندو ڪم ڏين ٿا. خدا ڄاڻي ٿو ته اهڙو قانون دنيا جي لاءِ هاجيڪار آهي. اسان فوجي سپاهي آهيون، قانون ڪونہ ڄاڻندا آهيون. نہ وري وڪيل ٽي سگهندا آهيون. ٽي سگهي ٿو ته اسان قانوندان هجون ۽ آهيون. پاڻ کي ڏهاڙي قانوندان ثابت ڪري قانون جي ڏجين اڏائڙ لاءِ سندرو ٻڌي ٻيٺا هوندا آهيون. اسان کي لفاظيءَ جي مهاڄار پکيڙڻ جو ڏاڍو ڏاڻءُ آهي. پر ڪنهن فوجي ڏوهيءَ کي سزا ڏئي ڪونہ سگهندا آهيون. تنهن ڏينهن هڪ نشئي ڊاڪٽر تي ملٽري ڪورٽ ۾ ڪيس هليو. ڪيترن ئي عملدارن شاهديون ڏنيون ته هي ڊاڪٽر سدائين نشي ۾ هوندو آهي. سنڊس ميڊيڪل آفيسر به اها شاهدي ڏني ته هو نشي ۾ هو. ان ڊاڪٽر کان سوال پڇيو ويو ته مٿي تي اهڙا نشان رت جا هوندا آهن يا نہ؟ هن جواب ۾ چيو ته هائو هوندا آهن، پر منهنجي مٿي تي رت جا اهڙا نشان ڪونہ هوندا." ان کان پوءِ ڪورٽ ميڊيڪل جي شاهد کان پڇيو ته تو انهن نشان بابت تجربو ڪري پرکي ڏنو؟ شاهد وراڻيو 'نہ'. ان کان پوءِ ڏوهي ڊاڪٽر آزاد ٽي ويو جيڪو اسپتال ۾ نشي واري حالت ۾ پهتو هو ۽ مريض ڪيس ڏسي رهيا هئا ته هو هڪ بستري کان ٽڙندو ٻئي بستري تائين مس ٽي پهتو پر اهڙي ڊاڪٽر مريض کي دوا لاءِ کهڙو نسخو لکي ڏنو هوندو. اهو کهڙو نہ ڳڻيير وايو منڊل هو پر ڪورٽ مارشل جو هڪ ميمبر به ڪيس ڏوهاري قرار ڏئي ڪونہ سگهيو هو.

هڪ ڊاڪٽر هتي به آهي جنهن تي مان به ڪيس هلايو هو. هڪ ڏينهن هڪ ڪرنل پنهنجي ڏيءَ کي ڏيکارڻ لاءِ اسپتال وٽي آيو. جنهن کي بخار هو. جيئن ئي ڊاڪٽر بيمار ڇوڪريءَ جي نبض ڏسڻ لاءِ اڳتي وڌيو ته نشي ۾ ٽيڙ ڪائيندو وڃي مٿس ڪريو. هن ڊاڪٽر ڇوڪريءَ جي علاج لاءِ وڏا وس ڪيا، پر ويچاري ان چڪڻ مان چڙهي ڪانہ سگهي ۽ مري وئي. جنهن لاءِ مون کي ڪنهن به قسم جو اچرج ڪونہ ٽيو هو. اهڙا ماڻهو به قانون اندر اجائي لفاظيءَ ۾ ڇتي ويندا آهن ۽ ڊاڪٽري ڏنڊي جي عزت قربان ٽي ويندي آهي. جن جي موجودگيءَ کي مان فوج جو تحفظ سمجهندو آهيان جنهن جو ڏميوار جج ايڊووڪيٽ نہ آهي، پر اها ڪورٽ آهي جيڪا قانون اندر اجائي لفاظيءَ جي ڏميوار آهي.

ضميمو ستون

سر چارلس نيپئر جو هندستاني فوج لاءِ جسماني سزا برقرار رکڻ جي ضرورت بابت سرسري نقطئه نظر

مان ڏيهي فوجين جي سزا لاءِ کوڙن هٽڻ جو انتخاب کيو آهي ۽ هن نقطئ نظر ۾ تبديلي کانئ ڪئي اٿم. مان گورنر جنرل جي ان راءِ جي اظهار سان متفق آهيان، جيڪو هن لارڊ ڪومبرمير، جنرل بارنيس، لارڊ وليم بينٽنڪ جي جاري ڪيل حڪمن تي ڪيو آهي. هنن جو چوڻ هندستاني فوجي جيڪڏهن غلطي ڪري ته ان کي فوجي ملازمت مان ڪڍيو وڃي. پر اڳي ائين ڪونہ هو. ڪين غلطيءَ تي کوڙن يا ڪنڪن هٽڻ جي سزا ڏني ويندي هئي، پر نوڪري ۾ موجود رهندو هو. هاڻي ڪنڪن هٽڻ واري سزا کي ختم ڪرڻ غلطي آهي، جيڪا هندستاني فوج لاءِ هاڃيڪار آهي. غلط فوجيءَ کي ملازمت مان ڪڍي بيروزگار ڪرڻ هڪ وڏي سزا آهي، پر سڀني ۾ آهي. اهڙن ماڻهن لاءِ اها سزا نهايت سخت آهي. ڪين زنجيرن سان ٻڌي اخلاقي مجرمن سان گڏي سخت پورهيو ڪرائڻ ۾، هنن جي توهين آهي. هي اهي ماڻهو آهن جن فوجي سکيا حاصل ڪري اسان جي ملازمت اختيار ڪئي آهي. هنن جو قصور اهو آهي جو هنن فوجي اصولن جي پيڪڙي ڪئي آهي. اهڙا واقعا ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٿيندا آهن. هي هندستان جو ڄائو آهي جتي صڄ اُلا ٽي ايرندو آهي جيڪو جذبن جي باهہ منجهان گذرندو آهي. پر اهڙيون ڳالهيون سندس مزاج تي غلبو حاصل ڪري ڪونہ سگهنديون آهن. تنهن ڪري هو ماڻهپي کان ٻاهر نڪري ڪونہ سگهندو آهي. ملٽري ڪوڊ مطابق اهي ڳالهيون بي انصافيءَ ۽ توهين آهن جيڪي فوجي لاءِ ۾ سخت نقصانڪار آهن. اهو ڪوڊ چوي ٿو "مان اوهان کي سخت کان سخت مارڪٽ ڪريان ٿو ۽ بدنام ڪريان ٿو انهيءَ مقصد سان ته جيئن اوهان ڪمزور ٿيو." اهڙيون ڳالهيون عام ماڻهن ۾ گهٽ يا وڌ پر هوندڙيون

ضرور آهن. اهڙا واقعا حد کان وڌي ويڙ ۾ شمار ٿين ٿا. جيڪي ڪاوڙ کي ٻاهر ڪيڻ جو هڪ طريقو هوندو آهي. منهنجي ڄاڻ مطابق اهڙيون انهن نوجوان فوجي عملدارن ۾ هونديون آهن جيڪي ريجيمينٽ جي ڪمانڊ ڪندا آهن. جڏهن هو ريجيمينٽ جا عملدار مقرر ٿيندا آهن تہ انهن ۾ اجائي آڪڙ ۽ ايمان اچي ويندو آهي ۽ سمجهندا آهن تہ اسان هندستانين جا مالڪ بڻجي ويا آهيون. پر هندستاني ٻوليءَ جو هڪ جملو بہ صحيح طور ڳالهائي ڪونہ سگهندا آهن. جيڪڏهن هو چاهين تہ اهي مرهٽن سان يا گجرات وارن سان گڏجي اسان خلاف وڙهي سگهن ٿا، پر هي فوجي سپاهي کين سمجهي ڪونہ سگهندا. هڪ تڪرار دوران تہ اهي ٻئي ڏريون هڪ ٻئي خلاف اڀيون ٿي ويون هيون. جيڪڏهن عملدار پاڻ کا غلطي ۽ بي انصافي ڪندو يا قانوني ليکا لتاڙيندو تہ ان کي درگذر ڪيو ويندو آهي ۽ ڳالهہ ڇپٽ ٿي وئي. جڙ تہ ٿي ئي ڪانہ هئي. پر جڏهن اهو ساڳيو عملدار هڪ فوجي سپاهيءَ کي ڪنهن غلطيءَ سبب آٽي ڪورٽ مارشل جي ڪٺهڙي ۾ بيهاريندو آهي تہ خود هن جا وکا پڌرا ٿي پوندا آهن ۽ اعليٰ عملدار کي بہ سٽس پئجي ويندي آهي تہ خود آفيسر ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهي. اهو معاملو جڙ ائين آهي جو مينهن چوي ڳئون کي تہ "هل ڏي پڇ ڪاري". جڏهن ڪنهن فوجي سپاهيءَ جو پير ترڪي ويو تہ ڪيس ملازمت مان ڪڍي سنگهرن ۾ سلهاڙي ائين ڪائنس جبري پورهيو ڪرايو ويندو آهي. جيئن ڏاڙيلن کي زنجيرن ۾ جڪڙي نون رستن جوڙڻ جو ڪم ورتو ويندو آهي. هاڻي هت سپاهين لاءِ ڪابہ سزا رهي بہ ڪانہ آهي. پر جڏهن فوج جنگ جي ميدان تي هوندي آهي تہ سزا تہ ڏسڻ ۾ ئي ڪانہ ايندي آهي. انهيءَ مقصد سان تہ اهڙيون سزائون گهٽايون وڃن. جيڪي وڌ ۾ وڌ سخت هجڻ گهرجن. ان ڪري اهڙيءَ سزا جو حڪم سپاهيءَ ڪمانڊر جي وچ ۾ سهڻي سلوڪ جو هڪ ڪارڻ بڻجي پوندو آهي. حقيقت اها آهي تہ ماڻهو فوج اندر اهڙي قسم جي مثالي تنظيم ڏسي اچرجي ويندا آهن. ان جو مطلب اهو نڪرندو تہ سپاهي فوجي ملازمت سان پيار ڪندو آهي. پوءِ اها نياءَ ۽ نيت پت جي ڳڻڻ واري ڳالهہ ڪانہ ڇڏبي. جو ماڻهو ڪاوڙ کان آپي مان نڪري اهڙي سپاهيءَ کي ذليل ڪري جيڪو فوجي ملازمت سان عشق ڪندو هجي. اهڙن فوجي سپاهين جا سندن واتان

چيل لفظ ڪيڏا نہ ڪرا ۽ سچا آهن. سندن چوڻ آهي تہ جيڪڏهن اسان سزا جا حقدار آهيون تہ پلي اسان جي پناڻن تي ڦٽڪن جا ڦهڪا ڪرايو. پر اسان جي پيٺن تي ڦٽڪا نہ هڻو.“ لارڊ وليم بينٽنڪ هڪ مانائتو ماڻهو هو. مان شخصي طور ساڻس پيار ڪندو هوس. منهنجو پراڻو معزز دوست ۽ ڪمانڊر هو پر هن کي اهڙيءَ سزا ۾ ڪنهن بہ قسم جي سختي ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي هئي. مان ان کي سخت سزا ڪونہ ڇوندس، پر اهو تہ عزت وارن فوجين لاءِ ڪنور ۽ ڪهر جو بدنما روپ هو. اهو ڇڙ تہ سندس مانَ ۽ مرياڏا کي نِگهوسر ڪرڻ هو.

هنن فوجين جون دعائون تہ اسان جي انتظامي طريقي جو ٻڌ ٻڌياد آهن. مان انهن کي انعام سان بہ نوازيندس تہ کين ڦٽڪا بہ وڃائي هٽندس. اهڙيون جزائون ۽ سزائون سندن شخصي عملن تي دارومدار رکن ٿيون. جيڪڏهن هو دليري ۽ شرافت جو مظاهرو ڪن ٿا تہ انهيءَ جو انعام سندن پيٺ کي ملڻ گهرجي، پر جيڪڏهن کانئن اوٽو پير ڪجي ٿو وڃي تہ ڦٽڪا سندن پناڻن تي وسڻ کپن. معلوم تہ ائين ٿي رهيو آهي تہ هندستاني فوج اٽيهئي جنگ جي ميدان تي موجود رهندي آهي. هن کان وڌيڪ سزا ٻي ڪهڙي آهي. جيڪڏهن کا وڌيڪ سزا آهي تہ انهن کي گولي هڻي ماري ڇڏيو. پوءِ ’گنجي کي جونءَ نہ ليک.‘

جڏهن مان ٽالپرن خلاف جنگي مهم جي ابتدا ڪئي هئي تہ ان زماني ۾ مان ڪورٽ مارشل جو پرووسٽ هوس. تن ڏينهن کي اهڙيون اخبارون بہ هيون جيڪي اهڙن فوجين کي بغاوت ڪرڻ لاءِ پڙڪائي رهيون هيون. ان بغاوت جي باهہ جو سارو ڇٽ منهنجي ڇڇيءَ ۾ پوي ها. مان جيڪڏهن ائين نہ ڪريان ها تہ رڳو سنڌين کي محفوظ هجڻ جو احساس ڏياريان يا کين يقين ڏياريان تہ اوهان محفوظ آهيو. ليڪن اهي جڏهن فوجي سنترين پرسان گذرن ها تہ اهي کين ڦري لٽي فقير ڪري ڇڏين يا قتل ڪري ڦٽو ڪن ها. اهڙي منڊل وايو منڊل ۾ سنڌي ڪاڻي پيتي ڏيڻ بدران اسان جو چوٽو پاڻي ئي بند ڪري ڇڏن ها. اهڙيءَ طرح مان اڳرين تي ڳڙڻ جيترن سپاهين جي پناڻن تي ڦٽڪا نہ هڻائي، سوين شريف فوجين کي بکئي مرڻ کان بچائي ورتو آهي. هيءَ موسم جيڪڏهن ڪامياب نہ ٿئي ها تہ اسان جي خلاف نفرت جي هڪ آنڌاري اپڙي چڪي هجي ها. ان حالت ۾ اسان جي پيرن هيٺان فقط ايتري ڌرتي نہ

هجي ها، جنهن تي اسان فقط بيهي سگهون ها. پر هاٿي ڏاڍي شان ۽ مان سان گهوڙي سواري ڪري رهيو آهيان، رهبر فوجين جو وڏو اڏ اتالون مون سان گڏ آهي. پر جيڪڏهن مان اهڙي غلطي ڪري وجهان ها ته مان اوهان کي ٻاڏايان ته مهرباني ڪري مون ڏانهن امدادي فوج رواني ڪيو ته منهنجو سر بچاءِ ٿي سگهي. هن وقت هر بلوچ قبائلي سردار منهنجو مطيع ۽ فرمانبردار آهي ۽ منهنجي حڪم تي بلوچ ڏاڙيلن کي گرفتار ڪري رهيا آهن. جيڪڏهن حالتون ٻيون هجن ها ته ٻنهي ڌرين جا ڪات مون تي اُيا هجن ها. اهڙي امڪاني ماحول کي اڳواٽ محسوس ڪندي ڏاڙيلن کي ڦٽڪن هٽڻ جي سزا ڏني وئي هئي ته متان ڪو اڻ وٽندڙ واقعو رونما ٿئي. جن ماڻهن کي ڦٽڪن جي سزا ملي هئي، سي ٿورا ڪونہ هئا پر پورا سٺ ڇٽا هئا، جن کي پهرين ٻن ڏينهن دوران اهڙي سزا ملي هئي. ڪن مذهبي ماڻهن چيو هو ته اها سزا غير مناسب آهي، پر اهو وساريو ٿو وڃي ته پوءِ پيغمبر حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ پئسي جي ڪاروبار ڪندڙ (صرافن) کي مسجد اندر ڦٽڪن هٽڻ جي سزا ڏني هئي. ان کان سواءِ ڪن وڪيلن جي ڳاڙهن ڪوٽن وارن منشين وري اهو چوڻ شروع ڪيو هو ته اهو ڪم غير قانوني آهي، پر مان اهڙي سزا جاري رکي. اهڙي سزا ڪري رعيتي ماڻهو ڍڄي ڪيڏانهن ڀڄي ڪونہ ويا نہ وري منهنجي منزل واري ماڳ تي مون کي بچاءَ جي ڪا گذارش ڪرڻ آيا هئا. مان هنن جو بچاءُ فقط ڦٽڪن هٽڻ وسيلي ڪري ٿي سگهيس. اسان جڏهن ڪنهن ڳوٺ وٽان متيندا هئاسون ته ڳوناٽا ٻاهر نڪري اسان جي آجيان ڪندا هئا ۽ ڪاڦي پيتي جون شيون ڏيندا هئا. مان سمجهان ٿو ته ڏاڙن جا واقعا اڄا بہ ٿي رهيا آهن پر ايڪڙ ٻيڪڙ اهڙا ڪي واقعا ته انگلينڊ ۾ بہ ٿي رهيا آهن. ماڻهن جي هاٿي ٻيعزتي وري سرڪاري هٿيار بند ماڻهو ڪري رهيا آهن. جن کان بہ پڙ بچائڻو آهي. هي ماڻهو سرڪار جي ويجهو آهن جيڪا سندن ضرور بچاءُ ڪندي، جيڪڏهن ڏاڙيلن کي ڦٽڪن جون سزائون نہ ملن ها ته اها آپدا سماج ۾ وُر ڪري وڃي ها. ڪامورا شاهي انهيءَ آزار کي ٻنجي ڏيڻ جي جاکوڙ ڪَري ها. جيڪڏهن اهو ائين نہ ٿئي ها ته عظيم ڏيوڪ جي چواٽي مطابق ته اها اسان جي اختيار ڪيل نظام جي شڪست ڏيڻ جي ڪوشش هئي. جاڏي ڪاڏي وڳوڙن جو مڪو متو پيو هجي ها. ان کان پوءِ بندوقن جون گوليون ۾ ڦاهيون فوج جو تحفظ ڪري سگهن ها.

مارشل لا ڪورٽن ۾ هاڻي گهٽو ڪري اهي معاملا هلي رهيا آهن، جن جو واسطو ڏيهي فوجين جو يورپي عملدارن سان گستاخيءَ ڪرڻ جو آهي. هي ماڻهو ڪاوڙ ۾ قيد ۾ ملازمت مان خارج ٿيڻ جي خوف جو خيال نه ڪري پنهنجي عملدارن سان بي ادبي ڪندا آهن. ٿوري وقت کانپوءِ پنهنجي ڪئي تي پڇتائيندا به آهن. پر ڏڏو ڪير ٽٽين نه پوي، ٿي ويو سو ٿي ويو. مان سمجهان ٿو ته هي ماڻهو جڏهن پنهنجي پاڻ تي ضابطو ڪرڻ سکندا ۾ اهو به سوچيندا ته ائين ڪرڻ سان ڪين سزا به ملندي ته سندن مزاج ۾ ضرور ڏيرج ايندو. منهنجو ذاتي مشاهدو آهي ته اهڙن مجرمن کي آفيسرن ۾ نان ڪميشنڈ آفيسرن گهٽو خبردار ڪري ڇڏيو آهي. پر جڏهن هنن کي ملازمت مان ڪڍيو ويندو آهي ته اهي وڏيڪ دلير ٿي ويندا آهن ۾ گهٽي ڪاوڙ جو مظاهرو ڪندا آهن. اڳي ڪيس سزا ملندي هئي چاڪاڻ هو اهڙو ڏوهه ڪري وڃهندو هو. پر ملازمت سان پيار ضرور ڪندو هو. پر هاڻي ٿچ سان ڏوهه ٿي به هن جو ڪورٽ مارشل ٿئي ٿو. جنهن ۾ ڪنهن به قسم جي توهين ڪانه هوندي آهي. تنهن ڪري هن ملازمت سان پيار ڪرڻ کي الوداع چئي ڇڏيو آهي. اڳئين معاملي ۾ هو فوجي ڇانوٽيءَ کي پنهنجو گهر تصور ڪندو هو. پر پوئين قسم جي معاملي ۾ سندس اهو تصور تبديل ٿي ويو آهي.

هن کان سواءِ هڪ ٻيو به نقطئه نظر آهي ته ملڪ ۾ فوجي کي به ڏسٽو ۾ ويچارٽو آهي. ان کان سواءِ هڪ بهترين فوجي سپاهي پنهنجي عملدار کان اهو سوال ڪونه پڇندو آهي، جيڪو ملڪ ۾ فوجيءَ سان واسطو رکندو آهي. ملڪ فوجيءَ کي پرتي ڪري ٿو هٿيارن سان مسلح ڪري ٿو ان جي سکيا ڪري ٿو ڪيس پگهار ڏئي ٿو ۾ اهڙي خرچ پرڻ کان پوءِ ڪيس ونڊي وڃي دشمن جي آڏو بيهاري ٿو. هي هڪ فطري ڳالهه آهي ته فوج هڪ نظام جي قيام کان پوءِ وجود ونڊندي آهي. تحفظ ۾ سوپ جو يقين به فوجي نظام تي دارومدار رکندو آهي. بدنظمي ۾ ڇڙواڳي تي هريل ۾ شراب جي ڳهر ۾ لڳاتيل فوجي سپاهي اهڙي نظام کي ڊانواڈول ڪري ڇڏيندو آهي. اهڙي سپاهيءَ کي اوهان سخت مشقت جي سزا نه ڏئي سگهو. جيڪڏهن اوهان ان کي ملازمت مان ڪڍي ڇڏيندا ته دشمن فوج ۾ وڃي پرتي ٿيندو ۾ ڪيس سيکاريندو توهان جي سنين فوجين کي ڪهڙي طريقي سان ماري سگهجي ٿو. مثال ڪري

ونجي ته پنج سو ڏوهي سپاهين سان گڏ پنج بهترين فوجي وڃي دشمن جي فوج ۾ پرتي ٿين ٿا، جن کي اوهان فوجي سکيا ڏئي ماهر فوجي بٹائي چڏيو آهي. اميد آهي ته هو ائين کونہ کندا. پر جيکڏهن اهي کندا ته اها انسانذات، انصاف ۽ حڪمت عملي جي نقطئ نظر کان ڏاڍي خراب هوندي. پر يقين ڪريو ته اهي مرندا مري ويندا، دشمن انهن کي کپي ويون ويون ڪري چڏيندو. پر اهي ماڻهو ان نوڪريءَ جو ضرور احترام کندا، جنهن کان لتون هٽي اوهان کين الڳ ڪري چڏيو آهي.

مان هن ڳالهه جو پرزور حامي آهيان ته جسماني سزا کي ٻيهر بحال ڪيو وڃي، پوءِ اها سزا ڏوهي فوجي قبول ڪري يا نہ ڪري. پر اها سزا ڏني جلد وڃي. گورنر جنرل جا چيل لفظ بہ سچائي کي ثابت کندا ته "سزا ۾ دير مان معلوم ٿيندو ته 1835ع وارو حڪم اڃا بہ برقرار آهي ۽ ان تي عمل ٿي رهيو آهي. ائين ڪرڻ سان اختيارن جي طاقت ڪمزور ٿي وڃي ٿي ايڊٽن نظام ڏانهن موڙڻ جي حق جي قوت بہ گهٽ ٿي وڃي ٿي." جيکڏهن طاقت جي حق کي استعمال ڪيو ويندو ته اهو ڪمزور ۽ جيکڏهن ان کي استعمال ڪبو ته ان جي طاقت ناقابل شڪست بڻجي ويندي. ظلم ۽ ڏاڍ ان جي معقوليت کي تباهہ ڪري چڏيندو آهي ۽ انصاف ان ۾ انقلاب جي طاقت پيدا کندو آهي. مان هن ڳالهه سان اختلاف رکان ٿو ته جڏهن هڪ پيرو فوجي سپاهي زنجيرن ۾ ٻڌل ڪنهن ڏاڙيل سان گڏ ڪم کندو آهي ته ان کي ملازمت مان ڪيڻ چڏڻ وڌيڪ صحيح هوندو آهي. هن ڳالهه جي صحت ۾ مون کي شڪ آهي. هتي ائين کونہ ٿو ٿئي. بدنامي جو هڪ معاملو آهي. مان ته فوجين کي چوندو آهيان ته سرڪار توهان کي توهان منجهان حاصل ڪري ورتو آهي. اها ڏيتي ليتي رضاڪارانہ هئي. ان اوهان لاءِ گهٽي قميت ادا ڪئي آهي. توهان ان معاهدي موجب هلٹو پوندو. جيکڏهن اوهان ان معاهدي مطابق نہ هلندا ته اوهان کي زنجيرن ۾ جڪڑيو ويندو. اهو رستو اوهان جي پچتاءَ ۽ عزت واسطي ٻيهر کوليو ويو آهي. اهڙن معاملن ۾ ڪڏهن ملازمت مان خارج ڪرڻ بہ ضروري ٿي پوندو آهي. پر اهو فقط تڏهن ٿيڻ کپي جڏهن ڪورٽ مارشل اهڙو فيصلو ڏئي ۽ ان کان پوءِ ڪمانڊر ان چيف بہ اهڙي سفارش ڪري.

جيتري قدر جاتي Caste جو سوال آهي ته ان کي بہ اهميت ڏيڻ گهرجي.

مان ڪنهن فوجي مذهبي مامرن ۾ دخل اندازي ڪونہ ڪندو آهيان. جيڪڏهن ڪو ماڻهو پٿر کي ڳاڙهو رنگ ڏئي ان جي پوڄا ڪرڻ گهري ٿو تہ ڪيس اهڙيءَ ڪلي ڇُوٽي آهي. مان ڏرمي پوڄا پاٺ ڪان بچان ڪونہ ڪندو آهيان. پر جيڪڏهن هو مون کي چوندو تہ تون بہ مون وانگر ڏرمي پوڄا پاٺ ڪر ۽ مان سندس ڳالهہ مڃي تہ مان بہ موڳو ۽ اوڳو آهيان. مان جيڪڏهن سندس اها ڳالهہ مڃي تہ وري هو چوندو تہ مان هن پٿر جي چوڏاري هڪ دائرو ڪڍيو آهي ۽ تنهنجو گهر ان دائري اندر اچي ٿو. تنهن ڪري تون پنهنجي گهر کي ڌاهي پٽ ڪري ڇڏ. اها ئي منهنجي مذهب جي عزت ۽ احترام جي تقاضا آهي. جيڪڏهن مان سندس ٻيو مطالبو بہ پورو ڪيو تہ سندس ٻيا مطالبا بہ شروع ٿي ويندا. پر جيڪڏهن سندس مطالبي مڃڻ بدران هن جي اهڙي طلب کي مانُ ئي نہ ڏينداس تہ هو پاڻ بہ سمجهي ويندو تہ مان نياءَ ۽ نيت پٽ وارو ماڻهو آهيان ڪو چر چرٻٽ ڪونہ آهيان. سو ڪنهن مذهبي جاتيءَ اسان جو تصور اجهو اهو آهي. اسان هن ڏرمي ڳالهہ کي ڏاڍي اڍنگي طريقي، چالاڪي، شرارت سان پالي ۽ نپائي رهيا آهيون. اسان مقصد لاءِ ڪنهن ڪورٽ ۾ رقم جي ڪا ادائگي ڪانہ ڪري رهيا آهيون. اسان وٽ اهڙا گهٽا مثال آهن تہ جيڪڏهن اسان هنن سان مان ۽ مرجاتا سان هلنداسون تہ هو پنهنجي ڏرم کي ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. تنهن ڪري اسان نہ هنن جي مانَ کي لينگهو لائي رهيا آهيون نہ وري هو اسان جي عزت ۽ احترام تي ڪاري ٽِڪي لائڻ جا جتن ڪندا. جلال آباد ۾ رهڻ دوران 35 ۽ 13 ريجيمينٽ پاڻ گڏ رهيون هيون. ان وقت معلوم ائين ٿي رهيو هو تہ 35 ريجيمينٽ پنهنجي ڏرمي جاتي ختم ڪري چڪي آهي. مٽن پنهنجا ماڻهو حملا ڪري رهيا آهن. پر ان جو نتيجو ڇا نڪتو آهي؟ 35 ريجيمينٽ 13 ريجيمينٽ جي دوستيءَ تي فخر ڪري رهي آهي. اهي ڏيهي ماڻهو عقل سليم جا مالڪ آهن. هنن ۾ بہ 13 ريجيمينٽ جي فوجين جيان عزت نفس جو احساس پيدا ٿي ويو آهي. هاڻي جيڪڏهن اوهان انهن جي توهين ڪندا تہ مزاحمت ڪرڻ لاءِ ايا ٿي ويندا ۽ اصولي ردعمل بہ ڏيکارينداِ. اوهان کي اهو نظر ايندو تہ هي ماڻهو اهڙين سنين ڳالهين سان هٿ ۾ ڏئي گڏ هلندا ڏسڻ ۾ ايندا. مان اهو بہ ڏسي رهيو آهيان تہ جيڪڏهن هنن جي ڏرمي جاتيءَ کي حد کان وڌيڪ اهميت ڏبي تہ ڏاڍو هاجو رسندو جنهن جو مثال بنگالي فوج آهي. بمبئي جي فوج جي ڏرمي

جاتيءَ ڏانهن گهٽ ڏيان ڏنو ويو. جيڪڏهن متئين طبقي وارو پنهنجي شخصي زندگيءَ ۾ ڪنهن اڇوت جو جسم ڇهي ونڊو آهي ته اهو ناپاڪ ٿي پوندو آهي. پر جيڪڏهن اها ساڳي ڳالهه فوج اندر ٿيندي آهي ته ناپاڪائي جو اثر ڪونه ٿيندو آهي. اهڙين ڳالهين محسوس ائين ٿئي ٿو ته ڏرمي جاتيءَ جي اصولن کي عقل سليم متاثر ڪري ڇڏيندو آهي. اهڙيون ڳالهيون ناممڪن ڪونه هوندیون آهن، پر اهڙن ڳالهين ۾ ٿوري به دخل انداري ڪرڻ صحيح ڪانه ٿيندي. جيڪڏهن متئينءَ جاتيءَ وارو ماڻهو ڪو ڏوهه ڪندو ته ان کي به ڦٽڪن جي سزا ملندي. چاڪاڻ ته انصاف کي قائم ڪرڻ لاءِ ائين ڪرڻ ضروري به آهي. ان جاتيءَ جي ماڻهوءَ کي به اها پڪ آهي ته اسان کيس سزا ڏيڻ جو اٽل ارادو ڪري چڪا آهيون.

هندستان لاءِ اسان جيڪو طريقو ڪتب آڻي رهيا آهيون، سو ڏاڍو خطرناڪ آهي. هتان جي راجائن کي اسان جو تحفظ حاصل آهي. جيڪو بچاءَ جي اهڙي چٽي مثال رکي پنهنجيءَ رعيت سان ڪيس ۾ ڪلور ڪري رهيو آهي. ٻئي پاسي کان وري اسان انهن ماڻهن کي هدايتون ڪري رهيا آهيون ته اهي راجائن جا ظلم ۾ ڏاڍ نه سهن. ڪولاپور جي اريگيولر هارس ته هاڻي ڏني واڻني غداري ڪئي آهي. جيڪڏهن اها غداري ان وقت ڪئي وڃي ها جڏهن ڦٽڪن جي سزا بحال ڪرڻ جي ڪوشش ٿي رهي هئي ته پوءِ سمجهجي ها ته اها غداري ڦٽڪن جي سزا جي بحاليءَ جو ردعمل آهي. ان کان اهڙي سزا کي قابل عمل نه سمجهيو وڃي ها. پر منهنجي اها ڳالهه موضوع کان ٻاهر نظر اچي ٿي. ليڪن مان سمجهان ٿو هندستان اندر اهڙيون ڳالهيون هٿراڏو تيار ڪيون ويندیون آهن. اسان کي بهتر اصولن کي نافذ ڪرڻ مان خطرو محسوس ڪرڻ نه گهرجي. اسان کي پراڻن اصولن کي نافذ ڪرڻ مان به ته خطري جو احساس ٿيو هو جيڪو پنهنجي دور جا دانشمندانه قدم هئا. پر اهڙا خطرا هندستان جي انگريز شهنشاهت جي وسعت ۾ والار جا اهم ذريعا رهيا آهن. هيءَ حقيقت به توجهه طلب آهي ته اسان جون فوجي اسٽيشنون تمام پري ۾ اڪيليون آهن. جيڪڏهن ڏيهي راجا بغاوت ڪري انهن کي تباهه ڪري ڇڏيندو ته ان کي وقت سر ڪير به روڪي ڪونه سگهندو. جيڪڏهن پوءِ خطري جو احساس هئڻ گهرجي. پر انهيءَ اصول کي تيستائين نافذ ڪري ڪونه ٿو سگهجي. جيستائين ڪولاپور جي وڳوڙي وايو منڊل ۾ ٽانهر ۾ ٽاپر نه آئي

آهي. مون کي اهو به ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته ڦٽڪن جي سزا يورپي، ڏيهي عملدار ۽ فوجي سپاهي به ڪونه ڪندا. مون وٽ هڪ مثال آهي ته جاتيءَ کي ڏاڍي اهميت ڏني پئي وڃي. هڪ برهمڻ جاتيءَ جي ماڻهوءَ جو واسطو 6 ميونسپئر سان آهي جنهن ان پاٽيءَ پيئڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. جيڪو هيٺينءَ جاتيءَ جي ماڻهوءَ پري آندو هو. هن اهو به چيو هو هن پاٽيءَ کان وڌيڪ موت پسند ڪندو. مان به ڪيس ٿهه پهه وراڻيو ته مري وڃين يا جيئن اها تنهنجي پنهنجي مرضي، پر جيڪڏهن تون ڪم نه ڪندي ته پناڻن تي ڦٽڪن جا زورائتا زبڪا ضرور لڳندءِ. هن ماڻهوءَ مون کي وڌيڪ ڪونه ستايو. هن جي عقل کيس ٻڌايو ته مڃڻ کان سواءِ معاملو ڪونه هلندو. پر جيڪڏهن مان سندس اهو مطالبو مڃيان ها ته سپاٽي وري ٻيو مطالبو ڪٽي اڇي پهڃي ها. جيڪڏهن ڏيهي راجائن جي حڪمت عمليءَ کي ختم ڪبو ته انهن جي پر جا کي انصاف وارو نظام ملي ويندو. فوجي سپاهين کي سزا ڏيڻ ۾ ائين انصاف ڪيو ويندو جيئن ساٽن پگهارن ڏيڻ ۾ نياءَ ۽ نيت پت اختيار ڪئي ويندي آهي. اهڙيءَ ريت هندستان تي اسان جي حڪمراني صدين تائين هلي سگهي ٿي.

مان ڦٽڪن هٽڻ واري سزا جو حامي آهيان. جنهن کي آءٌ ڏاڍي چٽائيءَ سان سمجهيو به آهي. اها خواهش به آهي ته ان سزا کي اصولي پابنديءَ سان اختيار به ڪيو وڃي ۽ هوبهو ائين جيئن مان Articale of War جي هڪ نقل ۾ ڏنو آهي. ليڪن ڦٽڪن جي تعداد ۾ فرق رکڻ ضروري آهي. ڇاڪاڻ ته يورپي ماڻهو نازڪ ۽ نفيس آهي سندس کل به نرم آهي. تنهن ڪري ڏيهي فوجي سپاهي جي پيٺ ۾ يورپيءَ کي گهٽ ڦٽڪا هنيا وڃن. مان سمجهان ٿو ته يورپي سپاهين کي ڏيهي سپاهين جي پيٺ ۾ ڦٽڪن جو اڌ تعداد هنيو وڃي. اهڙيءَ ريت ٻنهي جو هڪ جيترو اثر ٿيندو. مون کي اها خبر ڪانه آهي ته سپاهي اڪيلائي واري سزا کي ڪيئن محسوس ڪري ٿو پر هن سزا جو رواج بمبئي واري فوج ۾ ڪونه آهي. ليڪن مان سمجهان ٿو ته اڪيلائي واري اها سزا مهيني لاءِ ڪافي آهي. انگلينڊ جي آبهوا مطابق انگريز فوجي لاءِ به اها سزا ڪافي سمجهي ويندي آهي. مان اترين علائقن جي ڪمانڊ سنيالڻ وقت هن نڪتي تي غور ڪيو هو. ان کان سواءِ هتان جي مئجسٽريٽن، ميڊيڪل آفيسرن، سول ۽ فوجي عملدارن به هن نڪتي تي گهڻو سوچيو

هو ۽ هن نتيجي تي پهتا هئا تہ فوجي سپاهي هي سزا آرام سان پوڳي سگهي ٿو. هو آفيسر جو وزم کائي اٺ ئي پهر ننڊ ۾ نهوڙيو پيو هوندو.

Articles of War جي نئين ڏميواري سونپي، ريجيمينٽ جي ڪمانڊر کي ڇڙ اضافي منصبي فرض سنڀالڻ لاءِ ڏنو ويو آهي. تنهن ڪري اهو ڏسڻو ضروري هوندو آهي تہ اهو ڪمانڊر سينيئر ۽ تجربيڪار هڻڻ گهرجي. پر موجوده دور ريجيمينٽ جا ڪمانڊر ليفٽيننٽ هوندا آهن. جيڪڏهن هن قسم جي غلطيءَ کي جلدي ۾ دور ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي وئي، هندستان فوج جي اندر بگاڙ کي روڪي ڪونہ سگهبو اهڙو خاص خطرو انهن فوجين لاءِ آهي جن فوجي عملدارن ۽ سپاهين جي دلين ۾ تجربيڪار فوجي ڪمانڊر جي گهڻي عزت هوندي آهي. پر هي ماڻهو انهن نوجوانن عملدارن جي عزت ڪانہ ڪندا آهن. جن وٽ فوجي ڇاڻ گهٽ ۽ تجربو ڪونہ هوندو آهي. ٻيو تہ نهيو پر انهن وٽ هنن ماڻهن جيترو بہ تجربو ڪونہ هوندو هو جيڪي سندن انسٽرڪٽر هوندا آهن. اهي تہ اصلي ماڻهو هوندا آهن جيڪي کين فوجي ٻٽائي دشمن جي مقابلي لاءِ جنگ جي ميدان ڏانهن روانو ڪندا آهن. نوجوان عملدار سکڻ لاءِ ڏاڍا اتاولا ٿيندا آهن. پر کين ٻئي فن وانگي ابتدائي سکيا ضرور ونڊي پوندي آهي. جيڪا تجربيڪار استادن جي رهنمائي ۾ حاصل ڪندا آهن. هنن فوجين کي ڪير سکيا ڏيندو آهي. هنن جو پاڻ سب آلٽرن هجي يا ڪوئي بہ احمق. جيتري قدر ليفٽيننٽ ڪرنل جو سوال آهي تہ ان کي ريجيمينٽ سان ملڻ جيتري فرصت ئي ڪانہ هوندي آهي. اها ڳالهہ فوجي نوڪري لاءِ هاجيڪار هوندي آهي ۽ اها ڳالهہ جسماني سزا جي نڪتي سان لاڳاپيل بہ هوندي آهي. اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ فيلڊ آفيسرن کي ريجيمينٽ جي قيادت سنڀالڻ گهرجي. کين ايترو تڪڙو تبديل نہ ڪجي جيترو رواج نظر اچي ٿو. منهنجو هرگز اهو مطلب ڪونہ آهي تہ ليفٽيننٽ ڪرنل وٽ پي ڪا ڪمانڊ نہ هجڻ گهرجي. پر هن عملدار جي بدلي جلد جلد نہ ٿيڻ کپي. 64 ريجيمينٽ جڏهن بغاوت ڪئي هئي تنهن وقت ان جو ڪمانڊر هڪ نوجوان عملدار هو. اهڙيون ڳالهيون هندستان جي انگريز شهنشاهت لاءِ خطرناڪ هونديون آهن. هن بابت منهنجي راءِ آهي تہ اهڙي فوجي عملدار لاءِ پنجاهہ سالن جو تجربو هجي. ان عملدار لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ سال هندستاني فوج سان گڏ

رهڻ جو تجربو هجي ۽ انهن سان مستقل طور فيلڊ ۾ رهيو هجي. ان کان پوءِ اهڙي جنرل کي هندستاني فوجيءَ جي نفسيات جو صحيح پتو پئجي سگهندو. ليڪن اهو فقط تڏهن ممڪن ٿي سگهي ٿو جڏهن جنرل کي سکڻ جو شوق ۽ عقل هوندو. نه ته پلي سڄي زندگي هنن سان گڏ رهيو پيو هجي پر ڪيس هنن کي ڪمانڊ ڪرڻ جو ڏانءُ ڪونه ايندو.

هندستان ۾ ڪي اهڙا ماڻهو به موجود آهن جن جي سوچ مختلف آهي. ڪين ويساهه وٺل آهي ته ڏيهي ماڻهن جي مزاج جو تجربو ڪين ساڻن گڏ نوڪريءَ وسيلي ملي وڃي ٿو. پر فوجي جنرل ۽ سفير اهو ٿي سگهندو آهي جيڪو وڏيءَ دل ۽ جگر جو مالڪ هوندو آهي. هن اصول کي تسليم نه ڪرڻ سٽي ڳالهه ڪانه آهي. منهنجو مطلب آهي ته ريجيمينٽ جي ڪمانڊ لاءِ عمر ۽ تجربي جو ضرور خيال رکيو وڃي. هندستاني فوجي عملدار ۽ سپاهي، انگريز فوجي جنرل جو انهيءَ ڪري گهڻو احترام ڪندو آهي جو هو وڏيءَ عمر وارو ۽ وڏي تجربي وارو سمجهيو ويندو آهي. اهڙي روايت اڄ به موجود آهي. جيڪڏهن ائين نه ڪيو ويو ته اهڙو احترام ختم ٿي ويندو. ريجيمينٽ هڪ اسڪول هوندو آهي پر جيڪڏهن ان جو استاد تجربيڪار نه هوندو ته ريجيمينٽ جو وقار مجروح ٿي ويندو. خاص ڪري ان وقت جڏهن ماڻهن جي مزاج جي ۽ فوجي فن جي سکيا ڏني ويندي. هندستاني فوج جي وفاداري ۽ اهليت جو تعلق ريجيمينٽل آفيسر سان واسطو رکي ٿو. معلوم ٿيندو ته دنيا جي ٻيءَ فوج جو اهڙو مزاج ڪونه آهي. ليفٽيننٽ ريجيمينٽ جي قيادت تڏهن ڪندو آهي جڏهن سندس ڪردار مثالي ٻڌجي ويندو آهي ۽ نوجوان ليفٽيننٽ رهبري واسطي هڪ نمونو ٻڌجي ويندو آهي. پر جڏهن هو تجربي نه هڻڻ ڪري ٿوريون گهٽيون غلطيون ڪندو آهي ته نوجوان آفيسر ۽ سپاهي مٽس ڪلندا آهن. هي ان ماڻهوءَ جي توهين جي ڳالهه هوندي آهي. جنهن کي صاحب ڪري سڏيو ويندو آهي. تنهن ڪري ان ڪمانڊر جو معيار ۽ ڪردار اهڙو مثالي هجڻ گهرجي جو عملدار ۽ سپاهي ان جو ادب ۽ احترام ڪن. مان چاهيان ٿو ته مون وٽ گهٽا ڪيپٽن هجڻ گهرجن. جن کي مان ڊويزنل ڪيپٽن سڏيندو آهيان. مان انهن اهم ڊويزنن جي مهنداري سونپڻ گهران ٿو يا چاهيان ٿو ته اهي ٻن ڪمپنين جا ڪمانڊر هڻڻ ڪپن. اهڙيءَ ريت هر هڪ ڪمپني جو ڪمانڊر ڪيپٽن ليفٽيننٽ

هجڻ گهرجي. انهيءَ مقصد سان ته جيئن تجربيڪار عملدار کي فوجي اڳواڻي سونپي سگهجي. ان کان سواءِ منهنجي اها به خواهش آهي ته ڊويزنل ڪئپٽن کي پريڊ وقت ٻنهي ڪمپنين جي مرڪز وٽ ائين موجود هجڻ کپي. جيئن گهوڙيسوار فوج ۾ اسڪاڊرن ليڊر هوندو آهي. اهو طريقو پنجن ڪمپنين جي ڪئپٽنس کان وڌيڪ اثرائتو آهي ۽ انهن پنجن ڪمپنين کان به وڌيڪ اهم آهي. جنهن جي ڪمانڊ "سب آلٽرن" ڪندا آهن. چاڪاڻ ته سپاهين جي هر هڪ ڪمپنيءَ جي ڪمانڊ واسطي هڪ تجربيڪار ڊويزنل ڪئپٽن موجود هوندو آهي. منهنجي مرضي کانه هوندي آهي ته ڪو ڪئپٽن ڪنهن اسٽاف ۾ شامل هجي. هو پاڻ ڪنهن اسٽاف جو جوڙجڪ ڪري. جيڪو فوج جو هڪ مخصوص حصو ٻڌجي پوندو. اهو ئي خاص طريقو آهي جنهن وسيلي ريجيمينٽ کي هڪ معزز ۽ تجربيڪار عملدار ملي سگهندو. مان اهو به چاهيان ٿو ته جسماني سزا جي ضرورت گهٽ پوي. ائين ٽيڙ سان سزا جو خوف ڏاڍو هوندو ۽ هڪ سنيءَ ۽ مانائتي فوج اندر ان جو اثر به گهٽو هوندو آهي. مان ائين ڪونه ڏٺو آهي ته بهادر ۽ بهتر سپاهي وڌيڪ سنجيده هجن. اهي ماٺهو يورپين کان ڪمزور ضرور هوندا آهن. پر بهادريءَ ۾ هنن جهڙا ٽيندا آهن. مان هيءَ ڳالهه ٽن پريزيڊنسيز جي فوج کي ڏسڻ کان پوءِ ڪئي آهي. اهڙي ريت هر هڪ پريزيڊنسيءَ جي هندستاني فوج منهنجي ڪمانڊ هيٺان به رهي آهي. ٽي سگهي ٿو ته مان غلط به هجان. هن ڳالهه جو فيصلو ڪنهن ٻئي ڏاهي ماڻهوءَ تي ڇڏيو. پر منهنجي لاءِ هي ڳالهه آسمان ۾ چمڪندڙ سج جيان چٽي آهي ته جيستائين ايسٽ انڊيا ڪمپني هر ريجيمينٽ جو ڪمانڊر اعليٰ عهدي جو آفيسر نه رکندي ۽ هر ڪمپني جي ڪمانڊ لاءِ ڪئپٽن مقرر نه ڪندي ته اها سندس غلطي هوندي. جيڪا هوءَ ڪيترن سالن کان ڪندي پئي اچي. هن طريقي اختيار ڪرڻ سان ڏيهي عملدار اثر رسوخ حاصل ڪري ويندا ۽ آخر ۾ فوج جي ڪمانڊ سنيالڻ جي لائق ٻڌجي ويندا. هن جي جواب ۾ مون کي چيو ويندو ته ائين ڪرڻ سان خرچ گهٽو وڌي ويندو. پر منهنجو جواب هوندو ته هندستان وڃائڻ ان کان به وڌيڪ مهانگو هوندو." هن شاندار فوج جو هر هڪ حصو ڏاڍو دلچسپ آهي. جيڪو هڪ شاهي ونگ جي شڪل ۾ آهي. هن فوج کي ملندڙ پگهار ان جو بنيادي پٿر آهي. هن چوڻ ۾ ڪنهن به قسم جو وڌاءُ

نہ آهي تہ هن فوج جون پگهارون دنيا جي هر فوج کان وڌيون آهن. تنهن ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپني کي اهو حق آهي تہ ان فوج جي سپاهيءَ (سولجر) کي پنهنجي ڏيتي ليتيءَ لاءِ استعمال ڪري. يقين آهي تہ هن فوج جو سپاهي غدار ڪونہ ٿيندو جيڪو فوجي ملازمت کي پنهنجو شان سمجهندو آهي، پر اها حقيقت ضرور آهي تہ اسان غلطيون ڪري کين پنهنجي وفاداري کان اڳ ۾ بيزار ڪري سگهون ٿا.

بمبئي سرڪار جو چوڻ آهي تہ مان اجايو ڊڄي رهيو آهيان مان تہ فقط هيءَ شڪايت ڪئي هئي تہ سنڌ ۾ رهندڙ فوجين طرفان موڪليل پگهارون صحيح طريقي سان سندن ڪٽنبن کي ڪونہ پهتيون آهن جيڪي مختلف پريزيڊنسيز ۾ رهندا آهن. هونءَ بہ مان بمبئي حڪومت سان اختلاف راءِ بہ رکان ٿو. ٻين سان گڏ هيءَ هڪ اگري حقيقت آهي، جنهن ڪري هنن فوجين جي وفادارين کي چيهو پهچي سگهي ٿو. چاڪاڻ تہ اهو بہ هنن جي جذبن کي جهڪو آهي. خاص ڪري انهيءَ ڪنڊير وايو منڊل دوران جڏهن بنگالي ۾ مدراسي فوج بغاوت ڪري رهي آهي. هن ڳالهہ کي اهم نہ سمجهيو وڃي تہ اها غلطي سنڌ جي آهي يا بمبئي سرڪار جي، جو موڪليل پئسن جي ادائگي ٿي ڪانہ سگهي آهي. هن بابت اسان ٻنهي جو نقطئہ نظر مختلف آهي، پر عوام جي ان ۾ ڪنهن بہ قسم جي دلچسپي ڪانہ آهي. هو تہ فقط اهو ڏسي رهيا آهن تہ پئسا دير سان ڇو ملي رهيا آهن. خطري جي ڳالهہ اها آهي تہ سپاهي حڪومت تي اکيون ٻوٽي ويساهہ ڪندو آهي تہ سندن پگهار جي هڪ پائي بہ ميري ڪانہ ٿيندي، پر سندس ڪٽنب جي مقدر جي ناتي اها غير يقينيءَ جو شڪار ٿي وئي آهي. منهنجي اٽيهئي اها جاکوڙ رهي آهي، سندس اهڙي سون سريکيءَ نيت ۾ رتيءَ پر بہ لڪا نہ پوي. اهو ٻڌي سندس دل ڪيڏي نہ خوش ٿيندي تہ ٿوريءَ غلطيءَ جي ازالي لاءِ بمبئي سرڪار هندستان سرڪار ۽ سنڌ جي حڪومت اندر ڪيڏي نہ چرپر اچي وئي آهي. مان پاڻ بہ هن معاملي ويهن ئي ننهن جا زور لاتا هئا. انهيءَ لاءِ تہ جيئن ان فوجي سپاهي کي ڏڍ ملي تہ سندس پگهار واري رقم محفوظ آهي. جيڪڏهن اهڙو ڏڇو وري بہ ٿيو تہ مان وري ائين ڪندس. پوءِ پلي مون لاءِ سمجهيو وڃي تہ مان اجايو چرڪي رهيو آهيان. ائين ممڪن بہ ڪونہ آهي جو اهڙن معاملن ۾ حد کان وڌيڪ خبردار رهي سگهجي. ٻي ڳالهہ اها

بہ آهي تہ مون کي هندستان ۾ پهچڻ سان پهرين شڪايت بہ اها ئي ملي هئي. هنن ٻنهي معاملن ۾ بمبئي جي گورنر سر جارج آرٿر گهٽي مدد ڪئي هئي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي تہ اهڙي پهرين غلطي هن جي اچڻ کان اڳ ئي ٿي چڪي هئي ۽ هن اچڻ شرط ان معاملي کي هٿ ۾ کنيو هو. مون کي پڪ آهي تہ 24 نيٽو افنٽري جي سپاهي کي هن مطمئن ڪري ڇڏيو هوندو. جيڪو ڏاڍو ڏکارو ۽ ڪاوڙيو وينو هو. ڇاکاڻ تہ مان جلد ئي پولو ڇڏي هليو آيو هوس. ٽن سالن جي مختصر عرصي اندر فوجي سپاهين لاءِ ڪيئي اهنج ۽ آزار پيدا ٿي چڪا آهن. جن مان هڪ هي بہ آهي. هندستان جي سرڪار سان گڏ بمبئي حڪومت بہ فوجي سپاهين لاءِ ڪليءَ دل جو مظاهرو ڪانہ ٿي ڪري. شايد هنن معاملن ڏانهن ڪي فرد ڏيان ڪونہ ٿا ڏين. هنن ڳالهين مان هيءَ حقيقت ثابت ٿي وڃي ٿي تہ ريجيمينٽن ۽ ڪمپنين لاءِ تجربيڪار عملدارن جي ضرورت آهي. جڏهن جسماني سزا رد ٿيڻ کان پوءِ ٻيهر بحال ٿي رهي هئي تہ مان اهڙين ڳالهين جي پرزور سفارش ڪئي هئي. پر اهڙي سزا حفظ ماتقدم طور منظور ٿي رهي هئي. مان هن ڳالهہ کي ورجائڻ ٿو چاهيان تہ بمبئي جي فوج جو عام نقطہ نظر هو تہ اهڙي جسماني سزا فوج جي هر فرد سان لاڳو ٿيڻ گهرجي جيئن هر رئنڪ جو عملدار هن سزا کان بچي نہ سگهي.

مهراج پور واري جنگي محاذ جو احوال پڙهي مون کي اچرج ٿي رهيو آهي تہ جنگ هڪ ڏينهن اڳ فوجين جا مائٽ کين ملڻ آيا هئا جن جو تعلق انگريز دشمن سان هو. ٻئي ڏينهن انهن ئي ماڻهن اسان سان جنگ ڪئي. اهي دشمن هئا. اسان کين سڃاڻي ورتو هو. اهي قد جا بندرا هئا ۽ اسان جي فوجين کان قد ۾ گهٽا ننڍا هئا. جڏهن تہ مان سمجهيو پئي تہ اهي قد جا ڊگها هوندا. مون کي ان وقت نپوليئن جي وولينگيوئر محاذ جو نقشو ياد اچي ويو جنهن ۾ هن بندرن ماڻهن سان مقابلو ڪيو هو.

مون کي خبر نہ آهي تہ مان عقل جون ڳالهيون لکيون آهن يا بي عقليءَ جون. پر مان هندستان جي فوج کي سمجهڻ لاءِ ڏاڍو جاکوڙيو آهي. جيڪڏهن مان پنهنجي نقطئ نظر کان حد کان وڌيڪ ڊگهو ڪري ڇڏيو آهي تہ مهرباني ڪري معاف ڪندا. پر منهنجي نيت نيڪ آهي. تنهن ڪري اهڙين غلطين کي نظرانداز ڪري سگهجي ٿو.

ضميمو ائون

فوجي سامان بابت لکيل ميمورينڈم جيڪو لارڊ ايلنبرو ڏانهن لکيو ويو هو

حيدرآباد 18 مئي 1843ع

اوهان جو 12 اپريل تي لکيل خط مون کي ڪلهه رات مليو آهي. اوهان ان خط ۾ اٺ سوار فوج کي قائم ڪرڻ جو مشورو ڏنو آهي. هن خط ۾ اوهان هڪ ٻئي خط جو حوالو ڏنو آهي، جيڪو مون کي ڪونه پهتو آهي. اوهان مون کي بين مشورن سان پڻ نوازيو آهي جنهن جو واسطو سر ڊبليو نات جي خط سان آهي جنهن کي مان ڏاڍي غور سان پڙهيو آهي. مان رپورٽ ناهڻ جي ڏس ۾ هن تجربيڪار عملدار سان بلڪل سهمت آهيان، ڇاڪاڻ ته اهڙي رپورٽ تجربي کان وڌيڪ وسيع ڳالهين جي تقاضا ڪري ٿي. مان اها رپورٽ بنا ڪنهن تمهيد جي اوهان جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيو آهيان. اها ان مهم جي تجربي جو نتيجو آهي جنهن جي ابتدا مان هندستان ۾ اچي ڪئي هئي. ڇاڪاڻ ته اسان اهڙي مهم جي شروعات مٿاهينءَ جوءِ ۾ ڪئي هئي جتي اسان اٺ کان به وڌيڪ طاقتور جانور خچر کي ڪتب آندو هو.

اُٺ

هن علائقن ۾ هيءُ جانور بار لڌڻ جي ڪم ايندو آهي، پر هن کي فوجي مقصدن لاءِ ڪتب آٽڻ فائديمند نه آهي. اوچتو اهڙو ڏڪ پهچائيندو جو ماڻهو لوٽا پيو ڪنهندو. منجهنس هي اوڻايون آهن.

1. هي جانور پنهنجي جسماني جوڙجڪ ۾ ڏاڍو ڪمزور آهي.
2. هڪ نه ٻي بيماري سندس ڳاڻي تي چڙهي بيٺي هوندي آهي. هن جي دوا دارون به اهڙي آهي جنهن کي سمجهڻ به ڏکيو آهي. هڪ پيرو جي اگهو ٿي پيو ته سگهي ٿيڻ جو نالو ئي نٿو ونڻي. پوءِ اهو ٿڪ کان پئجي رهي يا ڪا ٻي جهوري لڳيس پر هوندو هلڻ کان هلاڪ. بيمار ٿيو ته پلڙ به بار. چڙهي چاڪ ٿيڻ به ممڪن ڪونه. ڪيڏا به

ڏاڙ ڏبس ته به ويندو ڏينهون ڏينهن نجهرندو ۽ پوٽو پوندو. پوءِ رڻاڻن مٿان رڻاٽ هوندس. نيٺ وڃي ڳجهن جو ڳاهه ٽيندو.

3. هي جانور چارڻ پيارڻ ۾ وقت وٺي ويندو آهي. فوجي پيش قدميءَ دوران هن کي ايترو وقت ڏيڻ مشڪل هوندو آهي، پر دشمن جي ملڪ ۾ ته رهندو ممڪن ڪونہ رهندو آهي. سفر ڪان هڪدم پوءِ اٺ کي کاڌي جي ضرورت هوندي آهي. جت به ٽڪل هوندو آهي. ان کي به کاڌي پيتي جي ضرورت هوندي آهي. تنهن ڪري هن جي چاري پاڻيءَ جو گهٽ خيال رکندو آهي.

4. اٺ گپ جي آڏو اصلي ڪونهي. ٿوري چڪڻ ٽي ته اٺ هلڻ کان چڪتو. سندس پير داڦوڙو هوندو آهي. جيڪڏهن ڪلر تي رڳو ماڪ پئي ته سندس داڦوڙو پير ترڪي پوندو آهي. هن جي پٽيءَ تي بار به ايڏو لڏيل هوندو آهي جو ڪيس چگو پلو ٽيڻ ڪونہ ڏيندو آهي. سندس تنگن جا سَنڊ به لچڪي پوندا آهن. پر هن جو تنتي سرشتو ڏاڍو مضبوط هوندو آهي. جيڪڏهن سندس جنگهہ نڪري پوندي آهي ته وري لڳي ڪانہ سگهندي آهي ۽ اٺ چڙي چڙي مري ويندو آهي. مينهن جي چئن ڪٽين کان پوءِ جيڪڏهن رستي ۾ کڏو ڪهو اچي ويو ته سارو فوجي سامان هڪ جڳهہ تي بيهي ويندو. عام طور فوجي سامان منزل تي دير سان پهچندو آهي، تنهن ڪري اٺ کي ڏانوڻ ڏئي جهنگ ۾ چرڻ لاءِ چڏيو ويندو آهي. جيڪڏهن جهنگ پري ۽ دشمن جو دنگ ويجهو آهي ته اٺ کي چرڻ لاءِ ڪونہ چڏيو ويندو آهي. ان ڪري هي جانور چوويهہ ڪلاڪ يا چٽيهہ ڪلاڪ بنا ڪنهن چاري پاڻيءَ جي سفر ڪندو آهي، پر جيڪڏهن چارو پاڻي فوج سان گڏ هوندو آهي ته پوءِ اهو ڪيس ملي ويندو آهي. جيڪڏهن اٺن جو تعداد وڌي ويندو آهي ته فوجي چرپر ڏاڍي ڏکي ٽي پوندي آهي.

5. مون کي اهو به معلوم ٽيو آهي اٺ جابلو علائقي ۾ يا پٿريليءَ زمين تي بار کڻي سفر ڪري ڪونہ سگهندو آهي. مان اهو به ڏٺو آهي ته جڏهن اهو جانور جابلو مٿاهينءَ تي چڙهندو آهي ته بيهندو ۽ پوءِ هلندو رهندو آهي. جنهن دوران هو ساهہ کڻڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ٿوري وقت کان پوءِ ساهي پٽڻ لاءِ بيهاريو ويندو آهي. جڏهن

جبل اکري پار ٿيندو آهي تہ ڏاڍو ڪمزور ٿي ويندو آهي. مان هيءَ ڳالهہ ان وقت دريافت ڪئي، جڏهن اٹ هڪ ايڪپريءَ پٽ تان گذري رهيا هئا. ڪين اتان متيندي ڪنهن قسم جي تڪليف ڪانہ ٿي جئين گهوڙي کي واريءَ مان گذرڻ وقت ٿيندي آهي. ان کان سواءِ هي جانور ساهہ پٽڻ لاءِ پٽ تي ڪٽي بيهي بہ ڪونہ رهيو هو. نہ وري ساهہ کٽڻ ۾ هڪجي پيو هو. پر اوچتو ڪمزور ٿي ويا ۽ چلڻ کان چڪتو بڻجي ويا. ٿورو وقت آرام ڪرڻ کان پوءِ اهي ساڃا ٿي ويا. هن جو داڦوڙو پير نرم هوندو آهي، جيڪو پٿريليءَ زمين ۽ جابلو جوءِ مان هلي ڪونہ سگهندو آهي.

6. اٹ بار لڏڻ کان پوءِ هڪ ڊگهيءَ قطار جي صورت ۾ اڳتي وڌندو آهي. سندس رفتار بہ جونءَ پير هوندي آهي. جڏهن وري دشمن جي ڊرتيءَ مان گذرندو آهي، تہ ڪَنَ سيءُ هوندو آهي تہ متان حملو ٿئي، تنهن ڪري پهري لاءِ فوج مقرر ڪئي ويندي آهي. منهنجي تجربي موجب باربرداري جي لحاظ کان اٹ ۾ اجهو اهي اوٹايون آهن، جن کي دور ڪرڻ ڪنهن جي وس جي ڳالهہ بہ ڪانہ آهي.

انن متان ٿيندڙ ڏاڍ

هن جانور متان ڏاڍ ڪيو ويندو آهي تہ هو جلد ئي ڪمزور ٿي ويندو آهي. متس ڪيل ڏاڍ جا نمونا هي آهن:

1. هنن ملڪن ۾ اٹ جو مناسب بار ٻہ سؤ کان ٽي سؤ پائونڈ هوندو آهي. اٹ جي بار بابت صحيح ڪاٿو ڪرڻ مشڪل هوندو آهي، پر جيڪڏهن ان متان ادائي سو پائونڈن جيتري لَڏَ رکبي تہ بہ مناسب آهي، پر هن جانور متان بي ڪئتو بار لڏيو وڃي ٿو. مان ڏنو آهي تہ هن تي انن سون کان نو سو پائونڈ بار ستيو وڃي ٿو. ڏيهي فوجي سپاهيءَ وٽ هن جانور لاءِ رحم جي رتي بہ دل ۾ ڪانہ هوندي آهي. هنن جي پيٹ ۾ يورپي سپاهي ڏاڇي هٹي ڏهہ تہ توڙي هٹي تيرهن، وانگر ڪيس ۽ ڪلور ۾ ٻہ وکون اڳتي آهن. لکڻ لائو ساهہ پرائو لکڻن جو ائين وسڪارو لائيندا ايندا، جڏ هو ڪنهن ساهواري کي نہ پر پٹ کي ڪٽي رهيا آهن. مهارن کي ڇهيون بہ اهڙي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ ۾ ڏيندا جو انن جي نڪن مان لاتيون بہ نڪري ايندیون آهن ۽ پيون مهارن جي چوٽين ۾ لڙڪندیون آهن. هن جانور جو

عام ڪري سياڻ نماڻو ٿيندو آهي. هن سان جيڪڏهن ٿورو بہ ڏاڍ ڪبو آهي تہ ڏهرو ٿي آخر مري ويندو آهي.

2. عام طور تي هن جانور کي پيٽ پري چارو پاڻي ڪونہ ڏنو ويندو آهي.
3. آرام بہ گهڻو گهٽ ملندو اٿس.
4. هنن جانورن کي ڪاهڻ وارا جت هوندا آهن جن جو تعلق هيٺئين طبقي سان هوندو آهي، جيڪي دل جا پٿر ۽ ڪٺور هوندا آهن.
5. ماڻهو بي خبريءَ ۾ بي ڏيانيءَ ڪري، اٺ تي وزن کان وڌيڪ بار ستيندا ويندا آهن، هن تي جيڪڏهن وزن کان ٿورو بہ وڌيڪ بار لڏبو تہ هو ويچارو ڪمزور ٿي پوندو. هن جانورن جون ڇنگهيون ڏگهيون ٿيندیون آهن. جيڪڏهن مٿس لڏيل سامان هڪ پاسي تي اوهرجي پيو تہ هن لاءِ تڪليف پيدا ٿي پوندي آهي. اوهر ڪجڙ تائين هڪ جاءِ تي بيٺو هوندو آهي.

اهي ئي فطري ۽ غير فطري اوٽايون آهن، جن مطابق هي جانور ڳهندو هلندو آهي. جڏهن هن کي فوجي بار برداريءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي تہ هن لاءِ مشڪلاتون ساڳيون هونديون آهن. هاٿي هن جانور جي خاص خوبين جو ذڪر ڪجي ٿو.

1. هي بنا پاڻي پيئڻ جي گهوڙي ۽ خچر کان گهٽو سفر ڪري سگهي ٿو.
2. سنڌ يا ٻين ملڪن ۾ جتي لئي جو وڻ جام هوندو آهي تہ چاري گڏ ڪٽي هلڻ جي ضرورت ڪانہ پوندي آهي. چاڪاڻ تہ هي وڻ ان جي من پسند خوراڪ آهي. جڏهن تہ گهوڙي ۽ خچر لاءِ چارو ساڻ ڪٽي هلڻو پوندو آهي.
3. هيءُ جانور داڦوڙي پير ڪري واريا سي رڻ پٽ مان سولائيءَ سان سفر ڪري سگهندو آهي، جڏهن تہ گهوڙو ۽ خچر کهجي پوندو آهي. گرميءَ جي بہ کين ايڏي پرواهہ ڪانہ هوندي آهي. جيڪڏهن هن مٿان بار سوچي سمجهي رکيو ويندو آهي يا تيز رفتاري ۾ سفر نہ ڪيو ويندو آهي تہ بنا ڪنهن تڪليف جي ڏگهو سفر ڪري ويندو آهي. پر سندس چاري پاڻيءَ جي سار سنيال ضرور لهڻ گهرجي. ان جو مثال اهو آهي تہ جڏهن مان امامگڙهہ قلعي تي حملو ڪيو هو تہ قلعي ڏاهڙ جو سامان اٺ تي لڏيل هو. هي جانور ٽر جي واريا سي مان ڏاڍيءَ سولائيءَ سان سفر ڪري سگهيو هو. پٽن هجڻ ڪري

رستي ۾ لاهيون چاڙهيون هيون. اٺ ڏاڍي تڪليف سان اڳتي وڌي رهيا هئا. پر مان سندن چاري جو مقدار گهٽو وڌائي چڏيو هو. هنن جانورن جي نظرداريءَ لاءِ ڪٽڻن وائڙي کي مقرر ڪيو ويو هو. ان کان سو في توب کي چڪڙ لاءِ اٺن جو تعداد بہ وڌايو ويو هو. جيڪڏهن مان اٺن جي چاري پاڻيءَ جو سٿو بندوبست نہ ڪريان ها يا توبن چڪڙ جي ڪم ۾ اٺن جو تعداد نہ وڌايان ها تہ اسان وقت سر امامگڙهه پهچي ڪونہ سگهون ها. جيڪڏهن اسان اٺن بدران گهوڙي کي ڪم آڻيون ها تہ چارو پاڻي ساڻ ڪٽڻو پوي ها. ٻيو تہ وارياسي ۾ گهوڙو هلي ڪونہ سگهي ها. تنهن ڪري تعداد ۾ بيشمار اضافو ڪجي ها. سفر ناممڪن ڪٽي نہ ٻ، پر مشڪل ضرور بڻجي وڃي ها. هي سفر اٺ جي ڪري وڌيڪ آسان ٿي ويو آهي.

هي اهي ڳالهيون آهن جن کي مان شخصي طور جاچي پرکي ۽ تکي توري ڏٺو هو. فوجي چرپر ۾ اٺ کي استعمال ڪرڻ ۾ ڪي خوبيون آهن تہ اوڻايون بہ. هن کان سواءِ ٻيو نڪتو هي آهي تہ اهڙين ڳالهين تي ضرور سوچڻ ويچارڻ گهرجي تہ سندس ڪهڙين اوڻاين کي پاسي رکي تکليفن کان بچي سگهجي ٿو. مان هن خيال جو آهيان ۽ ڪجهہ وقت اڳ هن موضوع تي لکيو بہ آهي تہ فوجي سامان يورپ هجي يا آمريڪا صحيح طريقي سان لڏي ۽ ڏوئي ڪونہ ٿو سگهجي، پر هندستان ۾ تہ ويتر وڌيڪ ڏکيو آهي. ليڪن هن سامان جي صحيح لڏ پلاڻ ۽ ڏوئي هڪ جدا فوجي نظام هجي. مون کي اهو ڏسي جڻ تہ اندر کي آڌت ملي ويو هو تہ اوهان پاڻ بہ اهڙي ساڻئي منصوبي بابت سوچي ويچاري رهيا آهيو. اهو طريقو هر ملڪ، هر فوج ۽ هر قسم جي آبهوا ۾ هجي. هي هڪ عام اصول آهي، جنهن وسيلي فوجي سامان جي نقل حرڪت سان لاڳاپيل مشڪلاتون لوڻ پاڻي ٿي سگهن ٿيون. اهڙي ريت ان سامان جي ڏوئي جو ڏڇو گهٽو گهٽجي وڃي ٿو. هيءُ هڪ پورهئي جي تقسيم جو مثال آهي، جنهن ۾ گهٽي سهوليت موجود آهي.

فوجي سامان اهڙو هوندو آهي جو جيڪڏهن ان کي صحيح طريقي سان ڏوئبو تہ مشڪلات گهٽجي سگهي ٿي. پر ان لاءِ هڪ اهڙو نظام تخليق ڪرڻو پوندو جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جي لچڪ موجود نہ هوندي، پر ڏڇو اهو آهي تہ هزارن اٺن جي موجودگي ۾ ڪهڙي طريقي وارو

نظام قائم ڪري سگهجي ٿو. هڪ ته جت مخلوق اهڙي آهي جن ۾ نظام جهڙي شيءِ ته موجود ئي ڪانه هوندي آهي. ٻيا فوجي سپاهي، ٽيان نوڪر هوندا آهن. جيڪي وڏي اسر ويلي اچي پاڻ ۾ ملندا آهن. سيني جي ڳياڙي پئي لڳندي. بوهياري ۾ ڪير به ڪنهن جي ٻڌڻ لاءِ تيار ڪونه هوندو آهي. هن ڳالهه تي به جنڊا پٽ شروع ٿي ويندي آهي ته بار لڏڻ لاءِ اٺ ڪهڙيءَ جڳهه تي ويهارجن. ان کان سواءِ بئگيج ماسٽر جي به ڳياڙي پئي لڳندي آهي، پر هن ڏانهن ڪير به ڪن ڪونه ڏيندو آهي. ان کان پوءِ رسد گاهه جي ماٺهن جي گپا گيهه لڳي ويندي آهي. ماٺهن جي هن متل ماندڻاڻ ۾ ڪنهن جي ڪير ٻڌندو. جيڪڏهن هن وايو منڊل ۾ ڪنهن نظام قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو سو ڪامياب ٿي ڪونه سگهندو. انن جي لڏ پلاڻ ۾ پيش قدمي ڪرڻ لاءِ فقط ڪلاڪ ڏيڍ جي وٿي مليل هوندي آهي. اهو سارو وقت جتن جي چوٻول ۾ ٻين ماٺهن جي ڪڇيءَ ۾ گذري ويندو آهي. تنهن ڪري هر ڳالهه ناممڪن ٿي پوندي آهي ۾ فوج جي پيش قدمي رڪجي ويندي آهي. فوجي سامان جي قافلي سان هلندڙ پهريدارن جو منصبي فرض به اهڙو هوندو آهي، جيڪو پيش قدمي ڪندڙ فوج لاءِ متي جو سور بٽيل هوندو آهي. ڪڏهن وري فوجي سامان وارو قافلو فوجي چرپر کان وڇڙي ويندو آهي ۾ فوج اڳتي وڌي ڪانه سگهندي آهي ۾ منجهي موڳي ٿي پوندي آهي. جنهن جو نتيجو ڪڏهن شڪست جي شڪل ۾ آڏو ايندو آهي. اهو تجربو ٽيو آهي ته هندستان جو فوجي ڪمانڊر فوجي سامان ڪري ڏاڍي خطري ۾ وڪوڙيل هوندو آهي. جيڪڏهن ان سامان جي وڏي حصي ۾ رسدگاهه جي ماٺهن جي وڏي تعداد تي دشمن حملو ڪري ٿو ته ان جو اوس نتيجو شڪست هوندو آهي.

گهربل نظام مطابق اٺ سوار فوج جو هڪ حصو قائم ڪيو ويندو. ان سان گهوڙا، گڏهه خچر ۾ ڏاند به هن بار بردار قافلي ۾ شامل هوندا. اهڙيءَ ريت سوچ ويچار کان پوءِ هڪ الڳ ڊويزن قائم ڪئي وئي آهي. پر هتي مان فقط انن بابت ڳالهائيندس جيڪو بار برداريءَ جو هڪ اهم جانور آهي. جنهن جو واسطو هندستاني لشڪر جي فوجي سامان جي لڏ پلاڻ سان آهي. مان سمجهان هو ته ان جو اصولي بيان ئي ڪافي ٿيندو. هي ڪئمل ڪارپس جي انتظام لاءِ، ڪرنل، ميجر ڪئپٽن

ليفٽيننٽ ۽ نان ڪميشنڈ آفيسر ۽ هوندا جنهن کي جدا جهنڊو ۽ هجڻ گهرجي. انن کي ڏوري هلڻ لاءِ هن ڪمل ڪارپس ۾ جتن کي ۽ شامل ڪيو ويندو جيڪي خانگي حيثيت ۾ هن قافلي سان شريڪ هوندا. اهي سڀ ماڻهو مسلح هوندا. تناسب جي حساب سان في اٺ ۽ ماڻهو هوندا. پيش قدميءَ دوران هڪ جت جوڙي ڏاگهن جي ڏورينڊو ۽ هڪ جت ۾ن انن جي پهريداريءَ جو ڪم ڪندو. هي تفصيل مستقبل جي بندوسبت ڪرڻ لاءِ آهن ۽ ملڪ جي صورتحال مطابق اهي ڦرندا گهرندا رهندا. جنهن سان گڏ رستن جي حالتن کي پڙ ڏٺو ويندو.

ان کان پوءِ ٻيو اهم نڪتو خود سامان جو بندوبست آهي. ان لاءِ هڪ حڪم جاري ڪيو ويندو ته جنگي ميدان تي عملدارن جي استعمال جون ميزون، ڪرسيون، صندوقون ڪهڙي طريقي جون ٺهيل هجن، بسترو ڪيئن ۽ ڪيترو هجڻ گهرجي امن امان دوران جيڪڏهن ڪو عملدار پنهنجو گهڙو سامان موڪلڻ چاهي ٿو ته اهو پلي ڪنهن ٻئي ذريعي سان ائين ڪري سگهي ٿو. ساڳي ريت خانگي فوج سان لاڳاپيل ماڻهو ائين ڪري سگهي ٿو. ڪمل ڪارپس سان مختصر فوجي سامان نقل حرڪت ڪري سگهندو. ائين ٿيڻ نه گهرجي ته سرڪار جي هن نقل حرڪت جي ذريعي کي حد کان وڌيڪ سامان موڪلي ناڪام ڪري ڇڏجي. ڪارپس آف ڪمل جي عملدارن ۽ نان ڪميشنڈ آفيسرن جو فرض آهي ته هر عملدار ۽ خانگي فوجي جي سامان جي ماپ، وزن، شڪل ۽ سامان جي تعداد تي ضرور نظر رکي. جيڪڏهن انهن ۾ ٿوري بيقاعدگي موجود آهي ته، ان ڏانهن ڌيان ڏين. جيڪڏهن پيش قدمي دوران رستي سان سامان کي باهه لڳي ٿي وڃي ته قافلي جي منتظم آفيسرن جو فرض آهي ته اهڙي ڳالهه سامان جي مالڪ کي ٻڌائن ته سندس سامان سڙي ويو آهي. سفر جي شروعات کان اڳ اٺ جي لاتي، مهار پلڻ، پاکڙي ۽ ڪجائي وغيره جو ضرور خيال ڪرڻو آهي اهڙيءَ ريت لاتيون ۽ مهارون ته سامان سان گڏ هلڻ گهرجن. ڇو ته انهن شين جي هر وقت ضرورت هوندي آهي. اهڙي تياري پڙ مقرر وقت کان اڳ ٽيڻ گهرجي ته جيڪڏهن ضرورت پوي ته ٽڪل ۽ بيمار ماڻهو کي اٺ تي سوار ڪري وٺي هلجي. يعني ڪجهه وڌيڪ اٺ ۽ هڻڻ لازمي آهي. هنگامي حالتن ڪري جيڪڏهن سامان وڌي وڃي ٿو ته اهڙي جوڙجڪ ڪجي جو ڪنهن هڪ اٺ تي وڌيڪ بار نه پوي.

هن قسم جي نظام مان فائدا

آفيسر ۽ نان ڪميشن آفيسر مقرر وقت تي اٽن جون قطارون، هر ريجيمينٽ جي هيڊ ڪوارٽر ڏانهن روانيون ڪندا آهن، جيڪي انهن جي نالي داخل ٿيل هوندیون آهن. آفيسرن جا نوڪرن انهن اٽن اچڻ جي اوسيئڙي ۾ هوندا آهن ۽ جتن جي رهبري ڪري کين آفيسرن جي تنبن ڏانهن وٺي ويندا آهن، جن سان پهريدار بہ گڏ هوندا آهن. اتي کين عملدار ۽ ڪمپنين جو سامان حوالي ڪيو ويندو آهي. اهو ڪم باقائدگي سان عمل ۾ ايندو آهي ۽ سامان طئي ٿيل اصول مطابق اٽن تي لڏيو ويندو آهي. هر شيءِ کي پنهنجي مناسب جڳهہ تي رکيو ويندو آهي. اهڙي ڇاڻ هر فوجيءَ ۽ هر جت کي هوندي آهي. مختلف شين کي هڪ ڳڻڙيءَ جي شڪل ۾ ٻڌڻ وارو عمل اک چنپ ۾ ڪيو ويندو آهي. پوءِ پلي اها ٻات ڪاري رات هجي. جت بہ فوجي سپاهي هوندا آهن جيڪي اٽن تي بار لڏي موٽي اچي ريجيمينٽ جي هيڊ ڪوارٽر پهچندا آهن، جتي عملدار سندن اوسيئڙو ڪندا آهن. اهڙي اٽن جون قطارون هر ريجيمينٽ جي هيڊ ڪوارٽر وٽ پيش قدمي جي سگنل جي انتظار ۾ بيٺيون هونديون آهن. ان کان پوءِ اٽن جون قطارون اهڙي جڳهہ تي پهچنديون آهن جتي وڏا فوجي عملدار انهن کي خاص فارميشن شڪل ڏيندا آهن. انهن عملدارن کي ڇاڻ هوندي آهي تہ فوجي سامان جو هي قافلو ڪهڙي علائقي مان گذرڻو آهي ۽ ان جي جاگرافيائي شڪل صورت ڪهڙي آهي. تنهن ڪري اٽن جي پيش قدمي جي ترتيب ان علائقي جي جاگرافيءَ کي ڏسي ڪئي ويندي آهي. ان لڏ پلاڻ ۽ پيش قدميءَ جي طرز ۽ طريقو پنهنجو هوندو آهي. جنهن ۾ وقت جو زيان ڪونہ ٿيندو آهي. اٽن تي غير ضروري بار ڪونہ وڌو ويندو آهي ۽ ٻنهي پاسن کان هڪ جهڙو رکيو ويندو آهي. وزن بہ ايترو رکيو ويندو آهي جيڪو ڏاڍو ڏاگهو سهي سگهندو آهي. ڇاڪاڻ تہ فوجي پيش قدمي وچ تي ڪٿي هروپرو رکجي ٻيهي نہ وڃي. ڪمانڊر اٽن جي رفتار مان اندازو ڪري سگهندو آهي تہ اهو قافلو ڪهڙي وقت منزل ڪري سگهندو. ان قافلي جي پهريداري لاءِ گهوڙيسوارن جا دستا هوندا آهن. جيڪڏهن دشمن جو قافلي تي اوچتو حملو ٿي ويو تہ اٽن جو مقرر تعداد چورس جي شڪل ۾ هيٺ ويهي ويندو آهي. جنهن ۾ اٽن جون ٻٽيون ٻاهر ۽ ڇڇيون اندرئين

پاسي هوندیون آهن. مان میاٹيءَ واري جنگي میدان تي بہ اٹن کي ائين ویهاریو هو. اهڙيءَ ريت اٹن جو هڪ مضبوط ۽ زنده قلعو بٹجي پوندو آهي. سامان لاهي اٹن جي پٹئين پاسي رکيو ویندو آهي. سامان جي ٻاهران وري جت ٻاهه جا آڙاهه ٻاري ڇڏيندا آهن. هن صورت ۾ دشمن جو کوبہ گهوڙيسوار مٹن حملو ڪري ڪونہ سگهندو آهي.

منزل ڪرڻ لاءِ وقت ۽ ٹاڪ مقرر هوندو آهي. تنهن ڪري فوجي سپاهي اس جي تاءَ کان ڏڇي ڪٹي ڪونہ بيهندا آهن، نہ وري تنبوءَ جو کين اوسيئڙو هوندو آهي. تنهن ڪري اٹن جي هر ڪمپني يا حصو پنهنجي لاڳاپيل شعبي ۽ ريجيمينٹ سان وڃي ملندو آهي. پنهنجي منزل تي پهچي اٹ هڪدم هشي ویندا ۽ ڪئمپ فالوئر اڳتي وڌي اٹن تان سامان لاهيندا، پوءِ اٹ ڪاهي وڃي چرڻ لاءِ جهنگ ۾ ڇڏيندا. هاٹي اٹن تان بار لاهي کين ویهاري ڇڏيندا آهن ۽ ڪيتري وقت تائين اهي پسون منزل واري جڳهه تي خواهه مخواهه وٹا هوندا آهن. اهڙي ريت هنن جانورن کي سارو ڏينهن چاري پاٹيءَ لاءِ ملي ویندو آهي، پر لاڳاپيل آفيسر يا جت اهو ڪونہ ڏسندا آهن. موجوده طريقي موجب چا ٹيو ۽ چا نہ ٹيو آهي، پر مان شخصي طور هن طريقي کي پنجاهه ڀيرا جاچي ڏٹو آهي تہ سست جت، سرڪاري اٹ ۽ سامان جو هاڃو ڪري گذرندو آهي. ڪيس خوف هوندو آهي تہ متان اٹ وڃائجي وڃي ۽ ڦٹڪن جو پٹاڻن تي وسڪارو ٹئي، ان ڪري اٹ کي ڪاهي جهنگ ۾ وڃي هڪ ننڍي ٻوٹي سان مهار سان ٻڌي ڇڏيندو آهي ۽ پاڻ پاسو کوڙي ننڊ پئجي ویندو آهي. اٹ ان ٻوٹي کي پنجن منٹن اندر ڪائي صفا ڪري ڇڏيندو آهي. انکان پوءِ سارو ڏينهن بک تي هوندو آهي. شام جو گهوڙيسوار اچي هنن کي جهنگ مان ڪڍي، منزل ڈانهن روانا ڪندا آهن. جيڪي مقرر بہ ان ڪم لاءِ ٹيل آهن. ڪميساري عملو سوچيندو آهي تہ اٹن سارو ڏينهن چري رڄ ڪيو هوندو. هنن ماٹهن جي ڪرڻ لاءِ ٻيا ڪم بہ هوندا آهن. تنهن ڪري اهو ڪونہ ڏسندا آهن تہ ویچارو ڈاگهو لس لنگهڻ تي آهي. هتي محنت جي تقسيم تہ اٹ جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو آهي.

جڏهن مخصوص انساني گروهہ ۾ منظم طريقي ۽ ذميواري جو عنصر متعارف ڪرايو ويو آهي. هتي اخلاقي احساس اُپري نمايان صورت اختيار ڪري وٹي ٿو. ڪئمل ڪارپس جنهن کي هڪ پنهنجو خاص طريقو آهي ۽

هڪ نظام آهي، جنهن کي پنهنجي ڪم تي فخر ڪرڻ گهرجي ۽ ضرورت وقت جنهن جو تحفظ ۽ ڪيو ويندو آهي جيڪو تبديل ٿي هاٿي ڪمينو ۽ ڳڙ چور ٿي ماٺهن جي هڪ بي ترتيب ميڙاڪي جي صورت اختيار ڪري ويو آهي. جنهن کي Baggage of an Army سڏيندا آهيون. فوج جو جنرل بنا ڪنهن خوف خطري جي پنهنجو سامان الڳ ڪري، منزل کان گهٽو پري آرام سان وقت گذاري سگهي ٿو. ڪيس پڪ آهي ته هو تيز رفتاري سان سفر ڪري ساٺن گڏجي ۽ هلي سگهي ٿو. ڇاڪاڻ ڪمانڊر ۽ انهن جي عملدارن کي اها چڱيءَ ريت خبر آهي ته انهن جي جانورن جا حال ڪهڙا آهن. اهو هنگامي حالتن دوران اٽن تي لڏيل سامان لاهرائي نئين سر تقسيم ڪندو آهي. جنهن ڪري ڏٻرا وهٽ ۽ بچي پوندا آهن ۽ سگهارن جو ۽ تحفظ ٿي ويندو آهي. ان کان سواءِ بيمارن اٽن جي ۽ سار سنڀال ٿي ويندي آهي.

مان يقين سان چئي سگهان ٿو ته منهنجي ڪمانڊ تحت هليل تازيءَ مهم دوران اٽن جو تمام ٿورو تعداد مئو هو. هي جنگي مهم پريا پنج مهينا هلي هئي، پر فقط ڏيڍ سو ڏاڳها مري ويا هئا. ليڪن هي اهي ساڳيا اٺ هئا، جيڪا افغانستان واريءَ جنگ ۾ ۽ ڪم آيا هئا. جيڪي بکون ڪاٽي صدما سهي، پنهنجي هيٺن حالن سان اڃي سنڌ پهتا هئا. ان جنگ ۾ اٽن جو وڏو تعداد مري ويو هو. جنهنجي پيٺ ۾ هي ڏيڍ سو ڏاڳها ڪجهه ۽ ڪونه آهن.

اٽن جو گهٽ تعداد انهيءَ ڪري مئو جو مان شخصي طور جاکوڙي رهيو هوس ۽ هن جانور جي سار سنڀال لهڻ ۾ دلچسپي وٺي رهيو هوس. ان جو ڪارڻ اهو هو ته اهڙي طريقه ڪار جي ابتدا مان ڪئي هئي ۽ منهنجي مرضي هئي ته اهو ضرور ڪامياب ٿئي. مان پي ڳالهه هيءَ ڪئي هئي پرووسٽ مارشل کي بئگيج ماسٽر بڻائي ڇڏيو هيم. اهڙيءَ ريت پيش قدمي دوران ڪميسار فوجي سامان واري اٽن جي قافلي سان گڏ سفر ڪري رهيا هئا ۽ ان جي سهائتا لاءِ ٻڌل هئا. کين حڪم ڪيو ويو هو ته جيڪي جت ۽ ڪئمپ فالوئر پنهنجي ڪم ۾ ڊرائي ۽ سستي ڏيکارن ته کين ڦٽڪا وهائي ڏين. بئگيجز ماسٽر کي چئي ڇڏيو هيم ته وزن کان وڌيڪ رکيل اٺ جي بار کي ساڻي رک ڪري ڇڏي. ايترين سختين ڪندي مان ڇهه ست پيرا ڏنو ته اٽن تي بي ڪئتو بار لڏيل هو جيڪو اٺ هنڌربڌ ويٺ (800 پائونڊ) کان ٻ وڌيڪ هو. پر

هاڻي ڪوشش ڪئي پئي وڃي ته هر اُٺ تي پنج هنڊربڊ ويٽ (500 پائونڊ) بار جيتري لڏ هجڻ گهرجي. هندستاني فوج ۾ ساڳئي وزن جيتري لَڏَ اٺن تي رکي رهي آهي. اٺن تي وڌيڪ وزن رکڻ خلاف جاچ پرک ڪرڻ جو اهو طريقو آهي. جيڪڏهن اٺن تي سندن طاقت کان وڌيڪ بار لڏبو ته هر سرگرمي ۽ ڪم جي جذبي ۾ بي قاعدگي ۽ بي ترتيبي اچي ويندي. مان سمجهان ٿو جيڪڏهن فوج اندر باقاعدگي رکڻي آهي ته ابتدا فوجي سامان کٽندڙ هنن اٺن جي قافلي کان ڪئي وڃي.

هن ڪئمل ڪارپس ۾ هڪ ٻي ۾ سهوليت ۽ سولائي آهي، جنهن جو مان هن وقت تائين ذڪر ڪونہ ڪيو آهي ته توهان ڪئمل ڪارپس جي قائم ڪرڻ سان فوجي سامان جي ڏوآئيءَ جي ڳٽتيءَ ڳاراڻي کان آجا ٿي ويندا ۽ جون ۾ ننڍ ۾ هوندي. مان ۾ فوجي مهم کي منهن ڏئي رهيو آهيان، جنهن ۾ فوجي سامان جي ڏوآئي جو ڏڇو ڪونہ آهي. مان پنهنجي سرگرمين جي ابتدا ڪري تالپرن جي اٺن کي ميڙي جي جنگ کان ڏهہ ڏينهن اڳ ختم ڪري ڇڏيو هو. جڏهن شڪارپور تالپرن جي هٿن ۾ هئي ته سيئي ٺيڪيدار مير نصير خان جي هٿن هيٺ هئا. پر جڏهن اهو شهر انگريزن جي قبضي ۾ آيو ته اهي ساڳيا ٺيڪيدار مون سان ڳالهائڻ لڳا هئا. ان جو نتيجو اهو نڪتو هو جو جنهن ڏينهن ڪيس هڪ هزار اٺ ملٽا هئا، ان ڏينهن ڪيس فقط هڪ سو ستر اٺ مس ملي سگهيا. جڏهن ته 24 مارچ واريءَ جنگ کان ۾ راتيون اڳ جت پنهنجا ۾ سو اٺ ڪيڙي پڄي ويا هليا ويا. جيتوٽيڪ کين پاڙو ۽ ڏنو ويو هو. اهڙا واقعا ڪمانڊر جي اخلاقي جرئت جي پرک هوندا آهن جيتري قدر ڏاندن ۽ ٻين بار بردارن جانورن جو تعلق آهي ته انهن لاءِ ۽ ساڳيو اصول نافذ ڪرڻو پوندو. مثال طور وهٽن سان نياءَ ڪرڻ جو جوڳو بندوبست ۽ فوجي پيش قدمي ۾ چرپر جي صحيح نظام جو قيام.

مان هن يادداشت جو هڪ نقل ڪئپٽن ٽامس ڏانهن موڪلي رهيو آهيان. انهيءَ مقصد سان ته جيئن هو پنهنجي راءِ جو اظهار ڪري سگهي. ڇاڪاڻ ته هي ڏاهو ۽ تجربيڪار عملدار آهي، پر مون کي يقين آهي ته هو مون سان ضرور سهمت ڪندو. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته مان هن موضوع تي گهڻي وقت کان وڻي سوچيو ويچاريو آهي ۽ عملي طور آزمائي ۽ ڏٺو آهي جنهن جا اميد افزا نتيجا نڪتا آهن.

مان اهو ڪونہ ٿو سمجهان تہ منهنجي اختيار ڪيل هن طريقہ ڪار کي هتان جا مڪاني ماڻهو متاثر ڪري رهيا آهن. ڇاڪاڻ تہ هن جو بنياد وهٽن سان انصاف ڪرڻ جي اصول تي بيهاريو ويو آهي. جنهن ڪري هن جي زندگي بچي پوي ٿي ۽ دستيابيءَ ۾ بہ ڪنهن بہ قسم جي مشڪلات ڪانہ آهي. وڌيڪ طلب ڪري خرچ بہ وڌي وڃي ٿو ۽ ان سبب وهٽن جي اڳهن ۾ بہ چاڙهہ اچي وڃي ٿو.

سي جي نيپئر
(صحيح)

ضميمو نائون

لارڊ رپن ڏانهن مال غنيمت بابت لکيل خط جو اختصار

بگتي هلس 7 فيبروري 1843ع

مان هن خط سان گڏ پنهنجي شخصي درخواست ب موڪلي رهيو آهيان، هيءَ درخواست Lard of Zreasuary ڏانهن ب سمجهڻ گهرجي. مان هي ڳالهه تسليم ڪريان ٿو ت مان ائين ڪرڻ ڪونه ٿو چاهيان. چاڪاڻ ت هائوس آف ڪامنس ۾ لارڊ هووڪ ڇاڻي ٻجهي مون تي الزام هنيا آهن ۽ هرويرو بدنام ڪيو آهي بلڪ هن مون سان ظلم ڪيو آهي. مون تي خاص ڪري اهو بهتان مڙهيو پيو وڃي ت مان مال غنيمت خاطر پنهنجن هزارن فوجين، عملدارن ۽ ويجهن دوستن کي قربان ڪيو آهي. مان يقين سان چئي سگهان ٿو ت نه مان ۽ نه منهنجيءَ فوج مذڪوره مال غنيمت تي نظر رکي ڪڏهن ب جنگ ڪانه ڪئي آهي. اهڙي ڪنهن کي ب توقع ڪانه هئي ت ميانيءَ جي فتح حاصل ڪري سگهجي ٿي؟ اها ڪنهن کي توقع هئي ت ايترا بلوچ قبائلي سردار حيدرآباد پهچي منهنجي پيش پوندا؟ مان اهو سوچي ب ڪونه ٿو سگهان ت توهان تي لارڊ هووڪ جي هنيل الزامن جو اثر ٿيو هوندو.

منهنجو مفاد ساري فوج جو گڏيل مفاد آهي. صحيح فيصلو فقط هَرِ مئجسٽريٽ ڪري سگهي ٿي. مان اهو ڪندس جنهن کي اوهان انصافَ مطابق تصور ڪندا ۽ اهو ڪم پنهنجي لاءِ نه پر بين جي فائدي لاءِ هوندو پر چيو پيو وڃي ت مان اهو ڪم پنهنجي شخصي مفاد لاءِ ڪيو آهي. ڪڏهن وري اهي ساڳيون ڳالهيون عام ماڻهو ب چوڻ شروع ڪندا. منهنجي جيڪا ب ملڪيت آهي سا مان هندستان ۾ پهچڻ کان پوءِ پنهنجي حق حلال جي پگهارن مان ناهي آهي. مان مال غنيمت کان انڪار ڪري بيوقوف ۽ منافق ڪونه ٿيندس. پر لارڊ رپن، مان اوهان کي پڪ ٿو ڏياريان ت مان انهيءَ مال غنيمت بابت هميشه گهٽ سوچيو آهي.

سنڌ جي فتح ڪري سرڪار مون کي گرانڊ ڪراس ڏنو آهي ۽ وڏي خطاب سان نوازيو آهي، جيڪا منهنجي لاءِ هڪ وڏي ڳالهه آهي.

توهان جو اهو به چوڻ آهي ته باٽا کي مال غنيمت ۾ شامل ڪرڻ گهرجي. اهڙي فيصلي ڪرڻ جي طاقت مون ۾ ڪانه آهي، پر مان ايترو ضرور چئي سگهان ٿو ته جيڪي ماڻهو سر ترين تي رکي وڙهيا آهن سي اهو ڪڏهن ڪونه چاهيندا ته انهن ريجيمينٽن کي به باٽا ملي، جيڪي سنڌ ۾ موجود ئي ڪونه هيون. جهڙوڪ 78 ۽ 86 ۽ ٻيون ريجيمينٽون. ساري فوج سوچي رهي آهي ته باٽا انهيءَ کري ڏنو پيو وڃي ڇاڪاڻ ته فوج بيماري جا ڏاڍا ڏک سٽا آهن ۽ سرڪار ان جو ازالو ڪرڻ چاهي ٿي. جنهن جا سورنهن هزار ماڻهو مس ته بچي سگهيا هٿا. منهنجي خيال موجب جيڪڏهن مال غنيمت مان باٽا ڪٽيو وڃي ته باقي مال غنيمت ايتري بچندي جيتري ميائي ۽ حيدرآباد جي جنگين ۾ وڙهندڙ فوجين کي ملي هئي. اسان مال غنيمت جا حقدار آهيون يا نه اهو هڪ جدا سوال آهي جنهن جو فيصلو هر مئجسٽي پاڻ ڪندي. پر جيڪڏهن اسان ان جا حقدار آهيون ته اسان جو حصو ائين هجڻ گهرجي جيئن ميدان جنگ تي موجود هر فوجيءَ جو هوندو آهي. باٽا ته انهن فوجين کي به مليو آهي، جن نه انهيءَ ملڪيت کي هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، نه مليل ملڪيت جي حفاظت ڪئي نه وري انهيءَ زماني ۾ سنڌ اندر موجود ئي هٿا. اها فوج سنڌ ۾ ان وقت پهتي هئي، جڏهن اها ملڪيت بمبئي سرڪار جي خزاني ۾ جمع ٿي چڪي هئي. مون کي اها خبر ڪانه ٿي پوي ته فرق وارو ليکو ڪٽان ڪيڏجي. منهنجو خيال آهي ته باٽا ساري هندستاني فوج جي مال غنيمت مان هڪ جيتري ڪٽ ڪئي وڃي. هن ڳالهه جو ٻيو مطلب اهو آهي ته ايسٽ انڊيا ڪمپني مال غنيمت انهيءَ کري وصول ڪري رهي آهي ته جيئن اها فوجي خرچ جو پورائو ڪري سگهي.

ضميمو ڏهون

لارڊ رپن ڏي ڪچيءَ جي جابلو علائقي خلاف فوجي مهم جي باري ۾ لکيل خط جو اختصار

مان سائينءَ جن کي پنهنجي آخري خط ۾ اهو ٻڌايو هو ته مان دشمن خلاف حملي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيو آهيان. هن خط پهچڻ کان اوهان اهڙيون خبرون ضرور ٻڌيون هونديون ته مان دشمن مٿان نهايت ڪامياب حملو ڪيو آهي. اهڙيون پيرائتيون خبرون اوهان کي سرڪاري طور ٻڌايون ويندیون. تنهن ڪري مان هتي گهٽيءَ ڊيگهه ۾ وڃڻ ڪونه ٿو چاهيان. مان هاڻي دشمن جي ڪيڏ ڪاهي وڃي رهيو آهيان. پر آڏو ڏاڍيون مشڪلاتون موجود آهن. هتڪتو آهي ته هي بلوچ ڏاڙيل پڄي وڃي ملتان جي سرحدن اندر لڪي جند ڇڏائيندا. پر مان ان ملڪ اندر داخل ٿيڻ کان هڙايان ٿو. اوهان کي فقط هڪ فوجي ٻڌائي سگهي ٿو ته واريا‌سي رڻ پٽ، ويران جابلو علائقي ۾ اتان جابلو ماڻهن سان جنگ ڪيڏي ڏکي آهي جتي انچ انچ تي وڏي خبرداريءَ کان ڪم وٺڻو پوي ٿو. ان کان سواءِ جبلن جي لڪن ۾، موت جي محفوظ رستي کان سواءِ داخل ٿي ڪونه ٿو سگهجي. دشمن جي جاسوسي وسيلي صحيح معلومات حاصل ڪرڻ به ڏکي ڳالهه هوندي آهي. جيڪڏهن ملتان جي حڪمران هنن ڏاڙيلن کي پنهنجي علائقي ۾ داخل ٿيڻ جي موڪل ڏني ته انهن کي جهلڻ ڏاڍو مشڪل ٿي ويندو.

منهنجيءَ هن ڳالهه تي ويساهه ڪريو. لارڊ رپن ته پنجاب کي فتح ڪرڻ نهايت ضروري آهي. مان توسيع پسنديءَ جي خلاف آهيان، پر سرحد کي ستلج تائين وڌائڻ جو ضرور حامي آهيان. پر اسان کي پنجاب ۾ ضرور داخل ٿيڻ گهرجي. لارڊ هووڪ چوندو ته چارلس نيپئر مال غنيمت لاءِ سندرو ٻڌي ٻيهي رهيو آهي، پر ائين ڪونه آهي. هاڻي منهنجي عمر اهڙي آهي جو جنگ جون سختيون سهي ڪونه سگهندس. مان پنجاب وڃڻ به ڪونه چاهيندس. هتي مان فقط ڪٿتو جا لفظ

ورجائڻ چاهيان ٿو جنهن چيو هو ته "پنجاب هندستان جو ڪارٿجو آهي جنهن کي فتح ڪرڻ گهرجي پر تباهه ڪرڻ به ڪپي." هن ملڪ جي موجوده صورتحال، انگريزن لاءِ ڏکي ۽ ڏنگي آهي. اهڙي ڳنڀير وايو منڊل کي منهن ڏيڻ لاءِ سنڌ ۾ يارهن هزار فوج رکيون ويٺا آهيون. ايتري گهٽي فوج ته سنڌ فتح لاءِ به ڪم ڪانه آندي وئي هئي. مان جنگ جو به عاشق آهيان ته ان کي پنهنجي اکين سان ڏسڻ چاهيان ٿو. مون تي اهڙا الزام هٽڻ ۾ بي انصافي ٿيندي. مون کي خبر آهي ته ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ائين اگوندرائيءَ سان ڪم ڪري رهي آهي، جيئن هڪ جاهل ڊاڪٽر پنهنجي مريض سان ڪندو آهي. جيڪو هن جي چمڙيءَ جي دوا ته ڪندو آهي، پر چڪاسي ڪونه ڏسندو آهي ته سندس جسم، اندر جي ڪهڙيءَ اگهائي کان نبل ۽ نستو آهي. اوهان اک وٽائي ڏسو ته مرهٽن جي ملڪ جون حالتون ڪيڏيون ڳنڀير آهن. اسان اهو ڪيئن سمجهي سگهنداسون ته جڏهن ڏيهي راجائون پنهنجي تخت تي موجود آهي ۽ اسان محفوظ آهيون ۽ اهي حڪمرانيون اسان جي ملڪي سرحدن اندر آهن. اهو هڪ خاص علائقي جو معاملو آهي. هن جنگي مهم جي خاتمي کان پوءِ پلي ساري فوج سر هينري جي حوالي ڪريو. اميد آهي ته اهو معاملو پندرهن ڏينهن فيصل ٿي ويندو. پر ان لاءِ ڪير به اڳڪٿي ڪري ڪونه سگهندو.

ضميمو يارهون

13 ريجيمينٽ جي انهن رضاڪارن جا نالا جن 8 مارچ 1845ع تي تروڪي جي جبلن وارن لڪن کي بند ڪري ڇڏيو هو.

1. سرجنٽ جان پاور: هي ماڻهو سيني کان اڳ هڪ اٽاهين چوٽيءَ تي چڙهي ويو. کيس هلڪا زخم رسيا هئا.
2. ڪارپورل ٽامس واٽرس: هي اٽاهينءَ چوٽي تي ڪونہ پهتو هو. کيس پہ ميدل مليا هئا.
3. جان ڪيني (خانگي سپاهي): هي ماڻهو ٽڪريءَ جي صفا چوٽيءَ تي پهچي ڪونہ سگهيو هو ٽي ميدل مليس.
4. جان ائڪٽن (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. ٽن دشمنن کي قتل ڪري ۽ پاڻ پہ مارجي ويو. ٽي ميدل مليس.
5. رابرٽ ائبابر: ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. پن دشمنن کي قتل ڪري ۽ پاڻ پہ مارجي ويو. پہ ميدل مليس.
6. هيو ڊنلئپ (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. پن دشمنن کي قَتل ڪيائين. پاڻ پہ مازجي ويو.
7. پئٽرڪي فئلون (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. مارجي ويو. پہ ميدل مليس.
8. سئموئل لوري (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. دشمن ڪمانڊر کي قتل ڪيائين. پاڻ پہ قتل ٿي ويو. پہ ميدل مليس.
9. وليم لَوُليس (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. مارجي ويو.
10. ائنٽوني بروڪ (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. ٽن دشمنن کي قتل ڪيائين. پہ ميدل مليس.
11. بارٽولو ميوُروهان (خانگي): ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. هڪ دشمن کيَ قتل ڪيائين. ستت زخمي ٿيو. پہ ميدل مليس.
12. جان مئلوني (خانگي): هي ماڻهو ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو. پن دشمن کي قتل ڪيائين. بورڪ ۽ روهان کي بچائي ورتائين. سخت

زخمي ٿيو. ۽ ميڊل مليس. هي پنهنجي ٻنيٽ سان زخمي ٿيو هو. هن پهريائين اها ٻنيٽ دشمن کي هنئي، پر ان پنهنجي سيني مان کڊي مٿلوني کي هنئي هئي.

13. جارج ڪئمبلي (خانگي): ٽکريءَ جي چوٽيءَ تي پهتو ۽ ٻن دشمنن کي قتل ڪيائين.

14. فلپ فئي (خانگي): ٽکريءَ جي چوٽيءَ تي ڪوٺ پهچي سگهيو. ۽ ميڊل مليس.

15. مارڪ ڊئوس (خانگي): ٽکريءَ جي چوٽي تي پهچي ڪوٺ سگهيو. ۽ ميڊل مليس.

16. چارلس هاٽرون (خانگي): ٽکريءَ جي چوٽيءَ تي ڪوٺ پهچي سگهيو. ۽ ميڊل مليس.

17. سپاهي رمضان آهير: ٽکريءَ جي چوٽيءَ تي پهچي ڪوٺ سگهيو.

ضميمو ٻارهون

سر رابرٽ مرچيسن جي خط جو اختصار جيڪو هن ڪئپٽن وڪري جي لڏل جيالاجيڪل نمونن بابت هن کي لکيو هو. ڪئپٽن وڪاري کي اهي نمونا سر چارلس جي ڪچيءَ جي جابلو علائقي خلاف جنگي مهم دوران هٿ آيا هئا.

مان هي خط ڪئپٽن وڪاري جي موڪليل ان رپورٽ جي جواب ۾ روانو ڪري رهيو آهيان. جيڪا هن بلوچستان جي جابلو علائقي مان لڏل جيالاجي جي نمونن بابت منهنجي راءِ معلوم ڪرڻ چاهي هئي. مذڪوره ڪئپٽن جي موڪليل رپورٽ، جيالاجيڪل سوسائٽي ۾ دلچسپي پيدا ڪئي آهي ۽ ان موضوع سان لاڳاپيل بحث ۾ چڙي پيو آهي. سر چارلس نيپيئر هڪ اٺ جي بار جيترا عجيب غريب پٿر پاهڙ موڪليا آهن، جيڪي ڪوڏ ۽ گهونگهن آهن. ڪي نمونا ته هوبهو اهڙا آهن جهڙا پائرينسس جي جابلو علائقي جي چاڪ واري مٽيئن تهه تان لڌا آهن. هي پهريون پيرو آهي جو افغانستان ۽ بلوچستاني جابلو علائقي جي قديم دور جو پتو پيو آهي.

ضميمو تيرهون

ممبئي جي گورنر ڏانهن چارلس نيپئر جي لکيل خطن جو اختصار. جن ۾ شڪايت ڪئي وئي هئي ته ڊاڪٽر بسٽ ڪجهه جعلي ۽ ڪوڙا خط اخبار ۾ شايع ڪيا آهن.

ڪراچي، 13 آگسٽ 1845ع

گورنر ممبئي

مان وارا سائين

دي بامبي ٽائيمس اخبار پنهنجي 13 جولاءِ واري شماري ۾ هڪ خط ڇاپيو آهي. جيڪو هندستان جي گورنر جنرل ان ڪائونسل ڏانهن مخاطب ٿيل آهي جنهن جي هيٺيان منهنجو نالو لکيل آهي. سائين مان اهڙي قسم جو خط ته گورنر جنرل ان ڪائونسل ڏانهن لکيو آهي نه وري ڏانهس شخصي طور ڪو خط لکيو آهي. تنهن ڪري مان اوهان عزت ماب ان ڪائونسل ڏانهن هن خط سان گڏ هڪ قسم نامو موڪلي رهيو آهيان ۽ گذارش ڪري رهيو آهيان ته اوهان دي بامبي ٽائيمس اخبار خلاف قانوني قدم کٽو. ڇاڪاڻ ته هن سرڪاري ڪاغذ جي جعلسازي ڪئي آهي. انهيءَ منهنجي ڪوڙي صحيح ڪئي آهي. هن کان سواءِ اوهان عزت ماب ان ڪائونسل پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪو به قدم کڻي سگهو ٿا. جيڪو اوهان جي نظر ۾ مناسب هجي. ان لاپرواهه ماڻهوءَ کي انهيءَ مقصد سان جوڳي سزا ملڻ گهرجي ته جيئن سرڪاري آفيسن جي عزت ۽ آبرو دي بامبي ٽائيمس جي ايڊيٽر جي غلط اثر کان بچي سگهي. جيڪڏهن مذڪوره ايڊيٽر خط لکندڙ جو نالو ٻڌائيندو ۽ اهو سنڈ ۾ هوندو ته مان ان تي جنرل ڪورٽ مارشل ۾ ڪيس هلائيندس. پر جيڪڏهن قانون جي عملدارن مناسب سمجهيو ته ان کي گرفتار ڪري، بمبئي روانو ڪيو ويندو. انهيءَ لاءِ ته جيئن مٿس اتي مقدمو هلي.

س جي نيپئر

صحيح

گورنر بمبئي ان ڪائونسل

گورنر جنرل ڏانهن لکيل خط جو اختصار

16 نومبر 1843ع

مان هي ڳالهه سمجهي ڪونه سگهيو آهيان ته بمبئي سرڪار جي خط جو مطلب ڇا آهي. هڪ سرڪاري ڪاغذ چوري ٿيو آهي جيڪو بامبي ٽائيمس اخبار ۾ ظاهر ٿيو آهي، ان لاءِ هن اخبار جي مالڪن کي گهرائي پڇيو وڃي ته انهن کي اهو ڪاغذ ڪٿان مليو آهي؟ هيءَ اهڙي ملڪيت آهي جنهن سان هٿ چراند ڪري ڪانه ٿي سگهجي. مان اوهان ڏانهن گهربل خط موڪلڻ ڪونه پئي چاهيو جنهن لاءِ سڀ سبب به هو. ڪئپٽن پاويل، انڊين فلوٽيلا جو ڪمانڊنگ آفيسر آهي، جنهن ٻڌايو ته سندس خيال آهي ته ائين ڪرڻ سان نيوي وارا ڪاوڙجي پوندا. چاڪاڻ ته اهي ڪونه چاهيندا آهن ته انهن ڏانهن ويندڙ خط فوج جي اَردلي بوڪ تي لکيل هجن. تنهن ڪري مان سامونڊي ماڻهن کي ڪاوڙائڻ ڪونه چاهيو. چاڪاڻ ته منهنجو مقصد گڏجي ڪم ڪرڻ جو آهي، پر ان وقت منهنجي پيرن هيٺان جڙ ڏرتي ڇڏائجي وئي جڏهن دي بامبئي ٽائيمس ۾ اوهان ڏانهن خط ڇپيل ڏٺم. جنهن جي هيٺيان منهنجو نالو لکيل هو. اهو خط هڪ ڊرافٽ جي شڪل ۾ آهي جيڪو هن وقت مون وٽ موجود آهي. اها ڳالهه چٽي آهي ته اهو خط ڪهڙي به ويل دي بامبي ٽائيمس حاصل ڪري سگهي ٿي. مان سمجهان ٿو ته هن سرڪاري صندوق ۾ رکيل هر سرڪاري دستاويز محفوظ ڪونه آهي. جيڪڏهن انهن ڪاغذن وٽ دي بامبي ٽائيمس پهچي سگهي ٿي ته ڪو ٻيو به پهچي سگهي ٿو. مان ته صندوق جي ڪنجي ڪڏهن ڪڏهن ڪيسي ۾ وجهڻ وساري ويهندو آهيان.

مسٽر ليميسوريئر جو اصول اهي ته سرڪاري ڳجهه نهايت خبرداري سان ڇاپيا ويندا آهن ۽ سمجهيو ويندو آهي ته اهو سچو آهي ۽ تعين ڪيو ويندو آهي ته اهو ان ماڻهو لکيو آهي، جنهن جي هيٺان صحيح به آهي. جنهن طريقي سان اهو ڪاغذ حاصل ڪيو ويو آهي يا ڪهڙي ماڻهوءَ اهو سرڪاري ڪاغذ هٿ ڪيو سو ايڏو ضروري ڪونه آهي. مون کي پڪ آهي ته اهو ڪهڙو ماڻهو جنهن مذڪوره سرڪاري ڪاغذ چورايو آهي. ڪئپٽن پاويل کي اهڙي ساري سڌ آهي، پر اسان وٽ ڪابه

ثابتي ڪانہ آهي. پر سڀڪ دي بامبي ٽائيمس اخبار وٽان لڏو آهي. بمبئي سرڪار ان تي آگر ڪانہ ڪڍندي ۽ ائين بہ ڪانہ چوندي تہ تنهنجي منهن ۾ بہ اکيون. ان اخبار جو ايڊيٽر ڦڙهائيون هڻندو ٿو وتي تہ هن جا سرڪار سان ناتا واسطا آهن. اهڙي ثابتي لاءِ ڊاڪٽر بست جو خط ڏسي سگهجي ٿو. ليڪن مان سمجهان ٿو تہ هن ڪا راز جي ڳالهہ ڪانہ ڪئي آهي.

ضميمو چوڏهون

گورنر جنرل ڏانهن چارلس نيپئر جي لکليل خط جو اختصار جنهن ۾ ڪرنل آئوٽرام جي اخبار ۾ چپيل خط جي شڪايت ڪئي وئي هئي:

3 آگسٽ 1845ع

رائيٽ آنريبل سر

ڪئپٽن آئوٽرام ايسٽ انڊيا ڪمپني جو بنا پگهار جي ملازم آهي. جيڪو هاڻي ڪمپنيءَ ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل جي عهدي تي آهي، جنهن جو بدنامي سان لاڳاپيل هڪ خط ڇپيو آهي ۽ مون کي سنڌ جي گورنر جي حيثيت ۾ اخلاقي طور مجروح ڪيو آهي. هن مون تي هڪ خطرناڪ الزام هنيو آهي ته مان هر مئجسٽي جي 78 ريجيمينٽ کي تباهه ڪرڻ جو مجرم آهيان. مان اوهان عزت ماب ان ڪائونسل کي ڏکوئيندڙ خط لکي بيزار ڪرڻ ڪونه ٿو چاهيان، پر سولي ۽ مختصر نموني سان آئوٽرام جي غلط بياني کي رد ڪرڻ گهران ٿو جيڪا هن ارادي سان ڇاپرائي مون کي بدنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مان فقط سندس ان بيان جو هڪ حصي جو نقل اوهان ڏانهن موڪلي رهيو آهيان. جيڪو مون تائين پهچي سگهيو آهي.

جڏهن ته مان هن سرڪاري عملدار کي خانگي يا سرڪاري طور تي لفظن جي نقطئه نظر کان يا عملي طور رنجائڻ جو ڪو موقعو ڪونه ڏنو آهي. ان ڪري سندس مون سان دشمني بنا ڪنهن سبب جي آهي.

مان سمجهان ٿو ته هن ماڻهوءَ منهنجي ياءِ ميجر جنرل وليم نيپئر جي لکيل ڪتاب جي جواب ۾ مون تي الزام هڻي رهيو آهي. مان هن وقت ايشيا ۾ آهيان ۽ هو ماڻهو يورپ ۾ ويهي منهنجي خلاف الزام تراشي ڪري رهيو آهي. تنهن ڪري مان هن کي جواب به ڏئي ڪونه ٿو سگهان. مان انهن تحريرن کي سٺو سمجهان يا خراب، سچ سمجهان يا ڪوڙ اجائي بڪواس آهي يا حقيقت آهي. اهڙين ڳالهين لاءِ مان نه پر ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام ذميوار آهي.

جيڪڏهن آئوٽرام هڪ ٽربيونل جوڙي وڏن فوجي عملدارن کي مجرمن وانگي گهلي اڇي ان آڏو بيهاري، پر منهنجي لاءِ ائين ڪري ڪونه

ٿو سگھي. چاڪاڻ تہ هاڻي حالتون ڪجھ ٻيون آهن ۽ ان ٽربيونل جي اختياري حد ايشيا تائين وسيع ڪانہ آهي. ان کان سواءِ جنرل نيپئر اهو ڪتاب ايترو پري ويهي لکيو آهي جو ان باري ۾ ڪو صلاح مشورو ڪرڻ بہ ممڪن ڪونہ هو. مان اهو ڪتاب اسي ڪلاڪن ۾ پڙهي پورو ڪيو آهي. مذڪوره ڪتاب ۾ تمام گھڻو مواد ڇاپيل آهي. جنهن بابت مون کي پڙهڻ کان اڳ گھٽ خبر هئي.

جيتري قدر منهنجي هلت چلت جو تعلق آهي تہ اها سنڌ تي ڇاپيل ٻن ڪتابن ۾ موجود آهي. ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام سان منهنجو روبو ڪھڙو هو. سو بہ ان ڪتاب ۾ ڏسي سگھجي ٿو. مان هڪ واضح، ڪليل، سڌو سنئون، فوجي عملدار ۽ سرڪاري ماڻهو آهيان. هي عملدار منهنجي خلاف دشمني جو اظهار انهيءَ لاءِ ڪري رهيو آهي جو وٽس سھپ جي ايڏي گجي ڪانہ آهي ۽ پلاند وٽڻ لاءِ پنهنجي بدنيتي جو اظهار ڪري رهيو آهي. اهڙيون ڳالهيون مايوس ذهن جي پيداوار هونديون آهن. اهو ماڻهو ڪندو آهي جيڪو فقط پاڻ تائين محدود هوندو آهي ۽ عقل محدود هوندو آهي. مان فوج کي وڏي تباهي کان بچائي ورتو آهي. جنهن جو شاهد اهو ڪتاب آهي. جيڪڏهن مان ليفٽيننٽ ڪنرل آئوٽرام جي مشوري تي هلان ها تہ ساري فوج ختم ٿي وڃي ها.

ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام انهن ڪمن جو ذميوار آهي جيڪي سندس نالي ٿيل آهن. جنرل وليم نيپئر بہ انهن ڪمن لاءِ ذميوار آهي، جيڪي سندس منصبي فرض اندر آهن. مان انهن ڪمن جو ذميوار آهيان جيڪي سرڪاري طور منهنجي حوالي ڪيا ويا آهن. پر اسان مان ڪوبہ انهن ڪمن جو ذميوار ڪونہ آهي. جيڪي ٻين لکيا آهن.

مان اوهان عزت ماب ان ڪائونسل جي معرفت اهو مطالبو ڪريان ٿو تہ هر مئجسٽي جي سرڪار جو بچاءُ ڪيو وڃي. ان ڪانسواءِ مان معزز ڪورٽ ڊائريڪٽرس کي گذارش ڪري رهيو آهيان تہ اها مون تي ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام جي الزام کان تحفظ ڏئي.

مان پنهنجي قوم جي خدمت سچائي ۽ نيڪ جذبي سان ڪري، سدائين سوڀون ماڻيون آهن ۽ هندستان سرڪار جا نهايت فرمانبرداري سان حڪم مڃيا آهن. مان پنهنجو پاڻ هر مئجسٽي جي عزت ۽ وقار خاطر پاڻ اربي چڏيو ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوج جو شان مٿي ڪيو آهي. پر

خاص ڪري فوج جو اهو حصو جيڪو بمبئي سرڪار سان واسطو رکي ٿو جنهن سان منهنجو تعلق به آهي. هي ماڻهو منهنجو هٿياربند ساٿي ۽ شخصي دوست آهي. پر انهيءَ رُماني ۾ سندس حيثيت ڪئپٽن جي هئي ۽ هن ماڻهوءَ جي اڻ ڄاڻائي ڪري ساري فوج تباهه ٿي رهي هئي. هن جو مون سان تعصب بنا ڪنهن سبب جي آهي. جيڪڏهن مان ڪيس کي نقصان پهچايان ها ته مناسب وسيلي سان ان جو ازالو ممڪن هو. اهڙو ازالو هر مئجسٽي ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي فوج جي هر سپاهيءَ لاءِ هوندو آهي.

مون کي هن وقت تائين هر مئجسٽي، پارليامينٽ، برطانيہ سرڪار ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس ۽ هندستان سرڪار اعزازن ۽ خطابن سان نوازيو آهي. پر فوج جي هڪ ڪئپٽن کي اهو اختيار ڪونہ آهي ته ساري فوج سندس ڪمانڊ هيٺ رهي. جڏهن ته سندس ماتحت فوج وڏي لشڪر جو هڪ معمولي حصو هوندي آهي. اها ڪيڏي نہ وڏي غلطي هوندي، جو اهو ڪئپٽن هڪ جنرل کي بدنام ڪري ۽ فوج پنهنجي جنرل کان نفرت جو اظهار ڪري.

سائين، مون کي ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام جي الزام هٽڻ خلاف ڪابہ شڪايت ڪانہ آهي. ڪيس موڪل آهي ته منهنجي خلاف ڇا ٻہ ڇاپرائي. پوءِ ٻہ منهنجيءَ فوج تي ان جو ڪوبہ اثر ڪونہ پوندو. ڇاڪاڻ ته اها منهنجي ڪردار کان چڱيءَ ريت واقف آهي. تنهن ڪري هو مون کي ڪنهن ٻہ قسم جو هاڃو پهچائي ڪونہ ٿو سگهي. ان جي نتيجي ۾ ڪتاب جي مصنف خلاف نفرت ٻہ پيدا ٿي ڪانہ ٿي سگهي. پر ڪن خاص حالتن ۾ اها هڪ وڏي غلطي آهي. جنهن جي نتيجي ۾ ويچارا جابلو ماڻهو ڇا سوچيندا. ڇاڪاڻ ته هنن پوني جي بئرڪن ۾ منهنجي الزامن بابت ضرور پڙهيو هوندو. اها تحرير ائين لکيل هئي جڙ ان باوقار ريجيمينٽ تي مان پاڻ پنهنجي قلم سان الزام مڙهيا آهن. ان کان پوءِ جڏهن ليفٽيننٽ ڪرنل آئوٽرام پنهنجي تحريرن ذريعي اهو ڀڙائيندو ته سندس جنرل کي سب آلٽرن جيترو ٻہ عقل ڪونہ هو ۽ اهڙا بيوقوف سب آلٽر پنجن سالن تائين ان فوج ۾ ٻہ موجود ڪونہ هئا. ان کان سندس هي الزام ته سر چارلس پنهنجي دوست فوجين کي تباهہ ڪري ڇڏيو آهي.

اوهان جو وفادار

سي جي نيپئر

ضميمو پندرهون

سر چارلس نيپئر جي گورنر جنرل ڏانهن تمغن بابت لکيل خط جو اختصار

7 نومبر 1845ع

اسان کي پنهنجا ميدل ملي ويا آهن. جيڪي اسان ڏانهن رسد گاهه جي سامان سان گڏ ڳڻڻين ۾ ٻڌي موڪليا ويا آهن. انهن ۾ ربن يا ڪو ٻيو ٽوڙهو ٻڌل ڪونه هو. جنهن سان سيني تي لڙڪائي سگهجن. هنن ميدلن کي ٺهرائڻ لاءِ لارڊ ربن پورا تي سال لڳائي ڇڏيا، تڏهن مس وڃي تيار ٿيا هئا. اهي مون کي بنگال کان ٿيندا پوءِ ملیا هئا ۽ ڏاڍي شريفاڻي طريقي سان ڪمانڊر ان چيف پنهنجي ائڊ جوٽنٽ جنرل معرفت موڪليا هئا جيڪو هڪ راسخ العقيده دهريو آهي. اهڙي ريت ليفٽيننٽ ڪرنل پيني فادر منهنجو ميدل مون ڏانهن روانو ڪيو هو. هتان جي ڪن عملدارن کي پنهنجا ميدل ڪن خانگي ماڻهن وسيلي هن کان گهٽو عرصو اڳ ملي چڪا هئا. انهن ماڻهن سڀ کان پهريان مون کي ٻڌايو هو ته ميدل پهچي چڪا آهن. اهي ماڻهو ڪاوڙجي پنهنجا ميدل مون وٽ ڪٽي آيا هئا. خير، ميدلن ڏيڻ جو اهو بمبئي وارو طريقو آهي، جنهن مطابق اعزاز ڏيڻ کي ڪا اهميت ڪانه هوندي آهي.

سر چارلس جي گورنر جنرل ڏانهن لکيل خط جو اختصار جيڪو هن ڏانهن تالپرن ۽ انهن جي زالن جي ڳجهن منصوبن بابت لکيو هو.

9 سيپٽمبر 1845ع

مون کي شير محمد ۽ شهداد وچ ۾ ٽيندڙ لکپڙهه جو پتو پيو آهي جڏهن ته پوئين نالي وارو ميرسورت ۾ رهندو آهي. مذڪوره لکپڙهه ميرن جي عورتن وسيلي هلندي هئي. انهيءَ منصوبي ۾ مرزا خسرو به شامل هو. جيڪو ڏاڍو تيز فهم ماڻهو آهي. مرزا خسرو زنانه خاني ۾ وڃي خزانو انهن ماڻهن جي حوالي ڪرڻ وارو هو جيڪي سورت وڃي ميرشهداد کي

پهچائي اچڻ جا ڏميوار هئا. انهيءَ کمر لاءِ کين انعام بہ آڇيو ويو هو. مرزا پنهنجي لاءِ مشڪلاتون پاڻ پيدا ڪري رهيو هو. ان لاءِ مٽس کو ڏوهہ بہ مڙهي ڪونہ ٿو سگهجي. ٽالپر عورتون کيس خزانو حوالي ڪري ويون هيون جنهن کي لکائي ڪٽي ويڙهڻ جي ضرورت هئي. مرزا ٽوري ٽوري وقت کان پوءِ انهن ماڻهن سان بحث ڪري رهيو هو جيڪي اها رقم پهچائڻ جا ذميوار هئا. ان کان پوءِ هڪ حوالدار "اڇ اڇ" جا لفظ چئي خسروءَ کي ٻانهن کان جهيلو. بعد ۾ خسيرو ليفٽيننٽ ڪرنل مئڪ فرسن کي ڇٽڻ کان جهلي کيس گهٽا ڏيڻ لڳو. جنهن کي جهلي قيد ڪيو ويو. بامبي ٽائيمس جو چوڻ آهي تہ مان کيس ڦٽڪن هٽڻ جي سخت سزا ڏني هئي. پر حقيقت اها آهي تہ ما کيس اهڙي سزا ماڳهين ڏني ئي ڪانہ هئي. مان تہ کيس پاڻ وٽ گهرائي چيو هو تہ توکي اهڙيون ڳالهيون ڪونہ ٿيون سونهن. ان کانپوءِ کيس آزاد ڪيو ويو هو. کيس فقط ايتري چنڊ پٽي هئي، جنهن کي هو سزا ٿو سمجهي. اتي بينل سپاهيءَ جڏهن مئڪ فرسن جي اها توهين ڏني تہ هن پنهنجي بندوق جي بٽنٽ سان مرزا خسرو تي حملو ڪيو. پر ڪيس مئڪ فرسن بچائي ورتو هو. هن ماڻهوءَ کي ٽالپر سازشن ڪرڻ لاءِ پٽيان چڏي ويا هئا. مجنونءَ نالي هن غلام سان نوروءَ جي بيوهہ بہ ٻٽ ءِ جهٽ هئي. جنهن جو نالو ڪرين هو. هن مير نصير کي بہ جنگ لاءِ ست لک رپيا ڏنا هئاءِ کانئس واپس ورتا هئا. کي چون ٿا تہ هيءَ رقم ست لک نہ پر ڇهہ لک هئي. مير شهداد ڏانهن موڪلي ويندڙ قم بہ ڇهہ لک هئي، ليڪن هن عورت جي سامان کي کولي ڏسڻ جو حڪم ڪونہ ڏنو ويو هو.

هن کان سواءِ محبوب نالي هڪ غلام کي گرفتار ڪيو ويو هو جنهن جي تلاشي وٺڻ کان پوءِ سندس قبضي مان سونيون مهرون هٿ لڳيون هيون جن جي قيمت ٽيہ هزار روپيا هئي. هن وٽان تلوار جو هڪ قيمتي مٽيو بہ مليو هو. جيڪو لاجورد پٿر جو هو. هن جو مير شهداد سان ڳجهو لاڳاپو هو. سندس صندوق مان مير شير محمد جو شهداد ڏانهن لکيل خط بہ هٿ لڳو هو. محبوب جو چوڻ آهي تہ سونيون مهرون مرزا خسروءَ جون آهن. جڏهن تہ مرزا خسرو چوي ٿو تہ اهي ميرن جي عورتن ڏنيون آهن. اهڙي ڳالهہ ثابت ڪرڻ مشڪل آهي. پر هنن ماڻهن وسيلي اڳي بہ مير شهداد ڏانهن اٺ هزار روپيا موڪليا ويا آهن. ٽي سگهي ٿو تہ

اها رقم گهٽ وڌ بہ هجي. مان اها ساري رقم ميرن جي عورتن ڏانهن موڪلي چڏي آهي. اسان کي ڪجهہ ڪشميري شالون ۽ پَٽَ جا ڪپڙا بہ مليا آهن. مون کي شڪ آهي تہ اهي ميرن جي خزاني مان چورايا ويا آهن جنهن کي توشا خانو سڏيو ويندو آهي. اهي شيون ڏوپين وٽان مليون هيون. سندن چوڻ آهي اهي کين ميرن ڏنيون هيون. اهو ممڪن بہ ٿي سگهي ٿو. شڪ انهيءَ ڪري آهي تہ اهي شيون ڏاڍيون قيمتي آهن. هنن مان هڪ ماڻهو پنهنجون ٿي ڏيئرون مير نصير ۽ ٻين ميرن کي ڏنيون هيون. هنن ميرن مان مير شهداد پنهنجي شخصيت ۾ وڌيڪ سهڻو هو.

مان سوچي رهيو آهيان تہ اهي شيون مالڪن کي موٽائي ڏيان. چاڪاڻ تہ اهي انگريز سرڪار جي ڪنهن ڪم جون ڪونہ آهن. مير دل جا سخي هئا. جيڪي پنهنجي ماڻهن کي دل کولي انعام بہ ڏيندا هئا. وري اهو بہ سوچيان ٿو تہ انهن جي جاچ پڙتال ڪرڻ بہ ضروري آهي.

شير محمد جي مير شهداد سان ٽيندڙ لکپڙهہ هڪ جدا معاملو آهي ليڪن مان ٻڌو آهي تہ شهداد ڏاڍي مزي سان زندگي گذاري رهيو آهي. ڪيس هيڏي هوڏي ڦرڻ گهرڻ جي ڪلي ڇوٽي مليل آهي. انگريز عملدار سندس دوست آهن. مان هن باري ۾ سر آرٿر ڏانهن لکيو آهي تہ هن سان ايتريون رعايتون ڇو پيون ڪيون وڃن. هي انگريز دشمن ماڻهو آهي، جيڪڏهن کيس ايڏي ڇڙواڳي ملي وئي تہ نقصان جو انديشو آهي. منهنجي مرضي آهي تہ کيس بنگال موڪليو وڃي، جتي هن مٽان پوري چڪاس رهندي ۽ سنڌ کان بہ پري هوندو. مرزا خسرو ايراني ۽ ميرن جو غلام آهي. بهتر اهو ٿيندو کيس بہ ميرن ڏانهن موڪليو وڃي. ميرن جون عورتون سنڌ چڏڻ لاءِ راضي ڪونہ آهن، پر هتي رهندين تہ سازشن کان ڪونہ مڙندين. اهڙين ڪروڌي ڳالهين کي جيڪڏهن پنجي ڏيڻ لاءِ جاکوڙبو تہ. ماڻهو مون لاءِ کيئي گٽيون ڳالهيون چئي وڃي پار پوندا. بمبئي جي ڏر کي زبان ۾ تہ نہ آ ڪنبو نہ مُنبو. پي بہ هڪ ڪُهٽي جاڻ ملي آهي تہ علي مراد جي نيت جو ڪجهہ کهنبو آهي ۽ پير اوٽا پيو ڪٽي. اولهہ وارن ماڻهن سان سندس لکپڙهہ جاري آهي. مٿس تکيءَ نظر سان تاڙ جاري آهي. مون کي جيڪڏهن مناسب لڳو تہ ضرور چوندومانس تہ سڏري هل. مان سمجهان ٿو تہ هن جي نيت ۾ کوٽ ڪونہ آهي، پر سندس درٻارين جا ارادا اويڙا آهن، جن جي فرنگي ڪافرن سان تہ مورئون ڪانہ پئي.

منهنجو مشورو آهي ته شهداد کي بنگال جي ڪنهن قلعي ۾ ويجي قيد ڪجي. جيڪڏهن هو بمبئي پريزيڊنسي ۾ رهندو ته چگو نه آهي. خوف آهي ته متان ڪو پنڊ ٻاري وجهي ٻيا ماڻهو ته ٺهيو پر بمبئي جو گورنر پاڻ هن کي چئي رهيو آهي ته تون شهيد (مجاهد) آهين ڪو باغي ڪونه آهين. هو ڪيس ائين ناوا ۽ ڏهيون التي ويجي پار پيو آهي.

بلوچ جاگيردار جو ته ويجهي چڪ ۾ ڪو نانءُ نشان به ڪونه آهي. جيڪو "مان" ڪري ڳالهائي. ڪارا ڪپرا سپ گڏ پيا هلن. هاڻي هر شي سان مري ويا آهن. اهي قبائلي سردار به تالپرن کان ائين پيا وٺن وجن جڙ گنجو پاڪيءَ کان. هنن جي حڪماني پڃاڻي کي پهتي آهي ته سندس ننهن نيڻ ڏري پيا آهن. معلوم ائين ٿي رهيو آهي تالپرن کي ڦاهيءَ لڙڪايو وجي يا کين تخت تان لاٿو وجي ته هنن لاءِ پنجهر به ڪونه پرندو. سنڌي هندو ۽ سنڌي مسلمان ته تالپرن کان نفرت ڪندا هئا. بلوچ هنن کان پاسيرا هئا. هر قبيلي جو ماڻهو پنهنجي سردار جي ويجهو ٿيڻ چاهيندو هو. کين هٽڪٽو هو ته انگريز ڪانئن جاگيرون کسي سندن پڙ ئي پالها ڪري ڇڏيندا. پر هنن جڏهن ڏٺو ته اسان سندن جاگيرداريءَ کي وڌيڪ پڪو ڪري رهيا آهيون ته هو ڏاڍا خوش ٿي ويا هئا ته هاڻي ته سندن ڏهه ئي آڳريون گيهه ۾ آهن. جيڪڏهن ڪو اوپرو ماڻهو اوڪ ٻوڪ واري اک سان اچي وايو منڊل کي ڏسندو ته سمجهندو ته بروبر بگهڙ جو پير آهي. سنڌ ۾ رهندڙ يورپي به ائين ائي سمجهندا آهن. جيڪڏهن مان غلط نه آهيان ته بلوچ ٻئي ڪلها وهندا هئا. پاڻ ۾ ٻوڙو ٻڌي سنڌي کي به ڦرندا هئا ته انگريزن سان به ٽڪي ڪندا هئا. جابلو علائقي خلاف جنگي مهم اسان لاءِ هڪ پرڪ هئي. جيڪڏهن پنجاب خلاف جنگ لڳي ته اها اسان لاءِ ٻي پرڪ هوندي. جيڪا هن جي مقابلي ۾ وڏي هوندي.

ضميمون سورهون

سر چارلس جي انهن خطن جو اختصار جيڪي هن مير نور محمد خان جي بيواهه ڏانهن لکيا هئا، ۽ ان خط جو اختصار جيڪو ميرن ۽ سندن مستورات جي خفيه رٿن متعلق گورنر جنرل کي لکيو ويو هو:

17 آڪٽوبر 1846ع

معزز خاتون

توهان چيو آهي ته مان اوهان کي مير شهداد ڏانهن چئن ماڻهن موڪلڻ جي اجازت ڏيان جيڪي ان ڏانهن ڪجهه خط ۽ ڪپڙا ۽ ڪٽي ويندا، جن جو تفصيل به ڏنو ويو آهي. مون کي هن سمجهڻ ۾ ڪيترا ئي سبب آهن ته توهان انهن شين سان گڏ وڏي رقم به ڏانهن موڪلي رهيا آهيو. اهو شڪ مون کي ٿن ڳالهين ڪري آهي جيڪي هي آهن: پهريون ته اوهان اهو ذڪر ڪونه ڪيو آهي ته اوهان ان ڏانهن پئسا ڏوڪڙ به موڪلي رهيا آهيو. ٻي ڳالهه ته اوهان کي ڄاڻ هوندي ته قيدي ميرن ڏانهن سرڪار جي معرفت کان سواءِ وڏي رقم موڪلي ڪا نه ٿي سگهجي. ٽين ڳالهه ته ان وقت کي ڏگهو عرصو ڪونه ٿيندو جو اوهان ۽ ٻين معزز عورتن مون ڏانهن لکيو هو ته "اسان بس لنگهڻ تي ويٺيون آهن. پر معزز خاتون، مان اوهان جي ماڻهن کي روڪيو هو ۽ پوليس انهن جي تلاشي ورتي هئي جنهن مان معلوم ٿيو هو ته وٽن سون جون ڏٽيون، سونا سڪا ۽ چاندي جا سڪا به هئا. اهو سارو خزانو اوهان قيدي ميرن ڏانهن موڪلي رهيا هئا. مان حڪم ڪيو هو ته اها ساري رقم اوهان ڏانهن (واپس) موڪلي وڃي. توهان جا لکيل خط مان کولي ڪونه پڙهيا ۽ جيئن جو تيئن اوهان ڏانهن موڪلي ڇڏيا هئا. جيڪڏهن اوهان رقم موڪلي رهيا آهيو ۽ ان لاءِ ڪي خاص هدايتون آهن ته اوهان مهرباني ڪري اهڙيون هدايتن کي ڪجهه تبديل ڪريو. اوهان تازا ۽ واپس ڪيل خط به روانا ڪري سگهو ٿا، پر اوهان جي موڪلي ويندڙ رقم فقط سرڪار معرفت ميرن وٽ پهچي سگهي ٿي.

چارلس نيپئر
گورنر

28 آڪٽوبر 1846ع

معزز خاتون

مان چڱيءَ ريت سمجهي سگهان ٿو ته اوهان کي پنهنجي پٽ لاءِ ڪهڙا امنگ ۽ ارڏا هوندا. مون کي انهن جو احساس آهي. جيڪڏهن اوهان ان ڏانهن پئسا ڏوڪڙ موڪليندا ته مون کي ڪوبه اعتراض ڪونه آهي. پر اهي ظاهر ظهور موڪليو. اوهان چانورن جي ڳوڙ ۾ پئسا لڪائي موڪلي رهيا آهيو. ٻئي پاسي اوهان چئي رهيا آهيو ته اوهان بکن تي وينا آهيو. پر اوهان کي ايست انڊيا ڪمپني طرفان وڏا وظيفا ملي رهيا آهن. اوهان وٽ آمدني جا وڏا وسيلا موجود آهن ۽ توهان کافي عرصي کان مسلسل مير شهداد ڏانهن رقمون موڪليندا رهيا آهيو. مون کي خبر آهي ته اهو ڪو پهريون پيرو ڪونه آهي. هيءَ رقم اوهان جي پٽ ڏانهن ضرور موڪلي ويندي. پر گورنر جنرل جي اجازت سان پر جيڪڏهن رقم ٽوري هوندي ته پوءِاهو جيءَ تي جوکو کڻڻ لاءِ مان تيار آهيان. پر جيڪڏهن گهٽي رقم هوندي ته موڪلڻ لاءِ گورنر جي موڪل ضروري آهي. شهداد اتي جُوکو ڪونه ٿو گذاري جنهن جي اوهان کي الف کان وٺي تائين ساري خبر آهي. توهان هن ڳالهه کان پوريءَ طرح باخبر آهيو ۽ ساري حيدرآباد ڄاڻي ٿي ته جيڪڏهن لوٽي کان اڳ ڳورو ٿي وڃي ها ۽ انگريز جنرل فتح ماڻڻ بدران شڪست کائي ها ۽ اهو تنهنجي پٽ جي ائين هٿ وس هجي ها جيئن هو اسان جي تاريءَ تڳي رهيو آهي ته ان انگريز جنرل جا ڪهڙا نه حال بيڻا هجن ها. معزز خاتون اوهان کي اها چڱيءَ طرح خبر آهي ۽ ٻيون به معزز عورتون ڄاڻن ٿيون ته مان اوهان جي بي انتها عزت ڪئي آهي ۽ ڪندو رهندس. ان جو ڪارڻ اهو آهي ته اوهان عورتون آهيو ۽ اوهان جا مڙس ۽ پٽ جنگي قيدي آهن. اوهان جي پٽن جي پرگهور سرڪار ڪري رهي آهي. مون کي هڪ ڳالهه جو افسوس ضرور آهي ته هڪ معزز خاتون اهڙي ڳالهه ڪئي آهي. جيڪا مان سمجهان ٿو ته صحيح ڪانه آهي. مان ان حڪومت تي بي انصافيءَ جو الزام ڪونه هٽندس، جنهن جو مان ملازم آهيان. مون کي خبر آهي ته اوهان جا ڏينهن ڏکيا ڇو تا گذرن. اوهان کي ته ڪير به تڪليف ڪونه ٿو پهچائي. توهان کي سرڪار طرفان وڏو وظيفو ملي رهيو آهي. جڏهن ته اوهان قيدي به ڪونه آهيو. جيڪڏهن اوهان چاهيو ته وڃي پٽ سان به

ملي سگهو ٿيون. مان سمجهان ٿو ماڻهو اوهان سان ڪوڙ ڳالهائڻ ٿا ۽ اوهان سان ٺڳيون ڪن ٿا. تنهن ڪري هيءُ خط اوهان کي اوهان جي هٿن ۾ ملي ويندو. مان ته اوهان جو نهايت گهٽي عزت ۽ حد کان وڌيڪ احترام ڪندو آهيان.

اوهان جو فرمانبردار ۽ ناچيز نوڪر

چارلس نيپئر

ضميمون سترهون

ميجر جنرل هنٽر جو سکر واري گهوڙا پڙي بابت نقطئه نظر

مان سمجهان ٿو ته بنگال ڏانهن ٽي سو يا سادا ٽي سو گهوڙا موڪليا ويا هئا. گهوڙا پڙي ۾ اٽڪل هڪ هزار گهوڙا هئا. گهوڙن جي سالياني کپت به ايتري ٿيندي. پر گهوڙن جي واپارين کي ڪي شڪ ۽ گمان ٿي پيا هئا ته سکر جي گهوڙا پڙيءَ تي ڪو ڪاپاري اثر پئجي رهيو آهي. عام طور تي هر سال فوجي مقصدن لاءِ گهوڙن جي طلب ڇهن سون کان وڌيڪ کانه هوندي آهي. مان جيڪي گهوڙا هارس آرٽيلري ۽ يورپي Dragoons لاءِ خريد ڪندو هوس تن جي قيمت في گهوڙو سادا چار سو روپيا هوندي هئي. اهي وهٽ پلا هوندا هئا. فيلڊ بٽري لاءِ ڪم ايندڙ گهوڙا به خريد ڪيا ويندا هئا. جنهن مقصد لاءِ في گهوڙو ٽن سون ۾ پلئه پئجي ويندو هو. هي گهوڙا هن فوجي مقصد لاءِ تمام پلا هئا. جن جهڙا مان ڪٽي ڏنا ئي ڪونه هئا. هي بندر ٽتون گهوڙن کان قد ۾ اُڇهرا آهن پر توبن ڇڪڻ واري ڪم ۾ استعمال ڪري ڪونه سگهبا. سندن قيمت به قداور گهوڙن کان گهٽ آهي.

هر سال تعداد ۽ معيار جي لحاظ کان طلب وڌندي رهندي آهي. جنهن جي مون کي پڪ هوندي آهي. پهرئين سال مان ايترا گهوڙا خريد ڪيا، جو فوسٽرس بامبي بٽري مڪمل ٿي وئي هئي. ٻئي سال مان ايترا گهوڙا خريد ڪيا جو سمٽ جي بٽري، بندي ڪنڊ ليجن ۽ 7 بنگال ڪئويلري جو پورائو ٿي ويو. ان کان سواءِ مان اسي گهوڙا هندستان ڏانهن واپس ويندڙ فوج سان موڪلي ڏنا هئا. مان گهوڙن جو ڏاڍو شوقين آهيان ۽ اتر جي گهوڙن جي واپارين جي مزاج ۽ روايتن کان به واقف آهيان. منهنجو خيال هو ته سکر کي گهوڙن جي وڏي پڙي بڻايان ۽ جيستائين لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل رهي تيستائين سکر هن قسم جي واپار جو مرڪز هجڻ گهرجي. هي ماڻهو جيستائين هندستان ۾ رهيو ته هن موضوع تي

ڪيترائي خط مون ڏانهن لکيا هئا پر هن جي هلئي وڃڻ کانپوءِ ڪلڪتي مان، هن موضوع تي هڪ به خط ڪونہ آيو آهي. ٽئين سال توهان جي طرفان ملندڙ سهائتا کي ڪرنل بينسن جي حڪم ڏانوادول ڪري ڇڏي هئي. هن اهو حڪم لارڊ هارڊنج جي هدايت تي جاري ڪيو هو تہ بنگال فوج لاءِ گهوڙا خريد نہ ڪيا وڃن. توهان فقط بمبئي جي ان فوج لاءِ گهوڙن خريد ڪرڻ جي موڪل ڏني هئي جيڪا سنڌ اندر موجود هئي. مون کي يقين آهي تہ جيڪي گهوڙا واپاري سکر کان ڪاهي بمبئي پهچندا هئا، سي اتي پنجن ۾ ڇهن سون ۾ في گهوڙي جي حساب سان وڪامندا هئا. ان کان پوءِ اهي گهوڙا سکر ايندا هئا. پر اهو اوهان جي اچڻ کان اڳ ٿيندو هو. مون کي اهڙو پتو ڪونہ آهي تہ سکر کي وڏي گهوڙا پڙي طور ڇو نہ تسليم ڪيو ويو هو. ان جو ڪارڻ ڇا هو تنهن جو بہ مون کي اڄ تائين پتو پئجي ڪونہ سگهيو آهي. اسان کي اهو بہ يقين آهي تہ بندي کلنڊ واري نائين پائونڊرس ليجين جي لائيٽ فيلڊ بئٽري جا گهوڙا بہ سکر جي گهوڙا پڙي مان خريد ڪيا ويا هئا. الفورتس جڏهن هندستان مان هتي پهتو هو تہ هن سان فقط ستر گهوڙا هئا مان گهوڙن جو ساڳيو تعداد خريد ڪيو هو. اسان هنن گهوڙن کي بنا سکيا ڏيڻ جي وڃي ڪم سان لاتو. بگٽين واري جابلو علائقي ۾ جنگي مهم کي چوونجاهہ ڏينهن لڳي ويا هئا. هنن گهوڙن اتي بهترين ڪم ڪيو هو. هڪ بہ ڪونہ مئو نہ وري پٽريلي زمين تي هلندي ڪو منڊو ٽيو. هي گهوڙا ان فوجي حصي ۾ شامل هئا، جيڪو موٽ جي ماتحت هو. (هي نوٽ سر چارلس جو لکيل آهي). ڪئپٽن موٽ (هاڻي ڪرنل) سکر پهچي مون ڏانهن خط لکيو هو تہ جيڪي گهوڙا کيس ڏنا ويا هئا سي بي انتها شاندار هئا. گهوڙن جي واپارين اها بہ شڪايت ڪئي هئي تہ اڳيئن سال سندن ٻارهن سون مان هڪ گهوڙو بہ وڪامي ڪونہ سگهيو هو. ان باري ۾ مان بہ اوهان ڏانهن خط لکيا هئا. اها هڪ وڏي غلط هئي، جنهن ڪري گهوڙن جي هڪ وڏي پڙي تباهہ ٿي وئي. ان واپار ۾ اتر جي هنن ماڻهن کي هڪ ڏوکڙ بہ ملي ڪونہ سگهيو هو. مان بہ جيڪي گهوڙا خريد ڪيا تن جي قيمت بہ هندستاني ڪپڙن ۽ ٻين شين جي شڪل ۾ ڏني هئي.

ضميمو ارڙهون

هيٺ سنڌ جي چيف ڪليڪٽر ڪئپٽن راٽبورن جو نقطئ نظر پيش ڪجي ٿو. جنهن تي سملا جي سول مئجسٽريٽ مسٽر ائڈورڈ تبصرو ڪندي ثابت ڪيو آهي ته سنڌ جي فتح کان پوءِ ايسٽ انڊيا ڪمپني کي تمام گهٽو فائدو ٿيو هو. ان کان سواءِ ٻي ثابتي اها ٻه ملي ٿي ته فتح کان اڳ تجارت نالي ماتر هئي، جيڪا هاڻي ڏينهون ڏينهن وڌي رهي آهي. سر چارلس تي الزام هنيو پيو وڃي ته هن هڪ غير آباد علائقو فتح ڪيو هو. جنهن تي خرچ ٻه تمام گهٽو اچي ويو هو.

ڪئپٽن راٽبورن جو تبصرو
حيدرآباد، 30 جولاءِ 1850ع

لارڊ ايلنبرو جيڪو چيو آهي سمورو سچ آهي ته آفيم مان ٻائيتاليهه لکن جي پيداوار ٿي آهي. پر هن اها رقم شامل ڪانه ڪئي آهي جيڪا ايسٽ انڊيا ڪمپني کي بنگال جي ڊوڙيءَ جي پوکيءَ مان ملندڙ آفيم جي ناتي حاصل ٿيندي آهي. هن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪمپنيءَ کي ٻاهرين ملڪن مان آفيم جي في ڊبي تي 275 روپيا وڌيڪ ملندو آهي، جيڪا ٽرانزٽ ڊيوٽي آهي. اها اضافي پيداوار سندس ئي علائقن ۾ پيدا ٿيندڙ آفيم کان گهٽي آهي. پاڻنا (پٽنا) ۾ پيدا ٿيندڙ آفيم چين موڪليو ويندو آهي جنهن جي قيمت کي مالوا ۾ پيدا ٿيندڙ آفيم گهٽو متاثر ڪندو آهي. جيڪو ساڳي مارڪيٽ ۾ پهچي ان سان مقابلو ڪندو آهي. منهنجي خيال ۾ اها خوشفهميءَ کان وڌيڪ اهم ڳالهه ڪانه آهي ته ايسٽ انڊيا ڪمپني بنگال ۾ پيدا ٿيندڙ سندس آفيم تي هڪ هٿي قائم ڪري سگهندي. جيڪڏهن مالوا جو آفيم ٿوري اگهه تي سنڌ معرفت چين پهچي ٿو جنهن ۾ هن پوکيءَ جي هارين نارين کي ٻه ٿوري گهٽي بچت ٿي وڃي ٿي ته انهيءَ حالت ۾ ڪمپني جي بنگال واري آفيم تي هڪ هٿي مشڪل آهي. ان ناتي هيءَ حقيقت ٻه ضروري ڌيان ۾ رکڻ

گهرجي ته بنگال وارو آفيم ڊگهو سفر ڪري چين پهچندو آهي، جنهن ۾ وقت ۽ پئسي جو وڏيڪ خرچ ايندو آهي. ٽالپرن هنن ڳالهين ڏانهن ڪونہ ڏٺو هو جيڪي ساري مهذب دنيا کان ڏار لڳا وينا هئا. هنن حڪمرانن کي اها خبر هئي ته ٻين ملڪن جي پيٽ ۾ سنڌ کي وڏيڪ تجارتي سهوليتون موجود آهن. جيڪڏهن امن امان هجي ها ۽ تجارتي رستا محفوظ هجن ها ته آفيم جي تجارت ويرئون ويرئون وڌ هجي ها. ان کانسواءِ ٽالپرن جا اسان سان بہ ناتا رابطا هجن ها ته انهن کي تجارت جي ڇاڻ پئجي وڃي ها. هن حقيقت ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش بہ موجود ڪانہ آهي ته اسان کين مجبور ڪيون ها ته آفيم جي تجارت وارو اهو رستو بند ڪيو وڃي، نہ ته اوهان سان جنگ آهي. جيڪڏهن ائين نہ ڪيو وڃي ها ته ايسٽ انڊيا ڪمپني جي آفيم واري وڏي پيداوار ختم ٿي چڪي هجي ها.

❊❊❊

ساڳئي ماٺهوءَ جو ٻيو نقطۂ نظر

حيدرآباد 15 آگسٽ 1850ع

مان آفيم جي حوالي سان سر جان هاب هائوس جي ان تقرير جي رپورٽ پيش ڪري رهيو آهيان، جيڪا هن پارليامينٽ ۾ مسٽر برائيٽ جي موشن تي ڪئي هئي. جنهن مان آساني سان پتو پئجي وڃي ٿو تہ ايسٽ انڊيا ڪمپني فقط سنڌ جي فتح بعد گذريل ڇهن سالن دوران ڪيترا اضافي آفيم جا ڏٻا برآمد ڪيا هئا ۽ اهڙي وڪري جي مالیت ڪيتري هئي. آفيم جي هيءَ پيداوار ان آفيم جي پيداوار کان الڳ هئي جيڪو پاس وسيلي نيڪال ڪيو ويندو هو. لارڊ ايلنبرو مطابق اها پيداوار چار لک ويهہ هزار پائونڊ سالیانو هئي. جيڪا سنڌ جي فتح ڪري ڪمپنيءَ کي ملي هئي.

جيتري قدر آفيم جي پيداوار جو تعلق آهي تہ اها ٻن طريقن سان ٿيندي. هڪ تہ آفيم جي هڪ ڏٻي تي ڏهہ پائونڊ يا هڪ هزار روپيا برآمدي محصول وٺندي هئي. ٻيو تہ سرڪار کليءَ بازار ۾ بہ پنهنجو آفيم وڪڻندي هئي جنهن ۾ برآمدي محصول ۾ رعايتون ڏيندي هئي.هنن ڳالهين مان هيءَ حقيقت ظاهر ٿي رهي هئي تہ ٻنهي معاملن ۾ محصول جي هڪ جهڙي وصولي ٿيندي هئي پر هڪ ۾ پاس ڏيوڻي ڏسڻ ۾ اچي

ٿي. جيڪا برآمد لاءِ پاس ونڊ واري ماڻهوءَ کان وصول ڪئي ويندي هئي. جڏهن ته بيءَ ڳالهه ۾ آفيم جي واپار تي سرڪار جي هڪ هٿي قائم ڏسجي ٿي. جيڪڏهن ڳالهه ان جي ابتڙ هجي ها ته ڪلڪتي يا مالوا جو آفيمي واپار ختم ٿي چڪو هجي ها. چاڪاڻ ته ڪجهه ماڻهو مالوا جي آفيم تي سرڪاري خرچ پرڻ ڪانپوءِ چار سو روپيا محصول ادا ڪري ها. پر جيڪڏهن هو سرڪاري خرچ ۽ محصول پري آفيم خريدي ها ته ان کان ته کيس ڪلڪتي وارو آفيم سستو پوي ها. ٻئي طرف ڪهڙو واپاري هڪ هٿيءَ وارو مهانگو آفيم خريد ڪري ها ۽ وري ڳاٽي ڳڇو برآمدي محصول پري ها. تنهن ڪري کيس مالوا وارو آفيم سولو هو. چاڪاڻ ته هنن ٻنهي آفيمن جو مارڪيٽ ته وري به چين هو.

اهو ئي ڪارڻ هو جو سرڪار مالوا جي آفيم جي هڪ ڏهي تي 375 رپيا محصول وصول ڪندي هئي. ائين ڪري سرڪار جڙ بنگال واري پنهنجي مهانگي آفيم کي ٽيڪ ڏني هئي جيڪو بنا اڏي وڏي محصول جي چين ۾ سستو وڪامي ها ۽ بنگال جو سرڪاري مهانگو آفيم وڪامي ڪانه سگهي ها. وڏي محصول ڪري مالوا جو سهانگو آفيم مهانگو ٿي ڪلڪتي واري آفيم جي اڳهه جيترو ويڃي ٻيٽو هو. جيڪڏهن ڪن ٻين مسئلن ڪري آفيم جو اڳهه لهي ويڃي ها ته في ڏهي جو اڳهه به ڪري پوي ها ته اها لاڙ هڪ هٿيءَ واري آفيم جي فائدي ۾ لاڙ ڪانه هجي ها. پر ان جو نزلو ويڃي ڏوڏيءَ جي پوڪي جي هاريءَ ناريءَ تي پوي ها.

ليڪي چوڪي جي انهن انگن اکرن کي صحيح تسليم ڪيو ويو هو. تنهن ڪري ان کي جيئن جو تيئن رکيو ويو هو ۽ حقيقت به ائين هئي. ان کان سواءِ پاسن وسيلي به آفيم برآمد ڪيو ويو هو جنهن جي اضافي آمدني ٻائيتاليهه لک روپيا يا چار لک ويهه هزار پائونڊ استرلنگ ٿي هئي ۽ اها ڪمائي سنڌ ڪري ٿي هئي. اهڙيءَ ريت ايسٽ انڊيا ڪمپني 150426 ڏها آفيم جا نيڪال ڪيا هئا. جنهن تي هن 375 في ڏهو محصول وصول ڪيو هو. ان حساب سان هن 41347150 روپيا ٻيا به ڪمائي ورتا هئا. انگريزن جي پئسن مطابق اها ساري رقم چار ملين هڪ سو چوٽيهه هزار پائونڊ استرلنگ يعني Four million on hindered and thirty four thousand pounds strlings هئا.

ايسٽ انڊيا ڪمپني جي هيءَ ساري ڪمائي سنڌ جي فتح ڪري ٿي هئي. اسپين جي مالياتي وزير کي پنهنجي پيداوار جو نقصان جبرالٽر واري لنگهه وٽان محسوس ٿيو هو. هن کان اڳ آفيم جي هن لنگهه وٽان به اسمگلنگ ٿيندي هئي. جيڪا پوءِ گهٽجي وئي هئي. چاڪاڻ ته اها ٻين جي قبضي هيٺ اچي وئي هئي.

آفيم اهڙي شيءِ هئي جنهن ڪري پيداوار جي ختم ٿيڻ جو به امڪان هو. جيڪو نئين صورتحال ڪري پيدا ٿي ويو هو. اهو سنڌ جي جاهل حڪمرانن ڪري ٿيو جن اسان جي پيداوار جي نڪيءَ تي ننڍن ڏڻي ڇڏيو هو. خاص ڪري آفيم جي ڏس ۾. هي روشن ضميري وارو دور آهي. تنهن ڪري جهالت ڪارن ۽ اڇن ماڻهن کي گهٽي وقت تائين روڪي ڪانه سگهندي.

مان سر جان هاب هائوس جي چيل ٻن ٽن جملن جو ٽورائتو آهيان جو هن سنڌ جي واهن جي کوٽائي تي ٽيل خرچ جي پنيرائي ڪئي آهي. مان سمجهان هو ته هن اها طنز ڪئي آهي، نه ته هن جي عادت رهي آهي ته سنڌ تي ٽيندڙ خرچ تي ٽوڪون ڪندو آيو آهي. مان سمجهان ٿو ته هن هيءَ ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ايسٽ انڊيا ڪمپني جي سرڪار کليءَ دل سان ترقيءَ جا ڪم ڪرائي رهي آهي.

❊❊❊

مٿئين بيان تي سملا جي سول مئجسٽريٽ مسٽر ائلبوربس جو تبصرو
5 سيپٽمبر 1851ع

مان اوهان ڏانهن ڪئپٽن راٽبورن جو بيان موڪلي رهيو آهيان. اوهان جون مهربانيون. مان هن بيان جو ڏاڍي غور ۽ فڪر سان مطالعو ڪيو آهي ۽ هن جي ڏنل صحيح انگن اکرن سان متفق آهيان. ان کان سواءِ سندن بيان کي ڪسٽم جي ڪمشنر جي حوالي ڪيو اٿم. انهيءَ مقصد سان ته جيئن اهو به هن بيان کي جاچي پرکي ڏسي. هي ماڻهو هن ملڪ جي حساب ڪتاب جو مها ڄاڻو آهي. هو ڪئپٽن راٽبورن سان اتفاق ڪري ٿو ته ايتري وڏي پيداوار سنڌ جي فتح ڪري ٿي آهي. هن کان اڳ ۾ اهو ملڪ سمگلنگ جو وڏو گذرگاهه هو.

ضميمو اوٽيهون

ميجر بيٽسن تروڪي جي اتر واري لنگهه تي هڪ جدا فوجي سرگرميءَ جو نگران هو. هيٺ سندس لکيل نوٽس ڏجن ٿا، جيڪي هن ميجر انهيءَ زماني ۾ تحرير ڪيا هئا.

مان هڪ فيبروري 1845ع تي سنڌ جي گورنر سر چارلس جي فوجي ڪئمپ ۾ پهتو هوس. جيڪا گجو نالي ماڳ کان ٻه ميل هيٺ هئي. مون سان بندلکبنڊ جي ليجين، ٻه نائين پائونڊرس، هڪ اسڪئادرن گهوڙيسوار ۽ ليجين جي پيادل جي پهرين بٽالين گڏ هئي.

21 تاريخ فيبروري تي سر چارلس مون کي حڪم ڪيو ته مان گجي وارو گهٽ وڃي سنيالي بيهان. جيڪو دشمن جنرل جي اچڻ جو ٻڌي خالي ڪري ڇڏي ويو هو. هن انهيءَ مقصد لاءِ مون کي سڪس پائونڊ ٻه توبون ڏنيون هيون. پر نائين پائونڊرس نه ڏنيون جيڪي مان پاڻ سان آنديون هيون. هي توبون جابلو علائقن لاءِ ڪوريون هيون.

منهنجي ڪمانڊ جي حيثيت ٻڌي هئي. هڪ اولهه پاسي کان هڪ لڪ هو. جڏهن ته ٻئي پاسي کان گجي جي اتر واريءَ ماڙيءَ جو منهن هو.

مان پهچڻ واري پهرئين صبح جو ڪئپٽن مئليٽ ۽ علي مراد سان گڏجي ان ٽاڪ وٽ پهتس، جتان کاٻي پاسي کان هڪ رستو ڊيرا وڃي رهيو هو، پر اتي دشمن جو ڪو نانءُ نشان ٻه ڪونه هو.

23 تاريخ صبح جو مان ڪجيءَ کان اتر اولهه واري جبلن ڏانهن ويس. مون سان گڏ ڪئپٽن فٽر، ڪئپٽن بئري ۽ ڪئپٽن هيز هئا. پاڻ سان پنجاهه گهوڙيسوار ٻه کنيا هئاسون.

هڪ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ پرسان پاٽيءَ جو هڪ گذرگاهه هو جيڪو پار ڪرڻ ۾ ڏکيو هو جنهن جي وٽ پاسي سان باهه جا نشان هئا، جيڪا تازو وساڻل هئي. اهڙيءَ ريت ٽڪريءَ جي منهن وٽ باهه ٻرڻ جا ٻه هنڌ هئا. معلوم ائين ٿي رهيو هو ته اهي ٻه هاڻي تازو وسايون ويون هيون. پر ماڻهوءَ بوءِ ٻه ڪانه هئي. شايد هنن ٻه جرنل جي اچڻ جو ٻڌي ونڊي ڪڍين تي زور ڪيو هوندو.

24 تاريخ تي گجي جي اولهه ڏکڻ واري روهڙين ڏانهن وياسون. صبح جو ئي موٽي اچي ڪئمپ پهتاسون. ان وقت ڪجهه بلوچ گهوڙيسوارن انهن اڻن ڪاهڻ لاءِ ست هنئي. جيڪي جهنگ ۾ چري رهيا هئا. جڏهن سندن ڪيڙ پياسون پير پناڙڻ تي رکي وٺي ڀڳا جو اسان کي سندس پڇڻ واري ڏوڙ بہ ڏسڻ ۾ ڪانہ آئي. واٽون ويهه ٽيو ڪُهہ ڇاٽا ڪيهي وبا. پير چارا تہ بيشمار هئا، پر پتو نہ پيو ڪهڙو وٺي وبا. اٺ تہ ڪاهي ڪونہ سگهيا پر پوءِ بہ سر بچائڻ لاءِ ماندا هئا.

25 تاريخ تي گجي کان اتر واري ماڙيءَ ڏانهن منهن ڪيم. جيڪا پڙيلي ۽ هيٺ مٽي هئي. ٽورو اڳتي وڌيس تہ ڏٺم تہ ان جي منهن ۾ هيٺ هڪ واريءسو هو جيڪو شايد هڪ نئہ جو پيٽ هو. اتي هڪ لنگهہ نظر آيو جنهن جي ويڪر پٽيهہ فوٽ هئي جنهن جي ٻنهي پاسن کان بہ سو فوٽ اوچائي جون ايڪپريون روهيون هيون. نظر ائين اچي رهيو هو جڻ پيادل فوج جي هڪ دستي ان ٽڪريءَ کي ٽاڪي حصا ڪري ڇڏيو هو ۽ باهرئين پاسي پندرهن فوٽن جو لنگهہ هو.

هڪ ايڪپري ٽڪريءَ جي چوٽي تي بيهي بندوق جو فائر ڪيوسون، پر اتي بہ ڪا پَهَر نظر ڪانہ آئي. گجو نهايت اهم جڳهہ آهي. دشمن لاءِ بہ رستا هئا يا تہ اهو ماڳ اسان زبردستي ڇڏائي يا تروکيءَ ۾ وڃي لڪي. هن پوئين ماڳ جي چونڊ ڪئي هئي. اهي جڻ پاڻ وڃي ڏهڙي ۾ ڦاٽا هئا. تنهن جنرل سر چارلس کي جنگ ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانہ پئي هئي. بلوچ قبائلي سردارن کي ڦڙي اچي لڳي هئي تہ پهريائين جهيڙي مان جان ڪيئن ڇڏائجي جيڪو کين هاٿي ڳچيءَ ۾ پئجي وبو هو. ڇاڪاڻ تہ بلوچ سردارن سر چارلس کي اٽانگن لڪن مان لنگهندي ڏٺو هو پر مٿس حملي جي سگهہ ساري ڪونہ سگهيا هئا. اهي لڪ ڏاڍا خطرناڪ هئا جيڪڏهن ٽڪرين جي چوٽين تي بيهي وڏا پٿر سرڪائي رڳو هيٺ اڇلن ها تہ انگريز فوج مان وانگي بہ ڪونہ بچي ها ۽ سندن هڪ ماڻهو بہ ڪونہ مري ها.

مان گجي ۾ هوس تہ اعتماد جو هڪ بي مثال نمونو ڏٺو. هر فوجي جيڪو سر چارلس جي ماتحت هو خود اعتمادي ۾ سرشار هو. جيڪو هن ڪمانڊر جي مزاج جو ڪمال هو. انهيءَ زماني ۾ فوجي سرگرميون تہ چوٽ تي هيون پر اٽن جو نظام درهم برهم تي ويو هو ۽ حڪم مليو تہ

کاڌي پاتي جو اڌ راشن ملندو جيڪو انهي جي صورت ۾ نه پر سالم ڪٽڪ جي شڪل ۾ مليو. ڪنهن فوجيءَ جي نرڙ تي گهنج ڪونه آيو. اهڙي صورتحال ۾ ٽي ڏينهن هلي. مان گجي وارو محاذ سنپاليون ويٺو هوس، منهنجي ليجين سان ڪنهن ۾ هڙڪ ڪانه پوليو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ان راشن ۾ ۽ گهٽتائي ڪئي وئي پر هر فوجي مطمئن هو ته سر چارلس اهڙو دٻل ڪونه آهي جو فوجين کي ڏک ۾ ڏسي ۽ فوجي ڪئمپ ۾ ڏڪار سندس وس کان ٻاهر آهي ۽ انسان فوج وهارڻ وارو نه آهي. اهي بلڪل سچ چئي رهيا هئا هو اسان کي وسارڻ وارو ڪونه هو. ان ڏينهن سج بلوچن جي علائقي واربن ٽڪرين پٽيان لڪي رهيو جو کاڌي پيتي جون شيون ڪٽي ايندڙ اٺن جو هڪ قافلو ٽڪريءَ جي چاڑهاڪي تان چڙهي، هڪ لڪ مان لنگهي رهيو هو. ان فوج ۾ هندو برهمڻ ۽ مسلمان هئا جيڪي اهڙي کاڌي پيتي کان پري پڇندا هئا. پر اهي ماڻهو به ڏاڍي اطمينان سان اها کاڌ خوراڪ استعمال ڪري رهيا هئا. چاڪاڻ ته انهن سيني جو سر چارلس ۾ گهٽو اعتماد هو.

2 مارچ تي سر چارلس مون کي حڪم ڏنو ته مان گجي مان فوج وٺي تروڪي جي پٺئين پاسي کان ان تي ڪڙو چاڑهيان. جڏهن هن جي پنهنجي فوج هن ماڳ جو سامهون وارو پاسو سنپاليو هو. مون کي حڪم مليو ته مان گجي کان اتر اولهه طرف لٽ ڏانهن وڌان. پر اهو جابلو علائقو هيٺ متي هو. جنهن وچان توبن کي ڇڪڻ ڏاڍو ڏکيو هو. تنهن ڪري مان هڪ لڪ وچان لهي ڏيري جو رخ ڪيو جيڪو ميداني علائقي ۾ هو. پر ٽڪرين جو پاسو ڏئي وڃي ڏيولٽ گورا پهتس جتان اڳتي هلي هڪ ڏکيو لڪ لتاڙي مرو واري ميداني علائقي ۾ پهتس جتي علي مراد پنهنجي فوج سان منزل ڪيون ويٺو هو. پرسان هر مئجسٽي جي 13 ريجيمينٽ جا رضاڪار به منزل ڪيون ويٺا هئا، جن سان وڃي مليس جنهن جي ڪمانڊ ليفٽيننٽ بئري ڪري رهيو هو. جڏهن اٺ سوار جو ڪمانڊر ليفٽيننٽ بروس ڪري رهيو هو. ليفٽيننٽ بئري، سر چارلس جو هڪ پيغام ڪٽي آيو هو جنهن ۾ مون کي چيو ويو هو ته مان علي مراد کان الڳ پنهنجي آجي حيثيت ۾ تروڪيءَ جو اتر سنپاليان. مان اهڙو اطلاع علي مراد کي ڏئي پنهنجي ريئر گارڊ سان گڏ اڳتي وڌيس ۽ هڪ لڪ مان گذري تروڪي ڏانهن هلڻ لڳس. اهو پڌي هو به تنبو پٽي

تروڪي ڏانهن هلڻ لڳو. سندس تروڪي ڏانهن هلڻ جي مرضي ڪانه هئي، پر جڏهن ڏٺائين ته مان پنهنجي ڳالهه تان لهڻ وارو ڪونه آهيان ته هن به لاچار ائين ڪيو. منهنجي فوج لڪ مان هوريان هوريان لنگهي رهي هئي تنهن ڪري اتان گذرڻ ۾ گهڻو وقت لڳي ويو. علي مراد جي فوج به ٽي ميل وٽيءَ تي منهجي پٺيان هلي رهي هئي. هيءَ جوءِ سفر ۾ ڏاڍي اڻانگي هئي. ڪيترن هنڌن تي منهنجي فوج اڻن تان لهي توين ڪي ڏڪي رهي هئي ڇاڪاڻ ته هيٺ مٽاهين ڪري گهوڙا ڏئي وڃي بيهي رهيا هئا. هن ماڳ تي بلوچن جي ذهانت ۽ چالاڪي جو پتو پيو مان گهوڙي تي سوار هوس. جهونجهڙي جي ويل هتي ڏٺم ته ٽي بلوچ گهوڙيسوار منهنجي فوج جي دمبالي کان گذري رهيا هئا، جن کي ڳاڙها پٽڪا ٻڌل هئا. جڏهن ته فوج جي دمبالي ۾ بندبل ڪنڊ ليجين جا گهوڙيسوار هئا. بلوچ گهوڙيسوارن ٻڌايو ته سندن علي مراد جي فوج سان تعلق آهي. هنن وڌيڪ چيو ته اسان سر چارلس نيپئر جو حڪم ڪٽي آيا آهيون ته تون اڳتي نه وڃ. ڇاڪاڻ ته بيجار خان سر چارلس جي اڳيان پيش پيو آهي ۽ جنگ پڇاٽيءَ کي پهتي آهي. تنهن تي مان کانئن پڇيو ته وٽن سر چارلس جو اهڙو خط آهي. هنن وراٽيو ته "اسان اڳ ۾ نڪري آيا آهيون اهو خط پوين ماٹهن وٽ آهي. جيڪي جلد ئي پهچڻ وارا آهن. سندن ڳالهه ممڪن به هئي، ان ڪري مون کي متن وبساهه ڪرٽو پيو. پر مان ته جهونو سپاهي هوس. ساري زندگي فوج ۾ گذري هئي. تنهنڪري جلدي ۾ سمجهي ورتم ته ڪمانڊر ان چيف جي خط کان سواءِ اصولي طور مون کي ڪٽي بيهڻو ڪونه آهي. جڏهن ته سر چارلس مون کي تاڪيدي حڪم ڪيو هو ته جيترو ٽي سگهي، ايترو جلدي وڃي تروڪي جي اتر کان ڪڙو چاڙهه. ان کان پوءِ مان انهن ٽنهي بلوچن کي چيو ته اوهان علي مراد وٽ موٽي وڃو. مان سر چارلس جي لکيل حڪم پهچڻ تائين اڳتي وڌندو رهندس. مان ٻئي ڏينهن جڏهن علي مراد سان مليس ته کيس سارو احوال ٻڌايم. هن جواب ۾ چيو ته "اهي دشمن جا ماٹهو هئا ۽ توکي نڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا." جڏهن هن لشکر جي دمبالي کان ڪنهن به قسم جو ڪو پيغام ڪونه موڪليو هو.

هتي مان اهو به ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو ته علي مراد جي ماٹهن ۽ هنن بلوچن ۾ فرق اهو هو ته هو پهرين کان متي سان ڳاڙها پٽڪا بڌا

هوندا هئا ۽ جڏهن ٻين بلوچن جا اڇا پٽڪا هوندا هئا. جڏهن بلوچ دشمن ڳاڙها پٽڪا پڌي مون کي ٽڳڙ جي کوشش ڪئي هئي ۽ سندن چمڙا پوش بہ مڪمل هئي، اهڙو منصوبو بہ مڪمل هو. انهن پيغام بہ خود اعتمادي سان ڏنو هو. اهڙو پڪو منهن تہ ٽيليرانڊ لاءِ بہ ممڪن ڪونہ هو. اها ڳالهہ بہ ممڪن ٿي جيڪا ڪوبہ بلوچ ڪري ڪونہ ٿي سگهيو. سر چارلس جو حڪم هو تہ مان تروڪي جو اتريون پاسو وڃي سنياليان ۽ لڳ تي نظر رکان. پر دشمن تي حڪم کان سواءِ حملو نہ ڪريان. اهڙي رپورٽ مان ڏاڍڙي سر چارلس ڏانهن موڪلينڈو هوس، جيڪا مير علي مراد معرفت ان ڏانهن ويندي هئي. پر هن مير جي نيت ۾ ڪو گدڙ هو ۽ هر رپورٽ ڇپٽ ڪري ڇڏيندو هو ۽ مٿي ڪونہ موڪلينڈو هو. مان اڪيون ٻوٽي علي مراد تي اعتبار ڪندو هوس. منهنجا ماڻهو هن علائقي کان واقف ڪونہ هئا. مان تروڪي جي پرئين پاسي ڪيترن ڏينهن کان ٽڪيو پيو هوس. هڪ ڏينهن مان پنهنجا يورپي ماڻهو سر چارلس ڏانهن موڪليا، جن سان پهريدار گهوڙيسوار روانا ڪيا ويا هئا. گجي کان نڪرڻ کان پوءِ هي پهريون پيرو هو جو سر چارلس کي منهنجو خط مليو هو. ان کان پوءِ مون کي پڪ ٿي وئي هئي تہ علي مراد ڪيس منهنجا خط ڪونہ پهچايا هئا.

مون کي تروڪي جي پٽئين پاسي آئي گهٽا ڏينهن گذري ويا هئا. پر مون کي دشمن جي ڪا چرپر نظر ڪانہ آئي هئي. اها بہ خبر پئجي ڪانہ سگهي هئي تہ تروڪيءَ جي مهاڙيءَ پاسي تي موجود سر چارلس نيپئر ۽ ان جي فوج جي ڪهڙي حالت هئي. تنهن ڪري هڪ ڏينهن مان واءُ سواءُ لهڻ جي خيال کان ڪجهہ اڳتي نڪري ويس. مان علي مراد کي پنهنجي آزاديءَ جو ٻڌايو هو ۽ باک ڦٽيءَ مهل تروڪيءَ جي ساڃي پاسي اڳتي نڪري ويس. ان وقت علي مراد هڪ لڳ جي لنگهہ وٽ ويٺو هو. جڏهن موٽي آيس تہ ڏٺم علي مراد اهو لڳ ڇڏي پنهنجي فوج سميت گهٽو ڪاپي طرف هليو ويو هو. هو ايترو پري هو جو ڏسڻ ۾ بہ ڪونہ ٿي آيو ۽ تروڪي ڏانهن ويندڙ اهم لڳ کي ائين نڌڻڪو ڇڏي هليو ويو هو. اهو سندس اسان سان اتحاد جو نئون نمونو هو. هن ائين ڪري ڇڏ تہ منهنجي پيش قدميءَ کي روڪي ڇڏيو هو. ڇاڪاڻ تہ ان لڳ جي نظرداريءَ لاءِ مون کي فوج جو هڪ حصو اتي بيهارڻو پئجي ويو هو

جنهن جي اڳ نگراني علي مراد ڪندو هو. جڏهن 8 مارچ تي تروڪيءَ پهتس تہ انهيءَ مقصد سان تہ اتي دشمن جا ماڻهو موجود آهن يا نہ. مان ساڃي پاسي هڪ ان ٽڪريءَ تي ڪي ماڻهو ڏٺا جنهن جي شڪل ٽڪنڊي ۾ چوٽي سڏي سڳين هئي. مون کي شڪ جاڳيو تہ انهن ماڻهن ۾ بجار خان بہ هو. اسان اڻ پوبان هئاسون. خبر ڪانہ پئي تہ ڪٽي آهيون. علائقو ڏکيو هو ۽ ٽڪريون ايڪپريون هيون. چاڙهاڪا تمام سوڙها هئا. جتان هڪ ماڻهو مس ڪري چڙهي ٿي سگهيو. ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي ماڻهن جو تعداد ڀلي ٿورو بہ هجي پر هنن لاءِ مٽان چوٽيءَ تان وڏا پٿر سرڪائي هيٺ ڪيرائڻ سولو هو. جنهن ڪري هيٺ بيٺل اسان جي فوج کي سخت نقصان پهچڻ جو امڪان هو. ان ڪري هو سولائي سان اسان کي اڳتي وڌڻ کان روڪي سگهيا ٿي.

ان صورتحال کي ڏسي اسان ساڃي پاسي، پنهنجي طاقت کي وڌائڻ شروع ڪيو. ڪوشش اها هئي تہ ٻئي پاسي کان ڪنهن ٽڪريءَ جي چوٽيءَ مٿي چڙهڻ گهرجي. منهنجي پاسي واري فوج 138 هر مئجسٽي واري ريجيمينٽ ۾ ڪجهہ بهادر رضاڪار موجود هئا جيڪي ٻڪرين جو هڪ چارو وٽي ان ٽڪنڊيءَ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي چڙهي ويا. جيڪا سيني کان مٿي ۽ ايڪپري هئي. بلوچن ان سنئين سڏيءَ ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي بچاءِ لاءِ ارهہ جيتري پٽ جوڙي ڇڏي هئي. جيڪا ٻڪرين واري پيچري کان اٽڪل ويهہ قدم پري هئي ۽ ان پٽ جي اوٽ ۾ اٽڪل ويهارو ماڻهو لڪا ويٺا هئا. يورپي ماڻهن جو مٿي پهتل جٿو مختصر هو. هو جڏهن چوٽيءَ تي پهتا تہ کين ورائي ويا. پهريائين هنن کين پنهنجي توڙيدار بندوقن سان ڪٽي ڏنو. ان کان پوءِ هو تلوارون هٿ ۾ ڪري مٿن وهي پيا. هنن ڪيترن کي ماري ڇڏيو ۽ ڪيترن کي هيٺ لهڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو. رضاڪارن اهو ڪيو جيڪو بهادر ۽ جرئت وارو ماڻهو ڪندو آهي. سر ترين تي رکي وڙهيا. دشمن ستر ۽ هي فقط ڏهہ ماڻهو هئا. بلوچ دشمن هڪ اهم جڳهہ سنياليون ٻيٺا هئا. يورپي هڪ لاهونديءَ تي ٻيٺا هئا ۽ مٿن اوچتا حملا ٿي رهيا هئا. اهي ٻئي ڏکيون ڳالهيون هيون. هڪ يورپي فوجي پنهنجي بندوق جي بئينٽ هڪ بلوچ جي سيني ۾ ٽنبي ڇڏي. اڪ چنپ ۾ بلوچن جو ڊزن ڪن تلوارون ان يورپيءَ جي مٿي تي چمڪڻ لڳيون ۽ سندس جسم وڊجي ٻوٽيون

ٻوٽيون ٽي ويون. انهيءَ وقت رضاڪارن جي فوج جي ڪمانڊ ليفٽيننٽ بئري ۾ ليفٽيننٽ "ڊاربي" ڪري رهيا هئا. جڏهن هنن ڏٺو ته دشمن سان سخت مقابلو جاري آهي ته هنن به سندن واهر لاءِ جلهه ڪئي، پر وچ تي هڪ اونهي ڪاهي هئي جنهن ڪري هو ان ايڪپري ٽڪريءَ تائين به پهچي ڪونه ٽي سگهيا. هنن لاءِ بندوقن جي فائرن ڪرڻ کان سواءِ ٻي واهه ڪانه هئي. پر فاصلو تمام گهڻو هو جتي بندوق جي گوليءَ جو پهچڻ ممڪن ڪونه هو. سندن گولين ان ٽڪريءَ جي وچ تي مس پهچي رهيون هيون جنهن جي چوٽي دشمن پنهنجي قهري ڪارروائي ۾ مصروف هو.

هر مئجسٽي جي رضاڪارن اهڙو ته جنگي ڪارنامو ڪري ڏيکاريو هو جو دنيا جي بهادر ۾ بهادر فوج لاءِ ممڪن ڪونه هو. پر هو اهڙي جاءِ تي موجود هئا جو نه دشمن سان صحيح مقابلو ڪري ٽي سگهيا نه وري سندن دوست هنن جي مدد ڪري ٽي سگهيا. ان ڪئپٽن وايومنڊل ڪي منهن ڏيڻ مان ساري فوج کي هڪ جڳهه تي گڏ ٿين جو حڪم ڏنو ويو ٽڪنڊي ٽڪريءَ تي مٿي چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي پر اهڙو ڪو گهٽ گهيڙ ڏسڻ ۾ ڪونه آيو. ليڪن گهٽي وقت کان پوءِ پتو پيو ته ان ٽڪري جي پٺئين پاسي مٿي وڃڻ لاءِ چارو آهي پر ان وقت تائين گهڻي دير ٽي چڪي هئي.

ٻئي ڏينهن صبح جو مون ڪي ڪئپٽن ڪرلنگ جو خط پهتو ته بجار سر چارلس آڏو پيش پيو آهي، تنهن ڪري مان جنگي سرگرميون ختم ڪري ڇڏيون هيون. ان کان سواءِ مون کي ڪرنل فروشرڊ وٽان به خط پهتو هو ته دشمن پيش پوڻ قبول ڪيو آهي ۽ جنگ پڄاڻي کي پهچي چڪي هئي.

مان سرچارلس سان شاهپور ۾ مليو هوس، جنهن مون کي شڪارپور جي ڪمانڊر جي عهدي جو اعزاز بخشيو هو. اهڙي ريت شڪارپور کان ڏکڻ لاڙ ڪاڻي تائين ۽ شڪارپور کان اتر شاهپور تائين،سڀ فوجي چوڪيون منهنجي ڪمانڊ ۾ ڏنيون ويون هيون.

هن کان سواءِ سر چارلس مون ملٽري ڪميشن جو پريذيڊنٽ به مقرر ڪيو هو. جيڪو مجرم فوجين تي مقدما هلائيندو هو. جڏهن "ڪلڪته رويو" پنهنجي 1850ع واري شماري ۾ لکيو هو ته، ميجر جئجن کي سرحد جي ڪمانڊ سونپي وئي آهي جيڪا خبر غلط آهي (پر مٿي ڏنل سال

1850ع نہ پر 1845ع هجڙ گهرجي. مترجم) حقيقت اها آهي تہ ميجر جئڪب کي سرحد جي اها ڪمانڊ 1846ع کان ڏني وئي انهيءَ زماني ڏارا بنديلکنڊ ليجن سنڌ ڇڏي چڪو هو.

نوٽ: افغانستان جي جنگي مهم تان موٽي آيل فوجين جڏهن اها ايڪپري ٽڪري ڏني جنهن تي ويهي بلوچن 13 ريجيمينٽ جي رضاڪارن کي قتل ڪيو هو تہ کانئن تعجب کان دانهن نڪري وئي هئي ۽ چوڻ لڳا هئا تہ هنن پنهنجي ساري زندگيءَ ۾ اهڙي ڏکي ٽڪري کانہ ڏٺي آهي. ان ٽڪريءَ تي وڃڻ لاءِ هڪ اهڙو ٻيو پيچرو جنهن سان فقط هڪ ماڻهوءَ جي چڙهڻ جيتري جڳهہ هئي. سمجهہ ۾ ائين اچي رهيو هو تہ متي آرام سان پهچي وڃبو ۽ دشمن ڪجهہ بہ ڪري ڪونہ سگهندو. متي فقط ڏهن ماڻهن جي بيهڻ جيتري جڳهہ ڇڏيل هئي. باقي ٻي جاءِ ارهہ جيڏي پٽ ناهي بلوچن والاري ڇڏي هئي جتي هڪ سو ماڻهن جيتري جاءِ هئي. پنيون پاسو ڪليل هو. هن پاسي کان هنن لاءِ هر قسم جي مدد پهچي رهي هئي. اهڙو رستو هن ٽڪنڊيءَ ٽڪريءَ جي تري تائين وڃي رهيو هو جتي هڪ گهارو هو جتان ٽفنگ جو فائر بي اثر ثابت ٿي رهيو هو. تنهن ڪري متي چڙهي بلوچن تي حملي ڪرڻ واري فوج جو ڪوبہ تحفظ ٿي ڪونہ ٿي سگهيو. بلوچ اهڙي صورتحال کان چڱي ريت واقف هئا. اهي ڏسي رهيا هئا تہ ٿورا رضاڪار ٻيءَ فوج کان جدا ٿي جابلو ٻُهري مان گذري، هڪ هڪ ٿي متي ٽڪريءَ تي چڙهي رهيا هئا. بلوچن هنن کي آرام سان متي چڙهڻ ڏنو ۽ ارهہ جيڏي پٽ پرسان سامهون گڏ ٿيڻ لڳا ۽ اتي اچي بيٺا جنهن جاءِ تي اچي بيهڻ جي بلوچن کي توقع هئي. پر هو ڪين پنهنجي بندوقن جو سولو ڪاڄ ٻڌائي ڪونہ سگهيا هئا. ڇاڪاڻ تہ جي يورپي ويڙهہ جا ڇتا هئا. هنن مڙسي ڪري بلوچن جا ايترا ماڻهو قتل ڪري ڇڏيا، جيتري بلوچن کي توقع ئي ڪانہ هئي. ان کان پوءِ مس وڃي بلوچ رضاڪارن مٿان غلبو حاصل ڪري سگهيا هئا.

❊❊❊

پائيپڪلي اسڪول جا معزز ماڻهو اهو ضرور پچندا تہ فلئڪ واري فوجي حصي کي مڪيہ فوج کان الڳ ڪري ڇو ڇڏيو ويو هو ۽ ساري فوج ڳڏيي رکڻ وارا حصا ڪهڙيءَ جاءِ تي موجود هئا. مان انهن دوستن کي

فقط هي گذارش ڪندس تہ اوهان تروڪي ڪانہ ڏٺي آهي، جيڪڏهن ڏسو ها تہ اهڙا سوال هرگز ڪونہ ڪريو ها. هي اهڙو مخصوص قسم جو علائقو آهي، جتي فوج جو هڪ حصو ٻئي ڪان پري رهي ڪونہ سگهندو ۽ پر رابطو بہ قائم ڪري ڪونہ سگهبو آهي. مان هڪ فوجي عملدار کي ڏٺو هو جيڪو ڏاڍو بهادر هو. دشمن جي بندوقن جي گولين جي منهن ۾ ساڻن مقابلو ڪندو رهيو ۽ ان ايڪپريءَ ٽڪريءَ جي ڪناري سان هميشه لاءِ ننڊ ۾ سمهي پيو. پر ٻئي طرف اهڙا بهادر فوجي هئا جيڪي ساڻس مدد ڪرڻ جا خواهشمند هئا، پر هو ائين ڪري ڪونہ سگهيا هئا. مان اهڙا فوجي بہ ڏٺا جن جا پير ٻن جبلن جي سوڙهي وٽيءَ ۾ ڦاسي پيا. پيرن کي ٻاهر ڪيڻ لاءِ وڏا وس ڪيا وبائون، پر نہ نڪري سگهيا. نيٺ کين بوٽن جي قرباني ڏيڻي پيئي تڏهن مس وڃي سندن جان ڇٽي. توهان چوندا تہ انهيءَ جو مطلب ڇا ويجهڙائي بہ هئي، پر رابطو ڪونہ هو. انهن کي منهنجو جواب اهو آهي تہ مهرباني ڪري پاڻ وڃي تروڪي ڏسي اچو.

پهرين پنجاب جنگ 1846ع ۾ لڳي هئي، پر جيڪڏهن سر چارلس جي منصوبي مطابق عمل ڪيو وڃي ها تہ ٻي جنگ لڳڻ جو امڪان ئي ڪونہ هو. ڇاڪاڻ تہ ان جنگ جي ڪاميابي ديرپا ثابت ٿئي ها. اهڙو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي تہ ديري غازي خان تي حملي جي ڪمانڊ سر چارلس کي سونپي وڃي ها. ان محاذ جي ڪاميابيءَ کان پوءِ ڪيس ملتان تي حملي جو اختيار ڏنو وڃي ها ۽ 1846ع واري اها فوجي پنجاب لاءِ ائين ڪافي هئي، جيئن ميانڻيءَ ۽ حيدرآباد واري جنگ ۾ سنڌ لاءِ ڪافي هئي.

ضميمو ويهون

هيٺ بيان ڪيل خطن جو تعلق سنڌ جي فتح جي تاريخ سان آهي، پر هي خط "سنڌ جي فتح" واري ڪتاب چاپڻ کان پوءِ هٿ آيا هئا تنهن ڪري انهن کي هتي جاءِ ڏني وئي آهي:

هتي سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته چا رستم پنهنجي پڳ ۽ مسند تان خوشيءَ سان هٿ ڪونہ ڪنيو هو؟ اهو فيصلو سندس هن خط مان ڪري سگهجي ٿو. جيڪو هن انهيءَ زماني ۾ پنهنجي پٽ ڏانهن لکيو هو. پر اهو 1850ع ۾ ان وقت هٿ آيو جڏهن علي مراد جي غداريءَ کي ڏسي معاملي جي جاچ پڙتال ڪئي وئي هئي. هن خط کان پوءِ ميرن جون نگيون ۽ ڪوڙ سڀ ظاهر ٿي پون ٿا. جن سان گڏ سندن انگريز دوست به هٿا ۽ اهي ماڻهو به هٿا جيڪي هنن لاءِ ماتم ڪندا هئا.

ميررستم خان جو پنهنجي پٽ ميرمحمد حسين ڏانهن لکيل خط

17 ذيقعد 1258 هـ، 20 ڊسمبر 1842ع

اسلام عليڪم

جنرل (سر چارلس) جي لکيل هدايتن مطابق مان علي مراد سان گڏ ڏجي ڪوٽ آيس. اتي پهچي مٿي بيان ڪيل ميرمون کي چيو ته پڳ ۽ زمين منهنجي حوالي ڪر. ان کان پوءِ مان سارا معاملا پاڻ انگريزن سان طئي ڪندس. هن مير علي مراد جي زور بار کان پوءِ مان کيس پنهنجي زمين ڏني. پر تنهنجي، تنهنجي ياءُ ۽ مير مبلڪ جي اولاد واري زمين سندس حوالي ڪانہ ڪئي اٿم. ان کان سواءِ روهڙي کان اتر پاسي وارا علاقا به کيس ڪونہ ڏنا ويا آهن. معاهدو اهو ٿيو آهي ته مٿي بيان ڪيل زمينن سان هٿ چراند نہ ڪندو. هي معاهدو پير علي گوهر پنهنجي هٿن سان لکيو آهي ۽ مهر. مير علي مراد هنئي آهي. ان معاهدي جو هڪ نقل هن خط سان اوهان ڏانهن موڪلجي ٿو. جيئن پڙهي حقيقتن کان آگاهي حاصل ڪريو.

شال تون، تنهنجو پاڻ ۽ مير مبارڪ خان جا وارث پنهنجي زمين سان خوش هجن معاهدي ۾ اهو به لکيل آهي ته مان اهي زمينون اڳئي توکي لکي ڏنيون هيون ۽ ائين ئي رهنديون جيئن اڳئي لکيل آهن. هنن معاملن ۾ مير علي مراد کنهن به قسم جي دست اندازي نه ڪندو.

ديهه ڪنگري ۽ بادشاهه پور هميشه لاءِ پير علي گوهر کي ڏئي چڏيون اٿم. تون به ائين ڪجانءِ. منهنجو ۽ منهنجي گهر جو خرچ مير علي مراد پريندو.

صحيح ترجمو
جان ينگ هسبنڊ
ليفٽيننٽ سنڌ پوليس
سکر، 4 مئي، 1850ع

صحيح

هيءُ خط جنهن جو ترجمو مٿي ڏنو ويو آهي سو مون کي مير محمد حسين ولد مير رستم خان ڏنو هو جنهن تي مير رستم جي مهر هنيل آهي.

***

سر چارلس جو ڪمانڊر ان چيف سر جاسپر نڪولس ڏانهن لکيل ان جوابي خط جو اختصار. اهو خط سر چارلس ان وقت لکيو هو جڏهن ڪمانڊر ان چيف ڪيس سنڌ ۾ جنگي مهم دوران اختيار ڪيل رويي خلاف سر چارلس کي چنڊ پٽي هئي.

25 جون 1843ع

اوهان 9 مارچ تي خط لکي جڙ مون کي اعزاز بخشيو آهي جنهن ۾ اوهان هي جملو تحرير ڪرڻ فرمايو آهي: "مان سمجهان ٿو ته اها ڏکي جنگ هئي، پر جيڪڏهن 41 ريجيمينٽ ۽ ڪرنل والس جي فوج جو هڪ حصو پاڻ وٽ رکين ها ته اها جنگ تو لاءِ وڌيڪ سولي ٿي وڃي ها."

منهنجو خيال آهي ته اوهان اهي لفظ لکي مون تي سخت قسم جو الزام هنيو آهي. مون کي اها پڪ ڪانه آهي ته مان جڏهن پنهنجي بچاءَ ۾ ڪجهه ڳالهائيندس ته اوهان ان کي مناسب سمجهندا يا نه. پر مون کي اها پڪ ضرور آهي ته ظاهر ۾ نظر اچڻ کان وڌيڪ اوهان جي خيال ۾ مان هڪ وڏو فوجي عملدار آهيان.

مان 41 ريجيمينٽ جي باري ۾ پنهنجي خيال جو اظهار ڪري رهيو آهيان. اوهان کي هندستان ۾ ٽيندڙ جنگين جي ڇڪيءَ ريت خبر آهي. پر

مان اوهان کي اهو ٻڌائڻ ضروري ڪونہ ٿو سمجهان تہ يورپي فوج، گرميءَ جي موسم دوران ڪنهن سواري جي بندوبست ڪرڻ کان سواءِ پيش قدمي ڪري ڪانہ سگهندي آهي. مون کي خبر آهي تہ ان ريجيمينٽ لاءِ سواري جو بندوبست ڪونہ ڪيو ويو هو. اها فوج سنڌوءَ ۾ ٻيڙين تي ويٺي رهي. مون سان گڏ هلندڙ فوج لاءِ بہ ڪافي سواريءَ جو بندوبست ٿي ڪونہ سگهيو هو. تنهن ڪري 41 ريجيمينٽ لاءِ سواري جو ڪهڙو بندوبست ڪري سگهان ها. سواري جي بندوبست نہ ٿيڻ ڪري مان 8 نيٽو افنٽري کي روهڙي ۾ ڇڏي آيو هوس. 41 ريجيمنٽ اڃي مون سان مهم ۾ گڏجي ها تہ پلي. پر ان ريجيمينٽ جي بيمار فوجين لاءِ بہ سواري جو بندوبست ڪونہ هو. انهيءَ صورت ۾ بہ گولا بارود، پاڻيءَ، کاڌي پيتي جي شين کي ڪٽي هلڻ لاءِ سواريءَ جي ضرورت هئي. تنهن ڪري ان ريجيمينٽ جو مون سان اڃي گڏجڻ ممڪن ڪونہ هو.

پر اها حقيقت ائين بہ ڪانہ آهي. 15 تاريخ تائين حيدرآباد جا تالپر حڪمران اهو اعلان ڪندا رهيا تہ هو انگريزي سرڪار جي پيش پوندا. پر جڏهن خيرپور جو مير اڃي ساڻن مليو تہ هو پنهنجي اڳئين اعلان تان هٽ ڪٽي ويا. خيرپور واري مير سان فوج ڪانہ هئي. مون سان بہ ايتري فوج ڪانہ هئي جو تالپرن کي منهن ڏئي سگهجي. گورنر جنرل ۽ بمبئي سرڪار جا حڪم هئا تہ 41 ريجيمينٽ 20 فيبروري ضروري ڪراچي ڏانهن ٻيڙين تي سوار ٿي نڪري. مون کي خبر هئي تہ ڪين اهڙي چنتا ڇو لڳل آهي. اهو ضروري بہ هو تہ 41 ريجيمينٽ 20 فيبروري تي ڪراچي پهچي. جنوري تائين تہ ائين ڪرڻ منهنجي لاءِ انهيءَ ڪري ممڪن ڪونہ هو جو ميرن اسان سان نئون معاهدو ڪرڻ قبولي ورتو هو. سکر کلي 41 ريجيمينٽ کي روڪڻ منهنجي لاءِ ممڪن ڪونہ هو. ڇاڪاڻ تہ ائين ڪرڻ هندستان سرڪار ۽ بمبئي حڪومت جي واضح حڪمن جي خلاف ويڙهہ هو. پر ان فوج جو اڳتي وڌي اڃي منهنجيءَ فوج سان ملڻ بہ امڪان کان ٻاهر هو. مان سمجهان ٿو تہ منهنجي انهيءَ رويي ڪري هندستان سرڪار ۽ بمبئي حڪومت خوش ڪانہ ٿي هوندي. 41 ريجيمينٽ 4 فيبروري تي سکر پهتي هئي. اتي ڪيس حڪم مليو تہ جلدي ۾ اتان رواني ٿئي. اها حيدرآباد جنگ جي اعلان ٿيڻ کان پنج ڏينهن اڳ 10 فيبروري تي پهتي هئي. ميجر آئوٽرام منهنجو پروسي جوڳو

نمائندو هو. جيڪو ميرن جي چوڻ تي سندن راڄڌاني ۾ ترسيو پيو هو. هي ماڻهو مون کي يقين ڏياري رهيو هو ته مير صلح ڪرڻ ۾ سچا آهن. هي ميجر سنڌ کان گهڻو واقف هو ۽ ميرن سان به هن جي شخصي دوستي هئي.

جنگ واري ڏينهن 41 ريجيمينٽ ڪراچي پهچي چڪي هئي. مان سمنڊ کان پري خشڪيءَ تي موجود هوس. منهنجا خط رستي ۾ رڪجي رهيا هئا. مون کي اها خبر ڪانه هئي ته 41 ريجيمينٽ ڪٽي آهي. سنڌوءَ ۾ ٻيڙين تي ترسيل آهي يا ڪٽي آهي. وچ تي ٽن سون ميلن جو فاصلو هو. اها ريجيمينٽ جڏهن سکر پهتي هئي ته مون کي خبر ڪانه هئي. ان کان پوءِ ته منهنجي پهچ کان ئي ٻاهر نڪري وئي. مان اهو سمجهي به ڪونه سگهيو هوس ته ان جي مون کي ضرورت آهي يا نه. مان اهو سوچي به ڪونه سگهيو هوس. مان 13 تاريخ تي سعيد آباد وٽ هوس جو ميجر آئوٽرام جا ٻه اهم خط اچي ملیا هئا، جن ۾ لکيل هو ته حيدرآباد ۾ ڪوبه هٿيار بند ماڻهو موجود ڪونه آهي. پر انهيءَ وقت ميائيءَ ۾ 25862 فوج موجود هئي. هي ماڳ حيدرآباد کان ڇهه ميل پري آهي ۽ جنگ جڙ ويجهي هئي. هن بيان کان پوءِ اوهان سمجهي چڪا هوندا ته 41 ريجيمينٽ ان لائق ڪانه هئي جو منهنجي مدد ڪري سگهي. جيڪڏهن صحيح نموني سان جاچ پڙتال ڪئي ويندي ته سڀ ڳالهيون ظاهر ٿي ويندیون.

ان کان پوءِ مان اوهان جي ٻئي الزام جو ذڪر ڪري رهيو آهيان جنهن بابت اوهان چيو آهي ته جيڪڏهن ڪرنل والس جي فوج جو ڪجهه حصو جنگ ۾ ڪم آڻيان ها ته فتح سولائي سان ممڪن ٿي سگهي ها.

پهرين ڳالهه ته جيتري قدر مون کي ياد پوي ٿو ۽ منهنجو حافظو به هروپرو ايڏو جڏو ڪونه آهي ته ڪرنل والس جي برگيڊ ۾ پندرهن سو فوج هئي،جنهن ۾ سمجهيو ته ڪي جڏا سڏا ماڻهو پرتي ٽيل هئا. انهيءَ فوج مان جيڪڏهن 500 ماڻهو به ڪتب آڻيان ها ته ميائي جي جنگ سولي هجڻ بدران ڏاڍي ڏکي ٿي پوي. ها دشمن ڏر ۾ اضافي فوج کي ڏسي پنهنجي به گهٽي آڻي ميدان تي لهي ها. ان جو لازمي نتيجو اهو نڪري ها ته ٻنهي طرفان کان گهٽا ماڻهو مرن ها ته پوءِ اها سولي فتح کهڙي ريت

هجي ها. ان کان سواءِ ڪرنل کان فوج وٺي کيس وڌيڪ ڪمزور ڪري ڇڏيان. جڏهن اسان هڪ ٻئي کان علحيده ٿيا هئاسون تہ هو پاڻ مون کان بہ وڌيڪ خطري ۾ هو.

فرض ڪريو مان اها وڏي فوجي غلطي ڪئي آهي ۽ مان مختصر فوج سان خطرناڪ جنگ کي منهن ڏنو آهي ۽ سخت خطري جو امڪان هو ۽ مان فقط هزار ڪن ماڻهو وٺي ڏکڻ وڏيو هوس. اهڙي جوکائتي ڪم جو نتيجو ڪهڙو نڪري ها؟ پر پاٽيءَ جي تہ جتي ڪٽي اٽاڻ هئي. ڪڏهن تہ صورتحال وڌيڪ خراب ٿي ويندي هئي ۽ ايتري ٿوري فوج لاءِ بہ پاٽي ڪونہ ملي سگهندو هو. پر جيڪڏهن بنگال واري فوج بہ مون سان گڏ هجي ها تہ گڏيل وڏيءَ فوج کي بن ڪالمن ۾ ورهايو وڃي ها. پيش قدميءَ دوران انهن ٻنهي فوجي حصن هڪ ڏينهن جيتري وٺي ضرور هجي ها. ان دوران سڪي ويل کوهن ۾ پاٽي اڇي ها جيڪو فوج جي پهرئين ڪالم استعمال ڪري کپائي ڇڏيو هوندو. ان جو نتيجو اهو نڪري ها تہ مياٽيءَ واري جنگ 19 تاريخ تي لڳي ها. ان وقت تائين ولي چانڊئي جي 10,000، مير محمد حسين جي 7,000 ۽ مير شير محمد جي 10,000 فوج اچي مياٽي وقت پهچي ها. جنهن ڏينهن فتح حاصل ٿي هئي انهيءَ ڏينهن اهي سڀ فوجون ڇهن يا اٺن ميلن جي فاصلي تي مياٽي کان پري هيون. مون سان وڌ ۾ وڌ هڪ هزار فوج مدد ڪري دشمن فوج جا 27000 ماڻهو اچي جنگ لاءِ منهنجي آڏو بيهن ها. انهن حالتن ۾ ڇا مياٽي واري فتح منهنجي لاءِ سولي ثابت ٿئي ها.

اوهان جواب ۾ چوندا، جڏهن مان روهڙيءَ کان روانو ٿيو هوس تہ ان وقت مون کي اهڙين حالتن جي خبر تہ ڪانہ هئي. ان لاءِ منهنجو جواب هي آهي تہ مون کي انهن سيني ڳالهين جي ڪٽي خبر ڪانہ هئي، پر گهٽن جي ضرور هئي.

1. مون کي اها خبر هئي تہ رستي ۾ پاٽيءَ جي اٽاڻ موجود آهي.
2. مون کي ڪاڏي پيتي جو سامان گڏ ڪٽڻ گهرجي ڇاڪاڻ تہ رستي ۾ ماڻهو ڪاڏي پيتي جي شين ڏيڻ کان انڪار بہ ڪري سگهيا ٿي پر جيڪڏهن بنگال جو فوجي ڪالم مون سان گڏ هجي ها تہ ڪاڏي پيتي جون شيون ڪٽن مشڪل مسئلو پوي ها. انهن جو سامان بہ ايترو هجي ها، جيتري منهنجي اصلي فوج جو. ان کان سواءِ پاٽيءَ

جو استعمال ايترو گھٽو هجي ها جو سيئي کوھ سکي. وڃن ها. بنگالي فوج جي سامان جي کڻائي جو بندوبست هو. پر انهن جي کاڌي پيتي ۽ پاڻيءَ کڻڻ جو بندوبست ڪونہ هو. جيڪڏهن کڻي مان بنگال فوج پاڻ سان وٺي اچان ها تہ اتر وارو پاسو غير محفوظ رهجي وڃي ها. ماڻهو اڃا ايترو عقلمند ڪونہ ٿيو آهي جو صحيح اڳڪٿيون ڪري سگهي. حيدرآباد جي ميرن جو اسان سان ناهہ هو. مان تہ خيرپور جي ميرن جي پنڌيان وڌي رهيو هوس جن وٽ 10000 ماڻهو ہ ڪونہ هئا. مان ہ پنهنجي فوج وڏائي ساڻن مقابلو ڪرڻ ڪونہ ٿي چاهيو. نہ وري ڪنهن ماڻهو کي خبر هئي تہ جنگ ٿيندي. حيدرآباد جي ميرن جي جنگ لاءِ مرضي ڪانہ هئي. 12 تاريخ فيبروري تي ميجر آئوٽرام حيدرآباد مان ہ خط لکيا هئا تہ حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن وٽ هڪ ہ فوجي موجود ڪونہ آهي. ڪيس ہ جنگ جو ڪو وهم گمان ہ ڪونہ هو.

بلوچ فوج هڪدم گڏ ٿي وئي. ڇڙ جادوءَ جي زور سان ڪٿي ٿي وئي هجي. ان ڪري پوئتي هٽڻ کي مان پنهنجي توهين سمجهيو هو. تنهن ڪري مان حملي جو هڪدم فيصلو ڪري ورتو. ڇاڪاڻ تہ مون کي پنهنجي فوج ۾ بي انتها اعتماد هو. منهنجي فوج منهنجي اعتماد کي ڪنهن ہ قسم جو ڇيهو ڪونہ پهچايو هو. نہ وري هاڻي ٿي پهچائي سگهي ٿي. اميد آهي تہ هن خط پهچڻ کان پوءِ اوهان جون غلط فهميون دور ٿي ويندیون تہ مون اهي سڀ ماڻهو ميانڻيءَ جي جنگ ۾ استعمال ڪيا، جيڪي مون وٽ موجود هئا.

س جي نيپيئر (صحيح)

ليفٽيننٽ جنرل سر جاسپر نڪولس
ڪمانڊر ان چيف

هي ڪتاب رڳو سنڌ جي انتظامي تاريخ نہ آهي، پر ان سان گڏ گهٽن حوالن سان سنڌ جي باري ۾ اسان جي ڄاڻ ۾ واڌارو ڪري ٿو. سر چارلس نيپئر سنڌ ۾ پراڻي نظام جي جاءِ تي نئين انتظامي سرشتي جا بنياد رکيا. سنڌ کي انتظامي طرح سان ٽن ضلعن ۾ تقسيم ڪيائين.

وليم نيپئر جي لکت موجب چارلس نيپئر سنڌ جي عوام کي بدترين جاگيرداري نظام مان نجات ڏيارڻ جو پڪو فيصلو ڪيو هو. پر سنڌ جي بدقسمتي جو نيپئر کي ڪلڪتي، بمبئي ۽ انگلينڊ جي طاقتور عهديدارن ۽ پريس اهڙو ته سوڙهو ڪيو، جو پاڻ کي بچائڻ لاءِ وري به ڪيس هلندڙ نظام جو سهارو ونڊي هلڻو پيو. نتيجو هي نڪتو جو ساهه پوسائيندڙ هي نظام بچي ويو. ۽ سنڌ جو عوام 1843ع جي تاريخي موڙ کان ڏيڍ صدي گذرڻ بعد اڄ به جاگيردارن جي مضبوط جڪڙ مان آجو نہ ٿي سگهيو آهي.

وليم نيپئر جي هن ڪتاب ۾ خاص طرح موجوده بلوچستان جي علائقن (ڪچي، مري ۽ بگٽي قبيلن جي ماڳن) جي قبائلي صورت حال، مختلف قبيلن جي هڪ ٻئي سان ويڑهه، سنڌ جي اتر ۽ اولهه واري سرحد تي موجود افراتفري ۽ بدامنيءَ کان علاوه، هن علائقي ۾ نيپئر جي فوجي مهمن جو تفصيلي ذڪر ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ آغا خان جي ڪردار، لس بيلي جي ڄامن، مَرين ۽ بُگٽين جي باهمي ڇڪتاڻ توڙي ڪچ جي صورتحال جو به نمايان ذڪر ڪيو ويو آهي.

محترم عطا محمد پنيرو جس لهٽي، جنهن هن نايابَ ۽ اهم ڪتاب جو سنڌي ترجمو ڪيو آهي. پاڻ نالي ۾ ته هڪ شخص آهي، پر اڪيلي سر هن وقت تائين جيڪو لکڻ ۽ پڙهڻ جو ڪم ڪيو اٿس، اهو اڪثر ادارن کان مٿاهون آهي.

ڊاڪٽر جي. ايم لاکو

Rs: 500.00